



श्री

वैद्यसारसंग्रह.

हाग्रंथ.

रघुनाथशास्त्रीदांत्येवकृष्णशास्त्री  
भाटवडेकर.

यांणीं  
लोक कल्याणार्थकेला.  
तो

सुंबईत

महादेवगोपाळ शास्त्री अमरापुरकरयांणीं  
आपले स्वतांत्रे  
छापखान्यांत छापिला.  
आवृत्ती ४थी.

शके १७९१ सन १८६९ तारीख १ माहे मे.

*Registered under Act XX of 1847*

हे सन १८४७ च्या २० व्या आक्ताप्रमाणें रजिस्टर करून मारुकी

महादेव गोपाळ शास्त्री अमरापुरकर यांणीं छेपिला असे.



	पृ०	
सूचना.	११	नेत्रपरीक्षा.
औषधादिकांचें परिमाण.	१२	असाध्यलक्षणे.
काथादि प्रक्रिया.	१२	भूतोपद्रवांचीं लक्षणे.
स्नेह पाक.	१२	रूपपरीक्षा.
परिभाषाप्रकरण.	१२	शब्दपरीक्षा.
युक्तायुक्तविचार.	१२	स्पर्शपरीक्षा.
औषधी आणवयाचा प्रकार.	१३	कालज्ञान, साध्यलक्षण.
काल व देश यांचे गडी कोण कोणत्या	१३	असाध्य लक्षणे.
दोषांचें प्रावच्य.	१५	औषधीआणवयास सुहूर्त.
वेंचलक्षण.	१५	रसायनादि औषधी करण्यास सुहूर्त
औषध घेण्याचा काळ.	१५	वेंचानें रोग्यास औषध देण्यास मु०
औषध प्रतिनिधि.	१६	रोग्यास औषध घेण्यास.
परीक्षाप्रकरण.	१६	विरेचन व वमन देण्यास.
नाडी परीक्षा.	१६	रक्तकाढण्यास.
नाडीच्या गतीचीं लक्षणे.	१६	कफावर औषध देण्यास.
भूतनाडी.	१६	शूलदिकांवर औषध देण्यास.
अजीर्णाची नाडी.	१६	रोग्यास स्नान करण्यास.
उत्तम प्रकृतीची नाडी.	१७	नक्षत्रांचें कोष्टक.
असाध्य सन्निपात नाडी.	१७	तिथींचें कोष्टक.
मूत्रपरीक्षा.	१७	मृत्युयोग.
बिंदूचीं लक्षणे.	१७	फणिवृत्त.
मळ परीक्षा.	१८	दूतप्रश्न.
जिह्वा परीक्षा.	१८	दुष्ट स्वप्नें.

पृ०		पृ०	
१८	दुसरीं दुष्टस्वप्नें.	२४	वातपित्तज्वरावर उपचार.
१९	दुष्टस्वप्नांचा परिहार.	२४	रक्तपित्तज्वरावर उपचार.
१९	चांगळीं स्वप्नें.	२५	कफज्वराचें कारण.
२०	दुश्चिन्हें.	२५	कफज्वराचें लक्षण.
२०	सौम्यशकुन.	२५	कफज्वरावर पाचन.
२१	प्रदीप्तअशुभशकुन.	२५	वातकफज्वरावर.
२१	दूतलक्षण.	२५	पित्तकफज्वरावर.
२१	दूतांचीं वाईटलक्षणे.	२५	सर्वज्वरावर पाचन.
२१	वैद्याला बोलावूं जाणाऱ्या दूतालाशु	२६	कामज्वराचें कारण.
२१	भाशुभशकुन.	२६	त्याचें लक्षण.
२२	ज्यरोत्पत्तीचें कारण.	२६	कामज्वरावर उपचार.
२२	ज्वराचें पूर्वरूप.	२६	काम, क्रोध, शोक, भय यांजवर उपचार.
२२	ज्वरयेतांच प्रारंभीं काय करावें तें.	२६	विषज्वरावर.
२३	ज्वर पाचन.	२६	श्रमज्वरावर.
२३	वातज्वराचें कारण.	२६	दाहजन्य व क्षतजन्य ज्वरावर.
२३	वातज्वराचें लक्षण.	२६	स्वेदज्वरावर.
२३	वातज्वराचें पाचन.	२७	सन्निपातज्वर.
२३	वातज्वरावर उपचार.	२७	सन्निपाताचें लक्षण.
२३	पित्तज्वराचें कारण.	२७	सन्निपातावर.
२३	पित्तज्वराचें लक्षण.	२८	कर्णमूळ.
२४	पित्तज्वरावर पाचन.	२८	कर्णमूळावर.
२४	पित्तज्वरावर उपचार.	२८	सन्निपातावर आणखी उपचार.
२४	वातपित्तज्वराचें लक्षण.	२८	जीर्णज्वर.

पृ०		पृ०	
२८	जीर्णज्वराचें लक्षण.	३४	ज्वराचे दाहा उपद्रव.
२९	जीर्णज्वरावर उपचार.	३४	ज्वर मुक्तीच्या पूर्वे रूपाचें लक्षण.
३०	एकाहिक द्वाहिक त्र्याहिक चातु- र्थिक यांचां कारणें.	३४	पिगतज्वराचें लक्षण.
३०	एकाहिक ज्वरावर.	३४	अतिसार.
३०	द्वाहिक त्र्याहिक ज्वराचें विशेषका-	३५	त्याचें कारण.
३०	त्याजवर उपचार.	३५	अतिसाराची संप्राप्ति.
३०	चातुर्थिकज्वराचें विशेषकारण.	३५	त्याचें लक्षण.
३१	त्याजवर उपचार.	३५	अतिसाराचें असाध्य लक्षण.
३१	शीतज्वर.	३५	ज्वरानिसार.
३१	त्याजवर उपचार.	३६	शोफानिसार.
३१	सर्व विषमज्वरांवर.	३६	पित्तानिसार.
३१	महाशीतज्वरांकुशा.	३६	रक्तानिसार.
३२	अजीर्णज्वर.	३७	जीर्णानिसार.
३२	त्यावर उपचार.	३७	आमानिसार.
३२	रक्तज्वराचें कारण व लक्षण.	३७	त्याजवर उपचार.
३३	त्याजवर उपचार.	३८	पक्कानिसार.
३३	मंथरज्वर अथवा मधुरा.	३८	सर्षानिसार.
३३	त्याजवर उपचार.	३८	ग्रहणी.
३३	ज्वराच्या अंतर्दाहावर.	३८	संग्रहणीचें कारण.
३३	कसर राहिली असता त्याजवर	३९	तिचें स्वरूप व लक्षण.
३३	ज्वर शांत झाल्यावर.	३९	तिचें पूर्वरूप.
३४	उलटलेल्या ज्वरावर.	३९	संग्रहणीवर उपचार.
		३९	गतपित्तकफजन्य संग्रहणीवर.

पृ०		पृ०	
४०	गुल्मसंग्रहणीवर.	४९	पक्षघात, कर्णनाद, अर्दितवायु
४०	रक्तसंग्रहणीवरं.		व मन्यास्तंभ यांजवर.
४१	भर्श.	५०	धनुर्घातावर.
४१	मूत्रव्याधीचें कारण.	५०	अर्दितवायूवर.
४१	तिजवर उपचार.	५०	क्रोष्टुशीर्ष वायूवर.
४२	कासश्वास.	५०	गृध्रसी, उदावर्त, हनुस्तंभयांवर.
४२	कास ह्म खोक्ला त्याचें स्वरूप व	५०	गृध्रसी, ऊरुस्तंभ, वायूवर.
	त्याचें कारण.	५०	सर्व प्रकारचे वायूवर.
४३	श्वास ह्म दमा.	५१	जिह्वास्तंभ, बुद्धिजात्य व मूकत्व
४३	कास व श्वास यांजवर उपचार.		यांजवर.
४४	त्याजवर आणखी उपचार.	५१	कामला ह्मणजे कापीळ.
४६	श्वास कुठारमात्रा.	५१	तिचें कारण व लक्षण.
४६	उरःक्षतकासाचें कारण व लक्षण.	५१	कुंभकामला व हलीमक यांचें ल.
४७	क्षतकासावर.	५३	तिजवर उपचार.
४७	आमवात.	५२	कामलाकुंभकामला व हलीमक-
४७	त्याचें कारण.		यांजवर उपचार.
४८	त्याचें स्वरूप व सामान्य लक्षण.	५२	पांडुरोग.
४८	त्याजवर उपचार.	५२	त्याचें कारण.
४९	ऊरुस्तंभ.	५३	त्याचें पूर्वरूप.
४९	त्याजवर उपचार.	५३	त्याचें असाध्य लक्षण.
४९	सन्न व्याधी.	५३	त्याजवर उपचार.
४९	वायूचे रोगावर.	५४	क्षयरोग.
४९	सर्व वायुवसंधिवायु यांवर.	५४	त्याचें कारण.

पृ०		पृ०	
५४	त्याचें पूर्वरूप.	६०	त्याचें कारण.
५४	त्याचें असाध्यलक्षण.	६१	त्याजवर.
५४	त्याजवर उपचार.	६२	गर्भीचे बऱ्यांस मसम.
५५	उरःक्षतक्षयाचें कारण.	६२	गर्भीवर.
५६	त्याजवर उपचार.	६३	शूकरोग.
५६	नाडीव्रण.	६३	त्याजवर.
५६	त्याची संप्राप्ति.	६३	मेदोरोग.
५६	त्याजवर उपचार.	६३	त्याचें कारण व लक्षण.
५६	सद्योव्रण व भागंतुकव्रण.	६४	मेदोरोगांवर.
५७	सद्योव्रणावर.	६५	रुमिरोग.
५७	व्रणरोग.	६५	त्याचें साधारण कारण व लक्षण.
५७	गंभीरव्रण.	६५	त्याजवर.
५७	व्रणावर उपचार.	६६	प्रमेह.
५८	अग्निदग्धव्रण.	६६	त्याचें पूर्वरूप.
५८	त्याजवर.	६६	त्याची संप्राप्ति.
५९	अस्थिभंग.	६६	त्याचें असाध्य लक्षण.
५९	त्याजवर.	६६	प्रमेहावर व पातपडने तीवर
५९	भगंदर.	६६	रक्तप्रमेहावर.
५९	त्याचें कारण.	६७	वातरक्त.
५९	त्याची संप्राप्ति.	६७	वातरक्तव्रणजे रक्तपित्ती तिचें
६०	त्याचें पूर्वरूप.		सामान्य कारण व लक्षण.
६०	त्याजवर.	६७	त्याचें असाध्य लक्षण.
६०	उपदंश.	६७	त्याजवर.



पृ०		पृ०	
६९	विषूचिका.	७५	तिचे स्वरूप.
६९	विषूचिका (ह्म०) मोडशी, अग्नि	७५	तिजवर उपचार.
	मांघतीचे साधारण कारण व लक्षण.	७५	दाह.
६९	तिचे असाध्य लक्षण.	७५	त्याजवर.
७०	तिजवर उपचार.	७६	अपस्मार (ह्म०) फेंफरे.
७१	पट की वर उपचार.	७६	त्याजवर.
७१	त्या रोगांत शोषावर कादा.	७६	उन्माद रोग.
७१	अरोचक.	७६	त्याची संश्रप्ति.
७२	त्याचे कारण.	७६	त्याचे सामान्य स्वरूप व लक्षण.
७२	त्याजवर.	७७	त्याजवर.
७२	छर्दी.	७७	हृद्रोग.
७२	तिचे कारण.	७७	तो व उरोग्रह यांचे कारण.
७२	तिच्या पासून उपद्रव.	७७	त्यावर.
७२	तिजवर उपचार.	७८	अश्मरी (ह्म०) मुतखडा.
७३	त्रिदोषोत्पत्तीवर.	७८	तिचे कारण व लक्षण.
७३	हिकू (ह्म०) उचकी.	७८	शक्राश्मरीचे लक्षण.
७३	तिजवर.	७८	मुतखड्याचे असाध्य लक्षण.
७४	स्वरभेद.	७८	त्याजवर उपचार.
७४	त्याजवर.	७९	मूत्रकृच्छ्र.
७४	तृष्णा.	७९	त्याचे कारण.
७४	तिजवर.	७९	त्याजवर.
७५	मूर्छा.	७९	शक्राश्मरीवर.
७५	तिचे कारण.	८०	मूत्राघात.

पृ०		पृ०	
८०	त्याचें कारण.	८५	त्याजवर.
८०	त्याचें लक्षण.	८६	प्लीहोदरावर.
८१	त्याजवर.	८७	गुल्मरोग
८१	गंडमाला.	८७	त्याचें कारण व लक्षण.
८१	त्याजवर.	८७	त्याचें पृर्वरूप.
८१	गल ग्रंथीवर.	८७	रक्तगुल्माचें लक्षण.
८१	अपची अर्बुद व ग्रंथी यांवर.	८७	त्याचें असाध्यलक्षण.
८२	अंत्र रुद्धी.	८७	गुल्म, वातगुल्म, पित्तगुल्म, कफ
८२	तिचें कारण व लक्षण.		गुल्म, त्रिदोषगुल्म, रक्तगुल्म यांवर.
८२	निजवर.	८८	शूलरोग.
८३	विद्रधि.	८८	वात, पित्त, कफ, शूळाचें स्वरूप व लक्षण.
८३	तिचें लक्षण.	८९	द्विदोष व त्रिदोष शूळाचें कारण.
८३	निजवर.	८९	आमशूळाचें लक्षण.
८३	अंतर्मुखविद्रधीवर.	८९	शूळावर.
८४	श्लीपद	९०	परिणामशूळ.
८४	त्याचें कारण.	९०	ज्वरपित्तशूळ.
८४	श्लीपदावर.	९०	परिणामशूळावर.
८४	ग्रंथिरोग अथवा अर्बुद.	९०	उदावर्त्त.
८४	त्याचें कारण व लक्षण.	९०	त्याचें कारण व लक्षण.
८५	उदर.	९१	उदावर्त्तीचें असाध्यलक्षण.
८५	त्याचें कारण व लक्षण.	९१	त्याजवर.
८५	सामान्यलक्षण.	९१	कुष्ठरोग.
८५	त्याचें असाध्यलक्षण.	९१	सर्वकुष्ठांवर.

पृ०		पृ०	
९२	खरजेवर.	९७	मुखरोग.
९२	विसर्प.	९७	स्याचें कारण.
९२	विसर्पनापटे याजवर.	९७	स्यावर.
९३	विस्फोटक.	९८	गलरोग.
९३	त्याजवर.	९८	स्यावर.
९३	नारू.	९८	दंतरोग.
९३	स्यावर.	९८	स्यावर.
९४	नेत्ररोग.	९८	दांतांसकीड लागने त्यास.
९४	स्याचें कारण.	९८	दांत घट्ट होण्यास.
९४	नेत्ररोगावर.	९८	कर्णरोग.
९५	डोळे येतात त्याजवर लेप.	९८	स्यावर.
९५	अहिन्यावर.	९८	कर्णशुद्धावर.
९६	धुरानें डोळ्यांस विकार होतो त्यावर.	९९	नासारोग.
९६	डोळे चिकचिकित होऊन पाणी	९९	स्यावर.
	गळनें त्याजवर.	९९	पडशावर.
९६	नुसतीभाग होत्ये किंवा तेजकमी	९९	शिरोरोग.
	होते त्याजवर.	९९	स्यावर.
९६	डोळ्यांवर सारा येतो फुलें पडता-	१००	रक्तपित्त.
	त खुपन्थयेतात त्यावर.	१००	स्याचें कारण व स्वरूप.
९६	खुपन्थावर.	१००	स्याचे उपद्रव.
९७	श्वेत फुलें पडतात त्यांवर.	१०१	स्यावर.
९७	खाल फुलें पडतात त्यांवर.	१०१	शीतपित्त.
९७	गतांधळ्यास.	१०१	स्याचें पूर्वरूप.

पृ०		पृ०	
१०१	शीतपित्तावर.	१०७	त्याचें कारण व लक्षण.
१०२	आम्लपित्त.	१०७	त्यावर.
१०२	त्याचें कारण.	१०८	सोमरोग (हृ०) पांढरी धुपणी—
१०२	त्यावर.		तिजवर.
१०३	तारुण्यपीठिका.	१०८	योनिरोगांचीं साधारणलक्षणां.
१०३	व्यंग (हृ०) वांग तारुण्यपीठिका	११०	योनिरोगांवर.
	यांवर.	१११	सर्व योनिरोगांवर.
१०३	इंद्रलुप्त (हृ०) चाई.	१११	योनि कंटावर.
१०३	त्यावर.	१११	संतती होण्यास उपाय.
१०३	केशागळून पडतात त्याजवर.	१११	फूल फिरले त्यावर.
१०४	केश काळे होण्यास.	१११	फुलांत वायु असतो त्यावर.
१०४	स्तन व कान मोठे होण्यास.	१११	कृमि पडलांतर त्यावर.
१०४	बल्मीक (हृ०) वारुळ.	१११	फुलावर मांस वाढले त्यावर.
१०४	यावर.	१११	फुलावर जाके चढले त्यावर.
१०४	गुदभ्रंश.	११२	फुलावर शित्याई असल्यास.
१०४	यावर.	११२	पेशाबिक पीडा असल्यास.
१०५	शोथ (हृ०) सूज.	११३	गर्भच्छ्वावर.
१०५	तिजवर.	११४	गर्भिणीसरक्तस्त्राव होतो त्यावर
१०५	वातरोगावर.	११४	गर्भपातावर मास क्रमाने.
१०६	पित्तरोगावर.	११५	गर्भधारणास.
१०६	कृपावर.	११५	गर्भधारणोपाय.
१०६	त्रिदोषावर.	११६	गर्भधारणयोग अनुभविक.
१०७	स्त्रीरोग. प्रदर.	११६	योनिश्वावर.

पृ०		पृ०	
११६	ऋतुप्राप्ति होतानसल्यास.	१२३	निजवर.
११६	गर्भिणीचे ओकारीवर.	१२४	आंकडी (स्तन) वतारल्यासा होणे.
११६	गर्भिणी व बाळंतीण यांचेरक्त स्नावावर.	१२४	निजवर.
११६	वातादिविकाराने स्थिपांचेनास लेल्यादुधावर.	१२५	डचावक वरू यांवर.
११७	बाळंनरोगावर.	१२५	वात्योपचार.
११७	योनि संकोच होण्यास.	१२६	बाळ घुटी.
११७	निर्लोमकरण.	१२७	रुमीवजंत.
११७	स्तनरोगास.	१२७	रुहानमुलांस.
११७	स्तनांत दूध येण्यास.	१२७	रुहानमुलांचे पोटांतले रोगावर.
११८	बाळांचे रोगावर.	१२८	डब्यावर.
११८	त्यांचे अतिसारावर.	१२८	उडत्या व ससणी वंगेरे यांवर.
११९	आग पेंणीवर उपचार.	१२८	मदास्य व पानास्य यांजवर.
११९	मस्तकावर पुरुळ येतो त्यावर उप०	१३०	वाजीकरण व कामोद्दीपक.
११९	घामोडे येते त्यावर.	१३०	धातुपुष्ट औषधे.
११९	पुटकुळ्यावर	१३०	स्वर्णमाक्षिकादि चूर्णी.
११९	भोंवळीवर.	१३१	गुटिका.
११९	पोटदुखीवर.	१३१	स्तंभनगुटिका.
१२०	टाळावर.	१३१	बंदेज.
१२०	बाळांचे रोग.	१३१	वीर्यवृद्धी व स्वभावस्थेवर.
१२२	पोटांतले रोग.	१३२	घुटका.
१२२	ससणी.	१३२	वाजीकरणावर घृत.
		१३२	धातुपुष्टुसरी औषधे
		१३२	ज्योतिष्मती.

पृ०		पृ०	
१३४	रसायनें.	१४०	सर्वरत्नांचें शोधन व मारण.
१३४	सप्तधातूंची शक्ति.	१४०	विकोपविषांची शक्ति.
१३५	त्यांचें मारण.	१४०	बचनागादि क्रविषांची शक्ति.
१३५	दुसरा प्रकार व निसरा.	१४०	जयपालाच्या वियांची शक्ति.
१३५	उपधातूंची शक्ति व मारण.	१४०	दुसरा प्रकार.
१३६	अश्वकाचें शोधन व मारण.	१४१	कळलाची (ह्ल०) खडयानाग यांची शु.
१३६	दुसरा व निसरा प्रकार.	१४१	कुचन्याच्या वियांची शक्ति.
१३६	लोहकीटाची शक्ति व मारण.	१४१	गुंजांची शक्ति.
१३७	मनशीद्रेचें शोधन.	१४१	धोतन्याच्या वियांची शक्ति.
१३७	हरताळाचें शोधन.	१४१	रुई, कण्हेर, निबडुंग, इत्यादि विषांची शक्ति.
१३७	कडखापरीची शक्ति.	१४१	भांगोची शक्ति.
१३७	दुसरा प्रकार.	१४१	मिन्यांची शक्ति.
१३७	रसशक्ति (ह्ल०) पाऱ्याची शक्ति.	१४१	पिंपळीची शक्ति.
१३८	दुसरा व निसरा प्रकार.	१४१	हिंगाची शक्ति.
१३८	रसभस्म (ह्ल०) पाऱ्याचें भस्म.	१४१	पाषाण प्रेदाची शक्ति.
१३८	दुसरा मुख्य प्रकार.	१४२	एरंड बीजाची शक्ति.
१३८	गंधकाचें शोधन.	१४२	रुशुन शक्ति.
१३८	हिंगुळाची शक्ति.	१४२	गुग्गूळ शक्ति.
१३९	शिलाजित.	१४२	धातूपधातु रसोपरस इत्यादिकांची
१३९	समुद्रफेण.		भस्मेकरण्यास पुटे देण्याचा प्रकार.
१३९	रत्नांचे शोधन व मारण.	१४२	महापूट
१३९	दुसरा प्रकार.	१४२	गजपुट व माहिषपुट.
१४१	वेक्रांताचें शोधन व मारण.		

पृ०		पृ०	
१४२	बाराहपूट.	१४८	सन्निपातचिंतामणिरस.
१४२	कुंकुटपूट.	१४८	बालसूर्योदयरस.
१४२	कपोतपूट.	१४८	कालसूर्योदयरस.
१४२	गोबरपूट.	१४९	चंद्रशेखररस.
१४३	कुंभपूट.	१४९	प्रमदानंदरस.
१४३	यंत्राविषयीं.	१४९	वैष्णवीरस.
१४३	डमरूयंत्र.	१४९	महाज्वरांकुश.
१४३	ऊर्ध्वनदिका यंत्र.	१४९	हिंगुलेश्वर.
१४४	बालुकायंत्र.	१४९	ज्वरराजरस.
१४४	भूधरयंत्र.	१५०	प्राणेश्वररस.
१४४	दोसायंत्र.	१५०	नवज्वरेभसिंहरस.
१४५	गर्भयंत्र.	१५०	मृतसंजीवनीरस.
१४५	पातालयंत्र.	१५०	भस्मेश्वर.
१४५	तेजोयंत्र लंबक.	१५०	संज्ञाप्रबोधप्रधमन.
१४६	सुवर्णमालिनी वसंत.	१५१	त्रिभुवनकीर्तिरस.
१४६	लघुमालिनी वसंत.	१५१	संधिगमन्निपातारिरस.
१४६	अश्विनीकुमार.	१५१	मृतसंजीवनीरस.
१४७	विश्वनापहरण.	१५१	त्रिनेत्ररस.
१४७	शीतारीरस.	१५२	सन्निपातगजांकुश.
१४७	घोडाचोबीरस.	१५२	सन्निपातविध्वंस.
१४७	पूर्णप्रतिज्ञारस.	१५२	विश्वमूर्तिरस.
१४७	बृहस्पुवर्णमालिनी वसंत.	१५३	आनंदभैरवीरस.
१४८	श्रीनारीदुसरा	१५३	ब्रह्मवरीरस.

पृ०		पृ०	
१५३	मृतोत्थापनरस.	१५९	अर्शकुठाररस.
१५४	रक्तष्ठीविहररस.	१५९	नित्योदितरस.
१५४	पंचवल्करस.	१५९	रसासिंदूर.
१५४	जयमंगलरस.	१५९	कनकसिंदुररस.
१५४	वीरभद्ररस.	१६०	सन्निपातभैरवरस.
१५५	महोदधिरस.	१६०	आनन्दभैरव.
१५५	कनकसुंदररस.	१६०	सर्वांगसुंदररस.
१५५	दिनेशभैरव.	१६०	राजचंडेश्वररस.
१५५	चंद्रप्रभावटी.	१६०	मृत्युंजयरस.
१५५	अतिसारोष्मसिंहरस.	१६१	बालज्वरहरचंद्रशेखररस.
१५६	चित्रांशुवरस.	१६१	कुसुमाकररस.
१५६	पंचामृतपर्पटी	१६१	सिद्धगणेश्वररस.
१५६	लोकनाथ.	१६१	पाशुपतास्त्ररस.
१५७	क्षारताम्ररस.	१६१	वातगजांकुशा.
१५७	ग्रहणीगजकेसरी	१६२	श्लेष्मविध्वंसनरस.
१५७	ग्रहणीकपाटरस.	१६२	मेहांतकरस.
१५७	ग्रहणीवज्रकपाटरस.	१६२	मालिनीप्राग्वासंत.
१५८	त्रिविक्रमरस.	१६२	शरभेश्वररस.
१५८	अधिकुमाररस.	१६२	मेहांतकरसायन
१५८	क्रव्याटरस.	१६३	पुष्पधन्वारस.
१५८	अग्निबुडवटी.	१६३	महापूर्णचंद्रोदयमात्रा.
१५८	महोदधिरस.	१६३	हिरण्यगर्भरस.
१५८	चिंतामणिरस.	१६४	सिंदूरशूषणरस.



पृ०		पृ०	
१६४	सिद्धलक्ष्मीविलास रस.	१७१	कल्पतरु रस.
१६४	सिद्धसर्वेश्वर रस.	१७२	लक्ष्मीविलास रस.
१६५	लघुमृगांकरस.	१७२	महालक्ष्मीविलास.
१६५	त्रैलोक्यचिंतामणिरस.	१७२	प्रमेहदर्पहारीरस.
१६६	राजमृगांकरस.	१७२	पूर्णचंद्रोदयरस.
१६६	महाराजमृगांक.	१७३	शंखद्रावरस.
१६७	रत्नगर्भपोटलीरस.	१७३	द्वितीयशंखद्राव.
१६७	वसंतकुसुमाकररस.	१७३	प्रतापलंकेश्वररस.
१६७	चंद्रकलारस.	१७४	सूतशेखररस.
१६८	अष्टमूर्तिरस.	१७४	अभिस्मृतरस.
१६८	नरसिंहरस.	१७४	त्रिपुरभैरव.
१६८	वांतिहृद्रस.	१७४	समीरपन्नगरस.
१६९	स्वच्छंदभैरवरस.	१७४	पीयूषादिवटी.
१६९	अश्वकंबुकीरस.	१७५	गंधकरसायन.
१६९	कामबोधरस.	१७५	वडवानलरस.
१६९	सन्निपातभैरव.	१७५	शवासकुठार.
१६९	रामवाणरस.	१७५	उदयभास्कररस.
१७०	वातविध्वंसनरस.	१७६	गर्भपालरस.
१७०	त्रिपुरभैरवरस.	१७६	बालसूर्योदयरस.
१७०	वातारिरस.	१७६	लोकनाथरस.
१७०	मृसिंहवडवानलरस.	१७७	क्षयकुठार.
१७१	वातराक्षसरस.	१७७	चतुर्मुखरस.
१७१	लघुवातविध्वंसन.	१७७	प्रमेहगजकेशरी.

पृ०		पृ०	
१७७	प्रलयकालाग्निरस.	१८६	कैशोरगुग्गुल.
१७८	मदनकामेश्वररस.	१८७	मंजीवनीगुटिका.
१७८	इच्छामेढारस.	१८७	मरीच्यादिगुटिका.
१७८	शंखवटी.	१८७	बृहत्सूरणादिवाटिका.
१७९	प्रदरीरपुरस.	१८७	ब्राह्मीदिगुटिका.
१७९	बोलबहारस.	१८८	बाहुशालगुड.
१७९	मल्लमिंदूररस.	१८८	चूर्णे.
१७९	सूतिकाशरणरस.	१८८	स.दशानचूर्णे.
१८०	प्रतापामि कुमाररस.	१८९	लघुगंगाधरचूर्णे सर्वातिसाराधर.
१८०	रुक्षीनारायणरस.	१८९	रुद्रगंगाधरचूर्णे सर्वातिसाराधर.
१८०	कामेश्वररस.	१९०	महालवंगदिचूर्णे.
१८०	कामदेवरस.	१९०	रुक्मिणीनयादिचूर्णे.
१८१	अर्धनारीनतेश्वर.	१९१	हिंवादिचूर्णे.
१८१	व्याधिहरण.	१९१	चंद्रनीदिचूर्णे.
१८१	दरदमिंदूररस.	१९२	नाराचचूर्णे.
१८१	तालकेश्वररस.	१९२	राजवल्लभचूर्णे.
१८२	गलकुष्ठीरस.	१९२	शीतोपलाचूर्णे.
१८२	रत्नगर्मपोटलीरस.	१९२	ताडिसादिचूर्णे.
१८३	गुटिका.	१९३	नारायणचूर्णे.
१८३	चंद्रप्रभागुटिका.	१९३	चंद्रपूतचूर्णे.
१८४	सांकायनगुटिका.	१९४	पाचकचूर्णे.
१८४	योगराजगुग्गुल.	१९४	मलशुद्धीचूर्णे.
१८५	गोक्षरादिगुग्गुल.	१९४	चोपचिनीचूर्णे.

पृ०		पृ०	
१९४	आंबळ्याची कोचकाई.	२०३	कंदकार्यवलेह.
१९४	पाक.	२०४	आंबळ्यांचा सुरंबा.
१९४	असगंधपाक.	२०४	आंब्याचा सुरंबा.
१९५	गोखरूपाक.	२०४	नारळाचा शिरका.
१९६	महाकूष्मांडपाक.	२०४	डाळिंबाचा शिरका.
१९७	कवचपाक.	२०५	आल्याचा शिरका.
१९७	सालंमिथ्रीपाक.	२०५	आमसोलांचा शिरका.
१९७	मुसलीपाक.	२०५	आठरूपावलेह.
१९८	बदामपाक.	२०५	गुलकंद.
१९८	कुमारीपाक.	२०५	कंदर्पभूषणावलेह.
१९८	कंदर्पपाक.	२०५	दाक्षावलेह.
१९९	फणसपाक.	२०६	कूष्मांडावलेह.
१९९	पद्माम्रपाक.	२०६	आर्द्रकावलेह.
१९९	कूष्मांडपाक.	२०६	विहीचा सुरंबा.
१९९	नारीकेरपाक.	२०६	महाकुंगाचा सुरंबा.
२००	खजूरपूरणपाक.	२०६	याकुती.
२००	लशुनपाक.	२०७	घृतें.
२०१	अमृतभस्मातकपाक.	२०७	कल्याणघृत.
२०१	एरंडपाक.	२०८	त्रिफळाघृत.
२०२	जिरेणपाक.	२०८	कामदेवघृत.
२०२	सेबंतीपाक.	२०९	काशीसादिघृत.
२०२	मैथीपाक.	२१०	बाजीकरणघृत.
२०३	कुटजावलेह.	२१०	तेडे.

पृ०		पृ०	
२१०	नारायणतैल.	२२५	रुप्याचें भस्म.
२११	महासुगंधतैल.	२२५	रसकापूर.
२१२	प्रसारिणी तैल.	२२५	रससिंदूर.
२१२	बलांतैल.	२२६	शोह भस्म.
२१३	लाक्षादि तैल.	२२७	लोकनाथ मात्रा.
२१३	शतावरी तैल.	२२८	वंगभस्म.
२१४	उचंगारि तैल.	२२९	शिलाजिन.
२१४	शिरवार्द्रक तैल.	२२९	सुवर्ण भस्म.
२१५	साषंतैल.	२२९	हृत्ताल भस्म.
२१५	अनुपान प्रकरण.	२३०	हीरकभस्म.
२१५	सर्व साधारण अनुपाने.	२३०	हिंगूळ.
२१७	अश्वक भस्म.	२३०	हेमगर्भ.
२१८	अश्विनी कुमार मात्रा.	२३०	गुळवेल व तिचें सत्व.
२२०	घोडाचोळीची मात्रा.	२३१	त्रिफळा.
२२३	जस्त भस्म.	२३१	लसूण.
२२४	ताम्रभस्म. ष.	२३२	चित्रक.
२२४	प्रवाळ भस्म.	२३२	सांकळा.
२२४	पारद भस्म.	२३२	कर्माविपाक.

सूचना ह्यणजे ग्रंथांतील अनुक्तार्थांचें सूचन- त्याचे येंथें तीन प्रकार सांगितले आहेत, ते असे. १ औषधादिकांचें परिमाण. २ काथा-दिप्रक्रिया. ३ स्नेहपाक.

### औषधादिकांचें मान.

ज्या कषायादि औषधामध्यें द्रव्यांचें मान सांगितलें नाहीं, तेथें सर्व औषधें सम भाग घ्यावीं. बरें पण समभाग तरीं किती घ्यावीं? अशा शंका राहिलीच तिचें निवारण येणें प्रमाणें. जेथें स्वरस ह्यणजे आंगरस घेण्या विषयीं सांगितलें आहे, तेथें स्वरसाची मात्रा नित्य दोन तोळे योजावी. स्वर सांत साकर, मध, गूळ, इत्यादिक घालावयाचीं असल्यास तीं ६ मासे योजावीं पुटपाकाची मात्रा. नित्य चार तोळे असावी. सांत मध घालणें झाल्यास एक तोळा घालावा. व कल्कचूर्णादिक. घालणें झाल्यास तें स्वरसाप्रमाणें ६ मासे असावे.

### काथादि प्रक्रिया.

कादा. काढ्यांतील सर्व औषधें मिलाून चार तोळे घेऊन कुदाधीं आणि सोळापट ह्यणजे ६४ तोळे पाणी घालून मंदाघ्नीनें मडक्यांत शिजवावे. नंतर अष्टमांश ह्यणजे ८ तोळे उरवून कोंबट आहे तोंच कादा पाजावा. तितका सोसत नसल्यास ५ तोळे घ्यावा. लहान मुलास तीन माशांपासून एक तोळा पर्यंत द्यावा. तोकादा अन्नरसाचा पाक चांगला झाल्यावर प्यावा. काढ्यांत साकर घालावयाची असल्यास वात, पित्त, कफ, या रोगांवर अनुक्रमा-नें ४ था, ८ वा, व १६ वा हिस्सा घालावा. आणि मध घालावयाचा असल्यास त्याच्या विपरीत ह्यणजे कफावर ४ था अंश पित्तावर ८ वा अंश आणि वातरोगावर

१६ वा अंश या प्रमाणें घालावा. जिरे, गुग्गुळ, क्षार, शिलाजित, हिंग वंगेरे औषधें ३ मासे टांकावीं. दूध, तूप, गूळ, तेल, कल्क, चूर्ण, वंगेरे औषधें काढ्यांत तोळा तोळा घालावीं.

फांट व हिंमै यांचेंही मान व त्यांत टांकाययाच्या द्रव्याचें मान काढ्या प्रमाणेंच जाणावें.

कल्क. ओले किंवा शक्क द्रव्य घेऊन पाणी घालून पाठ्यावर वाटतात त्यास कल्क ह्मणतात. त्याचें प्रमाण १ तोळा असावें. कल्कामध्ये मध, तूप, तेल इत्यादि कल्काचे दुप्पट घालावें. साखर, गूळ बरोबर घालावीं. आणि द्रव्य चौपट असावें.

चूर्ण. अत्यंत शक्क द्रव्य घेऊन सुंदर वाटून वरूनानें गाळावें, त्या गाळलेल्या बुकणीस चूर्ण ह्मणतात. तें मोटे मनुष्यास ६ माशां पासून एक तोळा पर्यंत व लहान मुलास एक १ माशा पासून ३ मासे पर्यंत तारतम्य पाहून द्यावें. चूर्णांत गूळ समभाग घालावा. व साकर दुप्पट घालावी. हिंग घालणें तो भाजून घानला असतां उद्दासे घेत नाहीत. घृतादिक द्रव्याशीं चूर्ण चाटणें झाल्यास चूर्णाचे दुप्पट घृतादिक असावें. पाण्यांत कालवून चूर्ण घेणें असल्यास पाणी चौपट असावें. चूर्ण, अवलेह, गुरिका, कल्क, यांच्या मागून जें पाणी अगर दूध प्यावयाचें तें वात, पित्त, कफ, या रोगांवर क्रमानें १२।८।४ तोळे प्यावें ह्मणजे जसा प्राण्यावर तेलाचा थेंब पडल्या असतां क्षणांत चहूंकडे पसरतो. तसें अनुमानाच्या जोरानें औषधही सर्व अंगभर पसरतें. एकादे चूर्णासिं बाच्या रसाची वंगेरे भावना (पूट) देणें झाल्यास जिनक्या द्रवानें सर्व चूर्ण भिजतें तेंच भावनेचें प्रमाण समजावें.

१ द्रव्य कुटून घुण पाण्यांत घालून त्याच वेळेस गाळून जें पाणी घेतात तें.

२ द्रव्य रात्री पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं कोडून जें पाणी घेतात तें.

जरीहीं वर कषायादिकांचीं मानें सांगितलीं आहेत तरीं देश काल प्र-  
कृति, वय, आणि बळ, इत्यादिकांचा पुर्तपणीं विचार करून उक्त औषधांचीं  
प्रमाणें योजावीं.

### स्नेह पाक.

कल्कापेक्षां चोपट तूप किंवा तेल घेऊन त्याच्या चोपट पाणी किंवा दुसरा  
द्रवपदार्थ घालून शिजवावे. नंतर सिद्ध झालेल्या स्नेहाची मात्रा चार तोळे प्रा-  
धान करावी. ज्या द्रव्याचें तेल किंवा तूप काढावयाचें आहे त्याच्या चोपट पाणी-  
घालून चतुर्थांश उरवावे व त्याबरोबर तेल किंवा तूप सिद्ध करावे. मृदुद्रव्य  
असले तर पाणी चोपट घालावे. व कठीण द्रव्याला सोळापट पाणी घालावे.  
जेथें केवळ पाणी काढा, आणि स्वरस. याणीं स्नेह तयार करणें आहे तेथें क-  
ल्काचा अंश अनुक्रमानें ४ वा ६ वा घालावा. दूध, दही, स्वरस आणि ताक  
यांबरोबर स्नेह सिद्ध करणें असल्यास अष्टमांश कल्क योजावा. आणि कल्का  
चा चांगला पाक होण्यासाठीं त्यांत चोपट पाणी योजावे. जेव्हां केवळ काढ्या  
नें स्नेह सिद्ध करावयाचा आहे तेथें काढ्याच्या द्रव्याचाच कल्क घालून स्नेह  
सिद्ध करावा. जेथें दुधानें स्नेह सिद्ध करावयाचा आहे तेथें औषधांचे आठपट  
आणि दुधाच्या चोपट पाणी घालून शिजवावा. स्नेहाचा थेंब अग्नीवर घालून  
पाहावा. तो तडतड वाजू लागला ह्मणजे सिद्ध झाला असें समजावे. फेंस येऊं  
लागला ह्मणजे समजावें कीं, तेल तयार झालें. आणि फेंस नाहिंसा झाला ह्मणजे  
तूप तयार झालें असें जाणावे.

## परिभाषाप्रकरण.

यापरिभाषेत चारप्रकरणे आहेत. तीं अशीं, १ युक्तायुक्तविचार, २ वैद्यलक्षण, ३ औषधघेण्याचाकाळ आणि ४ औषधप्रतिनिधि.

१ लें युक्तायुक्तविचार संपूर्ण कार्याचे गयीनवीन औषधांचीच योजना करावी; परंतु; याबडिंग, पिंपळी व गूळ, धणे, तूप, मध, हे सहा पदार्थ तर एका वर्षाचे जुने घ्यावे, गुळबेल, कुडयाची साल, अडुळसा, कोहोळा, शतावरी, आसंध, कोरांटा, बडीशोप, चांदबेल, हीं औषधे सर्वकाळ ओलींच घ्यावीं- ओलीं ह्यांन दुपट घेऊनये. वरकड औषधे ओलीं असतां दुपट घ्यावीं. ज्यायोगाचे ठाई काळसांगितलानाहीं तेथें मातः काळ घ्यावा व ज्या औषधांचें अंग सांगितलें नाहीं, तेथें तिचें मूळ घ्यावें- जेथें भाग सांगितला नाहीं, तेथें समानभाग घ्यावा. जेथें पात्र सांगितलें नाहीं, तेथें मातीचें पात्र घ्यावें. प्रयोगामध्ये एक औषध दोनवेळ आलें असतां तें दुपट घ्यावें. चूर्ण, तूप, व तेल, आदिकरून स्नेहपदार्थ व अवलेह यांमध्ये श्वेत चंदन योजावा. एका वर्षांनंतर औषधांचें तेज व गुण कमी होतात. त्यामध्ये दोन महिन्यांनीं चूर्ण हतवीर्य होतें. गुरिका आणि अवलेह हीं वर्षानंतर हीनवीर्य होतात. तूप आणि तेलदिक हीं चार महिन्यांनीं हतवीर्य होतात. औषधी व हलके पाक हे एका वर्षानंतर हतवीर्य होतात. आसव आणि सोने आदिकरून सर्व धातूंचीं भस्मे व रसायनें कितकीं जुनी होत जातात, कितका त्यांचा गुण विशेष होतो. रोगांघर चूर्ण रुषाय इत्यादिकांची योजना गणेंकरून करावयाची असतां गणांमध्ये एकादें औषध रोगाला विरुद्ध असेल, तें गणोक्त जरी आहे, तथापि काढून टाकावें. एखादें औषध उपयुक्त असतां त्यागणांत नसलें तरी स्वबुद्धीनें घालावें.

औषधी आणावयाचा प्रकार. मातः काळीं उठून स्वस्थचित



करून शक्तिभूत होस्ताना चांगला दिवस पाहून देवास नमस्कार व ध्यान करून कोणाशी न बोलतां जी औषधी आणावयाची असेल, तेथें जाऊन त्या औषधीचें उत्तरेकडील मूळ अथवा साल काढून आणावी. जी-औषधी वारुळावर रुजलेली व वाईट जाग्यावरील व पाण्याच्या आश्रयानें असत्ये ती व स्मशान भूमीवर होत्ये, ती व ज्या जाग्यावर गवत होत नाही. त्या जाग्यावरची व चवाठ्यावरील व कीड लागलेली अशा प्रकारची औषधी आणूं नये. तिजपासून कांहीं एक कार्य होणार नाहीं अश्विन, कार्तिकांचे महिन्यांत सर्व औषधी रस भरित होतात, यास्तव सर्व कार्याकरितां त्या दोहों महिन्यांत औषधी आणून ठेवाव्या. वटाळ होण्या विषयीं ब ओकरी होण्याविषयीं वेंशारव व ज्येष्ठ या दोहों महिन्यांत आणाव्या. - ज्या वृक्षांचें थोर मूळ आहे, त्यामुळाची साल घ्यावी. व ज्या वनस्पतीचें मूळ लहान आहे. तिचें मूळच घ्यावें अथवा पानें, फुलें, सुळें, रुखांही घ्यावीं. वड आदिकरून पायरी, जांबूळ, आंबा, पिंपळ, इत्यादिकांची साल घ्यावी. बिबळा, रेंवेर आसाणा, मोहो, बाभूळ, इत्यादिकांचा नार घ्यावा. तालिसपत्र, तमालपत्र, कोरफड, नागवेली, इत्यादिकांचीं पानें घ्यावीं. त्रिफळा, सूपारी, बोर, इत्यादिकांचीं फळे घ्यावीं. धायरी, पळस, गुलाब, इत्यादिकांचीं फुलें घ्यावीं. भिचडुंग, रुई इत्यादिकांचा चीक घ्यावा. या प्रकारें औषधीचें हरण करावें.

काळ व देश यांचे ठाई कौणकौणत्यादोषां-

चें प्राबल्य असतें तें.

माद्रपट, आचण, माघ, मार्गशीर्ष, आषाढ, पौष या महिन्यांत वायूचें प्राबल्य जाणावें. वेंशारव, आश्विन, ज्येष्ठ कार्तिक, यामहिन्यांत पित्ताचें प्राबल्य जाणावें. व फाल्गुन, चैत्र, यांमध्ये कफाचें प्राबल्य, व दक्षिण व पश्चिम समुद्र तीरां पित्तबाहुल्य- आणि पूर्व समुद्रतीरां उष्णता असत्ये. उत्तर देशीं शीत असतें. सत्याद्रीचे पायीं पित्ताधिक्य, व मस्तकावर कफ-

धिक्य असते. कावेरीचे दक्षिणतीरी उष्णता असते. तुंगभद्रातीरी पित्ताधिक्य. हृष्णातीरी वाताधिक्य असते. गोदावरीचे दोन्हीभागां दोषांचें साम्य असते. नापी तीरी व तपतीचे दक्षिणभागां वाताधिक्य, रेवा तीरी व तिचे दक्षिणभागां पित्ताधिक्य. महातीरी व तिचे दक्षिणभागां पित्ताधिक्य, पार्वती तीरी दोषसाम्य असते, गंगा चकळिंदी यांचे तीरी शीत असते. याप्रकारे कालदेश यांचें तारनम्य पाहून औषधद्योते श्रे. वैद्य लक्षणा. गुरूपासून संपूर्ण वैद्यक शिकेलेला घरसायनादिक औषधे करण्या विषयी कुशल आणि यशस्वी, लोभरहित, धैर्यवान, दयाळू, सदाचरणी, अहंकाररहित, धर्म करणारा, आत्मस्यरहित देवाची भक्ति करणारा, अशालक्षणे करून वैद्य युक्त असावा, आणि ज्याला एकेक रोगा घरशंभर उपचार ठरूक आहेत, त्याला वैद्य म्हणतात. ३०० ठरूक आहेत- त्याला चिकित्सक ह्म० सात ७०० शें उपचार ठरूक आहेत त्याला धन्वंतरी म्हणतात. याहून विशेष वैद्यांची लक्षणे कोशांतरी पाहवीं

३२. औषध घेण्याचा काळ. वैद्यांनीं बहुत करून औषध प्रातःकाळीं घ्यावे; परंतु आंगारस, कल्क, काटे व फाट व हिम, हेतर विशेष करून प्रातःकाळींच घ्यावे. पित्त आणि कफ यांचा प्रकोप झाला असतां पित्ताला विरेचन आणि कफाला वमन, तसेंच लेखन म्हणजे पतलीकरण (म्हणजे वातादि दोषांना स्नेहादिकांचे योगें करून पातळ करणे) स्थूळ मनुष्याला मध पाणीं देऊन रुश करणे, याविषयी ही औषध प्रातःकाळींच घ्यावे व रोग्याला प्रातःकाळीं भोजन देऊनये. गुद संबंधीं वायू कुद्ध झाला असतां भोजनाचे किंचित् आधीं औषध प्रसण करावे. व अवटणे पडले असतां नाना प्रकारचीं अन्नं व नाना प्रकारचीं तोंडीं लावणीं यांचे बरोबर औषध घ्यावे. नाभि संबंधीं वायू कुद्ध झाला असतां व अग्नि मांघ झाले असतां, अग्नि प्रदीप्त होई असें औषध भोजनामध्ये घ्यावे, व सकळ शरीर व्यापी असा जो व्यान वायू त्याचा कोप झाला असतां भोजनाचे अंतीं-

औषध द्यावे. व उचकी आणि आक्षेपक वायू आणि कंपवायू यांचा कोप झाल्या असता भोजनाचे पूर्वी व अंती औषध द्यावे. कंठ संबंधी उदान वायूचा कोप होऊन स्वर भंगादि रोग झाले असता सायंकाळचे भोजन समयी घासा बरोबर व दोहों घासांमध्ये औषध द्यावे. तृदयस्थित पाणवायूचा कोप झाल्या असता बहुत करून सायंकाळचे भोजनाचे अंती औषध द्यावे. तृषा व ओकारी व उचकी व श्वास व विषदोषहे रोग झाले असता वारंवार ज्वर सहित व अन्नरहित ही औषध द्यावे. ज्वर ह्म. ग्रीवा मूळ त्याचे ऊर्ध्वभागी कर्ण रोग व नेत्ररोग व मुखरोग व नासारोग इत्यादि रोगांविषयी व हृद् वानादि दोषांचे हृदना विषयी रात्रीचे टाई पाचन रूप व शमन रूप औषध अन्नरहित द्यावे.

### ४ घं. औषधिप्रतिनिधि.

औ. प्र.	औ. प्र.
अंतः संमार्जनी, ओंवा, अजमोदा,	आम्लवेतस, चुका, आंब.
अतिविष, नागरमोथे.	आसव, मद्य.
अन्नकसत, कांतलोह.	उत्पल, कमल.
अष्टमूत्र, गोमूत्र.	ऋद्धी बद्धी, डुकर कंद, महाबला.
अहिंसा, मानकंद, मायफुले.	कांकोळ, एरुची, जायपत्री.
आमसोल, आम्लराशिंब.	कंदकारी, मोतरिंगणी.
आम्ल कांजी.	कडुजिरे, शाहाजिरे.
कंद, सूरण.	धमासा, दुगालसा.
कस्तूरी, जायपत्री.	धायरी फूल, मोहाचे फूल.
कांकोळी, क्षीरकांकोळी, आसंधशातवरी	नरवला, लंबंग.

ओं० प्र०	ओं० प्र०
<p>कांतलोह, तिरुं, पोसाद.  कापूर, चंदन, रक्तचंदन.  काश्मरी, शिवण, मोहाचारस.  केळ, रानकेळ.  केशर, कुसुंभ  खैरसाल, कडुनिंबाचीसाल.  गजपिंपळा, पिंपळमूळ.  गहू, नाचण्या.  भूग, काकवी.  चंदन, वाळा, कापूर.  चवक, गजपिंपळा.  विन्नक, दांती, जेपाळ.  जायपत्री, लवंग.  रिंगणी, कडुनिंब.  जिरे, धणे.  जीवक, ऋषभक, भृगुकोहळ.  चंरालोचन.  ज्येष्ठीमध, धायतीपुष्प.  तगर, कोष्ट.  तांदूळ, जोंधळे, साठेतांदूळ.  तात्रीमपत्र, स्वर्णतात्रीमपत्र.</p>	<p>नागकेशर, कमळकेशर,  नीलोत्पल, कमोदपुष्प.  पित्त, ज्याचें पित्तमिळतनाहीं त्याचें  मांसाचारस, विषमुष्टी.  पिंपळा, मिरां.  पुष्करभूळ, कोष्ट.  बकुळ, कल्हार, कमल.  वहः संमार्जनी, अजमोदा, ओंसा.  बावच्या, टाकळ्याचें बीं.  बिबवा, चित्रक.  बृहती, मोलरिंगणी.  गद्रमोथ, कापूर.  भारंगमूळ, रिंगणी मूळ.  मधु, जनागूळ.  मयूरशिखा, शिवा.  मेद, महामेद, ज्येष्ठीमध व आसंध,  शतावरी, मसांगिणी.  मोतीं, मोत्यांचीशिंप.  नोरबेल, शालचिनी.  रक्तचंदन, शाळा.  रसांजन, दारुहळद.  सर्पचाचीक, रुईचें पाभाचारस.</p>

औ० प्र०	औ० प्र०
तुरी, कुळित्य.	रुपें, रौप्यपाक्षिक, लोहभस्म.
जुनेंतूप, साजूकतूप.	रुद्रणा, मथूरशिरवा.
दही, नाक.	बथा, सांवे.
दासहळद, हळद.	वाराणे, लांक.
शेळीचेदूध व मंठीचेदूध, गार्दनेदूध.	वारा हीकंद, डुकरकंद.
द्राक्ष, खजूर, शिवणीचे फळ.	वाळा, नागरमोथे.
मसूरा, उडीद.	विखरा, नल.
माक्षिक, सोनगेरू.	वेरवंड, मोरवेस, कोळिजन.
मिरां, लवंग.	शाका, दुधभोंपळा.
मूग, मठ.	संचळ, खारीलवण, पांफलवण.
साकर, खडी साकर, जुनीमध.	संठ, आले.
सोनें, सुवर्णमाक्षिक, लोहभस्म.	सोरठीमाती, फटकी,
हिरा, वेक्रांतमणी.	स्थोणोय, कोष्ठ, भदोरा.
हरीतकी, आंबळकठी,	क्षाराचे अभावीं आघाड्याचा रसाव
	प्यावा.

आणि जो पदार्थ मिळत नाही, त्याचे गुणदोष पाहून तसेच गुण ज्या पदार्थाचे असतील तो पदार्थ त्याठिकाणीं योजावा.

इति परिभाषामकरणं.

## परीक्षाप्रकरणं

नाडीपरीक्षा— तैलाभ्यंग केलेला व स्नान आणि भोजन केलेला व स्नाना आणि तृषा इहींकरून पीडित असा जो मनुष्य त्याची नाडी पाहिली असतां यथार्थ समजत नाहीं, ह्मणून मातःकाळीं उद्गून घटिकाभर स्वस्थ बनलेला जो त्याची नाडी पाहिली ह्मणजे चांगली समजत्ये पुरुषाचा उजवाहात व स्त्रीचा डावाहात लांब सरळ करून आंगठ्याचे मुळीं तर्जनी, मध्यमा, अनामिका हीं तीन बोटे टेंवून, वात, पित्त, कफ, हे दोष अनुक्रमें करून जाणावे. तशींच पायांच्या मुळींही नाडी पाहावी. प्रातःकाळीं दहा १० घटिका पर्यंत कफ नाडी, व मध्यान्हो दहा घटिकापर्यंत पित्तनाडी, व सायंकाळीं १० घटिकापर्यंत वातनाडी; याप्रमाणें रात्रीचीही नाडी जाणावी.

आतां नाडीच्या रंगाचीं लक्षणें— वांकडी व सर्प आणि जळू यांचे चाली सारखी जी चालत्ये, ती वातनाडी जाणावी. त्यरेनें बेडूक व कावळा व कुलिंगपक्षी यांचे सारखी चालत्ये ती पित्तनाडी जाणावी. हंस व पारवे व मोर व कोंबडे यांचे सारखी मंद मंद चालत्ये, ती कफ नाडी जाणावी. सन्निपात झाला असतां नाडी लावापक्षी व तित्तिरपक्षी यांचे सारखी चालत्ये. व द्विदोषाचा कोप झाला असतां नाडी हळू हळू फिरून लागलीच झरझर चालूं लागत्ये. व जी नाडी स्वस्थानापासून स्फटली ती व राहून राहून चालते ती व फार क्षीण आणि फार थंड झाली ती, अशा चारि प्रकारच्या नाडी रोग्याचे प्राणाचा नाश करितात.— सामान्य ज्वराचा कोप झाला असतां नाडी ऊष्ण असून मोठ्या वेगानें चालत्ये. व कामादिकांवर इच्छा होऊन त्यांचा लाभ झाला नसतां व श्रेष्ठ आला असतां नाडी मोठ्या वेगानें चालत्ये व चिंता आणि भय हीं प्राप्त झालीं असतां नाडी क्षीण होत्ये— व मंदाग्नी व धातु क्षीण अशामनुष्याची नाडी फार मंद होत्ये. व रक्ताच्या कोपें करून नाडी व्यास असतां थोडी थोडी ऊष्ण असू-

न पाषाणा सारखी जड होत्ये. व आमयुक्त असतां फार जड होत्ये. गर्भिणीची नाडी गंभीर आणि पुष्ट व हलकी अशी चालत्ये. तृषार्त, निजलेला, आलस्य युक्त. सारखी व निजून उठलेला त्याची व जो कांहीं एक मनांत कार्याची योजना करणारा त्याची नाडी स्थिर चालत्ये. मलमूत्रानें व्याप्त झाली असतां ज्वराप्रमाणें चालत्ये. लोम व मद हे उत्पन्न झाले असतां किंचित् चंचळ चालत्ये. चोराची नाडी कांहीं तीव्र व कांहीं नम्र अशी चालत्ये. उद्योगी व मार्ग चालून श्रम पावलेला जो मनुष्य त्याची नाडी ऊष्ण व चंचळ चालत्ये. भूतनाडी. कनिष्ठिकेची नाडी चालत असतां भूतोपद्रवजाणावा. अनामिकेची नाडी चालत असतां कुळदेवतेचा क्षोभ जाणावा. तसें धमनीची नाडी चालत असतां जळदेवतेचा उपद्रव जाणावा. मध्यमेची नाडी चालत असतां गमदिक पीडा जाणावी. अजीर्णाची नाडी. कावळा व हंस यांच्या चाली सारिखी व अश्व क्षणजे आभाळ चालतें तशी व निजलेल्या मनुष्याच्या नाडीसारिखी व कांहीं कफाच्या नाडी सारिखी चालत्ये. उत्तमप्रकृतीची नाडी ज्याचा जठराग्नि प्रदीप्त आहे, त्याची नाडी हलकी आणि वेगानें चालत्ये. स्वस्थमनुष्याची नाडी स्थिर असून प्रबळ अशी असत्ये. व जोष्क धेंकरून व्याप्त झाला त्याची नाडी चंचळ असत्ये. व भोजनादिकें करून तृप्त झाला त्याची नाडी निश्चळ असत्ये. असाध्य सन्निपातनाडी. तुटत तुटत अतित्वरेनें काष्ठाप्रमाणें कटीण आणि स्थिर व वांकडी आणि क्षणांत हळू व क्षणांत सत्वर व अतिऊष्ण व मोटा वेग असून ज्वरानें व्याप्त व लावा, तिन्निर, पिंगला, यांच्या गती सारिखी आणि गुंनत चालून स्वस्थळ सोडून श्रमते व क्षणांत स्थानावर येत्ये. याप्रमाणें सन्निपाताची नाडी जाणावी. जी नाडी राहून राहून चालत्ये व अतित्वरेनें आणि अतिऊष्ण व अत्युष्ण व अत्यंत गेडी ती अंतीची.

जाणावी:- तशीच तर्जनीची नाडी चालू लागली असता ती ही अंतीची जाणावी:- नाडी स्वस्थानीं भ्रमन असतां चक्रासारिखी भ्रमत्ये व मयाचे नाडी प्रमाणे चालत्ये:- व क्षणांत अतिसूक्ष्म वाहते ती असाध्य जाणावी:- जर दोन प्रहरां ज्वर युक्त आणि अमितुल्य अशी नाडी चालू लागली किंवा गती सोडून अतित्वरेनें चालली तर रोगी एकादिवसांत मरेल व ज्याची नाडी डमरूसारखी चालू लागली तो चवथे दिवशीं मरेल- व ज्याचे नाडीनें स्थान सोडिलें तो तीन दिवसांनीं मरेल. जर नाडी ऊष्ण आणि शरीर निस्तेज असून थंड अथवा बहुत ज्वर व शरीर क्षीण व नाडीची गति मंद असेल तर रोगी २ दिवसांनीं मरेल. या प्रकारें नाडी परीक्षा जाणावी.

मूत्रपरीक्षा:- कांचेचे अथवा कांशाचे पात्रांत पाहांटेस रोग्याचें- मूत्र पहिली धार व शेवटली धार टाकून मधलेच धारावें, त्यांत तेलाचा बिंदू गवताचे काडीनें टांकावा, तो बिंदू जर कदाचित् तळास जाऊन वर आला आणि त्या बिंदूंत छिद्र दिसलें आणि मूत्र काळें किंवा तांबूस आहे तर रोगी असाध्य जाणावा:- बिंदू टांकतांच पसरला तर असाध्य:- बिंदू तसाच राहिला तर कष्टसाध्य, तळास बसला तर मृत्यू जाणावा:- वाताधिक्य आहे तर बिंदू टांकतांच पसरतो आणि मूत्र रक्तवर्ण व शीतळ असें असतें:- पिताधिक्य असोळ तर तेंळांत बुड बुडे होतात. व मूत्र पीतवर्ण आणि ऊष्ण असतें:- कफाधिक्य आहे तर- मूत्र स्निग्ध व श्वेतवर्ण व बर्फा सारिखे रंग दिसतो:- सन्निपाताचें काळें व तांबडें व पिंबळें असें मिश्र वर्ण असतें:- वात पिनाचें मूत्र वर्ण व वात कफाचें फेन युक्त व धातू आणि इंद्रिय रोग यांचें तेलासारिखें असतें. त्रिदोषाचें काळसर व पीत वर्ण व गांठें व फेन युक्त व बहुद युक्त व सौन्या सारिखे रंग दिसतो.



आतां बिंदूंचीं लक्षणें. चमर, पद्म, शंख, पर्ण, फळ, पुष्प, मणि, या सारिखी बिंदूंची आकृती झाली असतां रोगी असाध्य आहे असें जाणावें— सिंह, श्वान, गज, कुकुर, जंतु, मनुष्य, शक्य, सर्प, वानर, रश्मिक, मांजर, डुकर यांचे सारिखी आकृति झाली असतां तो रोगी असाध्य जाणावा. पूर्व पश्चिम किंवा उत्तर या दिशांस बिंदु वाटला असतां रोगी वांचेन. दक्षिणेकडे वाटला तर रोगी मरेन. आग्नेयी नैर्ऋती वायवी ईशानी या दिशांस वाटला तर रोगी असाध्य जाणावा— पूर्वेस फांटा फुटला असतां समंदाची पीडा जाणावी. दक्षिणेस महापुरुषाची पीडा— पश्चिमेस क्षेत्रपालाची पीडा जाणावी. उत्तरेस अरण्यदेवाची पीडा— आग्नेयी, नैर्ऋती, वायवी, ईशानी, या दिशांस ग्रामदेवता अथवा कुळदेवता यांची पीडा जाणावी. बिंदु परसरून आंत चाळणी सारखी छिद्रें, पडलीं असतां मृतप्रेत अनेक दोष आहेत असें जाणावें— दोन मस्तकां सारखी किंवा पुरुषासारखी बिंदूंची आकृति झालीतर चांडाळ भूत किंवा फिरणारे पिशाच यांचा अपादा आहे असें जाणावें. पश्चिमदिशेस बिंदु वाटून सर्पाकृति झाला असतां उदररोग आहे असें जाणावें. बिंदूंची आकृति त्रिकोण झाली असतां शाकिनी व कुळदेवते चा क्षोभ जाणावा— मस्तकहीन अथवा गात्रहीन अशा मनुष्या सारखी आकृति झाली असतां रोग असाध्य जाणावा. सूत्र तुपाचे कण्या सारखें झालें असतां जलोदर झालें असें जाणावें— जो नेत्र बिंदु परसरून मुताबरोबर मिळून जातो तो असाध्य जाणावा.

मलपरीक्षा.— वायूचा कोप असतां मूत्र फेनयुक्त व रुक्ष आणि धूस्र वर्ण व ज्याच्या शिंनड्या ह्ये त्रेंथा पाणी असा असतो— पित्ताचा कोप असतां हिरवट, पिवळा, गांधियुक्त, शिथिल, उष्ण असा असतो. कफाचा कोप झाला असतां श्वेतवर्ण व कांहीं शक्य आणि कांहीं आर्द्र व स्थिथ

असा असतो- वात कफाचा आर्द्र, व श्यामवर्ण, बुळबुळीत, शिंतड्यां नीयुक्त, असा असतो. वातपित्ताचा पिवंबट, व काळसर व आर्द्र व आंतगुठव्या, असा असतो. पित्त कफाचा पिवंबट, पांदुरवर्ण असतो. त्रिदोषाचा श्वेत, पिवंब्या, काळसर, शिथिल आणि आंतगुठव्या असा असतो. अजीर्णाचा दुर्गंधयुक्त असून शिथिल असतो. जीर्णज्वराचा शिंतडयायुक्त - जत्रोदराचा मोठा दुर्गंध व श्वेतवर्ण • क्षयाचा श्यामवर्ण • रक्त कोपाचा पातळ आणि रक्तवर्ण • प्राणांनीचा दुर्गंधि व तांबूस असून किंचित् श्वेतवर्ण • व मांसासारिरवा आणि श्यामवर्ण असा असतो- या प्रकारें मल परीक्षा जाणावी.

जिह्वापरीक्षा. वायूचा कोप झाला असता जिह्वा खरखरीत असून फुटलेली आणि पिवंबट असत्ये- पित्ताचा कोप असता आरक्त असून त्यांतच किंचित् श्यामता असत्ये- कफाचा कोप असता श्वेतवर्ण व आर्द्र व बुळबुळीत अशी असत्ये द्विदोषाचा कोप असता त्यात्या दोषांच्यालक्षणें करून युक्त असत्ये. त्रिदोषाचा कोप असता रुष्णवर्ण, कंठकयुक्त, शक, अशी असत्ये. अरुची व अतिसार हे असता जिह्वा मधुरवर्ण असत्ये. प्रमेह व संग्रहणी यांची धूस्रवर्ण व द्रव्या आणि कपिशवर्ण अशी असत्ये. विस्फोट रोग झाला असता जिह्वा खरखरीत काठ्यामारिरवी असून आंतून पाणी गळतें- मरण काळींची जिह्वा खरखरीत असून ओदलेली व फेनयुक्त व कठीण व चलन बलन रहित अशी असत्ये. याप्रमाणें जिह्वा परीक्षा जाणावी.

नेत्रपरीक्षा.- वायूचा कोप असता नेत्ररुक्त्व व धूस्रवर्ण व दाहयुक्त व चंचळ व उग्र अशी असतात- पित्ताचा कोप असता नेत्रें पिवंब्यां हळदीसारख्या व तांबूस वर्ण व दाहयुक्त आणि दीप पाहाण्यास असमर्थ अशी असतात. कफाचा कोप असता नेत्रें श्वेतवर्ण व भिस्नेज व स्वावयुक्त व चिकट असून

शिथिल अशीं असतात. दोहों दोषांचा कोप असतां त्याच्या दोषांचे लक्षणांनीं युक्त असतात. त्रिदोषाचा कोप झाला असतां नेत्रें रक्तवर्ण असून किंचित् श्यामवर्ण व गदूळ थिजल्या सारिखीं असतात. आतां असाध्य लक्षणें.— ज्याचा एक डोळा थिजल्या सारखा असून वटारलेला उघडा असतां व दुसरा मितलेला असतो तो रोगी प्रहरानें मरेल.— अथवा दृष्टिऊर्ध्व असतां ही रोगी असाध्य जाणावा.— व नेत्रें कंपयुक्त असून भ्रमिष्टा सारखीं चंचळ, भयंकर व तेजोहीन, कृष्णवर्ण. व काळसर व रक्तवर्ण व रूक्ष होतात. व मुख भयंकर दिसतें तो रोगी असाध्य. नेत्रांतील बाहुली भ्रमिष्ट होऊन नेत्रें थिजल्या सारिखीं दिसतात. तो रोगी एका दिवसांत मरेल.— भूतोपद्रवाचीं नेत्रें.— भ्रंतासारिखीं असून गरगरां फिरत असतात, या प्रमाणें नेत्र परीक्षा जा. रूप परीक्षा.— प्रातः काळीं रोग्याज वळ जाऊन त्याचें रूप पाहोवें, तें तेजोहीन व किंचित् श्यामवर्ण, असलें तर तो व्याधी वानजन्य जाणावा. पीतवर्ण मुख व किंचित् सूजीर असलें तर पित्त प्रकोप जाणावा.— कलाहीन मुख असून तेलट दिसतें व डोळे विलक्षण विकटलेले अशालक्षणानें कफ प्रकोप जाणावा.— वडोळ्यानें पाहिलें असतां जसे रोग स्पष्ट दिसतील तशीं नावें ठेवावीं.— प्याहा व कावीळ, ग्रंथी व शूळ व नळवायु व वायुगोळा, व डबा व जंतु. व कठोर गुल्म, हे रोग हातानें दाबून पाहून अमुक रोग आदें असा निश्चय करावा या प्रमाणें रूप परीक्षा जाणावी.

शब्द परीक्षा.— वायूचा कोप असतां कंठांतून शब्द निघतो तो सौम्य ह्याणजे हलका निघतो.— पित्ताचा प्रकोप असतां शब्द स्पष्ट निघतो. कफाचा कोप असतां शब्द जड व घरघर युक्त निघतो.— त्रिदोषाचा व त्रिदोषाचा कोप असतां शब्द त्रिदोषांचे व त्रिदोषाचे लक्षणांनीं युक्त असतो असें जाणावें.

स्पर्श परीक्षा.— वायूचा कोप असतां शरीराचा स्पर्शाग व पदसयांचे

पानासारित्वा खर्वरीत असून शीतळ असतो. पित्ताचा कोप असतां स्पर्श  
द्रुष्ण असतो. - व कफाचा कोप असतां शीतळ आर्द्र असा असतो. हिंदो-  
षाचा व त्रिदोषाचा कोप असतां हिंदोषाचे व त्रिदोषाचे लक्षणें करून युक्त  
असतो. व ज्याचे शरीराचा स्पर्श क्षणांत शीत व क्षणांत अतिवम आ-  
णि रोगें करून व्याप्त असा आहे. तर तो रोगी असाध्य जाणावा. याप्रका-  
रें स्पर्श परीक्षा जाणावी.

**फाल्गुन.** साध्यलक्षण- मुख तेजस्वी, नाडीसम, क्रीकळेसारिता  
स्वर, अग्निप्रदीप्त, मस्तकास कंडू, जिह्वा आणि ओष्ठ हे आर्द्र, हाता पायांचे  
तळवे व ओंठ व हृदय यांचे ठायीं दटना व मन चिंतारहित, नखें आणि  
शिरा, आरक्तवर्ण, स्रगंधि परार्थीवर इच्छा हीं लक्षणें झालीं असतां रोग रु-  
साध्य जाणावा. असाध्यलक्षणें- अतितीक्ष्ण ज्वर, बड बड करणें, नेत्रें व  
नखें फार आरक्त, किंवा श्वेत, हात पांय थंड, स्वर क्षीण, मुख व नासिका-  
यांस निस्तेजपणा, कंठावरोध, उचकी, शरीर भयंकर, मूर्छा, फ्रम, कंप, हीं  
लक्षणें असतां तो रोगी असाध्य जाणावा. - ज्याचे नाकाचा उजवासूर एक  
अथवा दोन किंवा तीन दिवस अहोरात्र वाहतो तो मनुष्य तीन वर्षांनीं व ए-  
का वर्षांनीं व सहा महिन्यांनीं क्रमेंकरून मरेल. - ज्याचा डावासूर दिवसा  
स फार त्वरेनें चालतो आणि रात्रीस शमतो तो चार दिवसांनीं मरेल. -  
ज्याचे दोनीसूर दहादिवस समान चालतात तो ३ दिवस वांचेल. - ज्याचे डा-  
वे हाताची नाडी चालतां चालतां तुटत्ये व डावासूर अगदींच बंद होतो तो  
नात्काल मरेल. ज्याचें नाक वांकडें झालें आणि नाकाचे सूर बंद होऊन तोंडां  
तून श्वास चालतातर तो १० प्रहर वांचेल. - ज्याची सांचली दक्षिणेकडे दि-  
सूं लागली तो ५ दिवसांनीं मरेल. - ज्यास छाया पुरुष दोन ऋजा आणि मस-  
क इहीं करून रहित दिसूं लागला तर तो १ महिनावांचेल. जो पुरुष काळा  
अमतां अकस्मात पीतवर्ण झाला तर तो दोन वर्षे वांचेल. - ज्याचें तोंड आर

शांत अथवा तुपांत दिसेनासें झालें तर तो सहा महिन्यांनीं मरेल.—ज्याचे दांत, ओंठ, जिह्वा, हीं शक्यपडलीं व नेत्रं, नखें वीलवर्णा झालीं व पिंबळा रंग व हिरवा आणि तांबडा रंग काळा दिसूं लागला तर तो सहा महिनें वांचेल ज्यास आकाशांत नानाप्रकारचे रंगाचे सर्प दृष्टीस पडले तो तीन महिने वांचेल. ज्यास वीर्यस्रटावयाचे संधीस मुनावयास होऊं लागलें व शिंक आली तर तो एक वर्षानें मरेल. ज्यास मळ आणि मूत्र हीं एक काळींच झालीं तो एक वर्षानें मरेल. ज्यास मस्तक व हात, पाय हे पाण्यांत पाहिले असतां न दिसले तो एक वर्षांचांचेल. उन्हांत उभें राहिलें असतां ज्याची सावला कांपत्ये तो ४ महिने वांचेल. हात, पाय, हृदय, हीं स्नान केल्यावर लागलींच आपाप कोरडीं होनात. तो तीन महिने वांचेल. ज्यास कट्टूस्त्रादि पदार्थ अकस्मात् विपरीत भासले तो ६ महिने वांचेल. ज्यास सूर्य अथवा चंद्र आकाशांत २ दोन दृष्टीस पडतात. आणि रात्रीस चांदण्या दिसत नाहीत दिवसास दिसतात, तो ६ महिने वांचेल. व कानांत बोटे घातलीं असतां ध्वनि ऐकूं येत नाही तो ७ सात दिवसांनीं मरेल. जो रुषा असतां अकस्मात् स्थूल झाला व स्थूल असतां रुषा झाला व बुडीस अंतर पडलें तो ६ सहा महिन्यांनीं मरेल. रात्रीचा दाह, दिवसास शैत्य, कंगवरोध, ऊर, हात, पांय, नाक, हीं थंड, मस्तकांत शूल, अशीं लक्षणें झालीं असतां तो तात्काळ मृत्यु पावेल. ज्याचा उजवा सूर बंद होऊन डावामात्र चालतो, व कोणत्याही पदार्थाचा वास येत नाही तो एक महिना वांचेल. मेषुन काळीं वीर्य पतनाचे पूर्वी शिंक आली तर तो ५ पांच महिन्यांनीं मरेल. ज्यास जिह्वाय न दिसलें तो १ एक दिवसानें मरेल. ज्यास भिवयांचा मध्यभाग व दिव्याची ज्योत न दिसली तर तो ७ दिवसांनीं मरेल. व नासाप्र न दिसलेंतर ३ दिवसांत अथवा १ महिन्यानें मरेल.—ज्यास नेत्रांतील कर्णिका ह्यणजे नेत्राग्नि दिसत नाही तो ५ दिवसांनीं मरेल.

ज्यास आपलें प्रनिचिंब तेलान्त दिसत नाहीं, आणि नासिकाहीन मुख दि-  
सतें. चतुर्दहात मस्तकावर देवू न दोहों डोळ्यांनीं मणगट पाहिलें अस-  
तां जर मोठेंदिसलें तर, व कानांतल नाद क्षणक्षणां ऐकूं येऊं लागला व थो-  
ज दृष्टानें न दिसला तर तो १ महिन्यांन मरेल. ज्याचा मतिभ्रंश होऊन वा-  
णी स्वल्पिन झाली व रात्रौ आकाशांत धनुष्य दृष्टास पडलें तो ६ महिन्यां-  
नीं मरेल.—जो कृपण असतां अकस्मात बहुत दान करूं लागला आणि प्र-  
कृति विपरीत झाली तर तो ६ साहा महिन्यांनीं मरेल. उजवे तळहातावर  
कनिष्ठके पासून तर्जनी पर्यंत अर्धचंद्राकार वांकडी अशी रेखा असत्ये  
ती अखंड असली तर तो १०० वर्षे वांचेल. मध्यमे पर्यंत आहे तर ७० वर्षे  
वांचेल.—अनामिके पर्यंत आहे तर ५० वर्षे वांचेल.—नंतर जशां जशां कमी अ-  
सेल तस तसा तो ४०, ३०, २३ वर्षे याक्रमानें वांचेल. कंठाच्या मते रेषेंत फोटे  
प्रथवा कातर किंवा शूळ असला तर तो अपमृत्यु आहे असें जाणावे.—याप्र-  
माणेंच ज्योतिषी यांस पत्रिका दाखवून आयुष्याचा विचार करावा. याप्र-  
माणें कालज्ञान जाणावे.

औषधी आणावयास सुहूर्त. हस्त, अश्विनी, पुष्य, पुनर्वसु, अभि-  
जित्, मृगशीर्ष, रोहिणी. अचुराधा, शततारका, स्वाती, हीं नक्षत्रें जाणावीं.  
अमृतसिद्धि योग व गुरुवार व शक्रवार, रविवार, बुधवार, आणि शक्रपक्ष  
व शक्रयोग व शक्र करण यांजवर औषधी आणाव्या. रसायनादि औ-  
षधी करण्यास सुहूर्त— हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित्, मृगशीर्ष, रेव-  
ती, चित्रा, अचुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पुनर्वसु, स्वाती, मूळ, हीं  
नक्षत्रें— आणि शक्रवार, सोमवार, गुरुवार, बुधवार, मिथुन, कन्या, मीन  
धन हीं लयें असावीं— वैद्यानें रोग्यास औषध देण्यास सुहूर्त— गुरु-  
वार, शक्रवार, रविवार, हे तीन वार असावे— व मेष, तुला, कर्क, मकर, हीं  
लयें व शक्र योग आणि शक्र करणें असावीं.

रोग्यास औषध घेण्यास० - चवथा व आठवा व बारावा हे चंद्रन सावे- आणि धातचंद्र, घातवार, घाततिथि व जन्मनक्षत्र हीं नसावीं. व- काळ राहु पृष्ठभागीं असावा- व नक्षत्रांच्या व तिथींच्या विषघटी व मंगळ, व शनि आणि सोम, हे वार नसावे. व वैधृती, व्यतीपात, इत्यादिक कुयोग व विष्ट्यादि कुकरणें, नसावीं.

विरेचन व नमनदेण्यास- शोमवार, रविवार, गुरुवार हे उत्तम जाणावे.

रक्तकाढण्यास- श्रवण, अनुराधा, मृगशीर्ष, हीं नक्षत्रें, मंगळ आणि रवि हे वार असावे- व समुद्रास भरती असावी.

कृपावर औषधदेण्यास०- स्वाती, रुनिका, हस्त, पुनर्वसु, श्रवण आणि ज्येष्ठा हीं नक्षत्रें प्रशस्त जाणावीं.

शूलादिकांस औषधदेण्या०- दिन शक्य असावी. व वार शूळ पृष्ठभागीं असावा. शूळ योग मात्र अति अनिष्ट आहे.

रोग्यास स्नान करण्यास०- आर्द्रा, ज्येष्ठा, मूळ, पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, चित्रा, अनुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, अश्विनी, हस्त, अभिजित्, आणि पुष्य, हीं नक्षत्रें- व रविवार, बुधवार, मंगळवार, गुरुवार व रिक्तातिथि हीं सर्व प्रशस्त जाणावीं.

ज्या नक्षत्रां व ज्यावारीं व ज्या तिथीस रोग उत्पन्न होतो, त्यानक्षत्राची व वाराची व तिथीची पीडा फिती दिवस हे समजण्या करितां नक्षत्रांचें कोष्टक यत्यांत एकारबालीं एक असे दोन दोन अंक मन भेदांत लिहिले आहेत. त्यावरून पीडा जाणावी.

अश्विनी.	भरणी.	कृत्तिका	रोहिणी	मृग	आर्द्रा	पुनर्वसु	पुष्य	आश्लेषा
१	११	१०	३	५	०	७	७	०
०	३०	२	१५	०	१५	६०	२०	१०
२०	०	७	१५	११	०	१५	०	०
मूळ	पूर्वाषा०	उत्तराषा०	श्रवणा	धनिष्ठा	शततार०	पूर्वाषाद्र०	उत्तराषा०	रेवती.
१	१५	१५	७	३०	१५	१०	१५	०
१	०	३०	११	१५	११	०	०	स्थैर्य

प्रतिपदा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी	पंचमी	षष्ठी	सप्तमी	अष्टमी.
१५	३०	३	०	५	५	३०	३
१०					१०		
नवमी	दशमी	एकादशी	द्वादशी	त्रयोदशी	चतुर्दशी	पौर्णमा	अमावा.
०	५	५	३०	३	०	५	०
		१०					
रविवार	सोमवार	मंगलवार	बुधवार	गुरुवार	शुक्रवार	शनिवार	
३०	४५	०	०	५	७	३०	०

मृत्युयोगः- आश्लेषा, शततारका, आर्द्रा, धनिष्ठा, हस्त, पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वा  
 षाद्रपदा, भरणी, मघा, विशारवा, ह्या नक्षत्रांचा व प्रतिपदा, नवमी, चतुर्थी, द्वा  
 दशी, अष्टमी ह्या तिथींचा, रवि व मंगळ व शनि, याचारां योग होऊन जर त्यादि  
 चर्शां रोग उत्पन्न झाला तर, तो त्या रोग्यास मृत्यु देतो. आणि कृत्तिका, मूळ,  
 विशारवा, मघा, आश्लेषा, आर्द्रा, वानक्षत्रीं सर्पदंश झाला तर मृत्यु.

फणिचक्र.

८	०	३४	३३	४	२१	२५	२३	५
९	१०	१६	१६	१०	२६	२५	१	४
१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८



सूर्यनक्षत्र व चंद्रनक्षत्र व रोम्याचें जन्मनक्षत्र एकाभाईत आले असतां ६ पासून वारां पर्यंत मृत्यु. १३ पासून तेव्हास पर्यंत जय. २४ सां पासून ५ पर्यंत व्याधि या प्रमाणें जाणावें.

**दूत ग्रह.**— रोम्याकडून वेद्यास जो बोलाऊं येतो तो प्रथम जितकीं अक्षरें बोलेल तीं त्रिगुणित करून त्यास आठोनीं भाग द्यावा शेष अंक राहनाल तो विषम राहिले तर, रोगी वांचेल. आणि सम अंक राहिले तर रोगी मरेल असें जाणावें.

**दुष्ट स्वप्नें.**— स्वप्नांत नागचे सन्यासी व गौसावीं व मुंडलेले व तांबडीं काळीं वस्त्रें पांघरलेले व नाक कान कापलेले व पांगळे व कुबडे व खुज व कांड व हातामध्ये पाशा व तरदार व भाला व बर्बा इत्यादि धारण केलेले व नोरांनीं बांधून मारणारे व दक्षिण दिशेचे आश्रयें करून राहिलेले व दोस व उंद व गाढव यांजवर बसलेले इत्यादिक पाहिले असतां ज्याची प्रकृति स्वस्य आहे त्याला रोग होतो. व ज्याला रोग आहे तो मरण पावतो. स्वप्नामध्ये आपण पर्यंत व झाडे इत्यादि उच्चस्थानावरून पडलों असें पाहातो व पाण्यामध्ये बुडलों व अग्नीनें जळलों असें पाहातो व कुतऱ्यानीं पायांनां ओरवाडिलें व मत्स्यादिकांनीं भक्षिलें व अकस्मात् डोळं गेले आणि दिवे मालिबले असें पाहातो व तेल व सराप्यालों व लोखंड व तीळ यांचा लाभ झाला व शिजलेलें अन्न भक्षिलें व सातचे घरांत शिरलां अथवा तिचे उदरांत शिरलां असें पाहातो, अशा प्रकारचीं स्वप्नें पाहिलीं असतां ज्याची प्रकृति स्वस्य आहे त्याला रोग होतो. व ज्याला रोग आहे तो मरण पावतो.

**दुसरीं दुष्ट स्वप्नें.**— नौका, गाडी, आरसा, लग्न व शक्य कार्य, घर, पाण्यांत डोंगर, धन, धान्य, हीं रोम्यानें पाहिलीं असतां मृत्यु जवळ आला असें जाणावें. भुते, आणि श्वापदे व पिशाच व पक्षी हीं आपले शरी

रभक्षितान्, असें पाहिलें तर तो आठामहिन्यांनीं मरेल. गवन आ-  
णि न्हांकडें मस्तकावर घेतलीं व पर्वतावर व नुसते भुईवर व धुळीवर व  
स्तंभावावर व शब्दावर व सलां, असें पाहिलें तर तो तीन महिन्यांनीं म-  
रेल. आपले पृर्वज पाहिलें व श्मश्रु केल्यावर तैलाभ्यंग करून बोड-  
का गाढवावर वसून दक्षिण दिशेंस जातां. व काळें वस्त्र नेसलेलापुः  
य, अशीं स्वप्नें पाहिलां असतां स हा महिन्यांनीं मरेल. स्वता गाढवावर अ-  
थवा उंठावर अथवा मंद्यावर अथवा तोणग्यावर वसून दक्षिणदिशेंस जा-  
तो असें पाहिलें असतां नन्वाळ किंवा वीस दिवसांनीं मरेल. स्वशरीर  
रक्तगंध रक्तपुष्प रक्तप्रक्षता ईहां करून भूषित असें ज्याणें पाहिलें त्या-  
ला आठ महिन्यांत मृत्यु आहे असें जाणावें.

आतां दुष्टस्वप्नांचा परिहार:- पूर्वी सांगितलें लग्न मुंडादि दुष्टस्व-  
प्न पाहून कोणा एकाजवळ न बोलतां प्रातः काळीं स्नान करून सोनें  
व काळे तौळ व न्योखंड हीं दानिं करून देवाची स्तुति करावी, आणि गत्रीं  
देवळांन राहून जाग्रण करावें. याप्रमाणें तीन दिवस केलें असतां दुष्ट  
स्वप्नांची बाधा होत नाही.

चांगलीं स्वप्नें:- जो मनुष्य स्वप्नामध्ये इंद्रादि देव व राजे व मित्र व ब्राह्मण  
यानां सजीव पाहतो व गाय व देदीप्यमान अग्नि व प्रयागदि तीर्थे व चिस  
स्थानें गदुळलेले पाणी असें व शत्रूंच्या समदायांनीं जिकिलें असें व पांटेरं  
गाने शोभित केलेली माडी, बेंल व पर्वत व हत्ती व घोडे इत्यादिकांवर व सलां  
असें पाहतो व जळू व मधावरल्या काळ्यामाशा व गांधिलमाशा व मशाकादिक व स-  
र्पादिक डमतात असें पाहतो व आपल्या मजीस्त्री योग्य नाही तिजपारीं गेलीं अथ-  
वा जें स्थान योग्य नाही त्या स्थानी गेलीं असें व विष्टेनें आंगमाखिलें व आपले-  
रडें व दुराग्यानें रडें व मरण पावली व कच्चें मांस भक्षिलें असें पाहतो  
तो मनुष्य रोगी अशाजावर मंगरहित होतो व स्वस्थ असलातर त्याला

धनमाप्त होते. रक्तमांस यांणीं स्वशरीर लिप्त झालें व श्वेतवस्त्रनेसलीं व दूधप्यालीं व शव व जारस्त्री व धेनु व बालवनिता यांनां पाहिलें व मृत्तिकाप्रक्षिती व तळ्यांत बहुतकमळें व राजसभेस द्विजमंडळी व पाणी व दूध यांनां पाहिलें असतां शुभचिन्ह जाणावें.

दुग्धिन्हें.— जागृत असतांच काळपुरुष काळें वस्त्र नेसून लोखंडा चादंड हातीं घेऊन उभा आहे असें पाहिलें तर मृत्यु.— धूमकेतु व वाज हीं दिवसास पाहिलीं व डोंगराचें शिखर खचून मोठा शब्द झाला अथवा कारणाशिवाय घरे व झाडे व देवांच्या मूर्ती व देवळाचीं शिखरं उभीं व दुष्पंग झालीं व भूमीनाद झाला व रात्रीस रणस्थानीं भूतें नाचतात असें पाहिलें तर मृत्यु. दिवसास अथवा श्रावण मासांत आपली घोडी प्रसवली व बुधवारीं अथवा माघमहिण्यांत ह्येस व्याली, व सिंह संक्रांतींत गायव्याली अशीं दुग्धिन्हें झालीं तर घरधन्यास मृत्यु. विहिरींत मोठेशब्द व अनेक उसात व गंधर्वचेष्टा व अकाळीं वृष्टि व घरांत फतांच्याचेष्टा व वायूची गर्जना व सूर्यचंद्रास खळीं व नक्षत्रें व तार तुटून पडले व भूमी कांपू लागली व दिवस तेजोहीन पाहिला. व पृथ्वी फाटून मोठा नाद झाला व मन भयभीत होऊन दोळ्यांतून पाणीं गळू लागलें. व पांकोळ्या व मधाच्या माशा यांणीं घरांत वास्तव्य केलें. पुष्कळ खालें तरीं भूक न राहाणें बुद्धिभ्रंश व निचेष्टितपणा व देह भयंकर दिसू लागणें व पाली व पिंगळे यांचे शब्द झलते वेळेस ऐकणें व रात्रीं गाई हं व रुंलांगणें, कुतरीं दारीं रडू लागणें व कोल्हे व गीध व ससे घरांत आले असें पाहिलें आणि वृद्धपुरुष व देव द्विज व गुरु व श्रेष्ठ यांचा ह्येपकरणें आणि त्यांचा निंदा करू लागणें अशीं दुग्धिन्हें झालीं असतां आयु-य सरलें असें जाणावें.

सौम्यशकुत— शंभू, मृदंग, शंख, धोणा, मंगलगीत, पुत्रवतीस्त्री, स

क्लगाय, कन्या, दही, फळे, पुष्पे, दीप, अन्न, छत्री, मद्य, मांस, मेंढी, घोडा, दोन ब्राह्मण, भार हाजपक्षी, चाषपक्षी, हरण, मोर, मुंगूस, पाण्यानें मरलेली घागर, केडी, रत्नें वस्त्रे, धान्य, निशाण, शूद्र इत्यादिक सौम्य शकुन जाणावे.

प्रदीप्त अशतशकुनः- कुटिल्य, तीळ, कापूस, कोंडा, पाषाण, भस्म, आंगर, तेज, चिरबल, रक्तधिरस, पळसार्चीं लांकडे, महार व मांग, काष्ठ, अग्नि, हेंस व टाणगा, हिजडा, विधवास्त्री व सन्यासी, मानभाव, एकाकीब्राह्मण, कावळा, घार, मांजर, विछाना, दोनशूद्र, घुबळ, डुकर, मगचें वस्त्रधारण करणारे शिवूनयेसी स्त्री, रिकामी घागर, इत्यादिक.

दूतलक्षणः- (क्षणजे वैद्यास बलावणारा जो मनुष्य त्याचें लक्षण) तो दूत रोग्याचे जातीचा, तेजस्वी, श्वेत वस्त्र नसलेला, गंधादिकें करून अलंकृत, हास्यवदन, मधुरवक्ता, स्नेहरसून मानः कार्हीं वैद्यास प्रश्नकरणारा, घोंड्यावर अथवा बेंलावर बसलेला, श्वेतपुष्पे व पक्कफळे यांहीं करून युक्त याप्रकारचा असावा, व चांगला दिवस पाहून नाकाचासूर जिकडला वा हात असेल त्या बाजूस आला असतां रोग्याचें कल्याण होतें-

आतां दूताचीं वाईट लक्षणेः- स्नानवदन, अतिचंचळ, कठोरवक्ता, दुर्गंधयुक्त, श्रमी, काष्ठ व पाषाण व तृण, हीं आहेत हस्ताच्या वाईट ज्याला असा, नम्र, रोगी, नेत्रांनां पाणी आलेला, प्राकरलेला, रक्त, काळें, तगचें वस्त्र धारण केलेला, जटिल, मुंडलेला, नैलाभ्यंग केलेला, भस्म लावलेला, चिरबलानें मारलेला, केशयिंजारलेला, विक्षिप्त, अस्तमर्चीं आलेला, दक्षिणदिशेंस उभाराहून बोलणारा, याप्रकारचा दूत बोलावूं आला असतां रोग्याचें अकल्याण जाणावें.

वैद्याला बोलावूं जाणारा जो दूत त्याचे शस्त्राशय शकुनः- दूत मार्गानें जात असतां भेरी मृदंगादिक जे सौम्य शकुन ते रोग्याला शस्त्रदायक

होत नाहीत, व अंगार व तेम व कुळित्य इत्यादि जे प्रदीप्त अशक्तशक्तुन-  
ते शक्तप्रदायक होनात. या प्रकारें दूनलक्षण व शक्ताशक्तलक्षणें जाणावीं

### ज्वरोत्पत्तीचें कारण.

अजीर्णापासून वानादि दोष दुष्टहोऊन आमाश यांत जाऊन कोष्ट  
गत अनीला बाहेरील त्वचे पावेतों आणितान. त्या योगें शरीर उष्ण हो  
तें. या प्रमाणें ज्वराची उत्पत्ति जाणावी.

ज्वराचें पूर्ववृत्त— जांभया, ठेंबल्यासारिखें भांगदुखनें, मनांवि-  
कार, नेत्रांचा दाह, जडता, अरुचि, शरीर रोमांचित, दोळ्यांपुढें आंधेरी  
हान पाय थंड, विनास स्वस्थता नसणें वशीत, वायु आणिर्जन यांवि-  
षयीं वारंवार दुख्खा आणि द्वेष उत्पन्न होणें, अन्न न पचणें, तोंड पचप-  
चीत, बळ वर्णाची हानि, आणि वायुचें प्राबल्य असतां जांभयाफार येता  
त, पित्ताचें प्राबल्य असतां नेत्रांचा फार दाह होतो, व कफाचें प्राबल्य-  
असतां अन्नावर अरुचि, द्विदोषांचा कोप असतां दोहोंचीं लक्षणें, त्रि-  
दोषांचा कोप असतां सारीं लक्षणें होतात.

ज्वर येतांच— प्रारंभीं काय करावें तें— प्रथम लंघन करावें, भूक ना-  
गेल तरच अन्न द्यावें, परंतु वानज्वरी, क्षयी, क्षयित, गर्भिणी, दुर्बळ, ल-  
हानमूल, नृषित, उर्ध्वश्वासी, यानां लंघन करूं नये, मूग, मसूरा, चणे, कुळित्य, मठ, या पंचधान्याचें कटण करून, अथवा तांदळांची कण्हे-  
री द्यावी, किंवा तांदळांच्या रव्यांत गव्हांचा रवा घालून त्याची कण्हेरी  
अथवा नुस्त्याच गव्हांच्या रव्याची कण्हेरी द्यावी. केवळ पित्तज्वर अ-  
सतां मृदुरेच द्यावा, केवळ कफज्वर असतां वमन द्यावें, पाचन औषधें  
व काढे व त्यांत पाणी घिता घालावें तें व स्वरसादि पांच प्रकारचे का-  
ढे प्रारंभीं लिहिते आहंत. नेधें पाहून योजना करावी.

ज्वरपाचनः— देवदारु, धणं, सुंठ, सिंगणा आणि डोरलीमूळ यांचा काढा करून अष्टमांश द्यावा. ह्मणजे ज्वर पक होतो.

वातज्वराचें कारणः— वाळू, उडीद, तुरी, हरभरे, जडान्न, चिकटपदार्थ, कलिंगड, कवठ, मठ, कंद, कांकाडी, धेंडशीं, मुळे, रुक्षपदार्थ व अतिमैथुन व अतिव्यायाम, अतिजागर, या कारणांनीं वातज्वर उदयन्नहोतो.

वातज्वराचें लक्षणः— शरीरास कंप, कंठ आणि आंठ शक्य होणें, मला वरोध, शिंकाबंद, पोट, मस्तक, कंवर, डोळे, आंग हीं दुरवतान, निद्रा येत नाहीं, ज्वर केव्हां थोडा येतो, केव्हां फार येतो, तोंडास चयनसत्य अरुचिहोत्ये, जांभया येतान, पोटफुगते, अर्जाण, श्रम, मोह, शरळ, हांतात, आंगावर रोमांच, डोळ्यांवर झोपड, पोटच्या व मांड्या फुटतान, कानांत नाद होतो, सकारवाकला, दांत शिंवशिंवतान, हीं लक्षणें होतात.

वातज्वराचें पाचनः— गुळबेल, पिंपळमूळ, सुंठ, यांचा काढा निकाढा ज्वराचे सातवे दिवशीं द्यावा ह्मणजे ज्वराचें पाचन होते.

वातज्वरावर उपचारः— गुळबेल, सुंठ, धमासा, नागरमोथे, यांचा काढा द्यावा— वाळा, सुंठ, पिटवण, किराईन, साळईची मुळा, सिंगणमूळ, डोरली, गुळबेल, गोरखरू, यांचा काढा घेतला असतां वातज्वर तत्काळ जातो. गुळबेल, सुंठ, पिंपळमूळ, यांचा काश मध घालून द्यावा. सालवण चिकण्याचें मूळ, काळीं द्राक्षें, गुळबेल, उपलसरी, काचळी, शेंवग्याची साल यांचा काढा करून तीं वातज्वरास द्यावा ज्वर जातो.

पित्तज्वराचें कारणः— क्षारान्नभोजन, तैलभक्षण, पक्कृत्याक (जागे) स्मरण, कारलीं, कडुपदार्थ, निरवट, मोहत्या, यांचें अतिसंबन इहीं करून पित्तज्वर होतो.

पित्तज्वराचें लक्षणः— शरीर पीतवर्ण, सर्वांगाचा दाह, तृषा, मूर्च्छा—

अल्पनिद्रा, तोंड कडू, ओकारी, भोंबळ, बडबडणे, अनिसार, घाम, कैफ घेतल्यासारखे होणें, थंडपदार्थावर इच्छा, मल, मूत्र, नेत्र, हीं पीतवर्ण, हीं पित्तज्वराचीं लक्षणं होतात.

पित्तज्वरावर पाचन- इंद्रजव, पहाडमूळ, कुटकी, नागरमोथे यांचा काढा दहा दिवसांनंतर घावा. नंतर औषध घावें.

पित्तज्वरावर उपचार- गुळवेल, हरीतकी, पित्तपापडा, यांचा काढा-खडे सारवर घालून घ्यावा- बाहव्याचागीर, काळीं द्राक्षें, पित्तपापडा, कुटकी, हरीतकी, नागरमोथे, यांचा काढा घावा. तुस्ता पित्तपापडा याचाही काढा घावा- पित्तपापडा, वाळा, रक्तचंदन, धणे, संठ, यांचा काढा घावा.

वातपित्तज्वराचें लक्षण- गळा, तोंड, शक्य होतात, दाह, मूर्च्छा, तृषा, निद्रानाश, ओकारी, भ्रम, डोळ्यां पुढें आंधारी, श्वास, अरुचि, जिह्वा, शोष बडबड, रोमांच, हीं लक्षणं होतात.

वातपित्तज्वरावर उपचार- पित्तपापडा, नागरमोथे, गुळवेल, संठ, किराईत यांचा काढा घावा- रिंगणी, डोरली, गोरखरू, गुळवेल, संठ, नागरमोथे, यांचा काढा घावा- मनुका, पित्तपापडा, बाहव्याचागीर, कुटकी, नागरमोथे, हिरडेंदळ, यांचा काढा घावा. ह्मणजे पित्तज्वर, मूर्च्छा, सूज, तलखी, बडबड, भ्रम, दाह, यांचा नाश होतो. मनुका, बाहव्याचा मगज यांचा काढा घेतला असतांही पित्तज्वर जातो- त्यांत जर पित्तपापडा, नागरमोथे, गुळवेल, कुटकी घालून घेतला तर अमृत तुल्य गुण करितो.

रक्तपित्तज्वरावर उपचार- धमासा, अनिविष, किराईत, कुटकी, अडुबसा, पित्तपापडा, काळीं द्राक्षें, यांचा काढा सारवर घालून घेतला असतां तृषा, दाह, कंडू, रक्तपित्तज्वर, हीं नाश पावतात- गुळवेल, हिरडेंदळ, पित्तपापडा, यांचा काढाही रक्तपित्तज्वराचा नाश करितो- वाळा, नागरमोथे, पित्तपापडा, संठ, रक्तचंदन, धणे, निंबकाड्या, पद्मकाष्ठ, यांचा काढा रक्त-

पित्तज्वराच्चा नाश करितो. वदाह, शोष, ओकारा, चंद करून जठराग्निप्रदामकीने  
 क.फ.ज्वराचें कारण:- मिष्टान्नावरलागलेंच पाणीपिणें,नेलातुपांततळलेंचपदार्थ  
 खाणें वदहींद्रुधमक्षण, वारंवाररत्नान, दिवानिद्रा, नित्यनचेंपाणीपिणें. इत्यादिका-  
 नीकफज्वरहोतो.

कफज्वराचेंलक्षण:- अंगजाड्य, कोरडीओकारी, तांडगुळ्वद, पडसंरगोकला,  
 आळस, तृप्ति, अंगथंड, मळ, मूत्र, नेत्ररक्तप्रवर्ण, श्वास, स्वरभंग, उचकी, थाळजाड्य, अं-  
 गावरसतें नाकांतून पाणीगळणें, मसफदुरवणें, निद्राधिक्य, रमचाहिना नाडीचागंध,  
 रोमांच, यर्म, पोदधदुहोणें, मूत्रवाहुल्य, डोळ्यांवरआंपडहीलक्षणेंकफज्वराचेंहोतान.

कफज्वरावर पाचन:- महाकुंगीचेंमूळ, हरीतकी, संठ, पिंपळमूळ, यांचेंचूर्ण  
 आंन जवरवारघालून, ज्वराचें १२दिवसांनंतर द्यावें. मगकावाद्यावा. संठ, अडुळसा,  
 नागरमोथे, धमासा, यांचा काटा द्यावा. भारंगमूळ, देवदार, पुष्करमूळ, पिंपळी,  
 गुळवेळ, अडुळसा, संठ, नागरमोथे, यांचाकाटा द्यावा. पडवळ, त्रिफळा, कुटकी, क-  
 नोरा, अडुळसा, गुळवेळ, यांचाकाटा मध घालून द्यावा. कांकडशिंंगी, कायफळ, पिं-  
 पळी, कमळाचाकाटा, यांचें चूर्ण मधांत द्यावें.

यातकफज्वरावर:- बाह्याचागीर, पिंपळमूळ, नागरमोथे, कुटकी, हरीतकी, यांचा  
 काटा द्यावा ह्मणजे यातकफज्वर, आमशूल दूरहोऊन दीपन, पाचन होतें. रिंगणीमूळ,  
 संठ, परंडमूळ, गुळवेळ, यांचाकाटा द्यावा. ह्मणजे यातकफज्वर, त्रिदोषज्वर, श्वास, का-  
 स, अरुचि, पृष्ठशूल, हेरोग दूरहोऊन बुद्धि स्थिर राहत्ये.

पित्तकफज्वरावर:- गुळवेळ, निंबकाड्या, कुटकी, नागरमोथे, इंद्रज-  
 व, संठ, पडोळ, रक्तचंदन, यांचा काटा द्यावा; ह्मणजे पित्तकफज्वर, ओका-  
 री, अरुचि, लाळपडनेती, दाह, शोष, हे दूरहोतान रक्तचंदन, पद्मकाष्ठ, थ-  
 णे, गुळवेळ, निंबकाड्या, यांचा काटा कफपित्तज्वराच्चा नाशकरून ओका-  
 री, दाह, शोष, यांसही बसवितो.

सर्वज्वरांवर पाचन:- देवदार, थणे, संठ, रिंगणी, डोरली, यांचें चूर्ण



घाबें, कचोरा, संत, पित्तपापडा, देवदार, धमासा, डोरली, मोंये, कुटकी, फिराई-  
त, यांचा काढा मध, पिंपळी, घालून घावा.

कामज्वराचें कारण- इच्छित्त्या स्त्रीची मासि नझाली असतां तिचा  
संग वगुण आणि रूप यांचे निजध्यासामुळे ज्वर होतो.

त्याचें लक्षण- मनोव्यथा, त्रिम, मूर्च्छा, आळस, तदितर कर्माचा कंटा-  
ळा, गात्रें शक्य होणें, कापूर, चंदन, शीतळ छाया, चांदिणें, शीतपदार्थ, यां  
चे सेवनाची इच्छा, श्वासोश्वासटांकणें, कदाचित् भ्रान्ति असणें, मोंहन अस-  
णें, निद्रा, लज्जा, बुद्धि धैर्य यांचा क्षय, दाह, विरह वेदना इत्यादि होनात.

कामज्वरावर उपाय- स्वरूप, शृंगारित, स्रगंधचर्चित, रसिक, कामानेरस  
रसलेल्या व शृंगारिक भाषणकरणान्या, अशानरुण स्त्रियांचें आलिंगन,  
संभाषण, स्पर्शादिकें करून कामज्वर शान्त होतो. निर्मळ स्थळ, कमलें, स्र-  
गंधिफुलांवरून आलेला वायु, जळक्रीडा, सुंदर वागांतून फिरणें, सुरूपस्त्रि  
यांचा समागम, या उपचारांनीं कामज्वर जातो.

कामज्वर, क्रोधज्वर, शोकज्वर, मयज्वर, यांज्वर पित्तशामक उपा-  
य करावे.

विषज्वरावर- पित्तशामक उपाय करावे, व विषावर उपचार असतीत-  
ळ ते करावे.

श्रमज्वरावर- पृथक् पृथक् करवाच, व मांस रसोदन व क्षीरोदन व  
मदिरा यावी.

दाहजन्य व क्षतजन्य ज्वरावर- कणोपचार वर्ज्यकरून सिग्ध व  
मधुर उपचार करावे.

स्वेदज्वरावर- वानादि दोषांचें कारणस्य पाहून उपचार करणेकें दृष्ट्या-

पाणी द्यावे; आंगरगडावे, त्रिकटू, हिंगा, फिराईत, यांचें चूर्ण द्यावे.

**सन्निपातज्वरः-** हा सन्निपात नव्हे तर केवळ मृत्युच होय. सन्निपाताला जो वैद्य जिंकितो, तो मृत्युंजयच, अतएव सन्निपात समुद्रान बुडालेल्या सजो काढितो. त्याचे प्रत्येक कारीं सर्वस्वदान केले तरी पुरेसें होत नाहीं.

**सन्निपातज्वरः-** (क्षणजे त्रिदोषज्वर.) वानादि त्रिदोष कांहीं भिन्नतां पक्ष्म अशां असतां त्यांपासून जो ज्वरतो. हा कष्टसाध्य. कारण निषांचा प्रकोप आहे. अतएव एकाच उपशामार्थ औषध द्यावे तर दुसरे अधिक होताना.

**सन्निपाताचें लक्षणः-** जिह्वा काळी व खरखरीत, डोळे ताटलेले, अथवा दृष्टी बळ व रक्तवर्ण आणि नेत्रांतून पाणी गळते, नृपाफार, हाडे दुरवनात, गीत नृत्यादि नाना चेष्टा, घामफार, अथवा अगदींच घेत नाहीं, क्षणांत दाह, क्षणांत थंडी, डोळ्यांवर झांपड, बडबडणे, अथवा मुक्यासारिखें राहाणे, मोह, गळ्यांत कुंसासारिखें खुंपणे, मस्तक कोपणे, गळ्यावाजणे, कानांत बिलक्षण शब्द होणे, खोकला, खास, अरुचि, क्षमा, विद्रावाश, मळ, मूत्र, फार वेढा नें थोडें थोडें होणे, नाडीची तीव्रता, पोट जड होणे, इत्यादि लक्षणे होतात.

**सन्निपातावरः-** पिंपळमूळ, देवदार, इंद्रजव, वायडिंगें, ब्राह्मी, माक, त्रिकटू, चित्रक, कायफळ, कमळकांदा, यांचा काढा मासाभर गुग्गुळ घालून द्यावा. - रास्ना, हिरडेदळ, डोरळी, रिंगणीमूळ, निगुंड, पहाडमूळ, चेरबंड, चचक, यांचा काढा मासाभर गुग्गुळ घालून द्यावा; क्षणजे सन्निपात, घाम, शीत, बडबड, शूळ, दमा, कफ, वाळंतरोग, यांचा नाश करितो; रुईचें मूळ, धमासा, देवदार, फिराईत, रास्ना, निगुंडीचा माळा, चेरबंड, टोकळा, शोच-

१ ह्या सन्निपाताचे सुमारे तिसांवर भेद आहेत. व त्यांची भ्रमि मूला परीक्षा आहे. व ते साधारण वैद्यमा हे रीतीत दुर्जेय आहेत. इतका मूला विचार लिहून ही उपयोग नाही. क्षणून या पुस्तकांत लिहिचे नाहीत. भिचंड प्रकाशी पाहवे.

स्यान्ती साल, पिंपळी, पिंपळमूळ, मिरे, चवक, संठ, अतिविष, माका, यांचा का-  
दा- सन्निपात, धनुर्वीत, दांतखिळी, घाम, श्वास, बाळंत रोग, यांचा नाश करितो.

**कर्णमूळ-** सन्निपातज्वराचे अंती कर्णाचे खाली मूळभागीं सूज येईत  
गळवा सारखे गुल्म होत. त्याचा उगम आंतून असतो. तो रोग असाध्य  
अथवा कष्टसाध्य. हे कर्णमूळ मृत्यूचे दुसरें निमंत्रण.

**कर्णमूळावर-** जळवा लावून रक्तमोक्ष करावा. तें पांकरून म्हानि घेऊ  
न फारच आतूर झाला तर तूप पाजावे.

गस्त्रा, संठ, महाळुंगीचे मूळ, दास्तूहळद, दांकळी या औषधांचा लेप करा-  
वा. वर पोरीस बांधून पिकवावे. आणि त्याचे छिद्रांत जुने तुपाची अथवा म-  
समाची वात करून दरोज नवी घालात जावी. ह्यणजे पुढाचा निचरा होईत  
मरत येत. नाहीतर आंतले आंत पिकोन खाली छानांत उतरतें, किंवा कानांतून  
न बाहू लागतें, तें अगदीं असाध्य. यास्तव बाहेर तोंड पाडून प्रतिकार होई-  
ल तें करावे.

**सन्निपातावर-** आणखी उपचार- कुटकी, किराईत, पित्तपापडा, गुळ-  
वेळ, कचोरा, गस्त्रा, पिंपळी, कमळकंद, मेहेदी, रिंगणी, देवदार, संठ, हि-  
रडेदळ, धमासा, बाह्ली, यांचा कादा, त्रिदोषज्वर, दिवा निद्रा, रात्रो जागर,  
तृषा, खोकला, शोक, दाह, दमा, यांस घालवितो. याच काळांत मध आणि  
पिंपळी घालून घेतला असतां जीर्णज्वर, विषमज्वर, हे जातात.

**जीर्णज्वर-** (ह्यणजे हाडीज्वर) फार दिवस शरीरांत रेवलेला जोषा-  
शक तापतो. त्याचें कारण, पूर्वी मोठा ताप आला होता. त्या तापाचे तीन अं-  
श औषधाद्युपचारे करून गेले आणि अवशिष्टज्वर चालू दकली मुखें नसा  
च शरीरांत राहिलो. तो, पुढें अस्थींत प्रवेश करितो, त्याची उपेक्षा केली अ-  
सतां पुढें पांडु, क्षय यांचा परिणाम होता.

**जीर्णज्वराचे लक्षण-** उत्तरोत्तर मंदगतीनें आहार कमी होत जातो.

अन्नपचन होत नाहीं. मळशक्ति स्वच्छ होत नाहीं. हाडे धगधगीत राहातात. तोंडास पाणी सुटते, शक्क धानू पातळ असून क्षीण इत्यादि लक्षणं जाणावीं.

जीर्णज्वर यद्यपि एकदांच नाटश पीडा करीत नाहीं तथापि उत्तरोत्तर अग्नि पीडा कारक होईन प्राणनाशक रोग उत्पन्न करितो.

जीर्णज्वरावर— बाळबेल, किरमिरी ओंवा, टांकळी, पहाडमूळ, देहें यांचा काढा घेतला असतां जीर्णज्वर अगदीं जातो. पोटशूळ, माथेशूळ श्वास, कास, यांचा नाश होतो. पिंपळी, जुनागूळ दुप्पट हें एकत्र करून घेतलें असतां जीर्णज्वर, अजीर्ण, अग्निमांस, खोकला, अरुचि, रुमी, श्वास, यांचा नाश होतो. गुळबेलीचा काढा पिंपळी घालून घ्यावा, ह्मणजे कफोद्भव जीर्णज्वर जातो. जिरें आणि निवरशा जुनागूळ हीं एकत्र करून रोज सकाळ संध्याकाळ घेत जावें. गुळबेलीचें सत्व तूप सारखे बरोबर किंचा मध सारखे बरोबर घ्यावें. गुळबेल, सरांटे व त्याचे चतुर्थीस स्रंठ, यांचा काढा, मधुशर्करा युक्त घ्यावा. एका सप्तकांत जीर्णज्वर जातो. सुधाप्र दीप्त होत्ये, धानू जमूं लागतान.

काळीं द्राक्षें, गुळबेल, काकडशिंंगी, कचोरा, नागरमोथे, रक्तचंदन, सुंठ, कुटकी, पहाडमूळ, किराईत, धमासा, बाळा, धणें, पद्मकाष्ठ, काळाबाळा, रिंगणीमूळ, कमळकांदा, निंबकाड्या, यांचा काढा घेतला असतां, जीर्णज्वर, अरुचि, श्वास, कास, सूज, अजीर्ण, हे रोग दूरहोतात. गुळबेल, पिंपळमूळ, पिंपळी, हरितकी, लवंग, निंबाची साल, श्वेतचंदन, स्रंठ, कुटकी, किराईत यांचें चूर्ण सर्वज्वरांचा नाश करितें. आंबळकठी, सेंधव, चित्रक, हरितकी, पिंपळी, यांचें चूर्ण करून ऊन पाण्यांत द्यावें. ह्मणजे सर्वप्रकारचे ज्वर जातात. गाईचें दूध तोळे ४ पाणी १६ पिंपळ्या ३हीं कल्हईचे भांड्यांत कटवून पाणी आटवें ह्मणजे त्यांतिल पिंपळ्या चावून वरही दूध घ्यावें. वर दूध भात पथ्य.

सप्तमी मालिनी वसंत-अथवा रुघुमालिनी वसंत-अथवा मंडूर अनुपान योजू-  
न घावा.

एकाहिक व्याहिक, व्याहिक, चातुर्थिक, पांचां कारणे- ज्याचा ज्व-  
र लुक्ताच गेला आहे त्याणें विरुद्ध पदार्थ, जडान्न, आंबट, तिरवट, मसि-  
ल्यानें अल्प दोष उत्पन्न होऊन नो सप्त धातूंतून कोणत्याही धातूला व्या-  
पून नाना प्रकारचे विषमज्वरांस उत्पन्न करितो. अम्लादि पदार्थांचें प्र-  
क्षणानें पित्तादि दोष कुपित होऊन आरंभापासून ही विषमादिज्वर उत्प-  
न्न होतात-

एकाहिकज्वरावर- बहुचसा, कडुपडवळ, त्रिफळा, कार्बीं द्राक्षे, बा-  
ह्याचा जीर, निंबकाड्या, पांचा कादा मध व सारवर घालून घ्यावा.  
कार्बीं द्राक्षे, कडुपडवळ, निंबकाड्या, नागरमोथे, इंद्रजव, त्रिफळा, गुळवे-  
ळ, पांचा कादा घावा.

व्याहिक व व्याहिकज्वराचें विशेष कारण- अनिक्रोधानें किंवा अति भय-  
नें, अथवा भयंकर अरण्य, मोठ्या अग्नीच्या ज्वाळा व जळकें शरीर, पाहिल्या-  
नें, व दुसरा फार वाईट पदार्थ खान आहे तें पाहिल्यानें, देशांतरीं मरण-  
पावलेल्या आत्मीयाची मरणा वार्ता ऐकिल्यानें व पिशाचादिकांवर आसि-  
श्य बुद्धीवेळणारे, यांस त्यांच्या बाधेच्या कांक्षेनें ही ज्वर होतो.

त्याज्वर उपचार- रक्तचंदन, पिंपळी, संद, बाळा, नागरमोथे, धणे,  
पांचा कादा मध व साकर घालून घावा.

चातुर्थिकाचें- विशेष कारण- दुष्टस्वप्न, मेलेल्या मनुष्याचे केंस, पिं-  
जारलेले डोकें, दारुण युद्ध, शूबाचर अथवा फांशी चढविलेल्यास पाहिल्या-  
नें व अतिभयंकर कर्म पाहिल्यानें ही विषमज्वर होतो.

चातुर्थिकज्वरावर- जुनेतूप आणि हिंग, हीं एकत्र करून ज्वर आलाह्याण-  
जे नाकांत घालावीं. अगस्त्याचे पानांचा रस नाकांत घालावा. देवदार, आं-  
बळकाठी, सुंद, हिरडेदळ, अडुळसा, यांचा काढा मध व सारवण घालून द्या-  
वा.

शीतज्वर- (हिंवाताप) शिनाफळे, केळीं, इत्यादि शीत पदार्थांचे भक्ति  
भक्षणानें व त्यांचें भक्षण करून वर पाणी पिण्यानें हा शीतज्वर उन्मत्त  
होतो व अतिभयानें किंवा अतिगोकानेही येतो.

शीतज्वरावर उपचार- त्रिकदूनें चूर्ण ताकांत घालून प्यावें. अथवा  
हिंवा येतांच निर्धूम अग्नीनें शंकावे. इंद्रजव, अडुळसा, वावीडिंगे, गुळवेल  
निर्गुंडेचा पाला, माका, सुंद, डोरली, अजमोदा, यांचा काढा द्यावा.

सर्वविषमज्वरावर- नागरमोथे, रिंगणी, गुळवेल, सुंद, आंबळका-  
ठी यांचा काढा मध, पिंपळी, घालून द्यावा. शरहळद, देवदार, इंद्रजव,  
मंजिष्ठ, बाह्याचा गीर, पाहाडमूळ, पिंपळी, अर्जुन वृक्षाची साल अथ-  
वा मिरी, किराईत, कोरांढ्याचे मूळ, पद्मकाष्ठ, कुडेसाल, धणो, मंड, मोथे,  
वाळा, रिंगणी, हरीतकी, पित्तपापडा, कुटकी, धमासा, गुळवेल, एरंडमूळ,  
यांचा काढा दिला असतां, धातुराजज्वर, सर्वविषमज्वर, त्रिदोषज्वर, मू-  
तज्वर, हे दूर होतान. पडवळ, ज्येष्ठिमध, हरीतकी, कुटकी, मोथे, यांचा  
काढा द्यावा. अडुळसा, मोथे, गुळवेल, सुंद यांचा काढा मधपिंपळी घा-  
लून द्यावा.

### महाशीतज्वरां कुश-

हरताळ ८ भाग, शंखचूर्ण ४, मोरचूत १, यांचा कोरफडीचे रसाने एक  
दिवस खल करून शरावांत घालून गजपुट द्यावें. थंड झाल्यावर काढून  
खलून देवावें, ते १ गुंज किंवा २ गुंजा अस्य जिचे व साकर यांबरोबर द्यावें.  
वर पाणी घोटभरव्यावें. पथ्य दही भात, या औषधानें सर्वे विषमज्वर

जातात. गुळबेल, आंबळ काठी, उटकटारी, संत्र, मोथे, यांचा काढा पिंपळी आणि मध घालून द्यावा. हिरडेदळाचें चूर्ण मध घालून द्यावें. वर्धमान पिंपळी द्यावी. त्रिरेव त्याचेदुष्यटजुना गुळ घालून द्यावें. अथवा त्रिफळा गुळाबरोबर द्यावा. कडूपडबळ, कुटकी, ज्येष्ठीमध, हिरडेदळ, नागरमोथे, यांचा काढा द्यावा. तुसती पिंपळी मधाबरोबर द्यावी. चिकणा, आंबळकाठी, सालवण, कुटकी, पिंपळी, काळींद्राक्षे, बाळबेल, होरली, रक्तचंदन, अतिविष, नागर मोथे, इंद्रजव, यांचा चथुर्थांश काढा उरवून त्यांत भाग तूप, घालून पुनः तो काढा अग्नीवर टेवून तूपराही तो पयंत करवावा. मंतरुते तूप प्यावें. ह्मणजे विषमज्वर, क्षय, माथेशरळ, पोटशरळ, अरुचि मूर्च्छा, शोष, संधिगत ऊष्णवायु यांचा नाश होतो.

**अजीर्णज्वरः** ह्मणजे वातुळ जड पदार्थ, शाका, फळे, कंद, यांचा अतिभक्षणानें, भोजनावर लागलेच रवाल्यानें अजीर्ण होऊन ज्वर येतो त्याचें लक्षण. देंकर, वांति, फ्रम, मस्तक, दुरवणे, कंबर, वरगड्या, गुद, पोट, दुरवणे, अरुचि, शोष, मोह, उचकी, हीं लक्षणे होतात.

**अजीर्णज्वरावरः** रिंगणी, पित्तपापडा, यांचा अष्टमांश काढा द्यावा. नागरमोथे, संत्र, यांचा काढा द्यावा. किराईत, संत्र, गुळबेल, पिंपळी, नागरमोथे, यांचा काढा द्यावा. अजमोदा, हरीतकी, कचोरा, संचळ, यांचें चूर्ण उष्णोदकांत द्यावें.

**रक्तज्वराचें कारण व लक्षण.** आपल्यास आबडल्या वांचून मोदकादि पदार्थ खाणे, मद्यपान करणे, मल्लयुद्ध करून बारा घेणे, दुष्टजलाशयाचें पाणी पिणे, अपक्वमांसभक्षण, हत्ती, घोडे यांजवर बसून त्वरेनें जाणे, या कारणानें रक्त स्रब्ध होऊन ज्वर येतो. याचें लक्षण. - ओकारी, बडबड, शरीर, नेत्र रक्तवर्ण, नाकांतून रक्तस्राव, अतितृष्णा,

अनि दाह, ज्वर, हीं लक्षणें होतात.

रक्तज्वरावर.- नागरमोथे, पित्तपापडा, रक्तचंदन, ज्येष्ठीमध, मनुका वा-  
ळा, शिबण, काकोली, धणे यांचा काढा घ्यावा. व पित्तज्वराचे उपचार करावे  
रक्त काढावे.

मंथरज्वर.- (हृणजे मधुरा) याचें लक्षण. अनिसार, दाह, मोह, ज्वर,  
र, ओकारी, तृषा, निद्रानाश, तोंडावर लाठी, तालु, जिब्या यांस कोरड, गळ्या-  
वर पांढऱ्या मोहऱ्यांसारखा पुरळ, डोळ्यांवर झांपड, हीं लक्षणें होतात.

मधुरा याजवर उपचार.- नागरमोथे, पित्तपापडा, ज्येष्ठीमध, काळींद्राक्षं,  
यांचा अष्टमांश काढाकरून मधघालून घ्यावा- रक्तचंदन, वाळा, धणे, पि-  
त्तपापडा, सुंठ, नागरमोथे, यांचा काढाकरून घ्यावा अथवा माशी गुळ्यांत घा-  
लून गिळावयास घ्यावी. व वडाचीं पाने व बाजराचें पीठ यांचा काढाकरून  
घ्यावा. अथवा पुदिना, गानतुळस, कृष्णतुळस, तिहींचा रस काढून त्यांत ख-  
डीसारखर नीनमासे घालून तीनदिवस देत जावा. १ नागरमोथे, १ कपुरी मधुरी, १ ग-  
नतुळस, १ पित्तपापडा, १ सुंठ, यांचा काढाकरून घ्यावा. मधुराज्वर बरा होतो.

ज्वराच्या अंतर्दीहावर.- पूर्वदिवशीं रात्रीं धणे कुटून पाण्यांत भिजन  
घालून देवाचे आणि प्रातःकाळीं तें पाणीं गाळून आंत सारखर घालून घ्यावें.

ज्वरजाऊन कांहीं कसर राहिली असतां त्याजवर उपचार.- ब्राह्मी-  
ची साल, गुळवेळ, देवदार, डोरली, सुंठ, क्रमळकंद, यांचा काढा घ्यावा. ज्वरा-  
ची कसर, दमा, यांचा नाश होऊन अग्नि प्रदीप्त होतो.

ज्वरशांत झाल्यावर.- तोंड कडू होतें त्याजवर.- कुटकीचा काढा घ्यावा, अ-  
थवा चूर्मा पाण्याबरोबर घ्यावें. कायफळ, गवताचें फूल, मोथे, धणे, कांकड-  
शिंगी, हिरडेदळ, ब्राह्मीची साल, पित्तपापडा, सुंठ, देवदार यांचा काढा भाज-  
लेऱ्याहिंग मध घालून घ्यावा. हृणजे अरुचि, खोकला, गळ्यांत लरोग,  
दमा, हीं दूर होतात. शेदेलोण व महाकुंगान्ना मगज, यांची तुपांत गोडी



करून घ्यावी. ह्मणजे तोंडाचा रुचि येऊन अन्नावर वाचना होव्हे. महाबुंगा-  
चामगज, मोठ, हीं तुपाशीं द्यावीं. किंवा डाळिंबाचें चूर्ण, मोठ, हीं तुपाचरो-  
बर द्यावीं. आंबळकाठी, शेंदेखोण, चित्रकमूळ, वालहिरडे, पिंपळी यां-  
चें चूर्ण करून रात्री उष्णाद फांत देणें ह्मणजे रुचि, पाचनशक्ति, अग्निदी-  
प्ति आणि मलशुद्धि हीं होतात.

उलटलेल्या ज्वरावर:- कुटकी, वाळा, अनिविष, पित्तपापडा, मोथे यांचा  
काढा घानादि दोषांचें नारतम्य पाहून मध, अथवा साकर वगैरे अनुपान  
येऊन द्यावें.

ज्वराचे दहाउपद्रव:- तेअसे, अतिसार अथवा मलबद्धता, तृषा, खो-  
कता, खास, आंगदुखणें, ओकागे, अरुचि, उचकी, भूछा, उगत दुखणें यां-  
हून एखादा होतो. किंवा अनेक होतात.

ज्वर मुक्तीचे पूर्वरूपाचें लक्षणा:- तृष्णा, पर्म प्रवृत्ति, भ्रम, तृषा, मल-  
प्रवृत्ति, निश्चेष्ट पडणें, कुंयणें, गात्रानां दुर्गंधी, वाती, हीं लक्षणां होतात.

विगतज्वराचें लक्षण:- शरीर हलकें, मुखपाक, पर्म प्रवृत्ति, सर्वदंडि-  
यांस आपापले व्यापारां विषयीं सामर्थ्य, शिंका, अन्नावर इच्छा, मलका-  
सकंडू आणि ग्लानि व मोह यांचा नाश, हीं लक्षणां होतात.

### अतिसार.

अतिसाराचें कारण:- जडपदार्थ, अतिस्निग्धपदार्थ अतिरूक्ष अति  
उष्णपदार्थ, पातळ पदार्थ, अतिस्थूल, लाडु, मोदक, शिकण, इत्यादिक, अ-  
तिशीतळ पदार्थ व विरुद्धपदार्थ, यांचे विशेष भक्षणानें व भोजन होतानां  
फिस्तन भोजन करणें, अपक्व अन्नभक्षण, विषमाशन, अतिरवाणें, स्नेह

पिणें व वमन, विरेचन यांचा अतियोग करणें, अतिमेथुन, किंवा इच्छा असतां मेथुनांचा अलाभ, विषमादिवेशन, तप, शोक, अतिमद्यपान, दुग्जलपान, जें भावत नाही तें खाणें, ज्या कर्तव्य जो उपचार असावा तो न मिळणें, जळांत अतिक्रीडा करणें, मद्यमूत्रांचा रोध करणें, व्रजांचा क्रोप झाला असतां. इत्यादि कारणांनीं अतिसार उत्पन्न होता.

अतिसाराची संप्राप्ति— रस, जळ, मूत्र, स्वेद, मेद, कफ, पित्त, वरक्त हे अव्यातु क्षणित होऊन अग्नीला मंद करून मलमिश्रित होतात. आणिवायूनें अधोदेशीं प्रेरित असतां गुदावाटे पडू लागतात.

अतिसाराचें लक्षण— नाभि, गुद, यांस व्यथा, पोटफुगणें, अन्न न पचणें, गात्रें गळणें, कांहीं वेळ वायूचा अवगंध, मलबद्धता व मलशुद्धि होतें तेव्हां चोंथ्यापाणीं, फेंस, मस्रा, इत्यादि विकार होतात.

ज्वरातिसार, आमातिसार, पक्वातिसार, रक्तातिसार, शोकातिसार, व मय्यातिसार, वातादिदोषजन्यातिसार,— असे अनेक प्रकारचे अतिसार आहेंत.

अतिसाराचें असाध्यलक्षण— ओकारी, दुःख, ज्वर, खाकळा, कफ, श्वास, तृषा, मोह, सूज, शरळ, उन्वीव धुवण, इत्यादिकां सारखे दाळ व त्यांस कुजनेल्या सारख्या दुर्गंधी येत्ये अशीं लक्षणें होतात. तीं असाध्य जाणावा.

ज्वरातिसार— (ह्मणजे ज्वरासून जडला जो अतिसार तो.) त्याजवर चिकित्सा— ज्वरप्रकरणीं दुधनांचा योगसांगितला आदे तीं येथेंही करावा. इसब गोलाचा चाटा द्यावा. अथवा में भिजत घालून सारखे बरोबर पाणी घाबें. कांठ, गुळवेळ, बाळा, रक्तचंदन, कुड्याची साल, नागर मोये, कर्द्वेत, हीं औषधें समभाग घेऊन काटाफरून द्यावा. ह्मणजे ओकारी, — दाह, तृषा, सूज ज्वरयुक्त अतिसार हे रोग दूर होतात. गुळवेळ, अतिवि-

ष, देवदार, इंद्रजव, मोथे, किराईत, सुंठ, यांचा काढा द्यावा. ज्वरातिसारा-  
चा नाश करितो. रक्तचंदन, वाळा, कुडेसाल, पहाडमूळ, कमलकंद, धणे,  
गुळबेल, किराईत, नागरमोथे, बाळबेल, अतिविष, सुंठ, यांचा काढा म-  
ध घालून द्यावा. ह्मणजे अतिसार, वांति, तृषा, दाह, अरुचि यांचा नाश  
होतो. बाळबेल, किरमाणी ओंवा, रांकळी, पाटला, देंदू, पहाडमूळ, नागर  
मोथे, अतिविष, इंद्रजव, कुडेसाल, कुटकी, गुळबेल, सुंठ, यांचा काढा द्या-  
वा. येणेंकरून ज्वरातिसार, खोकला, ओकारी, श्वास, शूलहं गोंग दूर हो-  
तात. पंचधान्यें ह्मणजे वाळा, बाळबेल, मोथे, सुंठ, धणे यांचा काढा सर्व  
प्रकारचे अतिसारांस दूर करितो. आल्याचा रस नाझीला चोळला असतां  
दुःसाध्य ही अतिसार बरा होतो.

शोफातिसारावर- देवदार, अतिविष, पहाडमूळ, नागरमोथे, मिरें,  
कुडेसाल, यांचा काढा शोफातिसाराचा नाश करितो.

पित्तातिसारावर- धणे, वाळा, बाळबेल, नागरमोथे यांचा काढा द्या  
वा. इंद्रजव, मोथे, सूपारी, धायटीचें फूल, बाळबेल, लोध, सुंठ, यांचें चूर्ण  
करून दुप्पट दूध घालून ताकांत काल वून द्यावें. सुंठ, धायटीचें फूल,  
कांटेसांघीचा डीक, अजमोदा, यांचें चूर्ण ताकांत द्यावें. तेड, तमालपत्र, चि-  
त्रक, बाळबेल, डाळिंबसाल, यांचें चूर्ण ताकांत द्यावें याणें अतिसार जाऊ-  
न जठराग्नि प्रदीप्त होतो.

रक्तातिसारावर- कुडेसाल नागरमोथे, बाळबेल, अतिविष, वाळा, यांचा  
काढा रक्तातिसार व आमशूल यांचा नाश करितो. डाळिंबाची साल,  
कुडेसाल बाळबेल यांचा काढा मध घालून द्यावा. तांदुळांचे पुयणांत चं-  
दन उगाळून त्यांत मध व साखर घालून द्यावें. ह्मणजे रक्तातिसार दूर

होतो आणि दाह शोष हीं बसतात. बाळबेल याचें चूर्ण गुळाबरोबर घा-  
वें. ह्मणजे रक्ततिसार, पोटशूळ, आमशूळ, यांचा नाश होतो. जांभळी, आं-  
बा, आंबळी यांचीं कोंवळीं पाणें कुटून रसकाढून त्यांत बकरीचें दूध घालून  
न घावें. आंब्याची कोय ताकांत अथवा धुवणांत उगाळून घावी.

जीर्णातिसारावर- धायरीचें फूल, मोथे, आंबळकठी पहाडमूळ, गवता-  
चें फूल, ज्येष्टामध, बाळबेल, जांभळी, आंबा, यांची अंतर्सक्ति, सुंठ,  
अतिविष, लोध्र, बाळा, यांचें चूर्ण तांदुळांचे धुवणाबरोबर, किंवा ताकाब-  
रोबर घावें.

आमातिसार- ह्मणजे अन्नरसाचा पाक चांगला होत नाही. नेणें करून  
न आमांश होऊन मळाबरोबर आमांशाचे टाळ होतात.

आमांशातिसारावर, - प्रथम झाडा होण्यासाठीं एरंडेल घावें अथवा-  
बालहर्तकी, (तुपांत तळलेली असली तर फारच पुणकारी) पिंपळी इत्थें  
चूर्ण उष्णोदकांत घावें. पहाडमूळ, बाळबेल, धायरीचें फूल, कुंडेसाल,  
बाळा, नागरमोथे, लोध्र, रक्तचंदन, डळिंबसाल, यांचा काटा करून मध घा-  
लून घ्यावा. नेणे करून शूळ युक्त आमातिसार व रक्ततिसार जातात. सुं-  
ठीची पूड करून तिला तुपाचें मोहन घालून एरंडाचे ओलेपानांत पुडी-  
बांधून फुंपाट्यांत भाजून काढून त्यांत समभाग सार्वर घालून लोळा  
अथवा अर्धलोळा दोनवेळा देतजायें. ह्मणजे आमातिसार बंद होऊन जठ-  
राग्नि प्रदीप्त होतो. धणे, सुंठ, नागरमोथे, बाळा, बाळबेल, यांचा काटा घावा.  
बडीशोप, सुंठ, धणे, बाळा, हिरडे, आंबळकांठी, हीं तुपांत तळून प्रथम-  
उन्हापाण्याबरोबर घावीं. नंतर ताकाबरोबर घावीं. आंघेचा झाडा होण्या-  
साठीं उष्ण पाण्यांत तूप घालून घावें. झाडा झाल्यावर थंड पाण्यांत तूप-  
घालून घ्यायें. सुंठ, गूळ, तूप यांची गोळी करून खावी. ह्मणजे आंघेचें पाणी  
होऊन जठराग्नि प्रदीप्त होतो. कोंवळे वांडुकाचा आंगाबरोबर फांकी करून

त्यांत सेंधव व थोडासा हिंग भरून एरंडाचा पाचांत गुंडाळून फुंपाव्यांत-  
भाजून काढून ते कोमट वायुक खावे. याणें भावेचें पाणी होऊन आमाति-  
सार बंद होतो. खमखम, बडिशाय, स्रंद, हीं अर्धीकच्चीं भाजून त्यांचें चूर्ण  
सारखे बरोबर घ्यावे. अथवा ताकाशीं घ्यावे. स्रंद, बाळहर्तकी, घडीरोप आ-  
णि पोस्त हीं तुपांत परतून कुटून वस्त्रगाळ करून सम शर्करा घालून चूर्ण  
तीन मासे उष्णोदकांत घावे.

**पक्कातिसारावर.**— गोबरस, स्रंद, मोथे, पहाडमूळ, लोध, धायटीचें फूल  
यांचें चूर्ण दहांबरोबर अथवा ताकाशीं घावे.

**सर्वातिसारावर.**— शूद्रकेलेली अफू व केंशर समभाग घेऊन खटून गुंजे  
प्रमाणें गौळ्या करून ठेवाव्या. एक एक गोळी मधाबरोबर घ्यावी. कुड्याचे-  
सालीचा काढा षोडशांश करून त्यांत अतिविषाची पूड घालून घावा. पा-  
ग व त्याचे दुष्पट गंधक याची कज्जला करून व त्रिकटु आणि पंच लवण-  
(द्वणजे टांकणखार, नीठ, सेंधव, वीडलवण, संचळ, ) इंद्रजव, यांचें चूर्ण  
या सर्वांचा एकत्र खल करून चूर्ण करून ठेवावे ते २ अथवा ३ मासे चूर्ण ४तो  
ठे कांजीन किंवा ताकांत घालून घावे. रक्तचंदन, वाळा, कुड्याची साल,  
इंद्रजव, पहाडमूळ, पद्मलाठ, धणे, गुळयेळ, फिराईत, सोंथ, अतिविष,  
बेलकाचरी, स्रंद, यांचा काढा मध घालून घावा. द्वणजे सर्व अतिसार व ज्व-  
र हे दूर होतात.

### ग्रहणी.

**संघर्षणीचें कारण.**— अतिसार भिन्न ज्ञाना असतां अग्नि मंद असतां  
त्यांत विरुद्धाहारानें अथवा जडान्नप्राधान्याचें आमांश होऊन अग्नीचें स्थान  
दुष्ट होतें यास्तव आममिश्रमल पडूं लागतो त्याला संघर्षणी म्हणतात. अ-

यथा अनिसारावांचून ही जडान्न भक्षणानें किंवा कारणांतरानें संग्रहणीरोग होतो. ती संग्रहणी प्रतिदिवशीं आवेचा संग्रह करून वारंवार श्लक्ष्ण-आवेचा सोडित्ये. किंवा एकदोन दिवस सांखळाधरून एके दिवशीं आमयुक्त मल वारंवार पडतो. पुनः एकदोन दिवस सांखळा धरून पुनः पडूं लागतो. किंवा भस्म होतो. अथवा चोंथा पाणीं पडनें.

संग्रहणीचें स्वरूप व लक्षण- संग्रहणी ह्मणजे अग्नीचें स्थान त्याचें आग्र्येंकरून वातादि दोष कुपित होऊन जो संदर्भ रोग होतो ती तिचें लक्षण. जी आवे पडत्ये त्या आवेचा अति दुर्गंध व सुरडा असतो. वायूचा योगानें क्षणोक्षणीं नुंबारा धरतो आणि पित्ताच्या योगानें पडत्ये ती कच्ची आवे पडत्ये किंवा त्या आवेचा पाक होऊन ही पडत्ये.

संग्रहणीचें पूर्वरूप- तहान, आळस, शक्तिक्षीणता, जठराग्निमंद असतो यामुळे अन्नाचें विरूद्ध पचन ह्मणजे करपल्या सारखें होतें. व त्याचा पाक कालानिक्रमानें होतो व शरीर जड होते. आणि वाचडें स्वाप्यावर अति प्रीति होत्ये. वातसंग्रहणी, पित्तसंग्रहणी, कफसंग्रहणी, आमसंग्रहणी, गुल्मसंग्रहणी, रक्तसंग्रहणी असे तिचे अनेक भेद आहेत. - त्या संग्रहणीचे उपद्रव. अग्निमांद, सूज, निस्तेजपणा, अन्न नपचणें, अन्नाचा निरस्कार, ग्लानि, तृषा, दुर्बळपणा, श्वास, कर्पटदेंकर, पोटफुगणें, हे उपद्रव होतात.

संग्रहणीवर- औषधोपाय करण्यापूर्वी दीपन, पाचन- अजमोदा, संठ, वाळा, धणे, अतिविष, नागरमोथे, रानगांजा यांचें चूर्ण द्यावें.

वात, पित्त, कफ, जन्यसंग्रहणीवर औषध- गुळबेल, अतिविष, संठ, नागरमोथे, यांचा काढा द्यावा. मिचें, गूळ, गंधक, स्वागीस्वार, वच- नाग, पिंपळी, पोच्याचें बीं हीं औषधें एकत्र खल करून भांगेचें पाणी घालून पुनः दोन प्रहर खल करून गोळ्या गुंजे प्रमाणें कराव्या. एक अथवा

दोन गोळ्या उष्णोदका बरोबर किंवा ताका बरोबर घ्याव्या. पारा, गंधक, अतिविष, बाळहर्तकी, अभ्रकभस्म, सारत्रय, (जवरवार, सज्जीरवार, सांकरणसार) मोचरस, वेरवंड, यांचें चूर्ण करून भांगेच्या पाण्यांत व भिंबूने रसांत खालून दोन गुंजे प्रमाणां गोळ्या कराव्या प्रातः काळीं १ गोळी मध्यांत घालून त्यांत शंखभस्म १ गुंजभर घालून घ्यावी.

गुल्मसंग्रहणीवर- घेदुळी, मिरें, अमरवेड, संठ, चित्रक, हिरडेंदळ, करंजबीज, बाळबेल, यांचा काढा सर्व संग्रहणीचा नाश करितो. संठेचे काढ्यांत समभाग लूप घालून पुनः शिजवून कांहीं अंश आटल्यावर त्यांत माताच्या लाट्या कुपवून तें प्यावे ह्मणजे पूहा आमवायु व संग्रहणी यांचा नाश होतो.

रक्तसंग्रहणीवर- पहाडमूळ, अतिविष, इंद्रजव, कुडेंसाळ, मोयें, कुटकी, धायदीचें फूल, संठ, बाळबेल, रसांजन यांचें चूर्ण नांदळांचें धुवण व मध यांबरोबर घ्यावें. किरार्डन, कुटकी, नागरमोथे, इंद्रजव, त्रिकटु हीं समभाग व या सर्वांचे दुप्पट कुड्याचीसाळ किंवा कुंठें, चित्रक दोन भाग, या सर्वांचे दुप्पट गूळ यांचें एकत्र चूर्ण करून बोभट प्राणी घेईत त्यांत घावें, ह्मणजे रक्तसंग्रहणी, पांडुरोग, अतिसार, वात्राळ, अरुचि, मेह, यांचा नाश होतो. सज्जीरवार, जवरवार, सेंधव, पादेजोण, बीडजोण, त्रिकटु, चवक, अजमोदा, चित्रक, पिंपळमूळ, जिरें, बडीशेप, यांचें चूर्ण उंन पाण्यांत अथवा बोरीचे सालीचे काढ्यांत किंवा ताकांत, अथवा तारतम्य पाहून दुसरे अनुपान योजून घ्यावें. ह्मणजे संग्रहणी, उदर, गुल्मवायु, मुळव्याध यांचा नाश होतो. सज्जीरवार, पिंपळी, पिंपळमूळ, चवक, चित्रक, - मिरें, संठ, पीठ, सांकरणवार, सेंधव, बीडजोण, पादेजोण, गूळ, भाजलेला-

१ रसांजन ह्मणजे स्फुरहळदीचा अष्टमांश काढा करून त्यांत शेळीचें दूध काढ्याचाचतुर्थांश इतकें घालून कढवून शक्य करतान नें.

हिंग,अजमोदा,यांचें चूर्ण डाळिंबाचे रसांत अथवा माहळुंगाचेरसांत व बंद-  
रकाथ यांबरोबर घ्यावें, ह्मणजे संग्रहणी,मुळव्याध, यांचा नाश होऊन मुरवा-  
स रुचि येऊन जठराग्नि प्रदीप्त होतो. पादे लोण,चित्रक,मिरें, यांचें चूर्ण  
ताकाबरोबर सेवन करावें, ह्मणजे संग्रहणी,उदर,गुल्म,मुळव्याध,अग्नि-  
मांद्य,प्लीहा. यांचा नाश होतो. चित्रक,चवक,सुंठ,वाळबेल, यांचें चूर्ण  
ताकाबरोबर घ्यावें. मोथे, इंद्रजय,वाळबेल,वाळा,सुपारीचें फूस,यांचा  
काढा शोळाचें भिरसेंदूध समभाग घालून घावा,ह्मणजे आमसंग्रहणी,  
रुधिरसंग्रहणी यांचा नाश होतो. मिरें १ हिंगुळ १ स्वागीरवार लाही १ गं-  
धक १ पिंपळी १ चचनाग १ आणि धोत्र्याचें बीं १० हीं सर्व औषधें एकत्र  
करून खटून नंतर भांगेच्या रसांत पुनः २ प्रहर खटून गुंजेप्रमाणें गो-  
ळ्या करून देवाव्या. एक अथवा दोन गोळ्या ताकाबरोबर घ्याव्या. कुडेपा-  
क व पंचामृत पर्पल्यादि औषधें हीं ग्रहणीवर प्रशस्त आहेत.

अर्थ.

मुळव्याधीचें कारण- अशक्तपणानें व भिरच्या वंगैरे तीक्ष्ण पदार्थ  
वरुक्ष पदार्थ यांचे अतिभक्षणानें व केंफी पदार्थ भक्षणें करून मला-  
वरोध झाल्यानें फार कुंथणें, फार धांचणें, अतिमैथुन, मद्यारिकांचें अनि-  
सेवन, रात्रो जागरण, शोक, इत्यादि कारणांनीं मुळव्याध होत्ये. त्या मु-  
ळव्याधीचे सहा प्रकार आहेत.

मुळव्याधीवर उपचार- वाळसेले सुरणाचें चूर्ण ८ भाग, चित्रकमू-  
ळ ४, वाळहर्तकी १, सुंठ १, पिंपळी १०, या औषधांचें एकत्र चूर्ण करून  
नंतर १४ भाग गूळ घेऊन त्याचा पाक करून त्यांत नें चूर्ण घालून त्या-  
च्या वड्या कराव्या. रोज १ किंवा २ खाव्या. ह्मणजे अग्निमांद्य, मुळव्याध



मलाचरोध, हे रोग दूर होताना. पित्त वृक्षाचीं ओलां फळे भक्षित्वा अस-  
तां कृमि, गुल्म, अशो, संग्रहणी हे रोग दूर होताना. लाजा बूचा रस व तूप  
हीं समभाग करून द्यावा. रक्तपडन असल्यास लोणी व तीळ द्यावे.  
अथवा लोणी, नागकेशर, सारवर हीं एकत्र करून भक्षवावीं. संदीचें चूर्ण  
ताकांत द्यावें. तीळ, विबवे, बाळहर्तकी, यांची गुळांत गोळा करून द्या-  
वी. ह्मणजे श्वास, कास, पांडुरोग, ज्वर, मुळव्याध, हे रोग दूर होताना.  
उन्हाळीच्या मुळ्या दद्यांत द्याव्या. राळेचें चूर्ण शिरस व तेस हीं एक-  
त्र करून अशो द्यावी. खारकेची बी चारीक करून धुवा द्यावी. कडुनिंबाच्या  
बिया तेजान तळून त्यांतच खलाच्या आणि त्यांत थोडी मोर्चुताची लाही  
घालून तें मळस भोडास लावावें. ह्मणजे हे मोड गळून पडतात. सेंधव  
देवडांगरीचें बीज, कांजीत वाटून भोडास लेप करावा. पिंपळाचें चूर्ण,  
ताकांत द्यावें. देवडांगरीचे काढ्यानें गुदप्रक्षालन करावें. एरंडेल सारव-  
रेबरोबर प्यावें. खाजच्या करणाचें काप तुपांत तळून लोणी व सारवर  
यांजबरोबर खावें. मुळ्याचें काप तुपांत तळून सारवरेशीं खावें. संगजि-  
रें, कल्हई, सफेता, सोनकाव, चुरदीची लाही, मुरदाडशिगा, मेण, हळद, हीं  
शिळे लोण्यांत खळून अथवा एरंडेलांत खळून लावीत जावी. पांडुरे जास-  
दीच्या कळ्या साजूक तुपांत तळून खाव्या. नृकेश, सापाची कान, वायडिंग,  
रुईचें मूळ, शमीचीं पाने, शिंगाचे मोड, हिंग यांची धुवा द्यावी.

### कास श्वास.

कास ह्मणजे खोकला याचें स्वरूपः- वातादि दोष कुपित झाल्यानें श-  
ण वायूचा उदान वायूशीं आघात होऊन तेंणें करून नोंडाघाटे कफ पडतो.  
किंवा सूका रोक्या येतो.

कासाचें कारणः- नोंडांत व नाकांत फार धूर गेल्यानें, दूषित वायूनें अप-

वृ, अन्नरस र्द्ध्वं जातो नेणेंकरून किंवा अनिव्यायामानें व मळ, मूत्र, वायु-  
शिका यांचे अवरोधानें प्राणवायु दुष्टहोऊन उदानवायूशीं त्याचा आघात  
होतो. नेणेंकरून कास रोग उत्पन्न होतो. तो- कासरोग, वातकास, पि-  
त्तकास, कफकास, उरःक्षतकास, धातुक्षयकास, इत्यादि धमकारणा-  
भाहे.

श्वासहृणजे दमा.- तो उचकी आणि कास उत्पन्न होण्याचीं जीं कारणें  
त्यांपासूनच उत्पन्न होतो.

कास व श्वास यांचेर- कफ असल्यास बाळबेल, फिरमाणी भोवा,  
वांकळी, पहाडमूळ, पादला, देंदू, यांचा काढा पिंपळी व मध घालून घ्यावा.  
नागरमोथें, स्रंठ, हिरडेदळ, हे समभाग व यांचे दुप्यट गूळ घालून गो-  
ळ्या कराव्या. ती गोळी तीन दिवस सेविली असतां कास श्वास जातात.  
शेळीचें मूत, व नितकेंच वेहेडेदळ. यांच्या गोळ्या कराव्या. मधे बरोबर  
ही एक एक गोळी घेतली असतां खोकला, दमा, हे रोग दूर होनात धणे,  
अजमोदा, लोहभस्म, जिरें, बेलदोडे, दालचिनी, जायपत्री, हीं ओषधें  
समभाग वत्याचे दुप्यट आलें व गूळ घेऊन या सर्वांचा पाक करावा. तो  
पाक भक्षिला असतां खोकला, मुळव्याध, ज्वर, पीनस, कफ, गुल्म, क्ष-  
यरोग, यांचा नाश होतो. आल्याचारस मधानं घालून घ्यावा, हृणजे  
खोकला, दमा, यांचा बीज मोड होतो अडुळशाचा रसांत मध व रोधव घा-  
लून घ्यावा. लवंगा, मिरें, वेहेडेदळ, हीं समभाग व यातिहींचे समान  
खीदरसार (अथवा पांढरा कात) घालून बाभळीचे अंतर सालीचे का-  
ट्यांत गोळ्या कराव्या. ती गोळी तोंडांत घरल्यानिं एका प्रहरांत खो-  
कला बसतो. अडुळसा, धणे, हळद, गुळबेल, ब्राह्मी, पिंपळी, स्रंठ,  
रिंगणी, यांचा काढा, दोन मासे पिरपूड, व खडीसारखर घालून घ्यावा.  
वात्, पित्त, कफ, यांचें न्यूनाधिक्य पाहून हृणजे पित्ताधिक्य असल्या-

स ३भाग खडीसारवर व १भाग रांठ, कफाधिक्य अथवा वाताधिक्य अस-  
 ल्यास दोन्ही समभाग घेऊन त्यांचा काढाद्यावा, ह्मणजे खोकला, दमा, वायु  
 पीनस, कफ, यांचा नाश होतो. व दृष्टि स्वच्छ होत्ये, तेजोवृद्धि होत्ये, त्द्रो-  
 गाचा नाश होतो, जठराग्नि प्रदीप्त होतो. डोरलीचा काढा, पिंपळी, खडी-  
 सारवर, घालून द्यावा. पिंपळी, पिंपळमूळ, बेहेडा, सॅण्ट, यांचा काढा मधसा-  
 रवर घालून द्यावा. सॅण्ट, ब्राह्मी यांचा काढा मध सारवर घालून द्यावा. अडु-  
 ळ्याचे काढ्यांत सारवर व मध घालून द्यावा. रास्ताःअतिविष, देवदार, प  
 द्यकाष्ठ, त्रिफळा, त्रिकटू, वावडिंग, हीं समभाग घेऊन यांचें चूर्ण करून  
 मध व साजूक नूप यांबरोबर बोग एवढें घेत जायें. याचूर्णास चिंताम-  
 णिचूर्ण ह्मणें आहे. सॅण्ट, गाढे पिंपळमूळ, बेहेडा, यांचें चूर्ण मधे बरो-  
 वर घेत जायें ह्मणजे कफाचें पाणी होऊन खोकला बसतो. मंद, मिरे, पिंपळी  
 यांचें चूर्ण मध व साजूक नूप यांबरोबर द्यायें. शिरसेलतेल व गुळ हीं दो-  
 ंही समभाग करून द्यावीं. टंकण व यंशलोचन समभाग करून मधांत द्या-  
यें.

कासश्वासावर आणारी उपचारः- भारंगमूळ, कायफळ, देवदार, रोहीग-  
 वत, नागरमोथे, सॅण्ट, धणे, कांकडशिंगी, घेंखंड, पित्तपापडा, बाळहर्षकी यां-  
 चा काढा करून त्यांत हिंग सजशुन्या इतका व मध घालून द्यावा. ह्मणजे ज्वर,  
 कास, श्वास, कफ, मुखरोग, गलग्रह, वायु हे रोग दूर होतात. र्दचे फुलांती-  
 ल कळे घेऊन समभाग मिरपूड घालून चार चार वालांच्या गोळ्या करू-  
 न ती एक एक गोळी द्यावी. ओली रिंगणी कुटून रस काढून त्यांत मध घा-  
 लून द्यावा. भारंगमूळ, कांकडशिंगी, कायफळ, चाफळी, त्रिकटु, कोष्ठ को-  
 ल्दिजन, सेंधव, मोथे, धमासा, जिरे, शाहीजिरे, जवरवार, सज्जिवार, चित्रक-  
 मूळ, भजमोदा, या सर्वांचें दुप्यटगूळ घालून त्यांचें चाटण करून मधाब-  
 रोबर देत जावें. ह्मणजे कास, श्वास, कफ, अग्निमांघ, पांडुरोग, गुल्म, उचवी,

राजयक्ष्मा, ज्वर, अर्शा, प्याहा, ऊर्ध्ववात, आनाहवायु, हे रोग दूर होतात. पिंपळी पद्मकाष्ठ, सारव, रिंगणीची फळे, यांचें चूर्ण मध व तूप यांत घावें, ह्मणजे क्षय, कास दूर होतो. हळद, दासहळद, मनशीळ, हीं औषधें अंमळ कुटून निलमेंत घालून गुरगुडी भोदावी, ह्मणजे कफ पडतो. कुळित्क, संत, रिंगणी, अडुळसा, सुप्परमूळ, बडीरोप, यांचा काढा सारवर घालून द्यावा. भारंगमूळ, संत, यांचें चूर्ण आल्याचे रसांत घालून त्यांत खडीसारवर घालून द्यावें. पिंपळी, गेळफळ, सेंधव यांचें चूर्ण उष्णोदकांत तीनमासे किंवा पांचमासे द्यावें. ह्मणजे कफ पडून श्वास बसतो. मोराचे पिसांचें भस्म व पिंपळाचें × चूर्ण मधानं कालवृत्त नेंवारंवार चारावें. शोराचा चीक लोण्यांत शक्त्यनुसार एक दोन किंवा तीनमासे द्यावा, त्याणें वमन होईल व दाढही होतील. वर दहीं भात खावा. याप्रमाणें तीन पांच किंवा सात दिवस अंनराजें औषध फार जपून द्यावें. रुईचे पानाचा रस १ किंवा २ तोळे द्यावा त्याणें वमन होऊन कफ व पित्त पडेल. त्यावर उतारा तूप भात, अथवा तूप पाजावें. उदांक किंवा अदपाव कदत्तपाणी घेऊन त्यांत वारीक केलेलें मीठ घालून प्यावें त्याणें वमन होऊन पित्त पडून छातीचा खुलासा होईल. वर तूप भातरवावा. उष्णतेसुद्धें छातीस कफ सक्तून गेला असल्यास ज्येष्ठीमधीचा चाहा करून त्यांत खडीसारवर घालून प्यावा. दोनपैसेभार उष्णोदकांत साजुक तूप व मध आणि खडीसारवर व किंचित सेंधव टाकून प्यावें, असें दोन चार वेळा केले असतां कफाचा द्रव होऊन पडतो. व कास, श्वास, बसून कंठ छाती यांचा खुलासा होतो. धणे, वरयाळी, ज्येष्ठीमध, यांचा काढा करून त्यांत खडीसारवर व घोंडें सेंधव घालून द्यावा. कफ सक्तून छातीचा खुलासा होतो. फार कफ दाटला असल्यास गरमचाहांत अडुळशाचारस

व गारसगुण नववदोनगुंजा पादेलोण घान्दन घावे. एलचीदाणे साजूक  
दूध आणि मोंधव एकत्र करून चावावे.

श्वासकुठारमात्रा- पारा १, गंधक १, मनशीळ १, वचनाग १, रांकणारवार १  
व मिरं- भाग यांचा चांगला खल करून त्यांत त्रिकटू चें चूर्ण ६भाग घालून  
दोन किंवा तीन दिवस खलून शिशींत भरून देवावे, तें दोन गुंजा चूर्णनाग-  
वेलीचे पानाबरोबर घावे, ह्मणजे श्वास दूर होतो. आणि नाकांत ओदले-  
असतां सन्निपान, मूर्च्छा, अपेक्षार, अतिमोह, हे रोगदूर होतात.

उरःक्षतकासाचें कारण व लक्षणा. अतिमैथन, शरीरावर अति-  
भार घेणे, फार मजल करणे, मल्लयुद्ध करणे, अतिगांजाओदणे, अतिम-  
द्यपान, अतिरुक्ष पदार्थ भक्षण. इत्यादि कारणांमुळे वातादिदोष कुपित-  
होऊन त्यांहीं शकधातूचा मार्ग रोधिल्या मुळे तिचा हास होतो आणि श-  
कधातूचा क्षय होऊं लागल्यामुळे दुसऱ्या धातूही शक्य होऊं लागतात.  
व शरीर निर्वीर्य होतें नेणें करून उरांत वायूचा विशेष आघात होऊं लागतो.  
नेणे करून उरांत क्षत होतें. प्रारंभीं सका खोकला येऊं लागतो, नंतर  
तोंडावाटे रक्तमिश्रित कफ पडूं लागतो. उरांत वकंटाळा पीडा, ज्वर, स-  
का खोकला, श्वास, तृपा, हीं होतात. पारवा घुमतो तसा कंठ वाजूं लागतो.  
पार्श्वदिकांचे ठाई पीडा, सर्वसंधीस पीडा आणि उरांत घाय बसल्या-  
सारखें वाटतें. याला क्षतकास ह्मणतात. हानवीन असतातरीं कष्ट साध्य-  
आहे.

१ संत्र, मिरां, पिंपळा, २ घुरे.

३ उरःक्षतकास. आणि क्षयरोगांतो उरःक्षतक्षय ह्मणून एक प्रकार आहे. या-  
सो होत फारसा भेद नाही. कारण यादोहोचें निदान एक प्रकारचेंच आहे. हे दोन्ही  
धातुक्षयापासून उत्पन्न होतात. हे दोन्ही कष्टसाध्यच आहेत. व दोहों रोगां-  
स औषधी उपाय परस्परांचे परस्परांस लागू पडतात.

क्षतकासावर. वेदाणा, उभयो, मोंगली वेदाणा, आणि शेंधो मध व धणे, हीं औषधें रात्रो निरनिराचीं भिजत घालून देवावीं. व सकाळीं सुखप्रक्षालन केल्यानंतर तीं कोरून त्यांचा बसक काढून त्यांत स्वठीमाकण घालून घ्यावे. याप्रमाणें रोज दोनवेळा किंवा तीनवेळा घेत जावे. दाणा आरेंतचें चूर्ण मध व तूप यांत घ्यावे. शंखजिन्याचीं पूड तूपसारखें घ्यावी. धणे कुडून त्याचे पाण्यांत गुलकंद कोरून त्यापाण्यांत द्राक्षें, वेदाणा, मोंगली वेदाणा रात्रीं भिजत घालून देवावा. सकाळीं त्यांत साजूक तूप व मध घालून घेत जावे. मोत्यांचें भस्म अथवा प्रवाल भस्म अथवा दोन्ही भस्मां व मध व साजूक तूप यांत घेत जावीं, गुळबेडीचें सत्व व गुलकंद यांत मोत्यांचें भस्म किंवा प्रवालभस्म किंवा दोन्ही घालून साजूक तूप व मध घालीं घ्यावीं. चिंचोके अंमळ साजूक सालपटें काढून दांकावीं आणि आनीब पांढरे चिंचोके यांची पूड व मध व साजूक तूप यांत घ्यावी. बियाकादलेल्यामनूका १भाग, साजूक तूप १, मध १, अशीं एकें बणीति भरून तों उबंद करून भातांत पुरून देवावी. पंधरादिवसांनंतर अथवा महिन्यानें काढून त्यांतले गेज सांज सकाळ मिळून तोळा दीड तोळा खात जावे. पथ्य गहू, तांदूळ, तूप, लोणी, मध, साकर, मीठ, थोडी भेंडपाची भाजी इत्यादि खावीं. निखट, तेलकट, आंबट, अगदीं वर्ज्य करावे. तालिपरवान्याचें चूर्ण मध व साजूक तूप यांत घ्यावे.

### आमवात.

आमवाताचें कारण- विरुद्धहार, विरुद्धचेष्टा, अग्निमांद्य, निश्चलबसणे, स्निग्धान्न भक्षण लागलाच अतिव्यायाम करणे किंवा लागलेच निजणे, व अतिनिद्रा, अग्निमांद्य असतां जड पदार्थभक्षण ईहीं करून आमवात होतो. पोटांत आमांशान्ना संचय झाल्यामुळे त्यांत जो वायु शिरलेला असतो

स्याची महज गति रुद्ध झाल्यामुळे तो संधीत शिरतो, तेणें करून सांधे धर नात, दुखू लागतात. तो आमवायु, वात, पित्त, कफ, आणि सन्निपात या विदेकरून चार प्रकारचा आहे.

आमवाताचें स्वरूप व सामान्य लक्षण:- वातादि दोष कुपित झाल्याने जठराग्नि मंद होतो, तेणें करून अन्नाचा रस पक्क होत नाहीं; अपक्व राहाने त्याला आम. म्हणतात. तो शिरांचे द्वारे सर्व शरीरांत व्यापून सर्व शरीरारा पीडा करितो. व कफवायु एकाकाळींच कंबरेचे संधीत जाऊन सर्वगत्रे स्तब्ध करितो, त्या आमवायूनें अंगदुखणे, ज्वर, असोचक, तृषा, आळस, अंगजाड्य, अपचन, सर्वांगास सृजे सारखा थो धरा येतां, इत्यादि लक्षणें होतात. ज्यांत शूळ अधिक असतो तो वातजन्य व दाह ज्यांत विशेष असतो तो पित्तजन्य आणि ज्यांत निश्चलत्व व अंगजाड्य असतें तो कफ जन्य, तीन्हीं लक्षणे असल्यास तो सन्निपात जन्य म्हणावा. तो प्रायः कष्ट साध्य होय.

आमवाताचर. लघु पंचमूळ, रहस्यंचमूळ, यांचे काढ्यांत समभाग एरंडेल घालून द्यावे. संधीचे काढ्यांत समभाग एरंडेल द्यावे, ह्यापाजे कटिश् च, पाठशूळ, पीटशूळ व वस्तिशूळ बंद होतात, रास्ना, गुळबेल, संठ, देवदार, इंद्रजव, व वडिंग, इंद्रजव यांचे काढ्यांत समभाग एरंडेल घालून तो द्यावा. गूळ, संठ, एरंड मूळ, आसंध, यांचा काढा द्यावा. रास्ना, बाहव्याचे शिंगांचा मगज, देवदार, संठ, गुळबेल, पुनर्नवा, गोरवरू, एरंडमूळ, यांचे काढ्यांत एरंडेल द्यावे. गुळबेलीचे काढ्यांत एरंडेल द्यावे. गूळ, संठ यांचे काढ्यांत सज्जीस्वार घालून द्यावा. चित्रक, कुटकी, पहाडमूळ, इंद्रजव, अतिविष, गुळबेल, देव दार, मोथे, संठ, बाळहर्तकी, यांचे चूर्ण उष्णोदकांत द्यावे. पावशेर खज

शिंगणी, डोन्डी, साळवण, पिठवण, आणि गोरवरू.

\* बाळबेल, शिवणीमूळ, रांकडा, पहाडमूळ-देंद.

पाण्यांत कोळून पाजावा, झणजे एक दिवसांत आमवायु बरा होतो. सुं-  
ठीच्या काढ्यांत योगराज गुग्गूळ घावा.

### उरुस्तंभ.

उरुस्तंभावर. बिबवे, पिंपळी, पिंपळमूळ, यांचें चूर्ण मधांतून घावें.  
गोमूत्रांत सेंधव घालून उकळून वाफ घावी. करंज, आसंध, रुईचीं मुळें,  
देवदार, दारुहळद, हीं पाण्यांत वाढून उरून करून लेप करावा. झशागुग्गू-  
ळ, गोमूत्रांत खळून लेप करावा. अथवा गोमूत्रांत गुग्गूळ घालून तें प्या-  
वें. किंवा तुपांतून गुग्गूळ खावा. नक्तेलसावावें. नारायणातेलसावावें.

### वातच्याधा.

वायूचेरोगांवर. ओंवा, स्रंद, कांगोणीचें बीज हीं समभाग वयांचे दुपट जु-  
नागूळ हीं एकत्र कुटून अर्ध तोळ्या प्रमाणें गोळ्या कराव्या. नी नित्य तुपा  
चरोवर एकेक गोळी घावी झणजे सर्व प्रकारचे वायुरोग दूर होतात.

सर्व वायु व संधिवायु यांजवर. रक्त्याबोळ, हिंगूळ व गुग्गूळ, हीं  
समभाग ओषधें गाईचे दुधांत खळून सप्तारें चार गुंजाभार एकेक गो-  
ळी करून अनुपान योजून घावी.

पक्षाघात, कर्णनाद, अर्दितवायु, आणि मँन्यास्तंभ. यांजवर नि-  
कण्याचे मूळ, उडीद, कुहिलीचीं मूळें, रोहिगवत, रास्ना, आसंध, परंड-  
मूळ, यांचा काढा करून त्यांत हिंग व सेंधव घालून घावा. दोन अथवा  
चार तोळे लसूण सोलीव घेऊन कुटून त्यांत हिंग, जिरें, सेंधव, संचळ,  
त्रिकटू, यांचें चूर्ण मासा मासा घालून गोळ्या कराव्या त्या शक्ति पाहून

‡ उरुस्तंभ झणजे मांड्या धरतात किंवा धधिर होतात. १ अर्धांगवायु. २ कानामधें  
घंटानगारे बंगीरे शब्द होणे. ३ तोंड बाकडे होणे. ४ मानेची स्तब्धता.



द्याच्या ह्यणजे पक्षाघातवायु, सर्वांग वायु, ऊरुग्नंभ, रुमि, शूल, कटीशूल, पृष्ठशूल, जठरसंबंधी वायु इत्यादि सर्व वायूंचा नाश होतो.

धनुर्वातावर. कृष्णतुळसी, आले, कांदा, लसूण यांचा रस एकत्र करून तीन मासे पोटांत घ्यावा. राहिडेला आंगास चोळावा.

आर्दितवायूवर. उडदाचे वडे तुपांत तळून लोण्याबरोबर खावे.

क्रौंष्टुशीर्षवायु याजवर. गुळवेळ आणि त्रिफळा यांचे काढ्यांन गुग्गूळ घालून घ्यावा. कटीशूल व संचारी व गृध्रसी वायु यांजवर. एरंड्यांतोळ शफर गोळे काढून दुधांत काळचून आटवून ख वाकरून खावा. दुधांत आहाळ्यावांची खीर करून गुळ अथवा साखर घालून घ्यावी. कंबर, मांड्या, पाद, त्रिक एतत्संबंधी वायु व गुल्म, शूल, गृध्रसी उदोषर्त्त हे तुस्तंभ. यांजवर आल्याचे अथवा महाळुंगाचे रसात ते अथवा तूप घालून घ्यावा. अथवा चुक्याचे रसांत गुळ घालून घ्यावा.

गृध्रसी व ऊरुग्नंभ वायूवर. हाताच्या शिराकाटाच्या नुसतें एरंडेल घावें अथवा गोमूत्रांत एरंडेल घावें.

सर्वप्रकारचे वायूवर. रास्ना, कोरांदा, मोथे, अडुळसा, गुळवेळ, गोरखरू, वैखंड, देबदार, हरीतकी, बाहवा, कचोरा, स्रंड, पिंपळी, मिरे, रिंगणी, धणे, अनिविष, शतावरी, चिकणा मूळ, एरंडमूळ, शोपा, पुनर्नवा, डोरली, यांचा काढाकरून आंत संठीची पूड घालून घ्यावा. योगराज गुग्गूळ तुपांत घ्यावा. समीरदावानल. विषव्याचा चतुर्थांश

१ ह्यणजे एकाएकी रक्तदोषानें गुडघा सजून कोल्याचे होक्या सांरिखा होतो. यास एडधी ह्यणतात. २ कंबर पासून मांड्या गुडघे पोट्या आणि पांय यांच्या मध्ये क्रमानें वायु होतो तो. ३ सर्वांगव्याधी पोट कुगणें. ४ दांतसिन्धी व सणें.

कादा करून त्यांन साखर, तूप, दूध, मिरपूड घालून घ्यावा. जिव्हास्तंभ, बुद्धिजाड्य, मूकत्व, यांजवर, हळद, वेखंड, कोळिंजन, पिंपळी, संठ, शाहाजिरे, अजमोदा, ज्येष्ठीमध, यांचें चूर्ण मध व तूप यांन घावें.

### कामला.

कामला, ह्यणजे (कावीळ) हा रोग पांडुरोगाची उपेक्षा झाली असतां प्राणि अत्यंत पिचल पदार्थ सेवन केले असतां होतो व स्वनत्र कारणांनं ही होतो. ती कावीळ कुंभकामला व हलीमक. यांमदें करून दोन प्रकारची आ-

कावीळ रोगाचें कारण व लक्षण. ज्वरांश किंवा जीर्णज्वर असतां नेलकट पदार्थ भक्षणानें व शरीरान ज्वरांश असतां मेशुन केल्यानें धातु क्षीण होऊन त्यायोगानें अथवा स्त्रीचे निर्दिध्यासासुळे स्वभावस्था फार होत्ये तेणें करून ही धातू अनिर्क्षीण झाली असतां, नेलकट पदार्थ खाण्यांत आल्यानें व अनिपिचल पदार्थांच्या सेवनें करून व बाजी करणा-चां औषधें सेवन करून अति मेशुन केल्यानें व रक्त व मांस दूषित होऊन मनुष्याचे डोळे व त्वचा व नखें पीतवर्ण होतात. मल मूत्र पीत व रक्तवर्ण होतात. पिवळे बेडका सारिखा शरीराचा वर्ण होतो. इंद्रियें विकळ होतात. दाह व अग्निमांघ, दुर्बळपणा, अरोचक, इत्यादि लक्षणें होतात.

कुंभकामला व हलीमक यांचें लक्षण. कावीळ बहुत दिवस राहिली असतां कोष्ठामध्ये वातादि दोष कुपित होऊन त्यांपासून कुंभकामला होत्ये. तिचें लक्षण. मळमूत्र हीं कृष्णवर्ण किंवा पीतवर्ण होतात. भंगाला सूज, डोळेरक्तवर्ण, ओकारी हा रोग कृष्टसाध्य. पांडुरोगाचीच-कांहीं अवस्था विशेष हलीमक रोग आहे, त्यांन खोळा, दमा, फ्यम, आणि स्त्री विषयां अगदीं अप्रीति इत्यादि लक्षणें होतात. हाही कष्टसाध्यच आहे.

कामलेवरउपचार. देवकापशीच्या बोंबाचा रस अथवा नागर मोथ्या चारस अथवा देवडांगरीचारस नाकांत घालावा. त्रिफळा, अडुबसा, किराईत, भिंबकाझा, कुटकी, गुळवेळ, यांचा काटा द्यावा, ह्मणजे कावीळ व पांडुरोग जातात. गेरू, तुरटी, हळद, आंबळकाठी हीं थंड पाण्यांत उगाळून अंजन करावें. गाईच्या दुधांत संठीची पूडरांऊन घेत जावें.

कामला, कुंभकामला, हलीमक, यांजवर. कुटकीचें चूर्ण साखरेबरोबर द्यावें. आंबळकाठी, त्रिकटू, हळद यांचें चूर्ण मध व तूप साखर यांत द्यावें. लोहभस्म मध व तूप यांत द्यावें. द्रोणपुष्पीचे रसांत हिंग उगाळून अंजन करावें. देवडांगरीचे फळाचें चूर्ण २ तांदूळ भाार नाकांत ओढावें. तेंणेंकरून नाकांतून पिंबळा स्वाव होऊ न दोन महारांनीं कावीळ उतरती. कडूदोडकीचें चूर्ण नाकांत ओढावें. हरभऱ्याचे दाळीचें पुरण ह्मणजे दाळशिजवून त्यांबरोबरीनें गूळ घालून तुसतें पुरण तीन दिवस खावें. तृषालागल्यास पुरणाचें वेळण काढून ठेवावें तें प्यावें. दुसरें कांहीं रसाऊन ये. दररोज सकाळीं एक तांबडा अंस खावा. श्वेत पलांडू, गूळ व त्यांत थोडी हळद घालून रात्रो निजतांना अथवा सकाळीं खावें. व्यायामाणें शक्तिपाहन चतुर्थांश अर्धा अथवा सगळा खावा.

### पांडुरोग.

पांडुरोगाचें कारण. अति संज्ञोग बहुजनोपभक्त स्त्रीशीं संग करणें रोगी, विटाळशी, वाळंतीण अशा स्त्रियांशीं संग करणें शरीरांत तादृश मैथुनशक्ति नाही ह्मणून वाजीकरणाचीं औषधें खाऊन अति मैथुन केल्यानें एका एकीं शक्कधातू क्षीण होत्ये. तेंणेंकरून पांडुरोग जडतो व दुर्लभ व परस्त्रीवर अतिवासना ठेवणें व स्त्रीलाभ न झाल्या मुळे तिच्या

विषयसंभोगाकडे मन लावून करंमेशुनादिकें करून शक्कपात करणें व स्वभावस्थेंत शक्कपात होणें व अति मद्यपान करणें आंबट पदार्थ अतिशय राणें, मृद्भक्षण, मीठ, दूध, उडीद, पिष्टान्न, तीळ, मत्स्य यांचें अतिभक्षण, दिवानिद्रा, अतितीक्ष्ण पदार्थ भक्षण, अतितेलकट पदार्थ खाणें अतिगांजा भोदणें इत्यादि कारणांनीं व शोकानेंही पांडुरोग होतो. अति तंबाकू खाणें हेंही एक कारण आहे.

**पांडुरोगाचें पूर्वरूप.** लवेंचें किंचित् विदारण, तोंडासथंका, माती खाण्याचर वासना, हात पांय गळणें, डोळे सूजीर होणें, मलमूत्रालापिं पळेपणा, अग्निमांद्य, अकाळीं स्फुधा, कामाचा कंटाळा, मन उदासीन होणें. यत्किंचित् ज्वर, ओकारी, कधीं श्वास, कधीं रबोकला हीं लक्षणें होतात. य काम लेची उपेक्षा केली असतांही पांडुरोग हांतो.

**पांडुरोगाचें असाध्य लक्षण.** बाहू, पोटच्या, मस्तक यानां सूज, देहास कृशता, गुद, शिभ्र, वृषण यानां सूज, ज्वर, दमा, सूका रबोकला, अतिसार, मोह, इत्यादि असाध्य लक्षणें जाणावीं.

**पांडुरोगाचर.** पुनर्नवा, निंबसाल, कडू पडवळ, कुटकी, स्रंठ, बाळ हरीतकी, दारुहळद, गुळवेल, यांचा काढा द्यावा, ह्यणजे पांडुरोग, दमा, रबोकला, उदरशूल, सूज हे रोग दूर होतात. हरीतकीचें चूर्ण तूप व मध यांत कालवून द्यावें. मंडूर ताकांत द्यावा पथ्य ताक मात. त्रिकटू, त्रिफळा, चार्वाडिंग, नागर मोथे, चित्रक मूळ, यांचें चूर्ण तूप व मध यांत कालवून त्यांत मंडूर घालून द्यावा. अथवा तुस्ते चूर्ण ताकांत द्यावें. गोरवरूत्ता काढा करून त्यांत मध सारवर घालून द्यावा. गोरवरूत्त, थणे, गुळवेल यांचे काढ्यांत मध व सारवर घालून द्यावा. गुळवेलीचें सत्व तूप व मध यांत द्यावें. भोजनांत प्रारंभीं भासाप्रर हिंगाष्टक चूर्ण चतुर्गुणित तुपाशीं प्रथम घासाबरोबर दररोज खावें, तेणें करून जतराग्नि प्रदीप्त होऊन आ-

हार वादनो. प्रकृतीचें तारतम्य पाहून अफ्रक भस्म अनुपान योजून द्यावें. गंधक, फारा, यांची गुंजभार कज्जली तूप व मध यांज बरोबर द्यावी. पथ्य करावें. किंवा वंग भस्म सेवन करावें. पित्तोद्भव पांडुरोग असल्यास प्रवाल भस्म अनुपान योजून द्यावें. शक्य केलेला गंधक समभाग सात तूपसारवर यांबरोबर मासा अथवा दोन मांस किंवा अधिक दान सांज द्यावा. वर आंबट खाऊन ये. सवर्ण माक्षिक ही दिलें असतां हिताय ह होईल.

### क्षयरोग.

क्षयरोगाचें कारण. अतिभैशुन, फार मार्गिचालणें, व्रण, शोक, ज्वर, विषमाशन, मलमूत्राचे वेगाचा अचरोध, हाय घेणें, खंत घेणें, कांहीं एक मोठी आफत गुजरल्यामुळे, मनास अतिस्वेद करणें इत्यादि कारणांनीं कुपित केलेले वातादि दोष रसादि धातूंचा शोष करून क्षय उत्पन्न करितात. व कामलेची आणि पांडूची उपेक्षा केली असतां क्षयरोग लागतो.

क्षयाचें पूर्वरूप. श्वास, अंगशैथिल्य, कफयुक्त थंवी, तालू शोष, ओकारी, अभिमांस, पडसें, मोह, स्वीकला, नेत्र शक्यवर्ण, हात पाय दोळे यांची नसता इत्यादि लक्षणें होतात.

क्षयाचें असाध्यलक्षण. स्वीकला, अतिसार, पार्श्वशूल, स्वरभेद-अरुचि, ज्वर, हीं लक्षणें किंवा रक्तस्त्राव, स्वीकला, ज्वर अथवा बलमांस यांचा क्षय झाला असतां तोही असाध्य.

क्षयावर उपचार. अडुबशाच्या पानांचारस किंवा कादा मध घालून द्यावा द्वाणजे क्षय, दमा, यांचा नाश होतो. खर्डासारवर १६ भाग, वंश-

लोचन - भाग, पिंपळी ५ भाग, एलची दाणे २ भाग, दालचिनी १ भाग, हीं एकत्र खळून पिठाप्रमाणं चूर्ण करावें. याचें नाच सातोपलाचूर्ण हें चूर्ण मध व तूप यांत दोन दोन मासे भाज सवाळ द्यावें. द्वाणजे क्षय, खोकळा, दमा, अग्निमांद्य, अरुचि, पार्श्वशूल, ज्वर, श्लेष्माधिकार, रक्तपित्त, हातापायांचा दाह हे रोग दूर होतात. पाराशंभूक १ शंखभस्म ५ कवडीभस्म ६ मिरीं. १२ टांकणरवार पान्याचे चतुर्थीश यांचें एकत्र चूर्ण अतिवारीक करून तुपांत द्यावें. सोन्याचा वखी १ व डोणी व मध व खडी भागवर एकत्र करून खावी.

द्राक्षासद्य. द्राक्षें २०० तोळे त्याचे दसपट पाणी घालून चतुर्थीश उत्तराचा त्यांत गूळ ८०० धायडीचीं फुलें ५० वावडिंग ५ गहुळा ५ पिंपळी ५ दालचिनी ५ एलचिदाणे ५ तमालपत्र ५ नागकेशर ५ मिरीं ५ तोळे यांचीं चूर्णें आंत घालून ढवळून कांहीं दिवस ठेवावें नंतर भक्षिलें असतां कास, श्वास, उरः क्षत, राजयस्त्रा हे रोग दूर होतात. बकरीचें मांस ५०० तोळें, पाणी १०२५ याचा चतुर्थीश काढा उत्तरून त्यांत तूप ६५ भाग घालून पुनः ढवळवें नंतर त्यांत भुयकोहळा ५ शनावरी ५ आसंध ५ दुकरकंद ५ ज्येष्ठा मध ५ सुळवेलाचें सत्व ५ चांदवेळ ५ चिकणामूळ ५ या औषधांचें चूर्ण घालून खालां उत्तरावें. नंतर सारवर ३२ मध १६ घालून ढवळून ठेवावें. नित्य दोन अथवा चार तोळे द्यावें. स्रवणी मालिनी वसंत-यावा.

उरः क्षणक्षयाचें कारण, बलवन्ताशीं मल्लसुद्धकरणें, अतिआयास करणें, अंगावर अतिभार घेणें, अश्वादिकांपुढें धांवणें, मोठे मोठे दगड उंचलणें, एका एकीं दुस्त धांवत येऊन उडी मारणें, महान दीत पोहणें, अतिमेशून, अति मद्यपान, अति गांजा ओढणें, इत्यादि कारणानीं गानादि दोष कुपित होऊन त्यापासून उरांमध्ये स्नन होतें तें घेणें करून

हृदयांत फार वेदना उत्पन्न होतात. बल, कान्ति, जठराग्नि, हीन होतात. ज्वर, दैन्य व तोडावादे काळसर, पीतवर्ण दुर्गंधयुक्त आणि पूरक्त मिश्रित असो कफाचे बडके निरंतर पडतात. हा रोग प्रायः असाध्य आहे.

उरः क्षतावर. लागेचें चूर्ण मध व तूप यांत द्यावें. ज्येष्ठीमध व चिकणासूळ यांचा काटा करून त्यांत दुधा व पिंपळी, वंशलोचन यांचें चूर्ण घालून द्यावा. मोत्यांचें भस्म अथवा पोंवळ्याचें भस्म अथवा दोन्ही भस्में तूप व मध यांत द्यावां. प्रकृती पाहून कास, श्वास प्रकरणीं उरःक्षत कासावर जे उपचार सांगितले आहेत, त्यांतून ही योजावे.

### नाडीव्रण.

नाडीव्रणाची संप्राप्ती. जो अविचेकी मनुष्य व्रण संबंधी जी सूज ती पक्क असतां किंवा अपक्क असतां तिची उपेक्षा करितो व कुपथ्य करितो तेणें करून तो व्रण पूय, त्वचा, मांस, शिरा, नाडी, इत्यादिकांचें विदारण करून मार्ग पाडितो व आंत लांबट घर करितो व पूनाडी मारिखा वा हात असतो. ह्यापून यास नाडीव्रण ह्याणतात.

नाडीव्रणावर. शस्त्रक्रिया व डाग, क्षारादिक हे उपाय करावे. बाह्य व्याचा गीरु, हळद, कापशीचे मुळाची साल, चुना, यांचें एकत्र चूर्ण करून मध व तूप यांत खळून सुताची वात त्यांत भिजवून व्रणांत घालावी. बोरीची अंत सील अथवा रानबोरीची साल व गेळ फळ, धोत्र्याचें फळ, चिकणी सूपारी व पांढरी लसूण हीं सर्व एकत्र वाटून त्यांत भिबडुंगाचा चीक घालून गोळा करावा. त्याची वात करून व्रणांत घालावी. रोज नवी घालीत जावी. सर्व प्रकारचे व्रणावर अर्धतोळा गंधक पावशेर दुधांत द्यावा.

सद्योव्रण व भागुंतकव्रण. शस्त्रादिकांचे प्रहारापासून जे व्रण

होतान. वविष म्लिप्त शस्त्रापासून जे व्रण होतान त्यांजवर तादृश उपाय न झाला असतां तो हाडा पावेंतो पोचतो, पाच प्रमाणें शल्य व्रण झगजे कंठ-  
कादि रुतून त्याचें शल्य निघाल्या सारखें वाटल्या सुळें उपेक्षा जहाली अ-  
सतां तें शल्य रक्त, मांस भेदून आंत घर करितें; मग पू वाहूं लागतो व  
मोठा दणका लागतो. तें जर बाहेर काढिलें नाहीं तर अधिक व्याधी करितें  
तें शल्य निघाल्यावर ही त्याव्रणास उपाय केल्या पाहिजे.

**सद्योव्रणावर.** दूर्वाचा आंगरम, निळ्याचें तेल, कपिला, दारूहळदीचे  
साडीचा कल्क, हीं एकत्र करून मंदाग्नीचर कटवून तेल मिडू झालें झग-  
जे लावाचें.

**व्रणरोग.** वातादिदोष अत्यंत दुष्ट झाले असतां पित्त वाताचे वेगानें र-  
क्त दूषित होऊन फार ग्वाल व्रण होतान. मग एकास उपाय होतच आहे इत-  
क्यांत दुसरेदिकाणीं असे जागोजाग होतान. त्यास गंभीरव्रण म्हणतात.  
पाची उपेक्षा झाली असतां त्याचीं छिद्रें मांसास विदारण करून हाडापा-  
वेंतो पोचतात. व मूत्रघातादि रोगानें त्यामूत्राचा वात्यस्वावी वेगविस्तृत  
होऊन शिरांमध्ये शिगनें तेंणें करून रक्त मांसादि दूषित होऊन सर्गमज्जा-  
दिकांचा पू होऊं लागतो. मग तो जागोजागीं फुटून बाहेर पडतो. आतां जो  
व्रण अंतर्मुख आहे त्याचें तुसतें गुळम असतें किंवा कठीण पुटकुर्ची सा-  
रिखा असतो व घट्ट असतो, दणका फार व राखें करून पक्क होणारा असतो  
हा व्रणकोंपर, गुडघा, इत्यादि सांध्यांवर असला तर फारच कठीण.

**व्रणावरउपचार.** व्रण प्रथम तेल लावून शेकावा. नंतर गन्हापाण्यानें  
शेकावा. मग पुरचुंड्यानीं शेकावा. चवध्यानें रक्त काढचें नंतर फुटे असा  
उपाय करावा. मग शोधन कराचें नंतर व्रण भरून येई असा लेप किंवा मलम  
पट्टी करावी. विफळे चे काढ्यात गुग्गुळ घावा. ऋतुनिंबाचीं पानें व कडू पडक-  
ळ यांचे काढ्यानें व्रण पुवावा. निंबाचीं पानें वाटून मधांत कालवून बांधिलीं



असतां व्रणानां शोधनं होतं.

जात्यादिघृत. जाई, कडुनिंब, कडूपडवळ यांचारस घकडुकी, दासहळ द, उपळसरीचें मूळ, मंजिष्ठ, वाळा, मेण, मोरचूत, जेष्ठीमध, करजबीज हीं समभाग घेऊन वाटून कल्क करावा. त्या कल्कांत समभाग तूप घालून एकत्र काळवून मंदाग्नीवर तें घृत सिद्ध करावें तें घृत लाविलें असतां भिचरा होई व्रण भरून येतो.

पारदादिमलम. पारा, १ गंधक १ सुरदाडशिंंग २ शंखजिरे २ कपित्ताचूर्ण ६ मोरचूतभाजलेल्या अर्धभाग आणि तूप ४८ हीं एकत्र चांगलीं खळून लावावें शोधन होऊन व्रण भरून येतो.

अनुभवोकमलम. शेंदूर ३ तोळे गेरू १ सुरदाडशिंंग १ मोरचूत ॥ आणि मेण १ प्रथम तिळाचें तेल ६ तोळे घेऊन त्यांत मेण टाकावें अग्नीवर घेऊन पानळ झालें ह्मणजे शेंदूर टाकावा. आणि मंदाग्नीनें कढयेंऊं घ्यावा. तारयेऊन चिकट झाला ह्मणजे बाकीचीं औषधें घालून एकपात्रांत ओतून ठेवावें. त्याची पट्टी दिली असतां कसाही व्रण, सद्योव्रण, नाडीव्रण, गळू, खांडुक असले तरी घरें होतें.

अग्निदग्धव्रण. अग्नीनें दग्ध झाल्यामुळे रक्तप्रवाहिनी नाडीतून निरंतर रक्तवाहाण्याचा जोयेग तो कुंठित झाला असतां अग्निदाह क्षत होतें त्याची उपेक्षा झाली असतां तें क्षत लोकर बरें न होतां मांस भेदून हाडास झांबतें.

अग्निदग्धव्रणावर. पेटोळ्याचा कल्क व शिरसेल एकत्र करून मंदाग्नीवर कढवून ठेवावें तें लावावें ह्मणजे व्रण बरा होतो. शिरगोळा भाजून बाशिक करावा नंतर त्यांत तेल घालून खलावें तें मलम भाजलेल्या जाग्यावर लावावें. यामुळे राखेचें मलम पाण्यांत धुवून लावावें अथवा केंस

जाळून तेजांत रवळून मलम करावें तें लायावें किंवा मुष्टितेस ही फार उप-  
योगी पडतें.

### अस्थिभंग.

अस्थिभंगावर. कांहीं निमित्तानें हाड मोडले किंवा ठेंचले असतां प्र-  
थम थंड पाणी वर शिंपावें किंवा धार धरून ओतावें थंड पाण्यानें घोष  
दावें, डोळ्यांनां थंड पाणी लावून सावध करावें नंतर तांबडे मातीचा लेप क-  
रावा आणि ती जागा चांगली बांधावी. मंजिष्ट, मोहाची साल, चिंचेचा पाला  
एकत्र वाटून ऊन करून लेप करावा. शानधौत धृत, तांदुळांचें पीठ एकत्र म-  
ळून वर बांधावें. पंचवल्कल यांचे सालीचा काढा करून त्याणें शोकावें.  
सांधरुखाची साल ठेंचून मोडलेले हाडावर तीन दिवस बांधावी ह्मणजे  
हाड सांधून वरें होतें. बाभळीची साल १ त्रिकटा ३ त्रिकटू ३ आणि गुग्गुळ  
७ भाग हीं एकत्र कुटून गोळ्या करून द्याव्या. बाभळीचे सालीचें चूर्ण  
मधानं द्यावें.

### भगंदर.

भगंदराचें कारण. मूळ व्याधीचे परिणाम व गरमी भरली असतां तदु-  
पशमनार्थ अति दुःसह औषधे सेविल्यानें व तिरबट पदार्थांचें अतिसेव-  
नानें व रूक्ष पदार्थांचे अतिसेवनानें व अतिजागरणानें भगंदर रोग उ-  
त्पन्न होतो व गरमीची उपेक्षा केली असतां ही भगंदर रोग उत्पन्न होतो.

भगंदराचीसंमत्ती. गुदाचे बाजूस अंगुल ह्य प्रमाण देशाचे ठाई अ-  
तिदुःसह गुदकुळी होऊन फुडून गुद, बस्ति व भग यांचें विदारण करितें.  
यास्तव या रोगाला भगंदर ह्मटले आहे.

भगंदराचे पूर्वरूप. असें कीं कंचर व जवळचे फळ्याचीं हाडें यांस पीडा व सुदासा दाह व कंडू आणि ठणका इत्यादि उपद्रवांनीं भगंदराचें पूर्वरूप जाणावें.

भगंदरावर. प्रथम रक्तकाठावें, सोन्याची शलाका तापवून तिनें क्षत करावें मग औषधोपाय करावा. निवडुंग, रुई यांचा चिक एकत्र करून दाहूळदीची वात करून त्यांत भिजवून अणांत घालावी. ह्मणजे भगंदर-दग होऊन नाडी अण हा बरा होतो. त्रिफळेचे रसांत मांजराचें हाड उगाळून छेप करावा. पाश, गंधक यांची कज्जली करून कोरफडीचे रसांत मर्दन करून गोळा करावा. तो ताम्र पात्रांत ठेवून त्याजवर भस्म दडपावें. मग तें पात्र चुडीवर ठेवून एकदिवस पर्यंत मंद अग्नि द्यावा. थंड झाल्यावर काढावें, नंतर निंबूचे रसांत सात पुटे द्यावीं. एक गुंजभार ती मात्रा तूप व मध यांजबरोबर द्यावी. प्रथम शास्त्रानें फाड करून मग रोंपण करावें हा उपाय सर्वोत्कृष्ट आहे.

### उपदंश.

उपदंशाचें कारण. ज्या स्त्रिया बहुत पुरुषांशीं संग करितात अशा स्त्रियांशीं संग झाल्यानें अथवा दुःख भरलेले स्त्रीशीं अथवा जिचे योनींत रणांतरांनं निरंतर गर्मी असत्ये, अशा स्त्रीशीं संग केल्यानें किंवा हस्तांचे अतिकठोरस्पर्शाने किंवा कामातुर झालेल्या स्त्रीचे दंत नखांचा अभिघात झाल्यानें व मैथुना नंतर चांगलें स्नान केलेनाहीं तर किंवा दीर्घ व कर्कश अशा केशांनीं दुष्ट अथवा रोगोपद्रवांनीं दुष्ट जी योनी तिच्या दोषेकरून व रजस्वला व वाळंतीण अशा स्त्रियांशीं संग केल्यानें व निरवध पदार्थांच्या अतिप्रदक्षाने शिभाचे दाई जोरोग होतो त्यास गर्मी (दुःख) ह्म-

दले आहे. हा रोग दुःस्वभरलेल्या पुरुषाच्या संगानें स्त्रियांसही होतो.

उपदेशावर. पयोळ, निंबसाळ, त्रिफळा, गुळवेळ, रैवेरमाल यांचा काढा करून त्यांत गुग्गुळ घालून द्यावा. रुईचेंमूळ, हिंगूळ, बिबवे अथवा हरताळ हीं एकत्र कुटून चिन्मंत घालून गुग्गुडी ओढावी. तोंड पेईल, नंतर रोग बरा झाल्यावर फटकी, रैवेरमाल व वाभळीची साल यांचे काढ्यानें गुळ-ण्याकराव्या. सांद्रीचाडीक, त्रिफणेसुपारीची राख, बोरगेचे सालीचें चूर्ण, शंखजिरें, हीं एकत्र खळून गाळून देवाचें तें चूर्ण क्षतावर घालून दडपून बसवावं. त्रिफळेचे काढ्यानें अथवा माक्याचे रसानें मण धुवावा. लवंगा पारा १ शिरीं १ अकूलचारा १ चावडिंग १ रुमामस्तकी १ ओवा १ जुनागूळ १ बिबवे सुमारें ३५ पारा व बिबवे एकत्र कुटून मळून त्यांत पाण मिळून गेला झणजे गूळ घालून पुनः मळावे. नंतर राहिलेले औषधांचें चूर्ण घालून कुटून गोळ्या सुमारें पांचमासे करून देवाच्या एकगोळी प्रातःकाळीं खावी. वर विडारवावा. पथ्यदूधभान व कड वज्य. हे औषध सातदिवस घांयें मोटाउपदेश, संधिशोफ, अस्थिशोफ, संधिशूळ, आणि कुष्ठ हे रोग जातात. मोर्चूत १ लवंग १ पांढराकात १ बाळहर्तकी १ सान्यांचा एकाजागीं खळकरून लोखंडी कटईत घालून चाळीस निंबांचा रस आटेतोंवर त्यानें खलायें. नंतर गोळ्या २०० कराव्या. दोनवेळ एकैक गोळी तुपांत द्यावी. तांदूळ, नूप व गहू खावे वरकड वज्य. रसकापूर तोळा १ मोर्चूत तोळे २ बाळहर्तकी १ त्यांस ५० निंबांचे रसाची भावना द्यावी. आणि चांगले खलायें. त्याच्या गोळ्या नुरीप्रमाणें कराव्या वररोज सांजसकाळ साध्याबर्फीच्यातुकड्यांत गोळ्या द्यावी. दांतास लावूनये पथ्यगळ्यांची पोळी, नूप, साखर खावी. वरकड वज्य याप्रमाणें सात दिवस करावें. वटदारू, संत्र, बिबवे, वाळ, हर्तकी, आमंथ, गोरखरू यांचें चूर्ण करून तें एक तोळा चूर्ण ताकांत घालून त्यांत एक तोळा गूळ घालून काळपून द्यावें.

गर्मीचें चक्यांसमलस. रसकापूर, पांदराकात, मुदीडशिंंग, शंखजिरे, मायफळ आणि सपारीचा कोळसा हीं औषधें बारीक करून दुपांत खळ न लावावीं. इंद्रियामध्ये चट्टे होतात त्यास भिफळेच्या काठ्याची पिचकारी देणें अथवा तुरडीची लाही पाण्यांत विरघळून त्याची पिचकारी द्यावी. त्यापाण्यांत थोडासा कातही कधीं घालावा. दक्यांच्या पाण्यांत थोडासामोर्चून घालून त्याचीही पिचकारी देतात. ह्याउपायानीं शांती न झाल्यास इंद्रियजुलाबही द्यावा. त्याचीं औषधें सोराः॥ कवाचिनी॥ वेळादाणे॥ रेवाचिनी॥ त्यांचें चूर्ण करून पाणीं व दूध समभाग करून प्रातःकाळीं क्षमासे चूर्ण द्यावें. मूत्रसाफ होऊन रोग वाहून जातो.

गर्मी. आंत होऊन शिश्माचे वरले मधींत (ह्मणजे वंशणावर) लांबट मोठ्यागांठी घेतात. त्यांस बद्द ह्मणतात. त्यांची उपेक्षा झाली असतां मोठ्या कष्टानें व बहुकाळानें पिकतात. फुटावयास ही विलंब लागते आणि ती वेदना अति दुःसह होते. शिश्मासही ठणका लागते फुटल्यावर पू वाहू लागते त्यांत कुपथ्य झाले असतां तो पू शिश्मावाटेही वाहू लागतो. असें झालें ह्मणजे तो रोग लवकर बरा होत नाहीं यामुळे त्यावलांच्या बांगल्या गांठी बांधल्या इतक्यांत त्यांस पुष्कळ जळदा, लावून रक्त काढवावें व निंबाचा पात्या थोडें पाणी घालून कुटून त्यांत हळद, तूप घालून उन्न करून त्याचे पट्यानें बांधावें नितक्यानें बरे न होई तर पुनः जळवालाच्या ह्मणजे हलकें फडोन यत्किंचित् राहिलेले रक्ताचा पू होतो तथापि त्याचा निचरा होऊन लेपादि साधारण उपायानीं लौकर बरें होतें. हा रोग स्त्रियांस ही होतो. दुसरा उपाय जुनाच विचवा एकत्र करून त्याजवर पट्टी बसवावी. कोंबड्याचे आंड्यांतील बीज काढून त्यांत शेंदूर व रेवाचिनीचा शिरा बारीक करून फडक्यास लावून पट्टी द्यावी ती ओढून धरिते. लसूण व धिबने आणि शेवग्याची साल हीं एकत्र कुटून बदावर पिंडी बांधावी ह्मणजे

कसाही बंद कठीण असला तरी बसतो.

### शूकरोग.

(शूकरोग ह्यं शिम्बाचे टाईं जो रोग होतोतो ) जो कामांध, मूर्ख मनुष्य-  
स्त्री विषयाचे चर्चां बुद्ध होऊन अकस्मात शिश्न फार मोठे व्हावे ह्यणजे विष  
य चांगला होइल अशा इच्छेने वास्त्यायनादि शास्त्रोक्त भ्रान्तातकादि छेप इत्या  
दि उपचार करितो. उपचारांत विषयास पडला असतां शिम्बाचे टाईं लिंगा-  
र्शा ह्यणजे लिंगावर पुळी, गळवासारिखी सूज इत्यादि रोग होतात. ते अ-  
ठरा प्रकारचे आहेत. ते मृदुस्थानीं व चेतनें द्विधावर होतात. अतएव मोठ्या  
तजविजीनें उपचार करावे.

शूकरोगावर. जळवा लावून रक्तकाटावे, तूपप्यावे विरेचन व इंद्रिय  
रेचन द्यावे. त्रिफळा व गुग्गूळ एकत्र करून गोळ्या करून घ्याव्या. वरकड  
वात्यां उपचार मलमाच्या पट्या इत्यादि उपचार तजविजीनें करावे.

### मेदोरोग.

मेदोरोगाचें कारण बलक्षणा. कफकारक आहार व मधुरअन्न व  
मधुररस व स्निग्धान्न ह्यणजे गोधूम व पिष्टादिकांचे घृतपक्वपदार्थ यां-  
चें प्रक्षणा, भोजनावर लागलेचं निजणें, दिवानिद्रा, व्यायाम नकरणें इ-  
त्यादि कारणानीं मेद वाढतो. तेणें करून अन्यधातू जे अस्थिमज्जादिक  
स्यांचें पोषण होत नाहीं. तेणें करून तो मनुष्य सर्व कर्माविषयीं अशक्त  
होतो आणि अत्यश्वास, तृषा, निद्रा, मोह, श्वासावरोध, झोंपेंत घोरणें,  
शरीराचे टापीं गळानी, शिंका, घामाला दुर्गंध, अत्यशक्ति, अत्यंमेषन, इ-  
त्यादि उपद्रव होतात. त्या मेदाचें मुख्यस्थान उदर यास्तव ज्यास हा रोग  
होतो त्याचें प्रथमतः पोटमोठें होतें व त्या मेदानें वायु रुद्ध झाला अस-

नां कोष्ठाग्नीचे ढायींविशेष संचार करूं नागनां, तंणें करून अधि प्रदीप्तहो-  
 र्जन आहारान्ना शोषविनो चाल्ताव मनुष्यांनं शक्तिछेलेअन्न लवकर जी-  
 र्ण होऊन भूक लागते. कदाचित् भोजनाची वेळा चूकली भ्रमनां मोठा  
 घोर विकार होतो. अथवा जठराधि मंद पडून त्यापासून अनेक व्याधी होता-  
 त. प्रमेहपीठिका, ज्वर, भगंदर, वीदधी, वातरोग, यामधून एकादा किंवा अ-  
 नेक व्याधी होतात. व विशेषें करून अधि व वायु हे विशेष उपद्रव करीत  
 होत्सते शक्तादि धातूंस जाळितात. तो मेंद कुपित झाला असतां एकाए-  
 कीं वातादिदोष कुपित होऊन मोठा घोर उपद्रव करून मनुष्यास मरणो-  
 च्युतही करितात. मेंदाचे योगेंकरून शरीर पार मोटें झालें भ्रमनांउ-  
 दर, स्तन, कुक्षे हे चालते वेळेस लटलटां हालतात. व विमर्ष, भगंदर  
 ज्वर, अतिसार, मेह, भ्रशा, श्लेष्मपद इत्यादि व्याधी जडतात.

मेंदोरोगावर. प्रानः काठीं थंड आणिसवच्छ पाणी समान मध घालून  
 घेत जावें. व्यायाम करावा. नमस्कार चालावे. किंवा दंड काढावे. विकट्ट, ए-  
 र्णाचेंसूळ, त्रिफळा, वावडिंग, यांचें चूर्ण करून त्यांत ५० गुन्यूळ घालू-  
 न कुटून गोळ्या कराव्या. शष्क झाल्यावर त्रिफळेचा काढा घालून पुनः  
 गोळ्या कराव्या. हे औषध १४ दिवस घेतलें असतां सर्व वायुरोग व में-  
 दोरोग दूर होतात. एकचाल धारदभस्म मधांत घेत जावें. पौन घ्यावा ह्य  
 णजे मेंदोरोग, प्रमेह, हेरोग जाऊन शरीर रुशा होतें. पौन वाहात आहेनां  
 पावेतां अंमळ अशक्त पणा येतो, परंतु मेंद व प्रमेह अगदीं नाहीसे होनात.

---

१ श्लेष्मपद ह्यणजे एकहात किंवा एकपाय मोठा सजतो. २ हळखुंड दिव्यावर भाजून  
 माल करून चर्म भाजतान त्यापेक्षा दुसरी एक सलभ क्रिया आहे ती अशी कीं, पौन  
 घेण्याच्या जागीं सुस्तराची पट्टी घाबी फोड आला ह्यणजे फोडून हरमत्याची भिज  
 लेली दाळिंधी बांधावी. ह्यणजे सत होतें नंतर मेणाची गोळी चसवावी.

कृमिरोगाचें साधारण कारण व लक्षण. भक्षिलेले अन्न जिरले-  
नाहीं तोंच फिरून खाणें, निरंतर मधुराम्लखाणें, उडोद पावटे यांचें भक्षण,  
भाजी फारखाणें, विरुद्धाहार, दुग्धादिसेवन, मिष्टान्न व गूळ यांचें भक्षण,  
व्यायाम न करणें, दिवानिद्रा इत्यादि कारणांनीं कृमि रोग होतो. या रोगापा-  
सून ज्वर, निस्तेजपणा, शूल, तृदयालापीडा, ओकारी, घम, अन्नाचा निर-  
स्कार, अनिस्कार, कंडू, तोंडाला पाणी स्फटणें, श्वास, टेंकर, अग्निमांद्य, अ-  
न्नाचें अपाचन, मळाचा मस्रा, पांडुता इत्यादि उपद्रव होतात.

कृमिरोगावर. खेराची साल, कुड्याची साल, अथवा इंद्रजव, निंबसा-  
ल, वेखंड, निशोत्तर, त्रिकटु, त्रिफळा यांचे काढ्यांत गोमूत्र घालून घावा.  
पळसाची बी (झणजे पळसपापडी) कुटून भिजत घालावी. तें पाणी गाळू-  
न घेऊन त्यांत मध घालून घावें. नागरमोथे, उंदिरकानी, त्रिफळा देवदार,  
शंभुग्याची साल यांचा काढा करून त्यांत पिंपळी व वावडिंगांचें चूर्ण घा-  
लून घावा. दाळिंबाचे सालीचा काढा करून त्यांत तेळ घालून तीन दिवस  
घावा. पारा, गंधक, अजमोदा, कुचला, पळसपापडी यांचें चूर्ण मधांत-  
घावें. सूर, वावडिंग, बिबवा, यांचें चूर्ण मधांत घावें. त्रिकटु, त्रिफळा, इं-  
द्रजव, काडेचिराईत, तेड, वेखंड, वावडिंगें यांचा काढा करून गोमूत्र घा-  
लून घावा. नुसते वावडिंगांचा काढा गूळ घालून घावा. बिबव्याचीं शे-  
वतें पाडून तीं दह्यांमध्ये घावीं. खाज कुंहिलीचें वरचें कुसूं पाडून तें द-  
ह्यांत घावें. कापूर व केंशर गुळांत घावें (त्यांत पळसबी व खाज कुंहिली  
पारा व बिबवा यांचें औषध वारावर्षाचे आंतले वयाचे मुळांस देऊनये)  
पुदिन्याचे रसांत इंद्रजवाचें चूर्ण थोडा हिंग घालून घावें. सब्ज्याचारस  
व पुदिन्याचारस एकत्र करून घावा. महाकुंग्याच्या सालीचा काढा करून घा-



प्रमेहाचे कारण. उगेच वसणें, फार निजणें, दही, मेंढा, मत्स्यकूर्म व जलसन्निध गहाणारे प्राणी यांचें मांस, दूध व गुळाचे पदार्थ व गुळी साखर व सर्व कफ करणारे पदार्थ यांचें अति सेवन व फार पाणी पिणें हीं सर्व प्रमेहाचीं कारणें आहेत.

प्रमेहानें पूर्वरूप. दांत, जिह्वा, गळा, काळू यांचे गयींमलाची उत्पत्ति हाता पापांचा दाह, आंगास चिकटपणा, तृषा, श्वास, या लक्षणानीं प्रमेहानें पूर्वरूप जाणावें.

प्रमेहाची संप्राप्ती. कफ हा वस्तिगत मेद आणि मांस व शरीरजड्हेद यातें दूषित करून दहा प्रकारचे प्रमेहांस उत्पन्न करितो, तसेंच पित्त अत्युष्ण पदार्थांचे सेवनानें कुपित होऊन मेदादिकांस दूषित करून सहा प्रकारचे प्रमेहांस उत्पन्न करितें. तसाच वायूही स्वोपादान कारणानें दूषित झाला असतां रसादि सप्त धातूंचें आकर्षण करून चार प्रकारचे प्रमेहांस उत्पन्न करितो. पुष्कळ व गूळ मूत्र हांणें हे प्रमेहानें सामान्य लक्षण होतें.

प्रमेहानें असाध्य लक्षण. ज्वर, तृषा, अतिमार, दाह, अतिदौर्बल्य, अरोचक, अन्न न पचणें, बहुमूत्रत्व, इतकीं असतां तर तो असाध्य जायावा. व आई बापाच्या संबंधाचा आहे तर तोही औषधी साध्य नाही.

प्रमेहावर व धातपडत्ये त्यावर. आंबळ कठीचे काढ्यांत दोन मासे हळद व मध घालून द्यावा. गुळवेळीचा रस काढून त्यांत मध घालून द्यावा. पाषाण भेदाचें चूर्ण मधांत द्यावें. तांबें, कथिल, मीठ, घेऊन कथिलाचा पत्रा करून त्यांत तांब्याचा पत्रा गुंडाळून वररवासीं मीठ घालून तें एकाशरावांत घालून मातकापड करून गजपूट द्यावें. थंड झाल्यावर काढावें. तें भस्म अनुपान योजून दिवें असतां प्रमेह, अग्निमांद्य, कास, श्वास हे रोग दूर होऊन धातूची वृद्धि होत्ये.

रक्तप्रमेहावर. खजूर, पुष्करमूळ, देभुणी, गुळवेळ, यांचा काढा करून

घंड झाल्यावर मध घालून द्यावा. त्रिफलेचें चूर्ण, हळद, साखर, हीं मधां-  
न द्यावीं. जुनागूळ १ भाग, शहद गंधक ॥. पांची गोघ्नी करून द्यावी. घर  
दूध प्यावें. नागभस्म १ बाल, आंबळकाठी, हळद, व मध यांत द्यावें. चंद्र  
प्रभावदी द्यावी. साजूक तूप तोळे ४ बिबवे सुमारें ५ घेऊन तुपांत कढ-  
वावे. दिव्याचा अर्क निघाल्यानंतर दिव्याचें तुकडे काढून टाकावे. नंतर  
त्यांत धमासे रेवाचिनीचें चूर्ण घालून प्यावें.

### वातरक्त.

वातरक्त ह्याणजे रक्तपिनी त्याचें सामान्य कारण व लक्षणा. खा-  
रद, आंबट, तिरवट आणि उष्ण, यांचें अतिसेवन, अजीर्ण, मडीन, शक्क  
असें मत्स्यादि भक्षण, पेंड, मुळा, कुलित्थ, पावटे यांचें अतिभक्षण, भा-  
जलेले तिळांची कोद, उसांचा रस, वहीं कांजी, आंबलेलें अन्न, ताक, ताडी-  
मद्य, यांचें अतिसेवन इत्यादिकारणानें प्रायः सकुमार व स्पृच्छ अशा म-  
नुष्यांचें शरीरांतलें रक्त वायूसह वर्तमान कुपित होऊन पायांत जमतें.  
नंतर त्या दुष्टवायूशीं मिळतें. या रोगांत वायूचें प्राबल्य यास्तव यास  
वातरक्त ह्मटलें आहे. या रोगांत पित्त व कफ दूषित होऊन दूषित झाले-  
लेल्या वायूशीं मिळोन ते रक्ताला नासतात. पायांस स्पर्श केला असतां  
दुखतात, बधिर होतात, पित्त रक्तें करून पाय दाह युक्त असतात. पा-  
यांस तांबूस वर्ण सूज येतो, कफ दोषानें कंडू सटते, जड असतात, घंड  
व बधिर असतात. याप्रमाणें त्रिदोषांचे व्याप्ती सुद्धें सर्व लक्षणां होतात.

वातरक्ताचें असाध्य लक्षण. जें वातरक्त गुडध्यापावेतां व्यापून  
भोगीपडून कुटून पसरतें व ज्वरादिक उपद्रव होतात व एक वर्षे झालेले  
व ज्यांन बळ मांस यांची क्षीणता असत्ये तें वातरक्त असाध्य जाणावें.

वातरक्तावर. पृथीं स्निहनादिक उपचार व रक्तमोक्ष अथवा रेचन

वमन द्यावे. गुळवेळीचे काढ्यांत एरंडेल घालून द्यावे. अथवा तुसनाच काढा द्यावा. गुळ्यांत बाळहर्तकीचे चूर्ण घालून गोळी नित्य स्नावी. वर्धमानपिंपळीही द्यावी. हरताळ २भाग, पारा १ सुरती ५ भाग यांचा एकत्र खल करून नंतर पुनर्नव्याचे रसांत एकदिवस खल करून वडी करावी, नंतर शारावांत घालून मातकापड करून रागशोणीत गज पूट द्यावे नंतर खलून देवावे. तें भस्म एक दोन किंचा नीन तांदूळ प्रमाण अनुपान योजून द्यावे. मंजिष्ठ, त्रिफळा, कटुकी, वेरुंड, हळद, निंबसाल, गुळवेळ, देवदार, निशोत्तर, खैरसाल यांचा काढा घेतला असतां सर्व कुष्ठे व वातरक्त दूरहोतात. मिरी १ हरताळ १ मनशीळ १ रुईचा चीक १ कळसावी १ कुचला १ अतिविष १ निंबसाल १ मोथे, इंद्रजव १ गोमूत्र ५० यांचा चतुर्थांश काढा उतरून त्यांत तेल ५ तोळे घालून कटवावे आणि तें लावोवेंकडूनिंबाच्या पानांचा आंगरस, किंचा तो गाईचे दुधांत वाटून रस काढावा. तो घेत जावा. खजुराचा बलक काढून त्यांत एरंडेल घालून देत जावे. ह्य० वातरक्त, धनुर्घात, हे रोग नाश पावतात. आंबळकाठी एरंडेलांत तळून साखरेबरोबर सांज सकाळ फकी मारून वर उष्ण पाण्याचा घोट घ्यावा. गुळवेळ, सरांदे, आंबळकाठी यांचा काढा करून त्यांत एरंडेल अथवा मध घालून घेत जावे. मेण, मंजिष्ठ, राळ, काचबी. यांचें तेल करून आंगास लावावे. एरंड्या, अडुळसा, गुळवेळ यांचा काढा एरंडेल घालून द्यावा. शूद्र, केलेला तुसना गंधक दुधांत द्यावा. गंधकरसायण ही वातरक्तावर प्रशस्त आहे केशोरक गुग्गूळ ही फार गुणकारी आहे .

**विषूचिका ह्यमोडशी व अभिमाद्य.** मोडशीचें साधारण कारण व तिचें लक्षण. मोडशी अजीर्णापासून होती. व गात्रांनां रूपांनां वेंचल्यासारख्या वेदना होतात. मूर्च्छा, अतिसार, ओकारा, तृषा, शूल, घम, काहली, कंफ, मय इत्यादि लक्षणें होतात.

**असाध्य लक्षण.** मूत्रावरोध, निद्रानाश, अन्नावर अप्रीति, मोह, अभिशीष, दान, ओठ, नखें काळीं होणें, ओकारिनें पीडित होऊन डोळे व शब्द खोल जाणें, शरीराचे सांधे सुटणें, हीं लक्षणें होतात.

विषूचिका पदकी, महामारी, हे रोग मोडशीपासूनच होतात, कारण मोडशीचीं आणि पदकीचीं लक्षणें व निदान हीं प्रायः एकच आहेत व जीं औषधें मोडशीवर सांगितलीं आहेत त्यांचून कित्येक औषधें पदकीवर दिखेलीं आणि नेणें करून तीं माणसें त्या रोगांतून उरलेलीं आहेत; परंतु माणवायु व अपानवायु यांची शृंगला सुटल्याचे पूर्वाउपाय पोचना पाहिजे. हा रोग बहुतेक करून धास्तीनें अधिक वाढतो. व दुःसाध्यही होतो. दुर्गंधी मुखें जी हवा व पाणी नासले जाते तेणें करून ज्वराद्यनेक रोग उद्भवतात हें सर्व संमत आहेच. तथापि ज्वर आणि पदकी या रोगाचें व नासलेले हवा पाणी यांचेंतर सामानाधिकरण्यच आहे. पदकीचा रोग जितका शहरांत व्यापक होतो, तितका गांवठ्यांत होत नाही व जेथें जमा (यात्रा) भरत्ये तेथें मनुष्यांचे अति संमर्दानें मळ, मूत्र, स्वेद, ऊष्मा हीं अति दुर्गंध युक्त पसरतात. तेव्हां दुर्गंध हवा व पाणी यांपासून पदकीचा रोग पसरतो. एका विद्वानानें असा समारंभ उचलला आहे कीं, काळ्या तोंडाचें (क्षणजे विषसुख) असे जंतू त्या दुर्गंधानें व नासलेल्या हवेच्या वाफाच्यानें पोटांत उचकर होऊन वाढतात. हा रोग सांक्रामिकही आहे, क्षणजे एकाचे संसर्गानें दुसऱ्यास होतो. दुसरें असें कीं, हा वाखा झाळा भसतां वांचायाची भाशा नाहींच अताएव एकाची अवस्था पाहून धास्तीनें दुसऱ्यासही होतो.

मोडशी व अधिमांघ व अजीर्ण यांवर. उष्ण, संचळ, जिरें, सेंधव, त्रिकुटु, हिंग यांचें चूर्णाच्या निंबूचे रसांत बोरा एवढ्या गोळ्या कराव्या. ती एक गोळी द्यावी. तेणें करून अजीर्ण, मोडशी, अधिमांघ, हे रोग दूर होतात. पारा १ भाग, गंधक २ लोहसस्त्र ॥ अर्धभाग, पिंपळी मूळ १। चित्रक मूळ १। सुंद १। लवंग ॥। संचळ १ स्वागीरवार १ मिरां २ या सर्वांचें चूर्ण एकत्र करून हरभऱ्याचे आंबींत ७ दिवस खल करून तीन अथवा ४ घाल प्रमाणें एकेक गोळी करावी. ती उष्णोदकाचरोवर द्यावी. शोष पडल्यास लवंगांचा अष्टमांशा काढा द्यावा. महाकुंगीचें मूळ, त्रिकुटु, हळद, करंज बीज यांचें चूर्ण करून तेस वें त्यांचे कांजींत अंजन कराचें. हिंग, चेरचंड, बीडलोण, सुंद, ओंवा, चाळहर्तकी यांचें चूर्ण ताकांत अथवा उष्णोदकांत घेतलें असतां आनाहवायु शूळ, अर्शा, अधिमांघ, मलाचरोध, उदर, मोडशी, यांचा नाश होतो. त्रिकुटु, लवण, बीडलोण, सेंधव, टांकण रवार, संचळ, निशोत्तर, चित्रक, जिरें, शाहाजिरें, जबरवार, सज्जीरवार, हरीतकी, वावडिंगें, पिंपळमूळ, चवक यांचें वस्त्रगाळ चूर्ण करून तें अर्ध तोळा चूर्ण ताकांत अथवा उष्णोदकांत द्यावें, ह्मणजे उदर, शूळ, गुल्म, वातविकार, आनाहवायु, घृहा हे रोग दूर होऊन जठराग्नि प्रदीप्त होतो. लसूण, गंधक, जिरें, सेंधव, त्रिकुटु, हिंग, यांचें चूर्ण निंबाचे रसांत द्यावें. निंबाचे आणि आल्याचे समभाग रसांत सेंधव व साखर व थोडा हिंग घालून द्यावें.

हिंशाष्टक-चूर्ण. त्रिकुटु, चित्रक, सेंधव, ओंवा, जिरें, शाहाजिरें, पादेलोण हीं समभाग व त्यांचा आठवांसा हिंग यांचें चूर्ण करून ताकांत अथवा भोजनसमयीं प्रथम घासीं तूप भाताशीं द्यावें, ह्मणजे गुल्म, आम, अधिमांघ, मोडशी, यांचा नाश होऊन जठराग्नि प्रदीप्त होतो. चिंचेचा पाला, हिंडेदळ, त्रिकुटु, सेंधव, बीडलोण, वावडिंगें, जिरें, शाहाजिरें, ओंवा, पादेलोण, यांचें चूर्ण ताकांत किंचा तुपांत द्यावें. सुंद ५ भाग, पिंप-

पट्टी ७ पादेलोण २ ओंवा २ लवण २ आंबळ काठी २ या सर्वांचे चूर्ण ताका-  
चे निचळी शीं द्यावे. त्रिकटु, चित्रक, रानशेर, चावडिंगे, करंजबीज, हिरडे  
दळ, यांचे चूर्ण व तत्समान शर्करा, एकत्र करून प्रातः काळीं शक्ति पाहू-  
न घ्यावे. लवण, अजमोदा, ओंवा, पिंपळी, सुंठ, हिंग, व सर्वांचे सम-  
भाग हिरडे दळ, या सर्वांचे चूर्ण ऊष्णोदकाबरोबर अथवा तुपाबरोबर-  
द्यावे. या चूर्णास वैश्वानर चूर्ण ह्मण्टें आहे.

पदकीवर उपचार. चिंच १ भाग, बिबवे ८ एकत्र वाटून पांढऱ्या कांद्याच्या  
रसांत कालपून फडक्यांत घालून गाळावे आणि तो रस प्याव्या, ह्मणजे ओ-  
कारी, टाळ, हे बंद होतात, जे सविष जंत असतात, तेही पडून मरतात. हे  
औषध साधारण जंतांवर ही चालते.

जातीफळादि गुरिका, १ जायफळ, १ सेंधव १ हिंगूळ १ कपर्दिकाभस्य  
१ सुंठ १ अफू १ धोव्याचे बीं १ पिंपळी हीं औषधें समभाग घेऊन निंबाचे र-  
सांत किंवा धोव्याचे वियांचे काढ्यांत अथवा भांगेच्या काढ्यांत भावना दे-  
ऊन गुंजे प्रमाणं गोळ्या कराव्या. महामारी चर देणें झाल्यास पैसाभारता-  
कहिंग हरभत्या एवढा भाजून आणि शेंदेलोण मासाभर एकत्र करून-  
त्यांत एक गोळी द्यावी. ह्मणजे, तत्काळ टाळ व वांती बंद होतात. ही गोळी वि-  
ड्यांत दिली असतां वीर्य वृद्धि होते. सूत्रकृच्छ्र, प्रमेह बरे होतात. चंद्रजो-  
तीचे कीट गुळांत देणें, ह्मणजे टाळ, वांति, आणि शोष बंद होतात.

त्यारोगांत शोषाचर काढा. कौष्ठ १० नागरमोथे १० बडाच्या पारंब्या १०  
ज्येष्ठमध १०. सर्वांच्या लात्यामूठभर ह्यांचा काढा करून देणें. शेंदेलोण १  
मासा, अफू १ मासा, मर्जित हिंग १ मासा त्यांचे चूर्ण करून ताकाचे गरग-  
टांत टांकून द्यावे. मोंगळी एरंडाची सुळी ताकांत उगाळून हिंग व सेंधवला-  
बून पाजावे, हे अनुभविक आहे.

अरुचीसकारण. वात, पित्त, कफ, यांस कोपविणारे पदार्थांचें भक्षण, शोक, भय, क्रोध, अतिलोभ, मनास उद्वेगकरणारे वचिचसवाणे पदार्थ भक्षण तसेंच अन्न वरूप यांचें दर्शन व दुर्गंध या कारणानें अरुचि रोग होतो.

अरुचीवर. संचळ, द्राक्षें, मिरें, जिरे, शाहजिरे, चडी शोप, आमसोले, दाळिं-  
वाने दाणे, यांची चटणी करून मध व गूळ घालून खावी. चिंच व गूळ यांत-  
पाणी घालून कोळून त्याचें पन्हें करून त्यांत दालचिनी, एरुची दाणे, मिरें यांची  
पूड घालावी. त्याचा तोंडांत चूळ भरावा. आल्याचारस व भिंबूचारस व त्यांत  
मनूका घालून कोळून त्यांत जिरे व मिरें यांची पूड व सारखर व सेंधव घालून  
रुचिकर करून द्यावे. आमसोले व गूळ किंवा साकर व एरुची दाणे यांची च-  
टणी करून खावी. आवळकाठी, हिंग, मिरची, मीठ, जिरे, दाळिंबाची साल,  
माहळुंगाचें बीज यांचें चूर्ण करून द्यावे. माहळुंगाचा गीर व सेंधव तुपांत  
तळून द्यावे. ह्मणजे अरुचिजाते.

### छर्दि.

छर्दिचें कारण. अतिअजीर्ण व अतिखासद, अतिस्निग्ध, अतिप्रियपदार्थ-  
यांचें भक्षण, व अतिशीघ्र भोजन करणे, अतिपातळ पदार्थ खाणे व अकाळीं  
भोजन करणे, अम, भय, उद्वेग, व अतिचिचसवाणे पदार्थांचें दर्शन किंवा भ-  
क्षण व तशापदार्थांचे दुर्गंध त्या कारणानां ओकारी होते व स्त्रियांस गर्भ  
राहिला असतां ओकारी लागते व रु. मीपासून ही ओकारी लागते.

ओकारी पासून उपद्रव. तृषा, उचकी, श्वास, ज्वर, रोगकळ, माह, लूद-  
यव्यथा, तलकश्वास, हे उपद्रव होतात. तृषा, श्वास, रोगकळ, व ओकारीला,  
मलमूत्रा सारिखी घाण येते, ती असाध्य जाणावी.

ओकारीवर. बाळहर्तकी, आवळकाठी, मध, लाट्या हीं समभाग घेऊन

त्यांत १६ तोळे ऊन पाणी घालून हातानं चोळून कुपळून गाळून घावं. शालबिनी, तमालपत्र, एलची, त्रिकटु, लवंगा, जिरे, बच्चनाग, पिंपळमूळ यांचें चूर्ण करून मधांत घावं. सेंबव तुपांत घावं. लात्या, मकरा, मूग, जव यांची पेज काढून सेंधव घालून मधांत घावा. चंदन उगाळून त्यांत आंवळकाठीचें चूर्ण व मध घालून घावं. पित्तपापड्यांचे काढ्यांत मध घालून घावा. वावडिंग, त्रिफळा, स्कंठ, यांचें चूर्ण मधांत घावं. पिंपळाचे झाडावरच्या खपळ्या जाळून पाण्यांत विझवून तें पाणी गाळून घावं.

**त्रिदोषोत्थवांतीवर.** पण्णे, तुरटीची लाही, साडीच्या लात्या, लवंगा, नापकेंशार, पिंपळी, बोरांच्या आंठ्या, नागरमोथे, चंदन, यांचें चूर्ण मध व खडीसारखे घालून घावं. बोरांच्या आंठोळींतला मगज १ पिंपळी १ मोरांच्या पिरांचें १ मसम १ हीं औषधे एकत्र करून तीनमासे चूर्ण सारखे व मध यांत देणें, ह्या णजे ओकारी बंद होईल. जुन्या नरराची राख करून पाण्यांत किंवा मधांत देणें. रांऊण खाराची लाही करून ती दुधांत किंवा मधांत देणें. वाळलेल्या निंबाची राख करून मधांत घावा. अमरवेलीच्या रसांत शंखभस्माच्या भावना देऊन तें गुंजभर मधांत देणें. जायफळ दुधांत उगाळून पाजाचें. हे योगवांतीवर प्रशस्त व अचुभूत आहेत.

### हिक्का ह्य उचकी.

**उचकीवर.** रेणुकबीज व पिंपळी यांचा काढा हिंग घालून घावा. अलित्यांत स्त्रीचें दूध घालून नाकांत घालावें. पिंपळीचें चूर्ण सारखें तें घावें. मीठाने पिंपसांचें मसम व पिंपळीचें चूर्ण मधांत काळवून धारंवार चारापें. महाकुंगाचे रसांत मध व संचळ घालून घावें. थमाशाचे काढ्यांत मध घालून घावा. माशीची विषा दुधांत कोळून नस्य कराचें भारंगमूळ सारखे रेंच्या पाकांत चूर्ण करून देणें. सुवर्णमाक्षिक मसम मध व नूप यांत देणें.



सोन्याचावर्खे लोण्यांत देणे.

### स्वरभेद.

स्वरभंगावर. गाईचे दुधांत आंबळकाठीचे चूर्ण घावे. भोजनोत्तर तूप, मिरपूड घावी. पिंपळी, पिंपळमूळ, मिरें, कंठ, यांचें चूर्ण गोमूत्रांत घावे. त्रिकटु त्रिफळा, जवखार यांचें चूर्ण मधांत घावे. कोळिंजन, बोरीचें मूळ, तोंडांत धरून पाणी गिळारें. ज्येष्ठी मध्याचा काढा सेंधव व मध घालून घावा. योश्या पासा तुपांत परतून चूर्ण करावे. त्यांत थोडेसें सेंधव घालून तें नेहमीं तोंडांत रांक्षित जावे. भतपाव चकूा दही घेऊन त्यांत खडीसारवर चारतो के घालून भसावे रात्रो कढत कढत दूध प्यावे.

### तृष्णा.

तृष्णा. (क्षणजे शोष) त्याजवर. मधुरदही १२० भाग, सारवर ६४ तूप ४ मध ४ मिरपूड २ कंठीची पूड २ एलशी दाणे २ हीं सर्व एकत्र काळयून कल्हईचे भांड्यांत देवावीं त्यांतून थोडे थोडे घावे. सोनें, रुपें, खोखंड, तापयून पाण्यांत विझवून तें पाणी घावे. पाण्यांत सारवर अथवा मध घालून घावे. काळीं द्राक्षें व ज्येष्ठीमध यांचा काढा घावा. तांदळांचें धुवण मध घालून घावे. थंडपाणी व मध एकत्र करून शीरभर पाजावे. वमन होईल. नंतर तृषा व दाह शमेल. बकरीचे मांसाचा काढा करून त्यांत मध व साकर घालून घावा. तूप व दूध एकत्र करून प्यावे. हजरत जहून तांदळांच्या धुवणांत घावे. हिरादखन मधांत उगाळून जिभेस चाटून करावे. नानाप्रकारचीं सर्वतें घावीं.

मूर्च्छेचें कारण. शरीराची क्षीणता, बहुदोष व्याप्ति, विरुद्धाहार, मद्य-  
मूत्रांना अवरोध, सत्व गुणाचें राहित्य याकारणांनीं यातादि दोष कुपित  
होऊन चक्षुरादि इंद्रियें घमनोवाहिनी नाडी यांप्रत जाईन मूर्च्छेच्या उत्प-  
न्न करितात.

मूर्च्छेचें स्वरूप. संज्ञा (क्षणजे चेष्टा) यातें वाहणाऱ्या नाडी व शिरा व  
स्रोतोवाहिनी नाडी यासर्व यातादि रेषांनीं आच्छादित होऊन शरीरांत  
अकस्मात तमोगुण वाढून सुरवदुःखानुभावक ज्ञान नाहींसें होतें आणि  
मनुष्य काष्ठावत् पडतो. याच्याधीचें नांव मूर्च्छा किंवा सन्यास.

मूर्च्छेघर. द्राक्ष, गुळबेल, सुंठ, पुष्करमूळ, पिंपळमूळ, यांचा काढा करून  
न त्यांत पिंपळी व मध घालून द्यावा. धमाशाचा काढा तूप घालून द्यावा.  
बाळहर्तकीचा काढा तूप घालून द्यावा. पारद भस्म अथवा रससिंदूर, पिं-  
पळी व मध यांत द्यावा. हळद व सासर थंड पाण्यांत द्यावी. त्रिदोषजन्य  
मूर्च्छा असल्यास नेत्रांत सुंदीचें अथवा लवंग, सुंठ यांचें अंजन करावें.  
पायांस जळते भिलावे दावावे. नवसागर व चुन्याची कडी एके शिशीं-  
त भरून मिचें तोंड बंद करून ठेवावें, तें शिशीचें तोंड उघडून ती हुंग्यावी.

## दाह.

दाह रोगावर. तूप १०० पाण्यांनीं धुवून आंगास लावावें. धणे अर्ध-  
वट कुटून राशीं भिजत घालावे. सकाळीं तें पाणी गाळून साखर घालून  
दावें. वाळ, चंदन, वाढून लेप करीवा. कमळाचीं पाने व केळीचीं पाने यां-  
जवर भिजवावें. रक्तजनित दाह असल्यास रक्त काढावें. वेळूचे सालीचा  
काढा करून थंड करून मध घालून द्यावा. क्षणजे रक्तजन्य दाह दूर हो-  
तो. पारा, गंधक, चंदन, कापूर, जयमांशी नागर मोथे एकत्र करून गो-  
ळी करून तोंडांत धरावी.

(७६)

दाह.

चंदनादिचूर्ण. अगर उंची तोळा १ तगर १ वंशलोचन १ चंदन पांढरा  
१ वाळा १ खडीसारवर १ त्यांचें चूर्ण करून दुधांत घावें. रक्तचंदन पेंसाभार  
तांदळांचे धुवणांत खडीसाकर घालून भक्षावें. कचोरा, वाळा, गुळाब  
कळी, खडीसारवर, ह्यांचें चूर्ण तांदळांचें धुवण किंवा दूध यांत काल-  
वून देणें. गुळवेलीचें सत्व, जिरें खडीसारवरेशीं घावें.

अपस्मार.

अपस्मार. (ह्मणजे फेंपरें) याजवर. अकूलकान्याचें अथवा वेरवडा-  
चें चूर्ण मधान घावें. पथ्य दूधभात. नागरमोठ्यांचें चूर्ण एकवणीगा-  
ईचे दुधांत घावें. कोहळ्याचे गिरांत ज्येष्ठीमध उगाळून तीन दिवस घा-  
वी. वउन्माद रोगावर प्रथमतः जें औषध सांगितलें आहें तेंही घावें.  
पांदऱ्या कांद्याचा रस नाकांत पिळावा. गनशोणी गोवण्यांचा राख रुईचे  
चिकांत भिजवून वाळवावी, तिचें नस्य घावें. यावर ब्राह्मीचीं औषधें  
प्रशस्त सांगितलीं आहेत.

उन्माद.

उन्माद रोगाची संप्राप्ति. भय, क्रम, शोक, काम, अत्यभिमान, द्रव्य-  
यद, विद्यायद, सौंदर्ययद, विरुद्धभोजन, देव, गुरु, तपस्ती, पांची अम-  
र्याहा, बळक करणें व वातादि दोषांस क्षुब्ध करणारे असे पदार्थांचें अ-  
तिसेवन या कारणानें वातादि दोष वाढून आपल्या नित्याचा मार्ग सोडून  
अन्य ह्मणजे मनोवाहिनी नाडींत शिरून चित्ताला क्रम करून स्थिती  
विरुद्ध करितान् त्याच नांव उन्माद याला कोणी उन्मत्त वायूही ह्मणतात.

उन्माद रोगाचें सामान्य स्वरूप व लक्षण. कारणावांचून हांसणें  
गाणें, नाचणें, प्रीति करणें, निर्लज्जपणा, बुद्धिविपर्यास, रोदन, एकांती

कांहीं सांगितले असता बाहेर प्रकट करणे, जम इत्यादि लक्षणांनीं उन्माद रोग जाणावा. यारोगाचे बहुत भेद सांगितले आहेत या सर्वांचेर औषधोपचार रक्ती सांगितल्याप्रमाणें सर्वांचेर एक सारिखेच आहेत.

उन्मादरोगावर. त्रिकटु, हिंग, सेंधव, बेरखंड, कुटकी, शिरीषबीज, कुरंजबीज, पांढऱ्या मोहऱ्या हीं सर्व औषधें गोसूत्रांत घाडून घड्या कराव्या ती वडी उगाळून अंजन फेले असतां शालुधिक, ज्वर, उन्माद, केंपें हें रोग दूर होतास. धोव्याच्या चार अथवा पांच विषा तुपांत घाव्या. नवसागर, चुन्यानी कळी एकत्र करून कुपीत भरून तें हुं गावयास घावें. जुना द्राक्षास व प्याक्यास घावा. डोळ्यांपुढें कांदे चिरावे त्यांचे बिंदु डोळ्यांत चांगले शिरून न झण झणेल असें करावें.

### हृद्रोग.

हृद्रोग व उरोग्रह यांचें कारण. अत्युष्ण, अतिगुरू, आंबट, कुट, कडू यांचें अतिसेवन, श्रम, दंडादिप्रहार, भोजनावरं भोजन, अति चिंता इत्यादिकारणांनीं उरोग्रह, हृद्रोग हे उत्पन्न होतात. उर ओडून घेतल्या सारिखें वाढतें तो उरोग्रह व हृद्रोग ही तसाच आहे. अतएव हा उरोग्रह हृद्रोगाचा भेद आहे. वातादि दोष कुपित होऊन रस धातूंस दूषित करून हृदयाप्रत जाऊन हृदयास पीडा करितात. हारोग होतां क्षणीं रक्त, मांस, कवळू यकृत यांची कुत्सित वृद्धि होऊं लागते. व हृदयांत सडनें टांचल्या सारिखें होतें तृषा व कंठाला शोष, कर्पट देकर अंग जाऊ, तोंडाला राळ इत्यादि लक्षणें होतात.

हृद्रोगावर. जवरवार, ओंवा, सेंधव, आम्लवेतस, हरीतकी, बेरखंड, हिंग, यांचें चूर्ण उष्णोदकांत घावें. क्षणजे हृद्रोग, गुल्म, शूल, अग्निमांस

हेरोग दूर होतात. कपिला १ निशोत्तर १ निचडुंगांचा चोक २ आंबव्याचारस ५ बतूप ५ मध ५ दूध १ सेंधव १ हीं एकत्र करून अग्नीवर पक्क करून घृत रा-  
हील तें घावें. झणजे हृद्रोग, गुल्म, शूल, प्याहा, उदर, डबा, हेरोग दूर हो-  
तात. महालुंगाचे रसांत पिंपळीचे चूर्ण व ओणी घालून घावें, झणजे  
शूल, सय, हृद्रोग, हे दूर होतात. बकुळीचे फुलांचा हार घालावा. फुलें हुं  
गावीं आणि अंतर्सीलीचा काढा घावा.

### अश्मरी ह्यमुतरवडा.

अश्मरीचें कारण बलक्षण. विरुद्ध हारानें, व मूत्रावरोधानें किंवा अ-  
न्यकारणानें वायु कुपित होऊन बस्तीमध्ये शिरून मूत्र, शक, कफ, पित्त  
यांतें शोषून बस्ति सुखाचे ठायीं कमेंकरून पाषाण गुटिके सारिख्या ग्रं-  
थि करितो. तिचे ठायीं बस्तीला कुगोटी व ऊर्ध्वाधो भागीं पीडा व मूत्र  
लालसर आणि तुटक, बस्ति, शिम्भ, वृषण यांत शूल व मूत्र होत अस-  
तां तिडीक व कष्टानें मूत्र त्याव होतो.

शक्राश्मरीचें लक्षण. शुक्रधातूच्या वेगाला मेषुन भिद्यालें नसतां  
किंवा मेषुन काळीं त्याशक्राचे नेसर्गिक गतीचा अवरोध केल्यामुळे ती श-  
क्रधातू आपले कोशापासून पृष्ट होऊन शिम्भ व वृषण यांचे मध्यभा-  
गीं आली असतां तेथचा वायु कुपित होऊन शक्राधातूचें शोषण क-  
रून ग्रंथिरूप करितो. त्यारोगाचें नांव शक्राश्मरी हा रोग मोठ्यासच हेतें

मुतरवड्याचें असाध्य लक्षण. नाभी व वृषण यानां सूज व पीडा व  
मुतगें अगदीं बंद, हीं लक्षणें झालीं असतां असाध्यरोग जाणावा.

मुतरवड्यावर उपचार. आंकीळीचें मूळ, गोरवरू, तुळशीचें मूळ  
पाषाणमेद, एरंडमूळ, पिंपळी, ज्येष्ठीमध, कडु हंदावनीचें मूळ, निर्गु-  
डीचें मूळ, सूर, यांचा काढा सात दिवस घावा, झणजे रवडा झरून पडतो

मेंढाचे दुधांत मध व गोरखरूचे चूर्ण घालून द्यावे. वायवरण्याची साल, त्रिफळा, गोरखरू, सुत यांचा काढा करून त्यांत जवरवार व गूळ घालून द्यावा. पाषाणभेदाचे काढ्यांत शिलाजित अथवा सोरा व सारवर घालून द्यावा. तुषोदकांत हळद व गूळ घालून द्यावे. चंद्रप्रभावटी घावी. कुरा, काश, गोरखरू, हिरडेदळ, आंबळकाठी, पाषाणभेद, धमासा, यांचें चूर्ण मध घालून द्यावे. एरुची, पाषाणभेद, शिलाजित, पिंपळी, गोरखरू यांचें चूर्ण गुळाबरोबर अथवा तांदळांच्या धुणाबरोबर द्यावे. निडीक व आग एतद्विशिष्ट सुतखड्यावर. पाषाणभेद, हिरडेदळ, धमासा, बाहव्याचा मगज, गोरखरू यांचा काढा मध व साजूक तूप घालून द्यावा. अबुळसा, एरुची, ज्येष्ठीमध, पाषाणभेद, तारुहळद, कावळी, सराठे, एरंडमूळ, मांषाकाढा, सुतखडा, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, यांचा नाश करितो. ओहचुंबकाचा खडा तांदळांच्या धुवणांत उगाळून तीनमासे द्यावा. सणजे खडा विरून पडतो.

### मूत्र कृच्छ्र (उन्हाळी.)

मूत्रकृच्छ्राचें कारण. अतिव्यायाम, तीक्ष्णोषधांचें सेवन, रूक्षपदार्थ, मद्य, अतिनिद्रा यांचें सेवन, शीघ्रगामी, वाहनावर वसून गमनकरणे व अजीर्ण इत्यादि कारणांनीं मूत्र कृच्छ्र होतें वानादि दोष कुपित होऊन मूत्राशयांत शिरे असतां मोठ्या कष्टानें मुतायास होतें.

मूत्रकृच्छ्रावर. लकड्या पाषाणभेद, बाहव्याचा मगज, धमासा, वाळवर्तकी, गोरखरू यांचें चूर्ण मधांत द्यावे. गोमूत्रांत सुरा अथवा केळीचे कांद्याचा रस घालून द्यावा. गारुचे दुधांत गूळ घालून किंचित् उष्ण करून द्यावे. अथवा सारवर घालून द्यावे.

शक्ताश्वरीवर. पाषाणभेदाचा काढा द्यावा. सुव्याचे पाण्याच्या र-

**मूत्ररुच्छ्र.**

सांत सोरा घालून द्यावा. चंद्रप्रभा वरी द्यावी. तिळांच्या काढ्याची गरव पाण्यांत द्यावी. कांकडीचें बीं हजरतजहूद यांची बुकी तांदळांचें धुणांत द्यावी. सागाचें बीं पाण्यांत उगाळून द्यावें.

**मूत्राघात.**

मूत्राघाताचें स्वरूप. पीडा अत्य असून जो मूत्राचा प्रतिबंध फार होतो. तो मूत्राघात. आणि मूत्ररुच्छ्रांत पीडाफार आणि मूत्राचा अवरोध थोडा, बाकी सर्व एक सारिखेंच आहे.

मूत्राघातावर. गर्डचें दूध १०. मध १ तोळा, तिळांच्या पेंडीची गरव १ तोळा, हीं एकत्र करून दितीं असतां मूत्राघात, दाह हे रोग दूर होतात. गोखरूंचा काढा, शिखाजित व गुग्गूळ घालून द्यावा. धणे, गोखरू यांचा काढा तूप घालून द्यावा. चंद्रप्रभावरी द्यावी.

**मस्यरोग.**

मस्यरोग. गांजा, हिंग, मोहऱ्या, गंधक, इत्यादि अति तीक्ष्ण पदार्थांचें पताम्रमस्येचें अतिसेवनानें वक्काक मांस, मार्जारमांस, मस्येचें पित्त अति कुपित होतें. तेणें करून तीक्ष्णमी होतो. तो कितीही क्षिप्तें भसतां त्याचें पचन न होतां मस्य होऊन नेहमी प्रदीप्त असतो. तोच मस्यरोग वात, पित्त, कफ, हे क्रमेंकरून वृद्ध, अतिवृद्ध पतीक्ष्ण झाले असतां हा रोग होतो. याला तीक्ष्णमीही स्वरुलें आहे.

**मस्यरोगाचें लक्षण.** तृषा, दाह, मूर्च्छा, दौर्बल्य, स्निग्ध मस्येचें

१ मंदाग्नि, विषमाग्नि, तीक्ष्णाग्नि, आणि समाग्नि असे जठराग्निचे प्रकार पारंभीं सांगितले आहेत. त्यांत समाग्नी वाचून इतराग्नीं पासून नाजात हेने रोग होतात त्यांचा विस्तार तेथें लिहिला आहे. त्यांत हा तीक्ष्णमी मस्यरोगोत्पादक आहे.

कांहीं शम व पुनःकृत्वशोष हीं सर्वलक्षणें झालीं असतां भरण समीप जाणावें.

**भस्मकरोगावर.** वारंवार क्षीरभक्षावा. ह्यशीचे दुधांत केळ्याची शिखरण करून वारंवार भक्षावा. योगीची अंतरसाल थंड पाण्यांत काढून घावा. भुयकोहळ्याचा रस दूध व तूप घालून घावा. गुरु, स्निग्ध-शीतळ असें अन्नपान करावें. पित्तनाशक रेष घावें. दुधांत एरंडेल घावें. तुपांत एरंडेल घावें. ह्यशीचें दूध, दहीं व तूप भक्षावें. पायसान्भक्ष्यावें. तूप केळी खावीं. दिवसास निजावें. तांदूळ, शफरकमळे, अथवा कमळाक्ष शोबीचे अथवा ह्यशीचे दुधांत शिजवून खावे. केळीचे कालाचें पाणी काढून पीत असावें. उंचगचे मुखांतलें पाणी ताडीकाढताना त्याप्रमाणें काढून तें पीतजावें. दुसरें पाणी देऊं नये. याप्रमाणें सात दिवस केले असतां भस्मकरोग दूरहोतो.

### गंडमाला.

**गंडमालावर.** कांचनाचे सालीचा काढा करून त्यांत सोंठीची पूड घालून घावा. पांदरेगोकर्णीचें मूळ, इंद्रवारुणीचें मूळ, बेरबंड, देवदार, शोबग्याचें मूळ, हीं गोमूत्रांत उगाळून लेप करावा. कडू दुधे भोंपळ्याचा रस शिरसेल एकत्र करून अग्नीवर पक्क करावीं रसजव्याला ह्यणजे तें तेल काढा.

**गलग्रंथीवर.** हगताळ गोमूत्रांत उगाळून लेप करावा. चिचोंदरीचें तेल करून लावावें. वायवरण्याचे काढ्यांत मध घालून घावा. ज्वना, गूळ आणि घेरोसा एकत्र करून लेप करावा. ह्यणजे गालफडाची सूज उतरते.

अपची अर्बुद व ग्रंथि यांजवर व्रण चिकित्सा करावी. ह्यणजे व्रणावर जे उपाय सांगितले आहेत ते योजावे.



अंत्रवृद्धीचें कारण व लक्षण. वायूला कुपित करणारे, आहार व व्यायाम, जलांत बुडणें, मूत्रादिकांचे वेगाचा निरोध करणें व अप्रामवेग ओपधादिकें करून उपस्थित करणें व आंगावर अतिशय प्रार घेणें, फार मजत करणें व बंद उतर करणें, अवघड जागेचे शिरेस दुरवावणें, बलाढ्यपुरुषाशी अंगयुद्ध करणें, सखल जाग्यांत अवचित पाय पडणें इत्यादि कारणांनी वायु स्फुब्ध होऊन आंतड्यांत शिरतो, मग उपेंसा केडी असतां अधोचाही होऊन अंड संधीचे द्वारे वृषणांत शिरतो व वृषण वाहा धमनीतें दूषित करून वृषणांतोळ गोळ्या वकोश यांची वृद्धी करितो. त्याला वृद्धि, अंडवृद्धि, अंत्रवृद्धि, अंतर्गलि ह्मटलें आहे. बंदर किनाऱ्यावरील अनिदाट वस्तीचीं शहरे ज्यांत घाणफार व मांस मत्सर यांचे अतिदुर्गंधीने पाणी व हवा अगदी नासलेली तथा शहरांत विशेष वास झाल्याने त्या पाण्या पासून ही हा रोग जडतो. प्रायः असे शहरांत हा रोग बहुतांस असतो.

अंत्रवृद्धीवर. दुधांत एरंडेल घालून घावें. सारना २ ज्येथीमध २ गुळवेत्त २ एरंडमूळ ओले ४ विकणासूळ २ गोखरू २ पांचा काटा एरंडेल घालून घावा. अथवा नुसताच काटा घावा. वृषणावर एरंडेल नित्य जिरवावें. नारायण तेल जिरवावें. जव, तिळ, पुनर्नव्याचें मूळ, हीं औषधें बारीक वाटून एरंडाच्या पानाला लावून तीं पानें वृषणावर बांधावीं. एरंडेल तेलांत हरीतकीचें चूर्ण घावें. तिळवणीचा रस हरभऱ्यांचे काढ्यांत घावा. हरीतकी संचळ व एरंडेल एकत्र करून घावें. तंबाकूचीं पानें शिंजारस लावून बांधावीं. नवाच उपद्रव झाला असल्यास रगलीं डोकें वरपाय करून उभें राहावें. पायांचे आंगठे कळलागे तोंपर्यंत बांधावे. हा रोग उत्पन्न होतां क्षणांचे ज्या आंगाची शीर फुगडी असेल तिजवर बिच्चा घालावा. त्यावर कळीच्या नाज्या चुन्याचा ठिबका घावा. ह्मणजे कळ मरून वृषण ओसरतो. सागसोद्याचें बीं बारीक करून एरंडेलांत कलवून तंबारवूचे पानावर

काढून नें पान रात्रो बांधावें. चुना आणि उंची तबकीर एके जागीं स्वतःच तंत्राखूचे पानावर सारवून नें दृषणावर बांधावें. ह्मणजे सर्व अंगांवर रव होऊन वांतां होतें. फारच वांति होऊं लागल्यास सोडावें ह्मणजे एक दोन दिवसांनीं अंड बसतो. महालुंगाच्या कापट्या काढून पाण्यांत उफळ्याच्या त्यापाण्याची वाफ अंडास द्यावी. नंतर त्या कापट्यांनीं साहत साहत शंकावें. नंतर उत्तम आंडी घेऊन फ्लानेल्चे वरून वर थोडीशी शिंजून नें अंडावर बांधावें. दरपन राड्यांत फडकें भिजवून वर बांधावें. ऊन पाण्याची धार दृषणावर धरावी. वनेहर्मा शेकीत जावें. असे अनेक योग आहेत, परंतु अनुभवीक मात्र यथें लिहिले आहेत.

### विद्रधी.

**विद्रधीचें लक्षण.** वातादि दोष कुपित होऊन त्वचा, मांस, रक्त, मेद, यांत दूषित करून हाडाप्रत जाऊन पोचतो व ज्याचीं मुखें फार आंत असतात व जो उत्पत्ति काव्यापासून पीढायुक्त असून वादोळा अथवा लांबद अशा ज्या ग्रंथिरूप सृजेला उत्पन्न करतात. तो विद्रधी म्हणतात आहे. त्यांत सन्निपात विद्रधी प्रायः असाध्य, जो अंतर्मुख तोही असाध्य.

**विद्रधीवर.** प्रथम रेचन द्यावें व रक्त काढवावें. वड, उंबर, पिंपळ, पारोसा पिंपळ, वेतस यांच्या साली शेंवग्याचे सालीचे काढ्यांत उगाळून उंन करून लेप करावा. एरंडमूळ वाटून तेलांत अथवा तुपांत काळवून ऊष्ण करून लेप करावा. जव, गहू, मूग, यांचें पीठ काळवून ऊष्ण करून बांधावें. त्रिफळेचे काढ्यांत निशोत्तर द्यावें. कणकीचें अथवा हरभऱ्याचें पोटास बांधावें.

**अंतर्मुखविद्रधीवर.** पुनर्नव्याचें मूळ व वायवरण्याची साल यांचा काढा द्यावा. शेंवग्याचे ओले चिकान्त सेंधव व हिंग घालून द्यावें. विद्रधी

पिकविण्यास चिकण्याचा फळा वाटून त्यांत लपण घालून वर बांधावे. कणीक, हळद, मीठ, हीं दुधांत गिजवून कोमट बांधावे. ओढे भंजीर ठेचून ऊन करून वर बांधावे. मोरचूत व सावण उगाळून लेप करावा. गुठबा-शीचीं पानें तूपला वून ऊन करून एकावर एक असे धर घावे. गळू पिक-ण्यासही हेच उपचार करावे.

### श्लीपद.

श्लीपदाचें कारण. ज्या देशामध्ये सर्वाकाल सांच लेले पाणी असतें ते-च सर्वे पितात व सर्वे ऋतूंत सर्द हवा असते. त्या देशांत हा रोग फार असतो. थारोगास हस्तिपद ही ह्मणतात.

श्लीपदावर. प्रथम रक्तकाढावे. गोमूत्रांत हळद व लूळ घालून घावे. इशतकी परडेल्यांत तळून चूर्ण करून गोमूत्रांत घावे. पिंपळी, त्रिफळा, देवदार, कांठ, पुनर्नवा, वर्धोरा यांचें चूर्ण गोळाभर कांजीत घालून घावे. धोत्रा, एरंडमूळ, पुनर्नवा, निरुंधी, गोक्याची साल हीं एकत्र करून वाटून लेप करावा. रुईचें मूळ कांजीत उगाळून लेप करावा.

### ग्रंथिरोग.

ग्रंथिरोग. वातादि दोषांतें मांसवरक्त हीं दूषित होऊन मेद, शिग, योंतें दूषित करून वातोची ऊंच आणि गांठीसारखी मूज उत्पन्न करितात. त्या-का ग्रंथिरोग ह्मटले आहे. तो अनेक प्रकारचा आहे. याजवर अर्बुदांत सां गाढल्या भस्माणीं उपाय करावे.

### अर्बुद.

अर्बुदानेकारण व लक्षणा. शरीराचे ठायीं वातादिवोष कुपित होऊन

१ भांड संधीत शिरलेसा वायु वायात शिरून पाय हतीचे पायासारखा गोठ होतो. तो श्लीपद.

रक्त व मांस यांतें दूषित करून वाढोव्या स्थिर व हळू हळू वेदना करणारा ज्या-  
चीं सुरवे खोल गेलीं व निरकालें करून पिकणारा व दृढिंगत होणारा असा मां-  
साचा ग्रंथि उचलतो त्याचें नांव अर्बुद व रक्तार्बुद रोग. यांत विशेष भेद नाही  
इतकाच विशेष कीं मांसार्बुद व रक्तार्बुद. हे प्रकार ग्रंथि रोगांत नाहींत. व  
हे दोन्ही रोग प्राणि विद्रथी यांतही फारसा भेद नाही अतएव विद्रथीवरजे  
उपाय सांगितले आहेत ते योजावे. व व्रणचिकित्सा स्रणजे व्रणावर जीचि-  
कित्सा सांगितली आहे ती योजावी.

### उदर.

उदराचें कारण व लक्षणा. अग्निमांश असतां व अजीर्ण असतां स्वाणें,  
विस्तृद्धाहार, भोजनावर भोजन, व्यायाम न करणें, पाणी पारपिणें, इत्यादि का-  
रणानीं वायु कुपित होऊन स्वेदवाहिनी ज्या शिरा यांचा अवरोध करितो उ-  
दरस्थ वायु व अग्नि व अपान वायू हे दूषित होऊन पोटांत ज्या रोगाला उत्प-  
न्न करितात त्याला उदर म्हणले आहे.

उदराचें सामान्य लक्षणा. पोट फुगी, चालण्याचें असामर्थ्य, दोर्बल्य, अ-  
ग्निमांश, सूज, म्लानि वायु सह वर्तमान पुरीषोत्सर्ग, दाह, तंद्रा, पोटावरच्या  
शिरा दिसूं लागणें, पायांवर सूज, मलसंकोच, कृधानाश, इत्यादि लक्षणें-  
जाणावीं. हारोग वानोदर, कफोदर, पित्तोदर, सन्निपातोदर, जलोदर, वृ-  
द्धोदर, नागोदर, कच्छपोदर इत्यादि अनेक प्रकारचा आहे.

उदराचें असाध्य लक्षणा. पोट कठीण असून तेल लाविल्यासारखें  
नळ नळीत व बरती हिरव्या शिरा तरार उेल्या, पायांवर व डोळ्यांवर सूज अन्ना  
चातितकारा, शोष, शिश्नास वक्रता, असें झालें असतां असाध्य जाणावा. आ-  
णि रेंच दिव्हा असतां वारं वार पोट भरतें मोठी असाध्य जाणावा.

उदरावर. प्रथमतः वमन रेंचन घावें, पिठीसारखर व मीठ समप्रागधेर्जन

अनि वारीक वाहून गोमूत्रांत घालून घातः काळीं व सायंकाळीं प्राशन करीत जावें. निशोत्तर ४ निवडुंगाचा चीक ४ तूप ४ पाणी ८ भाग एकत्र करून रुदवावें. चीक व पाणीं ज्यानें ह्मणजे उतरून देवावें. आणि सामर्थ्य पाहून द्यावें.

**प्लीहोदराचर.** शोचण्याचे साठीचा काढा करून त्यांत पिंपळी व मिर्चे यांची वृड घालून द्यावा. चिन्बे ३ भाग. हरीतकी ३ भाग, शाहाजिरे १ वावडिंगे ३ तीन गुळांत कुदून ७ गोळ्या करून सात दिवस घाव्या.

**उदरारिरस.** पाण १ भाग, मोरचूत १ जेपाळ बीज १ हीं ओंपधें वाहव्याच्या गिशांत व निवडुंगाच्या चिकांत एकेक दिवस मर्दन करून सासाभार गोळ्या कराव्या. गेज एकेक गोळी द्यावी. पथ्य तुन्या चिन्बेचे मधुरसार आणि भान अथवा गार्डेने तुयाचे मधुरही आणि भान.

**जलोदरारिरस.** पिंपळी १ भाग, मिर्चे १ नाचभस्म १ कांटेधोच्याने मुळ्यांचें चूर्ण १ जेपाळ बीज ४ यांचा निवडुंगाचें चिकांत एक दिवस खन करून पाण्याचरोवर ४ वास प्रमाणें द्यावें.

**इच्छाभेदीरस.** सुंठ १ मिर्चे १ पिंपळी १ पाण १ गंधक १ टांकणवार १ जेपाळ बीज ३ भाग हीं एकत्र मर्दन करून घंडपाण्याचरोवर वाळ अथवा दोनवाळ प्रमाणें द्यावें. वर जितके पाण्याचे घोट घ्यावे तितके वाळ होताळ. मग ताक भान द्यावा. वावडिंगे, सज्जिस्वार, हरीतकी, हीं समभाग व यांतीस एका ओंपधांचा चतुर्थांश निवडुंगाचा चीक हीं एकत्र खलून उन्हापाण्याचरोवर घ्यावीं. वावडिंगे व हरीतकी यांचे काढ्यांत दोन मासे गुग्गुळ घालून द्यावा. रुडु वंदायनें ह्मणीचे सुतांत शिजवून तीं द्यावीं व तेमून वर पाजावें. कुंसारी आसवांत वज्रसार व घोडाचोबीची मात्रा घालून द्यावें. ओंवा, भजमोदा, किरमाणी, खुगसनी, सुंठ, मिरे, पिंपळी, यांचें चूर्ण करून कडु वंदाय नाच्या फळाच्या रसांत गूळ घालून अचरेह करावा. आणि तो दररोज एकनोखा भक्षित जावा.

गुल्माचें कारण व लक्षण. विरुद्धहार, अग्निप्रदीप्त नसनां जडपदा-  
शांचें प्रक्षेप, व्यायामनकरणें, वर्षांतून एकदोन बंधा दाढक, न घेणें इत्या-  
दि कारणानी वातादिदोष कुपित होऊन पांदांत दोहोंकुशींत उरांत नाभीचे  
ठिकाणीं बस्तांत गांठी उत्पन्न करितात. त्यागांठी आंच्याचे वांठी एवढ्या  
अथवा लहान वचळ अथवा अचळ अशा असतात. कधीं कधीं मोठ्या-  
च्या लहान होऊन पुनः अधिक मोठ्या होतात. हा गुल्मरोग वातगुल्म,  
पित्तगुल्म, कफगुल्म, सन्निपातगुल्म इत्यादि भेदें करून अनेक प्रकारचा  
आहे.

गुल्माचें पूर्वरूप. फार देकर, मळबद्धता, अन्नाचानिदकारा, आंतडीं  
कुरकुर वाजणें, दुसवणें, पोट फुगणें, अग्निमांघ, हें गुल्मरोगाचें पूर्वरूप जाणावें.

रक्तगुल्माचें लक्षण. स्त्री नूनन वाळतीण असनां अथवा अपक्व गर्भ  
पात असतां व ऋतुकाळीं कुपथ्य पदार्थ सेवित्यासुखें वायु कुपित होऊं  
न तिचे गर्भाशयाचे टायां रक्ताला जमवून शूचयुक्त व दाहयुक्त अशा  
गुल्माला उत्पन्न करितो. त्या गुल्माचीं विशेष लक्षणें. हा गुल्म बहून दिव-  
स पिंडीं मृत असून अचयव नसतां गर्भासारख्या दुसण्या मारितो व  
शूच करतो आणि आर्तब प्रतिबंध, स्नानाच्या वोंड्या काळ्या होतात व हा  
रोग गर्भाशयांत होतो अतएव आणखीही गर्भ चिन्हें होतात. हा रोग  
स्त्रियांसच होतो. पारोगाची चिकित्सा दहा महिन्यांनंतर करावी.

गुल्माचें असाध्यलक्षण. जो गुल्म फार दिवस राहिल्यासुखें उदर  
व शिरा यांस व्यापून कांसवासारखा उंच बट होतो. तो असाध्य. व अरु-  
ची, अशक्तता, हृदयव्यथा, रोंक्या, ज्वर, रसास, ओकरी, वृषा, झांपड,  
अतिसार, पडसें व नाभि, हात, पाय, पांजर मूज येणे तो गुल्म असा-  
ध्य जाणावा.

गुल्मावर उपचार. वातगुल्मावर. सज्जिवार, कोडिंजन, वेंतकीच

स्वार हीं एकत्र करून तेलांत घावा. पित्तगुल्मावर. निशोत्तर, त्रिपळा यांचा काढा घावा. रेणुक बीज मधांत घावें. द्राक्ष व हरीतकी यांचा कांदा गूळ घालून घावा. त्रिफळेचें चूर्ण स्नाकःरेंत घावें. वर उष्णपाणीं घावें. कफगुल्मावर. पंचमूळ (शांतिपर्णी, पृष्ठीपर्णी, रिंगणी, डोरली, गोखरू) यांचा काढा घावा. जुनें वारुणी मद्य घावें. त्रिदोषगुल्मावर. वायवरण्याचा काढा घावा. पारा १ पिंपळा ४ गंधक ४ हरीतकी ४ यांचा खल करून बाह्याचे गिरांत व निवडुंगाचे निकान्त पुनः खल करून माष प्रमाणे गोळ्या कराव्या यास गुल्मारीरस क्षणनात. ती एकेक गोळी मधांत घावा. पथ्यरहीं भात. शंखद्राव एक किंवा दोन वाळ सुंठाचें चूर्णांत अथवा हरीतकी चें चूर्ण व सेंधव हीं एकत्र करून त्यांत घावा. रक्तगुल्मावर. तिळांच्या काढ्यांत त्रिकडू, हिंग, मारंगमूळ, यांचें चूर्ण घालून तां घावा. क्षणजे रक्तगुल्मरोग नाश पावतो. व धियाळ गेला असल्यास नोद्री येतो. त्रिफळेचे काढ्यांत मासाभर सुग्गूळ घालून घावा. रिठ्यांचें पाण्यांत कडू वंदावनीचें मूळ उगाळून घावें. किंवा इंद्रवारुणीचें ओले मूळ योनीत ठेवावें. हीं औषधे केली असतां रक्तगुल्म गळून पडतो. वेंबीजवळ जळवा त्यावाच्या क्षणजे गुल्म गळून पडतो. नंतर शीतोपचार करावे.

### शूल.

शूलरोगाचें कारण व स्वरूप. वातशूल. वातक्षोभकजे रूक्षादि पदार्थे तुरट, कडू, मांड आलेलें धान्य, शकमांस, शक्याज्या व लांक गावटे इत्यादि पदार्थांचें भक्षण व अतिशीतळ जलपान, जेवणावर लागलेच जेवणे, अतिव्यायाम, अतिमैथुन, अतिजागर, मळ, मूत्र, वायु, यांचे वेगाचा रोधकरणे, अतिशोक अतिहास्य, इत्यादिकारणांनीं वायु, कुपित होऊन तो त्दय, पाठ, कंबर, बस्ति यांत शिरून शूल

त्या उत्पन्न करितो. हा प्रदोष समयीं व शीतकाळीं व वर्षाकाळीं यातऋतुसु-  
 खें विशेष उद्भव करितो. पित्तशूळ. पित्तक्षोभक तीक्ष्ण उष्णादिपदा-  
 र्थांचे अतिसेवनानें पित्त क्षोभ होऊन त्यापासून नाभीचे उयीं व मस्त-  
 कांत शूळ उत्पन्न होतो. व तो मोह, शोष, दाह, घर्म, भ्रम यांतें करितो.  
 व हा मध्यरात्रीं दोनप्रहरीं व शरदृतूंत. विशेष पीडा करितो व पित्तशाम-  
 क पदार्थ सेवनानें शमतो. कफशूळ. कफ प्रकोप मधुरादि पदार्थांचे अ-  
 तिसेवनानें कफ क्षोभ होऊन त्यापासून आमाशयांत शूळ होतो. त्याश-  
 चापासून लाळ, खोकला, अरुचि, बद्धकोष्ठ, इत्यादि उपद्रव होतात. व हा  
 शूळ सूर्योदयां व शिशिर ऋतूंत फार उपद्रव देतो. याचप्रमाणें हिदोष  
 जन्यशूळांत दोहोंचीं लक्षणे व त्रिदोषजन्यशूळांत त्रीहांचीं लक्षणे  
 होतात. आमशूळ. हा शूळ आमांशापासून होतो. व आमांश अधिमांशा-  
 पासून होतो. त्यास अग्निप्रदीपक व आमांशनाशक औषधें घ्यावीं.

शूळावर. घोड्याची लीद पाण्यांत कुसकरून त्यांत हिंग घालून घावें.  
 हुळग्यांचा काटा, सुंठ, हिंग, बीडलवण यांचें चूर्ण घालून घावें. सुंठ, ये-  
 रेंड, हिंग, यिरें, शाहाजिरें, बचनाग, चित्रकमूळ, यांचें चूर्ण करून साक्या-  
 च्या रसांत चण्याप्रमाणें गोळ्याकरून एकेक गोळी घावी.

शंखचटिका. चिंचेचे टरफलांची राख ४ पंचलवण ५ भाग ८ लवण,  
 रांकरणखास, बीडलोण, संचळ, सेंधव, १ शंखमसम = हिंग १ भिरां १ सुंठ १ पि-  
 पळी १ पारा ॥. अर्धभाग, गंधक ॥. बचनाग ॥. या सर्व औषधांचें चूर्ण  
 चिंचेचे रसांत खलून बोराचे आंठी प्रमाणें गोळ्याकराव्या. एकेक गोळी  
 घावी, ह्मणजे शूळ, संग्रहणी, अजीर्ण, अरुचि, पक्तिरूळ, क्षयरोग दूर  
 होतात. गेळफळ कांजीत उगाळून बेंबीवर लेपकरावा. सुंठ व एरंडमूळ  
 यांचा काटा करून त्यांत संचळ घालून घावा. आवळकरीचें चूर्ण मधा-  
 त घावें. हरीतकीचें चूर्ण गूळ व तूप यांत घावें. मंडूरगोमूत्रांत शिजवून



त्यांत त्रिफलेखें चूर्ण घालून मध व नूप यांत घावे. दाहें व अडुळसा यांचा काढा घावा. बोड्याची लीद व हिंग यांचा अर्क काढून घावा. पारा १ गंधक १ बच नाग १ कन्नडाभस्म १ सेंधव १ पिंपळी १ संठ यांचा नागवेळीचे रसांत खळक-रून दोन गुंजे प्रमाणें गोळ्या कराव्या. ती एक गोळी घावी. लोकनाथ रसा-ची मात्रा अनुपान योजून घावी. हरिणाचें शिंग जाळून नेंभस्म तुपांत देणें.

परिणामशूळ. अन्नाचा पाक होऊं लागला असतां जो शूळ होतो तो अन्नद्रव शूळ सर्वकाळ झणजे अन्नजिरत्यापूर्वीच नंतर व पथ्यकेलेतरीं राहात नाही, निद्रा लागली झणजे राहतो. ज्वरपित्तशूळ. तो आम्ल-पित्तापासून होतो. आम्लपित्ताचा नाशजहाला असतां तो शूळही ब-सतो. झणून आम्लपित्तनाशक औषधें घ्यावीं.

परिणामशूळावर. संठ, नीळ, मूळ, एकत्र कुटून गाईचें दुधांत शिज-वून घावीं. शंखभस्म ऊष्णोदकांत घावे. इंद्रजवांची पूड ऊष्णोदकांत घावी. अथवा निचेंचे सालीचें भस्म ऊष्णोदकांत घावे. हिंग, सेंधव, जिरे, यांचें चूर्ण मध व नूप यांत घावे. टांकणखार, हरणाचे शिंगाचें चूर्ण, मोचें व ताबें यांचें भस्म, रस भस्म हीं आल्याच्या रसांत मर्दन करून नंतर शरा-वांत घालून मृदु गजपूट घावे. नंतर काढून खळक एक किंवा दोन गुंजा तें भस्म मध व नूप यांत घावे.

उदावतीचें कारण व लक्षण. कफा, तृषा, निद्रा, श्वास, ओकासी, शिंक, जांभई, देकर, शकधातू, मळ, मूत्र, अधोवायु या प्रत्येकांचा प्रास जाहला जो वंग त्यांचा निरोध केला असतां वायु ऊर्ध्व गती हींऊन नानाप्रकारची पी-डा करितो तो उदावती वायु, त्यांत मळ, मूत्र, व अधोवायूचा निरोध केला असतां मोठे घोर प्राणनाशक उपद्रव होतान व त्याऊर्ध्व वायूचे बचानें-मुखावाटे मळ ही पडतो.

उदावर्त्तचिंअसाध्य लक्षणा. अतिशोष, ग्वाभि, क्षीणता, शूल, विष्टायुक्तवांती असें असन्यास तो असाध्य जाणावा.

उदावर्त्तचर. जवरवार, सज्जीरवार, पंचस्रवण, (टांकणवार, लवण, बी. डलवण, सेंधव, संचळ, ) त्रिक, ओंशा, त्रिकटु, बाळहर्नवी, वाचडिंग, निशोनर, वेखंड, यांचे चूर्णास त्रिकटुगाचे चिक्या सातभावना देऊन गोच्या चण्यापेक्षां कांहीं मोठ्या कराव्या. ती गोळी दिव्हा असतां उदावर्त्त, गुल्म, उदर हे रोग नाश पावतान. जवरवार, सारवर एकत्र करून घ्यावी. जेपाळबीज, पारा, गंधक, त्रिकटु, टांकणवार यांचें चूर्ण खलांत तीनदिवस घोंदोवें. आणि तें सासाभर चूर्ण तूप सारवरेत घ्यावें.

### कुष्ठरोग.

कुष्ठरोग. वमन, विरेचन, इत्यादि पंच कर्मांत न्यूनाधिक्य विषयांचें अतिसेवन, मद्य, मांस, दुष्ट जळ, यांचें अतिसेवन, जड पदार्थांचें अति भक्षण, अतिव्यायाम, अतिसंताप, अत्यजीर्ण, अतिश्रम, दही, लवण, माष, सुळे, मिष्टान्न यांचें अतिभक्षण, अतिदिवानिद्रा, पापकर्म, मळ, सूच, वांति, यांचे वेगाचा अचरोध, इत्यादि कारणांनीं वातादि दोष दुष्ट होऊन लवा, मांस, रक्त आणि रम यतिं दूषित करून अठरा प्रकारचीं कुष्ठें उत्पन्न करितात. सर्वकुष्ठांचर. गाईचे दूध १००. गंधक १ किंवा ॥॥ तोळा एकत्र करून घ्यावें. पांढरे गोक्षीचिं मूळ थंड पाण्यांत उगाळून लेप करावा. पारा, गंधक, मनशीळ, हरताळ, मिरें, हळद, आंचे हळद, शेंदूर, मोरचूत, टाकल्याचें बीज, बावंच्या, जिरे, कडुंजिरे, या सर्वांचें चूर्ण करून त्यांत निंबाचा रस व तूप घालून लोखंडाचे कटयान लोखंडाच्या बत्यानें चार प्रहर घोंदोवें, नंतर लावावें. ह्मणजे कोंड, कंडू, खरूज, विसर्प इत्यादि रोग दूर होतान. सहागहिन्यांनीं शिरा काढाव्या. दरगहिन्यास विरेचन व दर्पक्षास वमन

घावें. औषधोपायही चालू ठेवावा. टाकळ्याचें बीज, रुईचा चीक, दांती-  
चें मूळ, वावडिंगें, सेंधव, घेरोसा, हळद, दारुहळद, रिंगणीमूळ, बच्च-  
नाग, हीं सर्व औषधें वाटून लेप करावा. ह्मणजे सर्व कुष्ठें विवर्णता हेरोग  
दूर होतात. रेंवेराचे पंचांगाचा काटा करून ठेवावा. तेंणें करूनच स्नान, पा-  
न, भोजन, उदूर्त्तन, लेप हीं करावीं ह्मणजे सर्व कुष्ठें जातात. रेंवेरसास, त्रि-  
फळा, कडुनिंबाची सास, कडू पडवळ, गुळवेस, अडुळसा यांचा काटा घा-  
वा. ह्मणजे सर्व कुष्ठें, विस्फोट, मसूरिका, हेरोग दूर होनात. खदिरसार, अ-  
थवा कात उगाळून लेप करावा. बावंची वाटून साहा महिनें पर्यंत लेप कराव

### खरूज.

खरजेवर. प्रथम रेंचन घावें. पारा, गंधक, जिरे, (खाती व काठी) आं-  
बेहळद, हळद, मनशीळ, शेंदूर, मिरें, हीं तुपांत खरून लेप करावा. पारा,  
गंधक, धोव्याचें बीज, यांचा तेंळांत खरून करून लावावे. गंधक केळ्यांत रखा-  
वा. ह्मणजे सारी खरूज बाहेर पडते. मग सायंकाठीं ह्मशीचें शोण आंगा-  
स लावून धवावे. ह्मणजे स्वच्छ होतें. चंदनी अत्तर चोळून चोळून लावावे  
आंबेळकठी जाळून ती तेंळांत खरून लावावी. कुष्ठांवर औषधें सांगित-  
लेखां आहेत तीं हीं करावीं. शक्य केलेला गंधक तुसता तुपारीं किंवा ता-  
कांत घावा.

### विसर्प.

विसाप, नायटे यांवर. प्रथम रक्त काढावे, एरंडेख तुपांत घावें. हळद,  
आंबेहळद, कोष्ठकोरिंजन, जवामांशी, ज्येष्ठासध, नगर, एलचीदाणे, वा-  
खा, श्वेतचंदन यांचें चूर्ण करून तुपांत खरून लावावे, गुळवेस, अडुळ-  
सा, त्रिफळा, रेंवेरसास, बाहव्याचा मगज, यांचे काढ्यांत एक टांक गुग्गूळ

घालून द्यावा. शिळेपाण्यांत चिकणे रूपाचीचें चूर्ण करून टांकावें. आणि तें पाणी नित्य लावावें. बचनाग, कुचला, आणि मोरचून, दत्यांत उगाळून १४ दिवस लेप करावा. शतधौत घृतांत रसकापूर ही खळून लावावा. स्व-रजेवर आणि कुष्ठांवर सांगितलेलीं औषधे हीं करावीं.

### विस्फोटक.

विस्फोटकांवर. प्रथम रेचन द्यावें. एरंडेल तुपांत द्यावें. किराईत, कु-टकी, ज्येष्ठीमध, वाळा, पित्तपापडा, अडुळसा, मोये, त्रिफळा, कुडेसाल यांचा काढा द्यावा. चंदन, नागकेशर, तांदुळजा, शिरसाचीं सालें, जाईचा पाला हीं औषधे वाढून लेप करावा.

### नारू.

नारूवर. बाभळीचें बीं गोमूत्रांत वाढून लेप करावा. निगुंडीचे पाल्या-चा रस दोनतोळे, वगईचें तूप दोनतोळे एकत्र करून द्यावें. असें सात दिवस करावें. शेवग्याचे मुखाची साल कांजीत वाढून त्यांत सेंधव घालून पुनः वाढून लेप करावा. शेवग्याची साल चांप्याचे अंकुर आणि लसूण एकत्र करून वाढून नारूवर पिंडी बांधावी. एका दिवसांत नारू जळून जा-तो. टांकण रवाराचे लाहीचा रस किंवा सहा मासेदहीं आणि जोंधळ्यांच्या लात्यांचें पीठ यांत कालवून देणें. सायंकाळ पावेलीं उपवास करून नंतर पथ्य द्यावें. कोणी तुरीची लाही देतात. या उपाया पेक्षां नारूचें ठि-कण पाहून शास्त्रानें फाडावें. नंतर बारीक आंकडीनें तो नारू ओढून

१ ज्यांत फार जिवंत पाणी नसतें व त्याचा प्रवाह नाही व सांत लुगडीं वगेरे धुतरीं जा-तात अशीं जीं लहान तळीं यांचें पाणी व नासलेलें पाणी पिण्यापासून नारू हो-तात. सोळा पुरच्या बस्तीला हा रोग फार आहे.

काटावा. धोत्र्याचीं पानें विड्यांत खावीं. किंवा धोत्र्याचे पाल्याचारस एक किंवा दोन तोळे वतितकेच तूप एकत्र करून घावें ह्मणजे अंमळ येईल. त्या सडनार दुसरे दिवशीं दहीं भात खावा. रुईचे चिकाचा लेप करावा.

### नेत्ररोग.

नेत्ररोगाचें कारण. उन्हानें अंग संतप्त असतां शीतोदकानें स्नान करणें, दूर दृष्टीचे उन्निरंतर पाहणें, यथाकाळीं निद्रा न करणें, घाम, धूळ, आणि धूर, यांचा नेत्रांस स्पर्श होणें. ओकारीचा निरोध व अति ओक्याद्यादेणें. पातळ अन्न व पाणी यांचें अतिसेवन, वात, मळ, मूत्र, यांचा अति रोध करणें, निरंतर क्रोध, रोदन, शोक करणें, अतिमद्यपान करणें, ज्याकृतूनतें जें करावयाचें तें न करणें, बाष्परोध करणें व अतिसूक्ष्म पदार्थांचें निरंतर भ्रमलोकन करणें, अनवाणी निरंतर चालणें, तापकारक पदार्थ निरंतर पाहणें, उष्ण तेजाकडे पाहणें, गांजा, नंबाकू यांचें अतिसेवन करणें, तीक्ष्ण पदार्थांचें अति प्रक्षेपण करणें, हात, पाय, यांचें कठोर पदार्थांशीं अति संघर्षण होणें, कफ, वात, पित्त यांचा अति क्षोभ या कारणांनीं नेत्रांस रोग होतात.

नेत्ररोगांवर. शहदू केलेला बिवळा, सेंधव, हळद, यांची वस्त्रगाळ पृढ करून पाण्यांत काडवून गत्रौ निजते वेळीं डोळ्यांवर बांधावी. असें तीन दिवस केले ह्मणजे सली, टणका, गळ, रबुष्या, यांचा नाश होऊन स्वच्छ होतात. शेषग्याच्या पाल्याचा रस व मध एकत्र करून अंजन करावें. ह्मणजे वातादि दोष जाऊन दृष्टी निर्मळ होते. काल्पीसारवर वस्त्रगाळ करून घालावी. गाईचे शेणाचें वस्त्रगाळ पाणी घेऊन त्यांत पिंपळी उगाळून अंजन करावें, ह्मणजे रातांधळे जाते. पिंपळी मधेंत उगाळून अंजन करावें त्याणें डोळ्यांतनीं फुलें जातात. गेरू, सुमो, बाळहर्तकी,

गरुहळद, सेंधव, यांचा लेप डोळ्यांवर करावा. प्रथम रक्त काढावे व वि-  
त्तन घावे. त्रिफळेच्या पाण्याने किंवा काढ्याने नेत्र धुवीत जावे. व आंत  
श्रांजन करावे. ज्येष्ठासध, गुळवेळ, त्रिफळा यांचा काढा प्रातःकाळीं घा-  
वा. नेत्रांवर शिंपावा. त्रिफळेचे चूर्ण रात्रो मध व तुपांत घावे. नयनामृत  
श्रांजन. पारा, शिसें समभाग व ब्रास कर्पूर चतुर्थांश हीं एकत्र खळून कुपुं-  
त देवावीं. मग शिशाचे सळईने डोळ्यांत घालावे. डोळे येतात त्यांवर लेप.  
सापूर, हळद, लोध्र, तुरी, निंबूचा बिया, अफू, रक्त्याचोळ, यांचा निंबूच्या  
त्सांत खल करून लेप करावा. निंबूरसांत दांतवण, अफू यांचा लोखंडी  
तव्यावर खल करून लेप करावा. लोखंडाचा कीस आणि दांतवण एकत्र  
करून निंबूच्या फांकीवर बसवावे आणि पिवळ्या फडक्यांत पोचडीबां-  
धून ती डोळ्यांत फिरवीत जावी. ह्मणजे डोळ्यांत अहळ फिरतात ते  
आणि कंडू, लाली, चणेरे सर्व विकार दूर होतात. सळ्येडू औंफू जिंक ह्म-  
णजे जस्ताचा स्वार पाण्यांत विरघळवून त्याच्या वड्या घालाच्या ह्मण-  
जे खुपऱ्या, लाली कमी होते. शेंदूर १० जस्ताचे फूल १० कापूर १० मोरचु-  
ताची लाही एकमासा, पांढरा कात १० सुरदाडशिंग १० हीं ओषधें गार्दचे  
लोण्यांत खल करून त्यांवर बिब्याचा शेंचऱ्यांचे सुमारे १० किंवा दारा  
थेच पाडावे. तांब्याचे परातींत तांब्याच्या भांड्याने खळावे आणि सु-  
मारे वीस पंचवीस पाण्याने धुवावे. नंतर डबींत भरून देवावे तें नि-  
त्य रात्रो डोळ्यांत घालावे. ह्मणजे खुपऱ्या, लाली, कंडू, गळती चणेरे  
सर्व विकार दूर होतात. अहिन्यावर. अहिन्याची आंगठी फिरवावी. हळ-  
सुड वरणांत शिजवून त्यांचे पाण्यांत अंजन करावे. ह्मणजे लाली, अ-

१ शिशांचा रस करून त्रिफळेचे पाण्यांत अथवा काढ्यांत ओतावा. घाममापें पं-  
चवीस वेळा किंवा पन्नास वेळा करून त्या शिशाची सळई करावी. ती सळई  
मुत्ती डोळ्यांत फिरविनी असतां गुणधरी होते.

हिरा श्वेत्त पुष्पजातेः कुरुंदाचे निसण्यावर लोरवंड घांसून ती पूड वस्त्र-  
गाळ करावी. आणि ती खुपन्यांवर चोळावी. लेंकरान्या कुपन्या ह्याणेंच व-  
न्या होतोस. धुरानें डोळ्यांस विकार होतो त्यास. गूळ, किंवा गुळीसा-  
खर डोळ्यांत घालावी. पाणी गळून डोळे चांगळे होतात. डोळेचिकचि  
कीत होऊन पाणी गळतें आगहोने त्यांवर. हिरडा, आंवळकाटी, व  
खडीसाकर उगाळून अंजन करावें. किंवा त्रिफळेचें अथवा त्रिफळा उगा-  
ळून अंजन सहिन्यांतून चार पांच वेळा नेहमी करित जावें ह्मणजे डोळ्यां-  
स विकार कधीही होत नाही. व दृगिंद्रिय निर्मळ राहते. नुसती आग  
होते किंवा तेज कमी झालें तर. घातः काडीं गाईचें लोणीं, खडीसारख-  
र, एरची दाणे, जायपत्री, बदाम, हीं एकत्र करून खावीं. ह्मणजे डोळ्यां-  
ची आंग शांत होऊन तेज येते. गुलाबपाणी डोळ्यांत घालीत जावें. शिशाचें  
मसू, खडीसारखर स्त्रीचे दुधांत कालचून अंजन करावें. डोळ्यांवर सारा  
येतो, फुलें पडतात, खुपन्या येतात त्यांजवर. जस्ताचें फूल खडेसारख-  
र, समभाग एकत्र करून घड्यापडे तोंपर्यंत खळून ती पूड रात्रीं निजते  
वेळीं डोळ्यांत घालावी. ह्मणजे सर्व विकार दूरहोतात. खुपन्यांवर.  
मोरचुताची सळथी फिरवावी त्याणें खुपन्या झडतात. काडी खार पाण्यां-  
त विरघळवून त्याचा थेंब डोळ्यांत सोडावा. जस्ताचे फुलाची क्रिया.  
चांगळे जस्त आणून त्याचा रस करून किंवा जाड पत्रे वापचून खालझा-  
वें ह्मणजे गाईचे ताकांत विझवावें. पापमाणें सातभावना द्याव्या. नंतर-  
त्रिफळेचे पाण्यांत किंवा काढ्यांत तशाच सात भावना द्याव्या. पुढें या प्रमा-  
णें गोमूत्रांत सात भावना. निंबूचे रसांत सात भावना. देऊन पुनः याच प्र-  
माणें त्रिफळेच्या रसांत भावना द्याव्या. नंतर कीरफडीचे बारीक तुकडे  
करून कुस करून त्यांत त्या पत्र्यांचा चूर घालून उन्हांत वाळवावें. याच  
प्रमाणें करून नंतर त्याचें मसू करावें. अथवा जस्ताचे मसूासच वरसां-

गितले प्रमाणें भावना द्याव्या आणि घट्ट वस्त्रानें गाळून ठेवावें. श्वेत फुलें पडतात त्यावर. करंजाचे बियाचे चूर्णास पळसाचे फुलांच्या रसाच्या किंवा फुलें सुकलीं असल्यास फुलांचे काढ्याच्या अथवा सालीचे रसाच्या सात भावना देऊन गोळी करावी, ती पाण्यांत उगाळून अंजन करावें. गाईचे दह्यांत संठ उगाळून अंजन करावें. पुनर्नव्याचें मूळ तुपांत उगाळून अंजन करावें. लाल फुलें पडतात त्यांवर. समुद्रफेण व खडीसाखर यांची वस्त्र गाळ बारीक पूड करून घ्यावी. पाथरीचे पाल्याचे रसाचें अंजन करावें. रातांधळ्यास. पिंपळी गोमूत्रांत उगाळून अंजन करावें.

## मुखरोग.

मुखरोगांचें कारण. हारोग चैत्याहानर प्रकारचा आहे. तो मत्स्य, महिष, वराह, यांचें मांस अतिभक्षण आंघळे, मुळे, उडदांचें वरण, दही, दूध, मीठ, काकवी, यांचें अतिभक्षण, पालथें निजणें, दांत न घांसणें, धूम्रपान, चमन, गंडूष, शिरावेध, हीं यथोक्त काळीं न करणें ईहीं करून मुखरोग उत्पन्न होतात. यारोगांत त्रिदोषांचा संबंध असतो; पण कफ विशेष असतो.

मुखरोगांचर. जाईचीं पानें, त्रिफळा, धमासा, दारूहळद, गुळवेस, मनूका यांचा काढा मध घालून द्यावा. अर्जुन, सादडा, वाळा, कडूपडवळ नागरमोथे, हिरडेदळ, कुटकी, ज्येष्ठी मध, बाहव्याचा मगज, चंदन यांचा काढा द्यावा. कडूपडवळ, सुंठ, त्रिफळा, मेंदी, कुटकी, मोथे, गुळवेस, यांचा काढा मध घालून द्यावा. वड, उंबर, पिंपळी, जांभळी, नांदरुरी, यांचे पल्लवांचा काढा करून त्यानें गुळण्या कराव्या. जिरेंकुटून त्याच्या पाण्यांत रक्तचंदन उगाळून त्यांत एरवीची पूड, व तुररीची लाही घालून गुळण्या कराव्या. बाभळीची व जांभळीची अंतर्सील यांचा काढा करून त्यांत तुर-



स्तकास लेपकरावा. कोबिंजनाची पूड नाकांत ओढावी. माथेशरळ राहतो. गुळवेस, किराईत, त्रिफळा, हळद, दारुहळद, गांठेहळद, कुट्टबी, यांचा काढा करून त्यांत गूळ घालून घावा. ह्यणजे अर्धशिशि, कर्णशरळ, भ्रूशरळ, शंखशरळ, हे रोग दूरहोतात. गुंजेचें मूळ उगाळून नथ घावी. ह्यणजे सूर्यावर्त, (डोळ्यां पुढें चक्रे येतात तीं) रातांधळें, नेत्रांस पडळें येतात तीं व मस्तक शरळ, हे रोग दूर होतात. एरंडमूळ, सुंठ, शोबग्याचें मूळ, पडवळ, पाहाडमूळ, कोबिंजन, टाकळ्याचें बीज, हीं औषधें धान्याम्हांत वाडून मस्तकास लेपकरावा. ह्यणजे सर्व प्रकारचे मस्तक रोग जातात. आंबळ काठीचें चूर्ण साखर व तूप एकत्र करून प्रातः काळीं घ्यावें. कपाळ दुरवीराहत्ये. बदाम आणि केंशर, गाईचे तुपांत उगाळून नस्य करावें. बदामाची खीर दुधांत तीन रोज प्रातः काळीं भक्षायी. साधी बरफी तीन दिवस उपः काळीं खावी.

### रक्तपित्त.

रक्तपित्ताचें कारण व स्वरूप. ऊन्ह, अघीचाशोक, परिश्रम, शोक, मार्गक्रम, मेषुन, इत्यादि कांचे अतिसेवनें करून ती क्षण, उष्ण, रवारट, आंबट पदार्थांचे अतिसेवनें करून पित्त क्षुभित होउन रक्तात्साक्ष्य करितें. म-ग ऊर्ध्वं सुरवादि कांवाटे व अधोभागीं गुदावाटे रक्त पडूं लागते तें रक्तपित्त होय.

रक्तपित्ताचे उपद्रव. अन्न न पचणें, वांति, तृषा, श्वास रोगकत्ता, बलहानि, पांडुता, भोजन केलें असतांही दाह, भ्रम, मस्तकतापणें, अति-सार, स्तब्धानाश, इत्यादि उपद्रव होतात, सुरवावाटे रक्त पडतें, तें साध्य, गुदा वाटे पडतें तें कष्टसाध्य, व जें उभय मार्गानें पडतें तें असाध्य.

रक्तपित्तावर. अडुळशाचा रस, व मध समभाग करून घ्यावा. अडुळ-  
सा, मनुका, बाळहर्तकी, यांचा काढा घ्यावा. बकरीचे दुधांत मध व साखर  
घालून घावें. गाईचे दुधांत पांचपट पाणी घालून कढवावें. पाणीजळ्या-  
लें ह्मणजे तें दूध घावें. आंवळ्यांचा अथवा हरीतकीचा मुरंबा घ्यावा. आं-  
वळ कठीचे चूर्ण साखर आणि तूप एकत्र करून घावें. ज्येष्ठीमध, धणे,  
रक्तचंदन, अडुळसा, वाळा, यांचा काढा, मध, साखर घालून घ्यावा. ह्मणजे  
शोष, दाह, रक्तपित्तज्वर, यांचा नाश करितो. शंखजिरें, तूप, साखर, हीं  
एकत्र करून घावीं. दुधाची साय घावी. द्राक्ष, बेदाणे, धणे, यांचा काढा  
साखर घालून घ्यावा.

### शीतपित्त.

शीतपित्त. शीतळ वायूचे संपर्कें करून कफ व वायु हे दुष्टहोऊन  
पित्ताला मिळून अग्निंतरीं रक्तादि धातूंचे टाई व बाहेर लवचेंचे टाई प्र-  
वेश करून गांधी उत्पन्न करितात. त्यांनां कंडू, व पीडा, व दाह हे उपद्रव  
असतात. शीत पित्त व उदरें यांत फारसा श्वेत नाही ह्मणून पृथक् सांगि-  
तलें नाही.

शीतपित्ताचें पूर्वरूप. तृषा, अरुची, हृदयव्यथा, दाह, हात, पाय, ग-  
ळणें, अंगजाड्य, आरक्तनेत्रता, ह्या लक्षणांनीं पूर्वरूप जाणावें.

शीतपित्तावर. सेंधव तुपांत उगाळून लावावें. त्रिफळेचें चूर्ण मधांत  
घावें. शिरस, हळद, कोष्ठकोसिंजन, टाकळ्याचें बीज, यांचें चूर्ण शिरसे-  
सांत काळवून लेप करावा. मिरपूड तुपांत काळवून चोळावी. निरुंढी-  
च्यापास्याच्या रसांत गाईचें तूप घालून तीन दिवस देणें.

आम्लपित्ताचे कारण. विरुद्धदुष्ट, अथवा आम्लेले किंवा विषादिका-  
नींदुष्ट, व पित्त मकोपकारी असें अन्नपान यांचे अतिसेवनानें पित्तदुष्ट  
होऊन वर्षाकाळीन जळ, औषधी तद्गतविदाहादिक पित्ताचीं कारणें ति-  
हीं करून संचित होऊन आम्लपित्त रोग होतो त्या आम्ल पित्तानें आहारा  
चा दुष्ट पाक होतो. आयासा वांचून श्रम होतो. ओकरीचे उद्दामासे घेतात.  
आंगावर कंडूयुक्त मंडळें, फोड, देकर, उरांत व गळ्यांत जळ जळतें व वृषा  
दाह, मूर्च्छा, यांतें उत्पन्न करितें. आणि हिरवें, पिवळें, तांबडें, असे दुर्गंध  
युक्त पाणी तोंडावाटे पडतें अथवा गुदावाटे पडतें. आंगास गांधी, व  
पिवळे पणा घेतो व दसरोज बासें अन्न पडतें.

आम्लपित्तावर. प्रथम वसन द्यावें. कडूपडवळ, कडूनिंब, अडुळसा, यां-  
चा काढा द्यावा. गेळीचे फळांचें मगजांतोळ चूर्ण मधांत द्यावें तेणें करून वांति  
होत. नंतर निशोत्तराचें टाळक देऊन मग औषध द्यावें. किराईत, निंबसाळ  
त्रिफळा, पडवळ, अडुळसा, गरमाळा, पित्तपापडा, माका यांचा काढा मधघा-  
ळून द्यावा. चित्रकमूळ, धमासा, एरंडमूळ, जव, यांचा काढा द्यावा. दास्यें,  
हरीतकी, सारवर, यांच्या गोळ्या करून द्याव्या. आंवळकाठी घाटून त्यांत  
सारवर घालून द्यावी. आमसोलें, एलची दाणे, सारवर यांची चटणी करून  
द्यावी. कूष्मांड पाक द्यावा. महाकुंगाचा पाक द्यावा. हत्तीच्या शेणाचा आप-  
रस काढून त्यांत हिंग भाजून घालून ऊन करून पाजावा. संततीचें चूर्ण-  
साहाभासे. गेरूतोळाभर पाचा विड्याच्या पानाच्या रसांत खळ करून  
वाटाण्या प्रमाणें गोळ्या कराव्या. दसरोज सांजसकाळीं दूध आणि बत्तासे  
या अनुपानांत द्याव्या. सूत शेखराची मात्रा अनुपान थोडून द्यावी. गोर  
खचिंचेचा मगज तोळे ९ शेषथ्याचा रस तोळे ४. माक्याचारस तोळे ४. कवटा  
चा गोर तोळे ८. आल्याचा रस तोळे १८. हीं सर्व एकत्र करून खळावीं व त्या  
च्या दोराच्या आडी प्रमाणें गोळ्या बांधाव्या. ती नित्य एकेक गोळी-

आल्याचारस व खडी सारवर यांत घ्यावी. अथवा नारळाच्या पाण्यांत घ्यावी. पथ्य, गोधूम, यव, तांदुळ, यांचें अन्न, गाईचे दूध व तूप मुगांचें वरण, दोडक्याची भाजी, इत्यादिक खावें. मीठ, तिरखट, व तेलकट आंबट इतके जिन्नस वर्ज्य करावे.

### तारुण्यपीटिका.

व्यंग ह्मणजे वांग. तारुण्यपीटिकायांवर. शिराकाढाव्या. लोभ, धणे वेरवंड, यांचा थंड पाण्यांत लेप करावा. गोरोचन, मिरीं यांचा लेप करावा. अर्जन सादडा याची साल, मंजिष्ठ, अडुळसा, हीं वाटून लेप करावा. गाईचे दुधांत गोकरणीचे मूळ व सोनामुरवी वाटून लेप करावा. वडाच्या पारंब्याचे अगरडे, कोळिंजन, लोभ, मंजिष्ठ, शेंचरीचीं पानें, मसुरांचें पीठ, अतिविष, चंदन, हीं औषधें दुधांत वाटून तोंडास लेप करावा ह्मणजे शर चंद्राप्रमाणें मुख होईल. जुनीपेंड, फोंबड्याची विष्ठा, हीं मुतांत खटून लेप करावा. हिंगणबेट, चाळा, हीं थंड पाण्यांत वाटून लेप करावा. कांटे सांघीचे कांटे पाण्यांत उगाळून लेप करावा.

### इंद्रलुप्त.

इंद्रलुप्त ह्मणजे चाई. त्यावर चारोळ्या, ज्येष्ठीमध, कोळिंजन, सेंध व, जाईचीं पानें, कण्हेर, चित्रक, बाहवा, हीं औषधें तैलांत पक्क करून तें तेल खावें. पारंब्याची विष्ठा पाण्यांत लावावी.

केशगळून पडतात त्यावर. चंदन, ज्येष्ठीमध, त्रिफळा, तीळ, कसळ, नेवाळी, वडाचे पारंब्याचे अगरडे, जटासांसी, यांचें चूर्ण करून त्यांत गुळ घेईचा रस व तेल घाळून उन्हांत पचन करावें तें तेल खावें. केशान-

१ वांगसुरमाच्या पुरक्या व रक्ताच्या योगानें रुहान गुळमासाभिर्या तोंडावर येतात त्या.

पेयेतात. हस्तिदंताचे मशरीसदारुहृद्यदीचे रसांत भावना घ्याव्या आणि ती लावावी. केशवादतात. व काळे ही होतात. गळांचे कोंवळे अंकूर वाटून लावावे.

केशकाळे होण्यास. नीळकमळ व दूध एकत्र करून सुईत पुरून ठेवावे. मग काढून लावावे. चंदनादितेल. चंदन, ज्येष्ठीमध, मोरबेल, त्रिफळा निळेंकमळ, नेवाळी, वडाच्या पारंभ्या, गुळबेल, लोहचूर्ण, जटाभांसी उपळसरी, माक्याचा रस, तेल, हीं एकत्र करून मंदाग्नीनें पक्क करावीं. तीं लावावीं. केश चांगले काळे येतात. लोहचूर्ण, माक्याचें चूर्ण, त्रिफळा, काळीमाती, यांचा कल्क घ्यावा.

स्तन व कान मोठे होण्यास. वेरवंड, वाळा, लोध्र, तूप, राळ, गेरू, ज्येष्ठीमध, मेण हीं सर्व ओषधें शेळीचे दुधांत रखून लावीत जावे व हेच ओषध पायांस व सुरवास लाविलें असतां मृदुता येते.

### वल्मीक.

वल्मीक. ह्मणजे वारुळा सारिखा गुडघ्यावररोग होतो. त्यास. रक्तकाटावे. नंतर डाग घावे. मनशीळ, हरताळ, बिबवे, बारीक एलची, अगरू चंदन, निंबसारु, जापीचीं पानें, सुरदाडशिंग, हीं सर्व ओषधें कुटून तेखांत कढवून तें तेल लावावे. अति जुनें तूप घेऊन त्याच्या वाती त्या वल्मीक रोगाचे छिद्रांतून घालाव्या.

### गुदफ्रंश.

गुदफ्रंश. ह्मणजे जगेरू येतें त्याजवर. गाईचें शेण उन्न करून त्याणें शोकावे. पोसराचीं कोंवळीं पानें सारबरे बरोबरखावीं, कोबी, चित्रक, तुका, स्रंठ, पाहाडमूळ, जवरवार, हीं ओषधें वाळांत वाटून घावीं. चिबुंदरीचें मांस शिजवून त्याणें शोकावे. कांटेसांवरीचा डोळ आणि चिकण

सुपारी यांचें चूर्ण करून त्याणें आंत दडपावें, रुखाडूं पाण्यांत उगाळून लेपकरावा.

शोध.

सूजेवर. पुनर्नवा, देवदार, सुंठ, वाळा, यांचा काटा गोमूत्र घालून द्यावा. पिंपळी, सुंठ, यांचें चूर्ण गुळांत द्यावें. ह्मणजे सूज, आमसूज, अजीर्ण हेरो गदूरहोतात. विफळेनें चूर्णगाईचे दुधांत अथवा गोमूत्रांत द्यावें ह्मणजे शोफोदरनाश पावते. माक्याच्या रसांत मिरपूड घालून द्यावी व आंगास ही लावावी. बच्चनाग, सुंठ, पुनर्नवाचीं सुंठें गोमूत्रांत उगाळून लेप करावा. पांढरी घेठोळी, रास्ना, देवदार, सुंठ, लाजाळू, हीं औषधें पाण्यांत घाटून रस काढून त्यांत तोंडलीचे पानाचा रस चौपट घालून तें सारें तिळांच्या तेलांत घालून तेज अवशिष्ट राहो पर्यंत कूटवावें. तें तेज आंगास लावावें. सुंठ, कुटकी, चिराईत, यांचें चूर्ण उन्हा पाण्याबरोबर द्यावें. पाहाडसूज, हळद, धायरी, मोथे, कडुजिरे, पिंपळसूज, चवक, चित्रक, सुंठ, या औषधांचें चूर्ण उष्णोदकाबरोबर द्यावें किंवा कडुभोंपळ्याचारसांत द्यावें. ह्मणजे कशीही दुःखसाध्य सूज असली तरी जात्ये. धोत्र्याच्या पानाचा रस बत्यांत गुग्गूळ घालून ऊष्ण करून लावावा. व घोंसाळीचे पानाचा रस गोमूत्रांत घालून उष्ण करून लावावा. धोत्र्याचे पानाचा रस व कांगोणीचा रस व घोंसाळीचा रस व माक्याचा रस हीं एकत्र करून त्यांत अफू घालून ऊष्ण करून लावावा.

वातरोगावर. तुळशीचा आगरस, मिरपूड, आणि तूप, हीं एकत्र करून षक्षिळीं असतां वातविकार दूर होतो. वायु रोगप्रकरणीं जीं औषधें सांगितलीं आहेत, त्यापैकीं कांहीं येथें योजावीं. गंधकरसायन अनुपान योजून द्यावें. हेमगर्भाचे मात्रेचे दोन वेढे आल्याचे रसांत तुळशीचा रस घा-

## वातपित्तकफजन्यरोग.

लून त्यांत उगाळून घावे. रससिंदुराची मात्रा घावी. पीदांतल्यावायूस. सज्जि-  
स्वार, संचळ, मध, हीं एकत्र करून त्यांत गव्हा इतका हिंग घालून घावे. एरं-  
डेल तेज सुंठीचे काढ्यांत घावे. योगराज गुग्गूळ अनुपान योजून घावा.

पित्त रोगावर. गाईचे दुधांत एरंडेल घावे गुळवेळीचा रस व सारवर ए-  
कत्र करून घावे. किंवा तूप, आणि खडे सारवर हीं एकत्र करून घावी. आम-  
सोळे, एलचीदाणे, सारवर, यांची चटणीरवावी. आंवळ काठीची पूड, त्याचे दु-  
प्ट सारवर, त्याचे दुप्ट साजूकतूप हीं एकत्र करून घावी. गाईचे दुधांत तूप  
प व सारवर घालून घावे. पिकलेले डाळिंबाचा रस काढून त्यांत खडीसारव-  
र घालून घावी. पिकलेले केळे व तूप मिळोन खावे लोण्याचा तक्रांश काढून  
टांकून त्यांत खडे सारवर घालून खावे. आंवळ्याचा सुरंवा खावा. गुलकंद  
खावा. प्रवाळ भस्म आंवळ्याचे सुरव्यांत व तूप सारवरेत सेवन करावे. सूत  
शेखर घावा. मौक्तिक भस्म घावे.

कफावर. गुळवेळीचा काढा मध घालून घ्यावा. ज्येष्ठी मधीचा काढा मध  
अथवा सारवर अथवा दोन्ही घालून घ्यावा. पारंग मूळ, अड्डुळसा, यांचा  
काढा मध सारवर घालून घ्यावा. पिंपळीचे चूर्ण मध व तूप यांत घावे.  
बेहेडेदळ, व त्याचे दुप्ट सारवर यांचा चहा करून घ्यावा. एलचीदाणे,  
सेंधव, तूप, मध, हीं एकत्र करून घ्यावे. सुंद, व तिचे चौपट खडे सारवर घालून  
काढा करून घ्यावा. आल्याचे रसांत द्विगुण खडे सारवर घालून चाटण करून  
घावे. अथवा गूळ घालून चाटण करून घ्यावे. आल्याचारस, मध, साजूकतूप  
घोडेसे व सारवर एकत्र करून घावे. गोमूत्रांत ज्येष्ठी मध व बेहेडा उगाळून  
अचलेह घावा. नुसते गोमूत्र ही घ्यावे. कोर फडीचा बलक काढून त्यांत  
सेंधव, हळद, व मध घालून घावे. गोमूत्रांत हळद घालून घावे. क्षयरोग  
प्रकरणीं सीतोपला चूर्ण सांगितले आहे तेही घावे.

त्रिदोषावर. वात, पित्त, कफ, हे सुख झाले असतां कंठाचे अधोभागीं

आहेत तो पर्यंत उपाय चालवावा. आल्याचारस व तुळशीचारस यांत ज्ये-  
ष्ठीमध उगाळून व मध घालून घावें. अत्युष्णतेनें कंठ व त्याचा अधोभाग  
कोरडा पडला असल्यास खर काढलेल्या आल्याचारस, तुळशीचारस, व  
त्यांत गाईचें साजूक तूप व मध घालून हेमगर्भमात्रेचे एक दोन घेदे उगा-  
ळून थोडे थोडे घावें. पिकलेले डाळिंबाचारस व आल्याचारस खडेसारखर  
यांची चाचणी करून त्यांत रससिंदूर मात्रा घावी. अडुळशाचीं पिकलेलीं पां-  
नें गरम करून त्याचा रस काढून तोरस व आल्याचारस एकत्र करून त्यांत  
थोडा तुळशीचारस घालून व मध घालून ज्येष्ठीमध उगाळून घावें.

## स्त्रीरोग.

### प्रदर.

प्रदराचें कारण व लक्षण. विरूद्ध आहार करणे, तेरुकर, निरवद, आंबद,  
खाणे, मद्याचें अतिसेवन, अजीर्ण, गर्भपात, अतिमैथुन, अतिव्यायाम, फा-  
र पार घेणे, दिवानिद्रा, रात्रे जागरण, संभोगाविषयीं आतुर असतांन मित्र-  
णे, गरमी, फार उपवास करणे, अति ममतेच्या योगामुळे त्याचा रुग्णा लागणे,  
वाकडे ति कडे आंग करून निजणे, इत्यादि कारणानीं स्त्रियांचा ऋतु व धा-  
तु दूषित होऊन स्रवू लागतात. त्याला प्रदर किंवा धुपणी ह्मणतात. त्याचे  
प्रकार दोन आहेत. एकरक्तप्रदर आणि दुसरा श्वेतप्रदर ज्यास सोमरोग  
असें ह्मणतात.

प्रदरावर. अडुळसा, दारुहळद, चिराईत, बिबवा, नागरमोथे, रसांजन,  
बाळबेल, यांचा काढा मध घालून घावा. उंदरांच्या लेंड्यांचें तीन मासे चूर्ण  
गाईचे दुधांत काळवून देणें. खडशेरणीच्या पाल्याचें चूर्ण तुपांत घावें ह्म  
णजे शूळ युक्त प्रदर बंद होतो. खडीसारखर व जिरे यांचें चूर्ण करून तें  
तांदळांच्या धुपणांत घावें. पांढऱ्या जास्वंदीच्या कळ्या तुपांत तळून घाव्या.



दशांचें मूळ तांदळांचे धुवणांत वाटून देणें. तांबड्याविटकरीचें चूर्ण मेणांत खळून देणें. कांटे सांद्रीचे सालीचें चूर्ण दुधांत घावें. कथल्यागोंद रात्रोपाण्यांत भिजत घालून दुसरेदिवशीं मातः काळीं शर्करा घालून देणें. पथ्य दहीभात. याप्रमाणें तीन दिवस औषध घेतलें असतां कसाही रक्तस्त्राव होत असला तरी बंद होईल. बाभळीच्या शेंगा, बाळ आंबे, कांटेसांद्रीची साल, आणि गोंधणीचे बियांचें चूर्ण करून दुधांत १४ रोज देणें पथ्य अखवणी हा योग मोठा अनुभवीक आहे.

सोमरोग ह्मणजे पांढरी धुपणीं तिजवर. पिकलेलें केळें, आवं-  
ळ्यांचा रस व सारवर हीं एकत्र करून घावें. उडदांचें पीठ, ज्येष्ठीमधाचें  
चूर्ण, सुयकोहळ्याचें चूर्ण हीं मध, सारवर आणि गाईचें दूध एकत्र क-  
रून त्यांत घावीं. तांदुळजाचें मूळ व रसांजन तांदळांचें धुवण व मध यांत  
घावीं. पिंपळाचें बीं आणि हरणाचें शिंग ताकांत उगाळून मधमिश्रित क-  
रून घावीं. घायपात (ज्यास पांढरी हरताळ ह्मणतात.) त्याचें मसू करून  
तीनमासे पाण्यांत घालावें पाण्याचारंग दुधासारिरवा झाला ह्मणजे घ्यावें.  
आणि त्याच प्रमाणें योनिप्रक्षालन करावें. (हें औषध मूत्रकृच्छ्रावर हीं-  
पोजावें. गोपीचंदन तोळा १ तुरटी तीनमासे एकत्र खळून त्याला गजपू  
ट घावें. तें गुंजाप्रमाण सारवरेशीं घ्यावें. दिवस ७ पथ्य अखवणी, कांटे  
सांद्रीच्या काढ्याचें चूर्ण सारवरेत घावें.

योनिरोगाचीं साधारण रूक्षणे. योनीमध्ये सुयादोचल्या सारिरवी  
पीडा, सुंग्यालागल्या सारिरवें होतें, ताठपणा, फेनयुक्त असून काळें यो-  
डें असें आर्तव वाहतें, आडसंधि व बरगड्या, यांचे ठाई पीडा हीं लक्ष-

१ दुष्टभोजन, अतिमैथुन, दुष्टार्तव, बीजदोष आणि देव इत्यादि कारणावरून बीस  
प्रकारचे योनिरोग होतात ते.

णें होतात. वरचीं रुक्षणें असून अतिमेथुनाणें योनी सुजलेला असतां तिला अनिचरणा ह्मणतात. अति रुद्धान स्त्रीशीं मेथुन केळें असतां तिची पाठ, मांड्या, तंगड्या आणि आडसंधि यांच्या ठाई पीडा होऊं नजी योनी दुष्ट होते तिला प्राकचरणा असें ह्मणतात. मलमूत्रादिकांची बला नें प्रवृत्ति केली असतां वायु दुष्ट होऊं न योनीला पीडा करून फेस युक्त रज कषाणें सोडितो त्या व्याधीला उदावृत्ता असे ह्मणतात. जेव्हां वायु दुष्टार्तबोत्पन्न पुत्राचा नाश करितो. तेव्हां जात मी असें ह्मणतात. अति भोजन करून सुरत काळीं वेडे वां कडे अवयव करून निजणाच्या स्त्रीचा वायु अन्नानें ऊर्ध्व पीडित होऊन योनि द्वारांत राहातो आणि वांकडे पीडा युक्त करितो तिला अंतर्मुखी ह्मणावें. वातळ आहार सेवन करणाऱ्या मातेच्या ठाई वायु कुपित होऊन तिला जी कन्या होते तिच्या योनीचें द्वार फार थारीक होतें तिला सुची मुखी ह्मणतात. ऋतुकाळीं वेग रोध केल्यानें वायु दुष्ट होऊन मलमूत्राचा सांडा करून योनीचा शोष करितो तिला फार वेदना होते तिला शक्का ह्मणावें. ज्या स्त्रीच्या गर्भाशया पासून साहा किंचा सात दिवसांनीं वायु शुक्र सोडितो व पीडा करितो तिला वामिनी ह्मणतात. स्त्रीगर्भाचे ठाई बीज दोषानें योनी वातपीडित झाली असतां स्त्री पुरुष संगाचा द्वेष करिते व जिला स्तन नसनात ही थंडा ह्मणावी. वायु दुष्ट होऊन योनी मुख आणि गर्भ कोष्ठ यांचा स्तंभ करून वांकडी स्थानच्युत मांस वर आलेली व अति पीडा युक्त योनी करितो. तिला महा योनी ह्मणतात. स्वदूषणांनीं पित्त दुष्ट होऊन योनी प्रत जाऊन दाह, पाक, मोहच्या आविल्या सारखी पीडा, दुर्गंध, आणि ज्वर ईहां करून योनी युक्त होते. अत्यंत कटत, दुर्गंध युक्त, निळें, पिवळें, काळें, असें आर्तव होतें ती पैतिकी पीडा जाणावी. रक्ताचा स्त्राव फार झाला ह्मणजे रक्त योनी ह्मणावें अभिषांदि पदार्थांनीं कफ कुपित होऊन योनी थंड, कंडु युक्त, बुळबुळीत

आणि स्नावयुक्त करितो तिलाश्लैथिका पीडा ह्मणावे. वातपित्त दुष्ट द्वा-  
 ल्यामुळे आर्तव क्षीण होते, आणि योनिदाह, विवर्णता, रुशता, त्यांनी यु-  
 क्त होते. तिला लोहित स्या ह्मणतात. पित्तस्य योनीला गुरुषसंग झाला अ-  
 सतां पित्तवायूनें योनि दुष्ट होते, सुजते, हातलाववत नाहीं. निळें, पिवळें  
 रक्त वाहते, कंबर आडसंधी, दुखतात आणि ज्वर येतो. तिला परिप्लुता-  
 ह्मणावे. वातकफरोगानें व्याप्त, पांढरें आणि बुळबुळीत रक्त वाहण्याशी.  
 तिला उपप्लुता ह्मणतात. मेथुनानंतर योनिप्रक्षालनन केव्यामुळे किडे प-  
 डून कंडू सुटते आणि कंडू सुटल्या मुळे मैथुनेच्छा फार होते तिला विप्लुता  
 ह्मणतात. अक्काळीं रक्त वाहण्यानें कफ, रक्त, दुष्ट होऊन वायू कुपित होतो.  
 तो योनीमध्ये कर्णिका उत्पन्न करितो तिणें करून रजोमार्ग बंद होतो ति-  
 ला कर्णिनी ह्मणावे. वात, पित्त, कफ, योनि वगर्भाशय यांमध्ये राहून आपआ-  
 पळे उपद्रव करितात. ती सन्निपातिनी ह्मणावे. या प्रमाणे जे योनिरोग हो-  
 तात त्यांमुळे योनीमध्ये शकठरत नाहीं आणि शुक्र न धरल्यामुळे गर्भ-  
 धारण न होतां, प्रदर, योनिकंद, गुळम इत्यादिप्रयंकररोग उत्पन्न होतात.

**योनिरोगांचर.** योनिरोग बहुधा वायूपासून होतात. ह्मणून त्यांचर  
 स्निग्ध व स्वेदन करावे ह्मणजे शेकावे. स्थानभ्रष्ट झाली असल्यास ठिका-  
 णीं सारखी बसवावी. शिवणमूळ, त्रिफळा, मत्तुका, कांसवद्याचे मूळ, आं-  
 घेहळद, हळद, गुळयेळ, कोरांठ्याचे मूळ, शतावरी, पुनर्नवा, फालसें हीं  
 औषधे तोळा तोळा घेऊन सर्वांचे सोळापट पाणी घालावे अष्टमांश उर-  
 वून त्यांत शेरभर तूप घालून घृतसिद्ध करावे. तें नित्य प्रक्षिलें असतां  
 योनि संबंधी सर्व वात विकार दूर होतात. आणि गर्भ राहतो. शतावरीचे  
 ओले मूळ १०० पळे कुटून रस काढावा त्याच्या भारंभार दूध घालावे. तूपचा-  
 रशेर, जीवनीयगणा, द्राक्षें चारोळ्या, चिकणा, सहदेवी, ज्येष्ठीमध, हीं  
 तोळा तोळा घेऊन कुटून त्यांत घालावीं आणि घृतसिद्ध करावे. थंडझा-

त्यावर मध आणि पिंपळी आठवाठ पळे संकषी आणि साखर १०पळे घालून दर रोज तोळाभर नेतू परवावे. ह्मणजे रक्तदोष, योनिदोष आणि शुक्रदोष हे दोष दूर होतात. धातुबुद्धि व गर्भधारण होते.

**फलघृत, सर्षप योनिरोमांचर.** मंजिष्ठ, कोष्ठ, तगर, त्रिफळा, साखर, येरवंड, आंबेहळद, खातीहळद, ज्येष्ठमध, मेदाचक्रडी, ओंवा, कुटकी, शतावरी, हिंग, कावळी, आसकंद, गुई कोहळे, ही औषधें तोळातोळायेऊन कुटारीं शेर पाणी घालून काढा करून शेरभर उरवावा. त्यांत ४शेर दूध व शेरभर गाईचे तूप घालून घृत तयार करावे. हे घृत सर्षप योनिदोषावर प्रशस्त आहे, आयुष्यवाढिणारे, पौष्टिक, बुद्धिमद आणि गर्भाधानास परम उत्कृष्ट आहे. हे ऋतुफाळीं प्राशन केले असतां गर्भगहातो मृतबंध्या आणि गर्भिणी यांसही फार प्रशस्त आहे.

**योनि कंदावर.** उंदराचे मांस तेजांत तळून त्यांत फडके भिजवून तो बोळा योनींत धरावयास घावा व अशी प्रकरणोक्त क्रिया करावी.

### संतति होण्याचा उपाय.

कोणी एका सिद्धानें लोकोपकारार्थ हा उपाय सांगितला आहे. स्त्रियांना संतति प्रतिबंधक सात प्रकारच्या रोगांही असतात. त्या येणे प्रमाणें.

- १ फूल फिरते त्यायोगानें त्यांत बिंदु पडत नाही. ह्मणून गर्भ धरत नाही.
- २ फुलांत पायु असतो तो गर्भ ठरूंदेत नाही.
- ३ फुलावर मांस वाढते ह्मणून बिंदु जाण्यास वाट नाही.
- ४ फुलावर कमी पडतो तो बिंदु खाऊन जातो.
- ५ फुलावर जाबें चढले ह्मणजे बिंदूचे रक्त होते.

(११२)

## संततीहोण्यासउपाय.

६ फुलावर शितच्चाई असली तर बिंदूचें पाणी होवें.

७ पेशाबिक पीडेनें बिंदु नाहीं साहोतो.

### वरीलखोडीजाणण्याचा प्रकार.

ऋतू काळीं संभोगकेल्यावर स्त्रीचे शरीरांत कशी भावना होते तें स्त्रीस विचारावें व त्यावरून कोणती खोड आहे तें पाहावें.

- १ स्त्रीच्या सर्वसंधीदुखत असल्यातर फूल फिरलें आहे असें जाणावें.
- २ अंग भोवत असलेंतर फुलांत वायु आहे असें समजावें.
- ३ मान दुखत असलीं तर फुलांत मांस चढलें आहे असें जाणावें.
- ४ पोटच्या दुखत असल्यातर फुलावर कृमि पडले असें जाणावें.
- ५ मांड्या दुखत असल्यातर फुलावर जाळें धरलें असें समजावें.
- ६ ऊर दुखत असल्यातर फुलांत थंडी आहे असें जाणावें.
- ७ कांहीच दुखत नसल्यास पेशाबिक पीडा आहे असें जाणावें.

### त्याप्रत्येकरखोडीवरउपाय.

- १ फूल फिरलें असलेंतर. सरस्यांचा भगज, कोंबड्याचे पित्तांत खलून कापूस भिजवावा. तो योनींत धरून वर पुरुषाने रमायें याप्रमाणें तीन ऋतूपर्यंत तीन तीन दिवस करावें ह्मणजे पुत्र संतान होईल.
- २ फुलांत वायू असल्यास. हीपद्राक्षें तोळे २ तिळेलांत खलून कापूस भिजवून योनींत धरून वरचे प्रमाणें करावें.
- ३ कृमीपडलांतर. साबणाचे पाण्यांत सज्जिखार, हिरडा, आणि बेहेडा कुटून वस्त्रगाळ करून टांकावा आणि बारीकरवळ करून त्यांत फडकें भिजवून योनींत थोळा घराघयास द्यावा. नंतर संग करावा.
- ४ फुलावर मांस वाढलें असलेंतर. जिरें, हनीच्या मागल्या पायांचीं नवें कुटून तुपांत तळावीं आणि त्यांत कापूस भिजवून योनींत ठेवावा. याची वरचे प्रमाणें करावें.

५ फुलावर जाळें चढले असल्यास, गुळ, बाळ अंघा, आणि आले हीं तीन्हीं समाभाग घेऊन कुटावीं, आणि फडक्यास लावून तें योनींत ठेवावें. किंवा घायटीचे फूल तेलांत खरून त्यांत कापूस भिजवून तो योनींत धरावा. नंतर संभोग करावा.

६ फुलावर शीतळाई असल्यास. कोळकोरिंजन, शाहाजिरे, जायफळ, जायफळाचे फूल, हीं औषधें वस्त्रगाळ करून तिळांचें तेलांत तळावीं त्यांत कापूस भिजवून योनींत धरावा.

७ पेशाचिक पीडा असल्यास. कुंकू, केशर, आणि कस्तुरी पाण्यांत खरून त्या गंधानें रवाचीं लिहितों तो मंत्र कागदावर लिहून कातड्याचे ताडतांत घालून ऊद दारववून स्त्रीचे वामहस्तास बांधावा. तो मंत्र येणें प्रमाणें.

“ अस्मद्देमयाजालअशिलाकरिमवलकलंकदीनबलकिवेरियासियाहया  
लिसदहियाबंदीइशीअश्वेहेरहिमान्यारीहमानायाअसदेयाफरिदया  
याबिचित्रायारबिलालहीलाहियाफरिमायादीरिहुमानभीयारहिमान् ॥

स्त्रीअस्पर्शा झाली ह्मणजे पोटळी करून योनींत धरावयास घावी. तीन दिवस तीन पोटळ्या घ्याव्या. नोषेदिवशीं पोटळी न ठेवितां सायंकाळ पाचेतों उपोषित राहून रात्री दूधभात खावा. संगझाल्यावर पुरुषानें स्त्रीच्या ओंठीवर थंड पाणी शिंपडावें तिला हीच वाजल्या सारिरेवें झालें ह्मणजे समजावेंकीं, गर्भ राहिला. याप्रमाणें ऋतुकाळ आहे तोंपर्यंत करावें. पोटळी ही अस् घावी. आणि संभोग होईतोंपाचेतों असावा. आणि पाणी शिंपडीत जावें जेदिवशीं थंडी वाजून येईल तेदिवशीं कार्य झालें ह्मणून समजावें. एकेपाळीस न झालेंतर तीन चार पाळ्यापर्यंत सदई क्रम चालवावा. ह्मणजे ईश्वर रूपाकरील पोटळी सोराष्टीनी करावी

गर्भच्छदीवर. एरंडमूळाचा काटाकरून त्यांत खडीसारवर घालून १४ दिवसदेणें नंतर गर्दचेतुपांत मासाभर केशर खरून सात किंवा १४ दिवस घावें. बंभेथुनचर्ज

गर्भिणीस्पर्शस्त्रावहोतोत्यास. गर्भिणीला वर्ज्यजे आहारदिक सांगितले-  
 आहेत स्पर्शसेवन झाल्यामुळे अथवा कांहीं रोगामुळे रक्तप्रवाह होत असला  
 तर त्यावर उपाय. आंत बाहेर स्निग्ध व शीत चिकित्सा करावी. वाळा, कमळ, रक्त-  
 चंदन, क्षीरवृक्षांच्या साली हीं औषधे पाण्यांत घादून तूप घालून त्यांत फटकी  
 भिजवून योनींत ठेवावी आणि ओटीवरही ठेवावी. श्रातधौत घृत अंगास  
 चोळावे. खडीसारवर, मध, नीलकमळ, रक्तकमळ, नागकेशर, यांच्या काढा  
 करून त्यांत तूप व मध घालून पाजावे. शिंगाडे, कचरा, ह्यांची आपशी घावी.  
 गहुलाकमळकंद, कोवळी उंबरे, हीं दुधांत शिजवून तें दूधप्यावे. मध, सारवर  
 नोंडीलावून तांबड्या साडीचा प्रात खावा.

गर्भपात झाला असतां. गर्भकोष्ठ शरीर स्त्रियां व पीडेचा विसर होण्या  
 साठी तीक्ष्ण मद्य सामर्थ्यात्वरूप पाजावे. मद्य पिण्यास योग्य नसेल तिला  
 लघुपंच मूळांचा काढ्यांत शिजवलेली पेज्ज तूप घातल्या खेरीज घावी.

१ पहिल्या महिन्यांत गर्भ स्त्रवत असला तर. ज्येष्ठमध, सागाचे बीं,  
 भुयको हळे, देवदार, यांचें चूर्ण दुधांत घावे.

२ दुसऱ्या महिन्यांत गर्भ स्त्रवत असला तर. आपल्याची साल, कांठतीळ, मांजण,  
 शतावरी, त्यांचें चूर्ण दुधांत घावे.

३ तिसऱ्या महिन्यांत गर्भ स्त्रवत असला तर, गुळवंल, भुईको होळा, गहुला, उ-  
 पळसरी, यांचें चूर्ण दुधांत देणे.

४ थ्या महिन्यांत गर्भ स्त्रवत. धनासा, उपळसरी, रास्ना, पद्मकाष्ठ, ज्येष्ठमध, यां-  
 चें चूर्ण करून दुधांत घावे.

५ व्या महिन्यांत गर्भ स्त्रवत. डोरडी, शिंगणी, शिवणमूळ, वड, पिंथळी, उंबर, इ-  
 त्यादि क्षीरवृक्षांच्या साली आणि साल यांच्या काढा मिळावूनी करून घृत  
 युक्त करून घावे यस्मिन् प्रश्लावे.

६ साहाय्या महिन्यांत गर्भ स्त्रवत. पिठचणा, चिकणा मूळ, शंवर्यानी साल, गोसरू.

ज्येष्ठमध, त्यांचें चूर्ण दुधांत घावें. किंवा काढा करून घावा. वर दूधप्यावें.  
७ व्या महिन्यांत गर्भस्त्राशिंगाडे, कमळांच्या देटांतले पांढरेतंतु, मनुका, कन्वरा, आणि ज्येष्ठामध, यांचें चूर्ण करून दूध व खडीसारवर घालून लापशी करून घावी.

८ आठव्या महिन्यांत गर्भस्त्राक वठ, बाळबेल, डोरलीमूळ, कडूपडबळ, उंस, भारंगमूळ, त्यांचें पाणी व चैतुर्थांश दूध घालून काढा करून दूध उरळें ह्मणजे प्यावें.

९ नव्या महिन्यांत गर्भस्त्रा ० उपळसरी, धमासा, भुयकोंहळा, (सांतून दूध निघतें तें) किंवा कावळी, आणि ज्येष्ठामध, त्यांचाही दूध व पाणी घालून क्षीरपाक विधीनें काढा करून दूध प्यावें.

१० दहाव्या महिन्यांत गर्भस्त्रा ० नुसत्या कावळीच्या रसांत किंवा काढ्यांत दूध शिजवून पाजावें. अथवा ज्येष्ठामध, सुंठ, देवदार, त्यांच्या काढ्यांत दूध शिजवून घावें.

### गर्भधारणास.

श्रीगंध, कृष्णागरू, केशर त्यांचें चूर्ण मासाभर, गाईचे दूध पावशेर, जास्वंदीच्या फुलांचा रस तीन मासे, कंकोळ दोन मासे एकत्र करून घावी. पथ्य मधुर आहार. हें औषध देण्याचे पूर्वी आंगांतून इतर व्याधी काढून राखावें. त्याचा उपाय. हरताळभस्म ७ दिवस तुपांत घावें. शिवसिंगीचें फळ चौथे दिवशीं गिळावें. नागकेशराचें चूर्ण दुधांत घावें.

गर्भधारणोपाय. १ केळ १ कापूर तोळा १ वंशलोचन तो ० हीं औषधें केळीच्या पानांत गुंडाळून आधले दिवशीं संध्याकाळी तुळशीचे झाडाखाली पुरून ठेवावीं, दुसरे दिवशीं सकाळीं काढून चौथे दिवसापासून तीन रोज भक्ष्यावीं आणि संभोग करावा, ह्मणजे गर्भ राहिल.



गर्भधारणयोगअनुभविक्र. १ जायफळ १ लवंग १ कापूर १ केशर १ हिं-  
गूळ ५ रुद्रचंती त्या औषधांचा दुधांत १ दिवस खळ करून गोळी हरमन्या  
एवढी बांधावी. ती बोथे दिवशीं खाऊन वर दूध प्यायें. पथ्य दूधभात या  
प्रमाणें तीन दिवस करावें आणि प्रत्यहिं संभोग करावा. असें तीन ऋतू  
पर्यंत केले असतां बंध्या असली तरी पुत्रिणी होईल.

योनिशूद्धावर. शेंदेलोण १ अफू १ रक्तबोळ १ आंबेहळद १ हीं सदई  
औषधें कुटून पाण्यांत वाटून गोळी करून ती योनींत धरावी, ह्मणजे यो-  
नीशुद्ध राहातो. कडुदंदावनीचीं मूळ, मेंदीच्या तुपांत किंवा दुधांत उगाळ  
न योनीचे आंत लावावें. बेलाच्चापारा अथवा काचरी, काबेंजिरें, अडु-  
ळसा, त्रिकटु, एरंडमूळ, हीं औषधें उष्णोदकांत उगाळून पोटांत द्यावीं.  
व योनींतही क्लेष करावा. अथवा काळ्याधोत्र्याचीं पांसे दोन किंवा तीन बा-  
रीक वाटून सेंधव व तूप घालून वस्त्रांत ओढली करून योनींत धरावी.  
ऋतुकाळचाही शुद्ध राहातो.

ऋतुप्राप्ति होत नसल्यास. निळांचा काढा करून त्यांत गूळ घालून  
द्यावा. कडुदंदावनीचे मूळ योनींत ठेविले असतां रजोदर्शन होतें. कडुदं-  
दावनीचीं फळे लोण्याबरोबर खावीं. पिंपळाचीं व चिंचेची साल पाण्यांत  
उगाळून खावीं ह्मणजे न्हाण येतें.

गर्भिणीचे ओकरीवर. धण्याची पूड व सारवर स्वच्छ तांदळांचे धुव-  
णाबरोबर द्यावी. तांदुळज्याचे रसांत मवाळ भस्म द्यावें.

गर्भिणी व बाळंतिणी यांचे रक्तस्त्रावावर. कोथिंबीर अथवा धणे, ना-  
गरमोथे, वाळू, (काळा व पांढरा) लाजाळू, गुळबेळ, वावडिंग, पिन्नापपडा,  
धमासा यांचा काढा करून तो थंड झाल्यावर द्यावा. रक्तसाव, ज्वर, अतिसार,  
यांचा नाश होतो. बोटबद्धरस योजावा.

वातादिविकारानें स्त्रियांचे नासलेल्याहु आवर. कावळी, आहाडमूळ

देवदार, किराईत, बडीशेफ, कुटकी, गुळबेल, संठ, यांचा काढा करून द्यावा.

**बाळंतरोगावर.** दशमुळांचा काढा करून त्यांत पिंपळीचे चूर्ण घालून द्यावा. देवदार, चेरवंड, कोष्ठ, पिंपळी, संठ, किराईत, कायफळ, मोथे, कुटकी, धने, हरीतकी, गजपिंपळी, हिंगणी, गोरखरू, चंमसा, अतिविष, गरोळ, कांडशिंंगी, शाहाजिरे, यांचा काढा करून त्यांत सेंधच व हिंग घालून द्यावा. याप्रमाणे निकाराही द्यावा. वैद्यजीवनोक्त अर्कादिकषायही द्यावा.

**सौभाग्यसंठ.** संठ ३२ तूप ८० भाग, दूध २५५ साखर २०० शोषा ४ शाहाजिरे ४ त्रिकटु ४ त्रिकुगंध ४ (तज, तमालपत्र, एलची) ओवा ४ बडीशेफ ४ चवक ४ चित्रकमूळ ४ मोथे ४ यासर्वांचा एकत्र अवलेह करावा. रोज एक किंत्ता दोन तोळे घ्यावा. ह्मणजे बाळंतरोग, वतीपलित, त, अग्निमांद्य, आमबात, ह्ये रोग दूर होतात. आणि बळवर्कांती हीं उत्तम होतात. --

**प्रतापलंकेश्वर.** पारा १ अश्वक १ गंधक १ चित्रक ३ लोहभस्म ४ शंखभस्म ८ शनिशेळीचे भस्म १५ बचनाग १ हीं एकत्र करून माव्याच्या रसांत चांगला खळ करून बालप्रमाण गोळ्या कराव्या. आज्याच्या रसांत अथवा दुसरे अनुपान योजून त्यांत घ्याव्या. दांतखिळी, प्रसूतिबाध, व वायुरोग, व श्लेष्मरोग अर्शोरोग, सन्निपात, ज्वर, व सर्व रोग दूर होतात.

**योनि संकोचहोण्यास.** मायफळाचे चूर्ण व तुररीची लाही हीं एकत्र करून बारीक वस्त्रांत पोट्यांवांधून आंत धरावी.

**निर्लोभकरण.** हरताळ १ राळ २ चुना ४ यांत पाणी घालून किंचित उष्ण करून लेप करावा ह्मणजे केश गळतात. हरताळ १ शंखचूर्ण ५ पळसाचे भस्म १ हीं एकत्र करून चोळावीं.

**स्तनरोगास.** इंद्रवारुणीचे मूळ १ कोरकंडाचे मूळ १ हळद १ यांचा पाण्यांत उगाळून लेप करावा.

**स्तनांत दूधयेण्यास.** फयकोहळ्याचारस दूध घालून द्यावा. शतावरी-

चारस दूधघालून द्यावा.

**बाळांचेरोगावर.** पिंपळी, मंजिष्ठ, कांकडशिंगी, नागरमाथे, यांचें चूर्ण मधांत घावें. ह्मणजे ज्वर, ओकारी, अतिसार, श्वास, कास, हेरोग दूर होतात. वाळा १ धायटीचीं फुले, १ बेलकाचरी १ गजपिंपळी १ यांचें चूर्ण मधांत घावें; ह्मणजे अतिसार दूर होतो. एक महिन्याचें मूल होई तोपर्यंत एकेक वावडिंगाचें चूर्ण मधांत घावें आणि वरदूध पाजावें. २ दुसरे महिन्यांत दोन वावडिंगांचें चूर्ण घावें. याप्रमाणें दर महिन्यास एकेक वावडिंग वाटवीत जावें. ह्मणजे कधीं च रोगस्हावयाचा नाही. अद्रमुस्ता १ हरीतकी १ कडूनिंब १ पडोळ १ ज्येष्ठीमध १ यांचा काढा द्यावा. ह्मणजे सर्व प्रकारचे ज्वर जातात. सुंद १ अतिविष १ मुस्ता १ वाळा १ इंद्रजव १ यांचा काढा अति सारावर द्यावा. कटुकीचें चूर्ण मधांत घावें. ह्मणजे उचकी राहासे. बालार्क, कडखापरी १ प्रवालमस १ सृगशृंगमस, हिंगूळ, श्वेतमिरी, कचोरा, केशर, यांचा पाण्यांत खळ करून गोळ्यावाळ प्रमाण कराव्या. आणि अनुपान योजून गोळी द्यावी. ह्मणजे रुमि वत्तज्जन्य रोग, व दुसरे रोग दूर होतात. मुलांस ऐनारखागतो त्यास दीपन, पाचन होई असें औषध घावें. व आईचें दूध पाजून घे. नागरमाथे, अतिविष कांकडशिंगी. यांचें चूर्ण मधांत घावें. ह्मणजे ओकारी, खोकळा, ताप हे रोग दूर होतात. धायटी, मंजिष्ठ, उपळसरी, लोध्र, यांचा काढा किंवा घरोसा उगाळून ठिकरी विझवून द्यावा. मंजिष्ठ, लोध्र, नाकेशर पिंपळी, वाळा, यांचा घरासा काढा किंवा चूर्ण मधांत घावें. ह्मणजे अतिसार बंद होतो.

**बाळांचे अतिसारांवर दाळिंबपाक.** जायपत्री ३ मासे, खसखस १ तोळा, बेलदोडे ३ मासे, बडीशेप १ तोळा, अफू १ वाल, जायपत्री व सुंद १ मासा व पिंपळी अर्धा मासा, या औषधांचें चूर्ण करून हिरवेडाळिंबाचे दोड्यांत भरून वरून एरंडाचीं ओलां पानें गुंडाळून फुंफाळ्यांत पक्क करून ते डाळिंब त्या औषधां सहून वाटावें. आणि त्याच्या गोळ्या चण्याएव-

दद्या कराव्या. ती गोळी ताकांत अथवा तांदळांचे धवणांत रोज १ घेऊ अथवा सांज सकाळीं घावी. सुरडा होऊन आंव पडसे त्यावर. बडीशेप, वाळ हर्तकी, सुंठ, आंबळकाठी, सुरडशेंग, हीं औषधेंतुपांत तळून त्यांचें चूर्ण करून तेचूर्ण व इंद्रजवांचें चूर्ण अशीं सारखे वरोबर घावीं.

**आगंपेणीवर उपचार.** शमीचापाळा गाईचे दत्यांत वाटून लेप करित जावें. तांदळांच्या कण्या दूर्वांचे रसांत अगदीं बारीक वाटून लेप करित जावा.

**मस्तकावर पुरुळ येतो त्यावर.** सकड, मैलागर, हीं गुळाब पाण्यांत उगाळून लेप करावा. गेरू, रक्तचंदन, गुळेअरमाती, यांचा थंड पाण्यांत अथवा गुळाबपाण्यांत वाटून लेप करावा. हा उपचार आगंपेणीवरही करावा. गोपीचंदनाचा लेप करावा.

**घामोळें येतें त्यावर.** सकड, धणे, वाळा यांचा गुळाब पाण्यांत लेप करावा. आंबळकाठी, धणे, वाळा, नागरमोथे यांचा गुळाबपाण्यांत अथवा थंड पाण्यांत लेप करावा. चण्यांचें पीठ थंड पाण्यांत कालवून लावावें. आणि सकडू घाबें. मग स्नान करावें. सकवासि रक्तचंदन लेप करावा.

**पुटकळ्या आल्यावर.** कांहीं ओशट लागल्यानें फोडासारख्या किंवा गुळमासारख्या होतात त्यांवर उपचार. पिंपळाची साल व धिटकर एकेठिकाणीं उगाळून लेप करावा. रक्तचंदन, खडी, वाटून गरम करून लेप करित जायारे वाचिनीचें लांकूड पाण्यांत उगाळून लेप करावा.

**भोंवळ येते तिजवर.** खडीसारखे, वेदाणा समभाग घेऊन मोरुचा बोरा एवढ्या गोळ्या करून त्यांत एकेक गोळी लवंग घाळून ती गोळी दाटेंत धरावी. भोंवळ आणि ओकारी बंद होतें. धमाशाच्या काढ्यांत गाईचें नूप घाळून तो पाजावा.

**पौरदुरवीवर.** एकनिंबू चिरून त्याचे एकाफोडीवर डिकेमाती भरून दुसरे फांकीचारस तिजवर पिळून डिकेमाती भरजेनी कांक भिरगाच्यावर

ठेवून स्वतः स्वतः घावी मग काढून चोंखावी. ह्मणजे पोट दुरवी बंद होते. जर राग्नि प्रदीप्त होतो व कोठा शरदू होतो.

अजीर्णामुळे किंवा दुसरे कुपथ्यामुळे दाळ होतात त्यांवर उपचार. एका निंबाच्या दोन फांकी कराव्या. एका फांकीवर शेदे लोण, संचळ, हीं घालावीं. दुसरे फांकीवर खडीसारखर आणि सुंठ घालावी. मग त्या दोनी फांकी निखाऱ्यांवर निरनिराळ्या स्वतः स्वतः चोंगल्या स्वतः स्वतः ह्मणजे काढून घेऊन अंमळ गरम आहेत तोच प्रथम शेदे लोणवाली फांक चोंखून त्यावर सुंठ सारखर वाली फांक चोंखावी. इतक्यानें दाळ बंद होत नाही ते तर सुंठ सारखर वाली फांकीवर बाजरी इतकाहिंग, आणि तितकीच अफू घालून वर सांभितल्या प्रमाणें करावे. दाळ बंद होऊन भूकही चांगली लागते. धणे, एलचीदाणे, खडीसारखर, यांचा काढा करून तो घेत जावा. पेपरमीठा भाग, कोलम्बाटर भाग, असीं दोन पेसेभार पाण्यांत घालून घावे. चारेपेसेभार दही घेऊन त्यांत एक पेसाभार खस खस घालून घाढून ते घावे.

बालांचे रोग. बहुत करून मुलांचे प्रकृतीचे मान पाहून तदनुसार व्यवस्था न ठेविल्यामुळे हे रोग जडतात. व त्यांस आणखीही अनेक कारणे आहेत. एकतर त्या अवस्थेंत अतिक्वाळजीनें संगोपन करावयाचे तें स्त्रियांचे आधीन असते, आणि अर्भकास तर बाचा इत्यादि निवेदन सामर्थ्य नाही हे तर उघडच आहे. तेव्हां रोदनादिकारणावरून अनुमानानें अभ्यंतर रोग जाणले पाहिजेत. मग प्रथमतः औषधोपाय व्हावयाचा तो तितक्या आस्थेनें सत्वर घडत नाहीत. कारण अज्ञानांध स्त्रियांस बाहेर बाधा दृष्टपडणे इत्यादिकांवर जसी विशेष श्रद्धा बसून गेली असते तितकी औषधोपायांकडे नाही त्यामुळे अत्यावश्यक जो औषधोपाय तो करण्यापूर्वी अंगारे, धुपारे याजविषयींचा उपाय अगोदर पाहातात. इकडे बाल्यावस्थेंत सप्तधातूंचे अति मृदुत्वामुळे व शैथिल्यामुळे व्याधि सत्वर प्रबळ होतो. व आ-

डाणींवेद्याचे औषधानें विक्रीपास जातो असें ही घडतें.

दुसरें असें कीं क्वचित् जननी दुग्ध दोष असतो तो ध्यानांत येत नाहीं.

क्वचित् श्रीमंतांचे घरांत दाई ठेवितात तिचें दुग्ध त्यास मानत नाहीं. व जसें जननी दुग्ध पळ्यास पडतें तसें दायीचें दूध पथ्यकारक होत नाहीं.

मग एका दायीचें मानत नाहीं ह्मणून दुसरी ठेवावी. तिचेंही मानत नाहीं तेव्हां तिसरी ठेवावी असें झाल्यानें मुलाची प्रकृती बिघडत्ये, ती सोयीवर येणें कठीण. यास्तव जननीचेंच दुग्ध असावें. गाढीचें दुग्ध मुलांस प्रशास्त आहे, कारण गाढीचें दूध आंगावरचे दुधाप्रमाणेंच पातळ असोन त्यांत क्षारांश विशेष असतो, त्यामुळे ते विकार होत नाहीत. गाईचें दूध पाज्जणें झाल्यास एकाच गाईचें पाजित जावें. त्या गाईस पसा दोनपसे व्याळत शोषा आणि कांचळें मीठ ओंजळभर वतुरीचें फोल हें घालावें. ज्या गाईच्या दुधावर लोणी फार थोडे घेतें त्या गाईचें दूध पाजावें.

या दुग्ध दोषांमुळे असें होतें कीं, प्रथम पोटांत अतिशय दुरवू लागतें तें पें करून तें मूळ अतिशय रडूं लागतें त्याजवर समयीं जर उपाय केला नाहीं तर तेवेंद उत्तरोत्तर अधिक होऊन कष्टसाध्य होतात. व ती पोटादुखीची त्याला सवय लागते. मग खेकूरू रडवें आहे ह्मणून त्याला अफू देतात. तें पें करून अवष्टंभ होऊन ओंकारी व बद्धकोष्ठ असे अनेक विकार होतात.

तांच्हे मुलास जें गाईचें दूध पाजितात त्याची साय नीटपणें काढली पाहिजे. ह्मणजे असें, एकवेळ खर्पूस तापवून तें रवालीं उतरून तसेंच राहूं द्यावें. मग साय चांगली जमली ह्मणजे ती काढून पुनः अमळ तापवून नंतर फिरोन साय घेईल ती काढून तसेंच राहूं द्यावें. मग घट्टफडकें दुहेरी करून त्याजवर गाळून मग तें दूध पाजित जावें; याप्रमाणें मुळापासून तजवीज ठेविली पाहिजे. रोज रात्रो त्याचे जननीनें निजतेसम-

धीं विड्यांत अर्धामूठ बाळंत शोफारवात जाव्या व सकाळींही अर्धामूठ खाव्या, ह्यणजे दुग्ध निर्विकार होतें.

लहानपणीं मुलांचा जठराग्नि लघु आणि पातळ अशा पदार्थांचा मात्र पाक करितो. त्यामुळे दुधावरचें सायदेनं नकाटिलें तर पोटांत त्याचें पचन न होतां सायदेनं आंतड्यांशीं चिकटून राहातें मग त्यावर नवीं पुढें बसोन त्यापासून अनेक रोग होतात. याच प्रमाणें जननीचे स्वाण्यांत वा वडें आलें तर दूध दुर्विकार होऊन विक्रिया जडते.

लहान मुलांची प्रकृती कफप्रधान असते आणि वायूही प्रायः उर्ध्व गतिक असतो. आणि जठराग्नीतर वरसांगितले प्रमाणें असतो, तेणें कस्तूत प्रायः कफाश्रयाचे रोग विशेष होतात आणि रुमीही होतात.

**पोटांतले रोग.** (ससणी (श्वसिनी) आंकडी, तीन प्रकारचा डबाक वळ, आणि एक साधारण पोटांतलें असे रोग होतात.

**ससणी.** ह्य रोग वरसांगितले कारणांनीं कफाचें जाळें होऊन तें वायूचे नैसर्गिक गतीस अवरोध करितें. तेणें कस्तूत तो अवरुद्ध वायु क्षुब्ध होत्साता इतस्ततः सवेग संचार करूं लागतो. तो वायुतर कोणतेही प्रकारें आपला गमन मार्ग खुला करावयास यत्न करीत असतो; परंतु त्याचे त्यास वेग संचारानें पोटांतली आणखी कफांश एकत्र होऊन त्या जाव्यास घेऊन मिळतो, तेणें कस्तूत त्या वायूस अधिक अवरोध होऊन त्या ऊर्ध्व गतिक वायूचा जोरानें तें जाळें वर चढतां चढतां काळजास व्यापून पुढें कंटावरोध होतो. याससणी प्रमाणें अतिसत्वर वर्धिष्णु असा प्राणघातक दुसरा रोग नाही.

हा रोग कफसमुद्भूत आहे ह्यणून कित्येक वेधे यारोगावर उष्णोपचार करितात. त्यायोगें गुणतर क्वचित् प्रायः अवगुण मात्र होतो. कारण उष्णोपचारानें त्या अतिनाजूक बाळाचें तोंड आंतून हीरपळव्यासारखें होऊन कंटास

कतो. मग कांहीं औषध पाजिलें असतां तें झोबतें तेंणें करून तें बाळक फार व्याकूळ होतें. इतकेंच नाही तर कंठाचे गर्दें घातवाहिन्या धमन्या आहेत त्या सुकून विंबून जातात. आतीं सकृते वर सांगितलेले कफ जाळ्याचा पातळ पणा कमी होऊन घट्ट होतें तेंणें करून बाळूचे उर्ध्वगतीस अधिक अवरोध होऊन रोग प्रबळ होतो.

सप्तमीवर. मोटाहिरडा, वेहेडा, ज्येष्ठीमध, चहाचे पाण्यांत अथवा ऊष्णोदकांत उगाळून त्यांत थोडेसें सेंधव आणि मध घालून तें चाटवात जावें. प्रकृतीचें तारतम्य पाहून त्यांतच रेवानिनीचा एकादा घे टाळगाळावा. हिरडा, वेहेडा, आणि कोहोळ्याची एक बी, हीं एकत्र उगाळून थोडे पाजावें.

डिकेमाती, रेवाचिनी, आणि एळ्या (काळाबोळ) यांची उन्हापाण्यांत रस्तड करून पोटावर घालावी. परंतु बेबीवर घालून नये. विड्याचीं पिकलीं पानें यांस एरंडेल्यावून नीं कौमट कौमट पोटावर देवावीं व तशा पानांनी पोटां शोकीत जावें. दाक्षगाची पुडी देऊन वर दोन बोडलीं चहा पाजावा. दाक्षगाची पुडी या रोगावर प्रशस्त आहे.

त्या मुलाचे मुतांत हिरडा, वेहेडा उगाळून त्यांत थोडेसें सेंधव घालून थोडे थोडे पाजात जावें, गुळांत चण्याचे डाळिंबीहून कमी पापड रवार घालून त्यांत थोडेसें आंग दूध घालून पाजावें. ओकारी होईल. हें औषध दोन तीन महिन्यांचे मुलास देईनये.

गरळा. विड्याचीं पानें, सुपारी, कात, आणि चुना, यांचा यथायोग्य विडा करून त्यांत चिमूट भर ओवा, अर्धचिमूट बाळंतशोपा, व रंगारी हिरडा अर्धा व थोडेसें पादेलोण घालून विडा चांगला चावून सर्वांचें एकरूप होऊन रसाळ झाल्यावर तौरस बोडल्यांत गाळून दोन तीन बोडलीं पाजावीं. हा गरळा आठ वाहा दिवसांनीं घालण्याचा हमेशा परिपाठ ठेवावा. ह्या कफजन्य, वातजन्य, विकार व दुसरे कांहीं विकार होऊं पावत नहिं



आंकडी. ह्मणजे वतारल्या सारिवें होणें, हा रोग उष्णापासून वायु द्वा-  
 ब्य होऊन एका एकीं त्या उष्ण प्रकोपासहित मस्तकांत शिरून सवेग असतां  
 सारल्या सारिखा होतो, तेणें करून हस्तपादाद्यवयव थर थर होऊन डोळे व-  
 दारले जातात. इन क्यांत जर तच्छा मक उपाय न झाला तर तो स्वस्थानीं  
 येण्यास महा कष्ट पडतात. महा राष्ट्र देशांत हा रोग झाला असतां तें  
 मूलवतारतें मग त्यास लोक बाहेर बाधा झाली अशी कल्पना करितात.

या प्रमाणें आंकडीचा प्रादुर्भाव झाला असतां त्याचे डोळे उघडे न ठेवि-  
 सां हातानें हळूच पापण्या मिटवून ठेवाव्या. जशी डोळ्यांच्या पुढें आंधरी  
 किंवा मिरगी अथवा चक्रे येऊं लागलीं असतां डोळे मिटून धरल्यानें ति-  
 चा जोर कमी पडतो. त्याच प्रमाणें डोळे मिटून धरिले असतां आंकडी-  
 चाही जोर कमी होतो. डोळे उघडे ठेविले तर अधिक जोर येतो.

आंकडीवर. तत्क्षणीं पांढरा कांदा नखानें थोडासा चिरडून नाकां-  
 शीं धरावा, हळूच हुंगवावा, ह्मणजे तत्क्षणीं आंकडी उतरते. गुलाबज-  
 ळ काष्ठसाचे बोज्यानें ताळु शिवाय सर्व मस्तकास व कानामार्गे व क-  
 पाच्यान्नर आणि डोळ्यांवर लावाचें, मोगहिरडा थंड पाण्यांत उगाळून हि-  
 रड्यांस व जिमेखातीं व थोडासा जिमेलाही लावावा. इतक्यानें उपश-  
 मन न होईतर हिरडा व आंवळ कठी आणि थोडाशी स्वर्दासारवर अ-  
 शीं उगाळून अंजन कराचें आणि कांद्याचा उपाय मधून मधून चालू देवावा. यापे-  
 गाचा शिक्षक कांद्या सारखा दुसरा नाही. कांद्याचे हुंगण्यानें आंकडी उतर-  
 ल्यावरही घर सांशितल्या प्रमाणें अंजन कराचें व हिरडा उगाळून हि-  
 रड्यांस लावावा. कारण या आंकडीचा सरं वसा नाही किरून ही राहून  
 राहून चढते. यास्तव घरसांशितल्या प्रमाणें प्रयोग केला ह्मणजे वारं-  
 वार होऊं पावत नाही.

जामुलाचे मस्तकांत उष्णता पार असते त्यांस प्रायः आंकडीचा

रोग होतो.

डब्या हा रोग दुधाचे सायटे किंवा अशा प्रकारच्या पदार्थांचे सेवन झाल्याने पोटांत सायट्या सारिखा किंवा ब्रेडच्या सारिखा आकार होऊन आंतड्यांस विकटून राहातो मग उत्तरोत्तर त्यावर सायट्या सारिखां पुढे बसून बसून तो वाढत जातो. मग त्याचा आकार डब्या सारिखा जमतो. त्यास खाळी किंवा बाजूस अथवावर छिद्र असते तें त्याचें तोंड. त्यांत जो ऊर्ध्वमुख असतो तो साध्य, बाजूस तोंड असते तो कृष्णसाध्य आणि अधोमुख असतो तो बहुधा असाध्य.

हा रोग साहामहिच्याचे उपरांत वयाचे मुळास होतो.

कवळू. ह्मणून रोग आहे तो पोटांत डावे बाजूस रखापरखुंटी सारिखा होत असतो तो समय विशेषीं विघटून पसरतो. समयविशेषीं आत्मस्थितीवर ही असतो.

डब्यावर. कडूवटावन ह्मणीचे मूत्रांत शिजवून त्यामूत्रासदां खलावे. मग तें चालपर घेऊन एक गुंजपर पापडरवार अथवा संचच्याची पृड झांज बरोबर मधांत द्यावे. अथवा गोमूत्रांत कालवून द्यावे. याप्रमाणे विल्यक्रम चालवावा. सकाळ, सांज, किंवा सकाळीं मात्र द्यावे. गोमूत्रांत सारवर आणि मीठ समभाग घालून तें पाजीत जावे. एळिया (काळ्याबोळ) डिकेमाली एकत्र करून पाजावी. खबुदरांची अथवा शारव्यांची विष्टा मधांत चाटवावी. तोळापर पापडरवार, एक मोठेवांगें अशीं कळूईचे भांड्यांत शिजवून त्याचा गोमूत्रांत खल करून त्यांतून दोनचाल घेऊन गुढ्याचे पाण्यांत पाजीत जावे. रिंगणी आणि डोरली यांचे काढ्यांत तोळापर पापडरवार खलून तें एकेक-बोंडलें पाजावे.

वाल्घोपचार. बेंबीच्यावर तीन बोटे जागा टांकून तेथें बिबव्याचेबा-

## वाळरोग.

हुले काटावे व बेबीचे दोहोवाजूस बेबी पासून दोन तसूचे अंतरावर दोन फुल्या काटाव्या. तो बिबवा चिडण्या साठीं केळीचे पानास दिवे ल लावून त्याजवर बांधावे, पुढें त्या बिबव्यास मलमाच्या पल्यालावून या हातें ठेवावे. वांगें फुंफाळ्यांत घालून भाजून काढून त्यांत सज्जीखार घालून तें पोट्यावर बांधात जावे.

डव्यावर जे उपचार सांगितले आहेत तेच कवळवरही योजावे.

**वाळ घुटी.** सुरवारी हिरडा, बेहेडा, अतिविष, नागरमोथे, इंद्रजवांचा एकदाणा, वावडिंगांचे तीनदाणे, अकूलकारा, ज्येष्ठीमध, हीं औषधें अर्धमूट बडीशेप व चिमूटभर बाळंत शेप घेऊन अर्धचट कूटून तिचा चहा करून त्या पाण्यांत उगाळावी. मग त्यांत जोंधळ्या इतकीं सेंधवाची पृड घालून घम घ घालून तें बोंडलेभर पाजावे. या प्रमाणें मूळ एक महिन्याचें झाल्यावर नित्य क्रम चालवावा. या औषधांत सर्वां पैक्षां हिरडा जास्त उगाळावा. त्याचेर खालोरवाल ज्येष्ठीमध, शारदतु आणि वसंतऋतु यांत वर सांगितलेले पाण्यांत उगाळलेली घुटी मानत नसल्यास गुळकंदाचे पाण्यांत उगाळावी. मूळ साहामहिन्याचें झाल्यावर घुटी दोन अडीच बोंडलीं पावेतो वाटवावी आणि सेंधव चण्याचे डाळिंबी इतकें घालावे.

याप्रमाणें नित्य क्रमचालत असतां होजर ताप आला तर पाचघुटींत काडे चिराईत उगाळावे आणि रात्रो निजतांना बडीशेपेच्या कढ्यांत सडीसारखर घालून पाजावी. खोकला झाल्यास त्याच घुटींत बदामाचें सालपट काढून तो उगाळावा. रुका खोकला असल्यास ज्येष्ठीमध, बदाम अर्धाक उगाळून दुसरीं कमीं उगाळावीं. पोट दुखूं लागलें तर जोंधळ्या इतकी दिवेंमाली उगाळावी. मळ शक्ति, साफ होत नसल्यास वाळहिडी उगाळावा. किंबा वाहव्याची शेंग फुंफाळ्यांत घालून तिचा मगज काढून तो मगज घोडासा त्याच घुटींत घालून द्यावी. तितक्यानें ही मळ साफ न होईतर

सोनासुरीचे पाण्यांत घुटी उगाळावी.

ओकारी लागली तर अकूलकारा कमी करून सवीपेसां नागरमोथा अधीक उगाळावा.

फार हंसू लागले तर हिरडा, बेहेडा कमी करून जायफळाचे दोन वेदे उगाळावे.

उचकी फार लागलीतर नुसती कुटकी उगाळून चाटवावी. लहानपणीं मुलांस स्वारीक उगाळून चाटवितात; परंतु ते अगदीं अप्रशस्त कारण, ते-  
णेंकरून पोटांत जाळें बांधले जाते. व कोठ्यांत गरमी होत्ये, त्या योगें का-  
ळेंकरून रक्त पडूं लागते व रक्तकासोकला लागतो.

कृमी व जंत. यांवर उपचार. वावडिंगें दाणे सुमारे १६ किंवा १० किर-  
माणी ओवा एक चिमूट, इंद्रजव दाणे सुमारे ६ मोटाहिरडा, बेहेडा, उन्हापा-  
ण्यांत उगाळून आत सेंधव आणि मध घालून पाजावे. एरंडेल उन्हापा-  
ण्यांत घावे. खाजरे अळू याचा कांदा जाळून त्याची राख मधांत किंवा पा-  
ण्यांत घावी.

सागर गोटीचीं पानें सुमारे ७, पळस पापडीच्या बिया दोन, धणे सु-  
मारे १ मासा, वावडिंगें एकमासा, वाकुंभा १ मासा हीं औषधें अर्धचद कुटून  
रात्री पाण्यांत भिजत घालून देवावी. दुसरे दिवशीं सकाळीं कुसकरून तें पा-  
णी घेऊन आंत खडेसारखेची पूड घालून घावे. कापूर गुळांत घावा. ध-  
ण्याचे पाण्यांत सतापाचे पाल्याचे रसाचे चार साहा घेव घालून घावे.

लहान मुलांस, पोटांत रोग होतो त्याचें कारण आईचें कुपण्यानें दूध  
नासलें जातें हें मुख्य कारण आहे. वर वर दूध घालतात तें चांगलें नापवून  
घड झाल्यावर त्याचें साचवें काढले न काढले व घुटी देण्याची हयगय हो-  
ते त्यामुळे पोटांतले रोग अनेक प्रकारचे होतात.

लहान मुलांचे पोटांतल्ये रोगांवर. औषधें. सशीवर. सशाचें रक्त किं-

वा त्यारक्ताचे फडके कुं वळून पाजावे. डबा होतो त्यावर. कडू वृंदावनीचे फळ, ह्यशीचे मूत्रांत उगाळून ते थोडेसे पाजावे. उडते होतें त्यावर व ससणी वगैरे दुसरे अनेक रोगांवर. गोरोचन, व हळद विड्याचे रसांत द्यावी. विड्याबरोबर कडूजिरे रवाऊन त्याचा गरळा हळद घालून द्यावा. कासालाचे पाल्याचारस काढून त्यांत हळद घालून पाजावा. ह्मणजे उरुटी व मळशक्ति होऊन घोट साफ होईल. सतापाचे पाल्याचारस व बांबीचारस एकत्र करून मध घालून पाजावा. विड्याचे रसांत सोनचांप्याचे फुलांतली कळी व शहद केलेला सज्जीखार घालून पाजावी. चवधारीनिवेंडुंगाचीं पानें आणून शेकून त्याचारस काढावा. त्यारसांत एव्या (काळा बोट) हिरडा अथवा रेवाचिनीचा शिरा घालून रगत स्वतून ओढाधरे-प्रसा पोटावर छेप करावा. बेबीवर घालून घे. गोमूत्र एक दोन वेळा गाळून त्यांत हळद घालून पाजावे व रोगाचे प्राबल्य असल्यास हिरडाही त्यांत उगाळावा. वाफळीची बी विड्याचे रसांत अथवा दुधांत अथवा पाण्यांत उगाळून पाजावी. गुळांत सज्जीखार द्यावा, ह्मणजे पोटांतलीं जळमटे पडून साफ होईल. उत्कृष्ट दारूचे दोन चार घेंब बोंडलेसर पाण्यांत घालून पाजावे फार ऊष्णोपचार द्याल्यानें गळा, छाती, कोरडा पडून मूळ जायां होतें. यास्तव शक्ति तारतम्य व रोगाचे तारतम्य पाहून औषध योजावे. घसा व छाती यांला कोरड पडली असल्यास ज्येष्ठीमध व बडीशेप कुटून त्यांचा उकाळा करून त्या पाण्यांत घुनः ज्येष्ठीमध व थोडासा अकूल कारा उगाळून त्यांत थोडेसें थेंब व मध आणि खडीसारवर घालून चाटवावे. गाईचे साजूक तूप, मध, वसेंथव आणि त्यांत आल्याचे रसांचे एक दोन बिंदु अशीं एकत्र करून चाटवावीं; परंतु पोटांतला रोग नसेल तर हे तुपाचे औषध योजावे.

मदात्यय, पानात्यय. सरा व मद्य प्राशन करावयाचा काळ व परिमा-

ण प्रातः काळीं दंतधावनादि शरीरशुद्धीचीं कर्मेकरून आपले सामर्थ्य पाहून चारलो-  
न्यापासून साततोळे पावेतो साराअथवा मद्य घ्यावे. दोनप्रहरीं स्निग्धपदार्थ  
गोधूमादि पिष्टान्न व मांस इत्यादिकां सहवर्तमान प्राशन करावे रात्रीचे प्रारंभ  
समयीं तित्तेकेच अथवा प्रकृतीला मानेल व अंतःकरण सुस्थितीवर राहिल  
इतके घ्यावे. याप्रमाणें यथोक्तकाळीं व यथोक्त परिमाणानित्य सेवन केले असतां ते मद्य रसायन रूप होऊन आयुष्याची व शरीराची वृद्धी करिते, बळ  
बुद्धिप्रद होतें. अमृतासारिखें शरीरास हितकारक होतें. यांत अंतर पडूनरी-  
तीपेक्षा अधिक व अनियमित काळीं सेवन केले असतां तेच मद्य विषासा-  
रिखें दाहादिक उपद्रव करून मदास्यय रोगास उत्पन्न करिते. मदास्यय ह्य-  
णजे मदेकरून प्राणहानि तो मदास्यय रोग बहूत प्रकारचा आहे.

१ सारा व मद्य यांचे गुणदोष नियंत प्रकाशांत गुणदोष प्रकरणांत मद्य  
प्रकरणीं लिहिले आहेत. ही सारा अमृतासारिखी हितकारक आहे. हिचा  
अनुभव पाहतां सारा सेवन करणारे हिंदू वगैरे यांजपेक्षां सारा सेवन कर-  
णारे प्रत्यंत वासी युरोप खंडाधिस्थ लोक शरीरानें सुदृढ व मेहेनती व  
दीर्घायु असे आहेत. त्यादेशांत सारा इतकी उपयोगांत घेतली ती सदहू  
विंचे गुणावरून व थंड हवेमुळे असें वाटते. आतां ती अतिसेवनानें अ-  
पाय कारक ही गोष्ट स्वतंत्र आहे. अन्नही अतिसेवन केले असतां अपा-  
य कारक होतें. ही गोष्ट न्याय संमत आहे. जो आपल्यास जीवायुः पराक-  
मास्पद त्याचा अतिक्रम केला असतां त्यापासून विपरीत फळ कांमिळनेय.

याचप्रमाणें ताडी, माडी, खजुरी, हीं मद्यें सदहू प्रमाणें सेविलीं अ-  
सतां हितकारक आहेत. परंतु प्रायः कैफ करणारे पदार्थांत इतकी यशी  
करण शक्ति आहे कीं मनुष्यांस ते आपले अगदीं स्वाधीन करून टा-  
कतात. ह्मणून मनुष्यांनीं असल्या पदार्थांविषयीं हितापुरता संबंध घेवता.  
मदास्यय रोगावर. महाकुंगाचे आंतील केंसर व डाळिंबाचे दण घावे.

द्राक्षें, आंबळे, खजूर यांचा हिम करून द्यावा. आंबळ्याचे रसांत साखर-  
घालून त्यांत पारा १ गंधक १ यांची कज्जली घालून द्यावी. निंबू आणि बता-  
से यांचें सर्बत द्यावें. पिकलेले महाखुंगाचारस साखर घालून द्यावा. आं-  
वळ्यांचा मुरंबा द्यावा. गुलकंदाचे पाण्यांत थोडासा निंबाचारस घालून  
ते द्यावें. थण्याचें पाणी काढून त्यांत खडे साखरेची पूड घालून आंत म-  
चाळ भस्म द्यावें. मध, खजूर, द्राक्षें, आंबसेलें, डाळिंब, व फालसें यांचें  
सर्बत द्यावें. जुने शिंचेंत साखर घालून तें निंबाचे रसांत द्यावें.

### वाजीकरण. कामोद्दीपक.

धातुपुष्टौषधं. शुककोहळे वाढून तुपांत गोळी करून खावी. वरदूध  
प्यावें. कचबी जाचें व तालिमरवान्याचें चूर्ण साखरे बरोबर खावें. वर धा-  
रोष्ण प्यावें. गोरवरू, शतावरी, विरवन्याचें बीज, मुद्रा, अतिबला यांचें चूर्ण  
रात्रोदुधांत द्यावें. स्वर्णमाक्षिकादिकचूर्ण. स्वर्णमाक्षिक, रससिंदूर, लोह-  
भस्म, हरीतकीचेंचूर्ण, शिलाजित, वावाडिंगचूर्ण, हीं औषधें एकत्र खळून  
घुतांत द्यावीं. आसंधपाक, महाकूष्मांडपाक, गोरवरूपाक, सालंमिथ्रीपा-  
क, हे द्यावे. मोचरसाचें चूर्ण ॥०॥ तोळा खडी साखर ४ तोळे गाईचें दूध पक्का  
पायशेर इतकें एकत्र करून द्यावें. उडदांचा काढा करून त्यांत गाईचें दूध  
गाईचें तूप, व साखर घालून द्यावें. शतावरी, चिकण्याचें बीज, कचबीज  
विरवन्याचें बीज, गोरवरू तीळ, उडीद यांचें चूर्ण करून आटलेले गाईचे  
दुधांत अथवा साखर घालून त्यांत द्यावें. एक किंवा दोन गुंजा शडूकेले-  
ली अफू साखरेंत खावी. वर आटलेले दूध प्यावें. ज्येष्ठीमधीचें चूर्ण म-  
ध व तूप घालून प्यावें. वर दूध प्यावें. आंबळ काठी, गोरवरू यांचें चूर्ण व  
गुळवेलीचें सत्त हीं तिन्हीं तूप साखरे बरोबर सेवन करावीं. दूधजले वृद्ध  
असला तरी अजरामर होतो. फाई कोहळ्याचे चूर्णाला अंगरसाच्यासात

भावना देऊन ते चूर्ण तूप व मध यांत घ्यावे. उटकटारी, गोरवस्तू, कवचबीज यांचा दुधांत पाक करून ते सेवन करावे. उटकटारीचे चूर्ण दुधांत घालून पक्क करून त्यांत साखर घालून सेविले असता उत्कृष्ट पौरुष येते. गाईचे तापलेले दुधांत गाईचे तूप व साखर घालून घेत जावे. यासारखा पथ्य व तेजोबल वर्धक, पुष्टिकारक प्रयोग दुसरानाहीं. भांग १ बिबकमूळ २ कायफळ २ कांकडशिंंगी २ चिरफळी २ जायपत्री १ अन्नकमस्य १ लोहप्रस्य. सर्वांच्या निमेषूळ घालून बोराच्या आठळी एवढी गोळी करावी. ती गोळी सायंकाळी खावी. वर दूधप्यावे. घुटका. लवंग १ जायपत्री १ दालचिनी १ पिंपळी १ अफू १ अकूलकारा १ समुद्रशोकाचेबी, आणि सर्वांबरोबर चिनी साखर घालून बाल प्रमाणे गोळी तीन घटिका दिवस उरला ह्मणजे ती घ्यावी. उत्तार निंबू.

स्तंभनशुटिका. कस्तूरी १ मासे ६ केशरतोळा १ रुमामस्तकी १ लवंग १ जायफळ १ अकूलकारा १ जायपत्री १ एलची १ दालचिनी १ बोपचिनी १ कंसोळ १ तेजवळ १ मदनमस्त १ पिंपळमूळ १ उंठी गणबीज १ कवचबीज १ सरांटे १ मुंडी १ मालकांगोणी १ समुद्रफळ १ हिंगूळ १ मोचरस १ इंद्रजव १ शतावरी १ नागरमोथे १ काळीसुसळी १ नागकेशर १ सोनेरीवरवी १ रुपेरीवरवी १ पिस्त्यांचामगज. १ तीनवर्षांचा जुना गूळ १ तीनवर्षांची जुनी अफू सर्वांबरोबर घालून गोळी बोरा एवढी करावी. ती दोन वेळा खात जावी. आंबट ते लकट तिसर बर्ज्य. गोळी घेतल्यावर जे वून ये. हे औषध उत्कृष्ट वीर्यस्तंभक व पोष्टिक आहे. उत्तार निंबू.

बंदेज. कस्तूरी १ केशर १ जायफळ २ लवंग ४ अफू ४ भांगेचेबूट ४ एकत्र करून गोळी बाल प्रमाणे घ्यावी. चूर्ण. १ तालिमरवाना १ मुसळी १ सरांटे १ साखर ४ गाईचे दुधांत ७ दिवस घावे.

वीर्यरुद्धि आणि स्वभावस्थेवर चूर्ण. १ सालमिथ्री १ सफेनसुसळी.



सरांटे १ तालिमखाना १ चिकण्थाचापाला १ मेदिनीचाफळा १ सरक्यांचामगज १ मुलतानीमाती १ रोहिषगवताचे गोंडे ९ खडीसारवर घालून दररोज तीनमासे चूर्णपावशेर दुधांत द्यावे. ह्मणजे धातु पुष्ट होऊन स्वभावस्था बंद होते.

घुटका. अफीण ३॥ मासे, केशर ३॥ मासे, मिचें ७ मासे, जायफळ ७ मासे, जायपत्री ७ मासे, कस्तुरी १॥॥ मासे, लवंगा १७॥ मासे एकत्र करून मधांत खळावे. आणि गोळी १॥॥ बाल प्रमाणें करावी. उत्तार निंबू.

वाजीकरणावर घृत. पांढऱ्या कणेरीच्या मुळ्या पक्काशेर आणून ठेवाऱ्या त्यांत आठशेर पाणी घालून काढाकरावा. चतुर्थाशे उरल्यावर त्यांत दोनशेर ह्यशीचे दूध घालून आठ वावे नुसते दूध उरले ह्मणजे त्यांत सोमल १ तोळा, जायफळ १ तोळा, जायपत्री १ तोळा, केशर १ तोळा, लवंग १ समुद्रफळ १ हीं एकत्र वाटून टांकावीं. नंतर तें दूध विरजावे चांगले चकूदक्षं बनले ह्मणजे तें रबीनें घुसळून त्यांतील लोणी काढून घ्यावे. तें लोणी कढवून तूप करावे. तें तूप एकाशिशीत भरून ठेवावे. देण्याचा प्रकार. तें तूप एकचिंदू विड्याच्यापानास लावून नुस्से पान खावे. बर त्रयोदश गुण तांबूलखावा. ह्मणजे स्मरतेच्या फार होईल. पित्तप्रकृतीच्या मनुष्यांस हे अपकार करील. यास्तव प्रकृतीपाहून द्यावे. शूद्रहिंगूळाचा ३ मासे वजनाचा खडा घेऊन रवापरावर ठेवावा. त्याच्या भोंवतालीं लवंगांची पाळ लावावी. आणि त्यावर पांढऱ्या कांद्याचा रस स्रमारे पावशेर काढून परचेवर घालून खालीं विस्तव पेटवून तो रस आटवावा. नंतर तो खडा बलवंगा एकत्र खळून पूड करून ठेवावी. ती अनुपान योजून द्यावी. हा योग कामुक पुरुषांस सिद्ध होतो असा अनुभव आहे.

धातुपुष्ट औषधें. तालीमखाना १ तोळा, एडचीदाणे १ तोळा, चपांढरीं मिचें दाणे तीन चार यांची एकत्र पूड करून त्याचे साहा भाग करावे मग पिकलेले तिधारी केळ्यांत त्या साहा भागांतला एक भाग भरून रात्रो

चांदण्यांत ठेचावें. सकाळीं दंत धावन केल्यावर तें केळें साल काढून रवावें. याप्रमाणें दोन तीन मंडळें करावें. धातुस्थानीची गरमी जाऊन धातुपुष्ट होते. व मस्तकांतील गरमी जाऊन डोळ्यांस थंडाचा येतो.

इसबगोल २ भाग, एलची दाणे १ भाग, खडे सारखर तीन भाग, अशीं रात्री पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं रवावीं किंवा याची फकी मारून वर गाईचे दुधाचे एक दोन घोट घ्यावे.

ज्योतिष्मती. खडे सारखर आणि एलची दाणे समभाग घेऊन एकत्र कुटवीं मग चार मासे ती पूड घेऊन चार मासे हिरवें दिवेल अथवा एरंड्याचे आंतला मोक घालून सकाळीं दंत धावन केल्यावर घेत जावें मरुतीचें पान पाहून वजन अधिक ही वाटवावें. हे औषध सेविलें असतां मस्तकांतील उष्णता जाऊन मगज थंड होऊन डोळ्यांतील ही गरमी जाते आणि डोळ्यांत तेज येतें.

बदाम १ भाग, हिरचे दिवेल अथवा एरंड्यांतील मोक दोन भाग, एलची दाणे १ भाग, हीं एकत्र कुटून त्यांत चार भाग खडे सारखर घालून व चार भाग गाईचें साजूक तूप अशीं घालून तीं सारीं एकत्र कालवून रात्री पौर्णिमेचे चांदण्यांत ठेवून सकाळीं आणावें. रोज सकाळीं चार मासे किंवा साहा मासे घेत जावें. मस्तकांतील उष्णता जाऊन मस्तकांत मगज येऊन नेत्रांतील सर्व विकार दूर होऊन तेज येतें.

जवांचा एक शेर लोट एक शेर साजूक तूप आणि एक शेर खडे सारखर व तोळा भर पांढरीं मित्रें आणि दोन तोळे एलची दाणे यांची पूड करून हीं सारीं औषधें एकत्र कालवून चांगलीं मळून एकरूप झालीं ह्मणजे कल्हईचे घाळींत थापून पौर्णिमेचे रात्री चांदण्यांत ठेवून सकाळीं आणावें. रोज सकाळीं चार किंवा पांच तोळे घेत जावें, वर गाईचे दुधाचा एक घोट घेत जावा.

गव्हांचा एकशेर रवा घेऊन त्यास गाईचे दुधाचा हात देऊन प्रहरप्रर दडपून ठेवावा. नंतर तुपांत परतावा. व एरंड्यांचा एकशेर मोक घ्यावा. तोही तुपांत परतावा. एकशेर रवा गाईचे दुधाचा तोही तुपांत परतावा. मग तीं सारीं एकत्र कालवावीं, आणि त्यांत एलचीदाणे तीन तोळे, पांढरीं भिरें सहामासे, दुध्याभोंपळ्याचे बियांचे मगज पावशेर व बदामाचा मगज पावशेर हीं कुटून त्यांत घालावीं. पुनः सारीं एकत्र कालवून मगरव डेसारवरेचा पाक करून त्यांत कालवून कल्हईचे भाड्यांत थापून बड्या पाडाव्या रोजचार किंवा पांचतोळे सकाळीं खात जावें. मस्तकांतील उष्णता जाऊन मस्तकांत मगज येतो. आणि डोळ्यांतील गरमी जाऊन तेजवा दते. आणि धातू पुष्ट होते. वात आणि पित्त यांची शक्ती होऊन रक्तवृद्धी होतो. दोन तोळे गाईचे छोणीं, दोन तोळे खडीसारवर, सहामासे एलचीदाणे, सहामासे नागकेशर, हीं सारीं एकत्र कालवून दोन मंडळें पावेतां रोज सकाळीं सेवन करावें.

### रसायनें.

धातूपधातू व रसोपरस व विषोप-

विषे, व रत्नोपरत्नें, इत्यादि-

कांची शक्ती व मारणें.

सप्तधातूंची शक्ती. सोनें १ रुपें २ तांबें ३ शिसें ४ कथिल ५ लोह ६ खर्पर ७ ह्यणजेजस्त ७ यातून ज्या धातूची शक्ती करावयाची असेल त्याचा रस करावा. अथवा पत्रे करून तापवून लाल करून तेल व ताक व गोमूत्र व कांजी यांत सातवेळा पृथक् पृथक् विझवावें. नंतर शिवटीं कुळ्याचे काढ्यांत व त्रिफळ्याचे काढ्यांत एकेक वेळ विझवावें. अथवा केळीचे कांद्याचा रस काढून त्यांत सातवेळ विझवावें किंवा रुईचे चिका-

ततीनवेद्य विद्मवावे. ह्यणजे शक्ति होते.

सप्तधातूंचें मारण. धातूंचे पत्रे करून त्याचे चतुर्थांश मनशीळ व गंधक घेऊन रुईचे चिकांत वाटून पत्र्यास छेप करून शारावांत घालून मात कापड करून गजपूट घावे. या प्रमाणें बारा पुटे दिलीं ह्यणजे सर्व धातूंचें भस्म होते.

दुसरा प्रकार. पत्र्यांचे चतुर्थांश पारा व गंधक यांची कज्जली घेऊन निंबूचे रसांत अथवा कोर कांड्याचे रसांत खल करून पत्र्यांस छेप करून वाळवून शारावांत घालून मात कापड करून गजपूट घावे ह्यणजे भस्म होते.

तिसरा प्रकार. गेरू, सज्जीरवार, बीडलोण, रुईचाचीक, नवसागर, कोरकांडें, गुंजा, यांचें चूर्ण व धातूंचे पत्रे एकत्र थरोथरी सुशीत घालून ती मूस कोळशांत ठेवून अग्नि द्यावा. ह्यणजे भस्म होते.

उपधातूंची शक्ती व मारण. सूवर्णमाक्षिक ह्यणजे सोनाकरवी ३ भाग सेंधव १ भाग, यांचें चूर्ण करून लोखंडाचे कढईत घालून तुलीवर ठेवून रवालीं अग्नि लावून जंबीरनिंबाचारस त्याजवर घालून लोखंडाचे व त्याने अथवा पळीने घोंटावे, लाळ झाल्यावर चूर्ण काढून घावे. ह्यणजे शक्ति होते, नंतर कुळथाचे काढ्यांत अथवा गोमूत्रांत अथवा तेजांत खलून शारावांत घालून कापड माती करून गजपूट घावे ह्यणजे भस्म होते. याच प्रमाणे सर्व उपधातूंची शक्ति करावी. रोप्य माक्षिकाचे चूर्ण करून कुर्दीली व मेंदशिंगी व जंबीर निंबू यांचे रसांत एकेक दिवस खळ करून उन्हांत तापविलें असतां शक्ति होते. नंतर त्याचें मारण सोनासुरवी प्रमाणेंच करावे. मोरचुताचे चतुर्थांश पारव्याची विष्ठा व टांकरणरवार दशांश एकत्र खलून शारावांत घालून मात कापड करून रानशोणीचा हलका अग्नि द्यावा. नंतर दह्यांत खलून त्याच प्रमाणें अग्नि द्यावा अथवा मधांतरखळ

नअग्निद्यावा. ह्यणजे शक्ति होते.

अभ्रकाचे शोधन व मारण. काबा अभ्रक आणून कोळशांचे विस्त  
वांत भात्याने फुंकून साल करून दुधात विझवावा. नंतर त्याचे वेगळे  
वेगळे पत्रे करून तांदुळजाचारस व निंबाचारस हे दोनी एकाजागी क-  
रून त्यांत ते पत्रे आठ महूर पर्यंत भिजत घालावे तेणेकरून अभ्रक  
शुद्ध होतो. नंतर त्याचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून रुईचे चिकांत १ महूर पर्यंत  
खळून त्याची वडा करून त्याचे भोवतीं रुईचीं पात्रे गुंडाळून शराव सं-  
स्पृतांत ठेवून कापड माती करून रानशोणींत गजपूट द्यावे. याप्रमाणें  
रुईचे चिकांत सात गजपुटे द्यावीं. नंतर वडाचे पारंब्याचे रसांत एकदि  
वस खळ करून गजपूट द्यावे. याप्रमाणें तीनपुटे द्यावीं. ह्यणजे भस्म होतें

दुसरा प्रकार. अभ्रक कुटून त्यांत निम्मे साळी घालून घट्ट फडक्यांत  
बांधून पाणी घातलेसे प्याल्यांत ती पुरचुंडी भिजत घालावी. मग चोळ  
तां चोळतां त्याप्याल्यांत अभ्रक पडेल तो धान्याभ्रक घेऊन त्यास चि-  
कणा, नागरमोथा, वडाचा चिक, अथवा पारंब्याचा रस, ओसे हळदीचा  
रस यांत पृथक् पृथक् खळ करून निरनिराळें गजपूट द्यावे. ह्यणजे साल  
भस्म होतें.

तिसरा प्रकार. अभ्रकाचे समभाग कडमी सोरा गोमूत्रांत वाटून अ-  
भ्रकाचे पत्र्यांस लेप करून वाळवून सर्व पत्रे शराव संस्पृतांत घालून ग-  
जपूट द्यावे. ह्यणजे श्वेत भस्म होतें. शत पुरी व सहस्रपुरी अभ्रकाचे भस्म  
करणे तर कोरफडाचे रसांत खळून शराव संस्पृतांत घालून मात कापड क-  
रून गजपुटे द्यावीं. ह्यणजे रंगदार भस्म होतें.

लोहकीटाची शक्ति व मारण. शंभर वर्षी पलीकडेचें बहुतेक जुनें कीट  
पेऊन बेहेळ्याचे लांकडांचे कोळशांचा अग्नि करून त्यांत कीट साल करू-  
न बेहेळ्याचे कोठिंब्यात गोमूत्र घालून त्यांत सात बेळ्या विझवावे नंतर कुडू

चूर्ण करावे मग गोमूत्रांत खळून शाराच संपुटांत घालून मातकापड करून रानशीणीत गजपूट घावे ह्यणजे मसम होते. त्यास मंडूर ह्यणतात. दुसरा प्रकार. शहू केलेल्या कित्यास त्रिफळेच्या काढ्याचीं पुटे २१ वीस व गोमूत्राचीं पुटे २१ वीस व कुमारी रसाचीं पुटे २१ वीस व पंचामृताचीं पुटे २१ वीस एकूण चैत्यायशीं ८४ पुटे दिडीं असतां मंडूर सर्वोत्कृष्ट होतो.

सरमा व गेरू, हिशाकस, रांकणवार, कवडी, शंख, शिंप, तुरटी, वसुन्दाडशिगं घांची शहू सरम्याचें चूर्ण करून जंबीर निंबाचे रसांत खळून एक दिवस उन्हांत ठेवावे, ह्यणजे सरमा शहू होतो. याच प्रमाणें गेरू इत्यादिकांची शहू करावी.

मनशीळाचें शोधन. मनशीळाचे बारीक बारीक तुकडे करून फडक्यांत बांधून पुरचुंडी करावी. नंतर दोलायंत्रांत शोबीचें मूत घालून खाळां अग्नी लावून पक्क करावा ह्यणजे शहू होतो.

हरताळाचें शोधन. हरताळाचे बारीक बारीक तुकडे करून फडक्यांत पुरचुंडी बांधून दोलायंत्रांत पक्क करावा त्याचा प्रकार. कांजीत १ प्रहर, कोहळ्याचे रसांत १ प्रहर, तिळांचे तेलांत १ प्रहर, व त्रिफळेच्या काढ्यांत १ प्रहर असा चार प्रहर शिजविला असतां शहू होतो. किंचा चुन्याचे पाण्यांत शिजवावा ह्यणजे शहू होतो.

कलरवापरीची शुद्धी. कलरवापरीचे तुकडे करून घोंड्याचे मुतांत एक महिना भिजत घालावे. निखनवे मूत घालीत जावे. दुसरा प्रकार. मनुष्याचे मुतांत अथवा गोमूत्रांत सात दिवस भिजत घालावा. नंतर काढून घुवून पाण्यांत शिजवून पुनः घुवून वाळवून चूर्ण करून ठेवावे. रसशहू ह्यणजे पाण्याची शहू. खड्याचा हिंगूळ घेऊन खळांत घालून कुटावा. नंतर निंबाचे रसांत एक महार खळून डमरू यंत्रांत घालून पारा काढावा. तो शहू होतो. दुसरा प्रकार. पारा आणून लसणीचे रसांत

सात दिवस खलावा. नंतर गाळून घ्यावा. तिसरा प्रकार. भुईत खांच-  
खणून त्यांत नूस घालून अग्नि करावा. आणि त्याजवर खल ठेऊन त्यांत पारा  
घालावा. व त्याचे अष्टमांशा लवण घालून एक मास पर्यंत खलावा. नंतर धुवून  
न घ्यावा. चवथा प्रकार. पाण्याचे चतुर्थांशा निंबान्चारस आंत घालून खला-  
वा. रस आटला ह्मणजे त्रिकटू व मोहऱ्या, लवण, चित्रक, चित्रकमूळ, हिंंग  
यांचे काढ्यांत तीन दिवस खल करून गाळून घ्यावा. ह्म० उत्तम प्रकारचा रस  
होतो.

रसभस्म ह्मणजे पाण्याचे भस्म. पर्वांत गंधक घालून पातळ झाला ह्म-  
णजे त्यांत पारा घालून घोंटावा. गंधक जळून गेल्यावर ते भस्म काढून  
देवावे. ते भस्म करावयाचा प्रकार. पाण्याचे समभाग गंधक घालून भस्म  
करावे ते रोगांचा नाश करिते. १. द्विगुणित गंधक घालून करावे ते क्षयरोगां-  
चा नाश करिते. २. त्रिगुणित गंधक घालून करावे ते पौष्टिक होते. ३. चतुर्गुणित  
गंधक घालून करावे ते नेज वाढविते. ४. पंचगुण गंधक घालून करावे ते सि-  
द्धि करिते. ५. षड्गुण गंधक घालून करावे ते मृत्यूला जिंकिते ह्मणजे अ-  
पमृत्यु दूर करिते. ६.

दुसरा सुरव्य प्रकार. पाण्याचे अष्टमांशा किंवा षोडशांशा अथवा ३२ सां-  
श आंत स्रवर्ण घालून खलून लोण्याप्रमाणे गोळा करावा. आणि वर सां-  
शितल्या प्रमाणे भस्म करावे.

गंधकाचे शोधन. लोखंडाचे कढईत गंधकाचे समभाग तूप घालून  
चांगले तापवून पातळ झाले ह्मणजे त्यांत गंधकाचे चूर्ण घालावे. तो गंध-  
क तुपाबरोबर मिळाला ह्मणजे गाईचे दुधांत ओतावा. ह्मणजे शक्य होतो.  
अथवा दोलायंत्रांत गाईचे दूध गंधकाच्या दसपट घालून रवाची मध्य  
माग्नि देवून गंधक पक्क करावा. तोही उत्तम होतो.

हिंंगुळाची शक्ति. हिंंगूळ खलांत घालून मेंढाचे दुधाची पुटे ७ वनिं.

वाचा रसाचीं पुटे ७ अशा चवदा दिवस भावना घ्याव्या. ह्मणजे शक्य-  
होतो. शिलाजित. ग्रीष्मऋतूचे ठाई पर्यतावर मोठ्या मोठ्या शिला  
असतात त्या उन्हांने तापतात तेणें करून त्यानां पाझर घेऊन त्यांपा-  
सून रसगळून जमतो. त्याला शिलाजित ह्मणतात. तें शिलाजित गाई-  
चे दुधांत व त्रिफळेच्या काढ्यांत व माक्याचे रसांत वेगळा वेगळा एकेक  
दिवस खळ करून उन्हांत ठेवून कोरडे करावे, ह्मणजे शक्य होतें. शिला-  
जिताचे आभावीं सोरा घ्यावा. समुद्रफेण. निंबाचा रसांत खळ करून  
न वाळवावा. ह्मणजे शक्य होतो.

रत्नाचें शोधन व मारण. हिऱ्याचें शोधन व मारण. व्याघ्रीकंद ह्मण-  
जे गुहेरीकंद आणून वाटून त्यामध्ये हिरा घालून त्याची वस्त्रानें पुरचुंडी  
बांधून दोला यंत्रांत घालून कुळथांचे काढ्यांत तीन दिवस वेगळा वेगळा  
शिजवावा. ह्मणजे शक्य होतो. नंतर तो हिरा अग्नीमध्ये तापवून २१ वेळा  
गाढवाचे मुतांत शिजवावा. मग देंकुणा बरोबर हरताळ वाटून त्याचा गो-  
ळा करून त्यामध्ये तो हिरा घालून तो गोळा सुशीत ठेवून कोळशांमध्ये  
घालून अग्नि करून भात्यानें कुंकून तापल्यावर त्याजवर घोड्याचे मूत  
शिंपावे नंतर तो हिरा बाहेर काढून फिरून देंकुणामध्ये हरताळ वाटून  
पहिल्या प्रमाणें रुती करावी. असें सातवेळा केले ह्मणजे हिऱ्याचें भस्म  
होतें. दुसरा प्रकार. हिरा, वसेंधव व कुबिध, या तिहींचा काढा करून त्यां  
त हिरा तापवून २१ वेळा विझविला असतां भस्म होतें. वैक्रांताचें शोधन  
व मारण. प्रथम हिऱ्या सारखें शोधन करावे. नंतर वैक्रांत मणी तापवून  
न घोड्याचे मुतांत १४ वेळा विझवावा. मग मंदशिंगीचीं पंचांगें आणून  
कुटून त्यांचा गोळा करून त्यांत तो वैक्रांत घालून मातीचे शराब संपुटांत  
ठेवून क्रापड साती करून रानशेरींत गजपूट घाबें, याप्रमाणें सात वेळा



पुढें दिलीं असतां भस्म होते. नीळ मणी व माणीक यांचें शोधन हिच्याप्रमाणे करावें. सर्वरत्नांचें शोधन व मारण. सूर्यकांत मणी व मोती व पोंबळीं यांखा दोलायंत्रांत घालून जाईचे रसामध्ये १ प्रहर शिजविलीं असतां त्यांचें शोधन होते. आतां यांचें मारण. कोरफडाचारस व तांदुळजात्रा रस व स्त्रीचें दूध या तिहींमध्ये तोमणी व मोती व पोंबळीं व तशींच नानाप्रकारचीं रत्नें हीं सारीं तापवून तापवून एकेकांत सातवेळ विझविलीं असतां सणांमध्ये साऱ्यांचीं भस्मे होतात. दुसरे प्रकारचें मारण. मोत्यांचें व पोंबळ्यांचें मारण सोनामुखीचे मारणा प्रमाणे करावें. व हिच्याचें शोधन व मारण सांगितलें आहे त्याप्रमाणे सर्व रत्नांचें करावें. तिसरा प्रकार. रत्न तापवून कुळथांचे काठ्यांत हिंग व सेंधव घालून त्यांत विझवावें. याम्प्रमाणे सातवेळा करावें ह्मणजे भस्म होते.

**विषोपविषांची शक्दि.** सोमलाची शक्दि. तांदुळजात्रा रस दोलायंत्रांत घालून सोमलाचे बारीक बारीक तुकडे करून पुरचुंडी बांधून शिजवावा, ह्मणजे शक्द होतो. बचनागादिक विषांची शक्दि. बचनागाचे तुकडे करून पुरचुंडी बांधून गोमूत्रांत घालून उन्हांत तीन दिवस देवावी. गोमूत्र नित्य नेंवें घालीत जावें. अथवा जाईचे दुधांत दोलायंत्रांत शिजवावा. ह्मणजे शक्द होतो. किंवा गोमूत्रांत शिजवावा.

**जेपाळाचे बियांची शक्दि.** जेपाळाचे बियांतीळ गोळे घेऊन त्यांची फडक्यांत पुरचुंडी बांधून ३ दिवस ह्मशीचे शेणांत पुरून देवावी नवपेदिवशीं काढून ऊष्णोदकानें धुवून आंतीळ मोरस फटून बारीक वाटून कोऱ्या मडक्याला लिंपून देवावा ह्मणजे निःस्नेह होतो. तो काढून चूर्ण करून देवावें. नंतर निंबाचे रसांत पांच सात प्रावना घ्याव्या. ह्मणजे शक्द होतो. दुसरा प्रकार. जेपाळाचे गोळे पंचगव्यांत तीन दिवस भिजत घालावे. नंतर मोरस

काढून अम्लवर्गीत दाहा दिवस ठेवावे. रस नित्य नवा घालावा. नंतर क्षारवर्गीत तीन दिवस ठेवावे. नंतर कुमाशी रसांत तीन दिवस ठेवावे. नंतर गोमूत्रांचे राखेचे पाण्यांत ३ तीन दिवस ठेवावे. ह्मणजे दाह, वांती, ज्वानि, इत्यादिक दोष त्याचे दूर होतात. कळसाची कंदाची शक्दि. ह्याचे तुकडे करून अहोरात्र गोमूत्रांत ठेवावे. ह्मणजे शक्दि होते. कुचल्याचे विषांची शक्दि ह्यांना किंचित् तूप लावून निर्धूम अंगारावर भाजाव्या. ह्मणजे शक्दि होते. गुंजांची शक्दि. दोलायंत्रांत कांजी घालून पुरचुंडी बांधून १ एक प्रहर शिजवाव्या. ह्मणजे शक्दि होतात. धोत्र्याचे विषांची शक्दि. ह्याविषया गोमूत्रांत चार प्रहर भिजत घालून नंतर गोमूत्रांत शिजवाव्या. आणि वरचे सासपट काढून टाकावे. ह्मणजे शक्दि होतात. अफूची शक्दि. अफूला आल्याचे रसाच्या एकवीस भागना घाव्या आणि वाळवाची. ह्मणजे शक्दि होते. रुई, कण्हेर, निवडुंग, इत्यादिक विषांची शक्दि. कळसाची प्रमाणेकरावी. भांगेची शक्दि. भांग शिजवावी किंवा कढईत तुस्तीच भाजावी. आणि मडक्यांत पुरचुंडी बांधून स्वच्छ पाणी भिषे तो पर्यंत धुवावी. ह्मणजे शक्दि होते.

मिन्यांची शक्दि मिन्यें आंष्ट ताकांत तीन घटिका भिजत घालावी. नंतर वरचे फोल काढावे ह्मणजे शक्दि होतात.

पिंपळीची शक्दि. पिंपळीला चित्रकाचे काढ्याची भावना देऊन उन्हांत वाळवावी. ह्मणजे चांगली शक्दि होते. ती रसायनांत योजावी.

हिंंगाची शक्दि. कमळाचे पानाचारस काढून त्यांत हिंंगाचा खडा टांकून प्रहर भर उन्हांत ठेवावा. ह्मणजे रसायनांत घालावयास उपयोगी होतो.

पाषाणभेदाची शक्दि. पाषाण भेद दोलायंत्रांत दुधांत प्रहर भर भिजवावा. ह्मणजे शक्दि होतो.

एरंडबीजाची शक्ति. एरंड्यांची पुरचुंडी बांधून नारबाचे पाण्यांत-  
प्रहर पर्यंत दोलायंत्रानें शिजवाव्या.

लसूण शक्ति. लसणाच्याबिया एक रात्र ताकांत भिजत घालाव्या. ह्म-  
णजे दुर्गंध कमी होऊन शक्ति होते.

गुग्गूळ शक्ति. त्रिफळेच्या काढ्यांत गुग्गुळाची पुरचुंडी शिजवावी.  
ह्मणजे शक्य होतो.

### धातूप धातु रसोपरस इत्यादिकांचीं भस्में करण्यास पुढें द्यावया- चीं त्यांचा प्रकार.

महापूट. ह्मणजे दोन हात अवरस चवरस लांब रुंद व खोल अशी खां-  
च खणून रान शेणीनीं अर्धा खांच भरून वर कापड माती केसेला शराव अ-  
थवा मूस ठेऊन वर दुसऱ्या शेणी घालून पूट द्यावेंतें.

गजपूट व माहिषपूट. ह्मणजे दीड हात चवरस खांच खणून वर सां-  
गितल्या प्रमाणें पूट द्यावें.

वराहपूट. ह्मणजे अरत्तिमात्र हात प्रमाण चवरस खांच खणून त्यांत  
पूट द्यावें.

कुंकूटपूट. ह्मणजे शीतभर चवरस खांच खणून त्यांत पूट द्यावें.

कपोतपूट. ह्मणजे शीतभर खांचेंत सात किंवा आठ शेणी घालून त्यांत  
पूट द्यावें.

गोंवरपूट. ह्मणजे भुईवर शेणीचा चूर निमं घालून त्यावर शराव  
इत्यादि ठेवून वर दुसरा शेणीचा चूर घालून दडपून वर अग्नीद्यावार्ते.

ज्यापुलास खांचेचें व गोंवचांचें प्रमाण नाही तेंथें मृदु किंवा कठिणद्रव्य  
असेल तसें पाहून १०० शंभर अथवा ५० किंवा ३० रान शेणींत पूट द्यावें.

कुंभपूद. ह्मणजे मातीची पत्रगर घेऊन तीस करांगुली प्रमाणें चाळी-  
स पन्नास भोंकें पाडून त्यांत अर्धे कोळसे भरून त्याजवर मातकापडके-  
लेखा शराव अथवा मूस ठेवून त्याजवर दुसरे कोळसे घालून पेटवून घु-  
लीवर अथवा इटांवर ठेवावे. त्यांतील अग्नि तिसरे दिवशीं थंड झाल्यावर  
आंतील औषध काढून घ्यावे. यास कुंभपूद ह्मणतात.

### आतां यंत्रें किती व कशीं तीं सांगतो.

डमरूयंत्र. खालचे मडके लहान आणि वरचे दुप्पट घोर अशीं दोन म-  
डकीं आपून त्याचे आंतून व बाहेरून खडूचा किंवा गोपीचंदनाचा चांगला

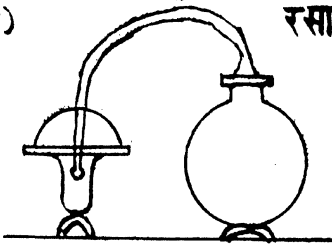


लेप करून घालूंगावा. नंतर लहान मडक्यांत-  
सांगितल्या प्रमाणें संस्कारकेलेला हिंगूळ घा-  
लून त्याजवर मोठें मडके पालथें घालावे आणि  
उभयतांचे तोंडाचे संधीस चुना १ भाग व कणी-

कदोन भाग एकत्र कालवून लावून घट्ट होई असें करावे. त्याला डमरूयंत्र  
असें ह्मणतात. तें यंत्र चुलीवर ठेवून खालीं अग्नि घालावा. व वरचे मडक्याचे  
बुडावर ओली फडक्याची घडी घालून तिजवर पाणी धरचेवर घालीत जा-  
वें. घालू देऊं नये ह्मणजे हिंगूळांतील पारा निघून धरचे मडक्याचे तळास जा-  
ऊन लागतो तो कुंचीनें काढून घ्यावा. याप्रमाणें लहान यंत्र करून कापुराचें  
फूल काढावे; परंतु खालीं तुपांत भिजलेला कांकडा लावून ठेवावा. ह्मणजे फूल  
चांगलें निघते.

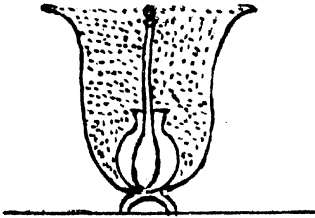
ऊर्ध्वनलिकायंत्र. एक तपेलें आपून त्यांत द्रव्य घालून त्याचे तोंडा-  
वर करंड्यासारखें झांकण मध्यें आंगठ्या एवढें भोंकें पाडलेलें असें घट्ट  
बसवून त्याचे भोंकांत नळी बसवून तें तपेलें चुलीवर ठेवून खालीं अग्नि

## रसायने.



द्यावा. आणि त्यानळीच्या तोंडाखातीं  
एक भांडें ठेवाचें ह्मणजे त्यानळी वारे  
त्या भांड्यांत अर्क पडतो त्या अर्कावर  
वेस येतें त्यास अत्तर असें ह्मणतात.

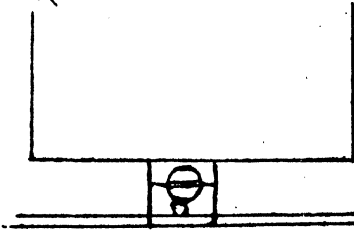
वाळुकायंत्र. वारोळी अभिशिशी आणून निजवर मात कापडें सात  
करावीं नंतर रुंद तोंडाचें मातीचें मडकें घेऊन त्याचे बुडास मोठ्या दाभ-  
णा एवढें छिद्र पाडाचें आणि जें रसायन करावयाचें असेल त्याची कज्जली



त्या अभिशिशींत घालून ती कुपी त्या  
मडक्यांत छिद्रावर सारखीच उप्पी ठे-  
वून तिचे बुडास पाण्यानें काळिबसेली  
माती अथवा कणीक घट्ट हाटेनाशी ब-

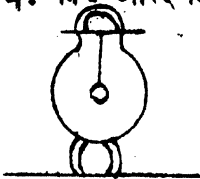
सवावी. नंतर शिशीचे फोंवतीं गोडे पाण्यांतून वाळू गळ्यापर्यंत भरावी.  
आणि मडकें डुलीवर ठेवून जसा अभि सांगितला आहे तसा त्या यंत्राचे  
खातीं द्यावा.

भूधरयंत्र. सवाहात चपरस खाडा करून त्याचे मध्यभागीं घीत भर



चपरस अशी लहान खळगी करून  
सांत औषध घातलेले शराव ठेवून  
दोन अथवा तीन अंगुळें मातीवर घा-  
ळून दडपून त्यावर सांगितल्या प्रमाणें  
गोंवऱ्या घालून अभि द्यावा.

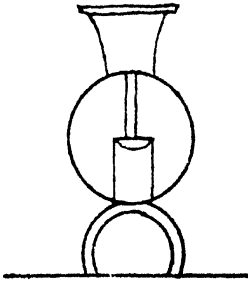
दोलायंत्र. काढे आदिकरून जीं द्रव्यें सांगेल तीं मोठ्या मडक्यांत घा-



लावीं आणि जें औषध शोधाययाचें  
असेल त्याची पोतडी करून मडक्या-  
चे तोंडावर काडी ठेवून तिला पोतडी

बांधून मडक्यामध्ये त्या द्रव द्रव्यांत किंचित् बुडो अशी लोंबन देवावी. आणि अग्नि लावावा, ह्मणजे पोतंडींतले औषध पक्क होऊन शब्द होतें.

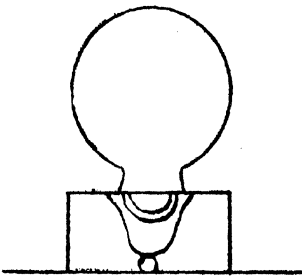
गर्भयंत्र. अर्क काटाच याचा तर एक भांड्यांत ईट ठेऊन निजवर वाटी दे-



वावी. आणि भोंवतीं भांड्यांत द्रव्य घालून त्या भांड्याचे तोंडावर दुसरी घटके मारवी वाटी देवावी. आणि मानी लावून घट्ट करून त्या वाटींत पाणी घालून यंत्राचे खाली मंदाग्नि लावावा नंतर वरचे वाटींतले पाणी कढत झालें ह्मणजे काढून दुसरे पाणी घालीत जावें, याप्रमाणें केले असतां-

वरचे वाटीचे बुडास वाफ जमून यंत्रांतले वाटींत अर्क अथवा तेज पडते.

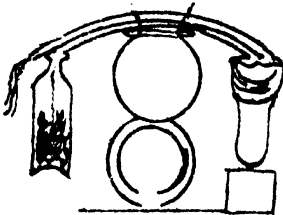
पाताल यंत्र. हातभर रुंद वखोळ अशी खांच खणून त्या खांचेंत एक भांडें ठेवाचें आणि दुसरे गाडग्यांत पाहिजेतें औषध घालून त्याचे तोंडावर



छिद्र पाडलेला शाराव ठेवून नें मडकें शारावासुद्धा खांचेंतल्या भांड्यावर पालथें ठेवून जुना व कणीक एकत्र कालवून त्याचा संधीला लेप करून घट्ट करावें. नंतर वरचे मडक्याचे बुडाबरोबर माती मारावी. नंतर मडक्यावर अग्नि करावा. ह्मणजे आंतले औषधाचें तेल निघून शारावाचे

छिद्रावाटे खालचे भांड्यांत पडेल.

तेजोयंत्र. लंबक. एक तपेलें उफाट गळ्याचें घेऊन त्या-



नअर्थें भरें तों पर्यंत द्रव्य घालून त्यांत सांगी तल्या प्रमाणें पाणी घालून त्याचे तोंडावर होन नळ्याचे लंबक ठेवून नंतर त्याचे संधीला कणीक व जुना कालवून त्याचा वा मग बुळा वर ठेवून

खातीं मंदाग्नि लावावा. वरचे लंबकांत पाणी घालावे तें पाणी कढत झालें ह्मणजे वरचा नळीनें सोडून पुनः दुसरें थंड पाणी घालीत जावें आणि खालचे नळा खातीं मोठे तोंडाचा शि सा ठेवून त्यांत अर्क पडेस्तो घ्यावा. यायंत्राला लंबक असें ह्मणतात. कोणी नलिका थंय असें ह्मणतात.

### वसंत.

**स्रवर्णमालिनी वसंत.** सोन्याचा चूर अथवा चर्व १ तोळा व मोत्यांचा चूर २ हिंगूळ ३ पांढरां मिरे ४ कलखापरी ८ तोळे या सर्वांचा एका जागीं खन करून त्यांत गाईचे लोणी २॥ तोळे घालून १ रोज खळन नंतर निंबाचा रस घालून ४२ दिवस खललें असतां हा वसंत फार उत्तम होतो. हा १ गुंज अथवा २ गुंजा मध पिंपळींत द्यावा. तेणें करून पुष्टि येते. आणि जीर्णज्वर, क्षय, कास, श्वास, शैत्य, रुदामय, वायु, गुल्म, हे रोग दूर होतात, आणि धातुगत ज्वर, रक्तविकार, रुशत्य, बालरोग, वृद्धांचे रोग, गर्भिणीचे रोग सूतिकारोग हेही दूर होतात. पथ्यास दूध व भात.

**लघुमालिनी वसंत.** कलखापरी ६६१ पांढरीं मिरे ६६१ यांचा एकत्र खल करून त्यांत गाईचे दुधावरची साय ६६१ घालून एक दिवस खलावे. नंतर निंबाचे रसांत ४२ दिवस खलावे नंतर गोळ्या करून देवाव्या. ही मात्रा एक्याळ मध व पिंपळींत द्यावी. तेणें करून जीर्णज्वर, विषमज्वर, रक्तपित्तसार, मदर, नेत्ररोग, पित्तरोग, गलग्रहरोग, हे दूर होतात.

**अश्विनीकुमार.** बचनाग १ मिरी १ सुंठ १ त्रिफळा ३ पिंपळी मूळ १ पिंपळी १ अफू १ जेपाळाचे बीज १ हरताळ १ रांकणखार १ लवंग १ या औषधांचे चूर्ण करून पारा १ गंधक १ यांची कज्जली मिळवून खलावे नंतर गाईचे ६६॥ दुधांत खलावे. शक झालें ह्मणजे त्यांत ६६॥ गोमूत्र घालून पुनः खलावे. या प्रमाणेंच माक्याचे रसाची भावना द्यावी. नंतर चण्या एवढ्या गोळ्या कराव्या. हे रसायन अनुपान घोजून सर्व रोगांवर द्यावे.

विश्वतापहरण. वाळ हिरडे, पिंपळी, ताम्रभस्म कुचल्याचें बीं, जेपाळ, कुत-  
की, तेड, पारा शोधलेला, गंधक शब्द केलेला, हीं समभाग घ्यावीं व प्रथमतः पारा  
आणि गंधक यांची कज्जली करावी. नंतर त्यांत बाकीचीं औषधें वस्त्र गाळितचूर्ण  
करून घालावीं आणि धोऱ्याच्या पाल्याच्या रसांत एक दिवस पर्यंत खल करा-  
वा. नंतर दोन दोन वाळ वजनाच्या गोळ्या बांधाव्या. ती आल्याच्या रसांत-  
मित्य दोन वेळ देत जावी. ह्मणजे नवज्वर दूर होतो. पथ्य सुगांचें कदणवभात.

शीतारीरस. ताम्रभस्म, गंधक, टांकण खाराची लाही, बचनाग, मोरचू-  
त, पारदभस्म, कलखापरी, हरताळभस्म, हीं औषधें शब्द घेऊन कारलीच्या  
पानाच्या रसांत एक घटिका खलावीं नंतर त्याच्या गुंजे प्रमाणें गोळ्या कराव्या.  
जिरे व स्वडी सारवर थांबरोबर द्याव्या, ह्मणजे एकाहिकादिक ज्वर शांत होतात.  
यामात्रेचें नांव शिवानीं शीतारी असें ठेविलें आहे.

घोडाचोळीरस. पारा १ बचनाग १ गंधक १ हरताळ १ त्रिकटुचूर्ण ३ त्रिफळा-  
चूर्ण ३ टांकणखार १ जेपाळाचें बीज १ या औषधांचा माक्याच्या रसांत २१ दिव-  
स खल करावा. नंतर २ गुंजा प्रमाणें गोळ्या करून वाळवून ठेवाव्या. त्या अनु-  
पान प्रकरणांतील अनुपान योजून द्याव्या. त्या सर्व रोगांवर चालतात.

पूर्ण प्रतिज्ञारस. पारा १ गंधक १ तालक १ मनशीळ १ ताम्र १ हिंगूळ १ क-  
लखापरी ६ ह्यांची कज्जली करून आल्याचारस आणि निगुंटीचारस यां-  
च्या भावना द्याव्या. मात्रा गुंज प्रमाण चित्रकाच्या काढ्यांत देणें ह्मणजे अष्ट-  
विध ज्वर दूर होतात. सन्निपातज्वर, जीर्णज्वर, शीतज्वर, इत्यादिकांवर अनु-  
पान व रोग पाहून योजावी.

बृहत्सवर्णमालिनीचसंत. सवर्णमासे ५, हिंगूळ मासा १ कस्तुरी मासा १  
नागभस्म मासा १ कलखापरी मासा १ प्रवाळ भस्म मासे ७ मिरे मासे १६ गौरो-  
चन मासा १ वंगभस्म मासा १ पिंपळी मासा १ सदहू औषधें खलून त्यांत लोणी  
सुमारे तीन मासे घालून ५० निंबाच्या रसाची भावना द्यावी. सकल्यावर गोळ्या



वाच प्रमाणाच्या बांधाच्या. हे रसायन जीर्णज्वर, रक्त, प्रमेह, पांडु, शय, शूल, श्वास, कास, इत्यादि रोगांवर अनुपान योजून द्यावे.

शीतारी दुसरा. मौरचूत ३ भाग, शंखभस्म ५ हरताळ ६ भाग यांचा कीर-फडीचा रसांत खळ करून शराचांत घालून कुकुर पूट द्यावे. त्याची मात्रा गुंजप्रमाण पिठीसारखे बरोबर देणे. ओकारी झालीतर दूध पाजावे. दूधमात पथ्य, महिनाभर खूळ वर्ज्य.

सन्निपातचिंतामणिरस. पारा १ भाग, गंधक १, अभ्रकभस्म १, ताम्रभस्म १, संड १, मिरे १ पिंपळी १ भाग, श्रावना त्रि फळेचा काटा आणि द्रोण पुष्पीचा रस, अशा तीन भावना देणे आणि मात्रा गुंजभर, अष्टविधज्वर, शूल, अजीर्ण हसीमक, इत्यादि रोगांवर अनुपान परत्वे योजावी.

बालसूर्योदयरस. पारा १ भाग, गंधक १ बचनाग १ ताम्र २ लोह २ कपर्दी-भस्म ४ अभ्रकभस्म ५ मिरे, भाग दत्यांच्या पाण्यांत खळ करून मात्रा बांधावी. ही सन्निपातज्वर, कास, श्वास, बांती, पांडु, पीडा, प्रमेह, प्रदर, मूत्रकृच्छ्र, इत्याद्या रोगांवर प्रशस्त आहे.

कालकूटरस. ११ बचनाग ३ पारा ५ गंधक ६ मनशीळ ४ ताम्र ६ टांकणखार ९ हरताळ ९ चित्रक १२ त्रिकुटु १० त्रिफळा १ हिंग १ वेरवंड सदहू औषधांची कज्जली करून भावना देणे झाल्यास आल्याच्या रसाची १ चित्रकाचा काटा १ निंबाचारस १ लसणीचारस १ भारंगमूळाचारस १ रुईच्या मुळांचारस १ कळलाचीचारस १ थोऱ्याचे मुळांचारस १ विड्याचे पाजांचारस १ शोबग्याचे सालीचा रस १ पंचकोलाचा काटा आणि पंचमूळांचा काटा सदहू बारा प्रकारचे काटे व रस काढून निरनिगळ्या भावना द्याव्या. गोळ्या गुंजप्रमाण बांधाच्या. अनुपान आल्याचारस व मध, सर्वज्वरांवर व मोठ्या सन्निपातज्वरावर योजावा. ज्वरांत तांबूल खावा. स्नान करावे, चंदनाची उटी आंगास लावावी. दही भात खावा. अन्नाचा कालकूटाचा पराक्रम आहे.

चंद्रशेखररस. १पारा १गंधक १मिचें १टांकणखार ४खडीसारखर भावना मत्स्यपिन्ताची गोळी वाल प्रमाण अनुपान आल्याचारस शीतोदक ताक वगैरे वर्ज्य. हा दाहपूर्वक ज्वरावर प्रशस्त आहे.

प्रमदानंदरस. १पिंपळी १हिंगूळ १कपर्दी १हेमबीज १जायफळ १टांकण-खार १बचनाग १सूंद, भावना निंबाचा रस १धोत्र्याचारस आणि भांगेचारस यांत खल करून गोळी वाल प्रमाण बांधावी. अनुपान परत्वे ज्वर, ग्रहणी, कफ, शूळ, यांवर देणें आणि वाजीकरणही आहे.

वैष्णवीरस. १हिंगूळ १कुदकी १बचनाग १घेरंड १सूंद १मिचें १पिंपळी ह्यांचा चित्रकाचे काढ्यांत खल करून गोळ्या घाटण्या एवढ्या बांधाव्याज्वर, शीतज्वर, वायु यांवर मध व आल्याच्या रसांत घाव्या.

महाज्वरांकुश. १पारा १बचनाग ४सूंद ४मिचें ४पिंपळी ३धोत्र्याचें धीं भंग-धक, सदहू ओषधांचा निंबाचे व आल्याचे रसांत खल करून पूड करावी, मात्रा गुंजमर आल्याचा रस व मध यांत देणें, ह्मणजे ज्वर, विषमज्वर, (एकहिक व्याहिक, व्याहिक, आणि चातुर्थिकज्वर) असलातरी तो शांत होतो.

हिंगुलेश्वर. १पिंपळी १हिंगूळ १बचनाग हीं एकत्र करून खल करून ठेवावें मधांत दोन गुंजा देत जावें. ह्मणजे वातज्वर शांत होईल.

शितारी-निसरा. १पारा १टांकणखार १गंधक २जेपाळ १सैंधव १मिचें १चि-चेच्या टरफलांची राख १सारखर निंबाच्या रसांत एक दिवस खल करून दोन गुंजा ऊष्णोदकांत देणें ह्मणजे शीतज्वर दूर होतो.

ज्वरराजरस. १पारा १सुवर्णमाहीक २मनशीळ ३गंधक १०मुसळी ५ता-म्र ३बिबवे या सर्वांचा एकाजागीं खल करून निवडुंगांचे रसांत भिजवून शरावांत ठेवून सुद्धा देऊन चार महार अभि घ्यावा. स्वांगशीत झाल्यावर चांगलें खावें, चार गुंजा विड्याच्या पानाशीं घावें. तेणें करून अष्टकि-धज्वर शांत होतात. प्रातः काळीं ओषध घेऊन पथ्य ताक भात खावा.

ह्या वरच्या औषधांत १ भाग मोर चूत घालून तयार केले तर चातुर्थिक ज्वरावर उपयोगी पडते.

**प्राणेश्वररस.** १पारा १गंधक १अम्रक १बचनाग १मुसळीच्या काठ्यां-  
तरबल करून मात कापड केलेल्या कुपींत घालून मुद्रा द्यावी. तीवाळ-  
व्यानंतर पूढ द्यावे स्वांग शीत झाल्यावर कुपीतून काढून एकदिवस  
खलावे नंतर जिरें, चित्रक, हिंंग, सज्जी रवार, रांकरणरवार, गुग्गूळ, पंचल-  
वण, धावड्याचासार, मिचें, पिंपळी हीं सर्व पाच्याबरोबर घेऊन त्यांच्या  
काठ्याने वेग वेगळाल्या सात भावना द्याव्या. हे औषध पांच गुंजा विड्या-  
चे पानांत तीव्र नवज्वरावर देणें. वर ऊन पाणी पिणें, सन्निपातज्वर, शी-  
तज्वर, दाहपूर्वज्वर, गुल्मशूळ, पांवर देणें, इच्छेस घेईल तें भोजन देणें.

**नवज्वरेभसिंहरस.** पारा, गंधक, लोह, ताम्रभस्म, मिरें, पिंपळी, सुं-  
ट, हीं सर्व समभाग व बचनाग अर्धाभाग घालून आल्याचारसांत दोन दि-  
वस खल करावा, मात्रा दोन गुंजा आल्याचारसांत देणें, ह्मणजे महाघोर  
नवज्वर, संप्रहणी बऱ्या होतात.

**मृतसंजीवनरस.** ४ ताम्र ३ जेपाळ २ रांकरणरवार १ बचनाग ह्या सर्वा-  
ंची सूक्ष्म कज्जली करून देवावी. ती दोन मासे मात्रा आल्याचे रसांत किंवा  
त्रिकटु, चित्रक, आणि सेंधव, त्यांशीं द्यावी. कापूर आणि चंदन यांची आं-  
गास उटी द्यावी. ताकमात पथ्य, मैथुन मात्रा वर्ज्य. सन्निपातज्वर, विषम  
ज्वर, आमवात, वातशूळ, गुल्म, प्लीहा, जळोदर, शीत पूर्व आणि दाह पूर्व  
विषमज्वर आणि अग्निमांद्य इत्यादि रोगांवर ही मात्रा योजावी.

**भस्मेश्वर.** रानशोणीचे भस्म तोळे ५ मिरें मासे ९ बचनाग मासे ३  
एकत्र चूर्ण करून देवावे पांच गुंजा आल्याचे रसांत द्यावे ह्मणजे सन्नि-  
पात ज्वराचा नाश होतो.

**संज्ञाप्रबोधप्रथमन.** वेखंड, लसूण, कुटकी, सेंधव, डोरली फल,

रुद्राक्ष, मेण, समुद्र फळ, हीं औषधें समभाग घेऊन रुईच्या चिकान्त भावना द्यावी, नंतर मयूर पिन्नाच्या तीन भावना देऊन चूर्ण करून देवा-  
वें. नंतर सन्निपात, कफाधिकवायु, अपस्मार, हलीमक, शिरोरोग, क-  
र्णरोग ह्यांवर हे चूर्ण नाकपुड्यांत फुंकावें ह्मणजे सावध होतो.

त्रिफळवन कीर्तिरस. हिंगूळ, बचनाग, स्कंद, मिरी, पिंपळी, टांकण  
खार, पिंपळमूळ, हीं सर्व समभाग, चूर्णें एकत्र करून त्याला तुळशीचा  
रस, आल्याचारस, धोत्र्याचारस, या तीन भावना देऊन एक गुंज प्रमा-  
ण गोळी करून आल्याचे रसांतून द्यावी, ह्मणजे अनेक प्रकारचे ज्वर आ-  
णि तेराही सन्निपात यांना दूर करिते.

संधिगसन्निपातारिरस. पारा १ गंधक २ यांची कज्जली, अभ्रकमस १  
मिरी १ जवखार १ सज्जिखार १ टांकणखार १ शाहा जिरे १ त्रिकटु ३ त्रिफळा ३  
सैंधव १ हीं सर्व एकत्र खलून त्याला चित्रकाचे मुळाचे काढ्याची भावना १  
दिवस देऊन ५ गुंजा प्रमाणें गोळ्या करून मध व पिंपळी यांत द्यावी. अथ-  
वा ऊष्णोदकांत द्यावी.

मृतसंजीवनीरस. पारा १ गंधक २ यांची कज्जली अभ्रकमस १ लोहम-  
स १ ताम्रमस १ बचनाग १ हरताळ १ कंकुष्ट १ मनशीळ १ हिंगूळ १ चित्रक १  
अतिविष १ त्रिकटु ३ सुवर्ण माक्षीकमस १ भांग १ निरुंठी १ तांदुळजा १  
या सर्व औषधांचें चूर्ण आल्याच्या रसांत ३ दिवस मर्दन करून नंतर  
निरुंठी व विजया व निंबू व करंजाची साल यांचे रसांत निरनिराळे एके-  
क दिवस खल करावा. मग कांचेचे कुपींत घालून वालुका यंत्रांत २ प्रहर  
मध्यमाग्नि द्यावा. स्वांग शीत झाल्यावर काढून पुनः आल्याच्या रसांत १  
एक दिवस खलून १ गुंज प्रमाण मात्रा द्यावी. शिवाचा स्तव करावा.  
यास पथ्य दूध घ्यात द्यावा. ह्मणजे अनेक सन्निपात दूर होतो.

त्रिनेत्ररस. पारा १ गंधक १ ताम्रमस १ गाईचें दूध ३ एकत्र खलांत

(१५२)

## रसायने.

घासून मर्दन करावे. नंतर निगुंडीचे रसांत १ दिवस खल करून गोळ्या करून मुशीत घासून त्यावर कापड माती करून वाडुका घंघांत घासून ३ तीन प्रहर अग्नि द्यावा. स्वांग शीत झाल्यावर बाहेर काढून त्याचा अष्टमांशा बचनागाचे चूर्ण घासून एकत्र खलून ठेवावे. ते दोन गुंजा मात्रा पंचकोलाचे काढ्याबरोबर द्यावी. पथ्य शोथीचे दूध, भात, ह्मणजे रुग्दाह शमते.

सन्निपातगजांकुश. पान्याचे षस्म १ ताम्रषस्म १ हरताळ १ स्रवर्ण माक्षिक १ यांच्यासमान हिंग ४ यांचा आल्याच्या रसांत खल करावा. नंतर वांझकर्तली व कडू पडवळी व निगुंडी व रासना व कडूनिंब व चित्रक व धोत्रा, व कळसावी व पहाडुमूळ व भांग व जंबीर निंबू यांचा रसांत ३ दिवस खल करून त्यांत सज्जीक्षार १ टांकणस्वार १ जवरवार १ सेंधव १ रक्त्या बोळ १ बचनाग १ ज्येष्ठीमध १ यांचे चूर्ण करून त्यांत मेळवून खलून ठेवावे. ही मात्रा १ एक माष मात्र मधांत अथवा आल्याचे रसांत द्यावी. ह्मणजे चित्तधिम्रम दूर होतो.

सन्निपातविध्वंसरस. पारा १ गंधक १ हरताळ १ स्रवर्णमाक्षिक षस्म १ ताम्रषस्म १ अभ्रकषस्म १ रक्त्या बोळ १ बचनाग १ धोत्र्याचे बीं १ वांझकर्तलीचा कंद, १ कडूनिंब १ बकाणानिंब १ कड्यानंब १ यांची साल, कळसावीचीं मुळे १ हीं सर्व समान घेऊन चूर्ण करून निगुंडीचे रसांत व जंबीरनिंबाचे रसांत १ एक दिवस खल करून चण्याप्रमाणे गोळ्या कराव्या. १ एक गोळी रशमुळांचे अथवा रुईचे मुळांचे काढ्यांत द्यावी. यास पथ्य दहीभात द्यावा. ह्मणजे कर्णक सन्निपात दूर होतो.

विश्वमूर्तिरस. स्रवर्ण १ शिसे, तांबे, यांचा चूर ५ भाग व पारा ४५ भाग यांचा एकत्र खल करून ते चूर्ण घट्टफडक्यांत बांधून जंबीराचे रसांत व कांजीत दोलायंत्र करून दोन दिवस पचवावे. नंतर गंधक ४५ भाग व

हरताळ ४५ भाग एकत्र करून खळून चूर्ण करून छेखंडाचे शरावांत अर्धे चूर्ण खा-  
 लीं घालून त्याजवर दोलायंत्रांत पचविलेले औषध ठेवावे. पुनः त्याजवर गंध-  
 क व हरताळ यांचे राहिलेले चूर्ण घालून दडपून वर दुसरे लोखंडाचा शरा-  
 व घालून घालून कापड मार्ता करून मातीचे पात्रांत खाळीं वर मीठ घालून  
 मध्येतें शराव ठेवून ३ तीन दिवस मंदाग्नि देऊन पचन करावे. स्वांग शीत  
 झाल्यावर काढून खळून ठेवावे. ते भस्म ४ गुंजा आल्याच्या रसांत घावे.  
 अथवा रुईचे मुळीचे काढ्यांत मिरपूड घालून घावे. किंवा दशमुळांचे का-  
 ढ्यांत घावे. ह्मणजे कंठ कुञ्जसन्निपात दूर होतो.

आनंदभैरवीरस. बचनाग १ त्रिकटु ३ टांकणस्वाराची लाही १ ताम्रभस्म  
 १ पोच्याचे बीज १ हिंगूळ १ गंधक १ हीं सारीं औषधे एकत्र खळून मग वि-  
 जया व आले यांचे रसांत १ दिवस भावना घावी, नंतर चण्या प्रमाणें गोळ्या  
 कराव्या आणि रुईचे मुळांचे काढ्यांत त्रिकटूची पूड घालून त्यांत ती एक  
 गोळी उगाळून घावी. ह्मणजे शीत गात्र सन्निपात दूर होतो.

ब्रह्मवटी. पारा १ गंधक २ बचनाग १ अफ्रक भस्म १ लोहभस्म १ हीं सर्व  
 खळांत एकत्र घोटून नंतर त्रिकटूचे काढ्यांत व आल्याचे रसांत १ दि-  
 वस खळ करावा. नंतर शाहाजिरे, अजमोदा, ऐरण, ओंवा, ब्राह्मी, माका,  
 भांग, कडुनिंब, गोकर्णी, शेंचगा, इंद्रवारुणी, श्वेत बिष्णुकांता, अडूळसा  
 चित्रक यांचे रसांत पृथक् पृथक् एकेक भावना देऊन बोरांच्या आंठी प्रमाणें  
 गोळ्या कराव्या, आणि आल्याच्या रसांत मिरपूड घालून त्यांत गोळी घा-  
 वी. ह्मणजे तंद्रिक बरा होतो.

मृतोत्थापन. पारा १ गंधक १ मनशीळ १ बचनाग १ हिंगूळ १ अफ्रक भस्म  
 १ ताम्रभस्म १ लोहभस्म १ सवर्ण माक्षिक भस्म १ हरताळ भस्म १ हीं सर्व ए-  
 कत्र खळून आम्बुवेतस १ जंबीर १ चांगरी १ बुका १ निगुडी १ इंद्रवारुणी १  
 यांचे रसांत २ दिवस खळ करून शरावांत घालून मात कापड करून भूधर

यंत्रांत चार प्रहर पचन करावे. नंतर काढून चित्रकाचे काढ्यांत २ प्रहर खळून माषमात्र गोळ्या कराव्या आणि त्रिकटु ३ चित्रकमूळ १ हिंग १ यांचे चूर्ण आल्याचे रसांत घालून त्यांत गोळी द्यावी. ह्मणजे प्रलापक शमतो.

रक्तक्षीवीहररस. पारा १ गंधक १ यांची कज्जली करून चित्रकाचे रसांत मर्दन करावी, नंतर लोहभस्म १ ताम्रभस्म १ माक्षिक भस्म १ हीं समभाग घालून मर्दन करावे आणि धोत्रा व त्रिफळा व कोरफड व धणे व आले व कडू मिंब व ब्राह्मी व निर्गुंडी व माका व चित्रक व कावळी व पांगारा व एरंड व कुडा, यांचा रस एकेक पळ प्रमाण घेऊन त्यांत वेगळ्याच्या भावना घाव्या. नंतर त्यांत त्रिकटूचे चूर्ण पात्याबरोबर टांकून चणक प्रमाणे गोळ्या कराव्या ३ गोळ्या-खिन्याच्या काढ्यांत घाव्या. अथवा पंच कोळ्याच्या काढ्यांत घाव्या. पथ्य दहीं भात थंड पाणी द्यावे.

पंचवल्करस. पारा १ गंधक १ बचनाग १ मिरी १ टांकणारवार १ एकत्रचूर्ण करून धोत्र्याचे पाल्याचे रसांत १ दिवस खल करून नंतर त्याच्या २ दोन गुंजा प्रमाणे गोळ्या कराव्या. रुईचे सुळाचे काढ्यांत १ एक गोळी द्यावी, पथ्य मुगांचा यूप करून द्यावा ह्मणजे ऋग्नेत्र सन्निपात दूर होतो.

जयमंगलरस. पारदभस्म १ ताम्रभस्म १ कांतभस्म १ तीक्ष्णभस्म १ पित्तबेचेभस्म १ लोहभस्म १ हरताळ १ माक्षिक १ यांचा एकत्र खल करून त्यांत त्रिकटु ३ बचनाग १ टांकणारवार चित्रक यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून घालावे. नंतर अड्डसा, निर्गुंडी, बेताचा पाला, यांच्या रसाच्या भावना एकेक दिवस देऊन शराच संपुटांत घालून मूधर यंत्रांत ४ प्रहर अग्नि द्यावा. स्वांग रीत आल्यावर काढावे. आणि दशमूळाचे काढ्यांत २ अथवा ४ गुंजा द्यावे. ह्मणजे अभिन्यास बरा होतो.

वीरभद्ररस. पारा १ अत्रकभस्म १ गंधक १ त्रिकटु ३ पंचलवण ५ बडीशेप जिरे १ जहाजिरे १ यांचा आल्याचे रसांत १ दिवस भावना देऊन माष प्र-

माण गोळ्या कराव्या आणि चित्रक व आले व सेंधव यांचे अनुपाताने गोळी घावी. पथ्यदूध भात ह्मणजे जिळूक बरा होतो.

महोदधिरस. पारा १ गंधक १ लोह १ बचनाग १ दालचिनी १ ताम्र १ वंग १ अक्रक १ चिकटु ३ तमान पत्र २ नागर मोथे २ बावडिंग २ नागकेशर २ रेणुक बीज २ पिंपळमूळ २ हीं सर्व एकत्र करून जळपिंपळीच्या रसाच्या ३ तीन भावना घाव्या. त्याच्या गोळ्या हरभऱ्या एवढ्या बांधाव्या, श्वास, रोंकला मूळव्याध, भगंदर, हृदयशूळ, पार्श्वमूळ, कर्णरोग, संग्रहणी, उदरें, प्रमेह, मुतरखडा. इतक्या व्याधींवर योजावा. पथ्यनाहीं यथेच्छ व्यापार करावा.

कनकसुंदररस. भिरें, गंधक, हिंगूळ, बचनाग, पिंपळी, टांकण रवार, पोच्याचेंचीं, हीं औषधें शोधलेलीं घ्यावीं. नंतर बारीक खळून भांगेच्या काढ्याची भावना घावी, आणि गुंजे प्रमाणें गोळ्या बांधाव्या. नंतर प्रकृतीचे वरोगाचें तारतम्यानें अनुपान योजून, संग्रहणी, ज्वर, अतिभार, अग्निमांस, इत्यादिकांवर देत जाव्या. ह्मणजे ते रोग दूर होतात.

दिनेशाभैरव. जायपत्री, दालचिनी, लवंगा, अकूटकारा, पिंपळी, संठ, हिंगूळ, बचनाग, त्या साऱ्यांचें समभाग चूर्ण करून नागवेडीचे रसांत १ दिवस खळ करावा. मग आल्याच्या रसांत १ दिवस खळ करावा. नंतर गुंजे प्रमाणें गोळ्या करून अनुपान योजून घाव्या ह्मणजे अतिगारा दिक रोगास मनात.

चंद्रप्रभावटी. पारा, स्रवर्णभस्म, ताम्रभस्म, श्वादिसार, मोचरस, हीं सर्व एकत्र खळून सांठे सांबीच्या मुळांच्या रसानें दोन प्रहर खळ करावा. त्याची हरभऱ्या प्रमाणें गोळी करावी. ती तीनमासे जिऱ्याचे चूर्णांवरोंवर योजावी ह्मणजे त्रिदोषोत्थ अतिसार, ज्वर, हीं दूर होतात.

अतिसारेभसिंहरस. पारा १ हिंगूळ १ अक्रक १ बचनाग १ गंधक १ हीं एकत्र खळून, पहाडमूळ, चित्रकमूळ, वाळवेल, संठ, त्याच्या काढ्यानीं, विरनिता-



व्याभावना द्याव्या. मात्रा गुंज प्रमाण सधांत देणें द्व० सर्वातिसार घट होतो.

चित्रांबर रस. पारा, अन्नक, गंधक, हीं समभाग घेऊन थोडें तूप, घालून लोखंडी कढ्यांत घालून पक्क करावें. लोखंडी दांड्यानें चाळवावें. नंतर चुलीवरून उतरून जिन्याचे काढ्याच्या तीन भावना द्याव्या. मात्रा माषप्रमाण अनुपान योजून द्यावी. ह्मणजे संग्रहणी, रक्त, आम, शरळ, प्रवाहिका, हीं शांत होतात.

पंचामृत पर्पटी. १ लोहसस्म १ अन्नकसस्म १ नास्रसस्म १ पारदसस्म, आणि शतद्रुकेलेला गंधक सधांच्या दुप्पट ह्मणजे ८ तोळे हीं सर्व एकत्र खलावीं नंतर लोखंडाच्या कढींत घालून खाली बोरीच्या काष्ठांचा मंदाग्नि द्यावा, त्याच रस झाला ह्मणजे गाईचे शोणावर केळीचें पान पसरून त्यावर तोरस ओतावा. आणि त्यावर खरित दुसरे पान बसवावें. थंड झाल्यावर त्याच्या बड्या काढून देवाव्या. या मात्रेस पंचामृत पर्पटी असें ह्मणतात. ही ग्रहणी, क्षय, अतिसार, ज्वर, स्त्रीरोग, पांडुरोग, व कृत्रिम, विषजन्य विकार, आम्लपित्त, मूळव्याध, अग्नि मांघ, इत्यादि रोगांवर दिली असतां त्यांचा नाश करिते. ग्रहणीवर देणें तर हिंग, सेंधय, जिरे, यांच्या चूर्णांबरोबर द्यावी. पांडू व पित्तजन्य विकारावर नुसत्या जिन्या घरोवर देणें, इतरांवर आपल्या युक्तीनें योजावें.

लोकनाथरस. पारा २ गंधक २ यांची एकत्र कज्जली करून पान्याच्या चौपट कचड्या घेऊन त्यांत ती कज्जली भरावी. नंतर टांकणखार एक भाग घेऊन गाईचे दुधांत खळून त्या कचड्यांचे तोंडाला त्याची मुद्रा द्यावी, नंतर शंखाचे तुकडे ८ आठ तोळे घेऊन त्यांतून अर्धे तुकडे पणतीत घालून त्यांजवर कचड्या ठेवून त्यांजवर दुसरे तुकडे घालून वर दुसरी प-

णती बसवून कापड मारता करून गजपूट द्यावे. आपाप थंड द्राव्यावर काढून खळून कुपीत करून ठेवावे, याला अनुपाने. अनुपान प्रकरणीं लिहितां आहेत. त्याप्रमाणे योजना करावी.

क्षारताम्ररस. शंखभस्म, ताम्रभस्म, कपर्दिभस्म, लोहभस्म, मंडूरभस्म, टांकणखार, जवरवार, त्रिकटु, सेंधव, त्यांस माका, अडूळसा, आणि आले त्यांच्या रसाच्या भावना देऊन गोळी हरभऱ्या प्रमाणे करावी. अनुपान पत्तें अतिसार, ग्रहणी, अग्निमांद्य, शूल, इत्यादिक दूर होतात.

ग्रहणीगजकेसरी. पारा, गंधक, अभ्रक, लोह, हिंगूळ, बाळवेल, बचनाग, त्रिकटु, भांग, नागरमोथे, दाळिंबाची साल, इंद्रजव, जायफळ, मोचरस, अतिवीष, धायरीचे फूल, कपित्थ, ओंवा, चित्रक, टांकण, सागरगोठ्यांचा मगज, अफू, सर्वांच्या समान थोड्यांच्या रसांत भावना देऊन गोळ्या तुरी प्रमाणे बांधाव्या, तेणेकरून अतिसार, ग्रहणी, अग्निमांद्य, शूल, पांडु, इत्यादि रोग बरे होतात. अनुपान ताक किंवा दधि मंड.

ग्रहणीकपाटरस. सुंठ, मिरे, पिंपळी, गंधक, टांकण, पारा, कपर्दिभस्म, बचनाग, समभांग घेऊन निंबाच्या रसांत खल करावा. मात्रा माषमात्र तूप, मिरे, आणि सारवर एकत्र करून द्यावी.

ग्रहणीवज्रकपाटोरस. १ माक्षिक १ मोक्तिक १ सुवर्ण पांचेभस्म २ गंधक ३ पारा त्यांचा कंवटाच्या रसांत खल करावा, नंतर ते औषध हरिणाच्या शिंगांत भरून मध्यम पूट द्यावे. मग सातून काढून त्रिकण्याच्या रसांत सात दिवस भावना द्याव्या. आघाड्याच्या रसाच्या भावना ३ तीन, लोह, अतिविष, नागरमोथे, धायरीचे फूल, इंद्रजव, गुळवेल, त्या प्रत्येकाच्या तीन तीन भावना द्याव्या, त्याची माषप्रमाण मात्रा मिरपूड आणि मध यांत द्यावी. तेणेकरून सर्व प्रकारचा अतिसार आणि संग्रहणी बंद होऊन अग्नि प्रदीप्त होतो.

त्रिविक्रमरस. हिंगूळ, भफू, टांकण, रक्तबोळ, एकत्र करून खल करावा. दोन गुंजा मधांत द्यावा. ह्यणजे रक्तातिसार व आमशूल दूर होतो.

अग्निकुमार रस. १पारा १गंधक १टांकणखार १बचनाग २कपर्दीभस्म २शांखभस्म ८ मिरें हीं औषधे एकत्र करून निंबाच्या रसांत खल करावा गोळ्या गुंजप्रमाण बांधाव्या. अजीर्ण, अग्निमांद्य, शूल, शैत्य, इत्यादिकांवर देणें. अनुपान आल्याचा रस, मध, किंवा विड्यांत देणें.

कव्यादरस. पारा ४ गंधक ८ ताम्र २ लोह २ एकत्र खलून लोरवंडी कढईत घालून तुळीवर देवाचें, पाणी झालें ह्यणजे एरंडाच्या पानावर पर्पटी-धोनावी. निंबाच्या नंतर नी पर्पटी खलून निंबाची भावना द्यावी, नंतर पंचकोलाची भावना द्यावी, नंतर टांकणखार, बीडलोण, मिथें हीं तोळा तोळा घालून हरभत्याच्या आंबीच्या सात भावना द्याव्या. गोळ्या दोन माशांच्या बांधाव्या. देणेंतर सेंधव आणि ताक यांत द्याव्या. ह्यणजे कसेंही गुरुं अन्व शक्षितें असलें तरी चार घटिकांत जिरून जाते.

अग्नि तुंडावटी. १पारा १गंधक १अजमोदा ३त्रिफळा १सज्जिखार १जव-स्कार १सेंधव १जिरे १गंधवीड १विडलवण १वावडिंग १मीठ १संठ १मिरे १पिंपळा १० कुनत्याचें बीं शकू करून चूर्ण करावें. आणि ह्या सर्वांचा खल निंबाचे रसांत करावा. आणि मिथ्यां प्रमाणें गोळ्या बांधाव्या. अग्निमांद्य व अजीर्ण यांवर द्याव्या.

२रा महोदधिरस. १बचनाग १पारा २जायफळ २टांकण ३पिंपळी ६संठ ३कपर्दीभस्म लवंग ३मासे सर्वांचा खल निंबाचे रसांत करून गोळ्या कराव्या. ही गुटिका अग्निमांद्यावर प्रशस्त आहे.

चिंतामणिरस. १पारा १गंधक १ताम्र १अफक ३त्रिफळा १संठ १मिथें १पिंपळा १नेपाळ. द्रोण पुष्पीचे रसांत भावना देऊन बारीक कज्जली करावी. हे औषध अजीर्ण, ज्वर, शूल, ह्यांवर ही मात्रा गुंज किंवा अर्धा गुंज

द्यावी. वात रक्तावर ही प्रशास्त आहे.

**अर्शःकुठाररस.** ३पलें ताम्रभस्म ३पलें लोहभस्म २सुंद २मिथे २पिंपळी २कळलावी. २दंती २चित्रक २पिल्लेचें मूळ ५जवरावर ५सांकणरावर ५सेंधव ३२पळेगोमूत्र ३२पळेभिवडुंगाचा बीक हीं सर्व एके जागीं करून गोळाहोई तोपर्यंत मंदाग्नीनें शिजवावे. ते औषध दोन महिने पर्यंत सक्षावं, ह्मणजे अर्श विकार दूर होतो.

**नित्योदितरस.** १पारा १अश्रक १लोहभस्म १ताम्र १गंधक ५बिबवे हीं सर्व एकत्र करून सरणाच्या रसांत तीन दिवस खल करावा. मात्रा मासामर तुपांत द्यावी. ह्मणजे असाध्य जरी मुळव्याध असली तरी बरी होते. वसु-जनिघते.

**रससिंदूर.** १०पारा १०गंधक ५नवसागर घांची एकत्र कज्जली करून चित्रकाचे मुळाचे रसांत बंधोव्याचे पाल्याचे रसांत व कोरकंडाचे रसांत एकेक दिवस खल करून कुपींत भरून बालुका यंत्रांत चार प्रहर अग्नि द्यावा. आपाप शीत झाल्यावर ते रसायन कुपींतून काढून ठेवावे. हा रससिंदूर अनुपान योजून सर्व रोगांवर द्यावा. कुपीसलेप करावयाचा प्रकार. वारुळाची माती अथवा पांढरी खडू ८८॥ आणून वाढून घारीक करावी. लोहकीट कुढून गाळून ८८॥ कणीक ८८६९ घांचा एक दिवस खल करून मग फडक्याला ती माती लावून कुपीस लपेटून बाळवावे याप्रमाणें ७मात कापेटें करून मग कुपींत औषध भरून बालुका यंत्रांत ठेवून पचवावे.

**कनकसुंदररस.** १गंधक १अश्रक १लोह १पारा १माक्षिक १मौक्तिक १नागभस्म १प्रवाळ ८सुवर्ण या औषधांचा खल हंस पादीच्या रसांत तीन दिवस करावा. नंतर ते औषध कांचेच्या कुपींत भरून लवण यंत्रांत तीन दिवस अग्नि द्यावा. स्वांग शीत झाल्यावर काढून ठेवावे, ते अनुपान-परत्वे खोकला, गुल्म, ग्रहणी, पांडु, राजयक्ष्मा, रक्तपित्त, श्वास, इत्यादिरोगां-

वर योजावे.

सन्निपातभैरवरस. १हरताळ १गंधक १पारा १बचनाग ४मनशीळ ४दं-  
कण १४हिंगूळ, हे निंबूच्या रसांत खल तीन दिवस आल्याच्या रसांत खल ती-  
न दिवस करून गोळी उडव्या प्रमाणें करावी. ती सन्निपातज्वर, अतिसार

कफ, पांडु, अरोचक, कुक्षिरोग, उदावर्त, इत्यादिकांवर अनुपान योजून द्यावी.  
आनंदभैरव. हिंगूळ, बचनाग, सांठ, मिरे, पिंपळी, गंधक, दंकरण, निंबू-  
बाच्या रसांत चार प्रहर खल करावा. आणि गोळ्या वाटाण्या एवढ्या बां-  
धाच्या. त्या श्वास, कास, अतिसार, अजीर्ण, प्रमेह, सर्पदंश, रुश्चिकदंश  
यांजवर द्याव्या.

सर्वांगसांद्ररस. सवर्ण १अभ्रक ३ पारा ५ गंधक ६ दंकरण २ रौप्य ३  
ताम्र ४ निंबाच्या रसांत खल करून लहानसें पूट द्यावे. नंतर चूर्ण करून  
न त्याच्या बरोबरीनें मौक्तिक घालावे. हे औषध गुंजभर तूप सारखेशीं  
द्यावे. ह्यणजे मेह, ज्वर, अरुचि, क्षय, कास, पांडु, भ्रम, दाह, शूळ, इत्या-  
दि रोग शांत होतात.

राजचंडेश्वररस. १पारा १गंधक १ बचनाग, हिंगूळ, २हीं एकत्र करून  
निगुंडी आणि आल्याचारस ह्यांची भावना द्यावी. मात्रा गुंज प्रमाण आल्या-  
चारस व मध एकत्र करून द्यावी, तैलाभ्यंग, स्नान, तृषा लागलीतर ता-  
क पिणे. आंगास चंदनाची उरी लावणे, तसेंच तांबूल खावे, ऊंस, केळीं,  
पन्ही, इतकीं अपथ्ये आहेत तरी राजचंडेश्वराखा पथ्य होऊन तात्काळ  
ज्वर शांति होते.

मृत्सृज्यरस. १ माक्षिक १ तालक १ ताम्र १ बचनाग १ मनशीळ १ जेपाळ  
१ गंधक १ पारा, त्यांचा सुसळीचा रसांत खल करून कुकुर पूट द्यावे. मात्रा  
गुंज प्रमाण विड्याच्या पानांत योजावी. पथ्य दही मात, नवज्वर, स-  
न्निपातज्वर, तात्काळ शांत होतात.

वालज्वर हरश्चंद्रशेखररस. १अश्वक १लोह १ताम्र १मंडूर १रस-  
सिंदूर १टंकण १गोरोचन यांचें चूर्ण करून गोकर्णाच्या रसांत प्रहरस-  
र खल करून उडदा येवढी गोळी बांधावी. नाना प्रकारचे ज्वर, बाल  
ज्वर, दूर होतात.

कुसुमाकररस; १सुवर्ण १अश्वक १रोप्य १प्रवाल १मोती २माक्षिक ७र-  
सिसिंदूर खल करून गाईच्या दुधाची भावना २दिवस आणि माक्याचे  
रसाची भावना दोनदिवस करून मात्रा बांधून ठेवाव्या. दोन वेळ खाव  
प्रमाण अनुपान योजून द्यावी. ह्मणजे नाना प्रकारचे मेह, व्रण, प्रगंदर  
अनेक प्रकारचे ज्वर, मूत्ररुच्छू ८० प्रकारचे यात रोग दूर होतील. हा र-  
स कश्यपानें सांगितला आहे.

सिद्धगणेश्वररस. १पारा २गंधक ३अश्वकखलांत घालून काढा  
घोत्रा, भांग, त्रिकटू, त्यांच्या सात सात भावना देऊन ठेवाव्या. मात्रा बाल  
भार मध पिंपळींत देणे. ह्मणजे नवज्वर, एकाहिक, द्याहिक, घांति,  
हे रोग दूर होतात.

पाशुपतारुहरस. १पारा १रससिंदूर १कांतलोह १सुवर्ण १अश्वक १रु-  
पें १मुरदाडशिंंग १शांख १शिंप १प्रवाल १तालक १माक्षिक १मोती १सुरमा १र-  
सांजन १नागसस्र १बंग १कपर्दिमस्र. हीं औषधें समभाग घेऊन देवदा-  
रुच्या काढ्यांत १ एक महिना खल करावा. मात्रा दोन गुंजा मध साखरे बरोबर  
द्यावी, वर्ष किंवा साहा महिनें सेवन केल्यानें व्रण, मेहव्रण, गजचर्म, विसाप  
मुळव्याध, सन्निपातादिक, रोग बरे होतात. हा योग व्रणावर फार चांगला आहे.

वातगजांकुश. पाराभाग ८ कुचल्याच्या घिया भाग ८ गंधक ८ त्रिकटू  
तोळे १२ मात्रा गुंजभर अनुपान योजून द्यावी ह्मणजे ८० प्रकारचे वायु, उ-  
रुस्तंभ हे रोग दूर होतात.

+ रसांजन ह्मणजे दारुहळदीचा काढा शेंबीचे दुधात चतुर्थांश शोषजो. तें.

श्लेष्मविध्यंसनरस. १पारा १हरताळ १ताम्रभस्म ३गंधक त्यांचा कारलीच्या रसांत खल करावा. नंतर गोळ्या बाळघून कृपांत भराव्या, आणि कुपीला मान कापड करून तोंड बंद करून वायुका यंत्रांत तीन प्रहर आंच द्यावी. स्वांगरीत झाल्यावर त्यांत बरोबरीने भिन्धानें चूर्ण आणि अष्टमांश बचनाग घालून मासप्याच्या रसांत चांगला खल करावा. अनुपान योजून कफ, काम, श्वास, वानरोग, शरत्, विषूची, अग्निमांद्य, ज्वर, राजयक्ष्मा, ग्रहणी, अतिमार, ह्या रोगांवर द्यावा.

मेहांतकरस. १सवर्ण २शिशेंभस्म ३लवंगा ६हिंगूळ त्या सर्वांचा खजुशच्यारसांत ३तीन दिवस खल करावा अनुपान योजून द्यावा ह्मणजे सर्व प्रमेह दूर होतात.

मालिनीप्राग्भसांत. सवर्ण, सुक्ता, मचाल, रोप्य, कलखापरी, हिंगूळ, गंधक, पारा, नीलभस्म, तारमाक्षीक, स्वर्णमाक्षीक, वंग, विष, नाग, वैक्रांत लोह, हीं औषधें समभाग रवळांत घालून गुलाब पाणी, कांदेसात्रोचारस, उंसाचारस, दूध, नागरमोथ्याचा फाटा यांच्या सात सात भावना द्याव्या. नंतर कापराची भावना देऊन गोळ्या बांधाव्या. आणि अनुपान परत्वे पित्त मेह, उग्रताप, बहुमूत्रता, सुतरवडा, वानि, तृषा, मूत्राघात, सर्वप्रमेह हे रोग दूर होऊन वीर्य, पुष्टि, दृष्टि, श्रुति यांस तेज येतें.

शारभेश्वररस. १पारा १गंधक १वत्सनाभ १हिंगूळ १रांकणखार त्या औषधांस चित्रकाच्या काढ्याची भावनाद्यावी.सकल्यावर शाराचाल घालून वायुका यंत्रांत ठेवून दोन प्रहर अग्नि द्यावा. नंतर चूर्ण करून त्रिकटुची भावना द्यावी, ह्या मात्रेनें वात, पित्त, कफ जनितज्वर, सन्निपातज्वर, शमतात.

मेहांतकरसायन. १वंग १नाग १अफ्नक १लोह १भांत १पारद १ताम्र १नीक्षण १हिंगूळ १गंधक १रांकणखार १कलखापरी हीं औषधें स्वर्तात-

घालून निंबाच्या रसाचे भावना द्यावी, नंतर चकती करून शगव संपुटां-  
त घालून पूट द्यावे. स्वांग शीत झाल्यावर त्यांत कापूर, केंशर, दाळचिनी,  
तमालपत्र, वेलचीदाणे, नागकेंशर, सुंद, जायफळ, जायपत्री, हीं सर्व व-  
रच्या औषधांच्या बरोबर घेऊन निंबाच्या अंतर्सीछीच्या रसांत तीन दि-  
वस खल करावा. पुनः त्याच्या गोळ्याकरून सावळींत वाळवाच्या, व-  
डीसारवर आणि लोणी, यांत द्याच्या ह्मणजे २०वीस प्रकारचे प्रमेहदूर  
होऊन सर्वरोग दूर होतात, शरीरपुष्टि होते, बळ वाढते. शरीराच्या-  
कांती दिव्य होते. शतस्त्रिया भोगण्याचे सामर्थ्य येते.

**पुष्पधन्वारस.** १ पारा किंवा रससिंदूर १ नागभस्म १ लोह १ अश्वकभस्म  
३ धोव्याचे बीज हीं खलांत घालून ज्येष्ठीमधाचा व कांटे शेचरीचा काटा क-  
रून भावना द्यावी, उसांच्या रसाची भावना, दुधाची भावना देऊन बाल  
प्रमाण गोळ्या कराव्या. ती तूप, सारवर आणि मध यांत द्यावी. आणि वर  
दूध प्यावे. ह्मणजे अनेक स्त्री संभोगाचे सामर्थ्य येते, शरीर कांति चांगली  
होते, मेह दूर होतात.

**महापूर्णचंद्रोदयमात्रा.** १ गंधक १ पारा १ ताम्र १ टांकणखार १ नागभ-  
स्म १ सुवर्णभस्म १ तारमाक्षीक १ सुवर्ण माक्षीक १ मौक्तिक १ कांत १ वंग १  
अश्वक १ कस्तूरी १ पोलादाचे भस्म १ चंदन १ केंशर १ कापूर ह्या औषधांचा  
मालतीचे रसांत खल प्रहर भर करावा. आल्याच्या रसांत बाल प्रमाण मा-  
त्रा योजावी, ह्मणजे कास, श्वास, मेह, कुष्ठ, रक्तदोष, राजयक्ष्मा हे रोग दू-  
र होऊन धातु वृद्धि होते.

**हिरण्यगर्भरस.** १ सुवर्णभस्म १ रोष्यभस्म १ ताम्रभस्म १ प्रवाळभ-  
स्म १ पारदभस्म १ गंधक १ मनशीळ १ हरताळ १ कुटकी हीं औषधे समभा-  
ग घेऊन शेंबीचे दुधांत खलाची आणि सुशीत घालून गजपूट द्यावे. स्वां-  
गशीत झाल्यावर बारीक करून ठेवावे. अनुपान भेदेकरून दोन बाल



योजावे. ह्मणजे वातज्वरादिक, हंडूज्वर, विदोषज्वर, शांत होतील. राजोपचारानें पथ्य करावें.

**सिंदूरभूषणारस.** अफ्रक, रससिंदूर, गंधक, टांकणखार हीं समभा-  
ग घेऊन धोव्याचे रसांत खल करावा. उडदा येवटी गोळी मधीशीं सेवा  
वी ह्मणजे अष्टादश कुष्ठें, वातरोग, शूळ, प्रमेह, महाव्याधि दूर होतात.  
गर्भिणीसही प्रशस्त आहे.

**सिद्धलक्ष्मीविलासरस.** सुवर्णभस्म १ रोप्यभस्म २ ताम्रभस्म  
३ कांत ४ तीक्ष्णभस्म ५ मंडूर ६ अफ्रक ७ पंग ८ नाग ९ मौक्तिक १० पोंबळें  
११ आणि सर्वांच्या बरोबर रससिंदूर घालून जायपत्री, त्रिकटू, त्रिफळा,  
चालुर्जात, केशर आणि कस्तूरी, त्यांच्या सातसात वेगळाल्या भावना-  
द्याव्या. त्याची मात्रा उडीद प्रमाण खडीसारखर आणि मध, त्याशीं योजा-  
वी. ह्मणजे क्षयरोग, पांडु, कास, श्वास, जीर्णज्वर, गुल्म, प्रमेह, इत्यादि  
रोग दूर होऊन शरीर पुष्ट होते.

**सिद्धसर्वेश्वररस.** १ स्वर्णमाक्षिक १ माक्षिक १ कलखापरी १ गंधक २  
ताम्र २ टांकणखार २ सुवर्ण २ रोप्य २ प्रचाळ २ मौक्तिक २ हिंगूळ ३ वंग ३ लो-  
ह ३ नाग ३ रससिंदूर ३ अफ्रक ३ रत्नमणी ३ कांत हीं सर्व ओषधें ज्येष्ठीम-  
ध, दालचिनी, पत्रज, एला आणि त्रिकटू त्यांच्या काढ्याच्या सातसात भा-  
वना द्याव्या, नंतर नागरमोथे, वाळा, त्रिफळा, अडूळसा, गुळबेल, कचोरा,  
कोरफड, भुईकोहळा, क्षीरविदारी, गोदुग्ध, सुसळी, उंसाचारस, त्याची भा-  
वना देऊन ती गोळा शरावांत घालून मृगांका सारिखें पूट द्यावें, नंतर पु-  
नः कस्तूरीच्या दोन भावना द्याव्या. ही मात्रा मध पिंपळीशीं दोन बाल-  
द्याची ह्मणजे मेह, अर्शा, ग्रहणी, जडोदर, वातव्याधि, ज्वर, कावीळ, पां-  
डु, कुष्ठ, भगंदर, शकृत्क्षय, अनपत्यता, आणि जरा, हीं सर्व दूर होतात.  
कान्ति, बळ, वीर्य, पुष्टि हीं होतात.

लघुमृगांकरस. १पारा १स्रोत्रे २मोती १गंधक चतुर्थांश रांकरणस्वारह्ना  
सर्वांचा कांजिका मध्ये एक दिवस खल करावा शरावांत घालून लवण  
पूरित पात्रांत घालून पक्क करावे. स्वांग शीत झाल्यावर खलून ठेवावे.  
ते तूप व पिंपळी अथवा मध पिंपळींत घालून रसावे. हाही क्षयादिकांवर  
प्रशस्त आहे.

त्रैलोक्यचिंतामणिरस. पारा, हिच्याचें मस, सवर्ण, शैव्यमस, कांत,  
अश्वक, गंधक, भौक्तिक, शंख, प्रवाळ, हरताळ, मन्शीळ, हीं सर्वे औषधे  
शुद्ध आणि समभाग घेऊन चित्रकाचे मुळांच्या काद्यांत सात दिवस  
चांगला खल करावा. नंतर रुईच्या चिकानें तीन दिवस खल करावा.  
आणि पिंपळ्या कवड्या घेऊन त्यामध्ये तें औषध मरावे. नंतर रुईच्या  
चिकामध्ये रांकरणस्वार खलून त्या कवड्यांचीं तोंडे लिंपावीं. नंतर त्याश-  
रावांत ठेवून गजपूर द्यावे. स्वांग शीत झाल्यावर त्या कवड्यांस कटख-  
लून चूर्ण करावे. त्या चूर्णा बरोबर रससिंदूर आणि रससिंदुराच्या चतुर्थी-  
श वैक्रान्त मण्याचें मस घालून शोगव्याचे मुळाच्या रसाच्या सात भावना  
द्याव्या. नंतर चित्रक मुळाच्या काद्यानें २१ एकवीस भावना द्याव्या. मग-  
आल्याच्या रसानें सात भावना द्याव्या. आणि त्याची बारीक कज्जली करून  
नत्याच्या चतुर्थांश रांकरणस्वार घालावा. रांकरणस्वाराच्या चतुर्थांश बच-  
नाग घालावा. आणि मिथ्येही बचनागा बरोबर घालावीं. नंतर, लवंग,  
सुंठ, बाळहिरडे, पिंपळी, जायफळ, हीं प्रत्येक औषधे बचनागाचे चतु-  
र्थांश रांकावीं. आणि तें सर्वे औषध महाकुंग आणि आले त्यांच्या रसानें  
खलवे. त्या औषधांची मात्रा चार गुंजा प्रक्षावी. मारून मध पिंपळी चा-  
टावी. ह्मणजे सर्वे रोगांची शांति होत्ये, अग्नि प्रदीप्त होतो. बळ वाढते.  
कानि वाढते. वीर्यवृद्धि होते. विषदोषशमतो. वायु, विद्रधि, पांडु, शूल, प्रदर,  
रक्तानिसार, मेह, स्त्रीहा, जलोदर, सुतखडा, शोफ, हलीमक, उदर, मूत्रकण्डू,

मगंदर, ज्वर, मुत्रव्याध, कुष्ठ इत्यादि साध्य असाध्य रोग हा त्रैलोक्य चिंतामणि दूर करितो.

राजमृगांकरस. शकटसूचर्ण भस्म भाग १ रससिंदूर ॥ ताम्रभस्म ॥ लोह ॥ वंग ॥ अश्रक ॥ नागभस्म ॥ भौक्तिकभस्म २ प्रवाळ २ हिऱ्या चंभस्म २ या सर्वांची कज्जली करून रससिंदुराच्या चतुर्थांश टांकणरवार घालून कांचेच्या कुपीत भरून त्या कुपीला मान कापड कराचें, नंतर एका डेऱ्यांत मीठ भरून त्यांत ती कुपी ठेवावी आणि दोन प्रहर पर्यंत रिंगाच्या लांकडांचा मंदाग्नि द्यावा. स्वांगशीत झाल्यावर बारीक खळून संदर डब्यांत किंवा कुपीत घालून त्याची पूजा करावी. अनुपान तूप व मध आणि त्रिकटूचें चूर्ण घालून दोन गुंजा मात्रा द्यावी. रवोकला, श्वास, मंदाग्नि शोफ, पांडुरोग, कफ, क्षयरोग, इत्यादिकांवर देणें.

महाराजमृगांक. शास्त्रोक्तरीतीनें गंधक मारण कराचें. नंतर हिऱ्याचंभस्म कराचें. मगरससिंदूर तयार करावा, त्या रससिंदुरानें सूचर्णाचें भस्म कराचें, त्याप्रमाणें रुप्याचेंही भस्म करून ताम्र, कांत, नाग, वंग, आणि अश्रक हीं समभाग घ्यावीं, नंतर भौक्तिक भस्म सर्वांच्या समान घ्याचें, आणि रससिंदुराच्या दुप्पट गंधक आणि टांकणरवार चतुर्थांश घालून जवांची कांजी करून त्याणें तीन दिवसर खलावें. त्याचा गोळा करून सांबळींत वाळवाचें. तो गोळा शरावांत घालून चार प्रहर अग्नि द्यावा, मग स्वांगशीत झाल्यावर खळून ठेवाचें. ब्रह्मा, विष्णु, योगिनी, भैरव आदि करून देवतांना बळी द्यावा. आणि तुपाचें हवन कराचें. नें- औषध सूचर्ण पात्रांत किंवा रोप्य पात्रांत ठेवाचें. आणि त्याची पूजा करावी. क्षयरोगाचा नाशार्थ हें औषध मोहोरी प्रमाणें द्यावें, अनुपान मध किंवा तूप आणि पिंपळी, संद व भिरें यांच्या चूर्णाशीं देणें चरगाईचें दूध धा रोण्याघ्याचें. किंवा शेळीचें दूध घ्याचें, पथ्य चांगले कराचें. याप्रमाणें एक

मंडूक सेवन केलें असतां क्षयरोग शांत होतो. आणि अनेक प्रकारचे चांगले गूण होतात.

**रत्नगर्भपोदलीरस.** १रससिंदूर १हिन्याचेभस्म १स्रवर्णभस्म १रोप्यभस्म, १लोहभस्म १ताम्रभस्म आणि सर्षपरोवर भिन्यांचेचूर्ण १मौक्तिकभस्म १माक्षिकभस्म १प्रवालभस्म १शंखभस्म हीं सर्व चित्रकाच्या काढ्यानें सात दिवस पर्यंत खलावीं. नंतर मृगांका प्रमाणें पिवळ्या कवड्यांत भरून टंफण खारानें नोंडे बंद करावीं. आणि शराचांन घालून गजपूट घावें. नंतर त्या औषधाला निगुंडीच्या रसाच्या सात भावनाद्याव्या, आर्द्रकरसाच्या सात आणि चित्रकाच्या २१ भावना द्याव्या. हे औषध तूप आणि त्रिकटूचें चूर्ण यांत घावें. ह्मणजे राजयक्ष्मा, ज्वर, पांडु, रक्ततिसार, हेरोग दूरहोतात. हा रत्नगर्भ पोदली रस यांगवाही ह्मणजे जसें अनुदान योजावें तसा गूण करितो.

**वसंतकुसुमाकररस.** २स्रवर्णभाग २रोप्य ३वंग ३नाग ३कांत ४रससिंदूर ४अश्रक ४प्रवाल ४मौक्तिक एकत्र खळून गाईचें दूध अडुळसा, कमळकंद, पांढरावाळा, काळावाळा, केळीचा कांदा ह्यांच्या वेगवेगळ्या सात सात भावना द्याव्या. शोधंतीच्या फुलांच्या भावना ७ मोगन्यांच्या फुलांच्या भावना ७ सर्षपाच्या मागून कस्तूरीची भावना देऊन मात्रा तयार करावी. २गुंजा खडीसारखे व मध्यांत घावी. बुद्धि, काम, आणि सख यांची प्राप्ति होते, मेहावर प्रशस्त आहे. आणि धातुवर्धकही आहे. क्षय, कास, उन्माद, सर्पविष, शक्रदोष, पांडुरोग, शूळ, मूत्रघान, अशमरी हे रोग दूरहोतात. त्यावर मिष्टान्न कषण करावें. ह्मणजे अत्यंत कामवृद्धि होते. शतस्त्री भोगण्याचें सामर्थ्य येते.

**चंद्रकलीरस.** पारा १ गंधक १ अश्रक १ हिंगूळ १ कुटकी १ गुळबेतीचे-

सत्व १ पित्तपापडा १ पिंपळा १ चंदनचूर १ कावळी १ बाळा १ मनुका १ यांची सू-  
क्ष्म कज्जली करून नागरमोथे, दाळिंब, दूर्वा, केवड्याचे कणीस, दूध, सहदे-  
वी, कोरफड, पित्तपापडा, सबजा, आणि शतावरी, इतक्यांचे यथा संभव रस  
च काढे करून भावना घ्याव्या, नंतर मात्रा बांधाव्या, देणेंतर जिरें स्वडिसारख-  
र, दूध, किंवा रोग अवस्था पाहून अनुपान योजावे ह्मणजे नवज्वर, राह,  
विषमज्वर, प्रदर, मेह, भ्रम, वांति, वगैरे रोगांची शांति होते.

**अष्टमूर्तिरस.** १ पारा १ हिंगूळ, १ मनशीळ १ सोमल १ हरताळ व सुरदाड  
शिंंग १ तुरदी ॥ सोनें ॥ रूपें १ रस कापूर १ गंधक या सर्वांची कज्जली  
करून मात कापड केलेल्या कुपीमध्ये घालून बालुकायंत्रां पक्क करावे. अ-  
ग्नि सोळा प्रहर देणें, प्रथम दीपाग्नि प्रहर ४ चार. मध्यमाग्नि प्रहर ८ आणि  
भडाग्नि प्रहर ४ नंतर स्वांग शीत झाल्यावर कुपीचे कठीं रसायन लाग-  
तेतें घेऊन ठेवावे. वातरोग, सन्निपात, वायु, आणि कफजन्यकास आ-  
णि श्वास, इत्यादिकांवर योजावे.

**नारसिंहरस.** ४ नाग ३ वंग १४ पारा १५ गंधक ४ चवनाग त्यांचा भावना  
व्यारसांत खल करावा, नंतर चित्रकाचे काढ्यांत एक दिवस खलावे, व  
आल्याची भावना घ्यावी. त्याचा गोळा करून शरावांत ठेवून बालुकायं-  
त्रां दोन प्रहर आंच घ्यावी. थंड झाल्यावर घुनः ४ तोंडे चवनाग घालून  
गोळ्या बांधाव्या. याची मात्रा दोन घालू योजावी, ह्मणजे राजयस्मा, बहु  
मूत्रता, विद्रधि, श्वास, कास, विषमज्वर, बाळंतरोग, शूळ, मेह, शोफ, पां-  
दुरोग, आणि गलरोग, यांच्या शांती विषयीं हा नारसिंह फार चांगला आहे.

**वांतिहृदयरस.** लोह, शंखभस्म, गंधक, पारा, हीं समभाग औषधें  
खलांत घालून कोरफड, धोत्रा, आणि चुका, यांच्या रसानें खलावे. नंतर  
गोळा करून त्याणें सात मातकापडें करून पूट घ्यावे. नंतर खलून ठेवावे.  
दोनघालू औषध अजमोदा आणि वावडिंग यांच्या चूर्णाशीं मध घालून

घावे. मागून पिंपळाच्या क्षाराचे पाणी पाजावे. ह्मणजे रुमि, वांति बंद होतात.

स्वच्छदभैरवरस. पारा १ बचनाग १ गंधक १ जायफळ ॥ हीं एकत्र करून सर्व औषधांच्या निम्मे पिंपळीचे चूर्ण घालावे आणि खल करावा. नंतर- अनुपान योजून शीतज्वर, सन्निपातज्वर, विषूची, विषमज्वर, जीर्णज्वर, मंदाग्नि, शिरोरोग, इत्यादिरोगांवर हा स्वच्छदभैरव योजावा.

अश्वकंचुकीरस. १ पारा १ गंधक १ आंबळकाठी १ पिंपळमूळ १ निर्वि- र्वी १ पिंपळी १ मिरे १ मराठी १ वायडिंग १ पत्री १ लचंग १ हळद १ दारुहळद १ वेरवंड १ सुरासणी १ ओवा १ आल्याचारस १ कोरफडीचागीर १ माळकां- गोणी १ गुळबेलीचे सत्व २ जमालगोटा तोळे १ मनशीळ १ पांढराचंदन १ कवचबीजाचा मगज १ लसूण, जेष्ठमध १ येणे प्रमाणे औषधे कुटून वस्त्रगाळ करून शेळीचे दुधांत भिजवावीं. निरुंठीचीं पुटे तीन देऊन गोळ्या मिऱ्या प्रमाणे बांधाव्या, अनुपाने व गुण घोडाचोळी चे प्रकरणीं पाहावीं.

कामबोधरस. काळ्याधोत्र्याचे बीं तोळे ४ पारा १ गंधक १ आणि १ अ- फू यांची कज्जली करून धोत्र्याचे रसाच्या भावना ३ तीन देणे, गोळी वाल प्रमाण मधांत देणे, उतार निंबाचा अथवा आल्याचारस.

सन्निपातभैरवरस. १ बचनाग १ ताम्र १ गंधक १ सोमल ४ पारा, त्यांची एकत्र कज्जली करून निरुंठी आणि तुळस यांच्या रसाची भावना द्यावी. आल्याच्या रसांत तिळमात्र मात्रा द्यावी. ह्मणजे सन्नि- पातादिक सर्व रोग दूर होतात.

रामबाणरस. १ गंधक १ पत्रीहरताळ १ सोमल १ मनशीळ १ वंशलो- चन १ कात १ हिंगूळ १ पिंपळी हीं औषधे समभाग घेऊन नागबेली- च्या पानाच्या रसांत खल करावा, प्रहर ५ गोळी उडुदा एवढी बांधावी ती कणिक आणि चूप यांत द्यावी. दिवस ७ आंबट, तैलकर, क्षार,

हीं वर्ज्य. गार पाणी पिउंनये, श्रेणें करून वात, पित्त, कफ, मगंदर, मूळ-  
व्याध, गंडमाळा, श्वास, उरःक्षत, र्शाडूक, हे रोग दूर होतात.

वातविध्वंसनरस. १ पाण १ गंधक १ नागभस्म १ बंगभस्म १ लोहभस्म  
१ ताम्रभस्म १ अभ्रकनिश्चंद्र १ पिंपळी १ हांकणखार १ स्रंठ १ मिरे १॥ बचनाग  
हीं औषधें एकत्र करून स्रंठ, मिरे, पिंपळी, यांच्या काढ्याच्या ३ भावना द्या-  
व्या, त्रिफळेच्या ३ भावना, चित्रक, माका, आले, निरुंठी, रुईचें मूळ, अकूत-  
कारा, ऋई आंवळी, निंबू या प्रत्येकाच्या तीन तीन भावना द्याव्या. नंतर मात्रा  
बांधाव्या, वायु, शूल, कफरोग, संग्रहणी, संनिपान, अपस्मार, शीत, पि-  
त्त, प्लाहोदर, कुष्ठरोग, सूतीचे वालरोग, इत्यादिकांवर ही मात्रा दोन गुंजा  
न्यात्या रोगांचीं अंतुपानें योजून द्यावीं.

त्रिपुरभैरव. ४ बांफळी, ४ स्रंठ, ४ मिरे, ४ हांकणखार, १ बचनाग, ह्यांचें  
सूक्ष्म चूर्ण करून ठेवाचें तें वायूवर योजावें.

वातारिरस. अफूनवा उंचा कुनव्याचें बीज नवें आणि मिचें हीं नवीं हीं औ-  
षधें समभाग घेऊन बारीक खरून गोव्या वारीक बांधाव्या. सानुसत्या किंवा  
पाण्याशीं द्याव्या. वर विडा खावा ह्मणजे कुबूजत्व, पंयुत्व, गृध्रसीवायु, आमवायु,  
शूल, कफमिश्रितवायु, अंबबाहुकवायु, शोफ, कंपवायु, भतानकवायु, कंबरेतलाव-  
यु, विप्री, अरुची, अपस्मार, आणि ग्रहणी. इतक्यांवर योजाव्या.

नृसिंहवडवानलरस. पिंपळमूळ, स्रंठ, मिरे, पिंपळी, चित्रक, लसूण,  
सज्जिरखार, जबरखार, पापडखार, त्रिफळा, आंवा, पुनर्नवा, अजमोदा  
कोष्ठ, उच्छाळी, पाहाडमूळ, गोडास्करण, खारास्करण, कांडवेरु, चिराई-  
त, रेवाचिनी, जिरें, शाहाजिरें, गजपिंपळी, हीं सर्व समभाग आणि  
दांतीचें मूळ सर्वांच्या बरोबर, पंचलवणें, तेड, इंद्रजक, हीं सर्व समभा-  
ग घालून जेपाळ सर्वांबरोबर आणि मूळ सर्वांच्या दुप्पट घालून गो-  
व्या बोराव्या आंठोळी एवढ्या बांधाव्या. दररोज एकेक गोळी करून पाण्या-

शीं घाषी. ह्यणजे भाठ प्रकारचीं उदरें व पांच प्रकारचे गुल्म, पांडुरोग, सूज, कावीळ, तीनशेंशूळ, ८० ऐशीं वातरोग, अष्टादशकुष्ठें, वीस प्रमेह अश्मरी, उदावर्त, सूत्रकृच्छ्र, मूळव्याध, अंडवृद्धि, अजीर्ण, ज्वर, कृमि-दोष, विषमज्वर, इतके रोग दूर होतात.

वातराक्षसरस. पान्याच्या योगानें मारून निरुत्थ झालेले सवर्ण, रससिंदूर १ भाग, गंधक १ भाग, कांत १ भाग, अन्नक १ भाग, चांगले बक-दू करून मारलेले ताम्र १ भाग, हीं एकत्र करून पुनर्नवा, गुळबेल, पत्र-क, निगुंडी, अडुळसा, त्यांच्या रसानें तीन तीन दिवस खल करून श-राचांत घालून लहानसें (७ किंवा ८ रानशोणीचे) पूट द्यावे. शीतझा-ल्यावर चूर्ण करून ठेवावे, हे ओषध गुंजफार अनुपान परतें द्यावे. तेषां करून वातरोग, ऊरुस्तंभ, वातरक्त, आमवायु, गात्रभंग, धनु-वर्त, पक्षाघात, कंफवायु, संधिगतवायु, सनबहिरी, शूळ, उन्माद, हे रोग दूर होतात.

उद्युवातविध्वंसन. पारा १ भाग, गंधक पान्याचे चतुर्थींश, १६ भाग, वचनाग, यांचा खल करून चित्रकाचे सुळाचे कृत्वाची भावना घाषी. अपस्मार, उन्माद, सर्वांगवायु, पक्षाघात, आमवायु, दांतखिळी, सर्वा-ंगशैत्य, इत्यादि रोगांवर बालफर मात्रा योजावी.

कल्पतरुरस. १ शैष्यभस्म, पारा १, माक्षिक, १ दांकणखार, १ हिंगूळ १ मनशीळ २ गंधक शूळ २ ताम्र २ लोह, हीं सर्व ओषधें एकत्र करून निं-षाचे रसांत खल करावा. आणि सूर्य पुटे ३ तीन द्यावीं, तीन मासे बां-वंशीचे चूर्ण, करून त्यांत मात्रा गुंज प्रमाण घाषी. अनुपान उष्णोदक. योजले ह्यणजे भाना प्रकारचीं कुष्ठें, उदुंबर कुष्ठ, मंडल कुष्ठ, काळें कोड, पांढ-रें कोड जाते. व क्षयज्वर, धातुगतज्वर, ह्यांवर मध, पिंपळीशीं द्यावे. आणि शूळ, आमवात, सूत्रिकावात, उन्माद, पांडुरोग, यांवर हिरडे.



आणि गूळ त्यांत द्यावा. सर्व रोगांचेर आल्याच्या रसांत देणे.

लक्ष्मीविलासरस. १पारा १ लोह १अभ्रक १गंधक १मनशीळ १सोने  
यांची कज्जली करून त्रिफळा, क्षीरविदारी, ह्यांच्या रसानें खल क-  
रावा, तसेंच ज्येष्ठीमध, सांव्रीची साल, यांच्या काढ्याची भावना देऊन  
गोळा करावा. तो एरंडाच्या पानांत खुंडाळून तीन दिवस तांदळांच्या रा-  
शींत पुरून ठेवावा. नंतर चैत्र्यादिषशीं काढून ठेवायें, त्याची मात्रा चार  
गुंजामध आणि त्रिफळा, किंवा मध आणि पिंपळींत द्यावी, क्षणजे क्ष-  
य, कास, पांडु, गुच्छकी, व्रण, राजयक्षा, हलीमक, अपस्मार इत्यादि रोग  
दूर होतात.

महालक्ष्मीविलास. १सूवर्ण १रोप्य १अभ्रक, १ताम्र १वंग १मंडूर कांत  
१लोह १नाग १मौक्तिक ह्या सर्षी बरोबर रसभस्म किंवा रस सिंदूर, सद-  
हू औषधांची एकत्र कज्जली करून मध घालून खलावी. नंतर त्याचा  
गोळा करून तीन दिवस प्रवर उन्हांत वाळवावा. आणि शरावांत ठेवू-  
न घुट द्यावें नंतर चित्रकाच्या काढ्यानें आठ प्रहर खल करावा. क्षण-  
जे तयार झालें. त्रिदोषजन्य क्षय, पांडुरोग, कामला, सर्व प्रकारचे वायु, शो-  
फ, प्रमेह, नष्टवीर्यत्व, शूल, कुष्ठ, अग्निमांद्य, ज्वर, श्वास, कास, इतके रोग  
दूर होऊन. तारुण्य प्राप्त होतें.

प्रमेहदर्पहारीरस. १रससिंदूर १रोप्यभस्म १वंगभस्म १कांतभस्म  
१अभ्रकभस्म सदहू औषधें खलांत घालून नागरमोथे आणि त्रिफळा,  
यांच्या काढ्यांत खल करावा. सर्व प्रमेहांचेर दोन वाळ मात्रा खडी सारखर  
आणि मध चांत द्यावी.

पूर्णचंद्रोदयरस. पुतळीच्या सोन्याचा कीस तोळे ४ पारा तोळे ३२  
गंधक तोळे ६४ यांची कज्जली करून तांबड्या कापशीच्या फुलांच्या र-  
सांत खल करावा. नंतर कोरफडीच्या रसांत खलावें. नंतर सात सात

कापडे केलेली कुपी घेऊन तीत ती कज्जली कुपीच्या मध्यापर्यंत भरावी. नंतर चालुका यंत्रां ठेवून तीन दिवस अग्नि द्यावा. स्वांग शीत द्याव्यावर कुपीच्या कंठाशीं जो आरक्त वर्ण रस लागतो तो काढून घ्यावा त्याचा घेण्याचा प्रकार, पूर्ण चंद्रोदय तोळे ४ सीमसेनी कापुर तोळा १ जायफळ, सुंठ, मिरें, पिंपळी, लवंग, कस्तूरी, हीं तीन तीन मासे घालून विड्याचे पानाचे रसांत उडदा एवढ्या गोळ्या बांधाव्या. त्रयोदश गुण विडा तयार करून त्यांत दररोज गोळी खान जायी. ह्मणजे कशाही-मदोत्थत स्त्रिया असल्या तरी त्यांना अकाळींच शिथिल करितो. गोळी सेवन केल्यानंतर वर आटीच दूधप्यावे. मांस भक्षण करावे, मांडे खावे. नवान्न, मिष्ठान्न भक्षायें.

शंखद्रावरस. ५ सेंधव ५ सौवर्चल ५ बीडलवण ५ सांड्रीमीठ, १८ मीठ, ५ मोरचूत पावशेर फटकी तोळे ९ व ४॥ नवसागर २॥ हिराकस २॥ टांकणखार २॥ सज्जिखार १९ सोरा पावशेर सर्व एकत्र करून ऊर्ध्व नलिका यंत्रानें अर्क काढावा. तो शंखद्राव, गुल्म, उदर, शूल, अशमरी, मूत्रकच्छ, अग्निमांद्य, संग्रहणी इत्यादिकांचर घोजावा. यांत मांस नाशक गुण आहेत. आगपाणी आणि हा एकच आहे.

द्वितीयशंखद्राव. सोरा ६०. तुरटी ६६९ आणि मीठ ६६४॥ तीन्हीं-ओषधें मडक्यांत घालून त्याच्या तोंडाला सरपोस बसवून अर्क काढावा. अथवा एका कुपींत भरून तिला दुसरी कुपी जोडावी. आणि कणकीनें दोन्हीं कुपीचीं तोंडे संधित करावीं. अग्नि प्रहर भर द्यावा. तड तड वाजू लागले ह्मणजे चुळीवरून उतरावें. गुण पूर्वेक्त. देणें तर शंटीचे चूर्णांत किंवा पाण्यांत द्यावा.

प्रतापुलकेश्वररस. पारा १ अक्षक १ गंधक १ चित्रक ३ लोहभस्म ४ शंखभस्म ८ रानशोणीचे भस्म, वचनाग एकत्र करून भाक्याच्या

रसांत खलून वाला प्रमाणें गोळ्या कराव्या. आणि आल्याच्या रसांत अथवा दुसरें अनुपान योजून द्यावी, ह्मणजे दांतखिळी, व प्रसूति वात, व वायुरोग, श्लेष्मरोग, अशोरोग, सन्निपात, ज्वर, व सर्वरोग दूर होतात.

सूतशेखर रस. १ पारा १ सुवर्ण १ टांकणखार १ बचनाग, स्रंठ, १ मिर्चें, १ पिंपळी १ धोव्याचे वीं १ गंधक १ ताम्रभस्म १ दालचिनी १ त मालपत्र १ वेलादाणे, १ नागकेशर, १ शंखभस्म १ चेलकाचरी, १ कचोरा सदहू औषधें बारीक करून माक्याच्या रसांत २१ एकवीस दिवस खल करावा. गोळी गुंजेची बांधावी. अनुपान तूप व मध, किंवा दूध व तासा, योजावें. येणें करून आम्लपित्त, वात, शूल, गुल्म, कास, ग्रहणी, अतिसार, गुचकी, क्षय, पित्त रोग, दूर होतात.

अग्निसूतरस १ कपर्दिकाभस्म २ शंखभस्म पारा व गंधक यांची कज्जली ३ मिर्चें निंबाच्या रसांत खल करून गोळी बसू प्रमाण बांधावी अग्निमाद्य, ग्रहणी, शूल, अजीर्ण, आणि प्रमेह, यांचेर ताकाशीं योजावा. क्षयास खडी सारखर आणि तूप यांत द्यावा. मद पिंपळींत दिसा असतां ग्रहणी विकार दूर होतो.

त्रिपुरभैरव. १० गंधकतोळे १० पारातोळे १० हिंगूळ १ नवसागर १० रसकापूर १ तुरटी सदहू औषधांची कज्जली करून पूर्णचंद्रोद या प्रमाणें १ मट्टी लावून रसायन तयार करावें. अग्नि सोळाग्रहर. पक्षघात वगैरे वायु उपदंशावर अनुपान योजून द्यावें.

समीरपन्नग. पारा १० गंधक १० सोमल १० हरताळ या औषधांची कज्जली करून बालुकायंत्रांत अग्नि द्यावा. हा रस, श्वासकासादिकांवर अति प्रशस्त आहे.

पीयूषादिवटी. बचनाग १ केशर १ जायफळ १ मिर्च १ जायपत्री १ ख

वंगा, अकूलकारा, तेल्याटांकणखार, कस्तूरी मासाभर, आत्मान्या रसांत खळ करून वाटाण्या प्रमाणें गोळ्या बांधाच्या शैत्य, अजीर्ण, रोकला वंगैरे वर विड्यांत घ्याच्या. ज्याला थंड पाण्यानें स्नान सोसून नाहीं त्याणें सेवन केल्या असतां हिताचह होतात.

गंधकरसायन. शूद्र गंधक घेऊन त्यास गाईचे दुधाची भाचना १ व चा तुर्जाताचा काटा १ व गुळवेलीचा रस १ व हरीतकीचा काटा १ व बेहेड्याचा काटा १ आंवळकठीचा काटा १ व स्रंठीचा काटा १ माक्याचा रस १ यांची भाव ना वेगळी वेगळी घ्यावी. शोचटीं आल्याच्या रसाची १ भाव मा देऊन १ माशा प्रमाणें गोळ्या करून वाळवून ठेवाव्या. आणि सारखे धरोबर गोळी घ्यावी. ह्मणजे मंदाग्नि, कंडू, पामा, विषदोष, पांडुरोग, अंड वृद्धि, जीर्णज्वर, सर्व प्रमेह, वातामय, धातु क्षय, शूक, कोष्ठगत रोग, १८ कुष्ठ, क्षय, हे रोग दूर होऊन धातूची वृद्धी होऊन बल प्राप्ति होते.

वडवानलरस. शूद्रहरताळ भाग १ पारा १ शिंशाचें भस्म २ शूद्रगंधक भाग २ मिरेणें भाग १६ यांचें चूर्ण करून तें नित्य गुंजभर घेऊन तु पांत घावें, ह्मणजे विषूची, सर्व प्रकारचे शूक, पीह, उदर, गुल्म, संग्रहणी, श्वास, रोकला, कफ, वायु, अग्निमांद्य, इत्यादिक सर्व रोग दूर होतात.

श्वासकुठार. पारा, बच्चभाग, मिरेणें टांकणखार, मनशीक, गंधक, हीं औषधें समभाग आणि मिरेणें आठभाग, हीं सव्ही औषधें एकत्र करून, साहाभाग स्रंठ, मिरेणें, पिंपळी, यांचें चूर्ण घालून एक महूर खल करावा. नंतर शरावांत घालून सहानसें पुढे घावें, तें औषध गुंजभर विड्याचें पानाबराबर घावें. ह्मणजे श्वास, कास, अग्निमांद्य, कफ, रोग, सन्निपात, अपस्मार, वंगैरे दूर होतात.

उदयभास्कररस. १पारा २गंधक ८ नाम्नभस्म, २ मनशीक भस्म.

३हरताळमसम्, ४मिरें २बचनागशहू हीं सारीं औषधें खलांत घालून निरुंडी, आले, माका, वजयंती, या प्रत्येकाच्या रसांत सात सात दिवस खल करून गोळ्या उडदा एचव्या बांधाव्या. त्या अनुपान योजून सर्व रोगांवर द्याव्या.

गर्भपालरस. १सूठ १मिरें १पिंपळी १दालचिनी १तमालपत्र १वेलची दाणे, १धने १जिरें शाहाजिरें १चवीक १मनुका १देवदार १शिसें मसम् १वंगमसम् १हिंगूळ शहू. ॥ लोहमसम् अर्धाभाग. ॥ हीं सर्व औषधें एकत्र करून विष्णुक्रांताचे रसांत सात दिवस मर्दन करावे. नंतर मात्रा गुंज-प्रमाण करावी, मनुकेच्या काढ्याचें अनुपान योजून द्यावी. गर्भिणीला प्रथम मासापासून नऊ महिने पर्यंत द्यावी. ह्मणजे गर्भिणीचे सर्व रोग दूर होतात.

बालसूर्योदयरस. १पारा २हिंगूळ ३गंधक कतरवापरी २० नागमसम् ४अफ्रक मसम् हीं सदहू औषधें खलांत घालून कोरफडीचीं शंभर पुटे द्यावीं. आणि आल्याच्या रसाच्याही भावना तितक्याच देऊन माषप्रमाण गोळी करावी. ती दूध, तूप, मध, त्यांतून द्यावी, ह्मणजे सन्निपात ज्वर, जोणज्वर, पांडु, वांति, एकादशविध क्षय, भगेद्रे, मूळव्याध, अपस्मार, उन्माद, काबीळ, इत्यादि सर्व रोग दूर होतात.

३रा लोकनाथरस. १कपर्दिक मसम् १मडूर. ॥ तीक्ष्ण लोल. ॥ पारा. ॥ गंधक या औषधांची तीन दिवस कज्जली करून पुनर्नव्याच्या रसांत खलावे. नंतर कांडवेलीच्या रसाची भावना द्यावी. मग अडूळसा, सां-त्वीण, चित्रक मूळ, यांच्या भावना द्याव्या. गोळा करून उन्हांत वाळवावा. सायंकाळीं शराव संपुटांत ठेवून कुकुर पूर द्यावे. निवाल्यावर पुनः खल करून त्याच्या बरोबरीने मिऱ्याचें चूर्ण घालावे. नंतर विड्याचीं पाने, आले, माका, निरुंडी, रोगव्याचे मूळ, त्रिफळा, यांची-

एकेक भावना देऊन सावलींत बाळवावे. हे औषध मासाभर घेऊन मधांत घावे, ह्यणजे क्षय, वात, पित्तोद्भव व्याधि, श्वास, कास, ग्रहणी, पांडु, ह्-  
लीमक, हे रोग दूर होतात. आणि अग्नि प्रदीप्त होतो, व वीर्य वृद्धि ही होते.

**क्षयकुटार.** १पारा १गंधक १नागभस्म १लोह १कांतभस्म १नीक्षणभस्म  
१अफ्नक १मंडूर १वंगभस्म १हिंगुळ १हरताळभस्म १कर्पूरिकभस्म १टांक-  
णरवार १पिंपळीचेचूर्ण हीं औषधें खलांत घालून काटेसांघ्रीच्यासा-  
लीच्या काढ्यांत खलून नंतर निंबाचे रसांत खलावीं दिवस ७ नागर  
मोथे आणि देवदार यांच्या काढ्यांत ३ तीन दिवस खलावीं. माषप्रमाण  
खडीसारखर, मध, तूप, यांत घावीं. ह्यणजे राजयक्ष्मा, क्षय, पांडु, काम-  
ला, मधमेह, इक्षुमेह, वातमेह, उदर, कास, श्वास, रक्तप्रदर, गुल्म,  
शूल, इत्यादि रोग दूर होतात.

**चतुर्मुखरस.** १पारा १गंधक १लोह १अफ्नक १सोने पावतोळा, सर्व  
औषधें खलांत घालून कोरफडीच्या रसांत खल करवा. नंतर त्याचा  
गोळा बांधून एरंडाच्या पानांत गुंडाळून तीन दिवस धान्याच्या राशी-  
मध्ये पुरून ठेवावा. नंतर काढून सर्व रोगांवर योजावे. अनुपान त्रि-  
फळा, मध, किंवा दुसरें चांगलेंसे योजावे, एकादशविध क्षय, पांच प्रका-  
रचे कुष्ठ, पांडुरोग, प्रमेह, शूल, श्वास, मेदोरोग, मंदाग्नि, हिक्का, अम्ल  
पित्त, घण इतके रोग बरे होऊन शरीरपुष्टि पुत्रोत्पत्ति होत्ये.

**प्रमेहगजकेसरीरस.** १कांतभस्म १नागभस्म ३ वंगभस्म ४अफ्न-  
क भस्म, ५शिलाजित ६ तरबुडाच्या फुलांचें केशर, सर्व एकत्र करून निंबा-  
च्या रसांत मर्दन करावे आणि मात्रा माष प्रमाण खडीसारखर तूप  
व मध यांशीं देणें ह्यणजे प्रमेह, अंगदाह, मूत्रकच्छ, अश्मरी, सांद्रमेह,  
लालामेह, पित्तमेह, इत्यादि मूत्रविकार बंद होनात.

**प्रलयकालाग्निरस.** १ हिंगुळांतोळ पारा २ शहड गंधक २० अफ्नक,

१॥ गोदंति हरताळ ३ मनशीळ २ टांकणखार ६ कुलखापरी १ जेपाळ २ व-  
चनाग, २ हिंगूळ १ लोह १ ताम्र हीं सर्व औषधें खळांत घालून रुईच्या  
चिकानें खळावीं. नंतर निरुंढी, चित्रक, कौष्ठ, निंबू, कारली, यांच्या काढ्या-  
नीं एकेक भावना द्यावी. नंतर त्या औषधांचा गोळा करून तांब्याच्या  
डब्यांत घालून मातकापड करून चालुका यंत्रांत ठेवून दोन प्रहर आंच  
द्यावी. निचाल्यावर काढून खळून ठेवावे. नंतर त्यांत गंधक, हरताळ, व-  
चनाग आणि हिंगूळ हे एकेक भाग घालून पंचकोलांच्या काढ्यानें दोन  
प्रहर मर्दन करावे. मग दशमूळांच्या काढ्यानें तीन दिवस मदीं मा-  
त्रा वस्तु प्रमाण करावी. अनुपान खारकेच्या बीमध्ये विषमज्वरापर सा-  
मान्यज्वरापर आल्याचारस, इतरज्वरांवर अनुपान योजून द्यावी. दा-  
ह फार झालातर दूध भात खावा, दही भात ताक भात खावा. तांबूल भ-  
क्षावे, चंदनाची उटी लावावी. विहीर तळें यांत स्नान करावे.

मर्दनकामेश्वररस. १ पारा १ गंधक १ अफू हीं खळांत घालून नागवेळी-  
च्या रसांत १ एक प्रहर खळावे. आणि चालु प्रमाण गोळ्या कराव्या त्यांपैकीं  
एक गोळी सायंकाळीं सारवरे बरोबर खावी. त्यावर भोजन करून ये, ह्मशी-  
चें दूध मात्र प्यावे. उतार निंबाचें सरबत प्यावे.

इच्छाभेदीरस. १ पारा १ टांकणखार १ मिर्चे १ गंधक १ सेंट १ जेपाळ शब्द  
करून निंबाचे रसांत खळ करून डब्यांत भरून ठेवावा. मात्रा चालु प्रमा-  
ण योजावी. आणि जितक्या गुळण्या घ्याव्या तितके दाळ होनील. हे रेच-  
क ज्वरादिकांवर फार चांगले आहे.

शंखचूर्ण. चिंचेच्या टरफलांची राख तोळे ४ पंचलवण मिळून तोळे ४  
हीं खळांत घालून निंबाचे रसानें भिजवावीं, नंतर शंखाचे तुकडे तोळे ४  
पेडून हातानें बारीक चूर्ण होई तों पर्यंत तापवून ते निंबाचे रसांत विझ

वाचे. मग सर्वांचा एकत्र खल करून मागून हिंग १ मिरे १ स्रंठ १ पिंपळी १ बचनाग १. तीनमासे, पारा १. गंधक १. घालून चारीक खलावे. नंतर बीराच्या आंठोळी एवढ्या गोळ्या कराव्या. त्यांच्या सेवनें करून अग्निमांदापासून उत्पन्न झालेले रोग क्षणांत नाहीसे होतात. तसेच शरळ, संग्रहणी, अर्जाण, अरुचि, पक्तिशरळ, क्षय, इत्यादि रोग ही दूर करून ही शंखचर्चा आपल्या उपकारानें सर्वकाळ लोकांचें कल्याण करिता.

**प्रदररिपुरस.** पारा १ गंधक १ नागफस्म १ रसांजन ३ लोभ्र ६ अडुळशाच्या पानाच्या रसांत खल करून दोनवाल प्रमाण गोळी मधांत देणें, ह्मणजे फार दिवसांचें दुःसाध्य जरी प्रदर असेल तरी आरोग्य करितें.

**बोलवद्धरस.** १ गुळवेळीचें सत्व १ गंधक १ पारा ३ रक्तबोळ, कांटेसांद्रीच्या सालीच्या काढ्यांत खलावे. त्याच्या तीन तीन माशांच्या गोळ्या बांधाच्या त्या मधांत घाव्या, ह्मणजे प्रमेह, प्रदर, मूत्ररुच्छ, सुतखडा, इत्यादिक रोग बरे होतात.

**मल्लुसिंदूर.** १ पारा १ रसकापूर ४ सोमल ५॥ गंधक हीं सर्व औषधें एकत्र खळून मात कापड केलेल्या कुपींत भरून बालुका यंत्रांत १६ महार अग्नि द्यावा. आपाप शीत झाल्यावर रस काढून घ्यावा. हा यथायोग्य अनुपाने करून सेवन केले असतां संपूर्ण वातद सन्निपातादिक दूर करितो.

**सूचिकाभरणरस.** सोनें, रुपें, ताम्र, प्रवाल, यांची फस्में, पारा, गंधक, अश्रकफस्म, हरताळ, मनशीळ, स्रंठ, मिरे, पिंपळी, हरीतकी, हीं सगळ्यां घेऊन रुईच्या चिकांत खल करावा. आणि चित्रक मूळाचे काढ्यानें भावना १ पुनर्नव्याच्या रसाची भावना १ देऊन मूधर यंत्रांत गजपूट घावे, स्वांग शीत झाल्यावर काढून घ्यावे. यथायोग्य अनुपानाशीं अर्धागुंज घावे. ह्मणजे कसाहि बाळंत रोग विशेषें करून धनुर्वात



तसेच त्रिदोषोत्थ व्याधी घातें नाश करितो पथ्य पथेच्छ द्यावे.

प्रतापाम्बिकुमाररस. पारा, ताम्र, गंधक, बचनाग, सूठ, मिरे, त्रिसार, पंचदवण, आल्याच्या रसांत खल करून कांचेचे कुपीमध्ये भरून गालुका यंत्रांत मंदाग्रीनें एक दिवस पचवावे, स्वांगशीत घेऊन त्यांत दशांश बचनाग घालून खल करून एक गुंज प्रमाण मात्रा आल्याच्या रसाशीं सन्निपातावर द्यावी. हा सर्व वातविकार दूर करितो.

उक्ष्मीनारायणरस. शब्दकेलेला गंधक, दां कण खार, बचनाग, हिंगूळ, हरीतकी, अतिविष, काळा कुडा, अश्वक, सैंधव, हीं औषधें समभाग घेऊन खलांत बारीक खलाशीं आणि दांतीचे मूखांचे काढ्यांत व त्रिफळेचे काढ्यांत तीन दिवस खल करावा. आणि दोन वाळ प्रमाण मात्रा आल्याच्या रसाशीं द्यावी. ह्मणजे ज्वर, सन्निपात, तरळ, विषमज्वर, अतिमार, ग्रहणी, आंव, रक्त, प्रमेह, शूल, आणि स्तिकावात, त्यांनं दूर करितो. पथ्य मिष्टान्न भक्षण करावे. अभ्यंगस्नान, कापूरलावलेले पाणी, पुष्पं पिंयळाचंदन, नारळाचें पाणी, स्त्रीसंग, हीं पथेच्छ केलीं असतां ही गुण करितो.

कामेश्वररस. जायफळ, अकूलकारा, काव्या धोव्याचें बीं, जाईचीं फुलें, अफू, बचनाग, हिंगूळ, हीं औषधें समभाग घेऊन बारीक करून खसरखशीच्या काढ्यांत खल करावा. एक गुंज प्रमाणें गांठी करून सारखेशीं द्यावी. ह्मणजे शतस्त्रियांशीं रतिकरण्याचें सामर्थ्य येतें.

कामदेवरस. रुपें १ हिरा २ सोनें ३ ताम्र ४ पारा ५ अश्वक ६ गंधक ७ लोह ८ भाग हीं औषधें कमचुईनें घेऊन कोरफडीच्या रसांत खल करून काचकुपींत भरून मीठ भरलेल्या यात्रांत ठेवून हळू हळू अग्नि द्यावा. एक दिवस पचन झाल्यावर स्वांगशीत घेऊन रुईचे शिकार्ची भावना द्यावी. मंतर अंसगंध, काबळी, कुयडी, मुसळी, तालीमखाना, त्यांच्या रसांच्या तीन-

तीन भावना द्याव्या. आणि शतावरीच्या काढ्याची १ भावना द्यावी. नंतर कस्तूरी, मिरें, कापूर, कंकौळ, इलाची, उबंग, हीं औषधें पहिल्या सगळ्या औषधांचे अष्टमांशा घालून सर्व औषधांच्या बरोवरीनें सारखर घालून १० तीन मासे औषध दोन पळे गाईचे दुधांत पचन करावें आणि दोन तोळे गाईचे दुधाशीं घ्यावें आणि मधुर आहार सेवन करावा, ह्यणजे सौंदर्य, बल, तेज, हीं वाढतात. आणि अनेक तरुणींशीं गमन केले असतां ही हानी होणार नाही.

अर्धनारी नरेश्वर. पारा, गंधक, बचनाग, शकट दांकणस्वार, हीं सर्व एकत्र खटून सर्पिचे तोडांत घालून मान कापड करून मृन्मय भांड्यामध्ये ठेवून खालीं पर मीठ घालून भांड्याचे तोड बंद करून चारप्रहर पर्यंत तांब्र अग्नि द्यावा. स्वांगशीत झाल्यावर खलावें. एक गुंज नस्य करावें. ज्या नाक पुडींत नस्य केले असिल त्या अर्धांगाचा ज्वर जाईल. हे कौतुकार्य वैद्यानें करावें.

व्याधीहरण. ९पारा ९रसकापूर. ४॥ गंधक, याची सूक्ष्म कज्जली करून, कुपींत भरून बालुकायंत्रां १६ प्रहर अग्नि द्यावा. नंतर काढून देवावा. हारस उपदंशादि रोगांवर फार प्रशस्त आहे.

दरदसिंदूर. ९शकटपारा ९रसकापूर ४॥ दरद. ५॥ शकटगंधक यासर्वांची कज्जली करून काच कुपींत भरावी. ती बालुकायंत्रां ठेवून क्रमबद्धाग्निनें १६ प्रहरपक्व करावी. नंतर स्वांगशीत झाल्यावर काढून द्यावी. वातरोगावर तक्रांचें अनुपान योजून द्यावी. ह्यणजे ज्वर, सन्निपातादि रोग शांत होतात.

तालकेश्वररस. ४ हरताळ, ४ माक्षिक, ४ मनशीळ, ४ पारा, ४ दांकणस्वार, ८ गंधक, ८ तांब्र, त्यांची कज्जली करून साहा दिवस पर्यंत निंबाची भावना देऊन मधुर यंत्रांमध्ये साहा पुढे द्यावी, नंतर १६ मोळा तोळे ओढे

मस्य घालून सर्वांचा तिसावा हिस्सा बचनाग घालून पुनःनिंबाचे रसांत खलावे. याची दोन उडदा घेवची मात्रा ह्यशीच्या तुपांत देणे किंवा बावंचीचे चूर्ण तोळा १ तूप व मध एकत्र करून त्यांत औषध देणे ह्यणजे सर्व प्रकारचीं कुष्ठें दूर होतात.

**गलत्कुष्ठारिरस.** पारा, गंधक, ताम्रभस्म, लोहभस्म, गुग्गूल, चित्रक, शिलाजित, कुचल्याच्या बिया, त्रिफळा, हीं समभाग, अभ्रक भस्म, करंजाच्या बिया, हीं दोन औषधें चार चार भाग या प्रमाणें औषधें घेऊन बारीक करून खलांत घालून मधाची भावना १ व तुपाची भावना १ देऊन तुपाचे रावलेले पांड्यांत भरून देवावे. १ कर्ष प्रमाण दररोज घेत जावे. याला पथ्यशाल्योदन, दुग्ध, मधुत्रय, या प्रमाणें पथ्य केले असतां ज्याचे कान, नाक, आंगुळ्या हीं गलत्कुष्ठानें सडलीं तरीं मदनासारिरया सुंदर होईल, व हें औषध घेतल्या नंतर स्त्री संग करूंत ये. आणि तो कुष्ठ्याधी फार असला तर पथ्य, पाणी, आणि भात इतकें च करावे.

**रत्नगर्भपोटलीरस.** पाण्याचें भस्म, सवर्णभस्म, रोप्यभस्म, नागभस्म, लोहभस्म, ताम्रभस्म, माक्षिकभस्म, प्रवालभस्म, शंखभस्म, हीं दहा भस्में समभाग घेऊन सात दिवस पर्यंत चित्रकाचे रसाची भावना देऊन तें औषध पिवळ्या कवड्यांत भरावे. मग टांकणखार रुईच्या चिकांत खलून त्याणें कवड्याचीं तोंडे बंद करून मग लहान बोळक्यांत भरून गज पूट घांवे. स्वांग शीत झाल्यावर काढून खलून निरुंढीच्या रसाच्या सात भावना देऊन व आन्याच्या रसाच्या भावना ७ आणि चित्रकाचे रसाच्या २१ भावना घ्याव्या, ह्यणजे हारस सिद्ध झाला, हाक्षयाचे निवारणार्थे मिरिं व तुपांत घावा, ह्यणजे आठ प्रकारचे महारोग, पांडु, ज्वर, अतिसार यांचा नाश करितो. वहा योग्या-

याही आहे.

गुटिका.

चंद्रप्रभागुटिका. १कचोरा २वेखंड ३नागरमोथा ४किराईत ५गुळवे-  
 ल, ६देवदार ७हळद ८अतिविष ९दारुहळद १०पिंपळमूळ, ११चित्रक १२ध-  
 ने. १३हिरडा १४बेहेडा १५आंचळकाठी १६चवक १७चावडिंग १८गजपिंप-  
 ढी १९सुंद २०मिरं २१पिंपळी २२सोनासुरवी २३स्वर्णमाक्षिक भस्म २४जव-  
 खार २५साजिरवार २६सैंधव २७संचळखार २८बीडखार हीं अष्टावीस  
 औषधें तीन तीन मासे प्रमाण वनिशोत्तर १दंतौमूळ २तमालपत्र ३  
 दाळचिनी ४वेळची ५वंशलोचन ६हीं साहा औषधें एकेक कर्षपै-  
 ऊत साच्यांचें चूर्ण करावें, व लोहभस्म २ कर्ष, खडीसारखर चार कर्ष, शिला-  
 जित ८ गुग्गुळ ८ कर्ष घ्यावा. मग हीं सारीं औषधें एका जागीं वाटून त्यां-  
 त तें चूर्ण घालून कर्ष प्रमाण ह्मणजे १२ मासे प्रमाणे गोळ्या बांधाव्या.  
 कारण या रसायनाचे ठाई कर्ष शब्द जोहों शाणाचा बोधक जाणावा.  
 या गुटिकेला चंद्रप्रभा असें ह्मणतात. ही चंद्रप्रभा सारे रोग दूर करण्या-  
 विषयीं विख्यात आहे. ही पासून २० प्रकारचे परमे व मूत्र रुच्छ व मूत्राघा-  
 त, मुतखडा, मळबळ, शरळ, प्रमेह पिटिका, व अर्बुद व जेणें करून वृषण  
 मोटा होतो तो रोग, पांडुरोग, कावीळ, हलीमक रोग, अंतर्गळ वायू, कमरे-  
 चा शरळ, श्वास, कास, व पाय फुटताना तो, विचर्चिकारोग, कुष्ठ, मूळव्या-  
 ध, कंडू, कवळ, भगंदर, दंत रोग, नेत्ररोग, स्त्रियांस धूपणी लागते ती.  
 पुरुषाचे धातुगत विकार, अग्निमाद्य, अवटणे, व वात, पित्त, कफ, यांचा-  
 प्रकोप, हे सारे रोग दूर होतात. व ही चंद्रप्रभा बरुदेणारी व रसायनी आ-  
 हे असें जाणावें.

कांकायनगुटिका. १ओंवा २जिरें. ३धने ४भिरें ५विष्णुक्रांता, ६अज-  
मोदा ७कलोजी हीं सात औषधें चार चार शाण प्रमाण व हिंग भाजून  
६शाण प्रमाण व जवरवार, १साजिरवार २सेंधव ३संचळरवार ४बीडरवा-  
र, ५समुद्रमीठ ६बांगडरवार ७निशोत्तर- हीं आठ औषधें आठ आ-  
ठ शाण प्रमाण दांती मूळ १ कचोरा २ पोखरमूळ ३ वावडिंग ४ डाळिंबसा-  
ळ ५ बाळहिरडे ६ चित्रक ७ आम्लचेतस ८ संठ ९ हीं नऊ औषधें सोळा  
सोळा शाण प्रमाण घ्यावीं. मग हीं सारीं औषधें चूर्ण करून महासुं-  
गाचे रसांत गोळ्या कराव्या. यांना कांकायन गुटिका असें म्हणतात.  
ही गुटिका तुपांत अथवा गार्डचे दुधांत अथवा आंबट मद्यांत अथवा  
ऊन पाण्यांत, गुल्मरोग दूर होण्याविषयीं घ्यावी. व हीं गोळी मद्यांत घेत-  
ली असतां वात गुल्म दूर होतो. गार्डचे दुधांत घेतली असतां पित्तगुल्म  
दूर होतो व गोमूत्रांत घेतली असतां कफगुल्म दूर होतो. वटशमूळांचे  
काढ्यांत घेतली असतां त्रिदोष गुल्म दूर होतो, व उंठिणीचे दुधांत घेत-  
ली असतां स्त्रियांस रक्तगुल्म होतो तो दूर होतो. व त्द्रोग, संग्रहणी,  
शूल, जंतविकार, व मूळव्याध, हे रोग दूर होतात.

योगराजगुग्गूळ. संठ १ पिंपळी २ चवक ३ पिंपळमूळ ४ चित्रक ५ हिं-  
गभाजून ६ अजमोदा ७ शिरस ८ जिरें ९ शाहाजिरें १० रेणुका ११ इंद्रज-  
य १२ पाहाड मूळ १३ वावडिंग १४ गजपिंपळी १५ कुटकी १६ अतिविष १७  
भारंग साल १८ वेरवंड १९ मोरवेळ २० हीं बीस औषधें शाण शाण प्र-  
माण घ्यावीं. व या औषधांचे दुप्यट त्रिफळा घ्यावी. मग हीं सारीं औ-  
षधें कुडून चूर्ण करून त्याचे समभाग शुद्ध केलेला गुग्गूळ घेऊन  
बारीक वाडून गुळाचे पाका सारिरवा पातळ करून त्यांत तें चूर्ण घा-  
लावें. मग बंगभस्म, रोप्यभस्म, नागभस्म, लोहभस्म, अन्नकभस्म,  
मंडूरभस्म, व रससिंदूर हीं सात भस्में पळ पळ प्रमाण त्यागुग्गूळांत

घादन साच्यांचा एक पिंड करून त्याच्या गोळ्या शाणशाण प्रमाण बांधून  
 तुपाचे राबलेच्या मडक्यांत ठेवाव्या. चाला योगराज गुग्गूळ असें ह्म-  
 गातान. हा गुग्गूळ घेतला असतां त्रिदोष दूर करितो. व हें रसायन आहे  
 व चाला मेथुन, खाणें, पिणें यांचा निषेध नाहीं. पथ्य केल्या वांचून गुण  
 येतो व यापासून सारे वायूचे रोग कुष्ठें, सूळव्याध, संग्रहणी, परमा. वा-  
 तरक्त, नाभीचाशूल, भ्रगंदर, उदावर्तवायु, क्षयरोग, गुल्म, फेंपेरें, शिरो  
 ग्रह, अग्निमांथ, श्वास, कास, अवदणें, हे रोग दूर होतात. व हा योगराज  
 गुग्गूळ पुरुषाचे धातूंचा विकार दूर करितो, स्त्रियांचे विटालाचा दोष दूर  
 करितो. व पुरुषास धातु वाढवून पुत्र देणारा होतो. व वंध्यास्त्रियानां  
 पुत्र देतो व रस्नाटिकांचे काढ्यांत घेतला असतां नानाप्रकारचे वायु दूर हो-  
 तान. व काकोल्यादिकांचे काढ्यांत घेतला असतां पित्तरोग दूर होतात. आस्-  
 त्वधादि काढ्यांत घेतला असतां कफ दूर होतो. दारुहळदीच्या काढ्यांत पर-  
 मे दूर होतात. गोमूत्रांत घेतला असतां पंडु रोग जातो. शरीरांत मेंदू पुष्टी हो-  
 ऊन शरीर वाढलें असतां मधींत घ्यावा. कुष्ठरोगास निंबाचे काढ्यांत घ्या-  
 वा. रक्तवायूवर गुळबेलीचे काढ्यांत घ्यावा, शूल व सूज यांजवर पिंपळीचे  
 काढ्यांत घ्यावा. उदराचे विषावर पाडळीचे काढ्यांत घ्यावा. डोळ्यांचे रोगांवर  
 भिफळेचे काढ्यांत घ्यावा, पुनर्नव्याचे काढ्यांत सारे उदर रोगांवर घ्यावा,  
 याप्रमाणें अनुपाने जाणावीं.

गोक्षुरादिगुग्गूळ. अठ्ठावीस पळें गोखरू आणून घोडे कुटून त्यांत पा-  
 णी साहायुण घालून अर्धे पाणी राही तोंपर्यंत काढा करावा. मग शब्द केलेला  
 गुग्गूळ सात पल प्रमाण घेऊन चांगला वाटून त्या काढ्यांत घालून फिरून  
 गुळाचे पाका सारिरवा घण होई तोंपर्यंत पाक करावा. त्यांत चूर्ण दांका-  
 बयाचीं औषधें, येणे प्रमाणें, सूठ, मिरे, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळका-  
 ठी, नागरमोथे, हीं सात औषधें पल पल प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्या पा-

कांत मिळवून एक पिंड करून मग त्याच्या गोळ्या बांधाव्या. आणि द्याव्या तेणेकरून परमा, मूत्ररुच्छ, स्त्रियांसधुपणी, लागत्येती, मूत्राघात, वातरक्त, वातरोग, धातूचा विकार, व सुतरबडा, हे रोग दूर होतात.

**केशोरगुग्गूळ.** हिरडे १ बेहेडे २ आवळकाठी ३ गुळबेल ४ हीं चार औषधें एक प्रस्थ घेऊन थोडोंकुटून लोखंडाचे कटईत दीड द्रोण पाणी घालून त्यांत तीं औषधें टाकून अर्धे प्राणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा, मग गच्छ केलेला गुग्गूळ १ प्रस्थ प्रमाण घेऊन बारीक वाटून त्या काढ्यांत मिळवून फिरून त्या लोहाचे कढ्यांत घालून लोहाचे पळीनें चारवार घाटून गुळाचे पाका सारिखा घण होईतोंपर्यंत पाक करावा. त्यांत दुसरीं औषधें टाकावयाचीं तीं घेणें प्रमाणें. हरडा, बेहेडा, आवळकाठी हीं तीन अर्ध अर्धपल प्रमाण व सुंढ, मिरें, पिंपळी, हीं तीन औषधें सहा सहा अक्षप्रमाण व वाचडिंग अर्धेपळ, दांतीचें मूळ एक कर्ष, निशोत्तर १ एक कर्ष या साच्या औषधांचें चूर्ण करून त्या पाकांत टाकून मिळवून गोळ्या करून मग शाण शाण प्रमाण गोळ्या बांधून तुपाचे राबलेल्या मडक्यांत ठेवाव्या. याला केशोर गुग्गूळ ह्मणतात. हा गुग्गूळ कोमट पाण्यांत अथवा दुधांत अथवा मंजिष्ठादि काढ्यांत घ्यावा. व वैद्यनें या गोळ्या रोग्याचें शक्तितारतम्य व रोग तारतम्य पाहून अनुपान योजून द्यावा. तेणेकरून सारीं कुष्ठें व त्रिदोषापासून झालेले जें वातरक्त तें, सारिव्रण गुल्म, प्रमेह, पित्तिका, परमा, उदर, अभिमांघ, कास, सूज, हे रोग दूर होतात. व हा केशोर गुग्गूळ कांति कारक आहे. व वासकादि काढ्यांत घेतला असतां डोळ्यांचे रोग दूर होतात. व वरुणादि काढ्यांत घेतला असतां गुल्मादिक रोग दूर होतात. रवदिशिदि काढ्यांत घेतला असतां ब्रणरोग, कुष्ठरोग, हे दूर होतात. व आंबट, निरवट, अजीर्ण, व स्त्रीजवळ जीषीं, भेहेमत करणें, ऊन घेणें, मद्यपिणें, रागोभरणें, हीं सारीं ज्यालागु-

णाची इच्छा आहे त्या मनुष्यानें वर्ज्य करून चांगले पथ्य करावे ह्यण-  
जे मनाजोगा गुण होतो.

संजीवनीगुटिका. वाचडिंग १ संठ २ पिंपळी ३ बाळहिरडे ४ आंचळ  
काठी ५ बेहेडा ६ वेरवंड ७ गुळवेल ८ भिलावा ९ बचनाग चांगला शब्द  
करून १० हीं दाहा औषधें समभाग घेऊन गोमूत्रांत घाटून गोळ्या गुंज  
प्रमाण करून मग आल्याचे रसांत अजीर्णास व शुल्मरोगास, एकैक  
गोळी घ्यावी. मोडयशीस दोनगोळ्या, सन्निपातास चारगोळ्या घ्याव्या.  
ही गोळी मनुष्यास संजावन करिते. ह्यणून हिला संजीवनी गुटिका अ-  
सें ह्यणतात.

मरीचादिगुटिका. मिरे एक कर्ष १ पिंपळी कर्ष १ जवरवार ॥ कर्ष,  
डाळिंबमाळ २ कर्ष या चार औषधांचे चूर्ण करून आठ कर्ष गुळ घेऊ  
न त्यांत ते चूर्ण टांकून गोळ्या तीन तीन माशांच्या करून घाव्या. ते-  
णें करून सारे कास दूर होतात. याविषयीं संशय नाही.

बृहत्सूरणादिगुटिका. सूरण १६ भाग, वर्धारा १६ भाग, मुसळी ८ भाग,  
चित्रक ८ भाग, व हरडे, बेहडे, आंचळ काठी, वाचडिंग, संठ, पिंपळी, भिला-  
वा, पिंपळसूळ, तालीसपत्र हीं नऊ औषधें चार चार भाग व दालचिनी,  
बेलची, मिरे, हीं तीन औषधें दोन दोन भाग घ्यावीं. मग सारीं औषधें कु-  
टून त्याचे दुप्पट त्यांत गुळ घालून गोळ्या करून घाव्या. नेणें करून अ-  
ग्नि प्रदीप्त होतो, व मूळ व्याध, व वात कफापासून उत्पन्न झालीजी संग्रह-  
णी ती, व श्वास, कास, क्षय, पोटांत डावेकडे कवळू रोग होतोतो, क्षीपद  
रोग, सूज, उचकी, परमा, भगंदर, व जेणे करून पांढरे केश होतात तो,  
पलितरोग, हे सारे रोग दूर होतात. व ह्यागोळ्या स्त्रीगमनाविषयीं इ-  
च्छा देतात, व बुद्धि देतात, व शरीराची जरा दूर करितात.

द्राक्षादिगुटिका. गोस्तनीद्राक्षें ६०। सोनासुरवी तोळे ४ सुरवारींहिरडे



तोळे ४ खडीसारखर तोळे ५ जायपत्री मासे ६ केंशर मासे ३ मदहू प्रकारचे औषधांचें चूर्ण करून द्राक्षांच्या ओलाच्यानें कर्ष प्रमाण गोळ्या बांधाव्या या पासून मलशुद्धि व मलाश्रित वायु, आम्लपित्त, पित्तवायु, हवळ दीस वायु वगैरे रोग बरे होतात.

बहुशालगुड. कडुवुंदावन १ नागरमोथे २ सुंठ ३ दांतीमूळ ४ बाळहिर-  
डे ५. निशोत्तर ६ कचोरा ७ बावडिंग ८ गोरखरू ९ चित्रक १० तेजबळ ११ हीं  
अकरा औषधे दोन दोन कर्ष घ्यावीं. स्मरण ८ पळे, व विधारापळे ४ व दि-  
बे ४ पळे घ्यावे, मग हीं सारीं औषधे थोडीं कुटून त्यांत दोन द्रोण प्रमा-  
ण पाणी घालून चवथ्याई पाणी राही तांपर्यंत काढा करून सान्या औ-  
षधांचे तिप्पर गूळ घालून फिरून कढवून पाक करावा. त्यांत चूर्ण टांका  
वयाचें तें येणें प्रमाणें.- चित्रक, निशोत्तर, दांतीमूळ, हीं तीन औषधे ए-  
केक पर प्रमाण घ्यावीं. व सुंठ, मिरी, पिंपळी, वेलची, आवळकाटी, दा-  
सचिनी, हीं साहा औषधे तीन तीन पळे घ्यावीं. मग सान्या औषधांचें  
चूर्ण त्या पाकांत टांकाचें व तो थंड झाल्यावर मध १ प्रस्थ प्रमाण घाल-  
न पाकांत मिळवावी. हा बहुशाला याणें अर्शजातान.

### चूर्णे.

म. दर्शन चूर्णज्वरादिकांवर. हिरडा १ बेहेडा २ आवळकाटी ३ दासह-  
ळद ४ रिंगणी ५ मोतरिंगणी ६ कचोरा ७ सुंठ ८ मिथुं ९ पिंपळी १० पिंपळ  
मूळ ११ मोरवेळ १२ गुळवेळ १३ धमासा १४ कूटकी १५ पित्तपापडा १६ नागर  
मोथा १७ त्रायमाण १८ नेत्रवाळा १९ कडुनिंब २० पुष्करमूळ २१ ज्येष्ठीमध २२  
कुड्याचेंमूळ २३ अजमोदा २४ इंदुजव २५ गारंगमूळ २६ शेवण्याचें बीज-  
२७ सोरटीमाती अथवा लाही केलेली सुरदी २८ वेखंड २९ दासचिनी ३० फ-  
ट्याकाष्ठ ३१ ताळा ३२ पांदराचंदन ३३ अतिविष ३४ चिकणांमूळ ३५ रानगांज

रानमास ३७ वाचडिंग ३८ तगर ३९ चित्रक ४० देवदार ४१ चचक ४२ पतेळपत्र  
 ४३ जीवक, ऋषभक हे दोन मिळत नाहींत ह्यणून यांचे अभावीं विदारीकंद  
 ४५ लवंग ४६ वंशलोचन ४७ पांढरें कमळ ४८ कांकोळी मिळत नाहीं ह्यणून  
 तिचे अभावीं ज्येष्ठीमध, ४९ तमासपत्र ५० जायपत्र ५१ ताळीसपत्र ५२ हीं  
 वाबन्न औषधें समसमान घ्यावीं व साऱ्या औषधांचे निमे किराईत घे-  
 वून साऱ्यांचें चूर्ण करावें यासासुदर्शन चूर्ण ह्मणतात. हें चूर्ण थंड पाण्यां-  
 त घ्यावें. येणें करून घात, पित्त, कफ, व सारे पुराणज्वर दूर होतात. यावि-  
 षयीं संशय नाहीं. घातज्वर, पित्तज्वर, घातकफज्वर, पित्तकफज्वर, आगं-  
 तुकज्वर, धातुगतज्वर, विषमज्वर, सन्निपातज्वर, मानसज्वर, शीतज्व-  
 र, व एकाहिकादिज्वर, हे दूर होतात. मोह, डोळ्यांचर झांपड पडते, ती,  
 भ्रम, तृषा, श्वास, कास, पांडुरोग, रूद्रोग, व कार्बीळ हे रोग दूर होतात.  
 पाठीचा माज, पाठ, कंबर, गुडघे, कुशी, यांचा शस्त्र दूर होतो. याविषयीं  
 दृष्टांत, कीं जमें दान यांचा नाश करणारे सुदर्शन चक्र आहे. तसें या सा-  
 ऱ्या ज्वरांचा नाश करणारे हें चूर्ण आहे असें जाणावें.

लघुगंगाधर चूर्ण. सर्वातिसारांवर. नागरमोथा १ इंद्रजव २ कोंबळे  
 बेलफळ ३ लोध्र ४ मोचरस ५ धायरीफूल ६ या सहा औषधांचें चूर्ण कर-  
 रून ताकांत गूळ मिळवून त्यांत तें चूर्ण टांकून घ्यावें, तेणें करून सारे अतिसा-  
 र दूर होतात. व प्रवाहिका ह्यणजे पातळ भस्त्रे बंद होतात. याचूर्णाला  
 लघुगंगाधर चूर्ण असें ह्मणतात. हें चूर्ण मलाच्या अवष्टंभ करणारे चां-  
 गले आहे. असें जाणावें.

रुद्रगंगाधरचूर्ण. सर्वातिसारांवर. नागरमोथा १ देहू २ सुंद ३ धाय-  
 रीफूल ४ लोध्र ५ वाळा ६ कोंबळे बेलफळ ७ मोचरस ८ पाहाडमूळ ९ इंद्र-  
 जव १० कुडेसाल ११ आंब्याचीकोय १२ अतिविष १३ लाजरी १४ या चौदा  
 औषधांचें चूर्ण तांदुळांचे घुवणांत मध मिळवून घ्यावें. तेणें करून

प्रवाहिका ह्यणजे पातळ हगवण लागते ती दूर होते, सारे अतिसार व संग्रहणी हीं लवकर दूर होतात. याचूर्णीला वृद्धगंगाधरचूर्ण असें स्त-  
णतात, हे चूर्ण नदीचे वेगासारिखावेग अतिसाराचा असला तरी थां-  
बवितो.

महालवंगादिचूर्ण. लवंगा तोळे २ कस्तूरी मासा १ गोरोचन मासा ॥  
चंदन २ जायपत्री २ जायफळ २ वेळदीडे ॥ तमालपत्र २ धणे २ वाळा २  
भारंगमूळ १ देवदार १ दारुहळद २ शाहासुसळी ४ ॥ आसगंध १ केशर १  
नागकेशर १ सुंठ १ मिर्चे १ धमासा १ काळावाळा १ कोष्ठं १ मुईकोहळे १ सफे  
त सुसळी १ कमळकंद ॥ सुवर्ण मालिनी ॥ लोहकांत ॥ वंग ॥ अफक  
॥ मंडूर ॥ धुवासारवर वज्जन पक्काशेर हीं औषधे एकत्र करून दर  
रोज ६ मासे चूर्ण पावशेर दुधांत दोन वेळ घेत जावे, जीर्णज्वर, क्षय,  
अपस्मार, ष्म, धातुक्षीणता, वगैरे सर्व रोग बरे होतात.

लवणत्रित्यादिचूर्ण. सेंधव १ संचळ २ बीडलोण ३ साजीरवार ४ ज-  
वखार ५ बडीशेप ६ बाळंतशेप ७ येखंड ८ अजमोदा ९ रानतुळस १०  
शेरणी ११ जिरे १२ शाहाजिरे १३ मिरे १४ पिंपळमूळ १५ पिंपळी १६ गजपिं-  
पळी १७ हिंगमाजलेला १८ बाफळ्या १९ कचोरा २० पाहाडमूळ २१ कालो-  
जी २२ चित्रक २३ चवक २४ षाचडिंग २५ अम्लवेतस २६ चिंचेची साल २७  
निशीत्तर २८ दांतीमूळ २९ शतावरी ३० कडूवृंदावन ३१ भारंगमूळ ३२ देव  
दार ३३ अजमोदा ३४ धणे ३५ तुंबरू ३६ पुष्करमूळ ३७ बोर ३८ बाळहिर-  
डे ३९ हीं एकूणचाळीस औषधे समभाग घेऊन चूर्ण करावे. मग त्या  
चूर्णास आल्याचेर साचे पूट व महांडुंगाचे फळाचे रसाचे पूट अशीं  
दोन प्रकारचीं पुटे देऊन वाळवावे मग हे चूर्ण तुपांत अथवा जुन्या  
मद्यांत अथवा ऊन पाण्यांत अथवा बोराने काढ्यांत अथवा गाईचे  
तांकांत अथवा उंटिणीचे दुधांत अथवा दद्यांचे निवळींत घालून

घ्यावे. याप्रमाणें जा अनुपानाचा ज्या रोगास उपयोग पडेउ असें अनुपान योजून घ्यावे. तेणें करून पोटांत उजवे कडेस यकृत रोग होतो तो व डावे कडेस कवळू रोग होतो, तो, व कमरेचा शूळ, गुदरोग, कुशीचा शूळ, हृदय रोग, मूळ व्याध, मलाचा अवरोध, अभिमांघा, गुल्म, व अष्टौला या नामें करून वायूचा रोग आहे तो, व उदर रोग, उचकी, पोटफुगी, श्वास, कास, हे रोग दूर होतात. या औषधांचा काटा करून त्यांत तूप घालून फिरून तूप राही तों पर्यंत कढवून गाळून तें तूप घेतलें असतां वर सांगितले जे रोग ते येणें करून दूर होतात.

हिंंग्वादिचूर्ण. भाजलेला हिंग १ एक, पाहाडमूळ २ बाळहिरडे ३ धनें ४ दाखिंबसाल ५ चित्रक ६ कचोरा ७ अजमोदा ८ सेंट ९ मिरें १० पिंपळी ११ शेरणी १२ अम्लवेतस १३ रानतुळस १४ चिंचेची साल १५ जिरें १६ पोखर मूळ १७ वेखंड १८ चवक १९ साजीखार २० जवरवार २१ सेंधव २२ संचळ २३ बीडलोण २४ समुद्रमीठ २५ बांगडखार २६ हीं सवीस औषधें कुटून चूर्ण करून तें भोजनाचे आधीं अथवा भोजनामध्ये घ्यावे अथवा बहुत दिवसांचें मद्य असेल त्यांत अथवा गाईचे ताकांत अथवा ऊन पाण्यांत घ्यावे तेणें करून घात कफापासून उत्सन्न झालें जें गुल्म तें, व हृद्रोग, व अष्टौला यानामें करून पोटांत वायूचा रोग होतो तो, हृदय, बस्ति, कुशी, पांचेशूळ, योनिशूळ, मूत्रकृच्छ्र, मलबद्ध, पांडुरोग, अवटणें, उचकी, उजवे कडे पोटांत यकृत रोग होतो तो, श्वास, कास, कंठरोग, संग्रहणी व मूळ व्याध, हे सारे रोग दूर होतात. अथवा या चूर्णाला महाकुंगीचे फळाचा रस काढून सात पुटें देऊन गोळ्या करून घेतलें असतां घात कफापासून उत्सन्न झाले जे रोग ते दूर होतात.

चंदनादिचूर्ण. १ अगरउंची १ तगरउंची १ वंशलोचन १ चंदन चूरुंड-

ची १ बाळा सर्व औषधांबरोबर खडीसाखर या सर्वांचें चूर्ण करून तीन मासे नित्य दुवत्ता दुधांत घावें. क्षणजे दाह, पित्त, मूत्ररुच्छ, आदि करून बंद होतात.

नाराचचूर्ण. पिंपळी कर्ष १ निशोत्तर ४ कर्ष, साखर १ पळ या साऱ्यांचें एकाजागीं चूर्ण करून एक कर्ष प्रमाण चूर्ण मधींत घेतलें असतां पोट फुगी दूर होते. व मलबद्ध, उदररोग, व कफ व पित्त शूळ दूर होतात.

राजवल्लभचूर्ण. शूळ केळेला गंधक ४ तोळे, १. मूठ तोळे ४ हिरडे तोळे १ एकतोळाचित्रक, २ तोळे शाहाजिरें, ४ तोळे सेंधच सदर्हू औषधांचा निंबाच्या रसांत रबळ करून दोन माशांची गोळी बांधावी. ती बद्धकोष्ठवायु, पित्त, इत्यादिकांवर योजावी.

सितोपलाचूर्ण. खडीसाखर १६ कर्ष, वंशलोचन = कर्ष, पिंपळी ४ कर्ष, वेरुची २ कर्ष, दालचिनी १ कर्ष हीं सारीं औषधें कुटून चूर्ण करून घेवावें. या चूर्णाला सितोपलादिचूर्ण असें म्हणतात. हें चूर्ण मध व रूप एकाजागीं करून त्यांत घेतलें असतां श्वास, कास, स्तय व हातापायांचा दाह होतोतो, अभिमांघ, बजीर्ण शून्य पडतेती, पाठीचा शूळ, अघटणें व ज्वर, मस्तकादिकांत रक्तविकार होतोतो व पित्तविकार हे रोग दूर होतात.

तालिसादिचूर्ण. तालिसपत्र १ कर्ष, मिरें २ कर्ष, मूठ ३ कर्ष, पिंपळी ४ कर्ष, वंशलोचन ५ कर्ष, एरुची व दालचिनी, हीं दोन्ही अर्धा अर्धा कर्ष, व साखर ३२ कर्ष घ्यावी. मग सारीं औषधें कुटून चूर्ण करून घेतलें-असतां तोंडास रुचि घेते. व अन्नपचन होतें. कास, श्वास, ज्वर, ओकारी, अतिरसार, शोष, पोट फुगी, कवळू, संग्रहणी, व पांडुरोग हे सारे रोग दूर होतात. अथवा साखरेचा पाक करून त्यांत हें चूर्ण टाकून गोळ्या करून घेतल्या असतां चूर्णासारिखेच गुण होतात.

नारायणचूर्ण. चित्रक १ हिरडा २ बेहेडा ३ आंबळकाठी ४ सांड ५ मिरे ६  
 पिंपळी ७ जिरे ८ शेरणी ९ वेखंड १० अजमोदा ११ पिंपळमूळ १२ बडिशोप १३  
 रानतुळस १४ ओंवा १५ कचोरा १६ धणे १७ वाचडिंग १८ कसोजी १९ चाक २०  
 पुष्करमूळ २१ साजीखार २२ जवखार २३ सेंधव २४ संवळ २५ बीडखार २६  
 समुद्रमीठ २७ बांगडखार २८ कोष्ठ २९ हीं एकुणतीस औषधें एकैकभा-  
 ग, दोन भाग कवडळी मूळ, तीन भाग निशोत्तर, तीन भाग दांतीचें मूळ,  
 व ४ भाग पिंपळ्या निवडुंगाचें मूळ, अथवा पाळा तेन मिळेंस तर त्याचे  
 अभावीं निवडुंग घ्यावें, आणि हीं सारीं औषधें कुटून चूर्ण करावें, मग  
 तें चूर्ण पाचनें करून व स्नेहादिकें करून ज्या रोग्याचा कोठा स्निग्धज्ञा-  
 ला आहे, त्या मनुष्यास ठारु होण्या विषयां द्यावें, तेणेंकरून नृद्रोग व  
 पांडुरोग, श्वास, कास, भगंदर, अग्निमांद्य, ज्वर, कुष्ठ, संग्रहणी, गळप्रद  
 इनक्या रोगाचे ठाई हें चूर्ण अनुपान योजून द्यावें. पोटकुगीवर मघात  
 घासून द्यावें, गुल्मरोगास बोरीचे काढ्याबरोबर द्यावें, मळमुद्दास दत्यां-  
 चें पाण्यांत द्यावें, अजीर्णीस ऊन पाण्यांतून द्यावें, गुदाचे गयीं कातरल्या  
 सारिखा पीडा होत्ये तीस चिंचेच्या सालीच्या काढ्यांत, उदररोगास उं-  
 रिणीचे दुधांत अथवा गाईचे ताकांत, यातरोगास प्रसन्नेबरोबर, मू-  
 ळ व्याधीस दाढींबाचे पाण्यांत द्यावें, तेणेंकरून हे सारे रोग दूर होना-  
 त, व हें चूर्ण तुपांत घेतलें असतां स्थावरविष, जंगमविष, हीं दोन प्र-  
 कारचीं विषें दूर होतात. या चूर्णाळा नारायणचूर्ण असें म्हणतात.  
 या चूर्णापासून सारे दुष्ट रोग दूर होतात.

नंदपुडचूर्ण. काळें जिरे, १ डिंकेमाळी, १ सागरगोठ्यांचा मगज १ पादे-  
 लोण, १ आंबेहळद, १ कुटकी १ सेंधव १ सदहू औषधांचें चूर्ण करून ऊष्णो-  
 दकांत द्यावें म्हणजे सर्व प्रकारचे ज्वर दूर होतात.

पाचकचूर्ण. १ चित्रकमूळ ॥ हिंग भाजून १ पिंपळमूळ १ अजमोदा ॥ साजीखार ॥ सेंधय १ मीठ १ सुंठ १ पिंपळी १ मिरे १ चवक १ जवखार १ पादेलोण ॥ सांब्रीमीठ, सदहू औषधांचें चूर्ण करून प्रथम महाकुंगाचे रसाची एक पाचना द्यावी, नंतर दाळिंबाचे रसाचें एक पूट द्यावें तें अजीर्ण व अभ्रिमांदावर देत जावें.

मलशुद्धीचें चूर्ण. सरवारी हिरडेदळ तोळे २ सोनामुखी २ रेवाचिन ॥ मिरे ॥ सुंठ १ पादेलोण ॥ १ सेंधय यांचें चूर्ण करून रात्रो ऊन पाण्याशी ३ तीन मासे घेत जावें ह्मणजे मल शुद्धी चांगली होते.

चोपचिनीचूर्ण. चोपचिनी पावशेर १ साखर तोळे ४ पिंपळी १ पिंपळमूळ १ मिरे १ लवंग १ अक्कलकरा १ खुरासनी ओंबा १ सुंठ १ वावडिंग १ दालचिनी १ सदहू औषधांचें चूर्ण करून प्रमेहावर व उपदंशावर व तंतु मेहावर व क्षीण शक्तीवर व उपदंशानें संधी धरले असतील तर द्यावें. अनुषान उष्णोदक.

आंवळ्यांची कोचकई. इरसाळ आंवळे ६६१ आणून जरा वाफ द्यावी. आणि वे वाटावे त्यांत हिंग, जिरे, मिरे, पिंपळी, सुंठ, धणे, दाळचिनी, सेंधय, पादेलोण, हिरडे, मीठ, हीं बारीक करून घालावीं. आणि त्याच्या वड्या किंवा गोळ्या करून वाळवून ठेवाव्या, त्या मोठ्या रुचिकारक व पाचक आहेत.

### पाक.

आसगंधपाक. आसगंधाचें चूर्ण ४० तोळे, सुंठ २० पिंपळी १० मिरी ४ दालचिनी ४ एलचीदाणे ४ तमालपत्र ४ लवंग ४ गाईचें दूध २०० मध १०० गोघृत ५० पिंपळमूळ ॥ जिरे ॥ तमालपत्र ॥ लवंग ॥ अगर ॥ वाळा चित्रकमूळ ॥ श्वेत चंदन ॥ खोबरे ॥ कमळ ॥ रुमामस्तकी ॥ वंशलोचन ॥ आंवळकाठी ॥ खैरसार ॥ कापूर ॥ धमासा ॥ पुनर्नवा ॥ अ-

जगंधा ॥ हुताशन ॥ शतावरी ॥ यांचें वस्त्र गाळ चूर्ण करून देवाचें.  
पाकाची कृती, असगंध, सुंद, पिंपळी, व मिरीं, यांचें चूर्ण दुधांत घालून  
कालवून मंदाग्नीवर कटवून खवा करावा. मग तूप घालून भाजून ग-  
ळांचे रव्या प्रमाणें कोरडा करावा, नंतर १२शेर साकरेची चांचणी करून  
त्यांत सिद्ध केलेला, खवा, व सर्व औषधांचें चूर्ण एकत्र कालवून घालावें  
नंतर घाटून परातेला तूप चोळून त्यांत ओतून सारखा करून पड्या क-  
राव्या.

गोरखरूपाक. गोरखरूचें चूर्ण ६४ नोळे, गाईचें दूध २५६ नोळे, अफु १ नोळा,  
साकर धुवा कचे १६शेर, सुईकोहळा ४ कचोरा ४ सरण ४ लाजाळू ४ मुसळी ४  
नागर मोथे ४ मद्र मोथे ४ शतावरी ४ निवळीच्या चिया ४ भारंगमूळ ४ रास-  
ना ४ जिरे ४ शाहाजिरे ४ कांकडीचें बीज ४ गोरखरूचें मूळ ४ दाळिव ४ बेला-  
चें मूळ ४ अर्जन वृक्षार्चा साल ४ घोंटीची साल ४ सालफळी ४ बदामाचे गो-  
ळे ४ वेदाणा ४ आसंध ४ कवचबीज ४ केशर ४ बळबीज ४ खडी साखर ४  
दाक्षे ४ काळीं दाक्षे ४ कमळासांनील गोळे ४ जळपिंपळी ४ दालचिनी ४  
अडूळसा ४ मोचरस ४ पुनर्नवा ४ रानउडी ४ वेलची दाणे ४ आस कापूर  
चारमासे, श्वेतचंदन ४ काळा वाळा ४ सालंभित्री ४ चोपचिनी ४ ओंवा ४  
आंकोळी ४ तालिमखाना ४ पुष्करमूळ ४ कापूर काचरी ४ देवदार ४ चि-  
त्रकमूळ ४ तमालपत्र ४ नागकेशर ४ गुळवेळ ४ त्रिकटू १२ त्रिफळा १२ पिं-  
पळमूळ ४ चवक ४ रुईचें मूळ ४ बावडिंग ४ चारोळी ४ कस्तूरी ४ शोपा ४  
ज्येष्ठीमध ४ पद्मकाष्ठ ४ केळीचा कांदा ४ गुलाबाचें फूल १६ शेंगव्याची सा-  
ल ४ अक्रोड ४ लवंगा ४ लोध्र ४ कंकौळ ४ तालीसपत्र ४ रुमामस्की ४  
शिंंगाडे ४ तवकीर ४ सुरुड शेंग ४ गोडं व्या ४ काजूच्या चिया ४ रेणुकबी-  
ज ४ मंजिष्ट ४ रंगोचरे ४ खसखस ४ मोरवेळ ४ अगर ४ वंशलोचन ४  
कांकडशिंंगा ४ सुंडी ४ कोशिंब ४ आहाळीं व ४ महाळुंग ४ रससिंदूर ४ वंग-



भस्म ४ लोहभस्म ४ हिंगूळ ४ अन्नकभस्म ४ माक्षिकभस्म ४ हेमगर्भ ४ वसंत ४  
 मृगांक ४ या औषधांचें चूर्ण पाकांत घालावें. नंतर सगंध द्रव्यें बड्याकरा-  
 ययाचे पूर्वी घालावीं. तींचारतोळे केशराचें पाणी करून साखरेचे चाच-  
 णींत घालावें, जातुर्जात १६ लवंग ४ जायफळ ४ एरुचीदाणे ४ जायपत्री ४  
 यांचें चूर्ण बड्या करण्याचे पूर्वी घालावें. या पाकाची कृति दुधांत गोखरू-  
 चें चूर्ण घालून खवा करावा, बाकीची कृति पूर्वीसारिखाच करावी.

महाकूष्मांडपाक. पिकलेल्या कोहळ्यांचा कीस ४०० तोळे घेऊन त्यां-  
 तलें पाणीपिळून देवायें. मग कल्हईचे पात्रांत घालून त्याला किंचित्  
 वाफ द्यावी, नंतर गाईचे तुपांत तो कीस तळावा. त्यानंतर त्रिफळा ३ श-  
 नावरी १ कचोरा १ शोपा १ श्वेतचंदन १ वंशलोचन १ विकण्याचें मूळ १ वा-  
 वडिंग १ धणे १ मोथ १ षट्कटू ६ तासी मखाना १ आसंध १ वाळा १ अजमो-  
 दा १ निशोत्तर १ कोष्ठ १ कायफळ १ सुसळी १ गजपिंपळी १ तासीसपत्र १  
 जिरे १ शाहाजिरे १ द्राक्ष १ गोखरू १ वरधारा १ चित्रकमूळ १ ज्येश्ठीमध १  
 लवंग १ काळावाळा १ कांडशिंंगी १ पित्तपापडा १ कचचबीज १ कमळासां-  
 तीसुगोळे १ खारीक १ गोडंब्या १ कंकोळ १ शेरणी १ ऋयकोह्या १ चातुर्जा-  
 त १ जायपत्री १ सुवर्णमाक्षिकभस्म १ रीप्यमाक्षिक १ शिंगाडे १ सांवरीची  
 साल १ यांचें चूर्ण बस्रगाळ करून घ्यावें. अन्नकभस्म ४ नास्रभस्म २ लोह-  
 भस्म २ फवासाखर ४०० केशर २ यांचा पाक करावा. पाकाची कृति सर्वऔ-  
 षधांचें चूर्ण व भस्में तळलेले कूष्मांडाचे किसांत काढावीं, नंतर साख-  
 रेचे चाचणींत केशराचें पाणी घालून चाचणी झाली झणजे तींत तो की-  
 स घालून वाटून परानेंत थापून बड्या कराव्या त्या शक्ति पाहून दोन २  
 किंवा ३ तीन तोळे घाव्या, वर तांबूळ भाक्षाचें हापाक वृष्य व शक्रधानू  
 भाणि रजस्वलाख यांची शक्ति करणारा व धातुवर्धक असा आहे, वग-  
 न. पित्त, कफ, शय, नीर्णज्वर, ओकारी, प्रमेह, रक्तपित्त, आम्लपित्त, रक्त-

दोष, प्रदर, पांडुरोग, सूति कारोग, अग्निमांश, मस्तकरोग, वल्लि, पल्लित, नेत्ररोग, दाह, वातरक्त, सूत्रकृच्छ्र, सर्वांगपीडा हेरोग दूर होतात.

कवच पाक. कुहिलीचे बीजांताल गोळे १२८ तोळे, गाईचें दूध २५६ गो- घृत १२८ अगर २ जायपत्री २ जायफळ २ स्रंठ २ लवंग २ अकूलकरा २ जिरे २ पिंपळी २ त्रिजात ६ केशर २ कापूर मासे २ कंकोळ २ समुद्रसोख बीज २ गोडंब्या २ खुरासनी ओंवा २ चचनाग २ तालिमखाना ह्यणजे विखऱ्याचें बीं रससिंदूर २ नागभस्म २ वंगभस्म २ मुसळी कंद २ अजमोदा २ अफू २ हरीत- की २ मध १५ तोळे, खडीसाखर शेर १० पाकाची कृति. कवच बीज उष्णोद- कानें धवून वाळवून चूर्ण करून दुधांत घालून खवा करावा. मग गोघृ- त अर्धे आंत घालून भाजून तांबूसवर्ण रव्याप्रमाणें करावा, नंतर त्यांत औष- धांची चूर्णे व भस्में घालून कालवाचीं आणि माकरेची चांचणी करत्येवे- जेस आंत केशराचें पाणी व तूप घालून घादावें. तार येऊं लागली ह्यणजे त्यांत चूर्णे टांकून घाटून परातेंत ओतून सारखा करून बड्या कराव्या. आणि एकैक बडी खावी. याचा गुण काम, मेधा, धातू, कांता, बबल यांची दृढी करून श्वास, पांडुरोग, राजयक्ष्मा, कास, उचकी, सृज, मेद, वायुरोग धातुदाय, खंज, बहुमूत्र, हेरोग दूर करितो.

सालंमिथ्री पाक. ६०१. सालंमिथ्री ६६ सफेत मुसळी ४ सराटे २ आसगंध २ तालिमखाना २ शतावरी २ अजमोदा १ केशर १ जायफळ १ जायपत्री १ लवंग १ कंकोळ १ चंशलोचन १ दालचिनी १ नमालपत्र १ नागकेशर १ वेदाणा ६०१. पि- स्त ६० वदाम ९ चारोळी. यासदहू औषधांचा चाली प्रमाणें पाक करावा.

मुसळी पाक. ६०१. मुसळी कंद चूर्ण ६०१ दूध ६०१. साखर १ स्रंठ १ मिरे १ पिंपळी १ दालचिनी १ नमालपत्र १ नागकेशर १ शेरणी १ बडीशेप १ शता- वरी १ जिरे १ ओंवा १ जायपत्री १ अजमोदा १ पिंपळमूळ १ आंबळकाडी १ क- चौरा १ गोखरू १ धणे १ आसगंध १ बाळहिरडे १ मोथा १ समुद्रशोफ

लवंग १ ज्येष्ठीमध १ सांघ्रीचाडीक १ शिंगाडे १ कमळाक्ष १ तचकीर १ कंकोळ १ -  
अकलकरा १ वाळा १ चंदन १००. फोलकादलेले तीळ १ रोप्यमसम २ अश्वक २ लो-  
ह २ साकर सर्वांच्या दुपट घालून पाक करून वड्या ४ तोळ्यांच्या कराव्या.  
दररोज प्रातः काळीं एक एक घडी खाऊन वर पावशेर दूध पीत जावे, ह्म-  
णजे तेणें करून मंदाग्नि, गुल्म, भेद, अर्शो रोग, श्वास, कास, मण, क्ष-  
य, कावीळ, पांडुरोग, शक्रदोष वगैरे दूर होतात.

बदास पाक. १००१. बदास १००. खवा १००५१॥ वेदाणा ॥ लवंग ॥ जायफळ  
॥ जायपत्री ॥ केशर ॥ वंशलोचन ॥ कमळाक्ष १ वेळदोडे १ दान्तिचिनी १ त-  
मालपत्र १ नागकेशर १ अश्वकमसम १ वंगमसम ॥॥ माक्षिकमसम ॥ प्रवा-  
ळमसम, १०२॥ साकर १००॥ नूप सदहू औषधांचीं यथायोग्य चूर्णे करून, बदा-  
स व खवा तुपांत तळावे. नंतर सारखरेची कच्ची चांचणी करून त्यांत सर्व  
औषधें घालून वड्या बांधाव्या आणि घेत जाव्या तेणें करून वीर्य वृद्धि  
होते, शरीर पुष्ट होतें, वातरोग दूर होतात. कोणी ज्वरांतून उठल्या ह्मणजे  
त्याच्या आंगां शक्ति येते यास हा पाक फार उपयोगी आहे.

कुमारी पाक. १०१. कोरफडाचागीर १०२. दोनशेर सारखर १०५. शेर दूध १००. सूप  
तांबड्यागाईचें १ वेळा १ लवंगा १ चिन्यागोद १ सेंट १ समुद्रशोकाचें बीं १ जाय-  
फळ १ वंशलोचन १ केशर १ सालंमित्री १ अकलकरा १ खारीक १ बदास १ चो-  
रोवा १ विलायती ओवा १ पुन्नाग १ कस्तूरी तीनमासे. सदहू औषधांचा  
पाक वरचे प्रमाणें करून वड्या कराव्या. त्याच्या सेवनानें धातुवृद्धि पुष्ट  
होते आम्सपित्त दूर होतें.

कंदर्पपाक. १००१. कोंदे पांढरे १०२. दूध १००. नूप १ तोळे मध १०२. साखर १ तोळा  
दान्तिचिनी १ जायफळ ॥ लवंग ॥ केशर ॥ पत्री १००२. खोवा १००५१॥ कवच  
बीत ॥ ताम्रमसम, या पाकाच्या योगानें षंड असला नरी उल्लेख वीर्य-  
वानू होतो.

फूणस पाक. ६०१. गरे ६६२ साखर ६०. नूप १ तोळावंग १ दालचिनी १ जायफळ ॥ शिंसें भस्म या पाका पासून धातुपुष्टि फार होते.

पक्का म्र पाक. ४ शेर पिकलेल्या उल्हृष्ट आंब्याचारस ६०१॥. खडी साखर. ६०१ नूप ४ तोळे, सांठ १ मिरीं २ पिंपळी २ पिंपळ मूळ २ नागर मोथे २ चवक २ धणे २ जिरे २ वेल्ची दाणे २ नागकेशर २ दालचिनी २ ताळीसपत्र हीं औषधें वस्त्रगाळ करून आंब्याच्या रसाचा खवाकरून त्यांत तीं औषधें मिळवून नंतर साखरेच्या पाकांत घालून वड्या बांधाव्या त्याची मात्रा तोळे ४ दररोज भोजनाच्या आदीं भक्षायी, तेणें करून अरोचक, श्वास, कास, क्षय, पित्त, पडसें, प्लीहा, यकृत इत्यादिकांचा नाश होतो. असे या पाकाचे गूण पाकावळींत लिहिले आहेत.

मूकूष्मांडपाक, भुंयकोहळ्याचे तुकडे करून कांजीत निवळतटांकावे नंतर पाण्यानें धुवून शेरभर दुधामध्ये शिजवावे, नंतर ते तुपांत तळावे. पिंपळे झाल्यावर साखरेचा पाक करून त्यांत औषधें घालावयाची तीं. ४ पिंपळी २ सांठ २ मिरे २ जिरे २ आंबळ काठी २ दालचिनी १ वेलादाणे १ पत्रक २ शिंगाडे २ कचरा २ पिंपळ मूळ २ चवक २ चित्रक ४ चारोळी ४ मुसळी १ लयंगा त्यांचें चूर्ण करून पाकांत घालून वड्या कराव्या. त्या तुपाशीं स्वाद्या. तेणें करून रक्तपित्त, ज्वर, कास, कामला, तमकश्वास, भ्रम, ओकारी, तृषा, पांडुरोग, क्षत क्षय, अपस्मार, शिरोरोग, योनिशूल योनिवाटे रक्तप्रवाह, अग्निमांद्य हे व्याधी दूर करून वीर्यवृद्धि, पुष्टि करितो.

नारीकेर पाक. ओले नारळ ५ फोडून पाणी निराळें ठेवावें. आणि नारळ किंसे नुपांत भाजावा, त्या नारळाच्या पाण्यांत साखर ४११ शेर घालून पाक करावा. त्यांत औषधें घालावयाचीं तीं १ असगंध १ जायफळ १ दालचिनी १ विलाची १ पत्रक १ नागकेशर १ वंशलोचन १ केशर १ लयंग.

१बेलदोडे = कुहिलीचे वीं. = बदाम १सुंठ १जिरे १वावडिंग १चारोळी  
 १जायपत्री हीं औषधे आंत टांकून या पाकाच्या वड्या कराच्या त्या  
 च्या सेवनें करून आस्लपित्त, क्षय, पांडु, अग्निमांद्य, रक्तपित्त, विष, वा-  
 तरक्त, गृध्रसी, नेत्ररोग यांचा नाश होतो वहा, वाजीकरण आहे, ब-  
 ल्य, हृद्य, शक्रवर्धक इत्यादि याचे गुण आहेत.

खर्जूर पूरण पाक. खारका पकाशेर आणून त्यांतील विद्या काढाच्या  
 आणि त्यामध्ये तालीम खान्याचे वीं दुधांत वाटून प्ररावे वर सूताने  
 गुंडाळावे नंतर १शोर दूध घेऊन त्यांत खारका मंदाग्निने शिजवाच्या.  
 दूध आटतेवेळीं पांड्याचे तोंडावर फडके बांधून त्यावर तोळाभर अफू  
 बारीक करून विखरावी, त्यावर फडके बांधून वर झांकण ठेवावे, दुधा-  
 च्या वाफेने ती अफू द्रवित होऊन त्या दुधांत उतरत्ये. नंतर ते दूध आ-  
 टवून स्व वा करावा. नंतर पका दोनशेर सारखेचा पाक करून तोपा-  
 क झाल्यावर त्यांत औषधे घालावयाचीं तीं १जायफळ १जायपत्री १  
 लवंग १गोखरू १हाळचिनी १तमालपत्र १नागकेशर १बेलदोडे १समु-  
 द्रशोष १खुरासनीओंवा १अजवान १सफेतमुसळी १काळी मुसळी  
 १कापूर १सालंभित्री १कंकोळ १कचचबीज १अकूलकरा १खसरखस  
 १लोध्र १त्रिफळा १फईकोहळे १बदाम १असगंध १पांदरी गुंज हीं औ-  
 षधे पाकांत घालून वड्या कराच्या त्या वड्या धातुक्षय, धातुस्त्राव,  
 बिंदुस्त्राव, षटता, अस्यरीर्यत्व, इत्यादिरोगांवर फारच प्रशस्त आहेत.

लक्ष्मणपाक. पावशोर लसूण सोडून रात्री ताकांत भिजत घालावा ह्म-  
 णजे त्याचा उग्र गंध जातो, नंतर सकाळीं पाण्यानें धुवून घ्यावा, नंतर  
 वाटून गोळा करून दोनदां पाण्यांत उकळावा नंतर तुपांत परतून त्यां-  
 त औषधे घालावयाचीं तीं, रास्ना, शतावरी, शुळबेलसत्व, कचौरा,  
 सुंठ, देवदार, द्वैमबेल, ओंवा, चित्रक, बडीशेप, पुनर्नवा, त्रिफळा,

पिंपळी, वावडिंग हीं नोळानोळ घेऊन बारीक करून घालावीं. शीत जाल्यावर त्यांत पावशेर मध घालावी. साखरेचा पाक करून त्यांत वरचीं औषधे घालून लेह करावा त्याची मात्रा परुप्रमाण दररोज भक्ष्यावी, नेणेकरून मूतवात, अनुग्रह, आक्षेपक, कटी, ऊरू, यांचा स्तंभ, सर्वांग संधित वायु हे रोग दूर होनात. हा लशुनपाक वर्णा, आयु, पुष्टि आणि बळ अर्शां देतो.

**अमृतभस्त्रातकपाक.** वाऱ्याच्या योगानें झाडावरून पडलेले विचबे ६६४ आणून विटकरीनें घोळसावे, नंतर धुवून वाऱ्यांत सुकत दांकावे. नंतर त्याचे तुकडे तुकडे करून चौपट पाण्यामध्ये उकळावे, चतुर्थांश उरल्यावर त्यांत बरोबरीनें दूध घालून खवा करावा. तो तुपांत परतून गोळा करावा नंतर साखरेचा पाक करून त्यांत सुंठ, मिरें, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाटी, कापूर, जटाभांशी, दालचिनी, पत्रज, वेळा, खदीर साल गुळबेल, चंदन, पाळा, कबाबचिनी, लवंगा, सुसळी, काळी सुसळी, मोरबेल ओंवा, अजमोदा, नगर, मंजिष्ठ, गजपिंपळी, शुईकोहळा, जायफळ, रुमामसकी, जिरें, समुद्रशोष, मेंदालकडी, लोह, रसेंद्र, बंग, केशर, हीं नोळानोळ घेऊन पाकांत घालून बड्या कराव्या, त्यांची मात्रा दोन दोन तोळे दररोज प्रातः काळीं भक्ष्यावी. नेणेकरून अष्टादश कुष्ठें, मदर, अग्निमांघ, दंतसौंवार्य, सर्ववातविकार दूर होऊन वृद्धि, मेधा, आयु आणि पुष्टिही चांगली होणे.

**एरंडपाक.** ६६९ शेर एरंड्या आणून भाजून टर्फले काढावीं, त्यांनील अंतर्जिह्वा काढून मोख वाटावे. नंतर चारशेर दुधांत घालून आटवून खवा करावा. नंतर तुपांत नळावा, साखर पड्डे दोनशेर घेऊन पाक करावा, त्यांत सुंठ, मिरें, पिंपळी, दालचिनी, तमालपत्र, नागकेशर, वेळा, पिंपळमूळ, चित्रक, नवक, गुळबेल सख, कचोरा, ओंवा, अजमोदा, हळद, दारुहळद, आसगंध, निकणा, पाहाडमूळ, शेरणी, वावडिंग, गोरवरू, कुड्या-

चीमाल, देवदार, रुद्धदारू, भुईकोहळा, हीं त्रैलोक्य त्रैलोक्य घेऊन चूर्ण करून घाल्यावी, नंतर पाक आटवून ओतावा. बड्या कापून भांड्यांत ठेवावा. त्याची एक बडी नित्य भक्ष्यावी. तेंपेक करून वात व्याधि, शरळ, शोथ, अंडवृष्टी, उदर, पोटा फुगी, गुल्म, आमवात, कटिग्रह, उचकी, श्वास, कास, पक्षघात, पांगुल्य, आर्दितदि, वातरोग, अश्मरी, अर्शो रोग, बरे होऊन बल, वीर्य, पुष्टि हीं होतात.

जिरे पाक. जिरे शेर भर ४ शेर दूध घेऊन त्यांत शिजवावे, त्याचा खोवा करून तुपांत भाजावा नंतर दोन शेर साखरेचा पाक करून त्यांत दालचिनी, पत्रज, वेळा, नागकेशर, पिंपळी, सुंठ, जिरे, नागरमोथे, वाळा डाळिंबसाल, रसांजन, धणे, हळद, सालंमिथी, वंशखोचन, तवकीर, हीं प्रत्येक औषधे दोन दोन तोळे कुटून घाल्यावीं, हा जिरे पाक किंवा अवलेह, प्रदर, रक्तपित्त, मुखरोग, प्रमेह, अश्मरी, जीर्णज्वर, दाह, पीनस अर्शो रोग, त्यांची शांति करितो.

सेवंती पाक. कांटे सेवंतीचीं १०००० फुले आणून तीं तुपांत तळावीं नंतर खडी साखर दोनशेर घेऊन पाक करून त्यांत दालचिनी, पत्री वंशखोचणे, नागकेशर, हीं चार तोळे, मनु का अच्छेर घ्याव्या, मध तोळे ४ गुळ-वेळ सत्व = पडे घालून अवलेह किंवा पाक करावा, त्याच्या खेवनें करून जीर्णज्वर, श्वास, कास, क्षतकास, प्रदर, रक्तदोष, अर्श, नेत्ररोग शांत होतात.

मेथी पाक. ७०० मेथ्या ७०० सुंठ त्या दोहींचें चूर्ण करून दुधांत घालून शिजवावे, त्याचा त्रैलोक्य करून तो तुपांत परतावा, नंतर साखरेच्या पाकांत हीं औषधे घाल्यावीं, मिर्शि, पिंपळी, सुंठ, पिंपळमूळ, चित्रकमूळ, अजमोदा, जिरे, धणे, चक्रवी, बडीशेप, जायफळ, कचोरा, दालचिनी तमालपत्र, नागरमोथे, हीं औषधे पल पल प्रमाण घेऊन दोळे सुं-

शैवे चूर्ण व ६ तोळे मिथ्याचे चूर्ण घालून बड्या किंवा लाडू बांधावे, त्याचे पल प्रमाण भक्षावे, तेणे करून आमवात, सर्व वातरोग, क्षिप्रज्वर, पांडुरोग, आमला, सर्व प्रमेह इत्यादि रोगांवर हा पाक प्रशस्त आहे.

कुटजावलेह. कुड्याची साल एक तुला प्रमाण घेऊन थोडी कुटून त्यांत पाणी एक द्रोण प्रमाण घेऊन चवथाई पाणी राहिले तोंपर्यंत काढा करून फडक्यांत घालून गाळून त्यांत गूळ तीस पळे प्रमाण घालून फिरून घट्ट होई तोंपर्यंत पाक करून नंतर त्यांत चूर्ण तांकाचयाचीं तीं औषधे. येणे प्रमाणे. रसांजन, मोचरस, सुंठ, मिरे, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, लाजरी, चित्रक, पाहाडमूळ, लहानबेलफळ, इंद्रजव, बेखंड, भिलावा, अतिविष, वाचडिंग, वाळा हीं अठरा औषधे पलपलप्रमाण घेऊन चूर्ण करून पाकांत तांकाचीं व तूप एक कुडव प्रमाण तांकां पाक थंड झाल्यावर त्यांत मध एक कुडव प्रमाण मिळवावी, मग हा अवलेह शेंथेचे तुधांत अथवा ताकांत अथवा दत्यांत अथवा तुपांत किंवा पाण्यांत घ्यावा. व अन्न जिर्माणी पडले असतां घ्यावा. आणि चांगले पथ्य करावे, तेणे करून संपूर्ण मूळ व्याधी लवकर दूर होतात, व दुष्टनाम आहे ज्याचे भसे भगंदरादिक रोग व अतिसार, अवटणे वसग्रहणी, पांडुरोग, रक्तपित्त बडोळ्यांत कावीळ होते ती व आम्लपित्त, सृज, कृशता व प्रवाहिकारोग अतिसाराचा भेद आहे तो हेरोग दूर होनात.

कंटकारी अवलेह. शिंगी एक तुला प्रमाण वजन घेऊन थोडी कुटून त्यांत पाणी एक द्रोण प्रमाण घालून चवथाई पाणी राहिले तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा, मग त्यांत चूर्ण घालावयाचीं तीं औषधे येणे प्रमाणे. गुळबेल, चित्रक, चवक, नागरमोथा, कांकडशिंंगी, सुंठ, मिरे, पिंपळी, धमासा, भारंगसाल, रासना, कचोरा हीं बारा औषधे पलपलप्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्या काढ्यांत घालावे व साखर २० पळे व तूप आठपळे व शिरसेलनेह



२पळे हीं सारीं काढ्यांत घालून फिरून कढवून सेह करून थंड झाल्यावर त्यांत मध आटपळे घालून मग वंशलोचन ४पळे व पिंपळी ४पळे यांचें चूर्ण करून त्याअवडेहांत मिळवून चांगले बळकट मडके घेऊन त्यांत तो अवडेह ठेवावा. आणि थोडा थोडा नित्य घेन जावा. तेणें करून उचकी व श्वास सारे, कास, दूर होतात.

आंबळ्यांचा मोरंवा. आंबळे चांगले इरसाल ९९१ एकशेर घेऊन त्यांना काढ्यांनी टोवून दाबून ठेवावे. त्यांचें पाणी निघून गेले ह्मणजे त्यांना सुरेशचे पाण्यांत मध्यम रीतीने शिजवावे आणि फिरून टांकावे, मग ९९४ चार शेर सारखेचा पाक करून मर्बा काढून टांकावी आणि ते आंबळे त्या पाकांत घालून किंचित् शिजूं घ्यावे. आणि फिरून घेऊन दुसरा ९९४ शेर सारखेचा पाक करून मर्बा काढून तो पाक मिट्टे जहाजा ह्मणजे त्यांत आंबळे टांकावे व केशर ॥ नोळा घालून ठेवावा ह्मणजे सुरंवा जहाजा हा चांगला पिचशा मक आणि पौष्टिक आहे.

आंबळ्यांचा मोरंवा. आंबे चांगले इरसाल हिरवे घेऊन त्याची साल काढून दाबून ठेवावे, पाणी निघून गेले ह्मणजे त्यांना किंचित् वाफ घापी व आंबळ्या सारखा सुरंवा हाही करावा हा चांगला रुचिकर आहे.

नारळाचा शिरका. ५० शाळ्यांचें पाणी घेऊन कढईन घालावें आणि मध्यम रीतीने काकवी सारखें दाट होई तोपर्यंत आटवावें. मग त्यांत केशर ॥ नोळा व लवंगांचें चूर्ण १ नोळा टांकून उतरून घ्यावा. हा चांगला रक्तवृद्धि करणारा आहे व इतर औषधांच्या अनुपानाच्या उपयोगी पडतो व पुष्टि देतो.

दाळिंबाचा शिरका. २० दाळिंबें चांगलीं पिकलेलीं रसदार अशीं घेऊन त्यांच्या रस काढून कलईचे मांड्यांत आटवावा व आंत खडीमारवर १शेर टांकावी काकवी सारखा दाट झाला ह्मणजे त्यांत ॥ नोळा केशर १ नोळा

एलचीचा पूड घालून कुशीत भरून ठेवावा, पितावर व खोकल्यावर फार प्रशस्त आहे. निचाचा शिरका ही चाप्रमाणें करावा.

आल्याचा शिरका. आल्याचा रस काढून त्यांत पाणी घालावें नंतर साखर घालून पाक करावा. त्यांत केशर, एलची, जायफळ, जायपत्री, लवंग हीं घालून भरून ठेवावा. हा श्वास, कास, अग्निमांद्य, अरुचि इत्यादिकांवर प्रशस्त आहे.

आंचसोलांचा शिरका. रातांबे पिकलेले घेऊन रस काढावा त्यांत साखर घालून चांचणी करावी, हा पितावर फार प्रशस्त आहे.

आटरूषाचलेह. अडूळशाचा पाचाला वाफ देऊन हातावर चाळून रस काढावा. त्यांत खडीसाखर घालून मधासारखा पाक करावा. नंतर त्यांत बेहेड्याचें चूर्ण व हळदीचें चूर्ण घालून ठेवावा आणि तो वरचेवर चाटीत जावा. नेणें करून खोकला, क्षय, काम, रक्तपित्त, श्वास हे जातात.

गुलकंद. उंच्या गुलाबाचीं पुष्पें घेऊन पाकळ्या काढाव्या त्या पुष्पांचा दुप्पट किंवा अडीज पट खडीसाखर घेऊन साखलोत्यांत किंवा बरणींत पाकळ्यांचे व साखरेचे थरावर थर द्यावे आणि त्याचें तोंड बांधून उन्हांत टांगून ठेवावें ह्मणजे पाकळ्या व साखर यांचा एक जीव होऊन गुलकंद होतो.

कंदर्पभूषणाचलेह. पांढरे कांदे चांगले घेऊन त्यांनां आवळ्याप्रमाणें तोंचावे मग यांकांचि त वाफ देऊन फडक्यानें पुसावे ते मधामध्यें टांकावे. आणि तें भांडें तोंड बांधून चुनीवर टांगून ठेवावें, ४ महिन्यांनंतर काढून त्यांनींल एकेंक कांदा पानः काढीं खान जावा. पथ्य मधुगहार चयदादिवसा ग्वाल्यांनं वीय रूदि चांगली होते व शरीरही पुष्ट होतें.

द्राक्षाचलेह. द्राक्षें दुधांत वाढून तुपांत तळावीं, नंतर खडीसाखरेच्या पाकांत घालून वृष्पांडाचले हाचीं औषधें घालून भरणींत घालून ठेवावा. त्यापासून आम्लपित्त, रक्तपित्त, क्षय, पांडु, कामला, प्रशक्तता हे रोग दूर होऊ.

न शरीर पुष्ट होते. व अग्नि मदीप्त होतो.

कूष्मांडावलेह. पिकलेला फोंड्या किंमून गिराचें पाणी वस्त्रानें पिकून काढवे. नंतर सुकवून तुपांत परतावि, गव्हाची रंगावर आलेें द्रवणजें उतरावें त्यांत बदाम तळून घालावे, खवा भाजून घालावा. आणि ज्ञेय फळ, लंबंग, आयपत्री, वेलदोडे, वंशलोचन, दान्तिचिनी, तमाल पत्र, नागकेशर, कर्मलास हीं औषधें बारीक करून घालून एकत्र मिकवावीं. सर्व औषधांचें दुपट साखर घेऊन फोंड्याच्या पाण्यांत पाक करावा. त्यांत केशर घालावे. चांचणी करून सर्व औषधें घालून आहाटून देवावे. त्या औषधांतून नित्य दोन दोन तोळे अक्षीत जावें. तेणें करून आम्लपित्त, दाह, भ्रम, शोथ, क्षीणता, अग्निमांद्य दूर होऊन पुष्टि होते.

आर्द्रकावलेह. पावशेर आलेें सोळून किंसावे. नंतर थोंडें तुपांत परतावें शेरभरगूळ अथवा साखर घालून पाक करावा त्यांत आल्याचा कीस टाकून त्यांत २ दालचिनी २ पत्रज २ वेळा २ नागकेशर २ लंबंग २ काळीहरंदे २ सांग मूळ. २ अडूळसा २ निंबाची साल २ देवदार २ अमगंध २ जायपत्री २ जायफळ २ अगूर २ मसुंका हीं औषधें घालून भांड्यांत भरून देवावे. याच्या सेवनानें कास, श्वास, क्षय, मंदाग्नि, तृद्रोग, यांची शांति होते.

बिहीचामोरंचा. बिहीचीं फळे काफी काढून उकडावीं. नंतर खडीसाखरेचा पाक करून त्यांत केशर वगैरे मसाल्या टाकून फोंडी घालाच्या हा पितावर फार चांगला आहे.

महालुंगाचामोरंचा. त्याची कृति वरचे प्रमाणें करावी हाही पितावर फार उपयोगी आहे.

याकुती. भांगचे बूट १०१. अन्धेर आणून फडक्यांत घालून चांगली घुवावी. नंतर पाचडी बांधून चारशेर दुधांत टाकावी आणि तें दूध चांगलें आटवावे. त्याला विरजण लावून दहीं करून घुसवून लोणी काढून तूप

करावें. नंतर त्या तुपांत बदाम००॥ पिस्ते००॥ खवा००॥ शिवसमीस ००॥ चा-  
रोळी ००॥ वंगैरे तळून ०००॥ सारखरेच्या पाकांत तीं द्रव्यं घालावीं. त्यांत १  
जायफळ १ जायपत्री १ वेळा हाणे १ समुद्रशोषांचें फळ १ अफू १ केशर १ रु-  
मासुस्तकी १ कंकोळ २ सालंमिश्री २ सफेन मुसळी २ लाली मुसळी २ असकंद  
२ शतावरी २ कचचबीज २ गोखरू ३ तालिमखाना १ अफलकारा १ सुंद १ मिरं  
१ पिंपळी १ पिंपळ मूळ हीं ओषधें कुटून घालून राहिलेले भांगीचें तूप  
त्यांत घालून बरणी भरून देवावी. ही याकुती अवले हा सारिस्वी असा-  
वी. हिजपासून शक्रस्तंभ, शक्रवृद्धि उत्कृष्ट होते. हिचा आंगां मादकशक्ति  
विशेष आहे हिजवर अच्छंर दूधप्यावें. ज्याला केंफाची मययनाहीं त्याणें  
हितें खेबच्च करूं नये केंडेंगर फार थोडें करावें. उत्तार निंबू, ताक, भात.

### घृतं.

कल्याण घृत. त्रिफळा ३ हळद ४ दारुहळद ५ रेणुकवीज ६ काबीउप  
सळी ७ पांढरी उपरसळी ८ वाघाटी मूळ ९ अथवारा बे ९ रानगांजा १० रान  
भाल ११ देवदार १२ एलबालुक १३ तगर १४ कबडंळ मूळ १५ दांती मूळ १६ डाळिं  
वसाल १७ नागकेशर १८ जिलेंकमळ १९ वेलची २० मंजिष्ट २१ वायडिंग २२  
कोष्ठ २३ पद्मकाष्ठ २४ जाईचीं फुले २५ चंदन पांढरा २६ तालीस पत्र २७ रिं-  
गणी २८ हीं अट्टावीस ओषधें कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून त्यांचे  
चोपट पाणी घेऊन त्यांत ती कल्क व तूप एकेक प्रस्थ प्रमाण घालून तूप  
शेष राही तों पर्यंत धाक करून नंतर तें तूप गाळून पोरांत घ्यावें, तेंणें  
करून केंपरे, क्षयरोग, ज्वर, उन्माद, वातरक्त, खोकला, अग्निमांघ, प-  
डसें, कंबरेचा शूळ, तृतीयकज्वर, चातुर्थिकज्वर, मूत्रकृच्छ्र, इसाप, पो-  
थांलां होसीतो. कंडू, पंडुरोग, सर्पीदिक विषविकार, बचनागादिक विष-  
विकार, परमा, हे रोग दूर होतात. हे तूप वांझबायकांस पुत्र देलें. व यां तु

पा पासून घृत बाधा दूर होते.

त्रिफळा घृत. हिरडा १ बेहेडा १ आंबळ काठी १ या तिहींचा आंगरस वेगळा वेगळा एकेक प्रस्थ घ्यावा. आंगरस न मिळते तर त्याचे आठगुण पाणी घालून चवथार्द पाणी राहो तो पर्यंत काढा करावा त्याचा आंगरस संज्ञा आहे तो रस एकेक प्रस्थ घ्यावा व अडुळगान्चा रस एक प्रस्थ व साक्यान्चा रस एक प्रस्थ व शोबीनें दूध एक प्रस्थ हे सारे रस व दूध एकाजागी करून त्यांत तूप एक प्रस्थ घालावे व त्यांत कल्क करून घालावयाचीं औषधे येणें प्रमाणें. १ हिरडा २ बेहेडा ३ आंबळ काठी ४ पिंपळी ५ द्राक्ष ६ पांढरा चंदन ७ सेंधव ८ चिकणामूळ ९ कांकोली १० क्षीरकांकोली या दोहोंचे अभावीं असगंध, मधाचे अभावीं ज्येष्ठीमध ११ मिरे १२ सुंठ १३ सारवर १४ पांढरें कमळ १५ कमळ १६ पुनर्नवा १७ हळद १८ दारु हळद १९ ज्येष्ठीमध हीं एकीणीस औषधे कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून त्यातुपांत घालून तूप शेष राहो तो पर्यंत पाक करून तूप गाळून घ्यावे यालाचि फळा घृत म्हणतात, हे तूप पोटांत घेतले असतां रातांधळे व मुंदासा सारिचे डोळे चक चक फिरून काजवे सुटे येतात तो रोग व डोळ्यां सुटे कडू व डोळ्यांच्या रोगाचा भेद पित्त रोग व डोळ्यांतून पाणी पडतें तो रोग व डोळ्यांचे पटल रोग व डोळ्यांत निमिर रोग होतो तो व मात बिंदु व नेत्र रोगाचा भेद अजक रोग हे सारे रोग दूर होतात, या शिवाय दुसरे उहान मोठे राहिलेले जे डोळ्यांचे रोग ते ही दूर होतात हे तूप नाकांतही घालावयाचे उपयोगी पडते.

कामदेव घृत. आसंध १ तुळा प्रमाण व त्याचे अर्धे गोखरू घ्यावे, व चिकणामूळ १ गुळबेल २ रानगांजा ३ विदारी कंद ४ शतावरी ५ पुनर्नवा ६ पिंपळ मूळ ७ सुंठ ८ शिवणीचे फळ ९ कमळ बीज १० उडीद ११ हीं अकरां औषधे दहा दहा पल प्रमाण घेऊन थोडीं थोडीं कुटून सारीं एका

जागीं करून त्यांत पाणी चार द्रोण घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून त्यांत कल्क करून टांकाचयाचीं औषधें येण प्रमाणें-  
 ज्येष्ठिमध १ विदारीकंद २ आसगंध ३ हरणावेळ ४ ज्येष्ठीमध ५ रानमुंगी ६  
 रानउडीद ७ हीं जीवनीय गणाचीं औषधें जाणावीं. कोष्ठ - पद्मकाष्ठ ९ रक्त-  
 चंदन १० तमालपत्र ११ पिंपळी १२ द्राक्षें १३ कवच बीज १४ निळेंकमळ १५  
 नागकेशर १६ काळी उपरसळी १७ पादरीउपरसळी १८ नागबळा १९ हीं ए-  
 कुणवीस औषधें कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून काढ्यांत घालावा साप्तर  
 दोन पळें घालावी व पांढऱ्या उंसाचा रस व तूप हीं दोन्हां एकैक आढक प्रमा-  
 ण त्या काढ्यांत घालून हलक्या अग्नीनें तूपशेष राही तोंपर्यंत पाक करून  
 नंतर तें तूप गाळून पोटांत घ्यावें. तेणेंकरून रक्तपित्त व उरःक्षतरोग व पं-  
 डुरोगाचा भेद हलीमकरोग व पंडुरोग व शरीराचा वर्ण फिरतो तौरोग व  
 स्वरक्षय व वातरक्त व मूत्रकृच्छ्र व पाठीचा शूळ व डोळ्यांत कावीळ होत्ये  
 नी व धानुक्षय व उरांत दाह होतोतो, शरीराची रुशता, शरीराचे तैजाचा  
 क्षय हे सारें रोग दूर होतात. व हें तूप ज्यास्त्रियांस मुळें होत नाहीं त्यांस  
 मुळें देतें, पुरुषास धातु उत्पन्न करितें, हृदयास प्रियकर होतें, बळ देतें,  
 हें तूप रसायन आहे, याला कामदेव घृत असें म्हणतात.

कासीसादि घृत. हिराकसा १ हळद २ दारूहळद ३ नागरमोथा ४ हरता  
 ल ५ मनशीळ ६ कपिला ७ गंधक ८ वावडिंग ९ गुग्गुळ १० मेण ११ मिरें १२ कुष्ठ १३  
 मोरचूत १४ पांढरेशिरस १५ रसांजन १६ शेंदूर १७ गंधाबिरोजा १८ रक्तचंदन १९  
 रेंवेरसाल, २० कडूनिंबाचीं पानें २१ करंजबीज २२ उपळसरी २३ वेखंड २४ मंजि-  
 ष्ट २५ ज्येष्ठीमध २६ जटामांशी २७ शिरस २८ लोध्र २९ पद्मकाष्ठ ३० वाळहिर-  
 डे ३१ टाकळ्याचें बीज ३२ हीं वतीस औषधें कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन चूर्ण क-  
 रून ३० पलें प्रमाण तूप तांब्याचे भांड्यांत घालून त्यांत तें चूर्ण मिळवून सा-  
 त दिवस उन्हांत ठेवून नंतर तें तूप भांगास लावावें, तेणेंकरून सर्व कुष्ठ

दाह, स्वरूज, वपाय फुटतोतो विचित्रकारोग व शिथ्नास श्करोग, होतोतो विमर्षरोग, वातरक्ता पासून विस्फोटक रोग होतो, मस्तकाचे फाड व उपदंश रोग ज्याला गर्मी ह्मणतात तो, नाडीचे दाई जे दुष्ट व्रण होतात ते सृज भगेन्द्र व रूना हे रोग दूर होतात व हे तूप व्रणादिकांचे शोधन करिते आणि व्रणादिक भरून आणिते व जशी कांति पाहिली होती तशी करिते.

वाजीकरण घृत. पांढऱ्या कण्ठेगच्या भुज्या २ शेर आणि आठशेर पाण्यांत काढा करावा, चतुर्थीस उरवून त्यांत २ शेर दूध घालून त्यांत २ नोदो सोम्ल २ जायफळ २ जायपत्री २ केशर १ कस्तुरी घालून दूध आटवावे नंतर त्याला विरजण लावून दही करावे, ते पु मळून लोणी काढावे, ते लोणी कटवून तूप करून ठेवावे. ते तूप विड्याच्या पानाशी विंदुमात्र लावून विडाग्यावा तेणे करून आंगांत हुशारी येऊन मंदवीथी पुरुष असला तर सनज होतो, आणि वीर्यस्त्रंभ होतो हे अनुभवाक आहे.

### तेले.

नारायणतेल. असगंध १ चिकणामूळ २ बेडफळ ३ पहाडमूळ ४ रिंगणी ५ मोतीरिंगणी ६ गोखरू ७ अनिबला ८ कटुनिंद ९ टेंडू १० पुननवा ११ चांदनेल १२ ऐरण १३ हीं तेरा औषधे दहा दहा पले प्रमाण घेऊन थोडी कुटून त्यांत पाणी चार ट्रेण प्रमाण घालून चवथाई पाणी राही तो पर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा, त्यांत तिळाचे तेल १ आटक घालावे व शतावरीचा आंगरस १ आटक गाईचे दूध २ आटक प्रमाण हीं तेलाले घालून नंतर त्यांत कल्क करून दांकावयाचीं औषधे घेणे प्रमाणें. कोष्ठ १ वेळची २ चंदन पांढरा ३ मोरवेळ ४ येखंड ५ जदामांशी ६ सिंधव ७ आसंध ८ चिकणामूळ ९ रास्ता १० बडीशेप ११ देवदार १२ रानगोजा १३ रानपाल १४ रानमुंगी १५ रानउडीद १६ लगर १७ हीं सतरा औषधे दांच दांच पळ प्रमाण घेऊन कल्क करून

त्यांत त्यांत घालून हळक्या अर्जातें तेल शेष गहीतोपर्यंत पाक करून तेलगळून  
 च्याविं घाला नारायणतेल ह्यातात हें तेल नाकांत घालण्याविषयीं व प्यावयावि  
 षयीं व वस्त्रकर्माविषयीं योजावें. यापासून पक्षघात ह्यणजे अर्धांगवायु, हनु  
 स्तंभ, मन्वास्तंभ, गलग्रहवायु, मांड्या, पाट्या, पपाय इत्यादिकांचे ठांडी स्वह्नी यक  
 नासं करून वायु होतो तो जा राघूनं बाह्यरेषणा येतो तो वायु, गतिस्तंभवायु, करिग्रह  
 हस्तपादादिगान्नांचें शोषण करणांश वायु, चक्षुःशक्ति इंद्रियांचा नाश करणा-  
 ग वायु, रक्तविकार, धातु क्षय, ज्वर, क्षयरोग, अंत्रवृद्धि, व कुंरंट, ह्यणजे जे-  
 यो फारून शोषण मोठा होतो तो वायु, दंतरोग, मस्तकाचा वायु, पार्श्वशूल, जेणें  
 करून पंगुपणा येतो तो वायु, बुद्धिभ्रंश, कंबरेपासून पायांपर्यंत गृध्रसी,  
 यानासं करून वायु होतो तो व हे सारे वायु दूर होतात. याशिवाय दुसरे  
 विषम वायु लहान मोठे सर्वांगाचे ठांडी जे असतील तेही दूर होनात.  
 या तैलाचे प्रभावे करून बांघ स्त्रियेला मुत्रं होनात, हें तेल आंगास आवि-  
 लें असतां मनुष्यास सुख होतें व हनीचे व घोड्याचे आंगास आविलें  
 असतां त्यांनाही सुख होतें. याविषयीं दृष्टान्त- जसा नारायण देव दुष्ट  
 दैत्यांचा नाश करितो तसेंच हें तेल सान्या वायूंचा नाश करितें.

वहासूगंधतेल. कापूर १ अगर १ दालचिनी १ बौळ १ गुलछब्बू १ लारव १  
 कापूर काचरी १ कचोरा १ धानकी पुष्प १ सांतवीण १ एलबालुक १ तुळशीच्यां  
 मंजुन्या १ पश्वर फूल १ अरामांशी १ नागरमोथा १ एलची १ केशर १ गोरोचन १  
 दवणा १ विशेषधूप १ जायफल १ कंकोळ १ सुपारी १ कस्तुरी १ तेल्या देवदार १ रे  
 गुकडीज १ लवंग १ कौष्ठ १ बाळा १ जाईचीं फुले १ गटोना १ नग्यला १ जायपत्री १  
 कांठडशिमी १ कमळ १ पांचाचेतुरे १ कुंदरु अथवा कुंदाचीं फुले १ मंजिष्ठ १ लो-  
 ध १ हीं औषधें कुटून त्यांत पाणी व तेल घालून मंदाग्नीनें कटवून सिद्ध  
 करावे नें तेल आविलें असतां जरा दूर होसे, तेजघातनें, बलप्राप्त होतें.  
 कामवृद्धि होतें, वंध्येस गर्भ गहातो आणि कंडु, स्वेद, विचर्चिका, मल, दुर्ग-



धा, कुष्ठ, हे रोग दूर होतात.

**प्रसारिणी तेल.** चांदवेल शंभरपळे वजन घेऊन त्यांत पाणी एकद्रोण प्रमाण घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा त्यांत तेल दही व कांजी काढ्याचे समभाग घालून त्यांत चौपट गाईचे दूध घालावे, त्यांत कल्क करून टांकावयाचीं औषधें येणे प्रमाणें. ज्येष्ठांमध पिंपळमूळ, चित्रक, सेंधव, वेखंड, चांदवेल, देवदार, रास्ना, गजपिंपळी, भिलावे, बडीशेप, जटामांशी, हीं बारा औषधें तेलाचे अष्टमांश घेऊन कल्क करून तेलांत घालून तेल शेष राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर गाळून तेल आंगास लावावे, तेणें करून वातश्लेष्म जन्मविकार, मनुष्य जेणें करून कुबडा होतो तो वायु, खंजवायु, जेणें करून पांगळा होतो तो वायु, गृध्रसी वायु, आर्दित वायु, हनु, एष्ट, शीर, ग्रीवा, व कटि यांचा स्तंभ हे सर्व वायु दूर होतात. पाशिवाय दुसरे विषम वायु उहान मोठे जे असतां तेल तेही यातेलांनें दूर होतात.

**बलातेल.** चिकणांमूळ आठ प्रस्थ प्रमाण घेऊन त्यांत पाणी ३० प्रस्थ घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा, व दशमुळांचीं औषधें दहा आहेत तीं सारीं मिळून आठ प्रस्थ घेऊन त्यांत पाणी बनीस प्रस्थ घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. कुड्ढिस्थ, जब, बोरीच्या आठ्या, हीं तीन औषधें वेगळीं वेगळीं आठ आठ प्रस्थ घेऊन त्या एकेकांत पाणी बनीस बनीस प्रस्थ घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून वेगळे वेगळे गाळावे. मग ते पांतीकाटे एकाजागीं करून त्यांत गाईचे दूध आठ प्रस्थ घालून व तिळांचें तेल एक प्रस्थ घालावे. त्यांत चूर्णे टांकावयाचीं तीं औषधें येणे प्रमाणें. जीवनायगणाचीं औषधें. ७ शतावरी ८ देवदार ९ मंजिष्ठ १० कोष्ठ ११ पथ्यरफूल १२ तगर १३ अंगरू १४ सेंधव १५ वेखंड १६ पुनर्नवा १७ जटामांशी १८ पांढरी उपरसळी

१९ काबी उपरसबी २० नमालपत्र २१ वडीशेप २२ आसंध २३ बेलची २४ हां बोधी-  
स औषधें तेलाचे चतुर्थांश घेऊन कल्क करून त्या तेलांत घालून तेलरोष  
राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर तें तेल गाळून घ्यावें, याला बलातेल ह्मण-  
नात, हें तेल ज्यास्त्रियास गर्भाची इच्छा आहे त्यांचे आंगास लावावें व ज्या  
पुरुषाची धानुक्षीण आहे त्यास व व्यायामादि परिश्रमं करून क्षीण आ-  
हेन गात्रें ज्या पुरुषाचीं त्यास व थालंत स्त्रियांस योजावें, हें तेल विशेषें  
करून राजांस व सुखा मनुष्यांस योग्य आहे यापासून सारे वायुविकार  
दूर होतात.

लाक्षादितेल. बोगची अथवा कुड्याची लारव २५६ तोळे घेऊन त्यालावे  
त पाणी चौपट घालून चवथ्याई पाणी राहा तोंपर्यंत मंदाग्नी लावून काढा  
करून गाळून घ्यावा त्यांत तिळाचें तेल ६४ व गाईचे दद्यांची निबळी २५६ थालं  
न शोप १ आसंध १ हळद १ देवदार १ कुतकी १ रेणुकबीज १ मोरबेल १ कोष्ठ १  
जेन्नामथ १ श्वेतचंटन १ नागरमोथे १ रासना १ यांचें चूर्ण घालून मंदाग्नि लावू-  
न तेल रोष राही तोंपर्यंत काढवून नंतर तेल गाळून घेऊन आंगास लावावें  
तेणें करून सर्वे विषमज्वर दूर होतात. व श्वास, कास, पडसें, व कंबरेचा व  
पाटाचा शूल व वातप्रकोप व पित्तकोप, फेंपरे, उन्माद वायु, क्षय, गक्षसादि  
कांची पीडा, कंडू, आंगाला दुग्धि येतोतो व शूल, व शरीरास निडका, हें  
सारे रोग दूर होतात. व गरोदर स्त्रीचे जांगास लाविलें असतां गर्भ पुष्ट  
होतो.

शतावरीतेल. शतावरी १ विकणामूळ २ रानगांजा ३ चक्रभेंडीचे मूळ ४  
रानभाळ ५ एरंडमूळ ६ आसंध ७ गोंबरू ८ बेलमूळ ९ कसई १० कोरांवा ११  
हां अकरा औषधें दीड दीड प्रमाण घेऊन त्यांत पाणी चौपट घालून-  
चवथ्याई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून त्यांत तिळाचें तेल १ प्र-  
स्थ प्रमाण घालावें, गाईचे दूध एक प्रस्थ शतावरीचा रस १ प्रस्थ व पाणी

एक प्रस्थ हीं त्या तेलांत घालून त्यांत कल्क टांकावयाची औषधें नांयेंपों प्रमाणें. शनावरी १ देवदार २ जटामांशी ३ तगर ४ चंदन पांदरा ५ बडीशंप ६ चिचकामूळ ७ कोंष्ट ८ वेसची ९ पथ्यर फूल १० कसब ११ चरडाने आभावीं वाराही कंद १२ मेंदीचे आभावीं ज्येष्ठा मध १३ मोहाची साल १४ काकोलीचे आभावीं आसंध १५ जीवकाचे आभावीं वाराही कंद १६ हीं सोळा औषधें कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून त्या तेलांत घालून गाईचे शेणाच्या गोवंच्यानें मंदाग्नीनें तेल शेष राही तों पर्यंत पाक करून तेल गाळून घ्यावें याका शनावरी तेल ह्यातान, हें तेल रुग्णात्रेय क्रभाने सांगितले आहे पुढांशीं आंगास लाविलें असतां तो पुरुष स्त्रियांनां नित्य प्रातीकरून सांगितो. स्त्रियांनां आंगास लाविलें असतां मुलें होतान. योनिशूल, अंगशूल, मस्तकशूल, बडोळ्यांत कवीळ रोग होतोतो, पंडुरोग, विषबाधा, शुध्दी वायु, पोटांत डावेरुडे शुध्दी रोग होतोतो, शीत, परमा, दंडासा- रिवें मत्तुध्यास लावितोतो, दंडापतानक वायु, दाहयुक्त वातरक्त, वधा तत्रत्य स्त्रियांनां धूपणी लागते ती, पोटाफुगी, वरक्तापित्त, हेसारें रोगां दूर होतात. आतां रानां चून शनावरी आणावयाचा प्रकार. नारायणी जयें घणून नमस्कार करून उत्तरेकडे तोंड करून मेरानेलांकडानें शनावरी खणावी व सर्व व्याधी साधनी असें ह्मणून उपराधी, कुशारजीप- ती जयें ह्मणून नमस्कार करून आणून पाक करावा.

लवंगा दिलें तेल. ५ लवंगा ५ नागर मोथे ५ वाळा ५ गुग्गूळ ५ चिचकामूळ ५ चंदन ५ गहुळा ५ कचरा ५ बचनाग ५ पिंपळाची लारव ५ मंजिष्ठ ५ कुच त्याचें बीं ५ तेल वज्जन पक्का शेर १ पाणी शेर ८ आणि मस्तुशेर १ घालून मंदाग्नीनें तीन दिवस शिजवावें, तयार झालें ह्मणजे कुपीत भरून ठेवावें, हें वायु, जीर्णज्वर, क्षय, पांडु, यांजवर चांगलें आहे.

शिरग्राट्टकतेल. आव्याचारस ६०. शैवग्याचारस ६०. शेंडीचें दूध ६०.

पाणी शेर १ एकत्र करून तेल ७० घालून कढवायें पाणी जळून तेल उगलें ह्याणजे गाळून ठेवायें हें तेल वायूला फार चांगलें आहे.

साधनेल. उडाद १ जव २ आळशीचें बीज ३ रिंगणी ४ कवच बीज ५ कोरां ६ गोखरू ७ देहू ८ हीं आठ औषधें पान सात पळें घेऊन त्यांत पाणी सा-  
 त्या औषधांचें चोपट घालून चोथार्ड पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गा-  
 ढून घ्यावा. व कापसाच्या सरक्या १ बोराच्या आठ्या २ नागाचें बीज ३ कुळि  
 त्या ४ हीं चार औषधें चवदा चवदा पळें घेऊन त्यांत चोपट पाणी घालून  
 चतुर्थीस पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा व बोकडाचें मांस  
 एक प्रस्थ प्रमाण घेऊन त्यांत पाणी चवसष्ट पळें घालून चवथार्ड पाणी  
 राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. मग तिळांचें तेल १ प्रस्थ प्रमाण  
 घेऊन त्यांत गारे काढे मिळवायें, त्यांत कल्क दांकायथाचीं औषधें, गुळवे-  
 ल १ सुंठ २ कोंष्ट ३ रास्ना ४ पुनर्नवा ५ एरंडमूळ ६ पिंपळी ७ लडोशोप-  
 चिकणा मूळ ८ चांदवेस ९ जटांमांशी १० कुदकी ११ हीं बारा औषधें अर्धअ-  
 र्ध पल घेऊन कल्क करून तेलान्त घालून हळक्या अग्नीनें तेल शोष राही  
 तोंपर्यंत कढवून गाळावें, हें अभ्यंग केले ह्याणजे घ्रीवा, स्तंभ, अपवाहुक  
 अर्ध्यांग, आक्षेपकादि वासु जातात.

### अनुपानप्रकरण.

सर्व साधारण अनुपाने. सन्निपातास आल्याचारस १ कासश्लेष्मिका-  
 गस अडुदशाच्चारस व विकटूचें चूर्ण २ ज्वरास व विषमज्वरास मधआ-  
 णि पिंपळी ३ परतलेल्या ज्वरास किराईत व नागर मोथे व पिन्त पाषडा ४  
 संग्रहणीस ताक ५ जीर्णज्वरास मधवपिंपळी ६ जंतांस वाचडिंग ७  
 मूळव्याधीस चित्रक व बिबवा ८ पांडुरोगास मंडूर ९ क्षयास शिलाजित.  
 १० श्वासास भारंगमूळ व सुंठ ११ प्रमेहास आंबळकाठी हळद व शर्करा

युक्त त्रिफळा १२ तृषेस सोनें तापवून तें पाण्यांत विझवून तें पाणी १३ ज्व-  
 रास व तृषेस लोखंड तापवून पाण्यांत विझवावें तें पाणी १४ त्रिदोषास  
 आल्याचारस व मध १५ शूळास हिंग व तूप १६ आमवायूस करंज व गो-  
 मूत्र एरंडेल. १७ व्याहास त्रिफळा व पिंपळी १८ विषांस शिरीष वृक्ष व  
 सोनें १९ कासास सिंगणी व त्रिकतू २० वातव्याधीस गुग्गूळ व लसूण  
 व तूप २१ रक्तपित्तास अडूळसा २२ फेंपऱ्यास व वाणी चांगली होण्यास  
 वेखंड व अकूलकारा व मध २३ उदरास रेचन २४ वातरक्तास गुळचेळ,  
 व एरंडेल २५ अर्दित वायूस उडदांचे वडे व लोणी २६ मेदोरोगास मध व  
 पाणी एकत्र करून २७ प्रदरास लोथ २८ अरुचीस महाबुंग अथवा डा-  
 ळिंब २९ झणास त्रिफळा आणि गुग्गूळ ३० शोकास मद्य ३१ आम्लपित्तास  
 द्राक्षें. ३२ मूत्ररुच्छास शतावरी आणि कोंहळ्याचें पाणी ३३ नेत्ररोगास त्रिफळा  
 ३४ उन्मादास जुनेतूप ३५ निद्रेचा नाश झाला असतां ह्यशीचें दूध ३६ कुष्ठा-  
 स खैराचे नाराचें पाणी ३७ श्वेत कुष्ठास बाचंब्या आणि बोरवाडा ३८ अजी-  
 र्णास निद्रा व हरीतकी आणि उपोषण ३९ ओंकारीस लाट्या ४० जत्रू-  
 पासून वर जेवडे रोग होतात त्यांस तीक्ष्णोषधांचें नस्य ४१ पार्श्वशरत्ता-  
 स पुष्करगूळ ४२ मूर्च्छा रोगास शी लोपचार ४३ शरीर रुग्ण झालें झणजे  
 नांभरस ४४ सुतरखड्यास शिलाजित ४५ मूत्र बंद झाल्यास कोंबळे मु-  
 ल्याचे पात्याचा रस व सौरा एकत्र करून ४६ गुल्मरोगास वायवणीची-  
 साल ४७ विद्रधीरोगास रक्तस्त्राव ४८ उचकीस लाखेचे रसाचें नस्य  
 अथवा नवसागर व चुना व निंबूचा रस एकत्र करून वास घ्यावा अ-  
 थवा ३ मासा पाण्याबरोबर पोट्यांत घावें ४९ दाहास शीतविधि ५० भगं-  
 दरास कुत्र्याचें हाड गाढवाचे रक्तांत उगाळून शंखपुष्पीचे रसांत मि-  
 श्रित करून लावावें ५१ स्वर नीट होण्यास पुष्करगूळ मधांतून घावें.  
 ५२ शीतास व गैत्यास नागबेल व मिरीं. ५३

## अनुपानप्रकरण.

( २१७ )

अथर्वभस्म. एक गुंज अथवा ४ गुंजा भस्म मध आणि पिंपळा यांत घावें. ह्मणजे श्वास, कास, विषरोग, कुष्ठ, वायु, पित्त, कफ, कफक्षय, संग्रहणी, पांडुरोग, भ्रम, कावळ, गुल्म, हे रोग दूर होतात. १ वा र्वाडिंग, सुंठ, मिरी. पिंपळा, यांचे चूर्णाने कालभर घावें. ह्मणजे शय, पांडु, संग्रहणी, शूळ, आंब, कुष्ठ, श्वास, प्रमेह, अरुचि, कास, अग्निमांद्य, उदरसंबंधी व्यथा, हे रोग दूर होतात. आणि बुद्धि चांगली होते. व शुक्रधातुची दृष्टि होत्ये. २ वीस प्रकारचे प्रमेहांस मध, पिंपळा, शिलाजिन यांत घावें ३ क्षयरोगास सोन्याचे बरोबर घावें. ४ धातुदृष्टीस सोने व रूपं यांचे बरोबर घावें, अथवा भस्मा बरोबर घावें. ५ रक्तपित्तास हरीतकी, गूळ, अथवा एलची दाणे, साखर यांज बरोबर घावें ६ क्षय, पांडु, मूळव्याध, यांस त्रिकटु, त्रिफळा, चातुर्जान, साखर, मध, यांज बरोबर घावें. ७ प्रमेह व मूत्रकृच्छ्र यांस एलची दाणे, गोखरू, भुयआवळी, खडीसाखर, गाईचें दूध यांज बरोबर घावें. ८ पुनः प्रमेहास गुळवंतीचें सत्व आणि खडीसाखर, यांज बरोबर घावें. ९ जीर्णज्वरास मध आणि पिंपळा यांत घावें १० नेत्ररोगास व धातु पुष्टीस त्रिफळाचूर्ण व नूप व मध यांत घावें. ११ व्रणरोगास मोरवेळीचें सत्व आणि त्रिकटूचें चूर्ण यांत घावें १२ बसदृष्टीस गाईचें दूध आणि क्षीर कंद यांत घावें. १३ मूळ व्याधीस विच्छांत घावें. १४ वायुरोगास सुंठ, पुष्कर मूळ, भारंग मूळ, मध, आसंध यांचे चूर्णाने घावें. १५ श्लेष्मरोगास कायफळ, पिंपळा, मध यांत घावें. १६ जठराग्नि प्रदीप्त होण्यास व मूत्राघात व मूत्र कृच्छ्र व मूत्र खडा यांस सर्व क्षारा बरोबर घावें. १७ धातुस्तंभास सांगेंत १८ धातुदृष्टीस लवंग आणि मध यांत घावें. १९ पित्तास गाईचें दूध आणि साखर यांत घावें. २० या शिवाय दुसरे रोग राहिले त्यांत युक्तीने अनुपान योजून घावें. २१ यास पथ्य क्षार, आम्ल, द्विदल, कांकडी, कारले, वांगें, कसिंगड, तेल हे पदार्थ बहुधा वर्ज्य करावे.

अश्विनीकुमाराचीमात्रा. याच्या गोळ्या षण्णाबरोबर कराव्या. तितुस्मा  
 परम्यास ओं व्या बरोबर द्यावी. १ पिवळे परम्यास हळदींत २ पुरुषत्त्व  
 येण्यास मधांत ३ ज्वरास सुंठीबरोबर ४ प्रमेहास तुळशीचेरसांत ५  
 पित्तवायूवर तांबूल आणि पिंपळींत द्यावी. ६ शीतज्वरास कापशीचे  
 पाण्याचे रसांत ७ वायूस व रौत्यास पिंपळमूळाबरोबर ८ मस्तकश  
 ळास निंबाचे रसांत द्यावी. आणि मस्तकास लेप करावा. ९ एकाहकज्व  
 रास सुंठ, सारखर, तुळशीचारस यांत द्यावी. १० श्याहिकज्वरास  
 जिरे, मिरे, आणि तुळशीचारस यांत द्यावी. ११ चातुर्थिकज्वरास मा-  
 क्याचें रसांत द्यावी. १२ प्याहावर व उदरसंबंधी रोगावर इंद्रवामणी  
 च्या रसांत अथवा पिकलेल्या फळांतील गिरांत द्यावी. १३ जीर्णज्वरास  
 खडी सारखरेत १४ संताप झाला असतां पाण्यांत लेप करावा १५ वास  
 रोगास सेंधवा बरोबर द्यावी. १६ मुसतदुर्गधीस दाळचिनींत १७ का  
 खेचे गंधीरा दाळचीच्या रसांत १८ बुद्धिवाटण्यास ब्राह्मीचें रसांत १९  
 रक्तातिसार व आम्रातिसार यांस जायफळाच्या काढ्याबरोबर २० शरी  
 र पुष्ट होण्यास बदामाचे गोळ्यांत २१ जहर बाज रोगास निंबाचे पा  
 ळ्याचें रसांत २२ सूतिकारोगास हळद व बाळंत बोळ चतूप यांत देणें.  
 २३ स्वर नांगळा होण्यास भांगे बरोबर द्यावी. २४ अस्थिगतज्वरास  
 सारखरे बरोबर देणें २५ पोटशूळास केळीचे कांदाचे रसांत द्यावी.  
 २६ नेत्रांस अधिक नेज येण्यास जायफळा बरोबर २७ बिंदुकुशादरो-  
 गास रेवाचिनींत २८ पंगुवायूस चित्रका बरोबर २९ मूळव्याधीस  
 दांढण खारांत ३० तृष्णारोगास दूर्वाच्या रसांत द्यावी. ३१ पित्तरोगास  
 हरीतकी, सुंठ, सारखर यांत ३२ पिशाचबाधेस गोळी उदबून गळ्यां  
 न बांधावी ३३ चूर्ण, काद्य, हिम, स्वरस, सेह इत्यादिक अनुपानें ज्या  
 रोगास जीं व्यंग्य असतील तशीं योजून द्यावी.

## अनुपानप्रकरण.

(२१९)

गंधक, शुद्धकरून त्याचे चूर्ण १ माशापासून १० मासे पर्यंत घ्यावे.  
 मस्तकाचे ब्रणावर व मस्तक शूबावर जवांचे कांजीत लेप करावा १  
 नागाशावर अकैलावावा २ नेत्ररोगास त्रिफळ्यांत घावा. ३ डोळ्यांमो-  
 ल फुलास मध अथवा तूप किंवा केळीचे कांद्याचा रस यांत अंजन-  
 करावे ४ कासरोगास गाईचे तूप व मिरां अथवा पिंपळींत घावे. ५  
 श्वासास रिंगणीचीं फळे व तूप यांत घावे ६ स्वरभंगास मध व पिं-  
 पळींत घावे. ७ हृदयशूबावर नागवेलीचे रसांत घावे. ८ मोडशीवर  
 जंबीर निंबाचे रसांत घावे. ९ अजीर्णास आंबळ काठीचे चूर्णांत घावे.  
 १० संग्रहणीवर स्रंठ आणि तूप यांत घावे. ११ खरूज इत्यादिकांस ते-  
 लांत १२ मेहास गुळांत घावे. १३ कुष्ठरोगास कडुनिंबाचे पंचांगा बरोबर  
 घावे. १४ वर्णास तुपांत. १५ ज्वरास बाबंच्याचे काठ्यांत. १६ वायूस तु-  
 वशीचारासांत व तुपांत. १७ पिनास गोघृतांत १८ कफास शूब आणि स्रं-  
 ठ यांत १९ अजरामर च्हावयास एक टांका पासून एक तोळा पर्यंत  
 एक कर्ष अश्वमूत्र, अजामूत्र, सुठ, गाईचे दूध, तूप यांत घावे. २० श्वा-  
 सास कासविद्याचारस अथवा आल्याचारस व मध यांत देणे २१ क-  
 तु येत नसल्यास कोरकंडाचे मूळ आणि तूप यांत देणे. २२ जरादूर  
 होण्यास हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, माका यांचे चूर्ण समभाग करून  
 त्यांत एक कर्ष घावे. २३ महारोगास एक महिना २४ सर्व रोगांस सह्य  
 महिने घावे २५ अष्टदश कुष्ठे व विषे यांस गंधक, पारा, निगुंडीचे र-  
 सांत खरून लावावा. २६ गरुत्कुष्टास गंधकाचे तेल लावावे. २७ त्रिवि-  
 धशिवांवर पुनर्नव्यांत २८ नेत्ररोगास त्रिफळा, माका, मध आणि तू-  
 प यांत देणे. २९ शुद्धगंधक पळे ५ माक्याचारस १५ पळे एकत्र खरून  
 घाळवावा. त्याचे निमं हरीतकीचे चूर्ण आंत घाळून एकत्र करून ठेवावे.  
 तें चूर्ण मध आणि तुपांत २ महिने घावे, जरादूर होऊन सामर्थ्यवान् हो-



ईल. ३० कुष्ठांचर तेलांत द्यावे आंगावर थंडपाणी शिंपीत जावे. ३१ गंधक १६ त्रिकुटु ३ चूर्ण करून फडक्यावर पसरून त्याचा कांकडा करून तेलांत १ प्रहर भिजवावा नंतर विमथ्यानें उलटा धरून लावावा, त्याचें तेल पडेल तें ठेवावे. त्यांतील तेल ३ बिंदु व शुद्ध पारा १ बाल एकत्र करून मर्दून गोळी करावी, ती दिली असतां कास, श्वास, अर्शा रोग, सग्रहणी, आंच यांतें दूर करित्ये. ३२ प्रथम वमन रचनादि पंच कर्मे करून शरीर शुद्ध झाल्यानंतर गंधकाचें चूर्ण सेवन करावे त्याचा प्रकार. एरंडेलांत व त्रिफळा आणि गूळ यांत अथवा पान्याचें भस्म १ मासा यांजबरोबर द्यावे. त्याचा गुण अर्शा, भगंदर, दंत रोग, मंद दृष्टि, धातु क्षय, हे रोग दूर होऊन घोचन प्राप्त होईल. व दिव्य दृष्टि होईल व दांत बळकट होतील १ एक वर्ष सतत घेतला असतां त्याचे सुतानें तांब्याचें सोनें होईल ३३ सर्व रोगांस अर्कक्षीर व स्तुहि क्षीर यांत वस्त्र भिजवावे नंतर गंधकाचें चूर्ण लोण्यांत खळून त्या वस्त्रास लेप करून कांकडे करावे. मग कांकडा दिव्यावर पेटवून प्याल्यांत उलटा धरावा जें तूप खालीं पडेल तें अनुपान योजून द्यावे. ३४ कुष्ठादि रोगांचर बाह्य्याचे मुळाचे रसांत गंधक गाळून लेप करावा, अथवा १ तोळा गंधकाचें चूर्ण तेलांत प्यावे. आणि मिरीं व तेल व आघाड्याचारस एकत्र मर्दून आंगास लावून उन्हांत बसावे, दोन प्रहरां व रात्रीं ताक भात खावा. जागरण करावे प्रातः काळीं ह्यशीचें शोण लावून थंड पाण्यानें स्नान करावे.

घोडाचोर्द्धाची मात्रा. वानशूळ, कास, श्वास, राज यक्ष्मा ह्यणजे क्षय यांस एक गोळी आल्याचारस व पिंपळी आणि मध यांत द्यावी. अथवा मुळ्याच्या पाल्याचारसांत १ बर्ती पीठन रोगास मधांत देणें २ ज्वर व शूळ यांस रोग्याचें मुळांचा रस व गाईचें तूप यांत द्यावे ३ अजीर्णास दस्त्यांचे निबळींत अथवा निर्गुडीचे रसांत ४ शीतज्वरास कमळाचे पा-

## अनुपानप्रकरण.

(२२१)

ल्यान्वारस अथवा कमळबीज यांत ५ पांडुरोगास पुनर्नद्यांत स्नेहरो-  
गास निलपणीचे रसांत अंजन करावे. ७ पित्तज्वरास जिरे आणि सारखर  
यांत ८ विषांस धुवणांत ९ अस्थिगत वायूस वेखंड व देवदार व कोष्ठ  
यांचे काढ्यांत १० पुरुषत्त येण्यास गोमूत्रांत ११ विरंचनास आल्याच्या  
रसांत १२ मूळ व्याधीस जाय फळांत १३ मूळ होण्यास पुत्रजीर्वाच्या  
रसांत १४ सर्प विषास शिरीष वृक्षाचे रसांत अथवा गो घृतांत किंवा  
तांदुळ ज्याच्या रसांत अथवा निंबाचे रसांत उपकरावा. १५ वायूनें  
कंबर धरली तर त्यास वेखंड आणि ओंवा यांत १६ श्वासकासास  
अदुळशाचा रस व मध यांत १७ ज्वरास तुळशीचे रसांत अंजन क-  
रावे. १८ नित्यज्वरास कोरफडाचे रसांत १९ रातांधळ्यास रूचीचे दु-  
धांत अंजन करावे. २० अजीर्ण ज्वरास माक्याच्या रसांत २१ वेला  
ज्वरास आवळ काठी बरोबर २२ पित्तज्वरास जिऱ्या बरोबर २३ दा-  
ह युक्त पित्तज्वरास आवळ काठी बरोबर २४ वातशूल्यास त्रिकटूने  
चूर्णांत २५ सर्व शूलांस शोणव्याचा रस व नूपर मध यांत द्यावे.  
२६ महाव्याधीस पिंपळ मूळाचे चूर्णांत २७ कासास थंड पाण्या-  
बरोबर २८ पीनस व कर्णरोग व शिरोरोग व अर्धशिशी यांस-  
जायफळा बरोबर २९ दातांचे किडीस वावडिंगांचे चूर्णांत गोबीक  
तून गोबी करून दाताखातीं धरावी ३० प्रसूतिवायूस तुळशीचा  
रस व मध, कोरफडीचा रस अथवा दुसरे अनुपान योजून द्यावे.  
३१ संग्रहणीस जायफळ अथवा ह्मशीचे मूत अथवा ताकाची नि-  
वळी यांत ३२ अतिसारास गोमूत्रांत अथवा दत्यांत ३३ वांती होण्या-  
स एरंड बीजा बरोबर ३४ विषास पिंपळी अथवा अकूलकाऱ्यां-  
त ३५ मंदाग्नीस रांकणखार अथवा कासविंद्याचा रस यांत ३६ ऊ-  
र्ध्वश्वासास त्रिकळेंत ३७ बुद्धी चांगली होण्यास ब्राह्मीचे रसांत.

३८रोग नक्शावा अशी इच्छा आहे त्याणें नित्य जप्तावी ३९ वरि पकित रोगा-  
 स दुधीचे रसांत अथवा मधांत ४० कांतिवादण्यास तांबूला बरोबर ४१ म-  
 स्तकव्यथेस त्रिकटु अथवा जवरवारांत ४२ शीतज्वरास धन्तूरबीज अ-  
 थवा जिरें यांज बरोबर ४३ सन्निपातास ओंव्या बरोबर ४४ पंचगुत्था-  
 स मोठे दुधीचे रसांत अथवा निर्गुंडीचे रसांत अथवा चुन्यांत ४५  
 वायूस तुपांत अथवा शेळीचे दुधांत ४६ मुखरोगास कोरांट्या ब-  
 रोबर ४७ सर्दवायूस त्रिफळेंत अथवा माक्याच्या रसांत अथवा  
 आसंध व मध यांत अथवा ओंवा व विजया यांज बरोबर ४८ धन्तु-  
 र्जातास कुहिलीचे सुळांत ४९ प्रमेहास गाईचे दत्यांत अथवा सुय-  
 कोंहळीचे रसांत ५० धातुविकारास गोरखस्तंत ५१ धातु वृद्धीस तु-  
 पांत ५२ पू परम्यास निर्गुंडीचे रसांत अथवा शेळीचे सुतांत ५३ ति-  
 डक परम्यास सुपारीचे रसांत ५४ स्वांदुकास गुळांत ५५ दाळ होण्या-  
 स एरंडेलांत ५६ विंचवाचे विषास आल्याचे रसांत लेप करावा. ५७  
 घाम फार घेत असल्यास माक्याच्या रसांत ५८ खर पडत अस-  
 ल्यास शेळीचे दुधांत ५९ भूतसंचारास निंबाचे रसांत अथवा नि-  
 र्गुंडीचे रसांत अंजन करावें ६० पितास आंचळकाठी व साखरेंत.  
 ६१ उदरास त्रिफळेचें चूर्ण व एरंडेल यांत ६२ ज्वरास व उन्हाळे ला-  
 गतात त्यांस उताठीचे रसांत ६३ सुजेस कांद्याचे रसांत अथवा मा-  
 क्याचे रसांत अथवा सांब्रीचे रसांत किंवा साली बरोबर ६४ पांडु-  
 रोगास वरधान्या बरोबर अथवा पेजेंत ६५ डोळे दुखतात त्यांस  
 कोलिस्त्या बरोबर ६६ सामर्थ्य येण्यास नागवेलीचे रसांत ६७ सर्व  
 उदरांस पित्तचे रसांत ६८ पित्तवायूस जिरें व मध यांत ६९ धा-  
 तुस्तंभनांस वचनाग अथवा अज्वान अथवा रुई यांबरोबर ७०  
 दुर्गंधीस चांप्याचे रसांत ७१ गर्भधारणास गोपीचंदन, तयकीर,

अणिं सुंठ यांजबरोबर अथवा गोस्वरूंबरोबर ७२ कृमिविकारास  
 करंजाचे साळीचे रसांत ७३ शरीर बळकट होण्यास दुधीचे रसांत  
 ७४ जरा दूर होण्यास नागर मोथ्याचे रसांत ७५ स्वर चांगला हो-  
 ण्यास विड्यांत ७६ दंत रोगास निंबाचे रसांत ७७ स्वरजेस गोमू-  
 त्रांत लेप ७८ खतीस माक्याच्या रसांत द्यावी. व लेपही करावा. ७९ पा-  
 लीचे विषास उदकांत द्यावी व लेपही करावा ८० आमशूबास मुरुड शेंगे-  
 बरोबर ८१ गजकर्णादि रोगांवर उदकांत लेप करावा. ८२ नेत्ररोगांस  
 तिळांचे पानाचे रसांत अंजन करावे ८३ मूळच्याधीस जाडूचे रसांत  
 ८४ श्वानविषास तांदुळजाचे रसांत ८५ कुष्ठास गुळपेलांत अथवा  
 गोमूत्रांत ८६ स्तंभनास नागर मोथ्याचे रसांत ८७ मूत्र रुद्ध्यास मा-  
 क्याच्या रसांत ८८ प्रलापास पाण्यांत ८९ उन्माद वायूस चुक्याचे  
 रसांत ९० वमनार्थ माक्याच्या रसांत. द्यावी.

जस्तभस्म. नेत्ररोगास जुनेगार्डेचे तुपांत अथवा गार्डेचे लोण्यांत  
 अथवा पारोसे थुंबांत अंजन करावे १ प्रमेहास तांबूलाबरोबर २ अ-  
 धिमांद्यास ऐरणीचे रसांत ३ त्रिदोषास त्रिसुगंधाबरोबर ४ पित्त  
 ज्वरास स्वारीक आणि तांदळांचा हिंस यांजबरोबर ५ शीतज्वरास  
 लवंग व ओंवा यांज बरोबर ६ रक्तातिसारावर स्वजूर तांदळांचा हिंस  
 याज बरोबर ७ अतिसारास जिरें आणि साखर यांत ८ ओकारीस  
 जिरें आणि साखर यांत ९ नुसते अतिसारास पाणीच पडते त्या-  
 जवर जिरें आणि साखर यांत १० शूबास लवंग, ओंवा, जिरें आणि  
 साखर यांत ११ मलाचासेव झाला असता ओंव्यांत अथवा उष्णोद-  
 का बरोबर १२ सर्ब प्रमेहांस म्हशीचे लोण्यांत मात्रा १ चाल द्यावी.  
 पथ्य तूप व गहू १३ आमवायूस लवंग आणि ओंवा यांत १४ स्वीक-  
 त्यास मध व पिंपळांत १५ अजीर्णावर लवंग आणि ओंवा व ऊं-

ष्णोदक याबरोबर घावी १६.

ताम्र भस्म. परिणामशूल, उदरशूल, पांडु, ज्वर, गुल्म, प्लीहा, यकृत, क्षय, अग्निमांद्य, मेह, अर्शा, संग्रहणी, या रोगांस अनुपान यो-  
त्न विचार पूर्वक घावें.

प्रवाल भस्म. जीर्णज्वर श्वास, कास, उचकी कोष्ठगत वायु यांस म-  
ध व पिंपळीत घावें. १ ज्वरास किराईत, कटुकी, हरीतकी, यांत घावें. २  
पित्तास दूध आणि खडी सारवर यांत ३ धातु सारवर पिकलेल्या केळ्यां-  
त ४ रुशझाल्यास विड्यांत ५ तिडक परम्यास धुधण व सारवर यांत  
अथवा त्रिफळा व मध यांत ६ धातु पुष्टीस तूप सारवरेंत ७ प्रदर रो-  
गास गाईचे धारोष्ण दुधांत ८ वायूस तुळशीचारस, मध आणि सा-  
खर यांत. ९ पित्त कासास आल्याचारस व खडी सारवर यांत १० रा-  
तांधळ्यास उंद्राची खेंडी तुळशीचा रसांत उगाळून त्यांत भस्म घा-  
ळून अंजन करावें. ११

पारद भस्म. १ गुंजे पासून ४ गुंजा पर्यंत मिरपूड व तूप यांत अ-  
थवा पिंपळी आणि मध अथवा तूप आणि मध यांत घावें. सर्व रोग  
दूर होतील १ पित्तास धुवासारवर व गाईचे दूध यांत २ वायूस पि-  
पळीत ३ श्लेष्मविकारास आल्याच्या रसांत ४ ज्वरास ईड निंबाचे र-  
सांत ५ रक्तविकारास मधांत ६ रक्तातिसारावर तांदुळज्याचे रसांत  
७ अतिसारावर दद्यांत ८ पथ्य गाईचे दुधांत निमें पाणी घालून रु-  
दवावें; ते पाणी जळालें झणजे थंड करून त्यांत सारवर अथवा ख-  
डे सारवर घालून नित्य प्यावें. पडसें व दुष्ट कफ यांस मिरपूड व तूप  
आणि गूळ यांत घावें. पथ्य, स्निग्ध, दुष्ण असें अन्न व दही भक्षायें.  
९ कामोत्पत्ति होण्यास व स्तम्भनास उडदांचें पीठ व भुंयकोंढळ्याचें तूप  
णि व ज्येष्ठी मधीचें तूप हीं तीर्ही तूपे सारवर आणि दूध अथवा तूप

आणि मध यांत घावीं १० पिच्छम, वन्याहिकज्वर यांस मुक्ता, गुळवेड, रक्त-  
चंदन, धणे, वाद्या, यांचा कषाय करून मध आणि सारवर यांत मात्रा घेऊन व-  
र काढाव्यावा. ११ श्वास, कास, कफ, रक्तपित्त, घास अडूळसा, द्राक्ष, हरीशकी  
यांच्या काढ्यांत घावे. १२ मेंदोवृद्धीस शिळ्या पाण्यांत मधु घालून घ्यावे.  
किंवा भाताचे पेजेत घावे. १३ सर्व रोगांवर शुक्र्यादिवर्गीचा कषाय करून  
त्यांत १४ अनु प्राप्त होण्यास व शब्दास व रक्तगुत्मास काळेनिळांचा  
काढा करून त्यांत भारंगमूळ, त्रिकटु, हिंग, यांचे चूर्ण व गुळ घालून  
त्यांत घावे. १५ सर्वरोगांस रोगोक्त अनुपान योजून घावे. १६ पाऱ्याचे भस्मा-  
स पथ्य, मेंधव, अमृत, धणे, जिरें, भासें, तांदुळजा, वांगें, पडवळ, डात्या,  
गहू व तांदुळ जुने, गाईचे तूप, वदूध व दही, हंसोदक, मुद्गरस, कूपोदक, अ-  
पथ्य रानवांगी, बेलफळ, वेळूचे कोंब, कारले, उडीद, मसूरा, वास, कुळित्य  
शिरस, मीठ, तीळ, अनूपमांस, धान्याम्ब, केळीचे पानावर भोजन, कांस्य  
पात्र, गुळ, वडूक पदार्थ, तिरखट, द्रव्या, कांकडी, बोर, कलिंगड, करवंदे, नै-  
वर्ती, उदूनन, स्नान, निषिद्ध पदार्थ.

रुप्याचे भस्म. राह होत असल्यास साखरेत घावे, १ वात पित्तास  
त्रिफलेत २ प्रमेहास त्रिसुगंधीचे चूर्णत घावे. ३

रसकापूर. १ गुंज किंवा २ गुंजा जुने गुळांत घावा. सर्व रोगांचर अ-  
नुपान योजून दिला असतां रोग दूर करितो, परंतु १ तोळ्यास शेरभ-  
र गाईचे तूप घालून पचन करावे. नंतर काढून स्वतून ठेवावा. एकतां-  
दुळ मात्रा घावी, मंधिरोगही बरा होईल. पथ्य दूध भात व तांदूळ.

रससिंदूर. १ गुंज किंवा २, ३, ४ गुंजा घावा. वात प्रमेहास पिंपळी व  
मध यांत घावा. १ पित्त प्रमेहास त्रिफळा व साखर यांत देणें २ श्वास,  
कास, शब्द, घास त्रिकटु, व भारंगमूळ यांचे चूर्णत मध घालून त्यांत  
देणें ३ रक्तविकारास हळद व साखर यांत ४ पांडुरोगास कावीळ व अ-

अग्निमांश, यास त्रिकटु, त्रिफळा यांत द्यावें. ५ अग्निमांश व बद्धकोष्ठ, तृ-  
 द्रोण, यांस पिंपळी, चित्रकमूळ, हरितकी, संचळ, यांत ६ मूत्ररुद्ध्यास शि-  
 लाजित, एलची दाणे, खडे सारवर यांत ७ धातुदृष्ट्यास लवंग, केंशार, जा-  
 यपर्णी, अक्कलकारा, पिंपळी, विजया, ११० कापूर ॥० अफू, रसमिंदूर १ हे  
 एकत्र करून घ्यावें ८ सर्वजरास लवंग, संचळ, किराईन, हरितकी, यां-  
 त द्यावें. ९ रेच होण्यास संचळ व त्रिफळा यांत १० धातुदृष्ट्यास लवंग, कें-  
 शार, तांबूल यांत अथवा भुई कोहोळ्याचे चूर्णांत द्यावा. ११ ओकारास वि-  
 जया, अजमोदा, यांत देणें १२ उदर पीडेस संचळ, हळद, विजया, अजमो-  
 दा, यांत १३ कृमिरोगास पळस पापडी २४ वाल, गूळ, जुना, १५० वाल यांत  
 देणें १४ सर्वांसारावर अफू, लवंग, विजया, यांत १५ अग्निमांशास संच-  
 ळ, अजमोदा यांत १६ पुष्टि होण्यास गुळवेलाचे सत्वान १७ सर्वरोगांवर  
 अनुपान योजून द्यावा. रोगदूर होनात. १८ पथ्यापथ्य पायद सस्माप्रमा-  
 णें करावें. शाय्यास मध व पिंपळी १९ कफास त्रिकटु व चित्रक २० पिप्ता-  
 स सारवर २१ श्यास गुग्गूळ २२ पुनःपुष्ट्य चतुर्जात, हरनयन फळ,  
 शाक्यली पुष्प, वृंत, कांताललात भरण यांत द्यावें.

लोहभस्मा. १ गुंज अथवा २ गुंजा द्यावें. व लीपलित रोगास त्रिफळंत  
 द्यावें. १ धातूचे रोगास त्रिकटु, सारंगमूळ, मध यांत द्यावें. २ श्लेष्म रोगास  
 कज्जली, मध यांत ३ रक्तापत्तास चतुर्जाताचे चूर्ण सारवर यांत ४ बल-  
 दृष्ट्यास पुनर्नव्याचे चूर्ण गार्दरेचें दूध यांत ५ पांडुरोगास पुनर्नव्याचे काढ्यां-  
 त ६ वीस प्रकारचे प्रमेहांस हळद, मध अथवा पिंपळी, मध यांत ७ मूत्र-  
 रुद्ध्यास शिलाजिताबरोबर ८ पांच प्रकारचे कासास अडुळसा, पिंप-  
 ळी, दाक्ष, मध यांत गोळी करून द्यावें. ९ तांबूलाबरोबर घेतलें असतां  
 अग्नि प्रदीप्त करील. व वृष्य आहे व कांती वाटवील १० ओषधींचेर सपु-  
 ष्कळ घालून त्यांत कज्जली युक्त करून चांगले गजपूट देऊन निरुप्य

भस्म करावें ह्मणजे शरीर लोहाप्रमाणें करील. अपथ्य कोंहोळा, तिळां-  
चें तेल, उडीद, मोहोच्या, मद्य, आम्ल पदार्थ, डाळीचें वरण, अनूप मांस,  
ज्या पदार्थाचें प्रथमाक्षर क आहे तो पदार्थ, मत्स्य, जीवक, वांगें, निखट  
हे पदार्थ वर्ज्य करावें व फार व्यायाम करून घे.

लोकनाथमात्रा. दोन अथवा तीनवाळ मात्रा २० अथवा ३० मिऱ्यांचें  
चूर्ण करून त्यांत मिळवून देवावी. वायूचे रोगास तुपांत घावी १ पित्त  
रोगास लोण्यांत घावी. २ वाफरोगास मधांत ३ अतिसार, क्षय, व अरु-  
चि, संग्रहणी, कृशता, अग्निमांद्य, खोकला, श्वास, गुल्म हे रोग दूर हो-  
ण्यास प्रशस्त आहे. ४ ही मात्रा घेऊन त्यावर तूप भाताचे तीन घांस  
घ्यावे. नंतर माच्यावर क्षयाभर उताणें निजावें. अर्धदणें ह्म० अरुचि  
यास धणे कुटून वरचा कोंडा काढून तुपांत भाजून त्यांत साखर घा-  
लून त्यांत मात्रा घ्यावी ५ ज्वरास धणे व गुळवेळ यांचें काढ्यांत मा-  
त्रा घ्यावी ६ रक्तपित्त व कफ व श्वास व कास व स्वरभंग या रोगांस वाळा  
व अडुळसा यांचे काढ्यांत मध व साखर घालून मात्रा घावी ७ निद्रा  
यंतनार्ही व अतिसार, संग्रहणी व अग्निमांद्य या रोगांस मांगथोडी  
भाजून चूर्ण करून त्यांत मात्रा व मध घालून घावी. ८ शूल व अजीर्णा-  
स गंचळ व बाळहिरडे व पिंपळी यांचे चूर्णांत मात्रा घालून दुन पा-  
ण्यावरोंबर घावी. ९ ज्वरास मध व पिंपळींत घावी १० कवळ व वान-  
रक्त व ओकारी व मुळव्याध व रक्तपित्त यांजवर दाळिंबाच्या फुलांच्या  
रसांत ११ नाकांतून रक्त पडतें त्यास दुर्धीचे रसांत मासाभर मात्रा घा-  
लून नस्य घावें. ओकारी व उचकीस बौरांचे आंटींतला मगज व  
पिंपळी व मोराचे पिसांचें भस्म व मात्रा एकाजागीं करून त्यांत सा-  
खर व मध मिळवून घावी. १२ सर्वरोगांवर अनुपानथोजून घावी.  
ह्मणजे रोग दूर होतात.



वंगभस्म. मुखगंधीस कापुरा बरोबर घावे १ पुष्टीस जायफळा बरोबर  
 अथवा दुधा बरोबर २ प्रमेहास तुळशीपत्रा बरोबर ३ पांडुरोगास तु-  
 पांत ४ गुल्मरोगास टांकण खारा बरोबर ५ रक्तपित्तास व उर्ध्वश्वासास  
 हळदींत ६ बलवृद्धीस मधांत ७ पित्तास सारखरेंत - स्तंभनास नागवे-  
 लीचे पानांत अथवा कस्तूरींत ९ अग्निमांदास कस्तूरी व पिंपळा चूर्ण  
 यांत अथवा कबाब चिनी बरोबर १० दुर्गंधीस चांप्यांचे फुलांचे रसां-  
 त ११ दाह जाहल्यास निंबाचे रसांत १२ चर्म पक्ष (ह्मणजे डोळ्यांची  
 पापणी रोगास खैराचे सालीचे काढ्यांत १३ अजीर्णास आंबळ्या बरो-  
 वर अथवा पूगी फळा बरोबर १४ अस्थिगतज्वरास लोण्या बरोबर  
 १५ वायु रोगास लसूणा बरोबर १६ कुष्ठरोगास समुद्रफळांत अथवा  
 निर्गुंडीचे रसांत १७ खजलास आघाड्याचे रसांत १८ डिंग वृद्धीस ल-  
 वंग व समुद्रफळ व नागवेलीचे रसांत उगाळून लेप करावा. १९ मोहना-  
 स गोरोचन व लवंग यांत तिलक करावा. २० अर्धशिशीस एरंडमूळ  
 व लवंग यांज बरोबर उगाळून लेप करावा २१ प्लीह रोगास स्वागी ब-  
 रोबर २२ चापूस आंब्या बरोबर अथवा आसंधा बरोबर २३ जलोदरा-  
 स बकरीचे दुधा बरोबर २४ मुले होण्यास काता बरोबर अथवा गाद-  
 वीचे दुधांत २५ कांकडीचे रसांत घेतले असतां नामदीचा मर्द होतो.  
 २६ मस्तक रोगास आघाड्या बरोबर २७ धातुविक्रतीवर जायफळ, ल-  
 वंग, पत्री, यांज बरोबर २८ कंबरेचे व्यथेस जायफळ, अष्टगंध यांज-  
 बरोबर २९ जहर बाज ह्मणजे नाडी व्रणास नागवेली बरोबर ३० यो-  
 र्गाल पीडेस हरीतकी बरोबर ३१ वातगुल्मास तांबा बरोबर ३२ मूळ  
 व्याधीस सीसूके पान यांज बरोबर ३३ फेंपरे येत त्यास लसुणाच्या  
 नेलांत नस्य घावे ३४ श्वासास जायफळ, लवंग, मध यांज बरोबर ३५  
 शरीर बळकट होण्यास तुळशीचे रसांत ३६ त्रिवंगभस्म. चेतना हो

प्यास जायफलाबरोबर १पित्तास तुपांत २धातु पडते त्यास विड्याचे पा-  
नांत ३ भूकलागण्यास पिंपळींत ४ शूच्यास ओंव्या बरोबर ५ क्लोषगत  
वायूस वनळवायूस ओंव्या बरोबर ६ परम्यास कोरफडाचारस व दाळ-  
चिनी यांत ७ स्वर पडते त्यास कोरफडाच्या रसांत देणें ८

शिलाजित, एखनी दाणे व पिंपळी यांजबरोबर १ मासा भक्षिलें अस-  
तां मूत्रकृच्छ्र, मूत्ररोध, प्रमेह, क्षय, या रोगांचा नाश करितो.

सुवर्णभस्म. दाह झाल्यास मत्स्य पित्ता ह्मणजे कदुर्का यांत घावें.  
१ र्त्राशां मंग करणें असल्यास गाक्याच्या रसांत २ शरीरांत सामर्थ्य ये-  
ण्यास दुधांत ३ नेत्ररोगास पुनर्नव्यांत ४ जरा व व्याधी दूर होण्यास तु-  
पांत ५ बुद्धीची वृद्धि होण्यास वेखंडाबरोबर ६ कांती वाढण्यास कं-  
शाबरोबर ७ राजयक्ष्म रोगास धारोष्णांत ८ विषास निर्विषाबरोबर  
९ त्रिदोष व उन्माद यांस सुंद, लवंग, मिरीं याजबरोबर १० शुद्ध सुवर्णाचीं  
अनुपानें. मधांत अथवा उदकांत उगाळून घ्यावें. बहुतेक गुण करील ११  
विषांस व र्वे मधांत खळून घ्यावें. १२ सर्वे व्याधींस सर्वोपधींबरोबर १३  
अरिष्टग्रहांस मध, आवळकाठी, सुवर्णभस्म, एकत्र करून १४ श्रा प्राप्त  
होण्यास पद्मकेसराबरोबर १५ वयां वृद्धीस शंखपुष्पांत १६ प्रजापति-  
विदारी कंदांत १७

हरताळभस्म. वातरक्त रोग व कुष्ठादिरोग यांस मुळबेडीचे काढ्यांत  
अथवा चूर्णांत घावें. १ सर्व रक्तविकारास हळदीबरोबर २ अपस्मार वा-  
यूस वचनाग, जिरें यांत ३ जळोदरास मसुद्रफळा बरोबर ४ भगंदर  
रोग, फिरंगोपदंश, विसापमंडळ, कंडू, स्वरूज, विस्फोट, वातरक्त, या रोगां-  
स देवडांगरीचे रसांत ५ सात्रा १ तांदूळ अथवा दोन तांदूळ घावी. ज्वर, क्ष-  
य, पांडुरोग, यांस खडेसारखींत घावी. लागलेच पथ्य घ्यावें. ६ गाईचें  
दूध घात धुवासारखर अल्प भोजन करावें पाणी फार पिडूनये, कण्हे-

शीत दूध घासून घ्यावे. सायंकाळीं शिचडी अळणीखावी. खडीसाखर खावी. वायु, शूळ, वाळंतरोग यांस आल्याच्या रसांत घ्यावी. पथ्य नूप आणि शिचडी अथवा गार्डचे दूध मात्रा घेतल्या नंतर ४ घटिका पाणी पिऊ नये, अशक्त्यास तापवून निवालेले पाणी घ्यावे. ८ सन्निपात, अर्धांगवायु, वायुगोळ्यास त्याच अनुपानांत घ्यावे ९ निर्बळमनुष्यास जायफळाशीं १० रक्तपितीस हळदी बरोबर ११ क्षयास विड्यांत १२ वीर्यवृद्धीस पिकलेले पानाबरोबर १३ ऊर्ध्वश्वासास हिरड्या बरोबर १४ सुस्तीस मुंडी बरोबर १५ दुर्गंधीस चांफ्याच्या फुलाशीं अथवा सुगंधपदार्था बरोबर १६ वायुस आल्याच्या रसांत १७ प्रमेहास तुळशीचे रसांत १८ जळोदरास शोळाचे मुतांत १९ शैत्यास केशर व जायपत्री यांज बरोबर २० अग्निमांदास मध व पिंपळी यांत २१ कास क्षयास साखरे बरोबर २२ स्तंभनास लवंग, तालचिनी कापूर यांज बरोबर उतार निंबू २३ दशकुष्ठांस निगुंडी बरोबर २४ कामवृद्धीस गार्डचे तुधांत घ्यावी. २५

हीरक भस्म, कुष्ठास खेराचे सालीचे काढ्यांत घ्यावे १ वायूस आल्याच्या रस व मध यांत २ कास, कफ, श्वास, यांस अडुळसा, मिरीं, पिंपळी यांत घ्यावे. ३

हिंगूळ. वाळंत रोगास १ गुंज मात्रा गोसूत्रांत घ्यावी १ पुष्टीस मध व तूप यांत २ घास फार घेत असल्यास साखरेत घ्यावा. ३ क्षयावर केशर २ गुंजा, पत्री २ गुंजा, साखर ४ मासे आणि मात्रा २ गुंजा याप्रमाणे घ्यावे. ४ सर्व रोगांस अनुपान योजून घ्यावे.

हेमगर्भ. वायूस शोकाच्याचे सालीचे रसांत १ कफास आल्याच्या रसांत २ सर्व रोगांस मध व पिंपळींत ३ ज्वरास व्याघ्रीचे रसांत. ४

शुद्धयेलुषनिचे सत्व. एक बाला पासून १ मासा पथ्यंत घ्यावे. वायूस तपान घ्यावे १ चरुकोष्ठास शुळांत २ पित्तास साखरेत ३ कफास मध्यांत

४ वातरक्तान् एरंडेलान् ५ आमवायूस सुंठी बरोबर ६ ज्वर, वातरक्त, पांडु रोग, जीर्णज्वर, ओकारा, अरुचि, अर्श रोग, कार्पाळ, पित्तप्रमेह, कास, श्वास, उचकी, क्षयरोग, दाह युक्त मूत्र कृच्छ्र, रक्तप्रदर, सोमरोग, योगांवर रोगोक्त अनुपान योजून द्यावे. ७ वली पलित रोगास गुळवेलीचें चूर्ण नित्य २ टांक द्यावे ८ सर्व मर्मस्थानांचे रोगांस ताकांत द्यावे. ९ सर्व व्याधीस थंड पाण्यांत १० कुष्टावर रान तुळशीचे पाव्याचे रसांत ११ उदररोग व गुल्मरोगास सुंठीबरोबर १२ नेत्र रोगांस ह्यशीचे साजूक तुपांत १३ काळे केश होण्याविषयीं माक्याचे रसांत १४ अग्निमांद्यास सुंठीबरोबर १५ धातु स्तंभनास गुळवेलीचें पंचांग चूर्ण करून घ्यावे. १६

त्रिफळा. हरीतकी ३ भाग, बेहेडा ६ भाग, आंबळकाठी १२ भाग, यांचें चूर्ण करून त्यास वाचडिंग, रेंवेर, माका, यांच्या भायना ७ देऊन वाळवून देवावे वली पलित या रोगांस १ महिना द्यावे १ दिव्य देह होण्यास सहा महिने द्यावे २ जरा प्रास न होण्यास १ वर्ष द्यावे ३ प्रमेह, विषमज्वर, व संदाश, श्लेष्मज्वर, पित्तरोग, कुष्ठरोग, हे रोग जातील. ४ नेत्र रोगांस मध आणि तूप यांत ५ वातरोगास तेलांत ६ पिनास तुपांत ७ कफास मधांत. ८ दुसरा प्रकार त्रिफळेचे चूर्णांत वाचडिंग, रेंवेर, माका, पळस, यांचे रसाच्या निरनिराळ्या ७ भायना घाव्या, नंतर समभाग शर्करा घालून देवावे ते नित्य घेतले असता वली पलित हे रोग व सर्व रोग जातील. ९

लसूण. सर्व वायु रोगांस शिरसेल तेल १ लसूण १ आंठ १ सेंधव १ सर्वांचे अष्टमांश एकत्र करून पात्रांत घालून ७ दिवस उन्हांत देवावे. नंतर काढून दुसरे पात्रांत देवावे आणि प्रातः काळीं सामर्थ्य पाहून प्रसाव यास द्यावे व मद्यमांस, आम्ल रस, स्निग्ध पदार्थ भक्षूंसांगावे. अपथ्य अजीर्ण होईल असें खाऊं नये, उन घेऊं नये, फार पाणी पिऊं नये. दूध व गूळ खाऊं नये, नळ वायूस लसुणांचे कांडांतील मोख काढून तु-

पांत तळून रात्रो निजते वेळेस पसार्वा. वर पाणी पिऊनये.

चित्रक. लांब पानाचा अथवा वाटोळे पानाचा कार्तिक मासीं किंवा मार्गशीर्ष मासीं अरण्यांत जाऊन उत्तम जाग्यावरचीं सुळें आणून त्यांचें चूर्ण करून देवाचें, त्यांचें घेण्याचें प्रमाण ३ माशां पासून सहा सात मासे पर्यंत आहे. १ शरीर दृढ होण्यास ३ तीन महिने पर्यंत घ्यावं २ सर्व व्याधी दूर होऊन दिव्य शरीर होण्यास १ एक महिना ताकांत द्यावं ३ बुद्धी पंडित पांडुरोग, अपस्मार, जळोदर, भगंदर, सूखव्याध, प्रमेह, कुष्ठ, पांघर शि-रसेर, घृत आणि मध यांजबरोबर ४ सर्व व्याधी दूर होऊन रूपचांगळें होण्यास १ एक महिना गोमूत्रांत घ्यावं. ५ बुद्धी चांगली होण्यास १ एक महिना मधांत ६ सूक्ष्म चूर्ण करून त्यांत त्रिकटूचें चूर्ण समभाग घालून विडाळ पद प्रमाण तूप व मध यांत ७ दिवस प्रातःकाळीं घ्यावं आणि नुसतें दूध पिऊन राहाचें. बुद्धी पंडित रोग दूर होऊन बहुत स्त्रिया भोगील असें सामर्थ्य प्राप्त होईल.

टांकळा. त्याचे सुळांचें चूर्ण अजा मूत्रांत सात समके घ्यावं काळे केश होतात. १ शीस समके घ्यावं अग्निपासून भय होणार नाही. २ चार समके घेतले असतां नोपुरुष दमणार नाही ३ पंचवीस समके घेतलीं असतां उदका पासून भय नाही. ४ सर्व रोगांस ताकाबरोबर द्यावं ५ यास पथ्य गाईचें दूध आणि प्रात वरकड वर्ज्य हीं अनुपाने गोवर्धनाचीं आहेत.

### कर्मविपाक.

कर्मविपाक ह्यणजे पूर्वजचीं केलेल्या पापकर्मांचे परिणामभूत दुसरे जन्मीं रोग उत्पन्न होताना, त्यांचे देवपूजा, शांति, जप, दान, ब्राह्मण भोजन ओषध इत्यादिक. निरसनोपाय सांगितले आहेत. यास्तव कोणत्या पापाने कोणकोणते रोग उत्पन्न होतात व त्यांचें निरसन कायतें लिहितो.

१ ब्रह्महत्यानें राजयक्ष्मा क्षणजेष्य तो उत्पन्न होतो त्यास मृत्युंजयाचे असु-  
धान, शिवपूजा, तुळा, व नित्यसुवर्णदान हीं करावीं.

२ दुसऱ्याचे द्रव्य हरणकेले आणि कोणी भोजन करित असतां त्यास उरवि  
मेंतर विपूचिका होते. त्यास दरिद्री लोकांस इच्छा भोजन करावे.

३ स्वकुळांतील कन्या भोगिला व सुवर्ण चोरिलें तर प्रमेह मूत्रकच्छु  
हे रोग होतात त्यास सुवर्ण दान करावे.

४ शिवालय मोंडिलेंतर व धनधान्य हरणकेलें व दुसऱ्याची मानहानि  
केली व अन्यायनसतां दंड केला तर पांडुरोग व कावीळ हे रोग होतात.  
त्यास ष्टमीदान करावे व सारवर पाणी घ्यावे.

५ दुसऱ्यास कठोर पीडा केलीतर शोफरोग होतो त्यास जासबंदी  
चे फुलांची देवावर साखोली घाहावी.

६ जादूकरून किंवा औषध देऊन गर्भ पाडिला तर जळोदर होतें  
त्यास वाटेवर पाण्याची धर्मपांय घालावी.

७ हिंसा व निंदा केलीतर नाडीव्रण होतो त्यास उभयतां मुखी गोम  
दान करावे.

८ बाळहत्या केलीतर गर्भपडतो व वृद्धि होत नाही त्यास देवब्राह्म  
णाची पूजा करावी.

९ विश्वासघात करणें बार्दट शब्दबोलणें, दुसऱ्याचा जीव घेणें, अप-  
राधाशिवाय बंदीस ठेवणें, द्वेष करणें, निरर्थक रागें भरणें, रसविक्रय कर-  
णें, शास्त्रार्थ देवदूज यांजवर दोषारोपण करणें, या कारणांनीं तेरास-  
कारचे सन्निपात रोग ही होतात.

दुसरें कारण होमांची कुंडें, याग, विवाह, कूप, जलाशय, अरण्य यां-  
चा नाश केला असतां ही तेरासन्निपात होतात त्यास सुवर्णाची तुळा  
करावी, अश्वदान करावे, अथवा वापी, कूप, देवळे, इत्यादि बांधावीं व विं-

च व कंबु व बेल व आंचे यांचीं झाडें मार्गावर लावावीं.

१० मूर्ति फोडिल्या व रुचि छेद केला व तूं चोर, जार असं दुसऱ्याला हारुं तें तर मूळव्याध, अतिसार हे रोग होतात. त्यास भूमिदान करावें व रस्त्यावर बाग लावावे, देवळें, मठ, वतळीं बांधावीं, ह्मणजे मूळव्याध, अतिसार, हे रोग दूर होऊन कास, श्वास, हीं जातात.

११ पंक्तीस जो भोजनास बसला त्याणें फार खावें ह्मणून जो दुःख मानितो त्याला अरुचि होते त्याणें अन्नोदक दान करावें.

१२ दुसऱ्यास शरुळावर चढविणें, हात, पाय, कान, कापणें, डोंबे फोडणें प्राण्यास उगेंच मारणें या कर्मांनीं सत्तावीस प्रवृत्तरेचे शरुळ उत्पन्न होतात, त्यास चोराचा मार्ग मोकळा करावा, ह्मणजे त्यांचें शासन करून मार्ग निर्भय करावा. बंदिखान सोडावे. नाना प्रकारचीं फळें व रसु यांचें दान करावें, जल शय करावें होम व ब्राह्मण भोजन व जप करावा.

१३ दुसऱ्यास पीडा करितो व त्यास संकट कधीं प्राप्त होईल असी इच्छा करितो व विश्वास घात व मोठें पातक करितो त्यास उचकी, कास, श्वास हे उत्पन्न होतात, त्याणें अश्वत्थास प्रदक्षिणा, ग्रहशान्ति, प्रायश्चिन, देव, गाय, यांची पूजा करावी.

१४ गाय, कन्या, व षडरस जो विकितो त्यास नाशप्रकारचे वायु होतात त्याणें गोप्रदान व मधु धेनु हीं दानें द्यावीं.

१५ कथा श्रवण न केला तर कर्ण मूळ रोग होतो त्यास पंचगव्य द्यावें.

१६ दुसऱ्याचा द्वेष करितो आणि पेशून्य पाहातो त्यास अपस्मार ह (फेंपरे) येतें त्याणें मवत्स कपिला गोदान करावें.

१७ जोदंमानें देव द्विज यांची भक्ति करितो; परंतु मनांत क्रोध युक्त असतो त्याचे पोटांत रोग उत्पन्न होतो त्याणें सूरवर्णाची प्रतिमा करून तिचें दान करावें.

१८ सुनेशीं, कन्येशीं, वाईट कर्म केलेंतर त्यास सुतरवडा होतो. त्याणें तीर्थ यात्रा कराव्या.

१९ दुसऱ्याचें द्रव्य व स्त्री यांचें हरण केले व निंदा केली तर त्यास नेत्ररोग होतो त्याणें चांद्रायण प्रायश्चिन करावें.

२० विप्र, गाय, राजा, यानां मारिलें व घरेणें आणि जलाशय मोडिले. व प रद्रव्य वधान्य व गुरु व स्वामी यांची स्त्री व कुटुंबातील स्त्रियांचें हरण के लेंतर त्यास पांडुरोग, कुष्ठ, राजयक्षा, अतिमार, प्रमेह, सुतरवडा, मूत्र कृच्छ्र, शूल, कास, वर्ण, हे रोग अनुक्रमें करून होतात. त्यास दशदानें क्रमानें द्यावीं.

२१ देह अशुद्ध ठेविल्यामुळे संग्रहणी होतो, दुसऱ्यास वाईट शब्द बोल ण्यामुळे क्षय रोग होतो, या रोगांस व सर्व रोगांस गोदानें करावीं.

२२ अनेक प्रकारचे विलक्षण ज्वर झाले असतां दशदानें व गोदानें करा-  
वीं, पंडु व कुष्ठ या रोगास गो, भू, कांचन, हीं द्यावीं. प्रमेह, शूल, श्वास, भ्रगंदर यांस सुवर्णदान ज्वर, श्वास, कास, यांस सांबाची पूजा. शोफा वर्ण, पित्त, दाहज्वर यांस शांति करावी. ओकारीस अन्नदान. भ्रं-  
शास शस्त्रदान. मंदाग्नीस अग्नीची सेवा. गुल्मरोगास कन्यादान. प्रमे ह व सुतरवडा यांस लवण. शूबास ब्राह्मण भोजन. रक्तपित्तास तूप व मध, वर्णरोगास पिंपळ व उंबर यांस पाणी घालावें. संग्रहणी व अ-  
तिसार यांस चतुर्विधमहा दानें. कुष्ठरोगास धातु. बहुमूत्रास गोदा-  
न. नेत्ररोगास घृत दान. नासिकरोगास सुगंधी पदार्थ. त्वचासंबंधी रोगांस तैल. जिह्वा रोगास षड्रस दान. दंत रोगास स्तोत्र पाठ करावे.





# चिकित्सासार.



हा ग्रंथ विठ्ठल सरवाराम अग्निहोत्री याणीं लोक हितार्थ,

श्रीमद्देव शास्त्र संपन्न विनायक शास्त्री

पिटकर, यांच्या करवीं शोधवून,

व त्याजवर माकृत टीका करवून.

आपल्या

शिलायंत्र छापखान्यांत छाप

पिला.

## सुक्काम पुणे.

सन १८४७ चा आक्ट २० व  
सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें रजिस्टर केलें असे.

सर्व हक्क विठ्ठल सरवाराम अग्निहोत्री याणीं  
आपलेकडे ठेविले आहेत. आवृत्ती २री.  
किंमत २ रूपये.

## प्रस्तावना.

पूर्वी हिंदुस्थानांत, गोपालदास यानामें करून वैद्य क्रियेमध्ये निपुण व जगप्रसिद्ध असा एक विद्वान पुरुष होता, त्यानीं सश्रूत वाग्भटादि पुरातन वैद्यक ग्रंथ अवलोकन करून व त्यानींल जें सारश्रूत तें घेऊन वैद्यकावर चिकित्सासार या नामें करून ग्रंथ केला होता. तो ग्रंथ, पूर्वी हिंदुस्थानांत छापण्याची कला माहीत नव्हती, या कारणामुळे प्रतीचा विस्तार न होतां तो मागें पडला; आणि त्यावर विद्वज्जनानें अवलोकन नसल्या मुळे अशुद्धही होत चालला होता. परंतु देववशांत तो ग्रंथ आमच्या हातीं कांहीं दिवसां मागें लागला; आणि ग्रंथ प्रसिद्ध नसून चांगला आहे, असें वाटल्या वरून आह्मांस अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं तो छापून त्याचा विस्तार करावा, परंतु ग्रंथ आजपर्यंत छापलेला नाहीं, तो छापून निरुपयोगी ग्रंथाचा विस्तार करून लोकांस निरर्थक खर्चीत घालावें हें योग्य न वाटल्या मुळे हा ग्रंथ निरुपयोगी आहे, किंवा उपयोगी आहे, याची आपण प्रथमतः आपल्या मनाची खात्री करावी ह्मणून, त्यांत ज्या रोगांवर जीं औषधें योजिलीं आहेत, त्यां तून बहुतेकांचा अनुभव, आमच्या जवळ ज्या ज्या रोगांचे जे जे रोगी आज पर्यंत आले त्यांस त्या त्या रोगावर औषधें देऊन घेतला; आणि आपल्या मनाची पूर्ण खात्री करून घेऊन हा ग्रंथ अशुद्ध होना तो शुद्ध करून प्रसिद्ध केला आहे.

हा ग्रंथ, पूर्वीचा केवळ संस्कृत आहे, परंतु पूर्वीचा होता नसा संस्कृतांत छापल्यास, ज्यांस ती भाषा अवगत आहे, त्यांस मात्र समजेल; व इतरांस त्या पासून कांहीं फायदा होणार नाहीं; असें वाटल्या वरून व हा ग्रंथ संस्कृत येणारास, व संस्कृत न येणारासही समान उपयोग व्हावा ह्मणून त्याजवर प्राकृत धीका करून त्या टिके सद्धां छापिला आहे; तर हा ग्रंथ सर्वास मान्य होईल अशी आशा बाळगितों.

## अनुक्रमणिका.

उभो ह्वानः	१	वमनरेचनः	२६
दूतपरीक्षा.	२	रञ्छाभेदीचिंतामणीरसः	२७
शकुन्त.	३	नस्यः	२८
नाडीपरीक्षा.	४	नस्यनिषेधरक्तस्त्रावः	२८
मूत्रपरीक्षा.	५	रसोपरसशोधनमारणः	२९
कालज्ञान.	६	पारदादिशक्तिः	२९
ऋतुप्रकोपः	८	मणिमुक्तादिशक्तिः	३१
दोषत्रयचिह्नानी.	१०	स्वर्णादिशक्तिः	३३
व्याधीसामान्यलक्षणः	११	स्वर्णादिमारणः	३३
दोषत्रयशामनः	१२	अश्वकशोधनमारणः	३६
दोषोत्पत्तिः	१२	रसासिंदूरः	३६
आमादिजयः	१२	पारदीनांगुणाअगुणाश्चः	३७
शाल्यादिरुग्णाः	१३	ज्वरनिदानः	३९
वास्तुकादिशाकगुणः	१४	वातज्वरलक्षणोपचारः	४०
सूरणादिकंदगुणः	१५	पित्तज्वरः, श्लेष्मज्वरलक्षणोपचारः	४१, ४२
दाडिमादिगुणः	१६	वातपित्तज्वरलक्षणोपचारः	४३
चारोक्ष्यादिगुणः	१७	वातश्लेष्मज्वरलक्षणः	४४
मंडादिलक्षणगुणः	१७	पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणः	४५
मूत्रवर्गगुणः	१८	सन्निपातज्वरलक्षणः	४६
श्वेतशीतोदकगुणः	१९	सन्निपातमर्यादालंपनादिउपचारः	४७
शीतोदकगुणः	१९	लंघनगुणनिषेधः	४८
उदकविशेषगुणः	२०	ज्वरे औषधकालः	४९
गोक्षीरादिगुणः	२०	नस्यादिः	५०
गोतक्रादिगुणः	२१	सेदादिकांवरउपचारः	५१
मंथनवनीतघृतगुणः	२१	कर्णमूलादिकांवरउपचारः	५२
मध्यादिगुणः	२३	सन्निकोपप्रकारः	५३
तैलगुणः	२५	आगंतुकज्वरलक्षणोपचारः	५४
मद्यगुणः	२६	विषमज्वरलक्षणोपचारः	५५

चातुर्थिकादिज्वरलक्षणोपचारः	६६	रक्तपित्तलक्षण.	८७
वर्षमानषिष्यत्यादिउपचारः	६८	राजयक्ष्मलक्षणोपचारः	९१
सूक्ष्मदर्शनचूर्ण.	६९	शिलाजत्वाक्षुपचारः	९३
ज्वरमुक्तलक्षणज्वरेवर्ज.	६९	कासलक्षणोपचारः	९५
रसोपचारः	६९	क्षयकासलक्षणादि.	९५
विषमेरसः	६३	आनन्दभैरवचण्डिकादि.	९७
अतीसारलक्षणोपचारः	६४	मनःशीलधूमपानाक्षुपचारः	९८
अतीसारवर्ज.	६५	हिक्काशवासलक्षणोपचारः	९९
शोफातिसारोपचारः	६६	स्वरभेदलक्षणोपचारः	१०३
आघातिसाररक्तातिसारीपचारः	६६	अशोचकलक्षण.	१०६
रसोपचारः	६९	उद्विलक्षणोपचारः	१०७
संग्रहणीलक्षणोपचारः	७०	तृषालक्षण.	१०९
भस्त्रातकसारः	७१	मूर्च्छालक्षणोपचारः	१११
कनकसुन्दरग्रहणीकपाद.	७२	मदात्ययलक्षणोपचारः	११२
अशौलक्षणोपचारः	७२	दाहलक्षणोपचारः	११४
एकदोषादिलक्षण.	७३	उन्मादलक्षण.	११६
सूरणकंदपुटपाकादि.	७४	अपस्मारलक्षण.	११७
गुंजासूरणकूष्मांडवर्त्यादि.	७५	वातव्याधिलक्षण.	११९
मंत्रजपरसोपचारवर्ज.	७७	शस्त्रापंचकमहारास्त्रादि.	१२१
अजीर्णलक्षणोपचारः	७८	समीरपन्नगवानगजसिंह.	१२२
अजीर्णभेद.	७८	वातरक्तलक्षणोपचारः	१२३
रसोपचारः	८०	वातरक्तभेदादि मंजिष्ठादिः	१२४
कृमिलक्षणोपचारः	८१	माहिषगुग्गुल्वादि.	१२५
पांडुरोगालक्षणोपचारः	८३	कैशोरगुग्गुल्वादि.	१२५
कामलाकुंभकामलालक्षणोप०	८३	ऊरुस्तंभलक्षण.	१२७
हल्लीमकल०रसोपचारः	८४	आमवातलक्षण.	१२९
यवगोधूमार्दिपथ्य.	८४	वैश्वानरचूर्णादि.	१३०
हंसमंडूरादिउपचार.	८७	शूललक्षणोपचारः	१३२

त्रिफलाक्वाथादिः	१३३	शिरावेध्याद्युपचारः	१६९
हिंवादिल० चूर्णः	१३४	पुनर्नवादिनैलं	१७१
आमशूलचिकित्सा	१३५	कुरंदलक्षणोपचारः	१७२
आनाहोदावर्तलक्षणः	१३६	गंडमाला पन्ची ग्रंथ्यवृद्धलक्षणः	१७४
गुल्मलक्षणोपचारः	१३८	कटुतुंब्याद्यंतैलादिः	१७५
नाराचरसादिः	१३९	दाहक्रियादिः	१७५
वज्रक्षारदिः	१४०	मस्रानकादिलेपादिः	१७७
तृद्रोगलक्षणः	१४२	अजमोदाद्यंतैलाद्युपचारः	१७८
उदयमार्तंडादिः	१४४	श्लेष्मिललक्षणोपचारः	१८०
सूत्रलक्षणोपचारः	१४४	विद्रधिदलक्षणोपचारः	१८१
लघुलोकेश्वरादिः	१४७	घ्रणादिलक्षणोपचारः	१८३
सूत्राघानलक्षणोपचारः	१४७	दुष्टघ्नणलक्षणः	१८३
सूत्राशमरीलक्षणः	१४९	रक्तस्त्रावे विशेषः	१८३
अशमरासामान्यलक्षणः	१५१	जात्यादिवर्त्याद्युपचारः	१८७
वरुणाद्यघृतं पाषाणमेदीर०	१५२	भगंदरलक्षणः	१८७
प्रमेहमधुमेहफिरिकाललक्षणः	१५२	उपदेशोपलक्षणोपचारः	१८९
चंद्रकलावटिकादिः	१५४	कुष्ठचिकित्साः	१९०
न्यग्रोधादिकाथः	१५६	खदिरादिकाथाद्युपचारः	१९१
प्रमेहवर्जादिः	१५६	शकुकरीशीरादिनैलाद्युपचारः	१९२
मैहलक्षणोपचारः	१५८	मनःशिलादिलेपाद्युपचारः	१९३
उदरलक्षणोपचारः	१६०	शीतपित्तलक्षणोपचारः	१९५
जलोदरलक्षणः	१६०	स्पर्शवान्तलक्षणः	१९६
रक्तस्त्रावाद्युपचारः	१६१	आम्लपित्तलक्षणोपचारः	१९७
सूत्राक्षीरलेपाद्युपचारः	१६३	अम्लपित्तशोधनाद्युपचारः	१९९
शोफलक्षणोपचारः	१६५	विसर्पिविस्फोटलक्षणः	२००
शोफसाध्यलक्षणः	१६६	मस्ररिकास्त्रायुलक्षणः	२०१
गोधूमादिपोलिकाद्युपचारः	१६६	क्षुद्ररोगलक्षणोपचारः	२०३
अंचलक्षिसुष्कवृद्धिलक्षणः	१६८	अरुणिकालेपादिशुष्कणः	२०४

इंद्रलुप्तचिकित्सा: . . . . .	२०६	नेत्ररोगचिकित्सा: . . . . .	२१६
केशकृष्णीकरण: . . . . .	२०६	शिरोरोगचिकित्सा: . . . . .	२१०
पामाचिकित्सा: . . . . .	२०७	करंजबीजादिशिरोविरेचनादिउ. . . . .	२१०
अग्निदग्धेउपचार: . . . . .	२०८	स्त्रीरोगलक्षणोपचार: . . . . .	२१९
अंगस्रगंधिकरणं: . . . . .	२०८	बालरोगचिकित्सा: . . . . .	२२३
मुखरोगचिकित्सा: . . . . .	२०८	विषोपचार: . . . . .	२२४
जातीपत्रादिघ्रायाद्युपचार: . . . . .	२०९	कृत्रिमविषचिकित्सा: . . . . .	२२७
कृदुतिक्तकषायदंतकाष्ठादिविधि: . . . . .	२१०	सर्पदंशचिकित्सा: . . . . .	२३८
कर्णरोगलक्षणोपचार: . . . . .	२१३	श्वानदंष्ट्राविषहरणं: . . . . .	२३०
नासारोगचिकित्सा: . . . . .	२१४	रोगगणना: . . . . .	२३०

श्री

## उपोद्घात

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः अथचिकित्सा  
सारोलिरव्यते परात्परोयः पुरुषः पुराणः सनातनो  
योपिचविश्वकर्ता यस्यांतपारंनस्तरवादयोपिविदुर्हि  
देवंतमहंस्मरामि १ षडंगवेदाः सकलोपवेदायतप्र-  
जाताउतसृष्टिकाले येनात्रसर्वेप्रकटीकृतास्तेपरोप  
कारायतमुद्भजेहं २ ऋग्वेदस्योपवेदोयमायुर्वेदंपच  
क्षते तस्यसंख्याप्रमाणंहिलक्षैकग्रंथतोविदुः ३ सं  
हितान्तरसग्रंथदेशभाषादिभेदतः विस्तृतोबहुमात्रो-  
हितत्पारंकेऽपिनोययुः ४ परंपरोपकारार्थंयद्दृष्टयच्छु-  
तमया लिरव्यतेतच्चसंक्षिप्तंवैद्यानांयशदायकं ५  
चिकित्सासारनामायंग्रंथः परमदुर्लभः श्रीमद्गोपालदा  
सेनक्रियतेपंडितप्रियः ६

अर्थ ॥ ॥ ग्रंथारंभीं ग्रंथ निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावा ह्यणून ग्रंथकार इष्टदेवता-  
स्मरणरूप मंगल करितो तें मंगल अनुरूप असावें शास्त्रव कर्तव्य जो वैद्यग्रं-  
थ याळा मूलभूत जो आयुर्वेद त्याची उत्पत्ती जापासून त्या देवाचें भजनरूप  
मंगल करून वैद्यक प्रकर्णां ग्रंथ कर्तव्य हें सूचविण्या करितां मंगलश्लोक आ-  
रंभीं लिहितो; परात्परेनि जो अत्यंतश्रेष्ठ, अनादि नित्यजगत्कर्ता, जाना देश-  
तः आणि कालतः अंत देवादिकही जाणतेनाही झाले त्यानें मी स्मरतो  
॥ १ ॥ षडंगेति ॥ साहा अंगें सहित वेद आणि उपवेद जा पारंगन उत्पन्न  
झाले आणि सृष्टिसमयीं जाणे सर्व वेद प्रकट केले त्या देवाचें मी मोठ्या  
नें भजतो ॥ २ ॥ ऋग्वेदेति ॥ ऋग्वेदाचा जो उपवेद, जाला आयुर्वेद असें  
ह्यणनान तो ग्रंथ, संख्येनें एक लक्ष आहे ॥ ३ ॥ संहितेति ॥ तो संहिता स-  
सग्रंथ देशभाषा इत्यादि भेदेकरून एधिबीबर बहुत विस्तृत झाला अ-  
हे त्याचा अंत कोणासही लागला नाहीं ॥ ४ ॥ परंतु परंपरेनें लोकांवर उ-  
पकार व्हावे पामाठीं संहितादिग्रंथांतील जें पाहिजेतलें आणि ऐकतेदें तें  
संक्षेपें करून वैद्यांला यशदानारें असें लिहितो ॥ ५ ॥ कर्तव्य ग्रंथाचा



नामाभिधानपूर्वक प्रशंसा करितो ॥ चिकित्सेति ॥ हा चिकित्सासार नाम-  
क ग्रंथ अत्यंत दुर्मिल, पंडितांता प्रिय अशा ग्रंथापत श्रीमद्दोपाळदास  
करितो ॥ ६ ॥

## अथदूतपरीक्षा

व्यंगं प्रीतद्वृतं दीनं रूक्षं मंगलं मृदिनं ॥ अमंगलं च म-  
लिनं शस्त्रिणं दंडपाणिनं ॥ व्याधितं क्रूरकर्मणं रक्तमा-  
ल्यानुलेपनं ॥ तैलपंकविलेपाद्यमशक्तिकृष्णामरं ॥  
२ ॥ अनेकं जटिलं शीर्णं विवर्णं द्वैकवाससं ॥ स्त्रियं खरो  
धूमहिषारूढं कष्टस्वरंतथा ॥ ३ ॥ नातु गच्छेद्विषदूत-  
माह्वयंतंचदूरतः ॥

टीका ॥ ॥ अंगविकल ह्यणजे आंगघटा, पांगळा इत्यादि प्रकारचा, भ्या  
लेला, त्वरेने आलेला, दीन, कर्कश आणि अमंगल असें बोलणारा,  
अमंगल, घामट, शस्त्रधारी, दंडयुक्त, रोगी, क्रूरकर्मी, रक्तपुण्याचा माळा  
आणि रक्तगंध इत्यादिके करून युक्त, तैललावलेला, चिखलाचा ले-  
पानें युक्त, अपवित्र, काळे चामर धारण करणारा, अनेक ह्यणजे दुस-  
ऱ्यास बरोबर घेऊन आलेला, जटा वाढवलेला, जर्जर झालेला, विव-  
र्ण वस्त्रां, ओलेता, एकवस्त्री, स्त्री, गाढव, उंद, टोणगा इतक्यांतून को-  
णाएकावर बसून आलेला, कष्टानें केलणारा, दुरून हाक मारणारा अ-  
सा दूत बोलवूं आला असतां त्याचेकडे वेंचानें जाऊनये. इतिदूतपरि-

## अथशकुनानि

दुर्गंधं सकषायंचदुर्वक्यं लवणं क्षतं ॥ हाहाक्रंदितमुत्क-  
ष्टं रूष्णधान्यं गडोवमी ॥ १ ॥ इंधनादितृणं शकं पुरीषं  
पूतिदुर्मदं ॥ क्रूरपक्षिमृगाणांचरूक्षाः प्रतिदिशंगिरः  
॥ २ ॥ समरं कलहोहानिः पंकतेलंससर्पिषं ॥ भंगो वापू-  
र्णपात्राणां यासादध्वजशोभिनां ॥ ३ ॥ चांडालः क्रूरपा-  
शांश्चनिः सारं जालवागुने ॥ शयनसिनयानानामुत्ताना

नांचदर्शनं ॥४॥ मार्गच्छेदोहिमाजरिगोधासरववानरैः ॥ रो  
शिद्वाराभिनिर्गच्छेच्चंगलंतदमंगलम् ॥६॥ ॥६॥

टी० ॥ ॥ दुर्गधिपदार्थ, तुरटपदार्थ, दुर्गक्य बोलणारा, मीट, शिंकणारा, हाहा-  
कारें करून दीर्घस्वगानें रोदन, काकें धान्य, ह्यगजे उडीद निळ इत्यादि )  
गूल, ओकारी, काष्ठें, गोवच्या, वाजलेलें लृण, बिष्ठा, पूतिदुर्मद ( ह्य० फार  
दुर्गधिसुक्त कुजलेला पदार्थ ) क्रूरपक्षी व जनावरें यांचे दिशांचाडाशीं  
रूक्ष शब्द, युद्ध, कज्जा, नाश, चिरबळ, तेळ, तूप भरलेले भांड्यांचा  
नाश, वाडा, घर, पताकाशीं शोभणारें वस्त्र यांचा नाश, चांडाल, क्रूर,  
पाश, रिकामी जाळीं, वागुरा, शयन ( ह्य० प्रलंग इत्यादिक, ) आसन  
( ह्य० चवरंग इत्यादिक, ) यान ( ह्य० घोडा इत्यादिक ) हीं उताणी पाहाणें  
माजर, घोरपड सरब, वानर हे मार्गांत आडवे जाणें, रोग्यांचे घरांतून  
मंगळ बाहेर पडणें इतक्यांतून काहीं पदार्थ दृष्टीस पडणारे आणि  
काहीं श्रुत होणारे असे शकुन बघाळा, रोग्याकडे जातनां झाले अ-  
सनां अशुभ असें जाणावे.

### आतांशुभशकुनसांगतो. मूळ

पुन्नामावामतः श्रेष्ठोगजरवर्चरवर्जितः ॥ स्त्रीनाम्नीद  
क्षिणे श्रेष्ठाशिवाश्यामाविवर्जित ॥१॥ ॥६॥ ॥

टी० ॥ ॥ पुरुषजाति डावे बाजूनें गेला असतां चांगला परंतु हत्ती आणि  
खेचर हे खेरीज करून, तशीच स्त्रीजाति उजवे बाजूनें गेला असतां  
गला परंतु कोल्हा व महीस त्या खेरीज करून.

मूळ ॥ छत्रंगोद्विजकन्यकाऽमिषसुरापण्यांगनाशेच  
नमंगल्यं नृपवाजिवारणादधिस्तोत्रादिपाठः शुभम् ॥  
संगीतकरुणाभयानक्रमहारीद्वैर्विहीनस्वरत्रीडाभा  
वमनोहरं किमपि च बालानिसद्योगिनः ॥२॥ ॥६॥

टी० ॥ ॥ छत्र, गाय, ब्राह्मण, कन्या, मांस, मद्य, वेस्वास्त्री, गोरोचना, पांग-  
ल्य पदार्थ, तूप, घोडा, हत्ती, दही, स्तोत्रादिकांचा पाठ, करुणा, भयानक  
आणि शौद्र या रसानीं रहित व स्वरत्रीडांचे आज्ञानीं रम्यं असें गायन,  
वाजकें, उत्तम योगी इतके शकुन शुभदायक असें जाणावे, त्या शुभदाय

क शकुनामध्ये हनी डावे बाजूस वार्ड असें पागे सांगितले, तो समोर शकुनायकच आहे. इतिशकुनानि

## अथनाडीपरिक्षा.

मू० ॥ वातेवक्रांतदनुचपलाश्लेष्मरोगेस्थिरास्यात्सर्पा  
कारामभवतितदावातपित्तप्रभावे ॥ नाडीहंसीकफप  
वनयोर्दुर्गुराश्लेष्मपित्तेच्छिन्नासूक्ष्मापिचविषमगदे  
सन्निपातेत्वलक्ष्या ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ वातरोग असतां नाडी बांकडी चालत्ये; पित्तरोग असतां चंच  
ळ असत्ये; कफरोग असतां स्थिर चालत्ये; वात, पित्त उभयात्मक रोग  
असतां सर्पासारिखी चालत्ये; कफपित्तात्मक असतां हंसा सारखी; क  
फ पित्तात्मक असतां बेडका सारखी चालत्ये; खंडगति, व सूक्ष्मगति,  
अशी विषम रोगाचे ठायीं असत्ये; सन्निपाताचे ठायीं अलक्ष्य ह्यणजे  
जिची गति बराबर कळत नाहीं.

मू० ॥ पातांतरं ॥ वातेवक्रगतानाडीचपलापित्तवाहिनी  
॥ स्थिराश्लेष्मवतो ज्ञेया द्वंद्वजासन्निपातजा ॥ १ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ वायुरोगाची नाडी वक्र; पित्तरोगाची चपळ; कफरोगाची स्थिर;  
तशीच द्वंद्वज आणि सन्निपात या रोगांची स्थिर असत्ये.

मू० ॥ काष्ठकुट्टोयथाकाष्ठकुट्टुतेचातिवेगतः ॥ स्थित्वास्थ  
त्वातथानाडीसन्निपातेभवेत्त्वं ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ काष्ठें फोडणारा जसा वेगाने काष्ठें फोडतो तशी राहून राहून  
चालणारी नाडी सन्निपातामध्ये होत्ये.

मू० ॥ मंदमंदशिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा स्थित्वा  
स्थित्वा वहति धमनीयातिनाशं च सूक्ष्मा ॥ नित्यं स्कंधे व  
हति पुनरप्यंगुलीः संस्पृशेद्वाभावैरेवं बहुविधतरैः सन्नि  
पातेत्वसाध्या ॥ ३ ॥

टी० ॥ ॥ अत्यंत मंद, फार शिथिल, व्याकुळ, राहून राहून चालणारी, सूक्ष्म  
नाश पावणारी, श्वांघाचे ठायीं स्फुरण पावणारी, पुनः अंगुलीचे ठायीं स्पर्श  
करणारी अशी नाना तऱ्हेची नाडी सन्निपाताचे ठायीं असाध्य असत्ये.

मू० ॥ प्रातः श्लेष्मयुतानाडीमध्याह्नेचापिपैत्तिकी ॥ अ  
पराण्हेवातकीचपुनः पित्तनिशार्धके ॥ ४ ॥

टी० ॥ ॥ प्रातः काळीं नाडी कफयुक्त असत्ये; मध्याह्नीं पित्तयुक्त; अपरा  
ण्हीं वातयुक्त; पुनः मध्यरात्रीस पित्तयुक्त या प्रमाणं अहोरात्र जाणावं.  
इतिनाडीपरीक्षा.

अथमूत्रपरीक्षा.

मू० ॥ रक्तं पीतं तथा श्वेतं कृष्णं चैव यथाक्रमं ॥ वाते पित्ते  
कफे प्रोक्तं सन्निपाते च मूत्रकं ॥ १ ॥

टी० ॥ ॥ वात, पित्त, कफ आणि सन्निपात ह्य० तिन्ही दोष मिश्र झालेले  
या दोषानुक्रमेकरून तांबडे, पिवळे, पांढरे, काळे असें मूत्र होतें.

मू० ॥ पाटांतरं ॥ वाते तुरक्तमूत्रं स्यात् पीतवर्णं तु पित्त-  
जे ॥ पांडुवर्णं कफे प्रोक्तं कृष्णवर्णं त्रिदोषजे ॥ २ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ पूर्वीचैव.

मू० ॥ धूमलं वातपित्तेन फेनिलं कफमारुते ॥ श्लेष्मवात  
समुद्रूतं मूत्रं कुंकुमपांडुरं ॥ ३ ॥

टी० ॥ ॥ द्विदोषानें मूत्र कसें होतें त्याचें लक्षण; वातपित्तानें धूम्रवर्ण; वात  
कफानें फेंसद; पित्तकफानें तांबूस असून पांढरें.

मू० ॥ प्रातर्मध्यभवांधारां घृत्वामूत्रस्य रोगिणः ॥ तत्र तै  
ललवं क्षिप्त्वा साध्यासाध्यं विचिंतयेत्

टी० ॥ ॥ प्रातः काळीं मोठ्या पाहाटेस कांचेचे किंवा कांशाचे पात्रांत पहिली  
व शेंबदची धारा सोडून, मधली धारा धरून, त्यांत तेलाचा बिंदू टाकून सा  
ध्यासाध्य विचार करावा.

मू० ॥ वाते विस्तरति छायापित्ते भवति बुद्बुदः ॥ श्लेष्मणा  
चोदयाकारमसाध्यं तलगं यदि ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ वातानें पातळ छायेसारखें पसरतें; पित्तानें बुद्बुडे येतात; कफानें  
स्वच्छप्रभा पडते तसें दिसतें असाध्य असेल तर नव्यास जातें.

मू० ॥ विस्तृते बहुशः साध्यं र्ध्वगो कृच्छुसाध्यगः ॥ त-  
लगो ध्रियते रोगी ब्रह्मणा विचिकित्सितः ॥ ६ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ तेल टाकताक्षणीन्द्रविकास पात्रले सृणजे रोग साध्य असे  
बहुत करून जाणावे; जर उंचपणा असेल तर कष्टसाध्य, आणि जर  
तळास गेलें. जर गोगी मरेल; जरी ब्रम्हदेव औषध देईल तरीही वा  
चणार नाही.

## इतिमूत्रपरीक्षास०

### अथकालज्ञानं

मू० ॥ अरुंधतीं ध्रुवं चैव विष्णोरुत्प्रीणिपदानि च ॥

आयुर्हीनानपश्यन्ति चतुर्थं मातृमंडलम् ॥ १ ॥ ॥

टी० ॥ अरुंधती, ध्रुव, विष्णूचीं तीन पदे, चतुर्थं मातृमंडल हे चार पदा  
र्थ जाचे आयुष्य संपले असेल तो पाहात नाही; आतां अरुंधती इत्या-  
दिक चार पदार्थांचा अर्थ सांगतो.

मू० ॥ अरुंधती भवे जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमेव च ॥ विष्णो

स्तु भ्रू ह्रयोर्मध्ये भ्रू ह्रयं मातृमंडलं ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

टी० ॥ अरुंधती ह्य० जिह्वा; ध्रुव ह्य० नासिकेचे अग्र, नाकाचा शेडा वि  
ष्णू दोन भिवयांमध्ये असे सांगितले तेव्हां अर्थात् दोन भिवयांचा मध्य  
हीन्द्र विष्णूचीं तीन पदे; आणि दोन भिवया हें मातृमंडल या प्रकारे जाणवें.

मू० ॥ नासाग्रं भ्रूयुगं जिह्वां मुखं चैव नपश्यति ॥ कर्णघोषं

न जानाति सगच्छेद्यममंदिरं ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

टी० ॥ नाकाचा शेडा, भिवया, जिह्वा, मुख इतकीं जो पाहात नाही आ  
णरवीं कान दाबून धरले असतां आंत जो शब्द होतो तो जाळा ऐहू ये  
त नाही तो यममंदिराप्रत जाईल.

मू० ॥ नवभ्रूपंचनक्षत्रसप्तकर्णत्रिनासिका ॥ जिह्वान्च

दिनमेकं तु कालचिन्हं दिने दिने ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

टी० ॥ जिह्वा इत्यादिक साधितले त्यांचे दिवसांचा नेम सांगतो; भ्रुकुटी  
पाहात नाही तो नऊ दिवसांनी मरेल; याच रीतीने भ्रुकुटी मध्य, कर्ण-  
घोष, नासिकाग्र, जिह्वा यांचा क्रम करून पांच, सान, तीन, एक हा दिवस  
नेम जाणावा; हें कालचिन्ह दररोज पाहावे.

मू० ॥ अकस्माद्भिभवेत्थूलो ह्यकस्माच्च रुशो भवेत् ॥ अक

स्पादन्यथाभावेषण्मासैश्चविनश्यति॥५॥ ॥६॥

टी० ॥ ॥ जो अकस्मात् शरीरमें जाड़ा, किंवा बारीक होतो, आणि जानी प्रकृती अकस्मात् बदल होत्ये ह्यणजे रागीट असला तर शांत, किंवा शांत असला तर रागीट या प्रमाणें प्रकृतीमें बदल झालेला तो साहा महिन्यांनी मरेल.

मू० ॥ रसनायाः कृष्णाभावीमुखकुंकुमसन्निभं ॥ जिह्वास्पर्शनजानांतिदुर्लभंतस्यजीवितं ॥६॥ ॥७॥ ॥

टी० ॥ ॥ जिह्वा काळी, मुख तांबडे, जिह्वेला स्पर्श कळत नाही अशा मनुष्याचें वांचणें कठीण.

मू० ॥ सूर्येकेंद्रेज्वरमतितरंशीतवातंचंद्रेभौमेरक्तंशुक्रुग्णगवोरोगानिर्मुक्तकाःस्यः ॥ मंदेमंशुशिथिलमरणांजीवनाशंचराहौलग्नंशस्तंग्रहबलयुतयातुवेद्योविलोक्य ॥७॥

टी० ॥ ॥ वेद्य रोग्याकडे जातेवेळेस जें लग्न असेल त्या लग्नापासून पहिलें १ चवथें ४ सातवें ७ दाहावें १० जें स्थान त्यास केंद्र असें ह्यणतात; त्या स्थानीं सूर्य असेल तर अत्यंत ज्वरयुक्त रोगी होईल; याप्रमाणें केंद्री चंद्र, मंगळ असतील तर क्रमेकरून कफ वात, रक्त हे दोष रोग्यास होतील असें जाणावें; बुध, गरु, शक्र हे केंद्रीं असले तर रोगी रोगापासून निर्मुक्त होईल; शनि केंद्रीं असले तर दुखणें लांबणी खालीं पडून मरण दूर होईल; राहु केंद्रीं असले तर रोगी मरेल; हेच फळ केतूचें पृथक् सांगितलें नसेल तेथें राहु सारखें जाणावें असें ज्योतिःशास्त्रांत आहे, यासाठीं प्रशस्त लग्न व ग्रहबल हीं पाहून वेद्यां रोग्याकडे जावें.

मू० ॥ रात्रौदाहोभवतिचदिवाजायतेशीतलत्वकंठेश्लेष्माविरसवदनःकुंकुमाकारनेत्रे ॥ जिह्वाकृष्णावहतिचसदास्थूलसूक्ष्माचनाडीतद्रौषज्यंस्मरणमधुनारामरामेतिनाम ॥८॥

टी० ॥ ॥ जा रोग्यास रात्रीस दाह होतो; दिवसास घंडी वाजत्ये; घशांत कफ; नोंडास अरुचि; डोळे लाल; जिह्वा काळी; कांहीं वेळ नाडी फुगलेली आणि कांहीं वेळ अति बारीक अशीं लक्षणें झालीं असतां त्याला राम राम हें औषध

मू० ॥ सौम्यादृष्टिर्वदतिविमलंहस्तपादौसदोष्णोस्वल्पोदा  
हः सरसवदनः कोमलायस्यजिह्वा ॥ नासाश्वासोबृह  
तिसरलंस्वेदहीनोज्वरोसौसाध्योरोगीभवतिनियतंवैद्य  
भैषज्ययोग्यः ॥९॥

टी० ॥ ॥ पाहाणें सौम्य, भाषण यथास्थित, हात पाय गार नाहीत, दाह थो  
डा, तोंडास रुचि, जिह्वा मऊ, नाकांतला श्वास सरळ वाहानो, जांत पाम  
नाहीं असा ज्वर, इतकीं लक्षणें ज्या रोग्यास असतील तो रोगी साध्य व  
वैद्याला चिकित्सा करण्यास योग्य होय.

मू० ॥ औषधंमंगलमंत्रात्यन्याश्चविविधाः क्रियाः ॥ यस्या  
युस्तस्यसिद्धंतिनसिद्धंतिगतायुषः ॥१०॥ ॥६॥ ॥

टी० ॥ ॥ औषध, मंगळ, मंत्र, अन्य नानाप्रकारचीं कृत्यें जाला आयुष्य  
आहे त्याचींच सफळ होतात, जाचें आयुष्य सरळें त्याचीं विफल.

मू० ॥ अग्निमूलंबलंपुंसारेतोमूलंतुजीवितं ॥ तस्मात्स  
वंप्रयत्नेनवाह्निशक्रचरक्षयेत् ॥११॥

टी० ॥ ॥ अग्नि हा बळाचा कारण आहे आणि वीर्य हें वांचण्याला कार  
ण यासाठीं मनुष्याचा अग्नि, शक्र (धातु) हीं सर्व प्रयत्नानें रक्षावीं.

### अथभ्रतुप्रकोपः

मू० ॥ मार्गपौषेतथामाघेआषाढेश्रावणेपिच ॥ भाद्रमा-  
सिचिकित्सज्ञैर्वीतोराजाप्रकीर्तितः ॥ १॥ आश्विनेकार्ति-  
क्रेमासेवेशारवज्येष्ठयोर्ध्रुवं ॥ सर्वशास्त्रविशारज्ञैः पि  
त्रराजाप्रकीर्तितः ॥ २॥ फाल्गुनेचैत्रमासेचजंतुपीडाक  
रोमतः ॥ शीतलांबुसमुद्भूतः श्लेष्मारजाप्रकीर्तितः ॥ ३॥

टी० ॥ ॥ मार्गशीर्ष, पौष, माघ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद या साहा महिन्यांत  
गद्यु राजा असें सांगितलें ह्यं० या महिन्यांत वायूचा प्रकोप असतो; तसा  
अश्विन, कार्तिक, वेशारव, ज्येष्ठ या चार महिन्यांत पित्त राजा असें सर्वशा  
स्त्रामध्ये त्रिपुण यागी सांगितलें; ह्यं० या चार महिन्यांत पित्ताचा प्रकोप;  
तसाच फाल्गुन, चैत्र या दोन महिन्यांत सर्व जंतूला पीडा करणारा कफरा  
जा सांगितला ह्यं० कफाचा प्रकोप.

मू० ॥ संधारणाध्यशनजागरणोच्चभाषाव्यायामयानक  
दृत्तिकृषायरूक्षैः ॥ चिंताव्यवायभयलंघनशोकभीति  
वायुप्रकोपमुपयातिघनागमेच ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

टी० ॥ ॥ संधारण ह्य० मूत्रादिकांचा अवरोध करणे ह्य० मूत्र लागले  
असतां नजाणे इत्यादिक; अध्याशन ह्य० एकदां जेऊन पुनः लागले  
च जेवणे; जागरण ह्य० जागणे; उच्च भाषण ह्य० मौढ्याने ओरडणे;  
किंवा बोलणे; व्यायाम ह्य० फार श्रम करणे; यान ह्य० अश्वादिकांवर ब  
सून जाणे; तिरवट, कडू, तुरट, रूक्ष यांचे भक्षण करणे; चिंता, व्यवाय  
ह्य० मैथुन हीं फार करणे; भय बाळगणे; लंघन ह्य० काहीं नरवाणे;  
शोक करणे, अब्धाकाने इतक्या प्रकारानीं वायु कुपित होतो, आणि  
पर्जन्याचे आरंभ काळीही कुपित होतो.

मू० ॥ कट्वम्लमद्यलवणोष्णविदाहितीक्ष्णैः क्रोधातपा  
नलपरिश्रमशुष्कशकैः ॥ क्षारादजीर्णविषमाशन  
भोजनैश्चपित्तप्रकोपमुपयातिघनात्ययेच ॥ ५ ॥

टी० ॥ ॥ तिरवट, आंबट, मद्य, खारट, उष्ण, विदाहि, तीक्ष्ण ह्य० मिरचा  
हिंग इत्यादिकांचे भक्षण करून, आणि क्रोध, आतप ह्य० ऊन घेणे,  
अनल ह्य० शोक घेणे, श्रम फार करणे, शुष्क पदार्थ भक्षण करणे,  
भाजी फार खाणे, किंवा वाळलेली भाजी खाणे, क्षार ह्य० टांकणखा  
रादिक खाणे, अजीर्ण विषमाशन ह्य० अकाळीं फार खाणे अशा  
प्रकारानीं पित्त कुपित होते, आणि पर्जन्यकाळसरल्यावरही कुपित होते.

मू० ॥ स्वप्नाद्विवाभयुरशीतलमत्स्यमांसैर्गुर्वम्लपिच्छ  
लतिलेक्षपयोविकारैः ॥ स्निग्धातितृप्तिलवणोदक  
पानभक्ष्यैः श्लेष्माप्रकोपमुपयातितथावसंते ॥ ६ ॥

टी० ॥ ॥ दिवसास झोप घेणे, गोड, थंड, मत्स्य, मांस, जड, आंबट चिक  
ट, बुळबुळीत, तिळ, ऊस, दुधापासून झालेला पदार्थ, ओशट इतक्या  
चे भक्षणाने; पोट भरल्यावर जास्ती खाणे, मीठ, उदक, हीं फार सेव  
न करणे, विरुद्ध भक्षण ह्याणजे दुधावर पाणी पिणे इत्यादिक, इतक्या  
कारणानीं कफ कुपित होतो, आणि वसंत ऋतूमध्येही होतो.

इतिवातादिप्रकोपः



मू० ॥ तदेवमेतेक्रमशोविशोध्यादोषाः प्रदुष्टायुगपन्न  
योपि ॥ कुर्वन्तिरोगान् विविधान् शरीरे संस्थानसंज्ञावि  
गता ननेकान् ॥ १ ॥

टी० ॥ ॥ कुपित्त झालेले वातादिदोष क्रमानें शोधावे किंवा एकदांच ति  
नही शोधावे, नाही तर दुष्ट झालेले वात, पित्त, कफ हे शरीराचे टायीं  
नानाप्रकारचे रोग उत्पन्न करतात, जानां नाच नाहीं व लक्षणही नाहीं असे.

मू० ॥ आरूष्यसंकोचनतोदशूलान्श्यामत्वमंगव्यथचे  
ष्टभावात् ॥ स्तब्धत्वशीतत्वरवरत्वशोफाः कर्माणिवा  
योः प्रवदन्ति तज्ञाः ॥ २ ॥

टी० ॥ ॥ रूक्षपणा, आरखडणें, पोटांत टोंचल्यासारखें होणें, तिडीक, का-  
ळेपणा, आंग दुखणे, हात पाय हालणें, हाल चाल नहोणे, थंडपणा, ख-  
रवरीतपणा, सूज इतकीं कर्में वायूचीं असे दोष जाणणारे ह्मणतात.

मू० ॥ परिश्रमस्वेदविदाहरागोवैगंध्यसंक्लेदविषादको  
पान् ॥ प्रलापमूर्च्छाश्रमपीनभावान्पित्तस्य कर्माणि व-  
दन्ति तज्ञाः ॥ ३ ॥

टी० ॥ ॥ भोवळ, घाम, दाह, लाळी, दुर्गंध, चिकरिकीतपणा, स्वेद, कोप, ब-  
डबड, भ्रान नसणें, भ्रान्ति पिवंकेपणा, इतकीं पित्ताचीं कर्में असे दोष जा-  
णणारे ह्मणतात.

मू० ॥ श्वेतत्वशीतत्वगरुत्वकंडूस्नेहभ्रसेकस्तिमितावले  
पान् ॥ उत्सेधसंधानचिरक्रियाश्र्वकफस्य कर्माणि वदन्ति  
तज्ञाः ॥ ४ ॥

टी० ॥ ॥ पांढरेपणा थंडपणा, जडपणा, कंड, जाडेपणा, सांधणें वेळानें रु-  
ख करणें हीं कर्में कफाचीं असे दोष जाणणारे ह्मणतात.

### इति दोषत्रयचिह्नानि.

मू० ॥ एतानि लिङ्गानि च तत्कृतानां सर्वा मयानां च विभि-  
न्नेनास्मां ॥ कश्चिद्भवेत्प्राप्तिविशेष एव संज्ञांतरं येन तु सं-  
प्रयाति ॥ १ ॥

टी० ॥ ॥ पूर्वीं सांगितलीं जीं वायु, पित्त, कफ यांचीं चिह्नें तींच त्यांपासू

न झालेले जे ते ते सर्व रोग त्यांचीं जाणावीं; एकादा रोग विशेष कारणानों  
होतो ह्यणून त्याला विशेष नाम प्राप्त होतें.

मू०॥ आलस्यतंद्राहृदयाविशद्विदोषप्रवृत्तिर्धनतान्त्रमू  
त्रे ॥ अत्यक्रियात्वंचविस्मृतताचसामान्यतौव्याधिमुपा-  
दिशंति ॥ २॥

टी० ॥ ॥ आळस, डोळ्यावर झापड, उर दाटलेला, जांभया, नाकास पाणी  
इत्यादिक, मून दाट, काहीं क्रियाकरण्याविषयीं अत्य सामर्थ्य, झोप नस  
णें सामान्य रोगास जाणवितान्त.

### इतिसामान्यलक्षणानि.

मू०॥ स्निग्धोष्णास्थिरवृष्यभोज्यलवणस्वादूस्त्वैलात  
पस्त्रानाभ्यंजनबस्तिमांसप्रदिरासंवाहनोन्मर्दनैः ॥ स्त्रे  
ह्रस्वेदनिरूहणैश्चशयनैस्तीव्रोपनाहादिभिः ॥ पानाहा  
रविहारभेषजमिदंवायुं प्रशांतिंनयेत् ॥ १॥

टी० ॥ ॥ स्निग्ध, उष्ण, गरू, खारद, गोड, आंबट, तेल हे पदार्थ खाणें, ऊन  
घेणें स्नान करणें, डोळ्यांत अंजन, बस्तिकर्म, मांस खाणें, मद्य पिणें, रगड  
णें, मळणें, अंगास तेल तूप लावणें घाम काहाडणें, निरूह बस्ति करणें  
भिन्नणें, पेंड बांधणें, लेप लावणें, योग्य खाणें, पिणें, फिरणें हीं औषधें या  
णीं वायु शमवावा.

मू०॥ स्निग्धस्वादुकषायशीतपवनछायानिशाव्यंजनं  
ज्योत्स्नाभ्रगृहवारियंत्रजलजस्त्रीगात्रसंस्पर्शनं ॥ स  
र्पिः क्षीरविरेकसेकरुधिरस्त्रावप्रलेपादिकंपानाहार-  
विहारभेषजमिदंपित्तंप्रशांतिंनयेत् ॥ २॥

टी० ॥ ॥ स्निग्ध, गोड, तुरद, घंड हे पदार्थ खाणें, शीतळ वायु, छाया घेणें,  
रात्रीची हवा घेणें, सुरंबा, लेह इत्यादिक खाणें, चांदणें, तळघर, करंजे  
कंबळ, तरुण स्त्रियांचा अंगाचा स्पर्श इतक्यांचें सेवन करणें, तूप, दूध,  
पिणें रच घेणें, रक्त काटणें, अंगास चंदनादिकांचा लेप करणें, पंख्याचा  
वारा घेणे इत्यादिक, योग्य खाणें, पिणें, फिरणें, हीं औषधें याणीं पित्त  
शमवावें.

मू० ॥ रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिघ्नीवनस्त्री  
सैवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापदाघातनं ॥ धूमस्ता  
पशिरोविरेकवमनंस्वेदोपवासादिकंपानाहारविहार  
शेषजमिदंश्लेष्माशमंगच्छति ॥ ३ ॥

टी० ॥ ॥ रूक्ष, खारट, लुरट, कडू, निरवट इतक्या पदार्थानि भक्षण, श्रम  
करणे, वरचेवर खाखेश टाकणे, स्त्रीसंग करणे, मार्ग चालणे, खुस्ती क  
रणे, जागरण करणे, पोहोणे, उदबशा करणे, धूर घेणे, शिकणे, मस्तक  
विरेचन करणे, ओकारी काढणे, घाम काढणे, उपास करणे, योग्य खाणे,  
पिणे, फिरणे, हे औषध याणे कफ शमतो.

### इतिदोषत्रयशमनम्

मू० ॥ हेमंतवर्षाशिशिरेषुवायोः पित्तस्यतोयांतनिदाय  
योश्च ॥ कफस्यकोपः कुसुमागमेषुकुर्वीतयत्नविहितं  
यदेषां ॥ ४ ॥

टी० ॥ ॥ हेमंत, वर्षा, शिशिर या ऋतूमध्ये वायु कुपित असतो, शरत्,  
शीष्म या ऋतूमध्ये पित्त कुपित असते, वसंत ऋतूमध्ये कफ कुपित अ  
सतो, यांना विहित यत्न असेल तो करावा.

### इतिदोषोत्पत्तिः

मू० ॥ आमंजयेल्लंघनकोष्ठापेयाल्लघ्वल्पसूक्ष्मोदन  
तिक्तयूषैः ॥ निरूहणस्वेदनपाचनैश्चसंशोधनैस्त्व  
मधस्तथाच ॥ १ ॥

टी० ॥ ॥ लंघन, किंचित् उष्ण अशी पेया ह्यापून येजेसारखी पातळ  
जांत घोटें अन्न असतें ती, फुडेल्या मऊ असा ज्ञात, कडू मंड, निरूह  
ब्रस्ति, घाम काढणे, पाचन, रेच ओकारी इतक्यानी आम जिंकावा.

मू० ॥ कफमकोपेवमनंसनस्यंविरेचनं पित्तभवेविका  
रे ॥ वाताप्रयेवस्तिविशोधनंचसंसर्गश्चप्रविमिश्रमे  
तत् ॥ २ ॥

टी० ॥ ॥ कफ कुपित झाला असता ओकारी येण्याचें औषध आणि न

स्य हे घ्यावे; पित्रात्वा विकार झाळा असतां रेचन घ्यावे; वातरोगाला वस्तिकर्म किंवा रेचन हा उपाय करावा; आणि जर दोन दोषांचा विकार असेल तर दोन्ही उपाय करावे, ह्यं वातपित्त आहेतर वस्तिकर्म आणि रेचन जर कफपित्त आहे तर वमन आणि रेचन, कफगत आहे तर वमन आणि वस्तिकर्म.

**मू० ॥ बुध्वातदन्यद्रूपित्तत्तदनुक्रमेणचेष्टांस्वयंसम  
धिगाम्ययथानुरूपं ॥ रोगेषु भेषजमनल्पमतिर्विदध्या  
च्छास्त्रं हि किंचिदुपदेशबलं करोति ॥ ३ ॥**

टी० ॥ ॥ शास्त्रांत सांगितल्यापेक्षां जेजे मित्राकडे व्याधि होतील ते ते त्या त्या लक्षणांनी जाणून त्यांवर अनुरूप औषध घेता बुद्धिमान् असेल त्याणें करावे; कारण शास्त्र केवळ दिक्प्रदर्शन करतें.

### अथशाल्यादिगुणाः

**श्वेतारक्तास्थूलसूक्ष्माद्येचान्येशालयः शभाः ॥ स्वा-  
दुपाकरसाः स्निग्धाक्षुष्याबद्धाल्यवर्चसः ॥ १ ॥**

टी० ॥ ॥ फोडें, तांबडे, जाडे, बारीक आणरबीही कितीएक प्रकारचे शाळी आहेत ते सांगले आहेत; जांचा पाक व रस मधुर आणि ते स्निग्ध व पुष्टि कारक, बळ देणारे, बांधलेला घोडा असा मळ करणारे.

**मू० ॥ कषायानुरसाः पथ्यालघवोमूत्रलाहिमाः ॥ षष्टि  
कात्री हिषुश्रेष्ठारगौरश्यासितगौरतः ॥ २ ॥**

टी० ॥ ॥ बारीक साळी पथ्य आहेत; ज्यांचा रस पाठिमागून किंचित् तु रत लागतो, आणि मूत्र करणाऱ्या थंड आहेत; साठ दिवसांनी पिकणाऱ्या साळी सर्वांत उत्तम; त्यामध्ये पांढऱ्या काळसर असून पांढऱ्या असतात त्यांपेक्षां श्रेष्ठ.

**मू० ॥ सूक्ष्मशीतोयुरुः स्वादुः सरोविद्र्यातकृत्यवः ॥**

टी० ॥ ॥ सातू थोडा थंड, हळका गोड, सारक मल करणारा, वात करणारा, असा आहे.

**मू० ॥ सांधानकारीमधुरोगोधूमः स्थैर्यरुत्सरः ॥**

टी० ॥ ॥ मूळ सांधणारा, मधुर, स्वच्छता करणारा, सारक असा आहे.

मू० ॥ युगंधरस्त्रिदोषघ्नः स्वादुपथ्योरसायनः ॥

टी० ॥ ॥ जोंधळा त्रिदोष नाशक, गोड, पथ्य रसायन ह्य० जराव्याधि नाशक, वयानें स्थैर्य करणारा, डोळ्यांस हितकारक; बळ, पुष्टि, हर्ष, यांतें करणारा; स्निग्ध, मधुर असा आहे.

मू० ॥ मुद्गादकीमसूरादिशिंबीधान्यं विबंधकृत् ॥ कषायं स्वादुसंग्राहिकटपाकं हिमं लघु ॥ मैदश्लेष्मास्त्रपित्तेषु हितं लेपोपसैकयोः ॥

टी० ॥ ॥ मूग, तुरी, मसूरा, इत्यादिक शेंगेचें धान्य पोट फुगविणारें, तुरट, गोड, हगवण बंद करणारें, पाकफाळीं कडू, थंड, आणि लघु, मैद, कफ, रक्तपित्त, इतक्यांचे ठायीं हितकारक लेप आणि पोचुंठी नें शोकणें या विषयीं चांगलें असें आहे.

मू० ॥ वरोत्रमुद्गोल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ॥

चैणकोवातलो रूक्षः कुलित्यः कफवातलः ॥ ॥

टी० ॥ ॥ पूर्वी सांगितलेल्या शेंगेचे धान्यामध्ये मूग किंचित् वातकर, आणि वाटाणा अति वातल, हरभरा वातल आणि रूक्ष, कुलित्य ह्य० हळगा कफ, वात यांतें हरण करणारा.

मू० ॥ वास्तुकंग्रहणीकुष्ठत्रिदोषार्शहरंपरं ॥ तद्वल्लघुदलाचिल्लीकाकमान्चीन्वमेथिका ॥

टी० ॥ ॥ चाकवत संग्रहणी, कुष्ठ, त्रिदोष, मुळ व्याध यांचा नाशक आहे; तशीच बारीक पानाची घोळ, आणि कावळी आणि मेथी आहे.

मू० ॥ तंदुलीयोहिमोरूक्षो विषपित्तास्त्रकासजित् ॥

टी० ॥ ॥ तांदुळजा, थंड, रूक्ष, विष, पित्त, रक्त, रवोकळा, यांचा नाशक आहे.

मू० ॥ चांगैरीकफवातास्त्रसंग्रहण्यतिसारजित् ॥

टी० ॥ ॥ तुका कफ, वात, रक्त, संग्रहणी, अतिसार यांचा नाशक आहे.

मू० ॥ ल्हद्यंपटोलं रुमिजित् स्वादुशीतं रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदी वातघ्नं हृतीद्वयं ॥

टी० ॥ ॥ पटोल ह्य० पडवळ ल्हद्य, कृमिनाशक, स्वादु, रुचिप्रद, थंड आहे, शिंगी, डोळीं पित्तकारक, दीपन, भेदक, वातनाशक आहे.

मू० ॥ कारवेद्यं सतिक्तं स्याद्दीपनं कफजित्परम् ॥ ॥

टी० ॥ ॥ काले कडू, दीपन, कफनाशक आहे.

मू० ॥ कर्कोटकं ज्वरस्वासदद्रुकुष्ठविषापहं ॥

टी० ॥ ॥ कर्कोले ज्वर, श्वास, दद्रु, कुष्ठ, विष यांचे नाशक आहे.

मू० ॥ वार्ताकं कफवातघ्नं किंचिद्वातप्रकोपनं ॥ सरंच

मूत्रलंपोक्तं बलकृद्बालमेवतत् ॥

टी० ॥ ॥ वागे कफ, वात यांचे नाशक आहे, आणि कोंबळे वागे किंचिद्वातप्रकोप करणारे, सारक, मूत्र करणारे, बळ करणारे असे आहे.

मू० ॥ बिबीफलं स्वादुशीतं स्तंभनं लेखनं गुरु ॥ पि-  
त्तास्त्रदाहशोफघ्नं वाताध्मानविबंधकृत् ॥ ॥

टी० ॥ ॥ तेंडले गोड, थंड, स्तंभन, लेखन, गुरु; पित्त, रक्त, शोफ. यांचे नाशक; व वात, आध्मा, विबंध यांचे करणारे असे आहे.

मू० ॥ वृष्यवर्णकरं बलोपजननं पित्तापहं वातजिन्मू-  
त्रोघातहरं प्रमेहशामनं कृच्छ्राशमरीछेदनं ॥ विण्मू-  
त्रगलपनं तृषार्तिशामनं क्षीणागपुष्टिप्रदं कृष्णान्द्रप्रवर-  
वदंतिभिषजो वल्लीफलानां पुनः ॥

टी० ॥ ॥ कोहळा वीर्यवृद्धिकर, वर्ण, बल कारक, पित्त, वात, मूत्राघात, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राशमरी इनभ्यांचा नाशक, मूत्र, मूत्र शोधन करणारा, तृषेची पीडा दूर करणारा, पुष्टिकारक, आणि वल्लीफलामध्ये श्रेष्ठ असे वैद्य द्याणतात.

मू० ॥ जलजंपद्मकंदादियाहिपित्तास्त्रहृदुरुः ॥ ॥

टी० ॥ ॥ कमळ, आणि कमळकंद वागेरे ग्राहि, पित्त, रक्त नाशक, गुरु असे आहेत.

मू० ॥ दीपनः सूरणोरुच्यः कफार्शोघ्नोस्त्रजिह्वयुः ॥

टी० ॥ ॥ सूरण अभिदीपक, अरुचि, कफ, मुळव्याध, रक्त यांचा नाशक, आणि लघु आहे.

मू० ॥ आर्द्रपाचनदीपनं रुचिकरं वृष्यं कटुष्णांवरं स्व-  
ये मेहहरं कफामयहरं शोफापहं शूलजित् ॥ जिह्वा-  
कटुविशोधनसत्त्ववर्णपथ्यं सदाभोजने निंबूतोयवि-  
मिश्रितं रुचिकरं सदीपनं सारणं ॥

टी० ॥ ॥ आर्द्र पाचन, दीपन, रुचिकर, वृष्य, निरवट, दृष्या, रक्त

रुकरणारं, मेह, कफ रोग, शोफ, शूल, यांचें नाशक आणि लवणासहित जिब्या, कंठ यांचें शक्ति करणारें, नित्य भोजना विषयीं हित करणारें, आणि लिंबाचे रसानें मिश्रित केले असतां अत्यंत रुचिकर, दीपन, सारक आहे.

**मू० ॥ भूकंदस्त्वतिवातलोबलकरः श्लेष्माणमत्यर्थकृ  
द्विष्टभीगुरुमेदसोपिविषमोवातामयदीपयेत् ॥ मेहं  
कुष्ठरुजं करोति सततं तद्वातरक्तं महत्पिंडालुः कृमिकृ  
डुकुष्ठमलत्स्यत्तामयध्वंसकः ॥**

टी० ॥ ॥ डुकरकंद, अतिवातुळ, बलप्रद, अत्यंत कफकारक, अवष्टंभ करणारा, गुरु, मेदोरोग्यास विरुद्ध, वातरोग वादविणारा, मेह, कुष्ठ, वातरक्त यांचें करणारा असा आहे; रताळें, कृमि, कुष्ठ, मूत्ररुद्ध, पित्त रोग यांचें नाशक आहे.

**मू० ॥ ऐर्वाकंपित्तशीतं मूत्रघ्नं रुचिकारकं ॥**

टी० ॥ ॥ चिबूड, पित्तकारक, थंड, मूत्रसाफ करणारें, रुचिप्रद असें आहे.

**मू० ॥ पत्रेषु धेपलेनाले कंदे च गुरुतां क्रमात् ॥ कंदास्त  
वातलाः सर्वे कफाजीर्णकरा जडाः ॥**

टी० ॥ ॥ पान, फूल, फळ, दंड, कांदा इतक्यामध्ये क्रमंकरून अधिक अधिक गुरुत्व आहे; ह्या पानपेक्षां फुल गुरु, फुला पेक्षां फळ गुरु या प्रमाणें.

**मू० ॥ कंदास्त वातलाः सर्वे कफाजीर्णकरा जडाः ॥**

टी० ॥ ॥ संपूर्ण कंद वातुळ, गुरु, कफ, अजीर्ण यांचें करणारे असे आहेत.

**मू० ॥ दाडिमं ग्राहिदोषघ्नं हृद्यं रोचनदीपनं ॥ तद्दाम  
लकपथ्यं मधुरा म्थुरसंसरं ॥**

टी० ॥ ॥ डाळिंब ग्राहि, त्रिदोषशामक, हृदयास प्रिय, रुचिप्रद, दीपन असें आहे. आंबळा पूर्वी सांगितले गूण असून, हितकारक, गोड, आंब र सारक असा आहे.

**मू० ॥ दोषकृत्स्नकुचं स्वादुपित्तघ्नं मृगलेंडिकं ॥**

टी० ॥ ॥ रानफणस दोषकारक, गोड असा आहे. मृगलेंडिक पित्तशामक आहे.

**मू० ॥ गुल्मवानकफश्वासकासघ्नं बीजपूरकं ॥**

टी० ॥ ॥ महाकुंग गुल्म, वात, कफ, श्वास, रवोकला यांचें नाशक आहे.

मू० ॥ चाराक्षारुष्करोतस्थं वृष्यं पित्तानिलाग्निजित् ॥

टी० ॥ ॥ चारोच्या, बेहडा, बिच्चा, यांचा मगज, पित्त, वायु, अग्नि यांचा शामक आहे.

मू० ॥ द्राक्षापरूषकाम्राद्यमामं पित्तकफप्रदं ॥

टी० ॥ ॥ द्राक्ष, फालसा, आंबा इत्यादिक हिरबें फळ, पित्त आणि कफ यांचें जन्मक आहे.

मू० ॥ द्राक्षामधुकरवज्जूरकाशमर्यसपरूषकं ॥ वातपित्तस्त्राजिह्वृष्यं केशघ्नं च शमीफलं ॥

टी० ॥ ॥ द्राक्ष, ज्येष्ठीमध, खजूर, शिवणीचे फळ, फालसा, हीं वृष्य आणि वात, पित्त, रक्त यांची नाशक आहेत; आणि शमीचे फळ केशनाशक आहे.

मू० ॥ अल्पसिक्था भवेत्येया बहुसिक्था विलेपिका ॥ स्तनिषिक्थो भवेन्मंडः प्रधूतस्त्वोदनः स्मृतः ॥

टी० ॥ ॥ जांत बारीक बारीक शितें असतात ती पेया जाणावी, जित्का कण्हेरी असें ह्मणतात; जांत पुष्कळ शितें असतात ती विलेपिका जाणावी जाला आटवळ ह्मणतात; जांत मुळींच शित नाही ती मंड जाणावा, जाला कोळ असें ह्मणतात; केवळ शितेंच जांत असतात तो ओदन जाणावा जाला ज्ञात असें ह्मणतात.

मू० ॥ मंडश्चतुर्दशगुणेतोपेसिद्धोप्यसिक्थकः ॥ पेयासिक्थयुमासिद्धाचतुर्दशगुणोभसि ॥ विलेपीघनसिक्थास्यात्सिद्धातोपेचतुर्गुणे ॥ मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य चलाघवम् ॥

टी० ॥ ॥ एकपद तांदूळ व चवदापद पाणी यांपासून सिद्ध होतो आणि जांत शितें नाहीत तो मंड; एकपद तांदूळ आणि चौदापद पाणी यांपासून सिद्ध होणारी, जांत अल्प शितें असतात ती पेया; एकपद तांदूळ आणि चौदापद पाणी यांपासून सिद्ध होणारी, जांत पुष्कळ शितें असतात ती विलेपी; मंड, पेया, विलेपी यांतघ्यें ओदन दसु ह्मणतात.

मू० ॥ यथाशिवस्तत्रमंडो वातपित्तानुलोमनः ॥ तद्दोहग्लानिदोषघ्नः पान्चमोपातुसाम्यरुत् ॥ सोनोमा



## देवहृत्स्वेदीसंधुक्षयतिचालनम् ॥

टी० ॥ ॥ पेया, विलेपी, मंड, जसाशिव तसा मंड, वात, पित्तानुमलक, यामध्ये मंड, वृषा, दाह, ग्लानि दोष यांचा नाशक; पाचन, धातूंचें साम्य करणारा, शि राला नऊपणा आणणारा, घामकाढणारा, अग्निदीपक असा आहे जसा शिव.

मू० ॥ क्षुत्तृष्णारग्लानिदोर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ म  
हानुलोमनीजेयापेयापाचनदीपनी ॥

टी० ॥ ॥ क्षुधा, तृषा, ग्लानि, दुर्बलता, कुक्षिरोग, ज्वर, यांची नाशक; अनुलोमन, पाचन, दीपन यांचे करणारी असी पेया आहे.

मू० ॥ विलेपीग्राहिणीतृषाजेयापाचनदीपनी ॥

टी० ॥ ॥ विलेपी ग्राहक, तृषास विषय, पाचन, दीपक अशी आहे.

मू० ॥ व्रणाक्षिरोगसंश्लक्ष्णदुर्बलस्नेहपाथिनां ॥ स्रग्धौतः  
प्रसृतः स्थिन्नस्त्यक्तोष्माच्चोदनोत्पुः ॥

टी० ॥ ॥ भ्रान स्वच्छ धुतलेले नांदुळांचा, पेज काढलेला, मऊ, निवलेला, किंचिन् उष्ण असा व्रण झालेला, अक्षिरोगी, रेचादिकें करून शह झाले-  
ला, दुर्बल, स्नेह प्यालेला इतक्यास लघु हितावह आहे.

मू० ॥ मुद्गस्तपथ्यः संश्लक्ष्णकंठाक्षिरोगिणां ॥

टी० ॥ ॥ मूग रेचादिकें करून शह, व्रण झालेला, कंठ रोगी, अक्षिरोगी, इतक्यानां हितावह आहे.

मू० ॥ वातानुलोमीकौलित्योगुल्मत्तृनिप्रत्तृनिचित् ॥

टी० ॥ ॥ हुलगा वायूला अनुलोम करणारा, गुल्म, तृनिवासु, आणि प्रत्तृ निवासु यांचा नाशक आहे.

## इतिपथ्यवर्गः

मू० ॥ मूत्रंगव्यंतथाजंमनुजप्रवमपिस्वेदकंडविनाशं  
तिक्ततीक्ष्णलघूष्णसत्वणस्तरसंपित्तलभेदिरूक्षं ॥  
हृद्यंरुच्यंरुमिमंहुतवहजननेकुष्ठमेदोविनाशंगुल्मा  
शीनाहसूलोदरकफविषजिच्छोपपांडुप्रणाशं ॥

टी० ॥ ॥ गाय, बैल, शेकी, बोकड, मनुष्य इतक्यांचें मूत्र घाम कंडू यांचें नाशक, कड, तीक्ष्ण, लघु, उष्ण, स्वारस, रसकाळीं उत्तम, पित्तका

रक्त, भेदा, रूक्षा, हृद्य, रुचिकारक, कृमिनाशक, अग्नि जनक, कुष्ठ, मेद, गुल्म, अर्शा, अनाह, शूल, उदर, कफ, विष, शोफ, पांडु इतक्यांचे नाशक आहे.

### इतिमूत्रवर्गः

मू० ॥ पित्तोत्तरेपित्तरोगेपित्तासृक्कफपित्तयोः ॥ मूर्च्छाछर्दिज्वरेदाहेतृष्णातीसारपीडिते ॥ धातुक्षीणेविषातौचसन्निपातेविशेषतः ॥ शस्तंविरोधिरोगेचशृतशीतंजलंसदा ॥

टी० ॥ ॥ तापून थंड झालेलें जळ, उत्तरावस्था पित्ताची असा जो रोग, पित्तरोग, पित्तरक्त, कफ, पित्त, मूर्च्छा, ओंकारी, ज्वर, दाह, तृषा, अनिसार, धातुक्षीण, विष, सन्निपात, विरोधिरोग इतक्यांचाठायीं प्रशस्त आहे.

### इतिशृतशीतोदकगुणाः

गू० ॥ पार्श्वभ्रूलेप्रतिश्यायेवातरोगेगलग्रहे ॥ आध्मा नैस्तिमितेकोष्ठेसद्यःशब्दौनवज्वरे ॥ हिक्कायांस्नेहपित्तेचशीतांबुपरिवर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ कुक्षिशूल, पडसें, वातजन्यरोग, गळचोंडे, पोटफुगणें, स्तब्ध कोष्ठ, रेनादिकेंकरून सुक्ताच शब्द झालेला, तरुणज्वर, उचकी, स्नेहपान, पित्त इतक्यांचेठायीं थंडपाणी देऊंनये.

### इतिशीतोदकगुणाः

मू० ॥ गुल्माशोग्रहणीक्षयेषुज्वरेमंदानलाध्मानकेशो फेपांडुगलग्रहेव्रणगदेमेहेचनेत्रामये ॥ वातारुच्यति सारकैकफसुतेकुष्ठेप्रतिश्यायकेउष्णवारिसप्तशीतलंहितकररसचल्पंप्रदेयंबुधैः ॥

टी० ॥ ॥ गुल्म, सुळव्याध, संग्रहणी, क्षय, उदर, मंदाग्नि, पोटफुगणें, शोफ, पांडु, गळचोंडे, व्रण, मेह, नेत्ररोग, वायु, अरुचि, अनिसार, कफ, कुष्ठ पडसें, इतक्यांचे ठायीं तापून भिजलेलें पाणी स्वल्प थालें प्रसतां हिता

कारक आहे.

### इतिउष्णशीतोदकगुणाः

मू० ॥ अजीर्णैर्नौषधंवारिर्जीर्णैर्वारिबलप्रदम् ॥ भोज  
नेचामृतंवारिरात्रौवारिविषोपसं ॥

टी० ॥ ॥ अन्न जिरले नाही तेंपर्यंत पाणी प्यालें असनां औषध आहे; अन्न जिरल्यावर बळ देणारें आहे; भोजनांत अमृत आहे; रात्रीस विषतुल्य आहे.

मू० ॥ पिबेद्दुत्सहस्रंतुयावन्नास्तमितेरवौ ॥ अस्तंग  
तेदिवानाथेबिंदुरेकोघटाद्यते ॥

टी० ॥ ॥ जों पर्यंत सूय अस्तास गेला नाही तों पर्यंत सहस्र घागरी पाणी प्यावें; सूर्यास्त झाल्यावर एक बिंदु घागरी प्रमाणे होतो.

मू० ॥ तप्तायःपिंडसंसिक्तलोष्ठनिर्वापितंजलं ॥ सर्व  
दोषहरंपथ्यंसदानैरुज्यकारकं ॥

टी० ॥ ॥ तापलेले लोखंडाचे गोळ्यावर ओतलेलें आणि मार्तण्डें देऊळ तापवून विक्षिबलेलें असें दोन प्रकारचें पाणी त्रिदोष शामक, पथ्य, निशेगी करणारें असें आहे.

मू० ॥ उशीरमांस्यौनकचूरमेलालवंगकांकोलसवारिको  
ष्ट ॥ हरीतकीगंधमित्समंचजलाधिवासःपृथिवीश्वरा  
णां ॥

टी० ॥ ॥ वीरणीमूळ, जटामांसी, कचोरा, बेलदोडे, लवंग, कंकोळ, वाळा, कोष्ट, हरीतकी, चंदन, हीं समभाग घेऊन राजेलोकांचे पिण्याचे जळास तस लावावा.

### इतिजलवर्गः

मू० ॥ गोक्षीरमनभिष्यंदिस्त्रिगंधंगुरुरसायनं ॥ रक्तपि  
त्तहरंशीतंमधुरंरसपाकयोः ॥

टी० ॥ ॥ गाईचें दूध पातळ, स्त्रिगंध, गुरु, रसायन ह्यं जराव्याधिनाशक, वयस्थापक, डोळ्यांस हितकारक, पुष्टिप्रद, बलप्रद, मनाला हर्ष करणारें, रक्तपित्तनाशक, थंड, गोड, रसकाळी, पाककाळीं मधुर असें आहे.

मू० ॥ गव्यतुल्यगुणंताज्यंविशेषाच्छोषिणोहितं ॥ टी

पनंलघुसंप्राहिविशेषाच्चापरंशृणु ॥ अजानामल्पका  
यत्वात्कृत्तित्तनिषेवणान् ॥ नात्यंबुपानाध्यायामात्स  
र्वव्याधिहरपयः ॥

टी० ॥ ॥शेळीचें दूध गुणानें गार्दचे दुधासारखें असून विशेषें करून  
क्षयरोग्यास हितकारक, दीपन, लघु, हृगवण, बंद करणारें असें आहे;  
विशेषें करून आणखीही गूण आहेत ते ऐका; शेळ्यांचें शरीर लाहा  
न; आणि तिरबट, कडू या पदार्थांचें भक्षण, पाणी फार पीन नाहीत,  
व्यायाम करतात इतक्या कारणांनं त्यांचें दूध सर्व व्याधिनाशक आहे.

मू० ॥ महाभिष्यंदिमधुरमाहिषं वहिनाशनं ॥ मिद्रा  
करंशीतकरगव्यास्त्रिगधतरगुरु ॥

टी० ॥ ॥ ह्यशीचें दूध फार दाट, गोड, अग्निमंद करणारें; मिद्रा, शै  
त्य करणारें, गार्दचे दुधापेक्षां अत्यंत स्निग्ध, गुरु असें आहे.

इतिक्षीरवर्गः

मू० ॥ गव्यंचदीपनंतक्रंमेध्यमषास्त्रिदोषनुत् ॥

टी० ॥ ॥ गार्दचें नाक दीपन, बुद्धिप्रद, सुखव्याध, विदोष यांचें नाशक  
असें आहे.

मू० ॥ माहिषंस्त्रेष्मलंतक्रंसांद्रशोफकरंगुरु ॥

टी० ॥ ॥ ह्यशीचें नाक कफकर, दाट, शोफकारक, गुरु असें आहे.

मू० ॥ सास्त्रिगधंछागलंतक्रंलघुदोषत्रयापहं ॥ गुल्मा  
शोथहणीशोफपांडुमयविनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ शेळीचें नाक अति स्निग्ध, लघु, विदोषशामक, गुल्म, सूखव्या  
ध, संथहणी, शोफ, पांडु यांचें नाशक आहे.

मू० ॥ घोलंमारुतपित्तहारिमथितंवातापहंस्त्रेष्मत्स्यि  
त्त्रेष्मविनाशयुदशिवदधितंक्रंविदोषापहं ॥ मंदा  
ग्नावरुचौतथैवमितरामन्येपुरोगोष्वपिश्रेष्ठंतक्रमिदं  
वदंतिमुनयस्तेनोत्तमंप्राणिनो ॥

टी० ॥ ॥ घोल ह्याणजे पाणी घातल्या खेरीज दही पुसकून लोणी नका  
दातें जें रुसचें तें जाला मद्या असें ह्याणतात, हा बाबु आणि पित्त सांचा  
हारक आहे; मथित ह्य० पाणी घातल्या खेरीज दही पुसकून लोणी का

दून घेऊन जो मट्टा करावा तो, हा वात, कफ यांचा हारक आहे; उद शिवन ह्य० दद्याचे बरोबरीने पाणी घालून घुसकून लोणी काढून जें ताक करावें तें, हें पित्त, कफ यांचें हारक आहे; तत्र ह्य० दद्याचे तृतीयां श पाणी घालून घुसकून लोणी काढून जें ताक करावें तें, हें सर्वांत श्रेष्ठ, त्रिदोष शामक, मंदाग्नि, अरूचि इत्यादि सर्व रोगांवर प्रशस्त असें गुनि ह्यणतात, ह्यणून प्राण्यांस उत्तम आहे.

मू० ॥ वातेम्लं सैधवोपेतं स्वादुपित्तसशर्करं ॥ पिबेत्त-  
त्रकफेचाग्निव्योषक्षारसमन्वितं ॥

टी० ॥ ॥ वायुवर आंबट आणि सैधवयुक्त असें तत्र प्यावें; पित्तावर म धुर आणि शर्करायुक्त असें तत्र प्यावें; कफावर चित्रक, संत, मिरी, पिंपळी, सैधव इतक्यानीं युक्त तत्र प्यावे.

मू० ॥ तत्राल्लघुतरोमंथः कूर्चिकादधितत्रवत् ॥ गोजा  
महिषीणांतत्रेत्तद्दधिगुणाः पृथक् ॥

टी० ॥ ॥ मंथ ह्य० पूर्वी सांगितलेले मथित हें तत्रापेक्षां अत्यंत लघु आहे, कूर्चिका ह्य० दुधांत दही घालून तापवून करितात ती, गुणाने दही आणि ताक यांप्रमाणे आहे; गाईचे, शेळीचे, महिषीचे तत्राचे जे जे गुण सांगितले तेच त्यांचे त्यांचे दद्याचे जाणावे.

इतिदधितत्रगुणाः

मू० ॥ गच्यं वामाहिषं वापिनवनीतनवोत्सृतं ॥ शस्यते वा  
लघुद्वस्यबलकृद्घातुवर्धनं ॥ शीतंबलाद्यं मधुराम्लवृ-  
ष्यं श्लेष्मापहं पित्तमरुत्क्षणाशं ॥ शोषक्षयक्षीणकृशा  
तिरुद्वबलेषु पथ्यं नवनीतमुक्तं ॥

टी० ॥ ॥ गाईचे किंवा ह्यशीचे बाजें लोणी वालाला किंवा रुद्दाला बल देणारें, धातुवर्धक असें आहे; आणि शीत, बलप्रद, गोड, आंबट, रुच्य, कफ, पित्त, वायु, यांचें नाशक; आणि शोषी, क्षयानें क्षीण, कृश, अतिरु द्ध, बाल इतक्यानीं हितकारक असें आहे.

इतिनवनीतगुणाः

मू० ॥ सर्दिर्गवांचाप्यसृतं विषमं च कृष्यमारोग्यकरं च रुच्यं ॥  
रसायनं मंदमतीक्ष्णमेध्यं ज्ञेहोत्तमंचेति बुधाः स्तवन्ति ॥

टी० ॥ ॥ गार्दचें तूप अमृत तुल्य, विषनाशक, नेत्रांस हितकारक, आरोग्य करणारें, दृष्य, रसायन, सौम्य, अतिशुद्ध, स्नेहामध्ये श्रेष्ठ, असें आहे ह्य णून पंडित स्तुति करतात.

मू० ॥ सर्पिर्माहिषमुत्तमं घृतिकरं सौरव्यप्रदं कांतिदं वात  
श्लेष्मनिबर्हणं बलकरं वर्णप्रसादक्षमं ॥ दुर्नामग्रहणी-  
विकारशामनं मंदानलोद्दीपनं चक्षुष्यं नवर्गव्यतः परमि  
दं हृद्यं मनोहारि च ॥

टी० ॥ ॥ ह्यशीचें तूप उत्तम, धैर्यकर, सौरव्यप्रद, कांतिकर, वायु कफ यांचें नाशक, बलप्रद, वर्ण स्वच्छ करणवा विषयीं समर्थ; मुखव्याध, सं ग्रहणी यांचें नाशक, अग्निदीपन नेत्रांला हित, गार्दचें नव्ये तुपापे-  
क्षां हृद्य, मनोहर असें आहे.

मू० ॥ दीपनीयमजासर्पिश्चक्षुष्यंबलवर्धनम् ॥ का  
सेशवासेक्षयेवापि पथ्यं पानेषु तल्लघु ॥

टी० ॥ ॥ शोळीचें तूप अग्निदीपक, चक्षुष्य, बलवर्धक, रवोकला, श्वा स, क्षयरोग इतक्यांचें गार्द पथ्य पिण्यास लघु.

इति घृतवर्गः

मू० ॥ त्रिदोषघ्नं मधुप्रोक्तं मन्यत्थात्सन्निपातहं ॥  
हिक्काश्वासकृमिच्छर्दिमोहत्तृष्णाविषापहं ॥

टी० ॥ ॥ मध घात, पित्त, कफ यांचा नाशक आणखी सन्निपातनाशक; उन्चकी, श्वास, कृमि, ओकारी, मोह, तृष्णा, विष यांचा नाशक आहे.

इति मधुगुणाः

मू० ॥ शर्करासमवीर्यस्तदंतनिष्पीडितोरसः ॥ गुरु  
विदाहिविष्टं भीयांत्रिकस्तमकीर्तितः ॥

टी० ॥ ॥ दांतानी चावलेल्या उसाचा रस, वीर्यानें सारखरे सारखा, थं उ आहे आणि चरकांत पिळलेल्या उसाचा रस गुरु, विदाहि, विष्टं भी असा आहे.

मू० ॥ सक्षारो मधुरोऽतिमूत्रबहुलोरक्तस्य संशोधनो  
मेदोहानिकरोति पित्तशामनो वातघ्नविष्टं जनः ॥ श्लेष्मा  
पांजनयंश्च हृहणकरो बल्यः सदास्वास्थ्यं कृच्छोषघ्नो

विषहास्त्रपित्तशमनः सेव्यो विरेकेसदा ॥

टी० ॥ ॥ ग्वारद, मधुर, अतिमूत्रकर, रक्तशोधक, मैदोनाशक, अत्यंतपित्तशामक, वातहारक, अवष्टंभ करणारा, कफजनक, पुष्टिकारक, बलप्रद, सर्वदा स्वस्थता करणारा, शोष शमिवणारा; विष, पित्त, रक्त यांचा नाशक, रच घेतल्यावर सेवन करण्यास योग्य असा अस आहे.

इतिद्वंद्वगुणाः

मू० ॥ विष्णुमूत्रामयनाशनो ग्निजननः कंडुप्रमेहांतकृ  
स्निग्धः स्वादुतरो लघुश्चमहरः पथ्यः पुराणोगुडः ॥

टी० ॥ ॥ जुनागूळ हगवण, बहुमूत्र यांचा नाशक, अग्नि जनक; कंडू, प्रमेह यांचा नाशक, स्निग्ध, अत्यंत गोड, लघु, श्रमहारक, पथ्य असा आहे.

मू० ॥ दाहं निवारयति पित्तमपाकरो नितृष्णां छिनत्ति वि  
निहंति च मोहमूर्च्छां ॥ शोषं विनाशयति शोधयतींद्रि-  
याणि शीता सदा समधुरारव लुशरूढस्वेदा ॥

टी० ॥ ॥ खडीसारवर दाह, पित्त, तृषा, मोह, मूर्च्छा, शोष इतक्यांची नाशक आणि इंद्रिये शरूढ करणारी, मधुर अशी आहे.

मू० ॥ मूर्च्छामोहलृषास्य शोषशमनी दाहज्वरध्वंसनी  
श्वासछर्दिमदात्ययकूमहरी तृद्याचसंतर्पणी ॥ क्षी  
णैरेतसिषावकेचविषमेक्षीणेक्षतेहुर्बलेदुर्वारेपित्त  
रक्तपित्तकरादेसेव्यासिताशर्करा ॥

टी० ॥ ॥ पांढरी पिठीसारवर मूर्च्छा, मोह, तृषा, तोंडाची कोरड, दाह, ज्वर, श्वास, ओकरी, मदात्यय, ग्लानि यांची नाशक, हृद्युत्पत्तिकारक; क्षीणधातु, विषमाग्नि, अतिदुर्बलपणा, क्षत, अशक्तता, दुर्वार रक्तपित्त इतक्यांचे टायीं योग्य अशी आहे.

इतिगुडरवंडशर्करासिताशर्वरागुणाः

मू० ॥ कंडूहरं कान्तिविवर्धनं चक्षुर्विष्टं तनुरोपणं  
च ॥ कृमिनिहत्या हृत्शक्करि तैलकृतश्लेष्मसुखपाशं

टी० ॥ ॥ तिळांचें तेल कंडूहरक, कान्तिचाटिवणारें, भलवृद्धि करणारें, शरीराला साफ करणारें, कृमिनाशक; त्र्यंज, शक्कर यांचें करणारें, कफहर, वायुनाशक असें आहे.

सू० ॥ कटुषांसार्षपंतैलंकफशक्त्रानिलापहं ॥ लघु  
चौषांसकृत्स्यशक्तिष्टशोत्रणजंतुजित् ॥

टी० ॥ ॥ शिरसांचें तेल तिरवट, उष्ण, कफ, शक्त्र, वायु यांचें नाशक;  
लघु, कुष्ठ, मूळव्याध, व्रण, जंत यांचें उष्ण करून लावले असतां नाश  
क असो आहे.

सू० ॥ एरंडतेलंरुमिनाशनंचसर्ववशूलघ्नमरुत्प्रणाशं  
रुक्षापहंत्वापिरसायनंचपित्तप्रक्षौषानित्तशोधनंच ॥

टी० ॥ ॥ एरंडेल रुमि, शूल, वात, कुष्ठ, यांचें नाशक, रसायन, पित्तक्षोप,  
वायु यांचें शोधक असो आहे.

सू० ॥ वर्ध्याशुन्मानिलकफानुदरांविषमज्वरं ॥ वातशूल  
गजेंद्राणामेरंडस्नेहकेसरी ॥

टी० ॥ ॥ अंडवृद्धि, एल्म, घात, कफ, उदर, विषम ज्वर यांचें नाशक, वात-  
शूल, हेच गजेंद्र ह्याणजे हत्ती यांचा एरंडतेल हा सिंह आहे.

सू० ॥ आमवातगजेंद्रस्यशरीरघनचरिणः ॥ एकएवा  
प्रणीहताएरंडस्नेहकेसरी ॥

टी० ॥ ॥ आमवात हाच गजेंद्र ह्या हत्ती तो कसा की, शरीर हेच वन ह्या  
घरण्या यांचे वाई संचार करणारा याला मुख्य हनन करणारा एरंडाचा स्ने  
ह ह्याणजे तेल हा केसरी ह्या सिंह आहे.

सू० ॥ कटीतदनिकुंजेषुसंचरन्वातकुंजरः ॥ एरंडतेल  
शिहस्रगंधमाप्रायगच्छति ॥

टी० ॥ ॥ कटोरचा प्रदेश हाच निकुंज ह्या जागी याचेवाई संचार करणारा  
वात हान कुंजर ह्या हत्ती, एरंडाचें तेल हाच शिह याचा गंध घेऊन जातो.

इति एरंडतेलं

सू० ॥ सर्वधान्यसमावर्तजाताभिफलजानिच ॥ तैलव  
नानित्तलेपः रवजूकंडूविनाशकः ॥

टी० ॥ ॥ सर्वधान्ये एकत्र करून त्या पासून काढलेला स्नेह आणि फलां-  
पासून काढलेला स्नेह हे तैलासारखे सुगंधकारी आहेत; त्यांचा लेप रवजू  
ज, कंडू यांचा नाशक आहे.

इतितैलवर्गः



मू० ॥ व्रणशोधनसंधानंशोयणंवातलमधु ॥ त्रिदोष-  
घ्नमधुप्रोक्तंछर्दिश्वासविषापहं ॥

टी० ॥ ॥ मद्यं व्रणशोधक, संधानकारक, ह्य० हाड वगैरे सांधणांरं, जरबम  
भरून आणणारं, वालुळ असें आहे; आणि मध त्रिदोष नाशक, ओकारी,  
श्वास, विष घांचें नाशक आहे.

इतिमद्यगुणः

अथवमनम्

मू० ॥ गुडेनतुत्थकंदद्यादुष्णांवारिपिबेत्सुहुः ॥ पीत्वारा  
ठकषायवासिधुक्कृष्णासमन्वितं ॥ वमेत् ॥

टी० ॥ ॥ गुळाबरोबर शब्द केलेलें मोरचूत घावें आणि बर्नि बारंवार ऊन  
पाणी प्यावयास घावें ह्य० ओकारी होईल, अथवा गेळफळाचा काढा  
सैंधव आणि पिंपळी याणी युक्त करून घावा ह्यणजे ओकेल.

मू० ॥ रंगंठकणतुत्थानिमर्दयेद्वटिकान्नयं ॥ जीमूति  
फलतोयेननीलकंठोभवेद्रसः ॥ सशर्करंवल्लयुग्मंछ  
र्दनाज्वरनाशनं ॥ पित्तादींश्चज्वरश्वासहिध्माका-  
सादिदोषजित् ॥

टी० ॥ ॥ रसगंधकठेकण तुत्थदेवडांगरीफलरसेनमर्दनं. टी० ॥ ॥ पारा,  
गंधक, मोरचूत हीं शब्द घेऊन देवडांगरीचा फळाचे रसांत तीन घटि  
का खलावीं ह्य० हा नीलकंठसंज्ञक रस होतो; नंतर दोन दोन वाल प्र  
माणाचा गोळ्या करून सारबरोबर एक गोळी घ्यावी ह्यणजे वम  
न होऊन पित्त, कफ, ज्वर, श्वार, कास इत्यादि दोष दूर होतात; मूळाम-  
ध्ये (रंगं) असें आहे त्याची वीका (रं) शब्देंकरून रस (गं) शब्देंकरून  
न गंधक घेऊन रसगंधक असी केळी आहे, तोच अर्थ प्राकृतांत पा-  
रागंधक असा केला.

इतिनीलकंठवमनम्

अथरेचनम्

मू० ॥ त्रिघृत्सैंधवशंठीनांचूर्णमुष्णांबुरेचनम् ॥ व्योषदं

## तित्रिचस्यथ्यानीलीनिर्गुडिकाथवा ॥

टी० ॥ ॥ पादरे तेड, सेंधव, संठ या तिहीचे चूर्ण उष्णापाण्याबरोबर घा-  
वें, रेंच होईल; अथवा संठ, मिथ्यें, पिंपळी, दांतिमूळ, तेड, हिरडा, नीळ, नि-  
र्गुडी इतक्याचें चूर्ण ऊन पाण्यांत घ्यावें.

मू० ॥ हरीतकीभिः कथितकषायदंत्यग्निदुष्णाविडचूर्ण  
मिश्रं ॥ विरेचनंतद्रुबुतेलमिश्रंनिरत्यययोज्यमधामय  
घ्नम् ॥

टी० ॥ ॥ बाळहिरड्यांचा काटा, दांतिमूळ, चित्रक, पिंपळी, बिडलोण,  
इतक्या चूर्णांनी मिश्रित करून त्यांत एरंडतेल घालून घ्यावा हा० रेंच  
होईल, हा रेंच विकार न करितां रोग नाशक आहे.

मू० ॥ रसंगंधंचमरीचंदंक्वणंनारागप्रथा ॥ जेपाल  
बीजसंयुक्तक्रमेणद्विगुणंभवेत् ॥ मर्दयेदंतिनीरे  
णत्विच्छाभेदीरसः स्मृतः ॥ वल्लद्वयममाणेनपिबेच्चो-  
ष्योदकमुहुः ॥ रेचनज्वरगुल्मस्यवातशूलनिवारणं ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंध, मिथ्यें, टाकणरवार, संठ, हिरडा, जेपाळ हीं औषधें  
क्रमानें द्विगुणित घ्यावीं हा० पारा एकभाग, गंधक दोनभाग, मिथ्यें चार  
भाग, या प्रमाणें घेऊन दांतिमूळाचे काढ्यानें रबल करून हा इच्छाभेदी र-  
स होतो, दोनवाळ प्रमाणांनें घ्यावा; वर्ति वारंवार ऊनपाणी प्यावयास घा-  
वें क्षणजे रेंच होतील, आणि ज्वर, गुल्म, वात, शूल, यांचें निवारण होईल.

## इतिइच्छाभेदीरसः

मू० ॥ रसभागोभवेदेकोगंधंचद्विगुणंभवेत् ॥ टंक्वणस्य  
त्रयोभागाः शृंगवेरंचतुर्गणं ॥ मरीचंपंचभागंचषट्भा-  
गाचहरीतकी ॥ जेपालसप्तभागंस्यात्सूक्ष्मचूर्णानिका  
रयेत् ॥ भृंगराजरसेनैवरवल्बेनिक्षिप्यमर्दयेत् ॥ चण  
प्रमाणावटिकागुडेनसहभक्षयेत् ॥ उष्णसेकादिकंकु-  
र्यादुष्णांवारिपिबेच्चुहुः ॥ आमातरचनंकुर्यादजीर्णज्वर  
नाशनम् ॥ जलोदरकामलांश्चोपशूलविनाशनम् ॥  
रसश्चिनाभिः रव्यातः शूलपांडुदरहरेत् ॥

टी० ॥ ॥ एक भाग पारा, दोन भाग गंधक, तीनभाग टाकणरवार, चार भाग

संज्ञ, पांच भाग भिन्नें, साहा भाग हरीतकी, सात भाग जेफाळ, हीं औषधें घेऊन बारीक चूर्ण करून भाक्यान्ना रसांत खलामध्ये खळून चण्या भ्रमाणे गोळ्या कराव्या; गळाबरोबर एक गोळी भक्षण करावी, नंतर ऊन पाण्याचे पोचंड्याने वंगैरे शेकावे, चारंवार ऊन पाणी घ्यावे ह्य० आंव पडे तोंपर्यंत रच होईल आणि जलोदर, काशीण, सूज, तिडीक, पांडू, उदर, शूल, यांचा नाश होईल; घाला चिंतामणिरस असें हाणतात.

### इतिचिंतामणिरसः

सू० ॥ स्तंभनरेचनोत्तेचदध्योदनश्चोदनं ॥ अहिफेनो  
थवानंदभैरवोवाभियोजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ रेच पुरेसे झाल्यावर दहीभाज किंवा तूपभाज खावा, अथवा अफु खावी, अथवा आनंदभैरव मात्रा खावी.

### अथनस्यं

नस्यंविधेयंगुडनागरेणजलेनवासैंधवपिप्लीनां ॥ घ्रा  
णस्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिकंठश्रवणागयेषु ॥

टी० ॥ ॥ आल्याचे रसांत शूळ घालून नाकांत घालावा, अथवा पिप्ली आणि सेंधव पाण्यांत उगाळून नाकांत घालावे, घाला नस्य असें ह्य० हाणतात; हे नस्य नाक, मान, हनवरी, बाहु, पाठ, डोके, डोळे, गळा, कान इतक्या ठिकाणीं रोग झाले असतां करावे.

### नस्यनिषेधः

सू० ॥ भक्तवत्यथवास्नानेनस्यंयोज्यंनकर्हिचित् ॥ कृते  
नस्येशिरःस्नानंरोगादींश्चवियोजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ नस्य जेवल्यावर किंवा स्नान केल्यावर लागलेच घालूनये, - आणि नस्य घातल्यावर डोक्यावरून स्नान करूनये, केले असतां रोगादिक उत्पन्न होतील.

### अथरक्तस्त्रावः

सू० ॥ रक्तप्रभावात्प्रभवतिरोगास्तद्वैकृताद्वैकुरुतेज्य  
रादीन् ॥ तन्मोक्षणंतुंबिकयाचशृंग्याजलौकियावापि  
शिराविमोक्षात् ॥

टी० ॥ ॥ रक्ताचे सामर्थ्याने रोग उत्पन्न होतात, ते दुष्ट झाले असतां

ज्वरादिक्रोग उत्पन्न कर्ते, ह्यणून भोपळा, किंवा शिंग, किंवा जळवा, किंवा शिरावेध इतक्या प्रकारांतून जो जेथें योग्य असेल त्या प्रकारानें रक्त काढावें.

इतिरक्तस्त्रावः

इतिचिकित्सासारिवैद्यकौशल्यं

समाप्तम्

अथरसोपरसशोधनमारणगुणाधिकारः

मू० ॥ कुमारीत्रिफलाव्योषचित्रकंनिंबुकंरसं ॥ दिनैकं  
मर्दितंक्षुत्वाशह्योभवेत्पारदः ॥

टी० ॥ ॥ कौरफडीचा रस, हिरदा, बहडा, आंबळकाटी, संठ, मिर्चें, पिंपळी, चित्रक यांच्या काढा; लिंबुरस, पारा यांच्या एक दिवस खळ करावा ह्यणजे पारा शब्द होतो.

मू० ॥ कर्कोटीमुसलीकन्याद्रवंदत्वाविशोधयेत् ॥

टी० ॥ ॥ कर्कोलीचा रस, सफेद मुसलीचा काढा, कौरफडीचा रस इतक्या बरोबर पारा खळावा ह्यणजे शब्द होतो.

मू० ॥ कुमार्याचनिशान्दूर्णैर्दिनमध्येविशोधयेत् ॥

टी० ॥ ॥ कौरफडीचा रस, हळदीची फकदी यांच्या बरोबर अर्धा दिवस पर्यंत पारा खळावा ह्यं शब्द होतो.

मू० ॥ कुरंतकांबुसंयोगादातपेमर्दयेद्रसं ॥ शह्योभवेत्त  
तःसूतःसर्वकार्याणिसाधयेत् ॥

टी० ॥ ॥ कौरांत्याचे पाल्याचे रसा बरोबर ऊनामध्ये पारा खळावा ह्यं शब्द होईल आणि सर्व कार्यांत उपयोगी पडेल.

इतिपारदशुद्धिः

मू० ॥ सद्गुग्गुभांडेचविलंब्यवस्त्रस्थितंनिरुध्वाथब-  
लिंपुटेत् ॥ दुग्धगतोसौरसजारणायरसेचयोग्यः  
सकलक्रियासु ॥

टी० ॥ ॥ भाड्यांत दूध घालून त्यांत गंधकाची पोचडी दुधांत बुडेल अशी

लोंबती देवाची, नंतर तोंड बंद करून पचवावा, दुधांत पडेल तो पाण्याचे जारणास मात्रा वगैरे करण्यास योग्य आहे.

### इतिगंधकशक्तिः

मू० ॥ मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गेण भाविते ॥ सप्तवारं प्रयत्नेन शक्तिं प्राप्नोति निश्चितं ॥

टी० ॥ ॥ मेंढीचे दुधांत एक वेळ खल करून, लिंबू, अम्लवेतस वगैरे अम्लवर्गाचा रसांत सात वेळ खळावा ह्य० हिंगुळ शब्द होतो.

### इतिदरदशक्तिः

मू० ॥ तालकं पोटलीं बध्नासमूत्रेकांजिके पचेत् ॥ दोलायंत्रेण यामैकंततः कूष्मांडजे रसे ॥ तिलतैले पचेद्यामं यामंचत्रिफळारसे ॥ दोलायंत्रे चतुर्याममेवं शक्यं नितालकः ॥

टी० ॥ ॥ हरताळाची पोचंडी बांधून दोलायंत्रामध्ये गोमूत्र आणि कांजी एके जागी मिळवून त्यांत प्रहरभर शिजवावा, नंतर कोहळ्याचे रसांत प्रहरभर, तिळाचे तेलांत प्रहरभर, त्रिफळ्याचे काढ्यांत प्रहरभर, या प्रमाणें दोलायंत्रांत चार प्रहर शिजवला असतां हरताळ शब्द होतो.

### इतितालकशक्तिः

मू० ॥ जयंतिकाद्रुवे दोलायंत्रे शक्यं न्यूनः शिला ॥ दिनमेकमजामूत्रे भृंगराजरसे पिवा ॥

टी० ॥ ॥ ऐरणीचे रसांत दोलायंत्रामध्ये मनशिळाची पोचंडी बांधून एक दिवस शिजवावा, अथवा शेळीचे मुतांत शिजवावा, अथवा माक्याचे रसांत शिजवावा, ह्यणजे शब्द होतो.

### इतिमनःशिलाशक्तः

मू० ॥ टंकणेन समं पिष्ट्वाऽथवा लघुपुटे पचेत् ॥ तुल्यं शब्दं भवेत्सौद्रं पुष्टित्वा विशेषतः ॥

टी० ॥ ॥ मोरचूत टंकणरवाचाचें बरोबर खळून लघु पुट घावें, अथवा मधांत खळून लघु पुट घावें ह्यणजे शब्द होतो.

### इति तुल्य शक्तिः

नरमूत्रे च गोमूत्रे जंभास्ते च ससौंधवं ॥ समाहं विदिनं

### वापिपक्वशुद्ध्यतिखर्परम् ॥

टी० ॥ ॥ मनुष्याचे सुतात, किंवा घोड्याचे सुतात, किंवा गार्डेचे सुतात, सात दिवस किंवा तीन दिवस कल खापरी भिजन घालावी, मूत रोज नवे असावे किंवा लघु ईडलिंबाने रसांत सेंधव घालून, सात दिवस किंवा तीन दिवस भिजन घालावी ह्यणजे शक्य होतो.

### इतिखर्परशुद्धिः

अगस्तिपत्रनिर्घासैः शिगुमूलैस्तपेषितम् ॥ तन्मध्ये  
पुटितंशुद्धंनिंबुजास्लेनेपाचितम् ॥

टी० ॥ ॥ अगस्त्याचे पानांचा रस काढून त्यांत, शेवग्याचे मूळ उगाळून त्याचे पुट माक्षिकास घावे, ह्यणजे माक्षिक शक्य होतें; अथवा लिंबाच्या रसांत भिजवून पक्क करावे, ह्यणजे लालहोई तोंपर्यंत तापवावे, ह्यणजे शक्य होतें.

### इतिमाक्षिकशुद्धिः

गोदुग्धेन्निफलाह्वाथैर्भृंगद्रवैश्चमर्दयेत् ॥ आतपेदि  
नमेकैकंशुद्धंशुद्ध्यच्छिलाजतु ॥

टी० ॥ ॥ गार्डेचे दुधांत, निफल्याचे काढ्यांत, माक्याचा रसांत उनामध्ये एक एक दिवस शिलाजिताचा खल करावा, शक्य झाला ह्ये शक्य होतो.

### इतिशिलाजतुशुद्धिः

स्वेदयेद्दोलिकायंत्रेजयंत्यास्वरसेनतु ॥ मणिसुक्ताप्र  
वालानितथारत्नान्यशेषतः ॥ क्षणाद्विविधवर्णानि-  
द्रियंतेनान्नसंशयः ॥

टी० ॥ ॥ दोलायंत्रामध्ये ऐरणीचा रस घालून हिरा, मोती, प्रवाल, संपूर्ण रत्ने यांना स्वेदन करावे, ह्यणजे त्या रसाची वाफ त्यांना घावी, ह्यणजे शक्य होऊन मारण होतें.

अन्यच्च ॥ उक्तमाक्षिकवन्मुक्ताप्रवालानिचमारयेत् ॥  
वज्रवत्सर्वरत्नानिशोधयेन्मारयेत्तथा ॥

टी० ॥ ॥ माक्षिकाप्रमाणें मोती, प्रवाल, यांचें मारण करावे; आणि हिच्याप्रमाणें सर्व रत्नांची शुद्धि, मारण करावे.

### इतिमणिसुक्ताप्रवालरत्नशुद्धिः

स्नेच्छंस्याद्दिमलाम्लसैंधवजलेपकंविशद्वंभवेत् ॥  
तुल्यंटेकणसंयुतंसमुदितक्षौद्रेणवासंयुतम् ॥ निर्दोषं  
षविषतिंदुकंतुषजलेक्षिस्वात्रिघसंविषेतेनैवाद्यवि-  
प्रीतकस्यनिहितंककुषकंटेकणात् ॥

टी० ॥ ॥ तांबें लिंबादिकांच्या रसांत सैंधव घालून त्यांत भिजत टाका  
वें ह्यणजे शक्य होतें. मोरचून टांकरणवारा बरोबर खलावें, अथवा  
मधाबरोबर खलावें ह्यणजे शक्य होतें. कुचला माताचा कोंडा पाण्यांत  
घालून त्यांत तीन दिवस भिजत टाकावा ह्यणजे शक्य होतो. विष ह्यण-  
जे बचनाग अफु इत्यादीक कुचल्याप्रमाणें शक्य होतें, अथवा बेहेड्याचे  
काढ्यांत भिजत घालावें ह्यणजे शक्य होतें, कंकुष ह्यणजे नाकलेंह टां  
करणवारानें शक्य होतें.

मू० ॥ कासीसंटेकणंशंखवरादागौरीकंपृथक् ॥ नीलां  
जनंधनंधर्मेशकंस्थोज्जंभनीरगाय ॥

टी० ॥ ॥ हिराकस, टांकरणवार, शंख, कवडी, मोर, करगा हीं लिंबाच्या रसांत  
त घालून उनांत ठेवावीं, घट्ट झालीं ह्यणजे शक्य होतात.

मू० ॥ विद्रुमंमौक्तिकंशक्तिसौराष्ट्रीचाम्जंगमः ॥ इत्या  
द्यम्लेनशक्यंस्याच्छुद्धंचोपरसादिकम् ॥

टी० ॥ ॥ पोंवळें, मोति, शिप, तुरटी, सिसें इत्यादिक अंबट रसानें धुत  
लीं असतां शक्य होतात, आणि उपरसादिक ह्यणजे नेरू, शिलाजीत इ  
त्यादिकहीं, आम्ल रसानें धुतलीं असतां शक्य होतात.

मू० ॥ जेपालंनिस्तपंकुलादुग्धेदोलायुतंपचेत् ॥ अं-  
तर्जिह्वांपरित्यज्यद्युज्याच्चरसकषेण ॥

टी० ॥ ॥ जेपाचाचें बी यांचा मगज काढून दोलाघनांत दुधातर्धें शिजवा  
वा, आणि आंतल्या जिह्वा काढून टाकाव्या, ह्यणजे शक्य होतो.

इतिउपरसादिशादिः

अथस्वर्णादिधातु शोधनकारणम्

स्वर्णतारौताम्रतागौवंगंकांतंनवीक्ष्याकम् ॥ सुडांतमष्ट  
धालोहंकांस्यारपचकंयिधा ॥ तैलतंभ्रगवामूत्रकाजिकंन  
कुल्लिथंके ॥ ससधातमनिवांशत्सर्वलाहंयिप्रकृद्भवति ॥

टी० ॥ ॥ सोनें, रुपें, चांबें, सिसें, कथिल, कांतलोह, तिरवें, ओरवंड हीं आठ प्रकारचीं लोहें; कांसें पांच प्रकारचें; पितळ तीन प्रकारचें; या सर्व धातूंचा लोह असें ह्यणतात, हें सर्व लोह, ताक, गोमूत्र, कांजि, कुळित्याचा काढा, या प्रत्येकांत तापवून सातवेळा घिसवावें ह्यणजे शक्य होतें.

### इतिस्वर्णादिधातुशोधनम्

स्वर्णपत्रसमंतागभस्मनिबुजलेपितम् ॥ त्रिवारग-  
जपुटेचसुवर्णभस्मताम्रजेत् ॥

टी० ॥ ॥ सोन्याचे पत्रे करून त्याचे बरोबर शिशाचें भस्म घेऊन लिंबाचे रसांत कालवून त्या पत्र्यांचा लेप करावा, नंतर तीन वेळ पुर द्यावें ह्यणजे भस्म होतें.

### इतिसुवर्णमारणम्

माक्षिकंदरदनिबुजपुतलेप्यरोप्यदलसंचयंपुटेत् ॥

द्वित्रिवारमथभस्मताम्रजेत्पातकौघद्वशंकरस्मृतः

टी० ॥ ॥ माक्षिक, भस्म, हिंगुळ हीं लिंबाच्या रसांत कालवून रुप्याचे पत्र्यांचा लेप करावा आणि दोन तीन पुटे द्यावीं ह्यणजे भस्म होतें, जसें शंकराचे स्मरणानें पातकाचें भस्म होतें.

### इतिरोप्यमारणम्.

सू० ॥ तांभ्रपादांशतः सूतंताम्रतुल्यंचगंधकम् ॥ कन्या

रसेनसपिस्वाताम्रपत्राणिलेपयेत् ॥ निक्षिप्यहंडिका

मध्येशरावेणनिरोधयेत् ॥ हंडिकापट्टनापूर्यपचेद्याम

त्रयंभिषक् ॥ स्वांगशीतंविचूर्ण्यथवांतिदौषविवर्जित

म् ॥ अन्यच्च ॥ गंधकत्रिगुणेनाथगजपुटेनमारणम् ॥

अन्यच्च ॥ ताम्राद्विगुणभागेनबलिनागजपुटेपचेत् ॥

टी० ॥ ॥ तांब्याचे चतुर्थीशे फरा, आणि तांब्याचे बरोबर गंधक घेऊन, दो घांती कज्जली करून, कोरफडीचे रसांत कालवून तांब्याचे पत्र्यांस लेप करावा नंतर ते पत्रे शरावांत घालून मूत्र कपडा करून एका हंडीमध्ये स्वाली वर मीठ घालून ती शराव वेवावा नंतर ती हंडी जुलीवर देऊन तीन प्रहर अग्नि द्यावा, शरीरा प्रमाणें थंड झालें ह्यणजे खळून वेवावे, वांतिरहीन होतें. दुसरा प्रकार, तांब्याचे पत्र्यां ॥ दंगळ पत्र्यांचा लेप करावा आणि गजपुट द्यावें; तिसरा प्रमूर्त्रणभाष्यपुनः ॥ एक घेऊन, पूर्वी प्रमा



जें कृति करून गज पूट घावें, स्वांगशीत झाल्यावर खळून ठेवावें. इ.तां.भा.

**घोषालवर्तुलेस्ताम्रसत्वंहन्याच्चयुक्तितः ॥६॥ ॥**

टी० ॥ ॥ कांसें, हरताळ, टाकणखार आणि तांबें हीं चार एकत्र करून मुशींत घालून फुकावें ह्मणजे सत्व निघते.

**मू० ॥ सत्वंचरसकादीनांनिहन्यात्ताम्रवत्सदा ॥ ॥**

टी० ॥ ॥ कळखापरी इत्यादिकांचें सत्व तांम्राचे सत्वा प्रमाणें काटावें. इ.स.पा.

**ताम्रवह्नौषमारंचशोधयेन्मारयेद्विषकू ॥**

टी० ॥ ॥ तांब्या प्रमाणें कांसें आणि पितळ यांचें शोधन आणि मारण करावें.

**इतिकांस्यपित्तकमारणं.**

**मनःशिलागंधसुताटरूषतोयपुतंनागदलंबिमृष्टं ॥ त्रि**

**भिःपुटैःकुंभमितेःप्रयातिभस्मत्वमेतत्प्रवदंतितज्ज्ञाः ॥**

टी० ॥ ॥ मनशीळ गंधक हे आडूळशाचे रसांत खळून शिशाचे पत्रे शरदू करून त्यांना लेप करावा, आणि तीन गज पुटें घावीं ह्मणजे भस्म होतें.

**वंगंसार्वपयस्ताल्लिसंशुभ्रं पुटैस्त्रिभिः ॥ श्रियतेभ्या**

**ध्रुवे.ब्रह्मकाष्ठघर्षणयोगतः ॥**

टी० ॥ ॥ रुईचे तिकांत हरताळ खळून कथिलाचे पत्र्यांना लेप करून शक झालें ह्मणजे रवापरांत घालून जुलीवर ठेऊन खालीं अग्नी घावा, आणि पळसाचे लांकडांनें टवळावें अशीं तीन पुटें घावीं ह्म० वंग भस्म होतें.

**पलाशद्रवयुक्तेन वंगपत्राणिलेपयेत् ॥ तालेनपुटि**

**तंभस्मत्रिवारंजायतेध्रुवम् ॥**

टी० ॥ ॥ पळसाचे रसांत हरताळ खळून कथिलाचे पत्र्यांला लेप करून तीन पुटें घावीं ह्मणजे भस्म होतें.

**इतिवंगमारणम्**

**कांततीक्ष्णोदमुंडंचपत्रीकृत्यप्रयत्नतः ॥ त्रिफलाकल्क**

**तोयांतस्तमनिर्वापितंपुनः ॥ यावच्छौर्यंतिपत्राणिकु-**

**र्यान्नावदंतहनः ॥ त्रिफलाकल्कसंमिश्रशारावेत्रिश्रवापु**

**देत् ॥ लोहंवारितरंतेन जायते सर्वरोगजित् ॥ ॥**

टी० ॥ ॥ लोहंकांत, देपचक्रिधा ॥ तेल्लिषांतून ज्याचें भस्म कर्तव्य असेल त्यांचे पत्रे काससघातमनिर्वापित्साण्यांत तापवून विझवावें जों प

येत पत्रे शीर्षा होतील ह्यणजे तुकडे पडतील ते पर्वत, मंतर ते चूर त्रिफ-  
ल्याचे कल्कांत मिश्र करून शरावांत घालून तीन पुटे घावीं ह्यणजे पाण्या  
वर तरेल असें भस्म होईल. आणि तें सर्व रोगांला जिंकील.

**इतिलोहमारणं.**

**मू० ॥ सूक्ष्मचूर्णमयः किट्टंतापितं रवर्परस्थितं ॥ निर्वा-  
पितं तु गोमूत्रेशुद्धस्यात्रिफलापुटेः ॥ सप्तभिर्योजये  
द्वैद्योमैडुरोगनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ लोखंडाचे किराचें चूर्ण बारीक करून खापरान्त तापवून गोमूत्रां  
त विझवावें ह्यणजे शुद्ध होतें, मंतर त्रिफल्याचा काट्यांत भिजवून सात  
पुटे घावीं, ह्यणजे रोगनाशक मंडुर होतो तो पैघानी योजावा. इ. किट्टमारणं.

**मू० ॥ क्षिप्त्वाक्षिस्वारनालैतत्संकुर्चाच्चरवर्परे ॥ विः-  
सप्तधापुटंचायत्कृत्वाशुद्धतिचापत्रकः ॥**

टी० ॥ ॥ अभ्रकाचे पत्रे खापरान्त तापवून वॉजींत विझवावे या प्रमाणें  
एकवीस वेळा केलें असतां अभ्रक शुद्ध होतो.

**मू० ॥ भागद्वयंहिशालीनामैकैकं कांजिकाभ्रयोः ॥ गृ-  
हीत्वाकर्पटेबध्वाकाराभ्यांमर्दयेत्ततः ॥ सुदृढसजलेपा-  
त्रेनलेपततिचूर्णकम् ॥ तस्माद्गृहीतयत्नेनशुद्धधान्या-  
भ्रमुंचते ॥**

टी० ॥ ॥ दोन भाग साल्मी, एक भाग अभ्रक, एक भाग कांजी असें घेऊन फ  
डक्या मध्ये पुरचुंडी बांधून ती पुरचुंडी पातेल्यांत पाणी घेऊन त्यांत हाता  
नीरगडन जोळावी, ह्यणजे पातेल्यांचे तबास अभ्रकाचें चूर्ण पडते तें त्यां  
तून चुकीने घेऊन वाळवावें, त्याला धान्याभ्रक असें ह्यणतात.

**मू० ॥ धान्याभ्रकरविक्षीरैरविमूलद्रव्येणवा ॥ पिप्प्लापि-  
प्ल्यापुटेत्याकात्सप्तधाम्निचतेपत्रकः ॥**

टी० ॥ ॥ धान्याभ्रक रुईचे चिकांत किंवा रुईचे मुळाचे रसांत खळून पुट  
घावें, अशीं सात पुटे दिलीं असतां अभ्रक मरतो. ( दुसरा प्रकार

**मू० ॥ कृष्णाभ्रंदहनेविशुद्धतिभ्रशंतकांजिकेतापितं ॥  
शुद्धतद्रविवारिणाघ्ननतरपिप्प्लादिनांतेपुटेन् ॥ कास  
घ्नस्वरसेनवाथवरयामूत्रेणभाष्यपुनः ॥ निश्चंद्रोपिमु**

## तोभवेत्तुघुतरक्षीरासुदः पंचभिः ॥

टी० ॥ ॥ रुष्णाश्वक अग्नीमध्यं फार तापवून कौजीमध्यं विज्ञवावा, ह्यणजे शब्द होतो; नंतर शक्क झाल्यावर रुईचे चिकान पुष्कळ खळून पुट घावें, अथवा कासविंघाचे रसांत खळून पुट घावें, नंतर त्रिफळ्याचे काढ्यांत खळून पुट घावें; नंतर गौगूत्रांत खळून पुट घावें; निश्वंद्र जरि झाला तरी रुईचे चिकान खळून पांच पुटें घावीं, ह्यणजे फार सूक्ष्म होतो.

इति अश्वक मारणम्

मू० ॥ पलमानंरसंशहंतावन्धानंचगंधकम् ॥ विधिवत्कज्जलीं कृत्वान्यग्रोधांकुरवारिणा ॥ भावनांत्रितयं दत्वाकाचकुप्यांनिधापयेत् ॥ निधायकच्छपीयंत्रेवालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥ दद्यात्तदनुमंदाग्निभिषग्यामचतुष्टयम् ॥ जायतेरससिंदूरतरुणारुणसन्निभम् ॥

टी० ॥ ॥ चार मोडे पारा शह घेऊन, तिनकाच गंधक घेऊन दोघांची कज्जली करून वडाचे पल्लवांचा रस काढून त्याचा तीन भावना घाव्या, नंतर कुपींत भरून ती कुपी बालुका यंत्रांत घेऊन बाळून पुरून चार प्रहर मंदाग्नी घावा, ह्यणजे सकाळीं जसा सूर्य लाल दिसतो या प्रमाणें लाल रस सिंदूर होतो. ॥ दुसराप्रकार ॥

रसगंधकयोः कृत्वाकज्जलींसमभागयोः ॥ नवसागरकंदत्वाकिं निज्जबीरवारिणा ॥ विमर्द्यत्रिदिनंयत्नात्कांजिकेनपुनःपुनः ॥ वृत्पर्यटावृतायांतुकाचकुप्यां विनिक्षिपेत् ॥ संरोध्यःवालुकायंत्रेसच्छिद्रेत्रिदिनंपचेत् ॥ समुद्धरेन्नालकरथंभस्मैद्रगोपसन्निभम् ॥

टी० ॥ ॥ पारा आणि गंधक समभाग घेऊन त्यांची कज्जली करून, त्यांत किंचित नवसागर वाळून लिंबाचा रस आणि कौजी यांचा तीन दिवस पर्यंत खळ करून, मत्कपडा केलेले कुपींत भरून ती कुपी बालुका यंत्रांत पुरून तीन दिवस अग्निघावा, नंतर कुपीचे गळ्याला लागलेला इंद्रगोप ह्यणून मृगाचे किडे असतात, त्यांचे सारवा लाल असतो तो काढून घ्या.

इतिरससिंदूरः

इतिशोधनमारणाधिप्रकारःसमाप्तः

अथोपयोगिनां गुणा अगुणाश्च

सूतोशुद्धतया गुणं न कुरुते बुद्ध्याग्निमाद्यरुमिच्छद्या  
रोचकजाड्यदाहमरणधत्तेनृणां सेवनात् ॥ शुद्धः स्या  
त्सकलामयेकशमनोदकपुष्टिकांतिप्रदो वृष्यो मृत्युवि  
नाशनो बलकरः कांताजनात्तदनः ॥

टी० ॥ ॥ अशुद्ध पारा सेवन केला असतां गूण तर कशीत नाहीं; परंतु कु  
ष्ठ, अग्निमाद्य, रुमी, ओकारी, अरुची, जाड्य, दाह, मरण इतके दोष करितो.  
शुद्ध पारा सेवन केला असतां सर्व रोग नाशक, वृष्टी स्वच्छ करणारा, कांति  
प्रद, वृष्य, मृत्युनाशक, बलप्रद, स्त्रियांस आनंद करणारा असा हेतो.

तापस्फोटांगसंकोचकफमारुतमेहकृत् ॥ अशुद्धस्ताल  
कः शब्दो भूतः प्रायोगहामृतम् ॥

टी० ॥ ॥ अशुद्ध हरताळ सेवन केला असतां, ताप, फोड, आंग आरखडणें,  
कफ, वायु, मेह, यातें करतो. आणि शुद्ध सेवन केला असतां हेच रोग दूर  
करितो; केवळ अमृत तुल्य आहे.

इतितालकगुणाः

यान्नो गान्मूर्ध्नि लोहानि संसिद्धानि मृतानि च ॥ तानेव  
कुर्वते शुद्धान्यमृतानि गुरूणि च ॥

टी० ॥ ॥ शुद्ध मारलेली लोहें ह्यणजे सर्व धातु हीं ज्या रोगाचा नाश  
करितात त्याच रोगांप्रत अशुद्ध, कच्ची, गरू, अशीं लोहें उत्पन्न करितात.

मू० ॥ आचुर्लक्ष्मीप्रभाधीस्मृति कर मखिलव्याधिविधं  
सिपुण्यं भूतावेशाप्रशांतिस्वरश्च सखदंसौरव्यमुष्टि  
प्रकाशि मांगयंचाशरीर्यंगदहरमजराकारिमेहप्रहारि  
क्षीणान्नुष्टिकारिस्पुटमतिकरणकारणवीर्यवृद्धेः ॥

टी० ॥ ॥ सोनें आणि रुपें आयुष्य, लक्ष्मी, प्रभा, धी, स्मृति यांनि करणारें;  
संपूर्ण रोग नाशक, पुण्यकारक, भूल संचार दूर करणारें, कामा प्रमाणें सखद  
देणारें, सौरव्याची पुष्टी करणारें, जरा नाशक, मेह नाशक, क्षीणाला पुष्ट करणा  
रें, बुद्धी स्वच्छ करणारें, वीर्य वृद्धीला कारण असें आहे.

इति सवर्णपौष्यगुणाः

मू० ॥ गल्मपांडुपरिणामशुद्धजिह्वरवनेत्रमिहरीरितो-

**घनं ॥ शीहकुष्ठजठरव्रणापहंश्लेष्मवातज्वरहंश्लचिता  
म्रम् ॥**

टी० ॥ ॥ शह्द केलेले तांब्याचें भस्म गल्म, पांडु, परिणामशूल, यांचें नाशक; लेखि, कृमिनाशक, शह्दिकारक, शीहा, कुष्ठ, उदर, व्रण, कफ, वायु, ज्वर, यांचें नाशक आहे. ॥ इतिताम्रगणाः

**मू० ॥ वंगंदाहहरंपांडुजंतुमेहविनाशकं ॥ तद्वनागं  
चतुर्नामिवातहृत्किंचिदुष्णाकृत् ॥**

टी० ॥ ॥ वंगभस्म दाह, पांडु, जंत, मेह यांचें नाशक आहे; या प्रमाणेच नाग भस्म अस्तून मूलव्याध वायू यांचें नाशक; आणि किंचित उष्ण आहे.

**मू० ॥ लोहंजंतुविकारपांडुपवनक्षीणत्वपित्तामयस्थौ  
ल्याशोप्रिहणीज्वरार्तिकफैजिच्छोफः प्रमेहः प्रणहत्  
॥ गल्मशीहविषापहंबलकरं कुष्ठाग्निमांघप्रणहत् ॥  
सौरव्यालंबिरसायनंमृत्तिहरंकातादिकित्तुंतथा ॥ ॥**

टी० ॥ ॥ लोहकांत, पोलाद, लोखंड, कीट यांचें भस्म जंतविकार, पांडु, वायु, क्षीणता, पित्तरोग, स्थूलपणा, सुखव्याध, संग्रहणी, ज्वर, कफ, शोफ, मेह, गुल्म, पांथरी, विष यांचें नाशक; बलमद, कुष्ठ, अग्निमांघ, यांचें नाशक; सौरव्य-कारक रसायन मृत्फ दूरकरणारें असें आहे. ॥ इतिलोहशुणाः ॥

**अशह्दमायुर्गगनंनिहन्यात्फानिलोत्थानकरंतथै  
व ॥ सचंद्रिर्गजंतुकरंतदत्रछेदायमंदाग्नलदंनृणांस्वात्**

टी० ॥ ॥ अशह्द अत्रक भस्म आयुष्याचें नाशक; कफ, वायु, यांतें करणारें असें आहे. चंद्रिका ह्यणजे चमक जागव्यें आहे ते जंत, मंदाग्नी यांतें करणारें, मनुष्यास मारणारें असें आहे.

**इत्यत्रकगुणाः**

**मू० ॥ अशह्दगंधोत्रमजाज्यकुष्ठदाहार्तिशोषंकुरुतेथ  
शह्दः ॥ विशेषतोमृत्फहरोग्निकृत्तरसायनः कुष्ठहरोरुजापदत्**

टी० ॥ ॥ अशह्द गंधक भस्म, जाज्य, कुष्ठ, दाह, शोष यांतें करणारा असा आहे. आणि शह्द गंधक विशेषें करुष मृत्फ नाशक, अग्निदीपक, रसायन, कुष्ठ, शूल, यांचा नाशक आहे.

**अन्यथ ॥ गौरीतेजः परमममृतं श्रातपित्तक्षयघ्नं प्रज्ञा**

बोधिप्रशमितजरं रुष्यमायुष्यमग्र्यम् ॥ बल्यंस्त्रिभ्रंरु  
चिद्रमकफं दीपनशीतवीर्यं तत्तद्रोगैः सकलगदहृद्योम  
सूतेद्वबधि ॥

टी० ॥ ॥ गंधक अमृत तुल्य, वातपित्त, क्षय यांचा नाशक, बुद्धिमद, जरा ना  
शक, रुष्य, केचळ आयुष्यरूप, बलप्रद, स्निग्ध, रुचिकारक, कफ न करणारा.  
अग्निदीपक, शीतवीर्य, त्या त्या अनुपानें करून सर्वरोग नाशक, अभ्यक्र आ  
पि पारा यांचा प्रतिबंध करणारा. ॥ इतिगंधकगुणाः ॥

इतिचिकित्सासारेरसोपरसशोधनमारणगुणाधिकारः समाप्तः ॥

अथज्वरादीनांनिदानचिकित्सामाह ॥

मू० ॥ दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससंभवः ॥ ज्वरो-  
घ्थापृथग्दृढसंधातागंतुजस्मृतः ॥

टी० ॥ ॥ दक्षानें अपमान केला झणून क्रुद्ध झालेला जो शिव त्याचि श्वा-  
सापासून आहे उत्पत्ति ज्याची असा आठ प्रकारचाज्वर, वातज्वर, पित्तज्वर,  
कफज्वर, वातपित्तज्वर, वातकफज्वर, पित्तकफज्वर, सन्निपातज्वर, आगंतुक  
ज्वर, याप्रकारेंकरून आहे.

मू० ॥ मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषाद्यामाशयाश्रयाः ॥ ब  
हिबहिर्निरस्यकोष्ठाग्निज्वरदास्यूरसानुगाः ॥

टी० ॥ ॥ मिथ्या आहार, विहार झणजे अकाळीं खाणें, किंवा शक्तिपेक्षां  
अधीक खाणें हा मिथ्या आहार, आणि शक्तिपेक्षां अतिव्यायाम करणें,  
किंवा अति फिरणें हा मिथ्या विहार; या मिथ्या आहार विहारें करून  
आमांश याचा आश्रय करून असणारे जे दोष ते जठराग्नीला बाहेर का  
ढून रस धातुगत होणारे ज्वर उत्पन्न करतात.

मू० ॥ सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपितामलाः ॥

टी० ॥ ॥ संपूर्ण रोगाला मळ कुपित होणें हें कारण आहे.

मू० ॥ अत्यंबुपानाद्विषमाशानाच्च दिवाशयाज्जागरणा  
च्चरात्रौ ॥ संधारणान्मूत्रपुरीषयोश्च षड्विः प्रकारैः प्र-  
भवन्ति रोगाः ॥

टी० ॥ ॥ अति पाणी पिणें, अकाळीं अति खाणें दिवसास निजणें, रात्रीस

जागणें, मूत्र बहै, यांचा अवरोध करणें, या साहा प्रकारांनीं रोग उत्पन्न हो०

**अथवातज्वरलक्षणोपचारः**

**मू० ॥** देहः कंठकितः सवारिनयनं च्छत्कं डराकर्षणं कंडुष्ण  
श्वसनं च शोषदशनं मूत्रं सवर्णं प्रभम् ॥ शैथिल्यं कौटि  
शोथनं स्थिरतनुः कुक्षौ च वातग्रहः ॥ स्याद्दौर्लभ्यं मुखम  
म्लमिच्छति गणैरेभिश्च वातज्वरः ॥

टी० ॥ ॥ शरीरामर झट्टा, डोळे पाण्यानें भरलेले, तदपास ओठ कंड, उष्ण-  
श्वास, शोथ, ओकरी, शून्य पित्तके, शिथिलपणा, कंबर हलकी पडणें, शरीर  
स्तब्ध, कुशीत नारा मारणें, मुख गोडीज, अंबट पदार्थावर इच्छा, इतक्या  
लक्षणांनि वातज्वर जाणावा.

**मू० ॥** नवज्वरे दिवा स्वप्ने स्थानाभ्यंगान्नमैथुनम् ॥ क्रो  
धप्रवातव्यायामकषायान्श्रविवर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ नूतन ज्वरामध्ये दिवस्वास निजणें, स्नान, अभ्यंग, अन्न, मैथुन,  
क्रोध, वारा घेणें, व्यायाम, काटा, इतकें वर्ज करावें.

**मू० ॥** शठीपुष्करमूलं च भाङ्गीरिंगीदुरालभा ॥ गडूची  
नागरंपाराकिराचकटुरोहिणी ॥ एपशक्यादिकः क्वाथः  
सर्ववातज्वरापहः ॥ कौसादिषु च सर्वेषु दद्यात्सोपद्रवेषु च

टी० ॥ ॥ ककौशा, पोरवरमूळ, भारंगमूळ, कांकडशिंशी, पमासा, गळबेल, सं  
ठ, पाहाटमूळ, किराईत, कुटकी, इतक्यांचा काटा सर्व वात ज्वर, खोकला इ  
त्यादीक उपद्रव सहीत जरीं असले तरीं त्यांचर घावा, याला शक्यादि  
काटा असें ह्यणतात. ॥ इतिशक्यादिः ॥

**मू० ॥** किराताब्जामृतो दीच्यबृहती ह्यगोक्षरैः ॥ सस्थि  
राकलशिविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥

टी० ॥ ॥ किराईत, नागरमोथे, गळबेल, वाळा, रिंगणी, मोतूरिंगणी, गोरख  
रू, साळवण, पित्तवण, संठ, इतक्यांचा काटा वात ज्वराचा नाशक आहे.

**मू० ॥** पिप्पलीसारिवाद्वाक्षशतपुष्पाहरेफाभिः ॥ क  
तः कषायः सगुडो हन्यात्पवनजंज्वरम् ॥

टी० ॥ ॥ पिंपळी श्वेतउपजमरी मनुका बटिशेयूर, रेणुकाबीज, इतक्यांचा का  
टा करून मूळ घालून घावा, ह्यणजे वातज्वराचा नाश करील. ॥ पिप्पळ्यादिः

मू० ॥ त्रिफलाव्योषसगुडाशर्करात्रिवृताथक्मू ॥ मोद  
कंप्रक्षयित्वातुपिबेच्चौष्णंजलंपुनः ॥ पार्श्वशूलरुचौ  
कासेज्वरेचानिलसंप्रवे ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, वेहडा, आंबळकाठी, संठ, भिरें, पिंपळी, गूळ, सारवर, नेड  
हीं सर्व एकएक भाग आणि नेड आधाभाग घेऊन यांचा लाडू करून रसाळ  
नंतर ऊन पाणी प्याचें ह्याजें कुक्षिशूल अरुची, रवोकला, वातज्वर हे  
दूर होतात. ॥ इतित्रिफलाद्योगोदकः ॥

### पित्तज्वरलक्षणोपचारः

मू० ॥ पित्तसंभ्रमतासुरवेकटकताश्वासोष्णतारक्तता  
सुचेतीव्रशिरोतिरंगदहनंपार्श्वेचबाधारतिः ॥ शोषः प  
श्येत्तिलपीततिभिररक्तेचनेत्रभ्रमिः कपोरोचकवि  
स्मयोविलपनैः पित्तज्वरलक्षयेत् ॥

टी० ॥ ॥ पित्तज्वराचेडाई भ्यांति, तोंड, रुडू, श्वास, उष्ण, मूत्र लाल, डोकें पार  
दुराणें अंगाचा दाह कुक्षिशूल, अरती, शोष, डोक्यापुढें काळें पिवळें काज  
वें, डोकें लाल, आंबळ कफ अरुची, विस्मय बडबड, इनकीं लक्षणें होतात;  
त्या लक्षणानीं पित्तज्वर जाणावा.

मू० ॥ द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिकाकाथः सशम्याकफ  
लोविदध्यात् ॥ प्रलापमूढीभ्रमदाहशोषतृष्णान्विते  
पित्तभवेज्वरेच ॥

टी० ॥ ॥ मनुका हिरडा, पित्तपापडा, भांगरमोथा, कुटकी, बाहाव्याचामगज,  
इतक्यांचा कतदा, बडबड, मूढी, आंबळ, दाह, शोष, तृषा, इतक्यानीं युक्त जो  
पित्तज्वर त्यांना ठाई द्यावा. ॥ इतिद्राक्षादिः ॥

मू० ॥ दुरालभापुर्पकद्वियंग्रभूनिंबवासाकदुरोहिणीजां  
काथंपिबेच्छकरयावगातृष्णास्त्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥

टी० ॥ ॥ धमासा पित्तपापडा, गहुळा, फिगईत, अडूळसा, कुटकी इतक्यांचा  
कादा करून त्यांत सारवर घालून, तृषा, रक्त, पित्तज्वर, दाह, इतक्यानीं  
युक्त असेल त्याणें घ्यावा. ॥ दुरालभादिः ॥

एकगवरबलुपैतिकज्वरंहतिपुर्पटकतः कषायकः ॥ चं  
दनोदकसहोषधास्वितश्चेत्तदाकिंनपुनर्विचारणा ॥



टी० ॥ ॥ तुसताच्च पित्तपापड्याचा काटा पित्तज्वराचा नाश करील, म  
ग चंदन, वाळा, सूर्य, पाणि युक्त केला असता नाश करील यांत काय सं  
शय आहे. ? ॥ पर्यटादिः ॥

**विदारिदाडिमंलोध्रंदाधिस्थंबीजपूरकम् ॥ एभिः प्रदि  
त्यान्मूर्धानंलड्दाहार्तस्यदेहिनः ॥**

टी० ॥ ॥ फई कोंहळा, डालिंब, लोध्र, कचट, माहाकुंग इतकीं घालून, तूपेनें,  
कळनें, पीडित झाला असलेल त्याचे मस्तकास लेप करावा.

**केसरंमातुलिंगस्यमधुसैंधवसंयुतं ॥ जिह्वातालुगल  
कुमशोषेमूर्धानिदापयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ माहाकुंगचे केशर, मधु सैंधव घालून कालवून जिह्वा, तालु, गळा  
कुम इतक्यांचे घई शोध पडला असतां गस्तकावर ठेवावे.

**उदुंबरशिफालिन्नातज्जलंसितयान्वितम् ॥ पीतंपित्त  
ज्वरंहंतिपटोल्यावाशिफाजलम् ॥**

टी० ॥ ॥ उदुंबराचा सुब्बा, गळवेळ, यांचा काटा सारवर घालून घ्यावा; अथ  
वा कडू पडवळाचा काटा, अथवा बडिशोफेचा काटा घ्यावा ह्याणजे पित्तज्वरा  
चा नाश होईल

**अथत्रेषाज्वरलक्षणोपचारः**

**नेत्रेवारियुतेगलयहसुतः श्वासोसुखेक्षारतापादौदाह  
युतौकरौचबहुलंमूत्रशिरोरोधनम् ॥ शोषः सर्वशरीर  
संधिषुमहान्नासावबाधारतिः ॥ स्वल्पस्वेदमिदंक्लेव  
रमहोसोयंकफारब्धोज्वरः ॥**

टी० ॥ ॥ डोळ्यांस पाणी, गळा दादलेळा, श्वास, तोंड खारट, हाता पायांमा दा  
ह, बहुमूत्र, मस्तक जड, शोष, शरीराचा संधींला आस, आंग जड, अरती, घा  
म फार थोडा, इतक्या लक्षणाची कफज्वर जाणावा.

**पिप्लीपिप्लीमूलंचव्यंचित्रंचनागरम् ॥ मरीचैला  
जमोदेंद्रयाटारेणुकजीरकम् ॥ भांगमिहानिंबफलं हिं**

**गुरोहिणीसर्षपम् विडंगातिविषामूर्चागणोयंकफनाशनः**

टी० ॥ ॥ पिंपळी, पिंपळमूळ चवक चित्रक सूर्य मिरें एलची ओंवा इंद्रज  
व पहाड मूळ, रेणुका बीज जिरें पारंगमूळ, कडुलिंबफळ, हिंश कुटकीशि

रस, वावडिंग, अतिवीष मोरवेल, त्या औषधांचा म्हण कफ नाशक आहे, हा  
पून कफज्वरावर त्याचा काढा द्यावा.

**पिप्लीपिप्लीमूलंचव्यचित्रकनागरम् ॥ पंचकोल  
मिदंप्रोक्तशोधनकफनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ पिपळी पिपळमूळ चवक चित्रक, संत, हें पंचकोल असे सांगि  
तले आहे; हें शोधन कफ नाशक आहे, हेही कफज्वरावर योग्य आहे.

**कटुकीपिप्लीमूलंमस्ताचैवहरीतकी ॥ गिरमालसमः  
काथःसर्वज्वरविनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ कुल्फी, पिपळमूळ, नागरमोथे, हिरडा, बाहावा, इतक्यांचा काढा  
सर्व ज्वरांचा नाशक आहे. ॥ इतिआरग्वध पंचकम् ॥

**पटोलत्रिफलातिक्ताशठीवासामृताभवः ॥ काथोमधु  
फतःपीतोहन्यात्कफरुतज्वरम् ॥**

टी० ॥ ॥ कटूपटवळ, हिरडा, देहेडा, आंबळकाठी, कुटकी, कचोरा, अडुळसा,  
गळवेळ, इतक्यांचा काढा मध घालून घेतला असता कफज्वराचा नाश क  
रील, ॥ इतिपटोलादिः ॥

**निदिग्धिकाच्छिन्नरुहोपकुल्यानिश्वेषधैःसाधितमंबु  
पीतम् ॥ हंतिज्वरंश्वासबलासकासशूलान्निमाद्यंजरानिलंच**

टी० ॥ ॥ सिंगी, गळवेळ, पिपळी, संत, इतक्यांचा काढा करून प्याले अ  
सतां ज्वर श्वास कफ खोकला, शूल, अग्निमाद्य, पोयातला वायु यांचा नाश  
करील ॥ इतिनिदिग्धिकादिः ॥

**भूनिंबनिंबपिप्ल्यःशठीशंठीशतावरी ॥ गुडूचीह  
तीचैतिक्ताथोहन्यात्कफज्वरम्**

टी० ॥ ॥ किराईत, कडनिंब, पिपळी, कचोरा, संत, शतावरी, गळवेळ, सिंग  
णी इतक्यांचा काढा कफज्वराचा नाश करील. ॥ इति भूनिंबादिः ॥

**अथवातपित्तज्वरलक्षणोपचारः**

**तृत्कंदेदहनंनिरोतिवमनंकुक्षोचिवातग्रहः ॥ श्वासोदा  
हविमोचनत्डरुचिदाहःसदानेत्रयोः ॥ कंडूस्वेदमती  
वविस्मयकरंकटुस्तमास्यंसदाधूचधूयलश्याषवर्णष  
थवावालेसपित्तज्वरे ॥**

टी० ॥ ॥ उरांत आणि घशांत जळजळ, डोकें दुखणें, ओकारी, कुशींत वारा मारणें, श्यास, दाह, जीव गुंडाळणें, तृषा, अरुची, डोळ्यांची आग, कंड, घाम, कडु अंबट असें चमत्कारिक तोंड, मूत्र धूर्ध्ववर्ण, अथवा काळें इतकीं वात पित्त ज्वरामध्यें लक्षणें होतात.

**गूडुचीपर्पटंमुस्ताकिरातंविश्वभेषजम् ॥ वातपित्तज्वरं  
रेदेषपंचभद्रमिदंराशम् ॥**

टी० ॥ ॥ गळवेळ, पित्तपापडा, नागरमोथे, किराईत, स्कंठ इतक्यांचा पंचभद्र असें ह्मणतात. याचा कारा वातपित्तज्वरावर घावा ॥ शनिपंचभद्रः ॥

**द्राक्षाकिरातामृत्वासकासतीक्ष्णाथंपिबेत्पित्तमरुज्वरंहरेत्**  
टी० ॥ ॥ मनुका, किराईत, गळवेळ, थडूळसा, कचोरा, इतक्यांचा कारा या वा ह्मणजे वात पित्तज्वर नाश पावेळ.

**छिन्नाकिराताब्दसविश्वपर्पटाःसवातपित्तज्वरहृन्निपीताः**  
टी० ॥ ॥ गळवेळ, किराईत, नागरमोथे, स्कंठ, पित्तपापडा, इतक्यांचा कारा वा त पित्तज्वराचा नाशक आहे.

**अथवातश्लेष्मज्वरलक्षणोपचारः**

**स्निग्धंधक्षारमुरवंशिरोव्यथयतेसर्वांगपीडाप्रवेत्नेत्रे  
चारियुतेकुरोतिवमनरोमांचताश्लेष्मणी ॥ दीर्घनि  
श्वसंतैतथातिदहनंचानिद्रदोषाकुलंमूत्रंफेनिलप  
ल्वलंनिगदितंवातज्वरेश्लेष्मणि ॥**

टी० ॥ ॥ बुळबुळीत, रवारट असें मूरव, मस्तकास पीडा सर्वांग दुखणें, डोळ्यांस पाणी, ओकारी, अंगावर रोमांच, नाकास शेंबूड, दीर्घश्वास, अतिदाह निद्रानाश, मूत्र फेंसट गधूळ, इतकीं लक्षणें वातश्लेष्म ज्वरा ची जाणावी.

**मुस्तापर्पटकेशंचीगुडुचीसदुरालभा ॥ कफवातारुचि  
च्छर्दिदाहशोषनिवारणः ॥**

टी० ॥ ॥ नागरमोथे, पित्तपापडा, स्कंठ, गळवेळ, धमासा, इतक्यांचा कारा कफ, वायु, अरुची, ओकारी, दाह शोष यांचा नाशक आहे.

**आरग्वधग्रथिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिःकृथितःकषायः  
साधेसश्लेकफवातयुक्तेज्वरेहितोदीपनपाचनश्च ॥**

टी० ॥ ॥ लाहावा, पिंपळसूळ नागरमोथे, कुटकी हिरडा इतक्यांचा काटा आमांश, शूळ, कफ, वात, घात्री युक्तजो ज्वर त्याचे वाई हिनकारक आणि दीपन पाचनही आहे. ॥ आरग्वधादिः ॥

क्षूद्रामृतानागरपुष्कराक्षैः कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे  
सर्वासकासारुचिपार्श्वशूलज्वरे त्रिदोषप्रभवेपिशस्यते

टी० ॥ ॥ रिंगणी गुळवेल संत पोस्वर मूळ इतक्यांचा काटा श्लेष्मा अत ज्वर श्वास, कास, अरुची, कुक्षिशूल, त्रिदोष ज्वर यांचा नाशक आहे.

अथपित्तश्लेष्मज्वरलक्षणोपचारः

नेत्रैः पश्यतिनीलपीततिमिरेरोम्णांतथोद्धर्षणं ॥

कंपोरोचकू विस्मयोनचरतिर्वन्नेकदुक्षारता ॥ पा

दोदाहयुतोतदागलग्रहश्चोन्निद्रवा तीसदामूत्र-

कुकुमपांडुरभिषगिदंपित्तेकफारव्येज्वरे ॥

टी० ॥ ॥ डोल्यानौ, निद्रें, पिबळें, काजवे पाहणें, रोमांच उभे राहणें, कंफ अरुची, विस्मय, अरति तोंड कडू खारट, पायांचा दहा, घसा धरलेखा, निद्रा नाश ओकारी, शूच तांबूस पांढरें इतक्या लक्षणानी पित्तश्लेष्म ज्वर जाणाचा

कंठकार्यमृताभार्गनागरेद्रयवासकम् ॥ भूनिंबचंद

नमुस्तापटोलकदुरोहिणी ॥ कषायंपाययेंदतंपित्तश्ले

षज्वरापहम् ॥ दाहत्प्यारुचिर्हिकाकासहृत्पार्श्वशूलदृत्

टी० ॥ ॥ रिंगणी गुळवेल, भारंग, संत, इंद्रजव, धमासा, किराईत, चंदन, नागरमोथा, कडूपडवळ, कुटकी, इतक्यांचा काटा पित्त श्लेष्म ज्वराचा ना शक आहे; आणि दहा, लूषा, अरुची, उचकी, खोकला, तृदयशूल, कुक्षिशूल, यांचा नाशक आहे.

पटोलचंदनमूर्वातिक्तापाठामृताकणाः ॥ पित्तश्लेष्मा

रुचिच्छर्दिज्वरकंडुविषापहः ॥

टी० ॥ ॥ कडूपडवळ, चंदन, मोरवेल, कुटकी, महाडमूळ, गुळवेल, पिंपळी, इतक्यांचा काटा पित्त, कफ, अरुची, ओकारी, ज्वर, कडू, विष यांचा नाशक आहे. ॥ पचोळादिः ॥

अमृतारिष्टकटकापुस्तेंद्रयवनागरेः ॥ पटोलचंदना

भ्यांचपिप्लीचूर्णयक्स्मृतः ॥ अमृताष्टकमेतच्च  
पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ छर्द्यरोचकट्टह्लासदाहत्  
ष्णानिवारणम्

टी० ॥ ॥ गजबेल, कडुलिंब, कुटकी, नागरमोथा, इंद्रजव, संत, कटूपडब  
ऊ, चंदन इतक्यांचा काढा पिपलीचे चूर्णसहित घ्यावा याला अमृता  
ष्टक असें ह्मणतात, हें अमृताष्टक पित्तश्लेष्म ज्वराचें नाशक आ  
हे; आणि ओकाशी अरुची ऊर दाटणें दाहा तृषा यांचें नाशक आहे

तिक्तोशीरबलाधान्यपर्पटांभोधरैः कृतः ॥ क्वाथः

पुनः समायातं ज्वरं शीघ्रं निवारयेत् ॥

टी० ॥ कुटकी, गजब, धणे, चिकणा, पित्तपापडा, नागरमोथा, इतक्यांचा का  
ढा उलटलेल्या ज्वरावर द्यावा ह्मणजे ज्वराचें निवारण लोकर होईल.

जीरकंकारवल्यंबुशीतपूर्वज्वरेहितम्

टी० ॥ ॥ जिरें आणि कारलीचा रस थंडी वाजून ज्वर येतो त्यावर द्यावा  
ह्मणजे ज्वर दूर होईल.

अथ सन्निपातज्वरलक्षणोपचारः

कासश्वासप्रमोहारुचिभ्रमकृशताः कूर्णयुग्मंसनादं

निद्रानाशोतिक्ष्णागरुतरमूदरं शीर्षसंध्यस्थिपीडा

दाहः शीतक्षणेन सततगलविरुक्कलोचनेस्त्रावयुक्ते ॥

निर्भग्नेचातिरक्तेप्रलपनमुदितलक्षणंसन्निपाते ॥

टी० ॥ ॥ खोकला, श्वास, मोह, अरुची, भोंवळ, कृशता, कानांत, शब्द हो  
णें निद्रानाश, अतिक्ष्मा, पोट अत्यंत जड, डोकें, संधी, हाडें यांचेवाई पी  
डा, क्षणानें दाहा क्षणानें थंडी, नेहमी गळ्यांत शब्द, डोळेस्त्रावयुक्त,  
औदलेळे, अतीलाक बडबड ह्या लक्षणानी सन्निपात ज्वर जणावा.

लक्षणांतरम्

क्षणेदाहः क्षणेशीतमस्थिसंधीशिरोरुजा ॥ सास्त्रावे

कलुषेरक्तेनिर्भग्नेचापिलोचने ॥ सस्वनोसरुजौकूर्णौ

कंदः शूकैरिवावृत्तः ॥ तंद्रामोहः प्रलापश्चकासश्वासांरु

चिर्भ्रमः ॥ परिदग्धारक्वस्प्रशाजिह्वास्त्रस्तांगतापरं ॥

धीवन्नरक्तपित्तस्यकफेनोन्मिथ्रितस्यच ॥ शिरसोऽलोद

नन्दृष्णानिद्रानाशोत्तदिव्यथा ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चि  
रादर्शनमल्पशः ॥ रुशल्वंचातिगात्राणां सततकंठकूज  
नं ॥ कोटानाश्यावरक्तानामंडलानांचदर्शनम् ॥ मूकत्वं  
स्रोतसांपाकोरुत्वमुदरस्य च ॥ चिरात्याकश्च दोषाणां  
सन्निपातज्वराकृतिः ॥

टी० ॥ ॥ क्षणांत दहा, क्षणांत शैत्य, हाडे, संधि, डोकें, इतक्या ठिकाणीं  
व्यथा, डोळे स्त्रावयुक्त लाल गधूक ओटलेले, कानांत शब्द आणि तिडी  
क, गळ्यांत कांटे टोचल्या प्रमाणें खरे डोळ्यांवर झांपड, मोह, बडबड,  
खोकला, श्वास, अरुची, भोंवळ, जिद्धा भाजल्या प्रमाणें, आणि खरख  
रीत, अंगांत शिथिलपणा, खारखाररक्तपित्त कफयुक्त, डोकें फिरणें, तृ  
ष्णा, निद्रानाश, उरांत दुखणें, घाम, मूत्र, मल, हें एखादे वेळेस थोडेंसैं  
असणें, शरीराला अति रुशाना, एक सारखा घसा वाजणें, अंगावर भग  
वर तांबड्या अशा गांधी चट्टे दिसणें, सुकेपणा, स्रोतांचा पाक, पोटा जड,  
चिरकालेंकरून दोषांचा पाक इतकीं सन्निपातज्वराची लक्षणे.

दोषे विरुद्धे नष्टे ग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ सन्निपात ज्व  
रोसाध्यः रुच्छुसाध्यस्ततो न्यथा ॥

टी० ॥ ॥ दोष वाटलेले आणि अग्नी अतिमंद असें असतां संपूर्ण लक्ष  
णांनी युक्त असा सन्निपात ज्वर असाध्य जाणावा. आणि याहून भिन्न  
प्रकारचा असेल तो कष्ट साध्य जाणावा.

सन्निपातज्वरस्यांते कूर्णमूले सद्गारुणः ॥ शोफः सं-  
जायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥

टी० ॥ ॥ सन्निपातज्वराचे अंती कर्ण मूलाचे ठायीं मोठा भयंकर शो  
थ उत्पन्न होतो त्यापासून एखादा सुक्त होतो.

पित्तकफानिलरुद्धादशदिवसद्वादशाहसप्ताहात्  
॥ हंति विमुंचत्याशान्निदोषजो धातुमलपाकात् ॥

टी० ॥ ॥ पित्त अधिक आहे तर, दाहा दिवसांनी कफ अधिक असेल तर,  
बारा दिवसांनी वायु अधिक असेल तर, सात दिवसांनी सन्निपात ज्वर  
धातुपाक झाला असतां मारील, आणि मलपाक झाला असतां सोडील.

सप्तमे दिवसे मासे दशमे द्वादशे दशे पिवा ॥ पुनर्धरित

रोभूत्वाप्रशमंयातिहंतिवा ॥

टी० ॥ ॥ सात दिवसानीं, किंवा दाहा दिवसानी, किंवा बारा दिवसानी सा  
स्निपात ज्वर अतिचोर होऊन शांत होतो किंवा मारतो.

सप्तमीद्विगुणायान्नवम्येकादशीतथा ॥ एषात्रिदो  
षमर्यादासोक्षायन्वधायन् ॥

टी० ॥ ॥ सप्तम्यां सात दिवस, चवरा दिवस, नऊ दिवस, अक्रा दिवस,  
ही मर्यादा सन्निपातज्वरास शोडण्यास किंवा पारण्यास सांगितली आहे.

दाहःस्वेदोभ्रमस्तृष्णाकंपोविड्भिदसंज्ञता ॥ कूजनंचा  
मिनेदग्ध्यशकृतिज्वरमोक्षणे ॥

टी० ॥ ॥ दाह, घाम, क्रम, तृष्णा, कंप, विदभेद, भ्रमनसणे, कण्हणे, अंगा  
स घाण फार हीं लक्षणे सन्निपातज्वर निघण्याचीं आहेत.

सन्निपातज्वरेपूर्वकुर्यादाभकफापहम् ॥ पश्चात्श्लेष्म  
णिसंक्षीणेशमयत्पित्तमारुतो ॥

टी० ॥ ॥ सन्निपात ज्वरा मध्ये पूर्वी आम, कफ, यांचे नाशक औषध घावें.  
नंतर कफक्षीण झाल्यावर पित्त वायु हे शमवावे.

लंघनंवालुकास्वेदोनस्यनिष्ठीवनंतथा ॥ अवलेहां  
जनंचैव प्राग्प्रयोज्यंत्रिदोषजे ॥

टी० ॥ ॥ लंघन, वालुकी वाफ, नस्य, ओकार शि येण्यास औषध, अवलेह,  
अंजन इतके उपाय सन्निपात ज्वरामध्ये पूर्वी करावे.

त्रिरात्रंपंचरात्रंवाद्दशरात्रमथापिवा ॥ लंघनंसन्नि  
पातेतु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥

टी० ॥ ॥ तीन दिवस किंवा षण्च दिवस किंवा दाहा दिवस आरोग्य दर्  
शन होई लीं पर्यंत सन्निपात ज्वरामध्ये लंघन करावे.

दोषाणामेवसाशक्तिर्लघनेयासहिष्णुता ॥ कश्चिद्दो  
षविमुक्तोपिलंघनंसहतेनरः ॥

टी० ॥ ॥ लंघना विषयीं जी सहिष्णुता ती दोषांचीच शक्ती आहे, को  
णी एखादा दोषापासून मुक्त झाला तथापि लंघन सहन करितो.

आदौचामविनाशायहितीयेपित्तनाशनम् ॥ तृतीयेक  
फ्रनाशश्चतुर्थेवातनाशनम् ॥ पंचमेचक्षुधोत्पत्तिः

षष्ठे चलधुगान्त्रता ॥ सप्तमे ज्वरपाकः स्यादष्टमे ज्वर  
नाशनं नवमे सर्वदोषघ्नं लंघनं कथ्यते बुधैः ॥

टी० ॥ ॥ पहिले लंघनाने आमनाश, दुसरे लंघनाने पित्तनाश, तिसऱ्याने कफ नाश, चवथ्याने वात नाश, पांचव्याने क्षुधा उत्पन्न होते, साहाय्याने शरीर हलके होते, सातव्याने ज्वरनाश पाक होतो, आठव्याने ज्वर नाश, नव्याने सर्व दोषांचा नाश, या प्रमाणे लंघनाचे गूण पंडितांनी सांगितले आ.

ज्वरे लंघनमेवादातु पदिष्टे मृते ज्वरात् ॥ क्षया निद्रया  
यात्रो धकामशोकश्रमोद्भवात् ॥

टी० ॥ ॥ ज्वराचे गर्थां पूर्वी लंघनच सांगितले आहे; परंतु क्षय, वायु, भय, क्रोध, काम, शोक श्रम इतक्यां पासून ज्वर उत्पन्न झाला असता लंघन करूं नये. ॥ इतिलंघननिषेधः ॥

आमाशयस्थोत्प्लाग्निं सामोमार्गान्पि धाय च ॥ विदधा  
तिज्वरदोषस्तस्मात् कुर्वीत लंघनम् ॥

टी० ॥ ॥ आमाशयाश्रित दोष अग्नीला स्वस्थाना पासून ऋष करून आम सहित रसादिकांचे मार्ग आच्छादित करून ज्वर उत्पन्न करतो या सादीं लंघन करावे. ह्यणजे आमादिकांचा नाश होऊन ज्वर निघतो. इतिलंघनहेतुः ॥

प्राणाविरोधिनाचैनं लंघयेनोपवासयेत् ॥ बलाधिष्ठा  
नमारोग्यं यदर्थे सत्क्रियाक्रमः ॥

टी० ॥ ॥ प्राण व्याकूलनहोता लंघन होत असल्यास करावे, केवळ लंघन ह्यणजे उपास करावा असें तात्पर्य नाही कारण कीं, बल आरोग्य स क्रिया हीं ज्या सादीं तो प्राण रक्षण केला पाहिजे.

तद्भ्रमारुतक्षत्तृष्णासुरवशोषत्रभान्विते ॥ कार्यबाले  
नृद्धे वा गर्भिण्यां न च दुर्बले ॥

टी० ॥ ॥ क्षयादी ज्वरां खेरीज लंघन निषेध, वायु झालेला, क्षुधा, तृषा, मुख शोष, त्रम इतक्यांनी युक्त बाल, रुद्ध, गर्भिणी दुर्बल. याणी लंघन करूं नये. द्वितीयलंघननिषेधः ॥

मृदुज्वरोप्लुपुर्देहश्चलितश्च यदा मलाः ॥ पक्वं दोषं वि  
जानीयाज्ज्वरे देयंतदोषधम् ॥

टी० ॥ ॥ ज्वर कधी, देह हलका, मलमद्युत्ती, दोष पक्व, इतके जेव्हां होईल तेव्हां



ज्वरास औषध द्यावे.

रुग्धापित्तादृतेनास्तिज्वरोनास्त्युष्णणाविना ॥ तस्मा-  
त्पित्तविरुत्यानिपिबेत्पित्तेधिकेधिकम् ॥

टी० ॥ ॥ रुग्धा पित्तावांचून नाही, जाणिव ज्वर उष्ण्या वांचून नाही, यास्तव  
पित्त विरुद्ध औषध प्यावे, पित्त अधिक असल्यास अधिक औषध प्यावे.

मातुलिंगार्द्रकरसंकोष्ठत्रिलवणान्वितम् ॥ नस्याद्वासि  
द्विवहितंनस्यंतीक्ष्णमयोजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ माहाबुंग आणि आले यांचा रस कोष्ठकोलिंजन, मीठ, संधेलोण, पा  
देलोण, यांचे नस्य करावे, पाणें कार्य नहोईलतर दुसरें तीक्ष्ण नस्य योजावे.

मधुकसारसिंधूत्थवन्वोषणकणाःसमाः ॥ श्लक्ष्णापि-  
ष्ठाभेसानस्यंकुर्यात्संज्ञापबोधनम् ॥

टी० ॥ ॥ मोहान्ना डीक, सेंधव, वेखंड, मिरे, पिंपळी, हीं समभाग घेऊन बारीक  
वांटून पाण्या बरोबर नस्य करावे, ह्मणजे बेशुद्ध झालें असतां, मनुष्य श  
रीवर येते.

शिरीषबीजगोमूत्ररुग्धामरिचसैंधवेः ॥ अंजनस्या-  
त्प्रबाधायसरसोनशिलावनेः ॥

टी० ॥ ॥ शिरस गोमूत्र, पिंपळी, मिरे, सेंधव, लसूण, मनशीळ, वेखंड, इत-  
क्यांचें अंजन करावे ह्मणजे शुद्ध गेली असतां येते.

कट्फलंपुष्करंशृंगीकृष्णान्वमधुनासह ॥ श्वासकास-  
ज्वरहरःश्रेष्ठोलेहःकफांतकः ॥

टी० ॥ ॥ कायफल, पोखरमूळ, कांकडशिंगी, पिंपळी, मध, इतक्यांचा लेह श्वा  
स, खोकला, ज्वर, कफ, यांचे नाशा विषयीं श्रेष्ठ आहे.

भूनिंबदारुदशमूलमहौषधादित्तैर्द्रबीजधानिकेभ्रुक  
णाकषायः ॥ तंद्रामलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादिसु  
क्तमरिचलज्वरमारुहंति ॥

टी० ॥ ॥ किराईत, देवदार, दशमूल ह्मणजे शालिपर्णी, पृथ्वीपर्णी, शिंगी, डोर  
ली, सरांदे, बेल, ऐरण, टेंदू, पहाडमूळ, शिवण, हीं दशमूळें संठ, नागरमोथे, कु  
टकी, इंद्रजव, धणे, गजपिंपळी, इतक्यांचा काटा तंद्रा मलाप खोकला अरुची  
दाह मोह श्वास इत्यादिकें करून युक्त मर्त्र प्रकारचा ज्वर याचा नाशक आहे.

भार्गीभूनिचनिंबैर्धनकदुकवचाच्यो धवासाविशाला ॥  
 रास्तानंतापटोलीस्तरतररजनीयाटलानिंदुवैश्च ॥ ब्रा-  
 ह्मीदावीगडचीत्रिवृतमतिविषायुष्करत्रायमाणेर्व्याघ्री  
 सिंहीकळिंमैस्त्रिफलसविद्युत्तैः कल्पितस्तुत्यभागेः ॥ का-  
 थोद्वात्रिंशानामानिभिरधिवदशाब्संनिपातानिहंति ॥ शू-  
 लंकासादिहिक्राश्वसनगुदरुजाध्यानविध्यंसकारी ॥ ऊ-  
 रस्तंभान्प्रवृद्धीगलगदमरुचिसर्वसंधिग्रहातिर्मातंगौ  
 घनिहन्याभृगरिपुरिहचेद्रोगजालंतथैव ॥

टी० ॥ ॥भारंग, किरार्ईत, कडुनिंब, नागरमोथे, कुदकी, वेसंड, सुंठ, धिरें, पिंपळी,  
 अडूळसा, कंवडल, रास्ता, धमासा, कडू पडवळ, देवदार, हळद, पांदरी पाडळ, टें-  
 बुरणी ब्राह्मी दारुहळद गळवेळ तेड अतिवीष पोखर मूळमेंदी बाघंरी डोर  
 ली इंद्रजव हिरडा बेहेडा आवळकाठी कचोरा इनकीं समभाग घेऊन काटा  
 करावा त्याला द्वात्रिंशानामा असें ह्मणतात. हा काटा तेषा सन्निपात शूलरुचो  
 कळा उचकी श्वास गूदरोग आध्यान उरुस्तंभ अंत्रवृद्धी गलरोग अरुची  
 सर्व संधिग्रह यांचा नाशक आहे. “ जसा सिंह हर्षाचे समुदाया प्रत नाशि  
 तो, त्या प्रमाणें हा काटा रोगाचे समुदायाप्रत नाशितो.

स्वेदोद्गमेभ्रष्टकुलित्थचूर्णेनिपातनंशस्तमितिव्रुवं  
 ति ॥ मृत्यश्चतस्मिन्वहुपिच्छलत्वाच्छीतस्यजंतोःपु  
 रतःसरत्वात् ॥

टी० ॥ घाम आला असतां कुलित्थ भाजून त्याचे पीठ अंगास लावावे;  
 त्याला निपातन असें ह्मणतात हें निपातन अवश्य करावें कारण सन्नि-  
 पात ज्वरामध्ये शैत्य झालें असतां, मृत्यू पुढें उभा आहे, घाम आला ह्म  
 णजे आंग चिकट होउन शैत्य होतें यास्तव करावें.

दाय्यंबुदस्तिक्तफलत्रिकंचक्षद्रापटोलीरजनीसनिंबा  
 ॥ काथोविदध्याज्वरसन्निपातेनिश्चेतनेपुंसिविबोधनार्थं

टी० ॥ ॥ दारुहळद नागरमोथा कुदकी हिरडा बेहेडा आवळकाठी रिंगणी  
 कडपडवळ हळद कडूलिंब इनक्यांचा काटा घावा ह्मणजे सन्निपात ज्वरा  
 मध्ये निश्चेतन जरी झाला तरी शक्यी घेऊन बरा होतो.

लशनंतिक्तकंकांडंभार्गीनातिविषातया ॥ नरमूत्रेणच

**क्वाथः सन्निपाते सूदारुणाः ॥**

टी० ॥ ॥ लसूण किराईत कांडवेल भारंग अतिवीष इतक्यांचा काढा मनुष्याचे मूत्रांत करावा हा तीक्ष्ण होतो, सन्निपात ज्वरांत घावा. ॥ लश्नादिः

**विषभागो भवेदेकोमरी चानांत्रयोधताः ॥ आरप्योपल  
जोभस्म षोडशांश समन्वितम् ॥ एकत्र मिलितं चूर्णं धू  
र्तस्वरसंभावितम् ॥ आतपेशोपितं तच्च शीतस्वेदहरे  
परम् ॥**

टी० ॥ ॥ बचनाग एकभाग, भिरें तीन भाग, रानशोणीचें भस्म सोळा भाग, तिहीचें चूर्ण एकत्र करून घोन्याचे रसांत भिजवून वाळवावें आणि आंगास लावावें ह्मणजे शीत्य घाम यातें दूर करतें.

**अथ वान्धका भ्रष्टाय वानी चूर्णमिश्रिताः ॥ वचोषण  
रजोयुक्ताः स्वेदसंशोषणाभताः ॥**

टी० ॥ ॥ भाजलेले हरभरे, आंवा, वेरवंड भिरें इतक्यांचें चूर्ण आंगास चोळावें, ह्मणजे घाम बंद होतो.

**उच्छुकां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया ॥ प्रलेपये  
त्सर्घतयात्सन्निपातात्मिके ज्वरे ॥**

टी० ॥ ॥ सन्निपात ज्वरा मध्ये जिह्वेला कांटा आला, किंवा फुटलीतर मनुका मधांत खळून तूप घालून जिह्वेला चोळावें ह्मणजे बरी होईल.

**सनागरं देवदारु रास्ना चित्रकपेषितं ॥ प्रलेपनमिदं श्रे  
ष्ठंगलशोफविनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ गळ्याला सूज आली असता संड, देवदार, चित्रक, रास्ना यांचा लेप करावा. इतक्यांचें नाशाप्रत होईल.

**कुलित्थं कूटफलं शंठीकारवीचसमांशकैः ॥ सरवोषा  
लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥**

टी० ॥ ॥ हुळगे, कायफल, संड, कडू जिरें हीं समांश इतक्यांचा लेप कर्णमूलावर सहन होईल असा उष्ण वारंवार करावा. ॥ इतिकुलित्थादिलेपः ॥

**इंग्रदिनिशा विशालसैंधवसरदारुविदुग्धैः ॥ दत्तः  
क्रमेण लेपो हरति महाकर्णकग्रंथिम् ॥**

टी० ॥ ॥ इंगणबेट, हळद, कोंडळ, सैंधव, देवदार, रुईचा नीक घांचा लेप क्र

र्ण मूलावर एकावर एक असा चारंचार करावा ह्य० कर्ण मूळ बरे होते.

**किरातंकटकापथ्याकणाकायफलं च ॥ उत्थूलनं  
त्रिदोषे च सदाशीत्ये च शस्यते ॥**

टी० ॥ ॥ किराईत, कुटकी, हिरडा, पिंपळी, कायफळ, वेरवंड, इतक्यांचे बा-  
रीक चूर्ण सन्निपातामध्ये अंगास लावावे, याला उद्धूलन असें म्हणतात.  
हे नेहमीचे शैत्यांत ही प्रशस्त आहे. ॥ इति उद्धूलनम् ॥

**कस्तूरीमणिवंजाजिलालान्वमधुनांजनम् ॥ तंद्रानि  
वारयेत्याश्लव्योषधमनंतथा ॥**

टी० ॥ ॥ कस्तूरी, भिरे, घोड्याची लाळ आणि मध, यांचे अंजन करावे म्हणजे  
तंद्रा दूर होते. आणि स्रंड, भिरे, पिंपळी हीं फार बारीक चूर्ण करून नाकांत  
ओवावे म्हणजे तंद्रा दूर होते.

**तुरंगलालासहितामनः शिलानिहंतितंद्रांसफुदंजनेन  
टी० ॥ ॥ घोड्याची लाळ आणि मनशीळ त्यांचे अंजन एकवेळ केले अस-  
तां तंद्रा दूर होते.**

**बभ्रुलपत्राणिहरीतकीचसंस्वेदितास्वेदविकारहंत्री ॥**

टी० ॥ ॥ बाभळीचीं पाने आणि हिरडा यांचे चूर्ण घाम आल्यावर अंगास  
कोळावे म्हणजे घाम आल्यावर जो विकार होतो तो होत नाही. इति अजमो.

**बिल्वोश्लिषंशः श्योनाकः काशमरीपाटलातथा ॥ शालि  
पर्णीसिद्धिपर्णीहृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ उभयंदशमूलंस्या  
त्सन्निपातहशोगणः ॥**

टी० ॥ ॥ बेल, ऐरण, टेंदू, शिवण, पाडळ, साल्मण, पिठवण, शिंगणी डोरली  
गोरवरू इतक्यांची जीं मूळे, त्यांस दश मूळ असें म्हणतात. यांचा काटा स-  
न्निपात नाशक आहे. ॥ इति दशमूलं ॥

**आर्द्रकस्वरसोपेतं सैंधवं सकटुत्रयम् ॥ आकंवेधारये  
त्रास्येभिष्टीवेद्यपुनः पुनः ॥ तेनास्पृष्टदयश्लेष्मान्या  
पार्श्वशिरोगलात् ॥ लीनोव्यरुष्यते शफोलाय वंचा-  
स्यजायते ॥**

टी० ॥ ॥ आल्याचारस, सेंधव, स्रंड, भिरे, पिंपळी, यांची गोळी करून तोंडां-  
त धरावी, आणि वरचेवर शौंकरा टाकावा; म्हणजे कुशींत, उरात, घशांत, मा

नेत, मस्तकांत जमून अडकलेला रुफ बाहेर निघून शरीर हलकें होते.

**सद्यस्त्रिपंचसाहाह्रशाहाद्वादशादपि ॥ एकत्रिंश  
दिनेः शक्यः सन्निपातीरुजीवति ॥**

टी० ॥ ॥ ताकाक किंवा तीन दिवसानी किंवा पांच दिवसानी किंवा सात दहा बारा एकवीस दिवसानी दोन निर्मुक्त झालेला सन्निपाती मनुष्य वांचतो.

**अम्लस्त्रिगोष्ठातीक्ष्णोः कूटमधुरसुरातापसेनाकषा  
यैः स्नादुक्रोधातिरूक्षैर्गरुतेरपिशिताहारसौहित्य  
शीतैः ॥ शोकव्यायामचिंताग्रहगणवनितात्वतरंगप्र  
संगैः ॥ प्रायः कुप्यंतिपुंसांमधुसमयशरद्वर्षणोसन्निपाताः**

टी० ॥ ॥ आंबट, स्निग्ध, उष्ण, तीक्ष्ण, निखट, मधुर, मद्य, ऊन घेणें, तुरट, रुचिकर, अतिरूक्ष, अति गरू, मांस, वृत्तिकारक, थंड, असे पदार्थ सेवन करणें, क्रोध, शोक, व्यायाम, चिंता, अनिष्ट ग्रह, बहुत स्त्रियांशीं संग, अतिमैथुन, इतक्या कारणानीं बहुत करून वसंत, शरत्, वर्षा, या तीन ऋतू मध्ये मनुष्याचे सन्निपात कुपीत होतात.

**अथागंतुज्वरलक्षणोपचारः**

**अभिचाराभिघाताभ्यामभिषंगाभिशापतः ॥ आ  
गंतुर्जायतेदोषैर्यथास्वंतंविभावयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ अभिचार ह्यणजे मात्रीक प्रयोग, अभिघात ह्यणजे काष्ठ, पाषाणादिकांचा प्रहार, अभिषंग ह्यणजे पिशानाची बाधा, अभिशाप ह्यणजे श्राप, ह्या कारणानी आगंतुक ज्वर उत्पन्न होतो त्या त्या लक्षणांनीं जाणावा.

**अभिचाराभिशापाभ्यांमोहस्तृष्णाचजायते ॥ भूता  
भिषंगात्कुप्यंतिभूतसामान्यलक्षणाः ॥**

टी० ॥ ॥ अभिचार आणि अभिशाप यां पासून जो ज्वर होतो त्यांत मोह, तृष्णा, असते. भूताभिषंगा पासून ज्वर होतो त्यांत भूता सारखां ज्यांचीं लक्षणें असे दोष कुपित होतात.

**वमनमरुचिःशोषः सर्वदोद्धारतृष्णात्तदयजठरबा  
धादाहसंतापमूर्छाः ॥ वदनविरसतास्याद्वात्रभंगोथ  
कंकेवदतिपरवशत्वंदोषसंभूततापम् ॥**

टी० ॥ ॥ ओक्कारी अरुची शोष टेंकरा तृषा पोटांत उरांत दुस्वपें दाह  
क्रोध मूर्च्छा तंड धिरस आंग मोडून घेणें दोळणें कर्कश बडबड इतके ल-  
क्षणांनी भूतभिषंगाचा ज्वर जाणावा.

**आभिनचाराभिशापोत्थो ज्वरो होमादिना जयेत् ॥ दा  
हः स्वस्त्वचनातीर्थे रुत्यातग्रहपीडनैः ॥**

टी० ॥ ॥ अभिनचार आणि अभिशाप यांचे ज्वर होम देवपूजा इत्यादिकें क-  
रून जिंदावे आणि पुण्याहवाचन तीर्थयात्रा उत्यात ह्यणजे तारे पडणें इ-  
त्यादीक ग्रहण यान्चे कांई स्नान यांणीं शांत करावा.

**भूतरिद्यासमुद्दिष्टैर्वेधावेशानताडनैः ॥ जयेद्भूताभिषं  
गोत्थमनुशांत्यात्मानवः ॥**

टी० ॥ ॥ पंचाक्षरी देवद्वषी वगैरे आणून त्यांकडून ताईतगंडा उतारे इ-  
त्यादीक करून भूताभिषंगापासून आलेला ज्वर धाळवावा.

**मधूकसांतंभरिचंसैंधवंपिपलीवचा ॥ संज्ञाप्रबोधनं  
नस्थदेपंभूतज्वरोसदा ॥**

टी० ॥ ॥ मोहान्ता डीक, भिरें सैंधव पिपली वेखंड यांचें नस्य भूत ज्वरा  
मध्यें शक्ती येण्याक यावें.

**निदिग्धसामानरिकाभूतजांक्षाशंपिवेक्षितपिच्य  
लीकं ॥ जीर्णज्वरारोचककासभूतवासाभिर्याद्यादि  
तपीनरेषु ॥**

टी० ॥ ॥ भिंगणी, संड, मज्जवेल, यांचा काटा पिपलीचें चूर्ण घालून घ्यावा,  
ह्यणजे जीर्ण ज्वर, अरुची, श्वास, खोकला, शूल, अग्निमांद्य, अर्दित वायु,  
पीनस हे जातांत.

**अथ विषमज्वररक्षणोपचारः**

**दोषोल्पोहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्थबाधुनः ॥ धातुमन्य  
तमंप्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥**

टी० ॥ ॥ ज्वरनिघालेल्या मनुष्यास दुपय्यापासून ल्य दो-  
तो, तो सात धातू पैदीं कोणत्या एका धातूप्रत प्राप्त हो-  
तो.

**शीतपूर्वः सविज्ञेयो दाहपूर्वीं शकं जम ॥ रोच च  
तुर्यः स्वात्विषमोन्यस्तजीप्यलीकृतं चूणं ॥ १:पी**

डांकुर्वेति बहुवासरम् ॥

॥

टी० ॥ ॥ थंडी वाजून येतो, किंवा दहा होऊन येतो, आणि नेहमी अस-  
तो हा एक, आणि एक दिवसानी, दोन दिवसानी, तीन दिवसानी, चार दि-  
वसानी येणारे असे चार त्यांला जीर्ण असें म्हणतात; भिळून पाच दिवस प्रका-  
रचे विषम ज्वर बहुत दिवस पीडा करतात.

यः स्याद नियताकालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥ वेगत  
श्रापिविषमोज्वरः सविषमो मतः ॥

टी० ॥ ॥ जा ज्वराला वेळेचा नेम नाही, आणि शीतानें किंवा उष्णानें अ-  
धीक होतो हा नेम नाही, कधीं अधिक येतो कधीं कमी येतो अशा ज्वरा-  
ला विषम म्हणतात.

मुस्तामलकराडूची विष्वान्चंद्रकारिकाश्च ॥ पी-  
तः सकृन्नाचूर्णमधुभ्यां विषमज्वरं हंति ॥

टी० ॥ ॥ नागरमोथे, आवळकाठी, गळवेळ, संठ, रिंगणी यांचा काढा म-  
ध पिंपळीचे चूर्ण घालून घ्यावा म्हणजे विषम ज्वराचा नाश होतो.

महौषधासृतासुस्ताचंदनोशीरधान्यकैः ॥ काथस्त-  
तीयकंहंति शर्करासधुयोजितः ॥

टी० ॥ ॥ संठ गळवेळ नागरमोथा चंदन बाजा धणे यांचा काढा साख-  
र मध घालून घेतला असता तृतीयक ज्वराचा नाश होतो.

वासाधान्नीस्थिरादारुधान्यनागरसाधितं ॥ सिताम-  
धुयुतंकुर्याच्चातुर्थकनिवारणम् ॥

टी० ॥ ॥ अडकसा आवळकाठी सालवण देवदारु धणे संठ यांचा का-  
ढा मध साखर घालून घ्यावा म्हणजे चातुर्थीक ज्वराचा नाशक आहे.

कन्याकर्तितसूत्रेण त्वपाभार्गस्य मूलिका ॥ रबौ बद्धा  
ज्वरं हंति तृतीयकचतुर्थकम् ॥

टी० ॥ ॥ कुमारीचे हातातून तोडलेले सूत घेऊन त्या सूतानें आघाड्या-  
ची सुळी हातास बांधावी, म्हणजे तृतीयक चातुर्थीक ज्वर हे जातात.

काकजंघाबलाश्याभाभृंगराजोपमार्गकाः ॥ एकैकं पु-  
ष्ययोगेन बध्नात्ताः ॥ वकं हरेत् ॥

टी० ॥ ॥ कण्ठारवशतंदोषपिंपळी, माका, आघाडा, त्यांतून एकेक पु-

व्य नक्षत्राचे ठावीं हातास बांधले असतां चातुर्थीक ज्वराचा नाश करील.

**रुष्णांबरेदृढोबहोरगगलुर्लूकपुच्छजः॥ धूपश्चा  
तुर्थिकंहन्यात्तमःसूर्यइवोदितः॥**

टी० ॥ ॥ गंगूळ काळे फडक्यात बांधून त्याचा धूप द्यावा, किंवा घुबडा  
चे शेंपटीचा धूप द्यावा ह्मणजे चातुर्थीकाचा नाश करील; जसासूर्य उ  
दयास आला ह्मणजे अंधकाराचा नाश करितो.

**शोकान्क्रोधात्तथाजीर्णात्संतापाद्दलहानितः॥ अंत  
कालेचमत्यानांजायंतेदारुणाज्वराः॥**

टी० ॥ ॥ शोक, क्रोध, अजीर्ण, संताप, बळहानीं यां पासून अंतकाठीं  
मनुष्यांस भयंकर ज्वर उत्पन्न होनात.

**सर्वज्वरापहंतीलीसूलंरात्रिज्वरापहम्॥ दुग्धिकामू  
लिकाकर्णेहंतिवेलाज्वरंतथा ॥**

टी० ॥ ॥ निळीचे झाडाचे मूळ, आणि हळद हे सर्व ज्वराचे नाशक आहे,  
ह्मणून ती मुळी आणि हळद कानांत वेचावी, तशीच दुग्धीची मुळी कानां  
त देविली असतां, नेमलेले वेळानीं घेणारा जो ज्वर त्याची नाशक आहे.

**आतंकमुक्तेरुशताश्रयाणांविमुक्तपथ्यानुचितक्रिया  
णां॥ अल्पापिदोषोविषमंधिदध्याज्ज्वरंविचुद्धं प्रतिपक्षरुद्धं**

टी० ॥ ॥ ज्वरापासून मुक्त झालेले, आणि रुशतेचे आश्रय करणारे, आ  
णि पथ्य सुटलेले अशा मनुष्यांस अल्पदोष देखील विषम ज्वरामन उ  
त्पन्न करतो; कारण तो प्रतिपक्षानीं ह्मणजे औषधादिकानीं रुद्ध ह्मण  
जे प्रतिबद्ध झालेला असतो, त्याला थोडासा आधार मिळाला ह्मणजे  
फार वाढतो.

**पटोलयष्टीमधुतिकरोहिणीघनाभयाभिर्विषमज्वर  
घ्नः॥ घृतःकषायस्त्रिफलामृताद्यैःपृथक्पृथक्कषावि  
षमज्वरघ्नः॥**

टी० ॥ ॥ कडूपडवळ, जेष्टीमध, कुटकी, नागरमोथा, हिरडा यांचा काढा ।  
षम ज्वराचा नाशक आहे; तसाच हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, मऊबेल,  
हुबसा यांचाही काढा विषम ज्वराचा नाशक आहे. ॥ इन्पिदोषपंजरी

**आमलचिन्नकपथ्यासिंधवपिप्यलीकृतंशूर्णम् ॥ तैः**



गणोद्धोषः सर्वज्वरविनाशनः ॥ भेदीरुचिकरः श्लेष्म  
जेतादीपनः पाचनश्च ॥

टी० ॥ ॥ आंवळकाठी, चिन्नक, हिरडा, सेंधव, पिंपळी, यांचें चूर्ण ऊन पा  
ण्या बरोबर खावें, हें सर्व ज्वरांचें नाशक आहे, आणि भेदी, रुचिकर, दी  
पन, पाचन, कफ नाशक असें आहे.

पथ्यास्थिरानागरदेवदारुधात्रीवृषैरुत्कथिकः कषायः  
सीतोपलामाक्षिकरांप्रयुक्तश्चातुर्थिकंहत्यचिरेणपीतः

टी० ॥ ॥ हिरडा, आत्वण, स्कंद, देवदार, आंवळकाठी, अडुळसा यांचा का  
दा खडीसारखें मध पाळून घ्यावा ह्यणजे चातुर्थिकाचा लवकर नाश  
करील. ॥ इति पथ्यादिः ॥

त्रिभिरथपरिचुद्धंपंचभिःसप्तभिर्वादशाभिरथवितृप्तं  
पिप्यलीवर्धमानं ॥ इतिपिबतिपचोयःतस्यनश्वासका  
स ज्वरज्वरगुदाशीवातरक्ताक्षयास्कः ॥

टी० ॥ ॥ प्रथम दिवशी तीन, दुसरे दिवशी पांच, तिसरे दिवशी सात,  
चवथे दिवशी १० या प्रमाणें पिंपळ्या टाकून दूध आणि दुधाचे सप्त-  
भाग पाणी घाळून पाणी आटवून जो पितो त्याला श्वास, र्योकळा,  
ज्वर, उदर, सुकव्वाथ, वान, रक्त, क्षय हे होत नाहींत, आणि असतील  
तर जातील.

क्षीरेणपिप्यलीपंचक्षीरान्नंभज्यतेतुयः ॥ दशाहं  
पंचवृद्धिः स्यादपकर्षस्तथैवच ॥

टी० ॥ ॥ प्रकारान्तेरें करून सांगतो. दूध पाणी समभाग घेऊन त्यांत पिं  
पळ्या टाकून, पाणी आटवून बाकी दूध प्यावें. पिंपळ्या टाकण्याचा प्रका  
र पहिले दिवशी ५ दुसरे दिवशी ६ तिसरे दिवः ७ चव दिवः ८ पांचवे दि० ९  
साहाते दि० १० सातवे दि० ९ आठवे दि० ८ नव्वे दि० ७ दहावे दि० ६ पुनः ५  
या प्रमाणें करावें, याम पथ्य दूध भात, खावा. गण पूर्वी प्रमाणें जाणावे.

ज्वरेजननिशातैलकृष्णामरिचसैंधवैः ॥ वचाह-  
रीतकीसर्पिर्धूपःस्याद्विषमज्वरे ॥

टी० ॥ ॥ हळद, निळोचें तेल, पिंपळी, भिरें, सेंधव यांचें अंजन विषम ज्व  
रानें करावें, आणि वेरवंड, हिरडा, लव यांचा धूप द्यावा. इति अंजनधूपः ॥

अजायाश्चर्मरोमाणिवचाकुष्ठपलंकषा ॥ निंबपत्रा  
णिमधुचधूपनंज्वरनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ शैबीचे कातडे, आणि केश, वेरवंड, कोष्ठकोलिंगन, गरुगूळ, कडू  
खिंदची पाने, मध यांचा धूप ज्वर नाशक आहे. इति धूपनं ॥

पलंकषानिंबपत्रवृक्षाकुष्ठहरीतकी ॥ सर्वपाः सयवाः  
सर्पिधूपनंज्वरनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ गरुगूळ, कडूखिंदची पाने, वेरवंड, कोष्ठकोलिंगन, हिरडा, शिरीस,  
सातु, मध यांचा धूप, ज्वर नाशक आहे. ॥ इति त्यष्टांगधूपः ॥

सर्पत्वचासर्षपहिंसुनिंबपत्राण्यमीयांसमचूर्णधूपः ॥ वि  
निग्रहं राक्षसडाकिनीनां करोति रक्षां विषमज्वरस्य ॥

टी० ॥ ॥ सर्पची मोग, शिरीस, हिंग, कडूखिंदची पाने, यांचे समभाग चूर्णा  
चा धूप, राक्षस डाकिनी यांचा विग्रह ह्याणजे प्रतिबंध करतो, आणि वि  
षम ज्वरची रक्षा करतो ह्याणजे विषमज्वर घेऊन येत नाही. ॥ इति धूपनं ॥

कुमारीमूलकपर्षिकपीत्वाकोलजलैर्वधेत् ॥ विषमंतुज्वरं  
हंति वातश्लेष्मागदानपि ॥

टी० ॥ ॥ कोरफडीचे मूळ, तौळाभर विपळीचे काठ्यांचे प्यावे, ह्याणजे ओं  
कारी होऊन, विषम ज्वर, वातरोग, कफरोग यांचा नाश होईल.

त्रिकलारजनीयुगमंकटकारीयुगोसटी ॥ त्रिकटग्रंथिकं  
मूर्वागडूचीधन्वयासकः ॥ कटुकापर्यतोमुस्तात्रौयमान-  
णाचवालकम् ॥ निंबपुष्करमूलचमधुयधीचवत्सकः ॥

यवानींद्रययाभार्गीशिशुबीजं सराष्ट्रजा ॥ वचात्वक्पद्म  
कोशीरचंदनातिविषातुला ॥ शालिपर्णीपृष्ठीपर्णीविडं  
गंतगरंतथा ॥ चित्रकंदेवकाष्ठचचव्यं द्राक्षापरोलजम् ॥

॥ जीवकर्षभक्रौंचैवल्लघंगवंशरोचना ॥ पुंडरीकचक्रा-  
कोलीपत्रजंजातिपत्रकं ॥ तालोसपत्रचतथासमभा  
गात्रिचूर्णयेत् ॥ सर्वचूर्णस्य चार्धशिकैरानं प्रक्षिपेत्स,  
धीः ॥ एतत्सदर्शननामचूर्णदोषत्रयापहं ॥ ज्वरांश्चानि

शित्वाहंति नात्रकार्याविचारणा ॥ पृथक् ह्यंगनुकांश्च  
धातुस्थान् विषमज्वरान् ॥ सन्निपातभवांश्चापि पीजसा

नपिनाशयेत् ॥ शीतज्वरैकाहिकादीन् मोहंतद्वांश्रमं  
 तृषाम् ॥ श्वासकासौचपोडं च तद्द्रोगं हंतिकामलाम्  
 ॥ त्रिकषुष्टकटीजास्तु पार्श्वशूलनिवारणाम् ॥ सीतांबुना  
 पिबधीमान् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ सूदृशनि यथा चक्रं  
 दानवानां विनाशनम् ॥ तद्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं  
 प्रणाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरहा, बेहडा, आंवळकाठी, हळद, दारुहळद, रिंगणी, डोरली, कचो  
 रा, सुंद, मिरें, पिपळी, पिंपळमूळ, मोरवेळ, गळवेळ, धमासा, कुदकी, पि  
 त्तापडा, नागरमोथा, मेंदीचें बीज, वाळा, कडुलिंब, पोरवर मूळ, जेष्टीमध  
 पांढरा कुडा, ओंवा, इंद्रज्व, भारंग मूळ, शोचग्याचे बीज, तुरटी, चेरबंड, दा  
 लचिनी, पद्मकाष्ठ, काळा वाळा, चंदन, अतिवीष, चिकणा मूळ, साल्वण,  
 पिठवण, वावडिंग, तगर, चित्रक, देवदार, चवक, कडुपडवळाची पाने, जी  
 वक, ऋषभक, यांच्या अभावीं फ्रय कोहळा, लवंग, वैशलोचन, पांदरें क  
 मळ, काकोळी तिचा अभावीं जेष्टीमध, तमालपत्र, जायपत्री, ताळीसपत्र  
 हीं सर्व समभाग घेऊन चूर्ण करावें, आणि सर्व चूर्णाचे निमें काडेकिराइ  
 ताचें चूर्ण त्यांत मिसळावें. याला सूदृशनि चूर्ण असें म्हणतात. हें सूद  
 र्शनि चूर्ण वात पित्त कफ ज्वर संपूर्ण यांचें नाशक आहे, या विषयीं वि  
 चार करूं नये तेच संपूर्ण ज्वर पुढील गणपाठांत सांगतां. वातज्वर, पित्त  
 ज्वर, कफज्वर, वातपित्तज्वर, वातकफज्वर, पित्तकफज्वर, आगंतुकज्वर, धा  
 नुंगत ज्वर, विषम ज्वर, सन्निपात ज्वर, पीनस शीतज्वर, ऐकाहिकादि  
 ज्वर, मोह, तंद्रा, फ्रम, तृषा, श्वासकास, पांडुत्तद्द्रोग, कावीळ, माकडहाड,  
 पाठ, कंबर, गळडे, कुशी, इतक्यांचे ठिकाणचा शूल या सर्वांचा नाशक आ  
 हे; हें चूर्ण थंड पाण्याबरोबर प्यावें, म्हणजे सर्व ज्वरांचा नाश होतो. जसें  
 सूदृशनि चक्र दानवाचें नाशक तसें हें चूर्ण सर्व ज्वरांचें नाशक आहे. इ.स.

जीर्णेज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यात्सृतेोपमं ॥ तदेव तरु  
 णो पीतं विषकट्टंतिमानवम् ॥

टी० ॥ ॥ ज्वर जीर्ण आणि कफ क्षीण असतां दूध असृत तुल्य आहे, तें  
 च दूध तरुण ज्वरा मध्यें प्यालें असतां विषा प्रमाणें मनुष्यास मारते.

अन्नकांक्षाशिरःकंडूक्षवथुर्गात्रलाघवम् ॥ प्रस्वेदो

**मुखपाकश्च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥**

टी० ॥ ॥ अन्नावर इच्छा डोक्पाळा कंड, शिंक, आंग हलके, घाम, तोंड ये  
जे इतकीं ज्वर निघाल्याचीं लक्षणें आहेत.

**व्यायामंच व्यायं च स्नानंच क्रमणंतथा ॥ ज्वरमु  
क्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥**

टी० ॥ ॥ व्यायाम ह्मणजे कांहीं काम करणें, मैथुन, स्नान, फिरणें इतकीं ज्व  
रा पासून मुक्त झालेल्या मनुष्यानें जें पर्यंत चांगली शक्ती आऊ नाही, तें  
पर्यंत करूं नयेत.

**अथ रसोपचारः**

**रंगं हिं गूलजेपालवृत्त्या दंत्यं बुमर्दयेत् ॥ दिनाई न ज्वरं  
हंतितमः सूर्योदयो यथा ॥**

टी० ॥ ॥ १ पारा २ गंधक ३ हिंगूल ४ जेपाळ, हीं चार औषधें दांतीमुळाचे  
काठ्यांत खळून दोन गंजाभार वजनाचा गोळ्या बांधाव्या. एक गोळी भक्ष  
ण केली ह्मणजे अर्धे दिवसांत ज्वर जातो. जसा सूर्योदय झाला असतां  
अंधः कार जातो, तसा अर्धे दिवसांत ज्वर जातो. ॥ इति बालार्कसः ॥

**शतद्रुसूतं विषं गंधं धूर्तबीजं त्रिभिः समं ॥ चतुर्णां द्विगु  
णं व्योषं चूर्णं गंजाद्वयं हितं ॥ पद्मजंबीरकद्रावैर्युक्ता  
द्रुस्यद्रवैर्युतं ॥ महाज्वरांकुशोनामज्वराणामेनको भवे  
त् ॥ एकाहिकं द्वाहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकं ॥ विषमं  
वा त्रिदोषोत्थं नाशयेद्यामभात्रतः ॥**

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, बचनाग, हीं तीन समभाग घेऊन या तिहींचे बरोब  
र धोव्याचें बीज मिळवावें व या चहूंचे दुषट संद्र, भिरें, पिंपळी यांचें चूर्  
ण घ्यावें, आणि सर्व एकत्र करून लिंबाचे आणि आल्याचे रसांत ख  
ळावें, आणि दोन गंजा प्रमाणें भक्षण करावें; ह्मणजे एका महारांन, एका  
हीक, द्वाहीक, त्र्याहीक, चतुर्थक, विषम सन्निपात ज्वर यांचा नाश करील.  
यास महाज्वरांकुश असें ह्मणतात. हा सर्व ज्वरांचा नाश करणारा आहे.

**सूतशल्बत्रिरुत्ताबलितिक्षादंतिर्बीजचपलाविषति  
दुःपथ्ययासहविचूर्णसमांशद्विमवारीसहितं दिनमेक  
म् ॥ वल्लुयुग्मघुटिकार्दकवारानाशयदभिनवज्वरमाश**

॥ विश्वनापहरणोन्नचपथ्यमुद्गपृषसहितंदिनमेकम् ॥

टी० ॥ ॥ पारा, ताम्र भस्म तेड गंधक कुटकी जेषक पिंपळी कुचला हिरडा हीं सर्व समांश घेऊन चूर्ण करावें, आणि धोव्याचे रसांत दिवस भर राखावें, नंतर दोनबाल वज्रनाची गोळी करावी, ती गोळी आल्याचे रसा बराबर मध घालून खाही असतां नवीन ज्वराचा नाश करील. याला विश्वनाप हरणरस असें ह्मणतात याला मुगांचें काटण आणि भात एक दिवस खावा हें पथ्य आहे. ॥ इति विश्वहरण ॥

सूतंगंधलोहकीटुंविमर्द्यसर्वैस्तुल्यं वत्सनाभं वियुंजा  
त ॥ आर्द्रभृंगबीजपूरंजयतीनिर्गुडीकाभृंगराजद्र  
वैश्र ॥ युक्त्यावैद्योभावयित्वाविधेयाशाणार्धाधिं सन्नि  
पातस्यनुनं ॥ शीतवातंनिर्मलंस्नानपानंपथ्यं दुग्धंश  
कराभियुंजं च ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, मंडूरभस्म, तिहींचे बरोबर बचनागहीं सर्व, आलें, माका, माहाकुंग, भांग, निर्गुडी इतक्यांचे रसांत एकेक वेळ खटून भावना घाल्या; आणि एक मासा प्रमाणें मोळी भक्षण करावी ह्मणजे सन्निपाताचा नाश करील. गार पाण्याचें स्नान करावें, गारा प्यावा, थंडपाणी प्यावें, यास पथ्य दुग्ध भात आणि साखर. ॥ इति सन्निपातभैरवः ॥

हिंगुळचविपंळ्योषंटंकाणामगधीशिक्षा ॥ संचूर्णय  
भावयेत्त्रेधासुरसार्द्रकहेमभिः ॥ रसस्त्रिभवनेकीर्तिः

गुंजेकाद्रद्रवेणवै ॥ सर्वज्वरविनाशं च सन्निपातांस्त्रयोदश

टी० ॥ ॥ हिंगुळ, बचनाग, संद, मिरें, पिंपळी, टांकाणसार, पिंपळमूळ हीं सर्व औषधें वारीक करून तुळस, आलें, पौत्रा यांचा रसांत त्रिभिराळी खळावी, याला त्रिकृत्न कीर्ती रस ह्मणतात, हा एक गंज भार घाल्याचे रसा बरोबर खावा, ह्मणजे सर्व ज्वर तेरा प्रकारचे सन्निपात यांचा नाश करील.

रसंगंधंकाणं वत्सनाभं समं मर्दयेत्सूर्तवीजेनया  
मम् ॥ ततो वत्सनागेन हैमैश्वबीजैरसै भावयेच्च वि  
चारुत्रिवारम् ॥ कटुव्यादिपंचवारततस्यादयसूत-  
राजामृतप्राणदाया ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, टांकाणसार, बचनाग हीं सर्व समभाग घेऊन धोव्याचे

बियांच्या काढा करून प्रहरप्रर खळावे, नंतर बचनागाच्या काढ्याने तीन भावना घाच्या, नंतर संठ, भिरें, पिंपळी ह्यांचे काढ्याच्या भावना पांचवार घाच्या ह्यणजे हा स्मृतराज मृतप्राणदायी रस होतो.

ज्वरेसन्निपतेज्वरेनूतनेवामहाश्लेष्मरोगेचशुंजाप्रमाणं ॥ पयः पायसंदाधिकंतक्रभक्तसित्तावानवज्वरेचादर्नीरैः ॥ ज्वरेचातिसारैघनद्रावयुक्तेग्रहण्यर्शासांक्षौद्रसंसीतयावा ॥ ज्वरेवायनाग्नित्रिकट्वग्निपीतंप्रकंपेचबाहुकयेकांगवाते ॥ अपस्मारसुन्मादवातंनिहतं ॥ प्रफक्तोसिताभिः पंचभिर्धूर्तबीजैः ॥

टी० ॥ ॥ सन्निपातज्वर, नूतन ज्वर, मोठा कफरोग यांचे ठाई गंज प्रमाण आल्याचे रसांत घावा, पथ्य दूधमात, क्षीर दहिं भात, ताकभात आहे. आणि हा रस ज्वरातिसार आमातिसार, संग्रहणी, सुक्याथ यांचे ठावीं मध अथवा सारवर यांचे बरोबर घावा वातज्वर प्रकंप वायू, बाहुक वायू, एकांग वायू यांचे ठावीं संठ, भिरें, पिंपळी, चित्रक, यांचे चूर्णाबरोबर घावा, आणि, अपस्मार वायू, उन्माद वायू, यांचे ठावीं सारवर, आणि यांचे धोऱ्याच्या बिया यांचे बरोबर घावा. ॥ इति मृतप्राणदा.

### अथविषमेरसः

तालुकरवर्परमूषकयुग्मंकांचनपल्लवजरसेनघृष्टंमर्दयमर्दयपुनरपिमर्दयशीतभयादिनिवारणारहटिका ॥

टी० ॥ ॥ हरताळ, कलखापरी, मूषकयुग्म ह्यणजे लाहान उंदीर कारी, शोर उंदीर कारी हि कांचनाचा पल्लवांचा रसांत खळून तारताम्य पाहून मात्रा घावी. ह्यणजे हिंज्वर निवारण होईल. ॥ इति शीतादिः ॥

पिष्ट्वातालुकेकभागममलंशंबूकचूर्णंक्षिपेत् ॥ त्वाचाथनवांशतोपिचशिखित्रीवंपुनःपेषयेत् ॥ कौमारीरसमर्दितोगजपुटेपाकंचशीतततो गुणहीयादथगुंजयाज्वरहरःखंडेनसंयोजयेत् ॥ एकद्वित्रिभवंचतुर्यकप्रयंवेलाज्वरंनाशयेत् ॥ शीतारीश्रपलायतेज्वरइगंमानुंयथाशर्वरी ॥

टी० ॥ ॥ हरताळ एकभाग, शरदमस्त एकभाग, मोरचुन हे त्रैलोक्य तित्रीचे चूर्ण

र्ण कोरफडीचे रसांत खळून गजपूट घावें. स्वांग शीत झाल्यावर दोन गुंजा खटी सारखरे बरोबर खावा ह्मणजे एकाहीक, द्याहीक, व्याहीक, चतुर्थक वेळाज्वर यांचा नाश करतो. याला शीतारी असें ह्मणतात. यातें पाहून ज्वर पळतो. जशी सूर्यास पाहून रात्र पळते. ॥ इति शीतारिः ॥

तुण्डं कृणता लकंबलि विषं स्यात्स्वर्परुं पारदः ॥ सर्वं  
खल्वतले विमर्द्य मतिमांस्तत्कारवह्नीरसैः ॥ गजैकम  
मिता च शार्करयुतासाजीरकेणाथवात्येकद्वित्रिचतु  
र्थशीतहरणः शीतांकुशो नामतः ॥

टी० ॥ ॥ मोरचूत, टांकणसार, हरवाळ, गंधक, बचनाग, कळरवापरी, पारा हीं सर्व वारीक करून कारलीचे रसांत खळून एक गुंज गोळी सारखरे बरोबर किंवा जिण्या बरोबर खावी, ह्मणजे एकाहीक, द्याहीक, व्याहीक, चतुर्थक असा जो शीतज्वर यांची नाशक आहे; याला शीतांकुश असें ह्मणतात. इति शीतांकुशारिः ॥

चलदलतरुसेवाहोमसंत्रोत्रिनेत्रद्विजगुरुजनपूजा  
विष्णानाम्नांसहस्रं मणिधृतिरपिदानान्याशिषस्ताप  
सानांसकलमिदमरिष्टं युक्तमष्टज्वराणाम् ॥

टी० ॥ ॥ पिंपळाची सेवा, होम, संत्रजप, सांब, ब्राह्मण, गरुजन यांची पूजा, विष्णुराहत्यानामपाठ, मणि धारण, दान, तपस्वी यांचे आशिर्वाद इतकीं अष्ट प्रकारचे ज्वरांना अरिष्टें आहेत ह्मणजे त्यांची नाशक आहेत.

समुद्रस्योत्तरेतीरेद्विरद्वेनामवानरः ॥ तस्यस्मरण  
मात्रेणज्वरोयातिदिगंतरम् ॥

टी० ॥ ॥ या मंत्रान्ना जप करावा ह्मणजे ज्वर जातो.

इति चिकित्सासारे ज्वरलक्षणोपचारः समाप्तः ॥ ६५ ॥

अथातीसारलक्षणोपचारः

अरुणंप्रेत्रिलंरुक्षमल्पमल्पंमुहुर्मुहुः ॥ शरुदामंसरु  
कशब्दंमारुतेनातिसार्थते ॥ पिच्छातीतंहारिसंलोहितं  
वातव्यामूर्च्छादाहपाकज्वरार्तः ॥ शरुंसांद्रंश्लेष्मणाश्ले  
ष्मजुर्द्विस्त्रंतीतंश्लेष्मामामनुष्यः ॥ वाराहसंहमंसा-

बुद्ध्यां सर्वरूपिणम् ॥ कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्यादौष-  
त्रयोद्भवम् ॥ ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं च पृथक् पृ-  
थक् ॥ तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥

टी० ॥ ॥ गांबूस, फंसट, रूक्ष, थोडें थोडें, बारंवार, आममिश्रित, कुंधून, वाश  
सक्त जें शोचास होतें, त्याळा अनिसार असें ह्मणतात. पितापासून असला  
ह्मणजे पिंबळे, हिरवें, नांबडें यांतून एक प्रकारचें असतें आणि वृषा, मूर्छी  
वृहा, फदपाक, ज्वर, इनक्यानीं पीडीत मनुष्य असतो. कफापासून असला  
ह्मणजे, पांढरें दाद, कफ मिश्रित, आमसाण घ्राण, आणि थंडी, अंगावर रो  
मांच असें मनुष्यास होतें. त्रिदोषापासून असला ह्मणजे दुकराचें नेळा प्र  
माणें, किंवा मांस रसाप्रमाणें, आणि सर्व रंगांचें असतें, तो अतिसार कफ-  
साध्य जायावा. ज्वर आणि अनिसार यांचें भिरभिराचें निदान सांगितलें  
ह्मणून ज्वराति साराचें पुनः निदान सांगितलें नाहीं.

आमपक्वक्रियांहित्वा नातिसारे क्रियाहिता ॥ अतः  
सर्वातिसारे बुद्धेयं पक्वामलक्षणम् ॥

टी० ॥ ॥ आमपक्व करण्याची क्रिया सोडून दुसरी अतिसारावर क्रिया दिता  
वह नाहीं, या सर्वां, सर्वाति साराचें ठायीं आमपक्व आहे किंवा नाहीं, हें पाहणें.

आमेविलंघनं शस्तमादौ पाचनमेव च ॥ कार्यं वाचनं  
स्यात्तसद्बलद्युभोजनम् ॥

टी० ॥ ॥ आमाति साराचें ठायीं पूर्वी लंघन आणि पाचन प्रशस्त आहे, अथवा  
लंघना नंतर पाचन लघू असें भोजन करावें.

नागरातिविषामुस्ताभूमिंबामृतवत्सवैः ॥ सर्वज्वरह-  
रः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ संत, अतिदोष, नागरमोथा, किराईत, गळवेळ, कुडा यांचा काढा ज  
र्वे ज्वर आणि सर्व अतीसार यांचा नाशक आहे.

धान्याद्बालकं बिल्वं नागरैः साधितं जलं ॥ दद्यान्वा-  
चनकं पूर्वमाप्तीसारनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ धणे, नागरमोथा, वाळा, बेलफळ संत इनक्यांचा काढा आमातिसार  
मत्वर पाचन याचा हा आमातिसार नाशक आहे. ॥ नागरातिज्वरातिसारनाशक

नागरंदेवकाष्ठं च धान्यकं हृतीह्यम् ॥ दद्यात्सर्वतः ॥



## पूर्वज्वरिनायज्वरापहम् ॥

टी० ॥ ॥ संत, देवदार, धणें, शिंगणी, डोरली यांचा काढा पाचनज्वर नाशक आहे. ॥ इति धाम्यपत्र० ॥

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्चकृतः कषायः ॥ सामेसश्रूलैचसशोणितेचचिरप्रचत्तेपि हिनोतिसारे ॥

टी० ॥ ॥ कुडा, अतिवीष, बेळफळ, वाळां, नागरमोथे, यांचा काढा आम शूल रक्त यांणी युक्त पुष्कळ दिवसांचा जरी अतिमार असला तरी त्यावर हितकारक आहे.

स्नानाभ्यंगावगाहंचगरुस्निग्धादिभोजनम् ॥ व्यायाममग्नि संतापमतिसारीविवर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ स्नान अभ्यंग बुडीमारणें, गरु, स्निग्ध, इत्यादीक भोजन, व्यायाम शोक वेणें, इतकीं अतिसारी याणें वर्ज करावीं.

सदेवदारुः सविषः सपाठः सजंतुशत्रुः सघनः सतीक्ष्णः ॥ सवत्सकः काथुदाहृतोसौशोफातिसारांबुधिकुभजन्मा ॥

टी० ॥ ॥ देवदार, अतिवीष, पाहाडमूळ, वावडिंग, नागरमोथा, भिरें कुडा, यांचा काढा शोफातिसार हाच समुद्र याला अगस्ती करवी सारखा आहे.

विडंगातिविषामुस्तादारुपाठाकलिंगकम् ॥ मरीचेनसमायुक्तशोथातीसारनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ वावडिंग, अतिवीष, नागरमोथा, देवदारु, पाहाडमूळ, कुडा, भिरें यांचा काढा शोथातीसार नाशक आहे. ॥ विडंगादिः ॥

नतुसंग्रहणंदद्यात्पूर्वमातातिसारिणाम् ॥ दोषोत्थादोवधमानोजनयत्यामयान्बहून् ॥

टी० ॥ ॥ आमाति सारावर पूर्वी बंदाचे औषध देऊ नये, कारण प्रथमतः बंदाचे औषधानें आम बंद झाल्या ह्मणजे दोष वाटून बहूत रोग उत्पन्न करतात.

दिंभजः स्थाविरोवापिवातपित्तात्मकश्चयः ॥ क्षीणधातुबलात्तस्यबहुदोषोतिविश्रुतः ॥ आमोपिस्त्रंभनीयस्यात्पाचनान्मरणंभवेत् ॥

टी० ॥ ॥ रुहान किंवा मोठें मनुष्यास झालेल्या वायू पासून, किंवा पित्तापासून

न ज्ञानेद्या आणि जामध्ये वातु बळही क्षीण आणि अनेक दोषानी युक्त फा  
र वाटलेला असा आम जरी आहे तथापि बंद करावा, पानच देऊ नये पान  
न दिले असता मरण होईल.

**किराताब्दामृताविश्वचंदनोशीरवत्सकेः ॥ शोथाति  
सारशमनंविशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ किराईत, नागरमोथा, गळबेल, स्कंद, चंदन, वाळा, कुडा यांचा कारा  
शोथानीसार आणि विशेष करून ज्वर यांचा नाशक आहे. किरातादिः ॥

**सल्लुकीबदरीजंबूप्रियाल्वाभार्जुनत्वचः ॥ पीताः क्षीरे  
णमध्वाद्याः पृथक्शोणितनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ हरपर रेवडी, बोर, जांबूळ, चारोळी, आंबा, अर्जून रूतके झाडापूम  
दोषाणा एकानी साल दूधांत वाटून मध घालून प्याले असता रक्तातीसार ना  
शक आहे.

**जंबाम्नामलकीनांचपल्लवैश्ररसोजयेत् ॥ मध्वाज्य-  
क्षीरसंयुक्तोरक्तातीसारनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ जांबूळ, आंबा, आंबळी यांचे पल्लवांचा रस मध, तूप, दूध इतक्या  
नी युक्त करून प्यावा ह्मणजे रक्तातीसार नाशक आहे.

**पुटपाकेनविपचेत्सपक्वंदाडिमीफलं ॥ तद्रसोमधु  
संयुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ चांगले विकलेले डाळिंब पाने गंडाळून शीण मानी लावून फो  
पेट्यांत भाजवे आणि त्याचारस मध घालून प्यावा ह्मणजे सर्व प्रका  
रचा अतिसारांचा नाशक आहे.

**चूर्णं किंचित्पृथ्वाभ्यक्तं शंठ्या एरंडजैर्दलैः ॥ वेष्टि  
तेपुटपाकेनविपचेत्तद्वह्निना ॥ ततउद्धृत्यतच्चूर्णं  
ग्राह्यमातःसितासमम् ॥ तेनयांतीशमपीडा आमो-  
तीसारसंभवः ॥**

टी० ॥ ॥ शंठीचे चूर्ण, तुपाचे मोहन लाऊन एरंडाचे पानांत गंडाळून शी  
ण मानी लाऊन फोपेट्यांत भाजवे, आणि सारबरे बरोबर प्रातःकाळीं  
रगवे ह्मणजे आमोति सार दूर होतो.

**गडेनरवादयेद्विल्वंरक्तातीसारनाशनं ॥ आमशूल**

**बिबंधघ्नकुक्षिरोगविनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ गज्जाबरोबर बेलफळ खावें, द्यणजे रक्तानीसार आम, मूत्र, अष्टभ, कुक्षिरोग यांचा नाश होतो.

**पीत्वाशतावरीकल्कंपयसाक्षीरफ्फरजयेत् ॥ रक्तानि सारपीत्वावातथासिद्धं घृतनरः ॥**

टी० ॥ ॥ शतावरीच्या मुळ्या वाटून दुधा बरोबर प्याव्या आणि दुग्धात त्याचा द्यणजे रक्तानीसार दूर होईल. अथवा शतावरीचे रसांत नूप वाटून रस आटवून, तसें सिद्ध झालेले नूप खावें.

**गुददाहेमपाकेवापटोलमधकांबुना ॥ सेकादिकंपशं सन्निहागेनपयसाथवा ॥**

टी० ॥ ॥ गुदपाक किंवा गुद दाह झाल्या असतां कडुपडवळ, जेथी मध यांचे काढ्याने किंवा शेळीचे दुधाने किंवा किंवा शेकावे, किंवा धुवई.

**कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करास्यश्च भागिकः ॥**

**अजिनपयसापीतः सद्योरक्तं नियच्छति ॥**

टी० ॥ ॥ काळे नीळ वाटलेले एक भाग, सारवर दोन भाग, शेळीचे दुध चार भाग या प्रमाणे एकत्र करून प्यावें. द्यणजे रक्त घट होतें.

**मध्यंतीदवाकपित्तस्यसच्योषशौद्रशर्करसु ॥ कर्ह फलमधयुक्तं वासुच्यते जटरामयात् ॥**

टी० ॥ ॥ कर्हचाचा गीर, कंठ, भिरें, पिंपळी, मध सारवर हीं एकत्र करून घ्यावी, अथवा कायफळ मधा बरोबर खावें द्यणजे पोचवयातित्त जातो.

**कर्षोभितातुगाक्षीरीत्वातुजीतंत्रिकर्षिकम् ॥ ययानी धान्यकाजाजीग्रंथिव्योषपलाशकम् ॥ फलानिदा हिषान्यष्टौसितायाश्चैकतःकृतम् ॥ गुणैःकपित्याष्टकव चूर्णं चूर्णेदंदाडिमाष्टकम् ॥**

टी० ॥ ॥ यशोवन्त एक तोळा, दाळनि, नी, लहान पत्र, वेद्यांचे दाणे, नापा केशर, मिळत तीन तोळे, आंवा, धणे, जिरे, पिंपळमूळ, संत्र, भिरें, पिंपळी, पिंपळ चार तोळे, दाळिचे बनीस तोळ, सारवर बनीस तोळे, सर्व एकत्र करून चूर्ण करावें याच्या दाडिमाष्टक चूर्ण जसें द्याणानात यशोवनी कपि

त्याहका सारसो आहे. ॥ इति दाडिमाहकम् ॥

**अथरसोपचारः**

**हिंगूलं वल्सभागं च टंकुणं मरिचं कणा ॥**

**पर्येदहि फेनेन रसोऽद्यानंदभैरवः ॥**

टी० ॥ ॥ हिंगूळ, बचलाग, टांकणखार, भिरें, पिंपळी, अफू हीं सर्व एकत्र ख लावीं त्याला आनंद भैरव असें ह्मणतात.

**गंजैकं वा द्विगंजं वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत् ॥ मधुनाले  
हयेच्चानुकुटजस्य च चाफलं ॥ चूर्णितं कर्षं मात्रतुषि  
दोषोऽत्यातिसारजित् ॥**

टी० ॥ ॥ एकगंज किंवा दोन गुंजा बल पाहून घावा आणि एक कर्ष ह्मणजे १० मासे कुड्याची साल किंवा इंद्रजव मधाबरोबर काढवाचें ह्मणजे त्रिदोषा पास न झालेल्या अनिसाराचा नाश होतो. इत्यानंदभैरवः ॥

**जातीफलं सैंधव हिंगूलं च वरादशुकीविषहेमबीजम्  
॥ सपिप्पलीकं वटिकांच कुर्यात्तु जाप्रभाणाजटरामय  
घ्नी ॥ निहंति वातं कफशूलमात्रं मामातिसारं ग्रहणीविला  
रम् ॥ निहंति शुष्कं सितयासमेतं रसोऽयमानंद इति प्रदिष्टः**

टी० ॥ ॥ जायफल, सैंधव, हिंगूळ, कवडीचे भस्म, सेंट, बचलाग, धोत्र्याचे बी, पिंपळी हीं सर्व एकत्र खळून गुंजापर गोळी, साखरे बरोबर खावी ह्मणजे पोटातील रोग, वात, कफ, शूल, आमातीसार, संग्रहणी, चोनिरोग घांटा ना श करीत; याला आनंद रस असें ह्मणतात. ॥ इत्यानंदरसः ॥

**जातीफलं सर्पपेनदं कंगंधकजीरके ॥ चैतानिसम  
भागानि बालदाडिमर्जारकेः ॥ पेषयेत्तेन कल्केन पू  
रयेद्दाडिमीफलम् ॥ अंगारितं च गोधूमचूर्णेनालेपि  
तपचेत् ॥ अतिसारस्तंभनं रयात्स र्दीपनपाचनम्**

टी० ॥ ॥ जायफल, अफू, टांकणखार, गंधक, भिरें हीं समभाग, आणि घां ट्या बरोबर कोंबळ्या दाडिमाच्या विया, घेऊन एकत्र खळून जो कल्क त्या णजे खळेला गोळा दाडिमांत भरून, काहेरून कणीक लावून निरपयोज मा जावे ह्मणजे अनिसारचें स्तंभन करणारे दीपन पाचन असें होतें. गोळी पाहून बाल दोन बाल, घांटे.

अतिसारं ज्वरं चैव रक्तपित्तहृत्मानये ॥ आदौ न प्रति कु  
र्वीत व्याधिवेगो हि दुस्तारः

टी० ॥ ॥ अतिसार, ज्वर, रक्तपित्त, नेत्ररोग, इतद्व्याने गर्द मथमत्तः प्रती  
कार करून एका रणव्याधीचा वेग करीण आहे तो कमी झाला ह्य० करावा.

अथसंग्रहणीलक्षणोपचारः

अतिसारे निरृते पित्तदाग्नेरहिताग्निः ॥ भूयःसंदूषि  
तो वह्निर्ग्रहणीमाभिदूषयेत् ॥ पक्ववासरुजं श्रुतिमुहुर्ब  
हं सुहुद्रवम् ॥ ग्रहणीनो गमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥

टी० ॥ ॥ अतिसार निरृत जरी झाला, तरी ज्याचा अग्नी मंद आहे, आणि  
दुपच्य करणारा त्याचा अग्नी पुनः दूषित होऊन ग्रहणी क्षणून साहावी पि  
तत्परा कला आहे. तिला दूषित करितो आणि पक्व अथवा अपक्व पीडा  
युक्त, दुर्गंध युक्त, बांधलेला पुनः पानळ पुनः बांधलेला असा मळ जेणे  
करून हानो त्याला ग्रहणी योग असें आयुर्वेद जाणणारे लोक म्हणतात.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमुच्छितैः

सादुष्ठावहुशो मुक्तमाममेव विसृचति

टी० ॥ ॥ एका एका दोषांनी किंवा सर्व दोषांनी दूषित होने, ते दोष अत्यंत वा  
दून ती दुष्ट झाली ह्याणजे बहुत करून खाळेंलें अन्न अपक्वच सोडतें.

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ॥

अतिसारोक्तविधिना तस्यामामं विपाचयेत्

टी० ॥ ॥ ग्रहणीचा आश्रय करून जो दोष रहानो त्यावर अजीर्णवत् उप  
चार करावा, आणि संग्रहणी मध्ये जो आम असतो त्याचें पानन अतिसा  
र म भाणें करावें.

शंठीसमुस्तातिविषांगडुर्चापिवेज्जलेन कृथितां समां

शां ॥ मंदानलले सततासवातेसाभानुबंधेग्रहणीगदेच

टी० ॥ ॥ रूत, नागरसोडा, अतिवीष, गरबेळ पांचा कादा मंदप्री, आम  
वात, आमसहीत संग्रहणी पांचा नाशक आहे.

चूर्णान्वयकृत्वित्रश्रीतिश्वभेषजनिर्मितम् ॥ तत्रेणरु

हितं हंति ग्रहणीदुःस्वकारिणीम् ॥

टी० ॥ ॥ चयक, चिचन, चैकक, कंद यांचे चूर्ण तोळाबराबर खावें. ह्याणजे

पार दुष्टसंग्रहणीचा नाश करील.

रुचकाग्निमरीचानांचूर्णितत्रेणसेवितम् ॥ ग्रहणसुद  
रगुल्माशः क्षुत्त्राद्यपूहनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ पादेलोण, चित्रक, मिरं यांचें चूर्ण ताकाचरोबर सेवन करावें, ह्य  
णजे संग्रहणी, उदर, गल्म, सुकव्याध, आमिमाद्य, पांशरी यांचें नाशक आहे.

आम्रमात्रातकंजवूतकषायपत्रेद्विषक् ॥ यवागूशा-  
लिभिर्युक्तांभक्तकानांग्रहणींजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ आंबा, आंबाडा, जांबूळ यांचें झाडाचे सालीचा काढा त्यांत साडी  
चे तांदूळांची आंबीत मिसळवून खावी ह्यणजे संग्रहणी दूर होईल.

भस्मातकंत्रिकटुकंत्रिफलालवणत्रयम् ॥ अंतर्धूमंदि  
पलिकंगोपुरीषाग्निनादहेत् ॥ सक्षारः सर्पिषापीतोभो

ज्योवाप्यवचूर्णितः ॥ तद्द्रोगपांडुग्रहणीगल्मोदावर्तशूलमुत्

टी० ॥ ॥ विन्दा, सेंट, मिरं, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, शेंदेलोण,  
पादेलोण, मीठ हीं सर्व एकत्र तोळा आणि घरोसा रुपये ह्यणजे ८० मासे हें  
एकत्र करून रान शोणीचें घुट घावें, नंतर तो क्षार चुपाचरोबर शक्तिप्रमाणें  
प्यावा. अथवा चुसताच खावा ह्यणजे, तद्द्रोग, पांडु ग्रहणी, गल्म, उदावर्त  
शूल यांचा नाश होईल. ॥ इति भस्मातकक्षारः ॥

चित्रकंपिप्पलीमूलंक्षौक्षरौलवणानिच ॥ व्योषंहिंगवज  
मौदंचचव्यमेकत्रचूर्णयेत् ॥ गरुडिकाभातुक्षिगस्यदादि  
मस्यरसेनवा ॥ कृताविपाचयत्यामंटीपयत्याशत्तानलम्

टी० ॥ ॥ चित्रक, पिंपळमूळ, सज्जीक्षार, जवक्षार, मीठ, सेंदेलोण, पादेलोण,  
सेंट, मिरं, पिंपळी, हिंग, आंबा, चवक, हीं एकत्र कुटून माहाकुंभावि किंवा डाळि  
बाचे रसांत गोळ्या करून शक्यनुसारें करून खाव्या ह्यणजे आमाचें पाच  
न आणि मंदाग्नीचें दीपन होईल.

ग्रहणीदोषिधांतक्रंदीपनंग्राहिलाघवात्  
पथ्यमधुरपाकित्वान्चपित्तप्रकोपनम् ॥

टी० ॥ ॥ ज्याला संग्रहणी आहे, त्याला ताक दीपन, पाही आणि लघु आहे ह्यणू  
न पथ्यकारक मधुर पाक आहे, ह्यणून पित्त प्रकोप न करणारें. असें आहे.

बिडयवातीविष्टंभेपिवेदुष्योन्नवारिणा

टी० ॥ ॥ पोट कुमलं असल्यास, बिडलोण, ओंवा, ऊनपाण्या बरोबर खावा.

हिंगूलं मरिचं गंधं पिप्पली रं कणां विषमू ॥ कनकस्य च बी  
जानि समांशं विजयाद्रवैः ॥ मर्दयेद्याममानं तु चणामा  
त्रावटी कृता ॥ भक्षणाद्ग्रहणी हंति रसः कनकसुंदरः  
अग्निमांघ्रं ज्वरं तीव्रमति सारं च नाशयेत् ॥ दध्यन्नं दाप  
येत्सथ्यं तथा तक्रोदनं चरेत् ॥

टी० ॥ ॥ हिंगूळ, भिरं, गंधक, पिंपळी, रांकणरवार, बचनाग, धोव्याचें बी, स  
र्व समांश घेऊन भांगेच्या काढ्यांत प्रहरभर खल करावा आणि हरभण्या  
एवढी गोळी खावी ह्यणजे संध्रहणी, अग्निमांघ्र, ज्वर, अतिसार यांचा ना  
श होतो. याला दहीभात किंवा ताकभात हें पथ्य आहे. याला कनक सुं  
दर रस असें ह्यणतात. इति कनकसुंदरः

शुद्धैः कर्कवराटकैर्गणानया भद्धात कांस्तत्समान् ॥ प्रो  
त्तान् बल्लकं टकैर्लेद्युपुटे पक्काग्निभांगं रसं लेलीनेन स  
मं विचूर्ण्य विजयासमानुभाव्यं शिवप्रोक्तोयं ग्रहणीक  
पाटकरसस्त्रैर्वह्णकस्त्वौषधः ॥

टी० ॥ ॥ पांढऱ्या कवड्या आणि संख्येन त्यांचे बराबर विबुधे घेऊन, दिव्यां  
स बाभळ्याचे कांटे टेंचून कवड्या आणि विबुधे एका मडक्यांत किंवा परळां  
त देऊन लघु पुढ घावें. नंतर त्या भस्माचे चतुर्थीश पारा आणि गंधक घेऊ  
न त्याची कज्जली त्यांत घावून भांगेचे काढ्याच्या सात भावना घाव्या ह्य  
णजे ग्रहणी कपाट रक्त होतो; हा शिवानें सांगितला आहे. तीन वाळ प्रमाणें  
खावा ह्यणजे अग्निमांघ्र ज्वर, अतिसार यांचा नाशक आहे. पथ्य दहीभा  
त किंवा ताकभात खावा. ॥ इति ग्रहणीकपाटः ॥ इति संध्रहणीरोगप्रतीकारः

अथ शौलक्षणोपचारः

पृथक् दोषैः समस्तैश्च शोणितान् सह जानिच ॥ अशांसि  
घट्टप्रकाराणि विद्याद्बुद्धबलिनये ॥ प्रसारिणी सर्जनीच  
ग्राहि कनिच लिचयम् ॥

टी० ॥ ॥ पृथक् दोषांची ह्यणजे वातानें, पित्तानें, कफानें आणि समस्त ह्यण  
जे वात, पित्त, कफ, या विधीं दोषांची आणि रक्ता पांखून; सहज ह्यणजे जन्म-  
होण्या करीनार झाल्ल्या अशी साहा प्रकारची अग्नि ह्यणजे मुळव्याध आहे.

ती मर्यादे विक्राणी तीन वक्ष्या आहेत त्यांचे दापीं होते त्या तीन वक्ष्यांची नांवे प्रसारिणी, सर्जनी, ग्राहिका अशीं आहेत.

**मृदादावंकुरास्तेस्यः सहजाः शोणितोद्भवाः**

टी० ॥ ॥ सहा प्रकारची मुळव्याध सांगितली त्यांतून रक्तापासून आणि सहज जी मुळव्याध ह्मणजे मोठ असतात ते बहुतेक करून मर्यादे आंत ले वळीला असतात.

**एकदोषाबात्यबलौसाध्या अन्यास्त्वसाध्यकाः**

टी० ॥ ॥ एक दोषानें जे मोड येतात ते बाहेरचे वळीला, ते साध्य आणि द्वि दोषा पासून अथवा त्रिदोषा पासून जे मोड येतात ते असाध्य जाणावे.

**अशोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेणचान्योन्यनिदान**

**भूताः शांतेनलेसंतिनसंतिदीप्तिरक्षेदतस्तेषुविशेषतोभिं**

टी० ॥ ॥ मुळव्याध, अनिसार, संग्रहणी हे रोग परस्पर कारण भूत आहेत ह्मणजे मुळव्याधीपासून संग्रहणी होते, किंवा संग्रहणी पासून मुळव्याध होते, या प्रमाणें जाणावें. ते पुनः अग्निमंद असल्या मुळे होतात आणि अग्निदीप्त असतां होत नाहीत. या साठीं विशेषें करून अग्नी प्रदीप्त ठेवावा.

**दुर्नाम्नांसाधनोपायश्चतुर्धापरिकीर्तिताः**

**भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वयाप्यमुच्यते**

टी० ॥ ॥ मुळव्याध बरी होण्यास उपाय चार प्रकारचा सांगितला आहे; एक औषध, दुसरा क्षार कावणें, तिसरें शस्त्रानें कापणें, चवथा अग्नि प्रदीप्त राखणें हा उपाय याप्य आहे, ह्मणजे जोपर्यंत अग्नी लागला प्रदीप्त होतों पर्यंत मुळव्याध बरी असते.

**तिलभक्ष्णतकंपथ्यागडश्चेतिसमांशकम्**

**दुर्नाम्नांसाधनोपायश्चतुर्धापरिकीर्तिताः**

टी० ॥ ॥ तिल, बिन्बा, हिरडा, गूळ हिं समांश घेऊन गोळी करून शक्ति प्रमाणें खावें ह्मणजे मुळव्याध, श्वास, खोकला, पांथरी पांडुज्वर यांचा नाश होईल.

**कृष्णाशिरीषबीजार्कक्षीरैः सामरसैर्धवैः हरिद्राभ्रक्षुधिरु**

**गुंजागोमूत्रैः पिप्लीयुतैः एतद्द्वैपत्रयं योज्यशीघ्रशो**

**विनाशनम् ॥**



टी० ॥ ॥ जटाभांसी, शिरास, रुईचा चीक, सांमराचें शिंग, सेंधव, हळद, आ  
खलीची विष्ण, गंज, गोमूत्र, पिंपळी हीं सर्व एके जागीं वाटून तीन वेळां ले  
प करावा. ह्मणजे मुख्याधीचा लोकर नाश होईल.

**गड्डेनशंटीमथवोपकुल्यांपथ्यांततीयामथदाडिमवा ॥**

**आमेष्वजीर्णेषुगदामेयषुवर्चोविवंधेषुचनित्यमिष्टम् ॥**

टी० ॥ ॥ गळ्याबरोबर सॅट, पिंपळी, हिरडा, डाळिंब यांतून कोणतें एक म्हा  
वें ह्मणजे आम अजीर्ण मुख्याध मलावष्टंभ दूर होतील.

**ज्योतिष्कबीजकल्केनलेपोरक्ताशिसंहितः**

टी० ॥ ॥ मानकांगोणीचें बीं वाटून लेप करावा ह्मणजे रक्तापासून झालेली मु  
ख्याध दूर होते.

**स्तुत्यशिलांगलीदंतीमूलैर्लेपोर्शिसंहितः**

टी० ॥ ॥ निवडंगाचा चीक, चिचक, कळ लावी, अथवा कुडली, दांती मूळ, यां-  
चा लेप मुख्याधीवर हित कारक आहे.

**सौराणकंदमादायपुटपाकेनपाचयेत्  
संतैलगड्डसंयुक्तोरसश्चाशीविकारक्षुत्**

टी० ॥ ॥ स्तरणाचा कांदा पुट पाके करून पक्क करावा आणि शिरसाचें तेल  
मूळ यांचे बरोबर खावा ह्मणजे मुख्याधीचा विकार दूर करील.

**अपामार्गस्यबीजानांकल्कस्तंदुलवारिणा  
पीतोरक्ताशिसानाशंकुरुतेनास्ति संशयः ॥**

टी० ॥ ॥ आघाळ्याचें बीं तांदळाचे पुणांत वाटून प्यावें ह्मणजे रक्ताचे मुख्या  
धीचा नाश करील.

**विदारीमूलकल्केनतिलकल्कस्तयो जयेत्  
मधुक्षीरयुतःकुर्यात् रक्तातीसारनाशनम्**

टी० ॥ ॥ भयकोहळा, तीळ हे वाटून मध आणि दूध यांचे बरोबर प्यावें ह्म  
णजे रक्ताती साराचा नाश करील.

**नवनीततिलैः कल्कोजेतारक्ताशिसामतः  
नवनीतसितानागके सरैश्चापितद्विधः ॥**

टी० ॥ ॥ लोणी, तीळ, एके जागीं वाटून खावे ह्मणजे रक्ताची मुख्याध बरी  
होईल; तसेंच लोणी सारवर, नागकेशर, हे एके जागीं वाटून प्यावें ह्मणजे र

क्त. मुळव्याध जाईल.

आर्क पयःसधाकांडंकरु कालाबुपह्नुवाः  
करंजोबस्तमुत्रेणलेपनेश्रेष्ठमशिसाम्

टी० ॥ ॥ रुईना चीक, निबडुंगाचे कोंडे, कुरकी, कडू सांपळ्याचे पल्लव, करंजीचे बीं, बोकडाचे मूत यांचा लेप मुळव्याधीवर श्रेष्ठ आहे.

करुतुंव्यासथादत्याः शकृच्चकुक्षुदस्यच ॥ मुसल्या  
श्राश्वगंधायाश्चित्रकस्यचयत्नतः ॥ मूलेः सुत्येः कृ  
तंचूर्णं अर्कक्षीरेणभावयेत् ॥ स्तुहिक्षीरेणमतिमान्  
वारिणापरिषेचयेत् ॥ वस्त्रवर्त्यागुदंतेनसमालिप्यसप्त  
ततः ॥ गदेविनिक्षिपेयत्नात् प्रातः सायं च बुद्धिमान् ॥ व  
दनाचभवेत्तीव्रावन्निनास्वेदयेद्दुदम् ॥ नोपशाम्येत्तदा  
तेनत्तदाचैवोणवारिणी ॥ विनिवेश्यगदंतिष्ठेद्देदनाश  
मकारणात् ॥ अद्याहृष्यमथान्चशिशिरजलमापिबे  
त् ॥ गदजानांविनाशार्थं सप्ताहे तु समाहितः ॥ विधिमे  
नंप्रकुर्वीतमातशंकस्तमानवः ॥

टी० ॥ ॥ रुडू भोंसळ्याचे पल्लव, दांती मुळ, कोंबड्याची विद्या, सफेद मुसळी  
आस्कर, चित्रक हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून रुईचे चिकानी आणि निबडुं  
गाचे चिकानी भावना घ्यावी; नंतर पाण्यात वाटून वस्त्राचे जातीने गुदास लेप  
करावा, आणि तीवात गुदामध्ये प्रातः कालीं, सायं कालीं पाखाणी वेदना फार  
होईल या साठीं गदास शेक घ्यावा, शेक घेऊन निशांत झाडी तर ऊन  
काण्यांत बसावे, आणि रुष्याचा चें भक्षण करावे ह्याजें मधुर स्निग्ध म  
नास हर्ष हेणारे पुष्टिप्रद असें अन्न खावे, थंड पाणी प्यावे या प्रमाणे का  
त दिवस करावे. ह्याजें मुळव्याधीचा नाश होईल.

गुंजासूरणकूष्मांडबीजैर्वनिस्तथागूणा

टी० ॥ ॥ गुंज, सूरण, कौहळ्याचे बी हीं पाण्यांत वाटून वस्त्राचे जातीने ले  
प करावा; वान गुदांत देवावी ह्याजें मुळव्याधीचा नाश करील.

नृकेशाः सर्पनिर्मोकंरुषदंशस्यचर्मच

अर्कमूलेशमीपत्रमशीपियोधूपनहितम्

टी० ॥ ॥ मनुष्याचे केश, सर्पाची मोंग, आणि राजशाचे कातडे, रुईचे मुळ, शं

यीची पाने, यांची धुशी मुळव्याधीस हिलावह आहे.

**स्कंहिक्षीरनिशालेपस्तथागोमूत्रकल्कितः  
योजितोगोभवक्षीरवह्निमूलावचूर्णितम्  
पिबंस्तदेवतेनैवभक्तानोग्रदजाकुरान्**

टी० ॥ ॥ निवडुंगाचा बीक, हळद, गोमूत्र यांचा लेप करावा आणि गार्दचे दुधा बरोबर चित्रकान्चे चूर्ण खावे याचा पथ्य दूध भात जेवावा ह्मणजे मुळव्याध बरी होईल.

**पिबेदहरहस्तक्रंनिरन्नोवातनाशतः॥ससाहंवादशाहंवासासा  
धंमासमेववा॥बलकालविकारज्ञोभिषत्तक्रंप्रयोजयेत्॥**

टी० ॥ ॥ जाला वायूचा रोग असेल त्याणें अन्न न खातां तक्र पिवून राहावे तें सात दिवस, किंवा दहा दिवस, किंवा पधरा दिवस, किंवा महिनाभर जसें आपले बल विकार असेल त्या प्रमाणें तक्र प्यावे, ह्मणजे वायूचा विकार मोटेन.

**गोरीपाषाणकर्षैकंस्कंहिकांडेविनिक्षिपेत्॥ पाचयेत्सुद  
पाकेनततउद्भूययत्नतः॥रेवाचिनीचकुष्ठचकल्कीकृत्यत्र  
यंसमं॥ लेपयेत्तेनअशीसिनिवार्यतेनसंशयः॥ ॥**

टी० ॥ ॥ सोमल निवडुंगाचे कोंड्यामध्ये भरावा आणि पुरपाकानें पक्क करावा, नंतर रेवाचिनी कोष्ठकोलिंजन तिन्हीं समभाग घेऊन वाटून मुळव्याधीस लेप करावा ह्मणजे मुळव्याध जाईल.

**दग्ध्वान्यग्रोधपत्राणितैलेनसहलेपयेत्**

टी० ॥ ॥ वडाचीं पाने जाळून त्याची राख तेलांत खळून मुळव्याधीस लेप करावा ह्मणजे मुळव्याध जाईल.

**त्वचंचित्रकमूलस्यपिष्ट्वाकुंभप्रलेपयेत्  
तक्रवादधिवातत्रजानमशोहरंपिबेत्॥**

टी० ॥ ॥ चित्रकान्चे मुळाची साल कुटून त्याचा लेप मडक्याला आंठून करावा आणि त्यांत दही किंवा तक्र ठेऊन, मुळव्याध झाली असेल त्याणें प्यावे, ह्मणजे मुळव्याध जाईल.

**गुडव्योषवरवेह्लतिलारुषरचित्रकैः॥  
अशीसिंहतिगटिकात्वग्विकारंचशीलिता**

टी० ॥ ॥ गळ संठ, मिरें, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, वावडिंग, तीळ

बिब्बा, चित्रक यांची गंधिका ह्यणजे गोळी खाही असतां मुळव्याध, त्वचे  
चा विकार यांची नाशक आहे.

अरलुत्वकूचन्हिसरेन्द्रयवान्चिरबिल्वससैंधवशंठि  
युतान् ॥ मथितेनपिबेद्यदिसप्तदिनमशीसिपतंसिसमू  
लमरम्

टी० ॥ ॥ देंदू, दालचिनी, चित्रक, इंद्रजव, करजाचें बीं, सेंधच, संठ यांचें चूर्ण म  
ठ्याचरोबर सात दिवस प्याचें ह्यणजे मूळासहीत मुळव्याध गळून पडेल.

कांचनीविषपाषाणयवक्षारंचिंहिंगूलम् ॥ जलेपिष्वा  
न्यसेदुत्थेएवंकुर्याद्विनत्रयम् ॥ क्षीरस्वेदंतथाकुर्यात्क्षी  
राहारिघृतौदनम् ॥ अशीरोगनिहंत्याशक्तसिद्धरोगउदाहृतः

टी० ॥ ॥ हळद, सोमळ, जवरवार, हिंगूळ यांची पाण्यांत वाटून गोळी करून  
गदांत ठेवावी, आणि दुधाची वाफ गुदासप्यावी; दूध प्याचें. तूप भात खावा  
या प्रमाणें तीन दिवस केले असतां मुळव्याधीचा नाश होतो; हा सिद्ध योग सां  
गितला आहे.

अथमंत्रः

कंकरकुरंकरंतरकंताश्लिलमिलतिरीयेराजकरंतरआर  
क्तासारक्ताजोजाणेइहमंत्राताकेबसनहोयअरिसाजाण  
बुझप्रकटनकरितांकेसप्तकपिलामरकिहत्या ॥ अस्यमंत्रस्य

प्रत्यहं जपंकुर्यात् ॥ या मंत्राचा जप रोज करावा.

समूलपत्रकोकंबंपलद्वयमितंशुभ्रं ॥ भक्ष्यातफलमज्जा  
यामरीचस्यपलंपलं ॥ एतच्चूर्णीकृतंसूक्ष्मंभक्षयेत्कर्ष  
संमितं ॥ अशीकुरान्निहंत्याशक्तसबात्याभ्यंतरानपि ॥

टी० ॥ ॥ कोकंबाचें पंचांग, ह्यणजे मूळ, पानें, फळेसहित झाड दोन फळे ८०  
मासे, बिब्बाना मगज ह्यणजे गोडंब्या एक पळ ४० मासे मिरें पळ ४० मासे  
यांचें चूर्ण कर्ष प्रमाण ह्यणजे १० मासे खाचें ह्य० आंतले बाहेरले मोड नाश पा  
वतील.

अथरसोपचारः

संमर्धप्रतिसारिताबहुरसौताभ्यांचगंधंसमम् ॥ लांगल्या  
सितसूरणेनचपृथक्कृत्वाचतावत्यचेत् ॥ गोलज्वालमुपे  
तिभांडनिहितंचूल्यामथस्वौषधैः ॥ सस्यादर्शकुठारको  
स्वपवनाशीः पूर्वकव्याधिषु ॥

प्रतिसारित आणि बहुरस ह्मणजे जेपाळ आणि मांस या दोघांचे बराबर गंधक घेऊन मर्दन करावे, नंतर कुहिली आणि पांढरा सरण त्यांत मिळवून स्वलावे नंतर गोच्या करून भांड्यात घालून पेट घेई तो पर्यंत पक्क करावे. याचा अर्श कुठार असें ह्मणतात. हा रक्तवात मुळव्याध इत्यादिकांचे गर्घी प्रशस्त आहे. ॥ इत्पशीकुवरः ॥

**वेगावरोधस्त्रीषु यानान्युत्कटुकाशनम्  
यथास्वेदोषलं चान्नमर्शासापरिषर्जयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ वेगाचा अवरोध, स्त्रीसंग, अश्वत्थादिकांवर बसणें, फार तिरस्तर खाणें जे दोषांची मुळव्याध असेल तो दोष करणारें अन्न हें मुळव्याधिला वर्ज करावे.

**अथ अजीर्णलक्षणोपचारः**

**अत्यंतुपानाद्द्वेषमाशनाद्वासंधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च  
कालेपिसात्स्येत्लघुचानिभक्तं भक्ष्यस्यसम्यक्परिणाममेति**

टी० ॥ ॥ अति पाणी पिणें, अकालीं खाणें शौचादीक होत असतां न जाणें, वेळ सोडून भक्षने वेळेस झोप घेणें, शक्ती येसां अती खाणें इनक्या कारणांनीं अन्नाचा परिपाक चांगला होत नाही.

**यच्चावलंबतेभक्तंस्थिरंचापिनजीर्यते**

**आमंविद्गधंविष्टब्धंरसशोषमजीर्णकं**

टी० ॥ ॥ अन्न खाल्लें असतां पडतें, आणि पडलें नाही तरी राहिलेलें तिरत नाही; त्याका अजीर्ण असें ह्मणतात. तें अजीर्ण चार प्रकारचें, आमाजीर्ण, विद्गधाजीर्ण, विष्टब्धाजीर्ण, रसशोषाजीर्ण ज्यांत अपक्क मल पडतो आणि ओकारी होऊन अन्न पडतें तें आमाजीर्ण, जांन कर्पट टेंकर येतान तें विद्गधाजीर्ण, ज्यांन पांढऱ फुगलेलें असतें ते विष्टब्धाजीर्ण, ज्यांत केवळ अन्नावरील इच्छा जात्ये तें रस शोष.

**सूत्रीभिरिवगात्राणितुदन्संतिष्ठतेनिलः**

**यस्याजीर्णेनसावैद्यैर्विषूचीतिनिगद्यते ॥**

टी० ॥ ॥ ज्याका अजीर्ण झालें असतां काय तोचक्या प्रमाणें वायू वेदना केल्या ती विषूची असें वैद्य ह्मणतात.

**सामुद्रसौवर्चलसंध्यानांक्षारोयवानान्तथाजपोदा ॥**

**हर्षानकीपिप्यलिभृंगवेरंहिंमविडंगंचसमाभिकुर्यात् ॥**

एतानिचूर्णानि घृतपुतानि फ्रंजीत घ्रासान् प्रथमं च पंच ॥

अजीर्णवातं गदगल्मं वातं वातप्रमेहं विषमं च वातम् ॥ वि

षूचिका कामलपांडुरोगश्वासं च कासं च हरेत्प्रयुक्तम् ॥

टी० ॥ ॥ शीत, पादेलोण, सैंधव, जवरवार, ओंवा, हिरडा, पिंपळी, संतर, हिंग, वावडिंग हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून त्याला तूप लावावे, आणि भोजन समयी प्रथम पांच घास त्या चूर्णाबरोबर खावे ह्यणजे अजीर्ण वात, गद वात, गल्मवात, वातप्रमेह, विषमवात, विषूचिका, कावाक, पांडुरोग, श्वास, रोकत्या यांचा नाश करील. ॥ इति सामुद्राद्यंचूर्णं ॥

त्रिकटुकमज्जमोदासैंधवं जीरके द्वे समचरणाभूतानाम

ष्टयो हि गृहभागः ॥ प्रथमकवलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतज्ज

नयति जठराग्निं वातगल्मं निहंति ॥

टी० ॥ ॥ संतर, भिरें, पिंपळी, ओंवा, सैंधव, जिरे, शहाजिरे, हिंग हीं समभाग घेऊन यांचें चूर्ण तूप लाऊन भोजन समई पहिले घासा बरोबर खावे ह्यणजे अग्नी प्रदीप्त होतो. आणि वात गल्माचा नाश होतो. द० हिंवाष्टकं ॥

विषूच्यामतिवृद्धायां पाष्योदाहः प्रशस्यते ॥ गंधकं कुं

कुमं वापि दधानिंबुजलेन वा ॥

टी० ॥ ॥ विषूची फार वाटळी असतां पायांला रानाचे चर्नी डाग घावा, अथवा गंधक, किंवा केशर लिंबाचे रसांत पाजावे.

व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रानिंबुकद्रवैः ॥

नस्यांजने प्रयोक्तव्ये कुर्याच्च जलसेचनम्

टी० ॥ ॥ संतर, भिरें, पिंपळी, करंजानें बी, हळद हीं लिंबाचे रसांत उगाळून नस्य आणि अंजन करावे. आणि अंगावर पाणी शिंपावे ह्यणजे विषूचिका उतरते.

लशूनजीरकसैंधवसंचलं त्रिकटुरामठचूर्णमिदं समं

सपदिनिंबुरसेन विषूचिकां हरति भौरति भोगविचक्षणो

टी० ॥ ॥ लशून, जिरे, सैंधव, पादेलोण, संतर, भिरें, पिंपळी, हिंग यांचें चूर्ण लिंबाचे रसांत काळवून खावे. ह्यणजे हे रतिभोग विचक्षणें विषूचिका नाश करते.

विडंगभस्त्रातकत्रिकामिथाः सनागरास्तुल्यगुडैः सर्पि

षा ॥ निहंतिते मंदहृताशानान्नराभवंतिते वाडवतुल्यवह्यः

टी० ॥ ॥ वावडिंग, बिम्बी, चित्रक, हिरडा, संठ यांचें चूर्ण आणि त्याचे बग  
बर गळ आणि तूप घालून खावें ह्मणजे मंदाग्नीचा नाश होऊन बडवा  
ग्नी सारखा ज्यांचा अग्नी असे मत्तुष्य होतात. ॥ इति विडंगाद्यबलेहिका ॥

कुष्ठसैंधवयोः कल्कं तु क्रतैलसमचितम्  
विषूच्यामर्दनकोष्ठांखल्लीशूलनिवारणं

टी० ॥ ॥ कोष्ठकोलिनजन, सैंधव यांचें चूर्ण आंभसलाचे तेलाने कालवून मं  
दोष्ण करून अंगास जोडावें ह्मणजे विषूचिका आणि खल्लीशूल यांचें नि  
वारण होतें.

निंबूरसंचिचिणिकासमेतं विषूचिकाशोषहूरं कफंच ॥ दु  
ग्धेन पीतो यदि रं कणोसो प्रशाम्यते यं व मनिरुध्यात्

टी० ॥ ॥ निंबाचे रसांत जूनी चिंच कुचकून पाजावी ह्मणजे विषूचिका, शोष,  
कफ यांचा नाश होतो. आणि दुधांत टांकणखार घालून पाजावें ह्मणजे विषू  
चिका ओकारी बंद होईल.

अथरसोपचारः

शुद्धसूतं विषंगंधं प्रत्येकंच समंसमं ॥ मरीचं सर्वतुल्यां  
शंकरकारीफलद्रवैः ॥ मर्दयेद्वावयेद्यत्पाद्येकविंशतिवार  
कं ॥ गंजात्रयमिदं रवादेत्सर्वाजीर्णप्रशांतये ॥ सर्वोपद्र  
वसं युक्तां विषूचिमपि नाशयेत् ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, वचनाग हीं समभाग यां तिघांचे बरोबर भिरें हीं एका  
जागीं खालून रिगणीचे फळाचे रसाचा एकवीस भावना घाल्या, नंतर ती  
बगजा प्रमाणें खावें ह्मणजे सर्व अजीर्ण आणि सर्व उपद्रवानी युक्त अ  
शी विषूचिका यांचा नाश होईल. याला अजीर्ण कंदक रस असें ह्मणतात.

रसेन गंधं सह रं कणेन समं विषं योज्यमतस्त्रिभागम् ॥  
कपर्दशंखावपिनेत्रभागौ मरीचकं चाष्टगणं विमर्द ॥ सू  
पकजंबीररसेन खल्वेशुद्धो भवत्यग्नि कुमारकोयम् ॥ अ  
जीर्णवातं गृह्णतु मवातं विषूचिकाद्यं विनिहंतिसद्यः ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, टांकणखार हे तीन समभाग आणि यांचे बरोबर व  
चनाग ३ कवडी भस्म २ शंखभस्म २ भिरें ४ भाग या प्रमाणें घेऊन चांगले

पिकलेले लिंबाचे रसांत खल करावा ह्याणजे हा अग्निकुमार रस होतो हा अजीर्ण वात, गदवात, गल्मवात, विषूचिका इत्यादिकांचा नाश करितो.

**व्यायामप्रमदाध्ववाहनरत्नानुरिवन्नानतीसारिणः ॥ शूल  
श्वासवतस्तृषापिरिगतान् हिष्कामरुतीडितान् ॥ क्षीणान्  
क्षीणकफान् शिशूनमदहतान् वृद्धारुत्थाजीर्णिनोरात्रौ  
जागरितान् शान्तिरशनान् कामदिवास्वापयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ व्यायाम, स्त्री मार्ग, वाहन इतक्यांचे ठिकाणी रत, खिन्न अनिसारी, शूल, श्वास, तृषा इतक्यानी युक्त, उचकी, गायू, याणी पीडित, क्षीण, क्षीणकफ, बाल, मदोम्मत्त, वृद्ध, अजीर्णी रात्री जागलेला उपोषीत, इतक्या मनुष्यानी दिवसास निद्रा प्यावी. ॥ इति अजीर्णचिकित्सा ॥

**अथ कृमिलक्षणोपचारः**

**ज्वरो विवर्णितशूलं हृद्दोगच्छुर्दनं भ्रमः**

**भक्तद्वेषो तिसारश्च संजातकृमिलक्षणम्**

टी० ॥ ॥ ज्वर, तोंड उतरणे, डोकें खोळ जाणे, शूल, हृदयांत पोहा, ओकारी, भौ चळ, अन्नाचा द्वेष अतिसार हीं लक्षणे कृमि झाल्यानीं आहेत.

**मुस्तारवुषणीफल्गुदासशिगुकाथः सरुष्या कृमिशत्रुकल्कः**

**मार्गद्वेषेनापि चिरमृत्तान् कृमिनिहन्यात्कृमिजांश्च रोगान्**

टी० ॥ ॥ नागरमोथा, उंशीर कानी, इंद्रजव, देवदारू, शीवगा यांचा काढा पिं पकी, आणि वावडिम यांचें शूर्ण पाळून प्यावा. ह्याणजे दोन्ही हारानीं फार दिवस पडणारे जरी जंत असके तरी त्यांचा आणि त्यां पासून झालेले रोग यांचा नाश करितो.

**विडंगं पारिभद्रामं बह्वबीजं पुथक्युथकं**

**मधुना कृमिनाशायनिंबवा हिं गसंफलम्**

टी० ॥ ॥ वावडिम, अथवा कूट लिंबाची पाने, किंवा पळस पापडी, मधा बरो कर रखावी ह्याणजे कृमिनाश होतो. अथवा लिंबाची पाने हिं गा बरोच रखावी.

**भस्मानकं वादधानं जिन्वा म्पेन हरित्कमीन्**

टी० ॥ ॥ विष्णा दद्यांबरोबर किंवा जिचे बरोबर खावा ह्या कृमिनाश करितो.

**पलाशाबीजं वल्लेकं स्तु हि क्षीरे पाजंतु जित् ॥**

टी० ॥ ॥ पळस पापडी निवडुंगाचे रसा बरोबर खावी ह्याणजे जंत भरवाल.



## सौवीरपत्रशाकांश्ववर्जयेत्कृमिवान्नरः

टी० ॥ ॥ जंत झालिल्या मसुण्यानें बौर आणि पाले भाज्या खाऊं नये.

खदिरःकुदजःपित्तुमंदवचात्रिकूटत्रिफलात्रिचूनासहितं  
पशुमूत्रयुतंपिबसप्तदिनंकृमिकोदिशतान्यपिहत्यचिरात्  
टी० ॥ ॥ खैर, कुडा, कडुलिंब, चेरखंड, कूट, भिरें, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आंव  
ऊसादी, तेड यांचें चूर्ण किंवा काग गोमूत्रांत घालून सात दिवस प्यावा.  
ह्मणजे कोट्यावधी कृमि असले तरी लोकर नाश पावतील.

निंबुवत्सकविडंगसंयुतरामठेनसहजंतुनाशनम् ॥ निंब  
पत्रमजमोदकान्वितंचूर्णमेवमधुनाप्रशस्यते ॥

टी० ॥ ॥ लिंब, कुडा, वावडिंग, हिंग यांचें चूर्ण जंत नाशक आहे; लिंबाचीं  
पानें, आंवा यांचें चूर्ण मधा बरोबर खावें ह्मणजे जंत नाशक आहे.

आरबुपर्णीदलैःपिष्टैःपिष्टकेनचपूपकान्  
पक्तवासौवीरकंचानुपिबेत्कृमिहरंपरम् ॥

टी० ॥ ॥ उंदीर कार्नाची पानें कुटून चूर्ण करून त्यांत पीठ मिश्र करून-  
त्याचे घारगे करून खावे आणि बर्ती सांतूची कांजी प्यावी, ह्मणजे कृमि-  
नाश होतो.

स्रवर्चिरवारामदपत्रिकाह्लाविडंगवाल्हीककृणाग्निविश्वा  
यवानिकाग्रंथिकभद्रमुस्तातन्नेणचूर्णकृमिकोदिहारि ॥

टी० ॥ ॥ सज्जीरवार, हिंग, जायपत्री, वावडिंग, कंभार, पिंपळी, चित्रक, कूट, आं  
वा, पिंपळमूळ, नागरमोथा यांचें चूर्ण ताका बरोबर प्यावें ह्मणजे कोट्यावधी  
कृमिना नाश होईल.

सारनालारबुपर्णीवातक्रंपालाशबीजयुक् ॥ हिंगयाजमो  
दातक्रवाकृमिरोगंविनश्यति ॥

टी० ॥ ॥ कांजी, सहित उंदीर कानी, पळस पापडी ताका सहित, हिंग आंवा  
हीं कृमि रोग नाशक आ हेत.

स्त्रीराणिमांसानिघृतानिचैवदधीनिशाकानिचपत्रवंति ॥

समासतोम्लमधुरानूरसांश्चकृमिंजिघांसःपरिवर्जयेच्च

टी० ॥ ॥ दूध, मांस, तूप, दही, पालेभाजी, गोड, आंवर, रस इतके पदार्थ कृ  
मि झाले असतील त्याणें वर्ज करावे. ॥ इति कृमिचिकित्सा ॥

### अथ पांडुरोगलक्षणोपचारः

**भ्रूनेत्रगुदपन्नाभिगुल्फशोफोविवर्णता ॥ बलाग्निना  
शनकार्यं पांडोसासृग्विरेचनम् ॥**

टी० ॥ ॥ भिव्या, नेत्र, गुद, पाय, नेत्रो, गल्फ, इतक्या टिकाणी सूज, विवर्ण  
ता ह्यणजे भिस्तेजपणा बल अग्नी यांचा नाश कशाता गुदावारे रक्त पडणे  
हीं पांडुरोगाचीं लक्षणे जाणावीं.

**ज्वरारोचकदृष्ट्वासच्छर्दिस्तृष्णाकुमान्वितम् ॥ क्षीणं  
हतेन्द्रियं वृद्धसत्यजत्पांडुरोगिणम् ॥**

टी० ॥ ॥ ज्वर, अरुची, हृदयव्यथा, ओकारी, तृषा, ग्लानी, क्षीणता, विवर्णे  
द्रिय, वृद्धता, इतक्यानी युक्त जो पांडुरोगी तो असाध्य जाणावा

**पांडुदंतनखोयश्च पांडुनेत्रस्तयोभवेत् ॥ पांडुसंघात  
दर्शोचिपांडुरोगीविनश्यति ॥**

टी० ॥ ॥ दांत, नेत्र, नखे, ज्यांची पांढरी आणि सर्व पांढरे पाहातो, असा पांडु  
रोगी विनाश पावेल.

**पीतनेत्रानननखारुचिर्दौर्बल्यदाहकृत् ॥ कामलाबहुपि  
त्रैषाचिरास्यात्कुंभकामला ॥**

टी० ॥ ॥ जांत, नेत्र, मुख, नखे, पिंपळी, अरुची, दुर्बलता, दाह इतकीं लक्षणे  
होतात, तीं कामला जिला कावीळ असें ह्यणतात, तीं अति पितापासून होते,  
आणि फार दिवस असली ह्यणजे तिला कुंभ कामला असें ह्यणतात.

**कृष्णापीतशकृन्मूत्रशूलतृदाहमोहवान् ॥ रक्तनेत्रा  
ननस्त्याज्यः कामलाउर्धरोचकी ॥**

टी० ॥ ॥ कृष्णे किंवा पिंपळे, मळ, आणि मूत्र, शूल, तृषा, दाह, मोह, नेत्र आणि  
मुख रक्तवर्ण, इतक्यानी युक्त जो कामला, अरुची, ओकारी, या रोगांचा जो म  
नुष्य आहे तो असाध्य जाणावा.

**हरितश्यावपीतत्वृक्षयतंद्राग्निनाशनेः**

**हलीमकविजानीयादंगमर्दतृषात्रमेः ॥**

टी० ॥ ॥ हिरवी किंवा पिंपळ वर्ण किंवा पिंपळी अशी त्वचा रक्तमांस इत्या  
दिकांचा क्षय, शोष, अग्निनाश, आंग मोडून येणे, तृषा, अंग, इतकीं ल  
क्षणे ज्यांस असातात त्याला हलीमक असें ह्यणतात.

## अथोपचारः

फलत्रिकामृतावासातिक्तामूनिंबनिंबजः  
काथः क्षौद्रयुतोहन्यात्पांडुरोगसकामलम्

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, गरुवेळ, अडूळसा, कुरकी, किराईत, कडूलिंब यांचा काढा मध घालून प्यावा ह्यणजे पांडुरोग कामला यांचा नाश करील.

रसमामलकानांतुसंशुद्धयंत्रपीडितम् ॥ द्रोणंपचेच्चमृ  
द्वरनोतत्रेमानिप्रदापयेत् ॥ चूर्णितंपिप्पलीप्रस्थंमधुकं  
द्विपलंतथा ॥ प्रस्थगोस्तनिकायाश्चद्राक्षायाः कल्कपेषि  
तम् ॥ शरंगबेरपलेहेतुतुगाक्षर्याः पलद्वयम् ॥ तुलार्धंश  
करायाश्चघनीभूतंसमुद्धरेत् ॥ मधुप्रस्थसमायुक्तले  
हयैत्पलसंमितम् ॥ हलीमककामलांचपांडुत्वंचापकर्षति

टी० ॥ ॥ आंबळ्याचारस, स्वच्छ १०२४ तोळे शिजत ठेवावा त्यांत, पिंपळीचे चूर्ण ६४ तोळे, जेहीमध ८ तोळे, काळींद्राक्षें बियाकाढून कुसकुसून ६४ तोळे संत्र ८ तो. वंशलोचन ८ तो. सारवर २०० तो. रतके पदार्थ टाकून घट्ट झाल्या वर उतरावा नंतर त्यांत ६४ तोळे मध घालून ठेवावा ४ तोळे प्रमाणें खावा. ह्यणजे हलीमककामला पांडुरोग हे जातील.

पुनर्नवानिंबपटोलशंठीतिक्तामृतादारव्यभयाकषायः

सर्वांगशोफोदरपांडुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्धकफामयेषु ॥

टी० ॥ ॥ घेंदोळी, कडूलिंब, कडूपडवळ, संत्र, कुरकी, गरुवेळ, दासूहळद, हिरडा यांचा काढा सर्वांग सूज उदर, पांडु, स्थूलता, तोंडांत नेहमी खाकेत येणें कफरोग यांचा नाशक आहे.

अयस्तिरुयुषणकोलभागेः सर्वैः समंमाक्षिकधातुचूर्णं

तैर्भेदकः क्षौद्रयुतोहिभक्तः पांडुचामयेदूरगतेपिशस्तः

टी० ॥ ॥ लोहप्रसन्न, तीळ, संत्र, भिरें, पिंपळी, बोरीचे फळांनी साल, हीं समभाग घेऊन या सर्वांचे बराबरीने माक्षिक प्रसन्न घालून याची गोळी करून मधा बरोबर खावी ह्यणजे असाध्य देखील पांडुरोगी बरा होतो.

यवगोधूमशाल्यन्नंरसेर्जागल्लजैशतपैः सु  
झादकीमसूरार्धैस्तयोर्भोजनमिष्यते ॥ ॥

टी० ॥ ॥ सानु, गहूँ, शादी यांचें अन्न अरण्य संबधी जें मांस त्याच्या रसानी युक्त, किंवा मूग, तुरी, मऊरा, इत्यादिकांनी युक्त जें भोजन तें कापलाबाबु पांडु रोगी यांना असावें

**त्रिफलावागुडुच्यावादाच्यानिंबस्यवारसं  
प्रातर्मधुयुते वैद्यः कामलार्ताय योजयेत्**

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, यांचा काटा, किंवा गरुवेलीचा, किंवा दा रुहळदीचा, किंवा कडुलिंबाचा, काटा मध घालून प्रातःकाळीं घेयानें कामले नें पीडित असेल त्यास द्यावा.

**धात्रीलोहरजौषण्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः**

**लेहोनिवारयत्याशकामलोशुद्धतामपि**

टी० ॥ ॥ आंबळकाठी, लोहभस्म, संठ, भिरें, पिंपळी, दारुहळद, मध, तूप, साखर, यांचा लेहू कामला पांडुरोग यांचे निवारण करितो.

**अंजनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसंशुभम्**

**निशागैरिकधात्रीणांचूर्णं वासंप्रकल्पयेत्**

टी० ॥ ॥ पांदरे गोकर्णचारस, किंवा दारुहळद, तुररी, आंबळकाठी, यांचें अंजन कामला नाशक आहे.

**गुडुचीस्वरसेसर्पिःसक्षीरं माहिषं घृतम्**

**चतुर्गुणेन पयसा पाययेत्तद्वृत्तीमके ॥**

टी० ॥ ॥ गरुवेलीचा रस तूप आणि दूध घालून पाजावा, अथवा ह्येशीचे तूपान्त चौपर दूध घालून पाजावें, ह्यणजे हलीयकाचें निवारण होतें.

**व्याषाप्रिवेद्युत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः**

**चूर्णितं क्रमध्वाज्यकोषातो योपयोजितं**

**कामलापांडुत्तद्द्रोगकुषाशीमेहनाशनम्**

टी० ॥ ॥ संठ, भिरें, पिंपळी, चित्रक, वाबडिंग, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, नागर मोथा, यांचे चूर्ण बरोबर लोह भस्म घेऊन एकत्र करून ताक, मध, तूप ऊन पाणी यांतून एका बरोबर खावें कामला, पांडुरोग, तद्द्रोग, कुष्ठ, अर्श, मेह, यांचा नाश होईल.

**अयेमनो जकुंडलेस्फुरन्पुरवेदुमंडले**

**गवांपयः सनागरनिहंतिकामलाभरं**

टी० ॥ ॥ अथा संतर कुंदले; देदीप्यमान मुख चंद्रे गार्ध्वे दूध संवीशी युक्त प्याले असक्त वायलाभर नाशिते.

अर्कमूलं हरेन्नस्यात्कामलांतंदुलोदकेः

टी० ॥ ॥ रुईचे मूल नांदळाचे धुणांत उगाळून नाकांत घालावे ह्यणजे कामलेचा नाश करील.

व्योषवित्वाहिरजनीभिफलाद्विपुनर्नवा ॥ मुस्ताचायोरजः  
पाठाविडंगंदेवदारुच ॥ वृश्चिकालीचभागीचसक्षीरैस्ते  
र्यंतशृतं ॥ सर्वान्प्रशामयत्याश्रुविकारान्मृत्तिकाकृतान्

टी० ॥ ॥ संत, मिरं, पिंपरी, बेल, हळद, वातहळद, हिरडा, वेहडा, आवळकाठी, पांढरीवस्तू, तामडीवस्तू, जामरमोथा, लोहमसू, पाहाडमूळ, वावडिंग, देवदार, भेटशिगी, काशंग, दूध इतक्यानी सिद्ध केलेले तूप मृत्तिकेपासून झाकले सर्व विकारांचा नाश करिते.

तद्वेकेसरयश्चत्वाह्वपिप्यतीसरसाह्वयैः ॥ मृद्वेषणाय  
तस्यैव्येवितरेद्भावितामृदम् ॥

टी० ॥ ॥ नागकेशर, जेष्टीमध, विपळी, निशीचर यांचा काटा करून त्याच्या भावना मृत्तिकेला घाच्या नंतर वा माती खाणारास घावी ह्यणजे खाद्येला माती पडून विकार दूर होतो.

तिलपिष्टनिभंयस्तुकामलावान्मृजेन्मलम् ॥ कफरुद्ध  
पथंतस्यपित्तकफहरेर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ तिलांचे पिठामाररवा ज्याला मळ होतो अशा कामलावान् मनुष्याचे कफाने रोधलेला मार्ग ज्याचा असें पित्त कफ हारक पित्त शामक असे औषधानी शमवावे.

गोमूत्रेणापिबेत्कुंभकामलायांशिलाजतु ॥

टी० ॥ ॥ गोमूत्रांत शिलाजीत प्यावा ह्यकुंभकामला नष्ट होते.  
वेणीफलं न्यसेत्तोर्यरात्रौ पर्युषितं चतत् ॥ हंतिनस्य  
विधानेन कायलाशुद्धतामपि ॥

टी० ॥ ॥ देवडांभईचे फळ, रात्रभर पाण्यांत ठेऊन त्याचे रसाचे नस्य वाड्यांत ह्यणजे कामला पांडु यांचा नाश करिते.

द्रोणपुष्पीरसोपेताशोचनाविहगसंयुता ॥ घात्रीनिशागे

## रिकावाकामलापहमंजलम् ॥

टी० ॥ ॥ पांढरे गोकर्णान्नि रसांन गौरान्नन, हिंग घालून अथवा आंबळकाठी दारुहळद, तुरवी, घालून अंजन करावें हें कामलेखें नाशक आहे.

लोहचूर्णनिशायुग्मंत्रिफलाकटुरोहिर्णा ॥ प्रलित्यम  
धुसपिप्यांकामलानः सरवीभवेत् ॥

टी० ॥ ॥ लोहभस्म, हळद, दारुहळद, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, कुटकी यांचें चूर्ण मध तूप यांचे बरोबर खावें ह्यणजे कामलेखें पीडित असेल तर सरवी होईल.

मंडूरचूर्णयिच्छुक्षणंगोनूत्रेषुगणेपचेत् ॥ पंचकोलंदेवदा  
रुमुस्ताव्योषफलत्रयं ॥ विडंगस्यात्यतिपलंपाकांतेचू-  
र्णितंक्षिपेत् ॥ षडक्षयेत्कर्षमात्रंचतत्रेणतत्रभोजनम् ॥  
पांडुशोफहलीमंचऊरुस्तंभंचकामलां ॥ अर्शासिंहंति  
नोचित्रंहंसमंडुरकोत्थयम् ॥

टी० ॥ ॥ मंडूरभस्म चौरतोळे, त्याचे आरपट मोसूनांत शिजत देवावें, त्यांत पिंपळी, पिंपळमूळ चवक चिचक, संत, देवदार, नागरमोथा, भिरें, संत, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, वावडिंग हीं चार चार तोळे चूर्ण करून दाकावीं, शिजल्यावर एक तोळा ताकाबराबर खावें पथ्य ताकमानर्या वा. ह्यणजे पांडु, शोफ, हलीमक, उरुस्तंभ, कामला, अर्श यांचा नाश करिते; याला हंस मंडुर ह्यणतात. ॥ इतिहंसमंडुरः ॥

रसगंधात्रलोहैक्यंपांडुरिःपुटितंत्रिधा ॥ कुमार्यातुचतु  
र्वक्षुंपांडुकामलपूर्वत् ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, अत्रकभस्म, लोहभस्म, हीं एकत्र करून कोरफडीचे रसांचा तीन भावना घाव्या. ह्यणजे हा पांडुरि रस होतो, चार चाल प्रमाणें सेवन केला असतां कामला, पांडु यांचा नाश करतो. ॥ इतिपांडुरिः ॥ ॥ इति पांडुरोगचिकित्सा ॥

अथरक्तपित्तलक्षणोपचारः

रक्तपित्ताद्गुंशंरक्तमूर्ध्वचाधः प्रवर्तते ॥ रोमकुपैश्चयुग  
पच्छैत्यकांक्षारुचिर्वमिः ॥ ऊर्ध्वकर्णाक्षिनासास्यैर्भद्रयो  
निगुदैरधः ॥ साध्यामूर्ध्वधोराप्यमसाध्यं कगवहृतम्

दी० ॥ ॥ ऊर्ध्वं ह्यारानं अधोहारानं अति रक्त पडते, तस्यैव रोम रंभा वाटे पडते आणि शीताकांक्षा अरुची ओकारी असें ज्ञात लक्षण होतें त्या ला रक्तपित्त असें ह्यणनात, जें ऊर्ध्वं ह्यारानीं जातें तें कान, नेत्र, त्राक, तोंड यां पासून जातें तें साध्य आणि जें अधो ह्यारानीं जातें तें लिंग, यो नी गद यांपासून जातें, तें कष्ट साध्य. आणि एकदांच खालचें वरचे ह्यार नी जातें तें असाध्य.

**लोहितं छुर्दये घस्तसततं लोहितेक्षणः ॥**

**लोहितांगारस्वमेक्षीरक्तपितीचिनिश्यति**

दी० ॥ ॥ तांघडे ओकनो, तांघडे नेत्र, स्वप्नांत लाल निरवोर पाहानो असा रक्तपिती चिनाश पावेळ.

**अक्षीणबलमासाग्नेः कर्तव्यमपतपर्णम्**

दी० ॥ ॥ ज्यांचें बल मांस आणि अग्नी क्षीण झाला नाही त्यालाउपाय करावा.

**ऊर्ध्वगोरेचनं शस्तमधोगेवमनंहितम्**

दी० ॥ ॥ ऊर्ध्वं रक्त जाणारं असेल तर रेचन घावें, आणि अधोगत अमेळ तर वमन घावें.

**आरग्वधेन धान्यावात्रिचृताप्रथ्ययाथवा**

**विरचनं प्रयोक्तव्यं शर्करा माक्षिकोत्तरम्**

दी० ॥ ॥ बाहावा, आंबळकाठी, अथवा तेड हिरडा यांचा काढा करून त्या त मध सारवर घालून प्यावे ह्यणजे रेच होऊन रक्त पित्त बंद होतें.

**नस्यंदाडिमपुष्योत्करं सोदूकीभवोथव आ**

**म्रास्थितः पलाडोवांनासिकान्युतरक्तजित्**

दी० ॥ ॥ डाळिंबाचे फुलाचे रसानें, किंवा हूवांचे रसानें, किंवा आंब्याचे को ईचे रसानें, किंवा उडीचे कांटाचे रसानें नस्य करावें ह्यणजे नाकानून रक्त मडणें बंद होईल.

**भृंगीश्च हनुक्षीरेणानारीणांनावानाज्जये**

**त् लोहरबदिरसारैणानासिकारक्तनाशनम्**

दी० ॥ ॥ कुंभार माशीचें घर, किंवा यांचे दुधांत उगाळून नस्य करावें ह्यण जें रक्त बंद होतें. आणि लोह भस्म आणि श्चदिर सार दोनी एकत्र क रून नाकानून ओटावें ह्यणजे रक्त बंद होतें.

वृषपत्राणिनिष्पीड्यरसंसमधुशर्कराम्  
अनेनप्रशमंयातिरक्तपित्तंस्तदारुणम्

टी० ॥ ॥ अडूळशाचा रस, मध साखर एकत्र करून प्यावे ह्यणजे भयंकर रक्त पित्त शांत होतें.

हीवेरधान्यकंशंठीचंदनमधयष्टिका  
वृषोशीरयुतःक्वाथःशर्करामधयोजितः

टी० ॥ ॥ वाळा, धणे, संत, चंदन, जेही मध, अडूळसा, काळावाळा यांचा का  
चा साखर मध घालून प्यावा ह्यणजे रक्त पित्त, तृषा, दहा, ज्वर हे दूर होतात.

आठरूषकमृद्दीकापथ्याक्वाथःसशर्करः  
क्षौद्राढ्यःसकणःश्वासरक्तनिर्बर्हणः॥

टी० ॥ ॥ अडूळसा, मनुका, हिरडा यांचा काचा साखर मध विखळीचे चूर्ण  
घालून प्यावा ह्यणजे श्वास रक्त पित्त यांचा नाशक आहे.

मुद्गाःसूलाजाःसयवाःसरूष्णाःसौशीरमुस्ताःसहचंदनेन  
बलाजलेःपयुषितःकषायःसरक्तपित्तशमयत्यदीर्घं॥

टी० ॥ ॥ मूग, लात्या, सातु, पिंपळी, वाळा, नागरमोथा, चंदन चिकणा हीं पूर्व  
दिवशीं भिजत घालून दुसरे दिवशीं काढा करून प्यावा ह्यणजे रक्त पित्त शां  
त होतें.

पद्मोदुंबरकाश्मर्यपथ्यारवर्जूरगोस्तनीः  
मधुनाघ्निसंलीढारक्तपित्तपृथक्पृथक्

टी० ॥ ॥ पिकलेले उंबराचे फळ, शिवणीचे फळ, हिरडा, रवजूर, मनुका यांचून  
कोणते एक फळ मधाबरोबर रवाहें असतां रक्त पित्त नाशक आहे.

शृंगैरिकयोःकल्कंधातक्यामधुकस्यच  
घ्राणरुक्तेसृजिभोक्तयोषित्क्षीरेणभावनं

टी० ॥ ॥ आले, तुसटी, धायटीचे फूल जेही मध इतक्यांचे चूर्ण स्थिरांचे  
दुधांत घालून नस्य करावे ह्यणजे नाकांतून पडणारे रक्त बंद होतें.

मूळानिपुष्याणिचमातुलिंभ्याःससंपिबेत्तंदुलधावजेन  
॥ घ्राणप्रवृत्तेजलमाशुदेयसशर्करनासिकयोःपयोवा

टी० ॥ ॥ महाकुंजीचीं मुळे किंवा फुले तांदुळाचे फणांत वाटून प्यावी किंवा  
त्यांचा रस काढून त्यांत साखर घालून किंवा दूध घालून नाकांत घालावे ह्यण  
जे नाकातील रक्त बंद होतें.



उदुंबराणिपक्वानिगण्डेनमधनापिबा ॥

उपभक्तानिनिघंतिनासारक्तचूर्णांध्रवं

टी० ॥ ॥ उदुंबराचीं पिकलेलीं फळे मळाबरोबर किंवा मधाबरोबर खावीं असतां नाकांतून पडणारे रक्त बंद करतात.

हरीनकीदाडिमपुष्यदूर्वालाक्षारसोनस्यविधानयोगान् ॥

निवारयत्येवचिरप्रवृत्तमप्याशुनासांतरशोणितौघम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, डाळिंबाचे फळे, दूर्वाचा रस नाकांत घातला ह्मणजे फार दिवस पडणारे जें नाकांतील रक्त तें बंद होईल.

श्रुतेनाजेनपयसासुपिषुंकुमुंपिबेत्

ऊर्ध्वरक्तविनाशायतेनैवाजेनभोजनम्

टी० ॥ ॥ शेळीचे दुधांत केशर शिजवून प्यावे; आणि शेळीचे दुधाबरोबर भात खावा ह्मणजे ऊर्ध्व रक्त बंद होतें.

यष्टीमधुसमायुक्तंक्षीरंसंघ्राथ्यशीतलं ॥

शर्करामधुसंमिश्रंरक्तपित्तापहंपिबेत् ॥

टी० ॥ ॥ जेष्टीमध दूध यांचा काढा करून थंड झाला ह्मणजे त्यांत सारग्र मध घालून प्यावा ह्मणजे रक्त पित्ताचा नाश करील.

पलाशकल्कःघ्राथोवासुशीतःशर्करान्वितः

पिबेद्दामधसपिष्यांगवाश्वशकृतोरसम् ॥

टी० ॥ ॥ पळसाचीं फुले वाटून त्यांत सारवर घालून प्यावीं; अथवा त्यांचा काढा करून त्यांत सारवर घालून प्यावा; अथवा गरजेचे शेणान्चा रस, अथवा घोड्याचे खेंड्यांचा रस घालून त्यांत मध रूप घालून प्यावा; ह्मणजे रक्त बंद होतें.

सक्षौद्रंयथितेरक्तेलीत्यासारावतंशकृत्

टी० ॥ ॥ शरीरांत रक्ताच्या गांठी बळ्या असतां मधा बरोबर पारच्याची विष्टा खावी.

अतिनिस्तुरक्तोवाक्षुद्रेणरुधिरंपिबेत्

टी० ॥ ॥ जाच्या अंगातून फार रक्त गेलें असेल त्याणें मधाबरोबर केशर खावें.

रवदिरस्यप्रियंगूनांकोविदारस्यशाल्मलेः

पुष्यचूर्णानिमधुनालीत्याहारक्तपित्तनुत्

टी० ॥ ॥ खैर, राळे, कोरळ, सांवरी यांचे फुलांचे चूर्ण मधाबरोबर खावें ह्मणजे रक्त पित्त दूर होतें.

अश्वत्थपत्राग्रसातुषडंशोबोलेद्यतस्मात्सिंहगणमधु  
स्यात् ॥ रक्तप्रवाहहृदयस्थितंवावातोयथात्रहरतेतथैव ॥

टी० ॥ ॥ पिप्लवाचे पात्रात्वा अग्रान्वा रक्त एक भाग आणि साहा भाग रक्त्या  
बोद्ध, त्यांचे दुप्पट मध असें एकत्र करून प्यावे क्षणजे रक्ताचा प्रवाह किंवा  
हृदयाने सांचलेले रक्त, घारा जसा मेघास दूर करितो या प्रमाणें दूर करीत.

जयेन्नासाश्रितंरक्तंलीढंवाक्षौद्रपावकम्

टी० ॥ ॥ मधा बरोबर चित्रक चूर्ण वाटावे ह्याणजे नाकांतिल उक्त नाहीसें होतें.

गंधंसूतंमाक्षिकंलोहचूर्णंसर्वघृष्टत्रैपलेनोदकेन ॥ लो  
हपात्रेगोपयंसाच्यत्वारत्रौदद्यात् रक्तपित्तप्रशांत्यै ॥

टी० ॥ ॥ गंधक, पारा, माक्षिक भस्म, लोह भस्म, सर्व एकत्र करून खोबरेवाचे  
पात्रांत पिप्लवाचे काढ्यामिं खळावे आणि गाईचे दुधाबरोबर रात्री प्यावे ह्या  
णजे रक्त पित्त शांत होतें. ॥ इति रक्त पित्त सूत्राः ॥

शालिषष्टिकनीवारचणमुद्गाससूरकाः

श्यामाकाश्रप्रियंगुश्वभोजनंरक्तपित्तनां

टी० ॥ ॥ तांदूळ सादेसाऊचे, नांझणीं, वरी, हरभरे, मूग, मसूर, सांबे, राळे इतकीं  
धान्ये रक्त पित्त मनुष्यास भोजनास योग्य आहेत. ॥ इति रक्त पित्त चिकित्सा ॥

अथराजयक्ष्मलक्षणेपचारः

दैन्यंकासमदांगभेदबमथ्थेष्माप्यतिशक्तसताशोषस्ता  
लुतलेप्तिमांघमसहृन्निष्टीवनंगान्त्ररुक् ॥ दाहः पाद  
करांबुजेस्वरहृतिर्जाड्यं चह्रिकाज्वरोविड्भेदकूपपीन  
सारुचियुतः स्याद्राजयक्ष्मागदः ॥

टी० ॥ ॥ दैन्य, खोकला, मद, आंग दुरवणे, ओकारी, कफ, अविश्वास, ताळु  
स्थानी शोष, अग्नी मंद वारंवार खांबेरे टाकणे अंशास उष्णता जागणे, हातां  
पायांचा दाह, स्वर बदलणे, जडपणा, उचकी, ज्वर, मसाल्या सुटल्या वळणे,  
प्लानी, पीनस, अरुची या लक्षणांनी युक्त राज यक्ष्मा असतो.

किंचिल्लिंगमुतंतीसपावकंस्वच्छशान्तरम्

उपचरेदात्मवतमाक्षिपणंसाध्यलक्षणांम्

टी० ॥ ॥ थोडे लक्षणांनी युक्त, अग्नि प्रदीप्त, रुखा नाही, किंचारवान् असा  
जो क्षय रोगी तो साध्य उपचार करण्यास योग्य आहे.

**अर्धलिंगैः क्लृप्साध्यं सर्वलिंगैः पारित्यजेत्**

टी० ॥ ॥ अर्धी चिन्हें झाल्यावर क्लृप् साध्य झणजे कष्ट साध्य आणि सर्व चिन्हें झाल्यावर असाध्य याका उपचार करूं नये.

**अन्नस्य द्वेषिणं क्लृप्ते हि नंशकूलक्षणम्**

**स्त्रीसक्तपथ्यक्षीणवाक्षीणशक्त्रंपरित्यजेत्**

टी० ॥ ॥ अन्नद्वेषी क्लृप्तेही झणजे कष्टानें मूत्र वर्गें होतात तो. पांढरा झालेला, स्त्रीसक्त, पथ्य न करणारा, क्षीण धातु असा जो क्षयी त्यास उपचार करूं नये.

**क्षीयंते धातवः सर्वततः शक्यति मानवः परं दिनसहस्रं तु यदि**

**जीवति मानवः ॥ स्रग्भिषक् भिरुपक्रांतस्तरुणः शोषपीडितः**

टी० ॥ ॥ पूर्वीं वा रोगांत सर्व धातू क्षीण होतात, नंतर मनुष्य क्षीण होतो, झणून याका क्षय झणतात, आणि क्षय जाला होतो तो क्षयी, हा तरुण आणि चांगले वैद्यानीं उपचार केलेला फार वांचला तर सहस्र दिवस वांचेल.

**मलायत्तबलं पुंसां शक्त्रायत्तं तु जीवितम्**

**तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्षिणो बलरेतसी**

टी० ॥ ॥ मनुष्याचें बळ, शरीरांत मळ आहे तो पर्यंत आहे. आणि शक्त्र झणजे वीर्य आहे तो पर्यंत जीवित आहे; या साठीं मनुष्याचें रेत, मळ हें रक्षणा करावें.

**पुरीषं यत्नतोरक्षेच्छुष्यतोर राजयक्ष्मणः ॥**

**सर्वधातुक्षयार्तस्य बलंतस्य हि विटबलम्**

टी० ॥ ॥ क्षयानें शक्त्र जो मनुष्य त्याचें पुरीष यत्नानें रक्षण करावें; झणजे वेतामें थोडें शौचास होईल, असा उपाय करावा. कारण सर्व धातूंचे क्षयानें पीडित जो मनुष्य त्याला पुरीष बल हेंच बळ आहे.

**क्षयादौ शोधनं दद्याद्दमनं रेचनं तथा ॥**

**वातश्लेष्महरं काथं दद्याद्दोषापहंपुरा ॥**

टी० ॥ ॥ क्षयाचे आरंभीं वमन किंवा रेचन असें शोधन द्यावें; आणि वात कफ हरण करणारा असा दोष शामक काढा द्यावा.

**रूष्णाद्राक्षसितालेहः क्षयहाक्षौद्रैर्लेखान् ॥ मधुसर्पि**

**र्युतो वा शन्नगंधारूष्णासितोद्भवः ॥**

टी० ॥ ॥ पिंपळी मनुका, सारवर, मध, शिरसाचें तेल यांचा लेह क्षय नाशक

आहे. आणि मध रूप, आस्कंद विपची साखर यांचा उहू क्षय नाशक आहे.

**फलत्रिकक्षाथविशद्वृमादौसिद्धं गुडुच्यादशमूलसिद्धम्  
स्थिरादिकाकोलिकगादिसिद्धशिलाजतुस्यात्क्षयिषुप्रशान्तं**

टी० ॥ ॥ हिरडा, चूहडा, आवळकाठी, यांचे काढ्यात शिलाजीत बारीक करून पुरचुंडी बांधून शिजवून शहर करून नंतर गळवेदीचा काढा दशमूलाचा काढा स्थिरादी काढा कानोल्यादि काढा यांचा भावना देऊन सिद्ध केवळा शिलाजीत क्षयावर प्रसिद्ध आहे.

**वृताकंकारवह्लंचतेलंबिल्वंचराजिद्वौ ॥**

**मैथुनंचदिवानिद्रांक्षयीकौपीववर्जयत् ॥**

टी० ॥ ॥ गोंग, कारले, तेल, बेलफळ, मोहऱ्या, मैथुन दिवसास द्योप उतवी क्षयी मनुष्याने वर्ज करावी.

**दशमूलबलारास्नापुष्करामरदारुनागैरे कथितम् ॥**

**पेयंपारिवांसशिरोरुकक्षतकासादिशांतये सलिलम् ॥**

टी० ॥ ॥ दशमुळे, चिकणा, रास्ना, पोरवर मूळ, देवदार, नागरमोथा यांचा काढा प्याचा ह्यणजे कुशी, रवादे, डोकें या चिकणाचा शूल, उरक्षत रवोकळा श्वास हे शांत होतील. ॥ दशमूलादीः ॥

**शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी**

**क्षीराशीलभतेपुष्टिमतुल्ये चाज्यमाक्षिके**

टी० ॥ ॥ खडीसारवर मध, लोणी एकत्र करून रवाचे अथवा रूप आणि काढा एकत्र करून रवाचे; मध आणि रूप हीं समभाग नसार्वी वर्ती दूध प्यावे ह्यणजे पुष्ट होतो.

**कूष्मांडकगिरोत्येनरसेनपरिपेषितम्**

**लाक्षाकर्षद्वयंपीत्वाजयेद्रक्तक्षयंतथा**

टी० ॥ ॥ कोंहोळ्याचे गिराचा रस काढून त्यांत लाखेचे चूर्ण दोन तांदूळ सारंग राकून प्यावे ह्यणजे रक्त क्षय होणार नाही.

**शतपुष्पासमधकंकुष्टतगरचंदने आ**

**लेपनेस्यात्सघृतं शिरः पारिवांसमूलमुत्**

टी० ॥ ॥ बडिशेफ, जेष्टीमध, कोष्टकोलिजन, तगर, चंदन हीं काढून तूप घालून लेप करावा ह्यणजे डोकें, कुशी, रवादे यांचे चिकणा शूल होत नाही.

एलापत्रं नागपुष्पं लवंगा भागस्त्रे पांही च रवजूरकस्य  
द्राक्षायष्टीशर्करापिपलीनांचत्वार्यंतत्सौद्रयक्तक्षये स्यात्

टी० ॥ ॥ बेलदोडे, तमालपत्र, नाग केशर, लवंगा यांचा एक भाग, रवजूर दो  
न भाग, मनुका, जेष्टी मध, सारवर, पिंपळी यांचे भाग चार सर्व एकत्र क  
त्र करून चूर्ण करावे आणि मधाबराबर खावे. क्षयावर प्रशस्त आहे.

ब्रह्माविदारीश्रीपणीबिहूपत्रीपुनर्नवा ॥

पयसानित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षलक्षयं

टी० ॥ ॥ चिकणा, भुई कोंहळा, शिवण, कांठेशेचती, घेरोळी, हीं वादून दुधाब  
रोबर प्यावी, उरक्षत क्षय यांचा नाश करील.

सधान्ययवगोधूमामुद्गाश्चापिसदाहिताः

स्त्रियश्चतुःपदेषुष्टौः पुमांसो विहगामताः

टी० ॥ ॥ धणे, सातु, गहू, मूग चार पायांचे जनावरा मध्ये स्त्री जाती, आणि  
पक्षांत पुरुष जाती हे क्षय रोग्यास हितकारक आहे.

छागं मांसं पयश्छागं सर्पिश्छागं सशर्करं

छागोपसेवासततं छागमध्ये तु चक्षुमनुत् ॥

टी० ॥ ॥ शेळीचे मांस, दूध, तूप सारवर सहित सेवा, शेळ्यामध्ये बसणे, हे  
सर्व क्षयरोग नाशक आहे.

गीतवादित्रशब्दैश्च भियस्ततिभिरेव च ॥ हर्ष आश्वासने

नित्यं गुरूणां समुपासनैः ॥ ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवता

र्त्तनैः ॥ सत्येनाचारयोगे नरविमंडलसेवया ॥ वैद्यविप्रार्च

नाञ्चैव रोगराजो निवर्तते ॥

टी० ॥ ॥ गीत, गद्य, घोष, भियस्तति, हर्ष आश्वासन, गुरूसेवा, ब्रह्मचर्य दा  
न, तप, देवता र्त्तन, सत्य, आचार, सूर्याची सेवा, वैद्य, ब्राह्मण यांची सेवा पूजा  
केली म्हणजे राज यक्ष्मा निवृत्त होतो.

रसभस्मात्रिभागं स्याद्भागं कंठे मभस्यकम् ॥ मृतताम्रस्य

भागं कंशिळागंधकतालकं ॥ प्रतिभाग द्वयं शकू मकीचूला

वचूर्णयेत् ॥ वरादानुपूरयेत्तेन चाजाक्षरिणं कृणाम् ॥ पि

प्रातिनमुस्वरुध्वा मृद्वाडिसंनिधापयेत् ॥ शकू गजपुटेफा

च्यंचूर्णयेत्साम्राष्टीतलं ॥ रसे राजमृशीकोयचवुर्गजः क्ष

यापहः ॥ एकोनत्रिंशत्परिचैर्घृतेनसहभक्षयेत् ॥ द  
शानीपिप्यलीनांचूर्णंदत्वाप्रदापयेत् ॥ क्षयेकासज्व  
रेपांडोग्रहृण्यांचातिसारके ॥

टी० ॥ ॥ पाच्यार्चं भस्म, ३ भाग, स्तवर्ण भस्म १ भाग, नाच्य भस्म १ भाग, मन  
शीळ, गंधक, हरताळ प्रत्येक २ भाग हें एकत्र खलून कचड्यांत भरून नंतर  
शेव्हाचे दुधांत टांकणखार खलून त्या कचड्यांनीं तोंडें टांकणखाराचें बंद करा  
वीं, शष्प झाल्यावर मंडक्यांस भरून तोंड बंद करून गजपूट घावें स्वांग  
शीत झाल्यावर खळावें घाला राज मृगांक ह्मणतात. एकुणतिस मिन्पार्चें  
चूर्ण, अथवा दहा पिप्यर्च्योचें चूर्ण, आणि तूप यांचे बरोबर शृंगुजा खावा ह्मं  
क्षय खोकला, ज्वर, पांडु, ग्रहणी, अतिसार यांचा नाश होईल. २. गजमृगांकः

अथकासलक्षणोपचारः

घ्राणोत्क्रदानानुगतःप्रदुष्टःसंभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः  
निरेतिवन्नात्सहसासघोषोमनीषिभिःकासइतिप्रदिष्टः

टी० ॥ ॥ घ्राण वायु दुष्ट होऊन उदान वायूशी संघर्ष करितो, आणि फुटके कांशा  
चें घ्राणें वाजतें त्या प्रमाणें मुरवातून अकस्मात जो शब्द निघतो त्याला मुनिका  
स असें ह्मणतात. पंचकासाःस्मृतावातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः

क्षयायोपेक्षिताःसर्वेबलिनश्चयथोत्तरम्

टी० ॥ ॥ कान, पित्त, कफ, उरक्षत, क्षय यां पासून कमें करून वातकास, पित्तकास,  
कफकास, उरः क्षतकास, क्षयकास असे पांच प्रकारचे कास उत्पन्न होतात. ते उ  
त्तरोत्तर एकापेक्षा एक अधिक त्यांची उपेक्षा केली असतां नाशक होतात.

शुक्लंविनिष्ठीवतिदुर्बलरक्तप्रक्षीणमांसरुधिरंसपूयम् ॥ तं  
सर्वलिंगंभृशदुश्चिकित्स्यंचिकित्सितज्ञाःक्षयज्वदंति ॥

टी० ॥ ॥ दुर्बल मनुष्य कोरडें खोकून नंतर कुजलेलें मांस, रक्त, पू, यांसहीत  
जो खाकेस टाकतो तो कास ह्मणजे खोकला क्षयापासून झालेला असें वैद्य ह्म  
णतात हा असाध्य जाणावा.

अमृतानागरंफंजीव्याघ्रपणींचिसाधितःक्षायः

पीतःसकृण्णचूर्णःश्वासकासौजयत्याशः ॥

टी० ॥ ॥ गळवेळ, नागरमोथा, भारंग, रक्त एरंड सालवण यांची काढा पिप्यर्च्ये  
चूर्णासहीत प्यालें असतां श्वास कास यांचा नाशक आहे.

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली तुगा ॥ यथोत्तरं भागवृ  
 द्यात्वगेहान् चार्धभागिकी ॥ पिप्पल्यष्टगुणा चान्नप्रदेया  
 शीतशर्करा ॥ श्वासकासा रुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परं ॥ त्  
 त्यांडुग्रहणी शोषणी हृशोफज्वरापहं ॥ छर्द्यतीसारशूलघ्नं  
 मलवातानुलोमनं ॥

टी० ॥ ॥ तालीसपत्र १ भिरें २ समस्मोष्ण ३ पिंपळी ४ वंशलोचन ५ दालचिनी ॥  
 वेन्द्रदोडे ॥ सारवर लडी ३२ यांचें चूर्ण श्वास, कास, अरुची, त्द्रोग, पांडु, संग्र  
 हणी, क्षय, पीडा, शोफ, ज्वर, ओकारी, अनीसार, शूल यांचें नाशक आहे.  
 आधि मल, वायू, यांचे अनुलोमक दीपन आहे. ॥ इति ता० चूर्ण०

अपामार्गस्य पंचांगं संपिष्टं नीलिकारसे ॥ शिलातालकसं  
 युक्तं वस्त्रे परपटिकाचृता ॥ साग्नौ क्षिप्त्वा भवेद्द्रुमस्तं निपी  
 यमु रवेन तु ॥ वारयेदुस्तरं कासं श्वासं घोरं भयो वहम् ॥

टी० ॥ ॥ आघाड्याचें पंचांग ह्मणजे मुळासुद्धा बियांसुद्धां सर्व झाड काळे नि  
 गुंडीचे रसांत वारून त्यांत मनशीळ हरताळ घालून त्याची वडी वस्त्रानें गं  
 डाळून अग्नीत दाकावी. त्याचा धूर निघेल तो तोंडांन प्यावा, ह्मणजे घोर भ  
 यंकर असे श्वास कास निवारण करील.

संयुतं मधुसर्पिभ्यां चूर्णं त्रिकटुसंभवम् ॥ निहंतितरसा  
 कासान्त्रासां निवसता हरिः ॥

टी० ॥ ॥ भिरें, कूट, पिंपळी यांचें चूर्ण मध तूप यांचे बराबर रवाचें ह्मणजे शी  
 घ कासाचा नाश करितें. जसा साधूंचे आसाचा नाश हरी करीतो.

सेवितं मधुरवंदाभ्यां चूर्णं मरिचजं यदि  
 किमर्थं त्रीयतं चिंता श्वासकासपराजितेः

टी० ॥ ॥ मधु खडीसारवर यांचे बराबर जर भिन्यांचें चूर्ण सेवन केलें तर  
 श्वास कास जातो, तर श्वासकासाची पराजित अशांनीं चिंता कां करावी.

पिप्पलीपिप्पलीमूलं विश्वोषधविभीतकैः

मधुना सेवितं कासः प्रशाम्यति कुतूहलात्

टी० ॥ पिंपळी, पिंपळमूळ, वेरवंड, वेहेडा, कूट, यांचें चूर्ण मधुबरोबर चाटाचें  
 ह्मणजे कास सहज शांत होईल.

पचेत्स्फुद्रासपंचांगां पुरपाकेन तद्रसः ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः कासश्वासज्वरापहः

टी० ॥ ॥ रिंणीचे झाड मुळाफुला सद्धा कुटून पुटपाके करून पध् करावे, आणि त्याचा रस पिंपळीचे चूर्णा सहित प्यावा; झणजे श्वास, कास, ज्वर यांचा नाश करील.

भार्गीद्राक्षासरीशृंगीपिप्पलीविश्वभेषजैः

गडतैलपुतोलेहोहितोमारुतकासिनाम्

टी० ॥ ॥ भारंग, मनुका, कचोरा, काकडसिंगी, पिंपळी, संड, गळ, शिरसा चे तेल यांचा लेह वाचूचे खोकल्यास हितकारक आहे.

श्रीखंडयहीमधुशालिपर्णीपाठापटोलेन्द्रयवाबृहत्याँ ॥

मूर्वागुडचीकटकाकषायः क्षयोत्थकासेचसपिप्पलीकः ॥

टी० ॥ ॥ चंदन, जेठीमध, साल्वण, गाहाडमूळ, कडू पडुळ, इंद्रजव, रिंणी, डो रली, मोरवेल, गळवेल, कुटकी यांचा काढा पिंपळीचे चूर्ण घालून प्यावा, झणजे क्षयापासून झालेला खोकला दूर होतो. ॥ इति श्रीखंडादिकाथः ॥

तुल्यालवंग मरिचाक्षफलत्वचस्युःसर्वैःसमोनिगदितः

खदिरस्यसारः ॥ बबूलवल्कलकषायजुषांचतुर्णांका  
सान्निहंतिवटिकाघटिकात्रयेण ॥

टी० ॥ ॥ लवंगा, मिरें, बेहेडेदळ हीं सभभाग यांचे बरोबर खदिरसार घेऊ न सर्व कुटून एकत्र करून बाष्पीचे सालीचे काढ्यांत टाकून बडी करावी, ती बडी सेवन केली असता तीन घटिकांत खोकला जातो.

सौभाग्यहिंगूळकृणागरलंमरीचंसमर्द्यनिंबुजरसेन

दिनत्रयंच ॥ आनंदमैरववरीतुवरीप्रमाणानानानुपान  
सहितासकलामयमी ॥

टी० ॥ ॥ रांकणखार, हिंगूळ, पिंपळी, बचनाग, मिरें हीं लिंबाचे रसांत ती त्र दिवस खळून तुरी येवढ्या गोळ्या करून एकेक गोळी त्या त्या अनुषा ना बरोबर खावी झणजे सर्व रोग नाशक आहे.

अर्कमूलशिलेतुल्येततोर्धनकदुबिकम् ॥ चूर्णितं वन्हि

निक्षिप्तपिबेद्भूमंतुयोगवित् ॥ भक्षयेद्यतांबूलंपिबेद्दु  
ग्धमथांबुवा ॥ कासाः पंचविधायांतिशांतिमायहनसंशयः .

टी० ॥ ॥ रुईचे मूळ १ मनशीळ १ संड, मिरें, पिंपळी मिळून निमेषाग घेऊन



त्या सर्वांचे चूर्ण करून अग्नीत राकून त्याचा धूर युक्तीने प्यावा, नंतर विडा खावा, किंवा दूध अथवा पाणी प्यावे, ह्मणजे पांच प्रकारचे कास लोकर शांत होतील यांन संशय नाही.

**मनःशिलालं मरिचं मांसी सुस्तातथें गुदी  
एषांधूमपिबेच्चानुस्करवोष्ठांसगुडंपयः**

टी० ॥ ॥ मनशीळ, कंकोळ, मिरें, जटांमांसी, नागरमोथा, हिंगणबेट यांचा धूर प्यावा, आणि वर मंदोष्ठा पाणी गूळ घालून प्यावे.

**एषकासान्पृथक्कृद्वसन्निपातसमुद्रवान्  
शनैरपिप्रयोगेणसाधयेदमसाधितान् ॥**

हा धूमप्रयोग सर्व प्रकारचे कास यांचा नाशक आहे. ॥ इति मनःशिलाधूमः

**मनःशिलालिसदलंबदर्याः शकृत्मातपे ॥  
सक्षारंधूमपानंचमहाकासनिबर्हणाम् ॥**

टी० ॥ ॥ मनशीळ जखरेवार पाण्यांत उगाळून बोरीचे पानाच्या लेप करून उनात बाळगून विडा ओदावी धूर प्यावा ह्मणजे मोठा खोकला असला तरी नाश होईल.

**श्वासकासहरोर्बर्हिपादौवाक्षौद्रसर्पिका ॥**

**लित्थान्मरिचंचूर्णवासघृतंक्षौद्रशर्करं ॥**

टी० ॥ ॥ मोराचे पाय, मध, तूप यांचे बरोबर खावे. हे श्वास कास हारक आहेत. अथवा मिन्याचे चूर्ण, तूप, साखर, मध यांचे बरोबर खावे ह्मणजे श्वास कास दूर होतात.

**बदरीपत्रकल्कंवाघृतंश्रृंगंसेंधवम् ॥**

**स्वरोपघातेकासेचलेहमेनंप्रयोजयेत्**

टी० ॥ ॥ बोरीचीं पाने गारून तुपांत तळून सेंधव घालून लेह करून चारावा ह्मणजे स्वर बदलने किंवा कास यावर प्रशस्त आहे.

**जातिजटाकिसलपैर्बदरीदलैश्चजातीमसूरकफलैः**

**समनःशिलैश्च ॥ स्याद्धूमवर्तिरिहृगुग्गुलुनासमेतैः**

**कासेस्थितेबदरिकाभिर्विदल्यमानैः ॥**

टी० ॥ ॥ जाईचीं मुळे, आणि पल्लव, बोरीची पाने, जायफळ, मसूरा, मनशीळ, गुग्गुळ हीं एकत्र कुटून चूर्ण करून बोरीचे लांकडाचा अग्नी करून

त्यावर राकून धूर त्यावा, ह्मणजे कास बरा होतो. ॥ २० ॥ जातीधूमः ॥

**गुडक्षारोषणकणादाडिमंशवासकासाजित्  
क्रमसलहृयार्धाक्षकर्षार्धाक्षपलोन्मितम् ॥**

टी० ॥ ॥ गूळ = तोळे, जवरगार ॥ तोळा, भिरे अर्ध तोळा, पिंपळी १ तोळा, हाळिंब ४ तोळे या प्रमाणे घेऊन रवळून गोळ्या करून शक्ति प्रमाणे खाव्या ह्मणजे श्वास कास दूर होईल.

**त्रिजातमर्षरुषंशोपिप्ल्यर्थपलंसिता ॥ द्वाक्षामधुक  
रवर्जूरंपलांशंश्लक्ष्णकल्कितम् ॥ मधुनागुटिकाग्नित्ता  
चृष्यापित्तशोणितम् ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छादि  
धममधमन् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशपूहशोषाद्यमारु  
तान् ॥ रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरूकूपिपासाज्वरानपि ॥**

टी० ॥ ॥ दाळचिनी ॥ तोळा, तमारुपत्र ॥ तोळा, वेळदोडे ॥ तोळा, पिंपळी २ तोळे, खडीसाखर ४ तोळे, मनुका ४ तोळे, जेठीमध ४ तोळे, खजूर ४ तोळे या प्रमाणे घेऊन बारीक रवळून गोळ्या करून यथा शक्ती भक्षण कराव्या. त्या बीर्गु नर्षक आणि रक्त पित्त श्वास कास अरुची ओकरी मूर्च्छा उचकी मद म्म उरक्षत क्षय स्वरनाश पांथरी शोष वायु घशांसून रक्त पडणे, हृदय कुरी यां जा शूल तहान ज्वर यांचा नाशक आहेत. ॥ इति त्रिजात गुटिका ॥

**अश्वकंहरबीजंचनीक्ष्यासुखसमन्वितम् ॥ कासमर्दव  
रागस्तिवतसाम्लैर्विभावयेत् ॥ चतुर्गुजावटीहंतिका  
संपंचविधंतया ॥**

टी० ॥ ॥ अश्वक भस्म, पारा, गंधक, पोल्यादभस्म, ताश्रभस्म, हीं एकत्र करून कास विदा, हिदडा, बेहेडा आंवळकाठी, अगस्ता, आम्ल वेतस यांचे रसाच्या भावना घाव्या. ह्मणजे हा कासाशी उरस होतो, त्याची चार गुंजा प्रमाणे गोळी खावी, पांच प्रकारचे कास दूर करिते. ॥ इति कासारिः ॥

**इतिकासनिक्त्वासमाप्तः ॥ ॥ अथद्विकारवासलक्षणोपचारः**

**सुहृसुहृवायुरुदेतिसस्वनोयकृत्पूहात्राणिसुरवादि  
वाक्षपन् ॥ सद्योपुवानाशहिनस्तियस्मात्तलुस्तहि  
केत्यभिधीयतेबुधैः ॥**

टी० ॥ ॥ वारंवार जो वायु शब्द करणारा आणि सुस्वनें यकृत्पूहा हा आंतरी

पेंकतेच काय असा ऊर्ध्व येतो त्याला हिक्का असें म्हणतात, हिक्का असें म्हणण्याचें कारण ? तो येऊ सारखा शब्द करून प्राणाग्रत हिर्नासि म्हणजे नाशितो म्हणून हिक्का असें म्हणतात.

**थैरेवकारणैर्हिक्का बहुभिःसंप्रजायते ॥**

**तैरेवकारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां**

टी० ॥ ॥ जा कारणानी हिक्का होतो त्याच कारणानीं मनुष्यास श्वास होतो, तो घोर आहे. ऊर्ध्वः श्वासे प्रकुपिते त्वाधः श्वासो निरुध्यते

**मुत्थ्यते ताम्यते चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हंत्यसूनु**

टी० ॥ ॥ ऊर्ध्वं श्वास कुपित झाला असतां अधः श्वास कोंडतो, आणि वतीं गुदमरुन येतो त्याचे प्राण श्वास नाशितो.

**शीवाशिरसिसंगृह्य श्लेष्माणससुदीर्यच**

**करौति पीनसतेन रुत्थां घुर्घुरकतथा ॥ ७**

टी० ॥ ॥ गळ्यांत डोक्यांत येतो, आणि कफ वतीं आणितो, पडसें उत्पन्न करितो, मग कोंडतो आणि घुर्घुर शब्द करितो.

**श्लेष्मणादत्थमानेन भृशं भवति दुःखितः**

**तस्यैव च विमोक्षाते सुहृत्सु लभते सुखम्**

टी० ॥ ॥ श्वासाचे योगानें कफ दग्ध होऊन घट्ट होतो आणि अडकतो ते पें करून अति दुःख होतें तो पडल्यावर दोनघटिका सुख होतें.

**हिक्का श्वासीपिबेद्भार्गीसि विश्वामुष्णवारिणा**

**नागरं वासिताभार्गीसौवर्चलसमन्वितम् ॥**

टी० ॥ ॥ हिक्का, श्वास ज्याला असेल त्याणें संत भारंगमूळ यांचे चूर्ण ऊन पाण्या बरोबर प्यावें अथवा संत सारखर भारंग मूळ, पादेलोण यांचे चूर्ण खावें.

**शृंगीकटत्रिकफलत्रयकंठकारीभार्गीसिपुष्करजटा**

**लवणानिपंच ॥ चूर्णपिबेदशिशिरेणजलेन हिक्का**

**श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिषुमशस्तम् ॥**

टी० ॥ ॥ कान्कडशिंगी, संत, मिरें, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, रिंगणी, भारंगमूळ, पोरबरमूळ, जटामांसी, सेंधव, पादेलोण, बिडलोण, काचलोण, मोर यांचे चूर्ण ऊन पाण्या बरोबर प्यावें म्हणजे हिक्का श्वास ऊर्ध्व वात, रवोकला, अरुची, यांचा नाश करील. ॥ इति शृंगीदिचूर्ण ॥

शुंठीकणामरिचनागदलंत्वगेलान्चूर्णकृतंक्रमविवर्धितम्  
धर्मत्यात् ॥ स्वादेदिदं समसितं गृह्णत जाग्निमांघकासा  
रुचिश्चसनकं तद्दामयेषु ॥

टी० ॥ ॥ कंद ६ पिंपळी ५ भिरें ४ विड्यानी पांसे ३ दाळचिनी २ वेल्दोडा १  
या प्रमाणे घेऊन चूर्ण करून बरोबरीने साखर घालून खावे. असतां मु  
ळव्याध, अग्नीमांघ, खोकला, अरुनी, श्वास, कंठरोग, तृदोग यांचर म  
शक्त आहे. मधुकंमधुसंयुक्तं पिप्लीशर्करान्विता

नागरंगडसंयुक्तं हिक्काघ्ननावनत्रयम्

टी० ॥ ॥ जेष्टीमध, मध ॥ पिंपळी साखर ॥ आले गूळ ॥ हीं तीन नखें  
हिक्का नाशक आहेत.

करतैलेन संयुक्तो गृह्णत डोया वन्नसेविनः ॥

तावेन्नश्यति किंश्वासः पीयूषमधुराधरे

टी० ॥ ॥ शिरसाचें तेल, आणि गूळ जों पर्यंत सेवन केला नाही तो पर्यंत हें  
अमृत तुल्य मधुर ओष्ठेश्वास नष्ट होईल कीं काय ?

कपित्थस्वरसोवापिरस आमलकस्य च ॥

पिप्लीक्षौद्रसंयुक्तो हिक्काश्वासनिवारणः

टी० ॥ ॥ कंबलाचा आंगरस, किंवा आंबळ्याचा आंगरस, मध, पिंपळी स  
हीत हिक्का श्वास यांचा निवारक आहे.

खजूरं पिप्लीद्राक्षाशर्कराचे तितत्समं ॥

मधुसर्पियुतो लेहो हिक्काश्वासनिवारणः ॥

टी० ॥ ॥ खजूर, पिंपळी, मनुका, साखर हीं समभाग घेऊन त्यांत मध तूप  
घालून लेह करावा, तो हिक्का श्वास निवारक आहे.

मर्कटीनां तु बीजानां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा

प्रलित्यात्प्रातरुत्थाय श्वासार्तः स्वास्थ्यमाप्नुयात्

टी० ॥ ॥ कुईलीचे बीजांचें चूर्ण प्रातः कालीं मध तूप यां बरोबर चावणें  
ह्मणजे, श्वासानें पीडित असेल तो स्वस्थ होईल.

हिंगसौवर्चलाजाजीबिडपुष्पकनित्रकेः

सिन्हाकर्कदशृग्याचयवागूः श्वासहिक्किणां

टी० ॥ ॥ हिंग, पादेलोण, जिरें, बिडलोण, पोरयचमूळ, चिचक, काकड शिंगी

इतक्यानीं सिद्ध झालेडी कांजी श्वास हिक्का हीं जांना आहिन त्यांस प्रश  
स्त आहे. गुडोषणनिशारास्त्राद्राक्षाभागधिकाःसमाः

तेलेनचूर्णितालीढास्तीव्रश्वासनुदंस्मृताः

टी० ॥ ॥ गूळ, मिरं, हळद, रास्त्रा, मसुका, पिंपळी हीं सर्व समभाग घेऊन  
यांचें चूर्ण शिरसाचे नेला बरोबर खावें ह्मणजे तीव्र श्वास दूर होतो.

कासमर्दकपत्राणांचुषःसौभांजनस्यच

शुष्कमूलकमंडस्ताहिकाश्वासनिवारणः

टी० ॥ ॥ काशिंघाचे पानाचा अथवा शेवग्याचे सुळीचा किंवा वाळेले मुळ्यांचा  
मंडहिक्का श्वास निवारक आहे.

हरिद्रापत्रमेरुंडमूललाक्षांमनःशिलाम् ॥ सदेवदार्वलंभां

सीपिस्वावर्तिप्रकल्पयेत् ॥ तांघृताक्तांपिबेद्दमंयवान्घृतसं

टी० ॥ हळदीचीं पाने, एरंडमूळ, लारव, मनशीळ, देबदार, हरतीळ, जटामांसी, यांचें  
चूर्ण करून फडक्यास लाऊन वात करावी, ती तुपांत भिजवून अग्नीत टाकून त्याचा  
धूर प्यावा, अथवा सातूस तूप लाऊन अग्नीत टाकून त्याचा धूर प्यावा ह्मंश्वास दूर होतो.

पिप्पली मूलमध्मकरुडगोश्वशालुद्रसान् ॥ हि

काभिष्यंदकासघ्नान्लीत्यान्मधुघृतानितान्

टी० ॥ ॥ पिंपळमूळ, जेशीमध, गूळ, गाय, घोडा, यांचे शकृत इतक्यांचा निरनिरा  
ळा काढा मध तूप यां सहीत हिक्का श्वास अभिष्यंद यांचा नाशक आहे.

कुलिथनागरव्याघ्रीवासाभिःकथितजलं, पीतंपौषरसंयुक्तंकासश्वासनि  
वृत्तगे, संद, शिंगणी, अडूळसा, पोरवरमूळ यांचा काढा कासश्वास निवारक आहे.

द्राक्षांहरितकींमुस्तांकर्कटारव्यादुरालभाम् ॥

सर्पिमधुभ्यांविलह्नश्वासान्हंतिस्तदारुणान्

टी० ॥ ॥ मसुका, हिरडा, नागूर मोयें, कांकडशिंगी, धमासा यांचा लेह, मध, तूप  
घालून करावा, तो खाल्ला असता, मोठा भयंकर श्वास दूर होईल.

रसात्रहैभ्रभस्मानिवेक्कानंसर्वतुल्लकम् ॥ सर्वैः पत्रगुणांशं

स्वचूर्णंशकंक्षिसुर्दयेत् ॥ लेहयेन्मधुनाभाषत्रतुल्लसा

नुपानकम् ॥ हिक्काप्रचविभ्रांहंतिमुसुकीरुपितस्त्राणाव

टी० ॥ ॥ पाय्याचें भस्म १ अश्वक भस्म १ सवर्ण भस्म १ वेक्कान भस्म १, ३  
शंख भस्म ३० हीं एकत्र खळून चार मासे प्रमाणां अनुपाना सहीत खा

वें ह्यणजे पांच प्रकारची हिक्का सुमूर्धु असल्यांनी त्याची नाश करील.

**कासप्रकरणोक्तंचभिषगन्ननियोजयेत्  
क्षयोक्तवात्रकासिन्निहिकाश्वासेनियोजयेत्**

टी० ॥ ॥ कासप्रकरणांत सांगितलेले औषध हिक्का श्वासाने ठार्यां घेद्यानीं योजावे; आणि क्षयावर सांगितलेले औषध कास हिक्का श्वास यांचे नायां योजावे.

**अथस्वरभेदलक्षणोपचारः**

**अत्यश्रुभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपि  
ताः पवनादयश्च ॥ स्रोतः स्रोतस्वरवहेषुगताः प्रदुष्टाह  
न्युः स्वरभवति चापि हिषड्भिः सः ॥**

टी० ॥ ॥ फार मोठ्याने बोलणे, विषूष्णकणे, सांकूड, दगड वगैरे यांच्या धक्का इतक्या दोषानीं कुपित जे वायू पित्त, कफ ते स्वरवाहिनी शिरांचे गर्द गेलेले दुष्ट असे स्वर भेद करतात तो स्वरभेद साहा प्रकारचा.

**वातेन कृष्णानयनाननमूत्रवर्चाभिन्नस्वरैर्वदति गर्धभ  
सस्वरंच ॥ पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चाब्रूयाद्गलेन च  
सदाहसमन्वितेन ॥ ब्रूयात्कफेन सततकफपूर्णकठः स्वल्प  
शने वदति चापि दिवा विशेषात् ॥ सर्वात्मके भवति सर्ववि  
कारलिगांतंचाप्यसाध्यमुषयः स्वरभेदमाहुः ॥**

टी० ॥ ॥ वातेने स्वर भेद झाला असतां मुरव, नेत्र, मूत्र, मल हे कळे; आणि गाढवाचे स्वराप्रमाणे फुटक्या स्वरांने बोलतो; पित्तापासून असेल तर नेत्र, मूरव, मूत्र, मल हे पिवळे आणि दाहयुक्त कंठाने बोलतो; कफाने असेल तर नेहमी घशांत कफ आणि फार हळू बोलतो. त्यांत दिवसास तर फारच हळू बोलतो. त्रिदोषाणसून असेल तर सर्व विकार आणि सर्व चिन्हे असतात आणि तो सर्व असाध्य असें ऋषी ह्यणतात.

**बिभीतकफलेयुक्तापिप्लीसैंधवतथा  
कांजिकेन भवेत्साध्यं स्वरभेदाद्दिमुच्यते**

टी० ॥ बेहडा, पिंपळी, सैंधव यांचे चूर्ण कांजीत घालून प्यावे ह्यणजे स्वर भेदा पासून मुक्त होईल.

**पिप्लीपिप्लीमूलं मरिचं विश्वभेषजम्  
पिबेन्नूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये**

टी० ॥ ॥ पिंपळी, पिंपळमूळ, मिरें, संढ, यांचें चूर्ण गोमूत्रांत घालून प्यावें, ह्मणजे कफापासून बिघडलेला स्वर नीट होतो.

चव्याम्बवेतसकदुत्रयतिन्निडीकंतालीसजीरकतुगा  
दहनैःसमांशैः ॥ चूर्णांगुडप्रमुदितंत्रिसर्गाधियुक्तं  
वैस्वर्यपीनसकफारुचिषुप्रशस्तम् ॥

टी० ॥ ॥ चवक, आम्लवेतस, संढ, मिरें, पिंपळी, आंबसल, तालीसपत्र, जिरें, वंशलोचन, चित्रक, दालचिनी, तमाळपत्र, वेलदोडे यांचें चूर्ण ग-  
ळा बरोबर खावें ह्मणजे स्वर भेद, पीनस, कफ, अरुची यांवर प्रशस्त आ  
हे.

कासमर्दकवार्तिकमार्कवैःस्वरसैर्युतं  
क्षीरानुपानपैत्रेषुपिबेत्सर्पिरतद्रितः

टी० ॥ ॥ कासविदा, वांगें, माका यांचा आंगरस तूप घालून प्यावा; वर दू  
ध प्यावें ह्मणजे पिन्ना पासून झालेला स्वर भेद नीट होतो.

आद्येकोष्ठाजलंपेयंजग्ध्वाघृतगुडौदनं  
पीतंघृतंहंत्यनिलंसिंहंमार्कवजेरसे ॥

टी० ॥ ॥ तूप भातांत गूळ घालून खावा, वर ऊन्न पाणी प्यावें ह्मणजे वा  
ता पासून झालेला स्वर भेद नीट होतो. तसेंच माक्याचा रस तूप एकत्र क  
रून आटवून तें तूप प्यावें ह्मणजे बानानें बिघडलेला स्वर नीट होतो.

अशनीयाच्चससर्पिष्कंयष्टीमधकपायसं

टी० ॥ ॥ तूप, जेष्टीमधीचें चूर्ण खिरींत घालून ती खाव्ही असतां स्वर  
नीट होतो.

शर्करामधुमिश्राणिशृतानिमधरैःसह  
पिबेत्पयांसियस्योच्चैर्वदतोभिहतःस्वरः

टी० ॥ ॥ जन्ना मोठ्यानें झोरून स्वरभेद झाला त्याणीं सारवर जेष्टीमधबदा  
स घालून तम्पलेलें दूध प्यावें.

व्याघ्रीस्वरसविपक्षराष्ठावाट्यालगोक्ष  
रव्योषैःसर्पिःस्वरोपघातंहन्यात्कसंचपचविधं

टी० ॥ ॥ शिंगण्ठ्या आंगरस काढून त्यांत पक्ष केलेलें अथवा रास्ता, लसु विक  
णा, मेखरू, संढ, मिरें, पिंपळी, यांचे काढ्यांत पक्ष केलेलें तूप; स्वरभेद, पांच  
प्रकारच्या खोकला यांचा नाश करिते.

विहितमसृणचूर्णान्पारनालेनसार्धम् ॥

कलितरुफलक्षणासंधवानिप्रलित्यात्

टी० ॥ ॥ बह्मदा, पिंपळी, सेंधव यांचे चूर्ण बारीक करून काजित घालून  
प्यावे ह्मणजे सर भेदाचा नाश होतो.

अभिलषतिविजेतुंयःस्वरस्यप्रणाशं  
सपिवतिसहदुग्धेनामलक्याःपलंवा

टी० ॥ ॥ स्वरभेद जिंकण्यानी जो इच्छा करील त्याणें दुधांत आंबळकाटीचा  
घुट राकून प्यावे.

कासश्वासोपयुक्तारसाःप्रयोक्तव्याः

टी० ॥ ॥ कासश्वासोचे गर्द उपयुक्त जे रस ते स्वरभेदाचे गर्द घेत्यावे.

स्वरभेदस्यक्षयरोगांतःपाणितान्क्षयरोक्तमेवकार्यम्

टी० ॥ ॥ स्वरभेदही क्षयाचे पोटांत आहे, यासाठी क्षयांत जें उक्त असेल तें  
औषध करावें. ॥ ॥ अयारोचकलक्षणोपचारः ॥

वातादिभिःशोकप्रयातिलोभक्रोधमनोध्माशनरूपगंधैः

आरोचकास्फःपरितृष्टदंतकषायवन्नस्यसतो निलेन ॥

टी० ॥ वातपित्त, रूफ, शोक, भय, अतिक्रोध मनोभंग, वाईद रूप वाईदगंध इनक्या  
नी अरोचक ह्मणजे अरुची होते. वायूणासून जाता अरुची होते. त्याचे दंत  
शिवशिवतान आणी तोंड तुरद असते.

अम्बिकागुडतोयंचत्वगेलामरिचान्वितम्

अपक्तलंडरोगेषुशस्तकवलधारणम् ॥

टी० ॥ ॥ अन्नावर अरुची जास होते त्याणें चिंचेचें सरबत, गळ, पाणी,  
दालचिनी, बेलदोडे, मिरें घालून करावें, आणि त्याचे बराबर जेवावें.

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचंबिडम् ॥ धान्येलाप

चकोशीरपिपल्यश्वदन्तोत्पलम् ॥ लोभतेजोवतीपथ्या

श्रूणसयवाग्रजम् ॥ आर्द्रदाडिमनिर्यासःशाजाजीश

करायुतः ॥ सतैलमाक्षिकात्येतेचत्वारःकवलग्रहाः ॥ च

तुरोरोचकान्घृतिवाताद्येकजसर्वजान् ॥

टी० ॥ ॥ कोष्ठकोडिंजन, पादेलोण, जिरें, साखर, मिरें, बिडलोण, यांचें चूर्ण धुणे,  
बेलदोडे, पयझाण, वाला, पिंपळी, चंदन कमळ यांचें चूर्ण लोभ, मानकान्गुणी, हि  
रडा, सुंद, मिरें, पिंपळी, ज्वरवार यांचें चूर्ण आलें डाडिंब यांचा रस जिरें सा



खर युक्त है चार योग शिरसाचै तेल मध याचे बराबर योजिलें असतां क्व  
क ह्यणजे घांस याचे ग्राहक होतात, आणि वात, पित्त, कफ, सन्निपात  
यांपासून झालेली चार प्रकारची अरुची तिचा नाश करितात.

**शामयतिके सरमरुचिसलवणघृतमाश्रमातुलिंग**

**स्य ॥ दाडिमचवणमथवाचरकोरुचिकारिसूचयामास**

दी० ॥ ॥ महाकुंगाचें केशर, सेंधव, तूप सहीत अरुची नाशक आहे, अय  
ना हाडिंबाचें चवण, ह्यणजे रवाणें रुची कारक आहे असें चरफानें सूच  
विलें आहे. **पिप्पळाजार्जीसथान्याकघृतपस्थेविपाचयेत्**

**कफपित्तारुचिहरंमंदानलवमिंजयेत् ॥**

दी० ॥ जिरे धणे कुटून ६४ तोळे तुपांत पक्क करून शक्तिप्रमाणें रवाचें ह्यणजे कफ पित्त  
यां पासून झालेली अरुची मंदाग्नी यांचा नाश करील.

**अजाजीमरिचंकुण्डबीडंसौवर्चलतथा, मधुकंशर्कसौतैलवातिकेसुरवधावनं**  
दी० ॥ जिरे, मिरे, कोष्टकोसिजन, बिडलोण, पादेलोण, जेशीमध, सारवर, शिरसाचे तेल हीं एकत्र  
करून याणें तोंड धुवाचें ह्य० वाताची अरुची जाते. श्लो० कारंजं दंतकाष्ठं च विधेयमरु  
चौ सदा ॥ किंचिल्लवणसंयुक्तं मारनालं विपाचयेत्, तेन गंडुषं कुंयादास्ये वर  
स्यशांतये ॥ दी० तोंडाची रुची असतां करंजचे काष्ठानें दांत पांसाचे आणि बोडें शीठ घालू

**शर्करादाडिमचथद्राक्षारखजूरमेवच ॥ केसरंमातुलिं**  
**गस्यसिंधुनामधुनापिवा ॥ आस्येवरस्यशामनंभक्षये**  
**त्कर्षसंमितम्**

शुद्ध  
मधुना  
पिवा

दी० ॥ ॥ सारखर, डाडिंब, मनुका, खजूर, ॥ महाकुंगाचें केशर, सेंधवाशी किंवा  
मधुशी युक्त, यांतून कोणतें एक सूमारें तोंडाभर भक्षिलें असतां तोंडास रुची  
येते. **विडंगचूर्णकषैकक्षौद्रैश्चतुर्गुणेषुधुतम् ॥ अ**

**साध्यमपिसंहन्यादरुचिं वक्रधारणात् ॥**

दी० ॥ ॥ वावडिंगाचें चूर्ण १ तोळा, मध ४ तोळे, यांची गोळी तोंडात धरावी; ह्यण  
जे असाध्य जरी अरुची असली तरी तिचा नाश करील.

**त्रिव्यूषणानित्रिफलारजनीद्वयंचचूर्णीकृतामिथबध्न**  
**कविमिश्रितानि ॥ क्षौद्रान्वितानिवितरेन्मुरवधावनार्थम-**  
**न्यानितिककटुकानिचप्रेषजानि ॥**

दी० ॥ ॥ दाळचिनी, वेलदोडे, तमालपत्र, संत, मिरे, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आव

ऊकाठी, हळद, दारुहळद, सातूचीं कुसें यांचें चूर्ण मधार्शा मिश्रकरून तोंड धुण्या स घ्यावें, आणखीही कडू निरवट औषधें घ्यावीं ह्मणजे अरुचीचा नाश होतो.

**सिताव्योषकपित्यानांचूर्णक्षौद्रिणतहरी  
सर्वारोचकशांत्यर्थधारयेहृदनांबुजे ॥**

टी० ॥ ॥ साखर, कंद, भिरें, पिंपळी, कंबड यांचें चूर्णाची मधांत गोळी करून तोंडांत धरावी ह्मणजे अरुची शांत होत. ॥ इति अरोचकचिकित्सा ॥

**अथलृदिलक्ष्णोपचारः**

**श्वासकासौज्वरोहिकातृष्णावैस्वर्यमेव च ॥ हृद्रोगस्त  
मकश्रेवसेयाश्छुर्देरुषद्रवाः ॥**

टी० ॥ ॥ कास, श्वास, ज्वर, हिका, तृष्णा, स्वरभेद, हृद्रोग, तमकश्वास इतके छुर्दीचे ह्मणजे ओकारीचे उपद्रव आहेत.

**ईषदुष्णासफेनायासशूलान्चपुनःपुनः  
छुर्दिर्भवतिलक्ष्मेतद्वातच्छुर्दिः प्रकीर्तितं**

टी० ॥ ॥ किंनित उष्ण फेंसासहीत शूल युक्त वारंवार होणारी अशी वातछुर्दी जाणावी.

**सदाहालोहितापीताहरितोष्णाथवाभवेत्  
छुर्दिरद्रवेत्क्ष्मपित्तच्छुर्देरसंशयम् ॥ ॥**

टी० ॥ ॥ दाहयुक्त, तांबडी, पिंपळी, अथवा हिरवी, उष्ण अशी पित्तच्छुर्दी जाणा. कफमिश्रासन्दहासुहृर्गुहः स घुर्गुरासदालाजंबालयुताश्चेच्छुर्दिः प्रकीर्तता  
टी० ॥ कफमिश्र त्वरय दहाने युक्त वारंवार घुर्गुर शब्द सहीत जीत लाल जळभटें अशी कफछुर्दी झ.

**छुर्दनं वमनं ज्ञेयं कुर्यात्तच्छ्रुतिश्लेषजम्**

टी० ॥ छुर्दनं ह्मणजे वमन जाणावें तीच ओकारी तिचे शांततेचें औषध करावें

**एलालवंगराजकेसरकोलमज्जालाजमिथशुधनचंदनपिप्पलीनां ॥**

**चूर्णाभिमाक्षिसितासहितानिद्रुच्छुर्दिर्निहतिकफमारुतपित्तजातां**

टी० ॥ वेलदेंडि, लवंग नागकेसर बोराचे आंबीचे मगज लाट्या राळे नागरमोथा चंदन पिंपळी यांचें चूर्ण मध साखर यांबराबर रवाचें ह्मणजे वात पित्त कफ यांची छुर्दी तह होईल.

**चंदनं च मृणालं च वालकं नागरं वृषभम् ॥ स**

**तंदुलोदकक्षौद्रैः पीतः कल्कोवभीजयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ चंदन, कमलान्ना देंड, वाळा, नागरमोथा, अडूळसा हीं तंदुळाचे धुणांत वाटून मध घालून तें प्यावें ह्मणजे ओकारीला जिंकील.

सौदीच्यैरिक्कंदेयंसेव्यंवातदुलांबुना ॥ जातीपत्ररसं कृ  
ष्णामरिचंशर्करान्वितं ॥ एतानिमधुयुक्तानिघ्ननिछर्दि  
चिरोद्भवाम्

टी० ॥ ॥ वाक्य, गेरु, तांदुळाचे धुणांत गटून मध घालून प्यावे, अथवा जाईचे पानाचेरसांत पिंपळी, मिरे, यांचें चूर्ण मध सारखर घालून प्यावे ह्याणजे फार दिवसांची ओकारी बंद होईल.

चंद्रनृत्यक्षमात्रेचसंयोज्यामलकीरसम्  
पिवेन्माक्षिकसंयुक्तच्छर्दिस्तेननिवार्यते ॥

टी० ॥ ॥ तोळाभर चंद्रन घेऊन चूर्ण करून त्यांत आंबळ्याचा रस मध मि  
श्र करून प्यावा; तेणेंकरून ओकारीचें निवारण होतें.

कर्षयोश्चमुद्गानांसलाजमधशर्करः  
छर्द्यतासारदाहघ्नोज्वरघ्नःसंप्रकाशितः

टी० ॥ ॥ भाजलेल्या मुद्गांचा काटा लाह्या मध सारखर याणी युक्त ॥ ओका  
री, अनिसार, दाह, ज्वर यांचा नाशक आहे.

कोलमज्जाकणावर्हिपक्षभस्मसशर्करं  
मधुनालेहयेच्छर्दिहिक्काकोपस्यशांतये

टी० ॥ ॥ बोराचे आंठीचा मगज, पिंपळी मोराचे पंखाची राख, सारखर मध  
हें एकत्र करून चारले असता ओकारी उचकी यांचा कोप शांत होतो.

बीजपूराम्रजंबूनांपल्लवान्निजलापथक्  
ह्रिपचेत्पुटपाकेनक्षौद्रयुक्तश्चतद्रसः ॥

छर्दिनिवारयेत्साद्यःसर्वदोषसमुद्भवाम्

टी० ॥ ॥ महाकुंग, आंबा, जांबूळ यांचे पल्लव अथवा मुळें पुटपाकानें पक्क करून त्याचा रस मधु युक्त सर्व दोषांपासून जरी ओकारी असली तरी तिचें शीघ्र निवारण करतो.

पित्तछर्दिघ्नजेदूर्वातंदुलोदकपानतः ॥

धात्रीरसेनवापीतासितालाज्जाश्र्वहंतितो

टी० ॥ ॥ दूर्वाचारस तांदुळांचे धुणाबरोबर प्यावा, अथवा आंबळ्याचा रस सारखर लाह्या एकत्र करून खाव्या ह्याणजे पित्त छर्दि निवारण होतें.

सैधवंसर्पिषापीतंवातच्छर्दिनिवारणम्

टी० ॥ ॥ सेंधव, तूप एकत्र करून ज्याचें ह्मणजे गान्छर्दि निवारण होते.

हरीतकीनांचूर्णतुलित्यान्माक्षिकसंयुतं  
अधोभागीकृतेदोषे छर्दिस्तेन निवार्यते

टी० ॥ ॥ हिरड्याचें चूर्ण मधावरोबर खावें तेणें करून दोष अधोभागीं गेले ह्मणजे छर्दिचें निवारण होतें.

आरक्तशालिमक्तगोदधिशर्कराविमिश्रंच  
कुर्याद्भोजनमेतत्कफछर्दिच्छिदंजंतोः॥

टी० ॥ ॥ तांबडे सालींचा भात, गार्दचें दही, सारखर यांचें भोजन करावें ह्मणजे कफ छर्दिचा नाश होतो.

मृद्गुष्टलोष्टप्रभवंसूशीतं सलिलं पिबेत्

टी० ॥ ॥ मातीचें देंकूळ तापवून पाण्यांत विझवावें तें पाणी थंड झाल्यावर ज्याचें ह्मणजे छर्दि निवारण होते.

जब्बाम्रपल्लवोशीरवटशृंगावरोहजः ॥ क्वार्थः क्षौद्रसु  
तः शीतः पीतो वा विनियच्छति ॥ छर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां  
तृष्णांच दुर्जयाम्

टी० ॥ ॥ जांबूळ, आंबा यांचे पल्लव राजा, वडाच्या पारंब्या अथवा पल्लव यांचा काठा थंड करून मधासहीत ज्याचा ह्मणजे ओकारी ज्वर अतिसार मूर्च्छा, तृष्णा हीं दुर्जय असलीं तरी त्यांचा नाश होतो.

हिंङ्गनासारिवा मूलं सर्ववांतिहरंपरम्  
जातीफलं वमौशोषजागरे विप्रयोजयेत्

टी० ॥ ॥ हिंङ्गासहीत लघु उपचसरीचें मूळ सर्व प्रकारचे ओकारीचें नाश करू शकते. जायफळ ओकारी, शोष, जागरण, यांचावर प्रशस्त आहे.

उग्रगंधारनालेन पीता च्छर्दिनिवारयेत्

टी० ॥ ॥ वेखंड कांजी बराबर प्याळें असतां छर्दि निवारण होईल.

अथ तृष्णालक्षणोपचारः

सततं यः पिबेत् तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ॥

पुनः काक्षति तोयं च तं तृष्णादितभादिशीत्

टी० ॥ ॥ एकसारखें जो पाणी पिता, आणि तृप्त होत नाही, पुन्हा पाण्याची इच्छा करितो त्याला तृष्णादित ह्मणजे तृष्णें पीडित असें ह्मणतात.

काश्मर्यशर्करायुक्तंचंदनोशीरपद्मकं ॥ द्राक्षामधुकं  
संयुक्तपित्ततृष्णाजलपिबेत् ॥

टी० ॥ ॥ लघुशिवणीचें फळ, सारवर, चंदन, वाळा, पद्मकाष्ठ, मत्तुका, जेही  
मध यांचा काढा पित्तापासून तृष्णा काढते त्यावर प्रशस्त आहे.

सजीरधान्याद्रकश्टंगबेरसौवर्चलान्यर्धपरिपुतानि ॥  
मद्यानिद्वद्यानिचगंधवंतिपीतानिसद्यःशमयंतितृष्णां ॥

टी० ॥ ॥ जिरे, धणे वेळू आलें पादेलोण यांचें चूर्ण अर्ध पडें भिजेल इतकें  
चय चांगलें रुग्णंघि युक्त प्यालें असतां तृष्णाशमेळ.

आम्रजंबूकषायंवापिबेन्माक्षिकसंयुतम्  
छर्दिसंवापणुदतितृष्णांचैवापकर्षति ॥

टी० ॥ ॥ आम्रा जंबूक यांचे सालीचा काढा मध घालून प्यालें असतां ओकारी  
तृष्णा यांचा नाशक आहे.

गोस्तनीस्फुरसक्षीरयष्टिमधुमधुत्यलेः ॥  
नियतंनस्यतेपीतैस्त्वृष्णाशाम्पतितक्षणात्

टी० ॥ ॥ काळी द्राक्षे, ऊस, दूध, जेहीमध, मध, कमळ यांचें नस्य केलें असतां  
नेमानें त्याच क्षणी तृष्णा शांत होते.

जीरकुस्तंबरीद्राक्षाचंदनोत्पलशीतलं  
शीतलेनसमंद्द्यान्तृष्णाहंत्यतिशीतलं

टी० ॥ ॥ जिरे, धणे, मत्तुका, चंदन, कमळ, कापूर हीं सर्व काढून थंड पाण्याबरो  
बर प्यावीं ह्मणजे तृष्णा नाश होईल.

रुग्णजाब्द्वटप्ररोहमधुकैर्मध्यन्वितैःकल्पिताप्यु  
ग्रामाशुत्वपांशुशामशमयेदास्यांतरस्थाग्रही

टी० ॥ ॥ कोष्ठकालिजन लाट्या नागरमोथा, वडाचे अंकूर जेहीमध मध हीं ए  
कत्र काढून गोळी करून तोंडात धरावी ह्मणजे अति तृष्णा जरी असली तरी लो  
कर शांत होईल. ॥ निर्वापितंतसलोष्ठकपालसिकतादिभिः

तृष्णायांवमनोत्थायांसगडंदधिशस्यते

टी० ॥ ॥ देंगूळ खापरी, वाळू यांलून काहीं एक तापवून दुष्कांत भिजवून तें दहीं  
गूळ घालून प्यावें ह्मणजे मनीपासून झालेली तृष्णा बंद होईल.

पित्तजायांसितायुक्तःशुक्रोदंबरजोरसः

टी० ॥ ॥ उनाप्रसून लृषा असली तर मळ्यांत सारवर आणि सातु, यांचें पीठ घालून प्यावा अंणी सर्वांगाला निळांनी पेंड, कांजी यांचा लेप करावा.

रोगोपसर्गाजानायांधान्यांबुससितामध  
वटप्ररोहयव्याहकणामधकृतावटी ॥ मुरव  
स्थानिरकालोत्थान्त्वृष्णाह्न्यात्सदुस्तसाम्

टी० ॥ ॥ रोगाचे संबंधाने लृषा असली तर धण्यानें षणी मध, सारवर घालून प्यावें; आणि फारवेळ लृषा लागून दुःसाध्य असली तर वंडाचे पल्लव अथवा कोंबळ्या पारंब्या, जेष्ठीमध, पिंपळी, मध यांची गोळी मुरवांत धरावी.

अथमूर्च्छालक्षणोपचारः

संज्ञावहासनाडीषुपिहितास्वनिलादिभिः ॥ तमोपकृपे  
तिसहसासरवदुःखव्यपोहकृत् ॥ सरवदुःखव्यपोहा  
च्चनरःपततिकाष्ठवत् ॥

टी० ॥ ॥ ज्ञानवाही शिरावातादि दोषानी आच्छादीन झाल्या असतां सरवदुःखाचें निवारक असें तम अकस्मात उत्पन्न होतें; आणि सरवदुःखानां नाश झाला ह्मणजे मनुष्य काष्ठा प्रमाणें पडतो.

हृत्पीडाजृम्भणंग्लानिःसंज्ञादौर्बल्यमेवच ॥ सर्वासांपू  
र्वरूपाणियथासंचविभावयेत् ॥ मोहमूर्च्छेतितामाहुः  
षडविधासाप्रकृतिताम् ॥

टी० ॥ ॥ हृदयांत पीडा, जांभया, ग्लानी बुद्धीचा कमीपणा हीं सर्व मूर्च्छांचीं पूर्वं रूपें आहेत, त्या त्या लक्षणांनी जाणावीं तिला मोह मूर्च्छा असें ह्मणतात. ती साहा प्रकारची आहे.

यथादोषकषायांश्चज्वरघ्नांश्चप्रयोजयेत्

टी० ॥ ॥ जो दोष असेल त्याचा नाशक ज्वरघ्न असा काढा द्यावा.

रक्तजायांचमूर्च्छायांहितःशीतक्रियाविधिः ॥ मद्यजा  
यांवमेन्मद्यंनिद्रासेवेद्यथासरवम् ॥ विषजायांविष-  
घ्नानिप्रषजानिप्रदापयेत् ॥

टी० ॥ ॥ रक्तापासून मूर्च्छा असली तर थंड औषध हितकारक आहे; मद्यपासून मूर्च्छा असली तर मद्य ओकून राकावें आणि निद्रा करावी; विषापासून मूर्च्छा असली तर विष नाशक औषधें घ्यावीं.

कोलमज्जाकणोशीरकेसरशीतवारिणा  
पीतमूर्च्छाजयेल्लिद्धाक्षणागमधुसंयुता

टी० ॥ ॥ बोराने आंठीचे मगज, पिंपळी, वाळा, नागकेशर हीं पाण्यांत घालून  
प्यावीं. अथवा मधाबरोबर पिंपळी खावी, ह्मणजे मूर्च्छा जाईल.

मधुनाहंत्यपक्वत्तान्निफलासत्रौगुडोदकंयातः ॥ स  
साहाय्यभ्रजोमदमूर्च्छाकासकामलामोहान् ॥

टी० ॥ ॥ रात्रीस मधाबरोबर हिरडा, बेहडा, आवळकाडी यांची पूड खावी;  
आणि गुळ आले एकत्र करून घातः काडीं खावें, पथ्य करावें, या प्रमाणें सा  
त दिवस केले असतां मद, मूर्च्छा, कामला, मोह यांचा नाश होईल.

महौषधामृताद्राक्षायौषधसंश्लिष्टवम्  
पिवेत्तणाफतंक्लाथंमूर्च्छायांचमदेषुच ॥

टी० ॥ ॥ सुंदर, गडबंद, मनुका, फेरबरमूळ, पिंपळमूळ, यांचा काटा पिंपळीचे  
चूर्णा सहित मूर्च्छा मद यांचे छई प्रशस्त आहे.

पिवेद्दुरालभाक्लाथंसंघृतंमशांतये ॥  
अंजनान्यपिपीडाश्रधूमाः प्रथमनानिच

टी० ॥ ॥ यमाशांचा काटा नूप घालून प्यावा, अथवा अंजन घालावें, व्यथा करावी,  
कांठी ओढायला द्यावें, ह्मणजे मूर्च्छा शांत होते.

सूचीभिस्तोदनंशस्तेदाहपीडानरवांतरे  
सुंवनंनरवलोम्नांचदंतैर्देशनमेवच ॥

टी० ॥ ॥ सूच्ये रेंवाच्या, पाय वंगरे ओरपावे, नखें दाबावीं, ओढावीं; केश ओढा  
वे, तोटावे, उग्रावे, दांतानीं इत्यावें.

आत्माग्न्यावर्धयश्चहितस्तस्यावबोधने ॥

टी० ॥ ॥ बुद्धी अंगास जोळावी ह्मणजे श्रद्धा येते. ॥ इतिमूर्च्छाचिकित्सा

अथमदात्यथलक्ष्णोपचारः

येविषस्यगुणाः प्रोक्तास्तेपिमद्येप्रकीर्तिताः  
तेनमिथ्योपक्तेनभवत्कप्रामदात्ययः ॥

टी० ॥ ॥ जे विषाने मूण तेच मद्याचे सांगितले यास्तव तें मद्य भरते वेळेस  
आणि प्रमाणे वेळां अशीक प्याले असतां मोठा मदात्यय होतो.

अन्त्याबुभक्ष्यावततोदरेयासाजीर्णभक्तेनतथाबलेन ॥

उष्णाभितप्तेनचसेव्यमानंकरोतिमद्यंविधिधान् विकारान्  
 दी० ॥ ॥ अन्व्य अन्नोदक सेवन केलेला अजीर्णा, उष्णानें तापलेला इतक्या  
 नीं सेवन केलेले आणि दहा नसतां बळानें पाजलेले मद्य नाना प्रकारचे विकार  
 करतें.

हृद्भात्रतोदकफसंसृत्तिकंठधूममूर्छावमीज्वरशिरोवदनः  
 प्रदाहः ॥ आध्मानमग्रमथवाद्गिरपांविदाहः पानेजरास  
 मुपगच्छतितक्षणानि ॥

दी० ॥ ॥ हृदयाचे गर्द्या आणि शरीराचे गर्द्यां येचल्या प्रमाणें व्यधा, कफ पट्ट  
 पें, घशांतून धूम, मूर्छा, ओकारी, ज्वर, डोके, तोंड यांचे गर्द्यां अत्यंत दाह, भस्मि पां  
 ट फुगणें, टेंकर, दाह, दुर्बल पणा इतकीं लक्षणें पानमद्यत्याचे गर्दी होतात.

सौवर्चलमजाजीचवृक्षाम्लंसाम्भवेतसम् ॥ त्वगैलामरि  
 च्चिद्विशिशर्कराभागंयेजितम् ॥ एतल्लवणमष्टांगमग्नि  
 संदीपनंपरं ॥ मदात्ययेकफप्रायेदद्यात्स्रोतोविशोधनम्

दी० ॥ ॥ पादेलोण, जिरे, आंबसोल, आम्भवेतस, दालचिनी, वेळदीडे, भिरे यां  
 चें चूर्ण अर्धाभाग आणि सारखर एक भाग असे एकत्र करून खांडू, गाम्भा  
 अष्टांग लवण चूर्ण असे ह्यणनात; हे चूर्ण अग्नीदीपक आणि रुक्क युक्त मदा  
 त्याचे गर्दी स्रोतः शुद्धी करणारे आहे.

चव्यंसौवर्चलंहिंगूपूरकंविश्वमेषजम्  
 चूर्णमद्येनपानव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥

दी० ॥ ॥ चवक, पादेलोण, हिंग, महाकुंग, सुंठ यांचें चूर्ण मद्या बरोबर घ्यावे, ह्य  
 णजे पानात्ययाची पीडा हरण करितें.

त्रिफलायारसोवापिद्योषचूर्णसमाहितः  
 शूक्ष्ममूलकजोयूषः कौलित्वावामधूत्करः  
 सर्वजैः सर्वमेतेदं प्रयोक्तव्यंचिकित्सितम्

दी० ॥ ॥ हिरडा, वेहडा, आंबरुकारी, यांचा काठा, सुंठ, भिरे, पिंपळी, अंभी पूट  
 घालून प्यावा अथवा वाळलेले मुकें यांचा मंड अथवा हुळग्यांचा मंड मध्य घालू  
 न प्यावा ह्यणजे मदात्यय दूर होतो. आणि सर्व दोषां फसून मदात्यय असला  
 तर हीं तिन्ही औषधें करावीं.

त्वक्पिप्यलीङ्गजगपुष्यबिडैरुपेतसेवेतहिंगुमरिचेकयु



तंप्लाम्लम् ॥ उष्णांबुसैंधवयुतात्वथवाबिडत्वकूचव्ये  
लमूलमगधाफलहिंगशंठी ॥

टी० ॥ ॥ दालचिनी, पिंपळी, नागकेसर, बिडलोण, हिंग, भिरें, वेलदोडे, अम्लवे  
तस यांचें चूर्ण अथवा सैंधव, बिडलोण, दालचिनी, चवक, वेलदोडे, पिंपळ  
मूळ, पिंपळी, हिंग, संट यांचें चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर खावें ॥ इतिमदात्मयचि०

अथदाहलक्षणोपचारः

त्वचंप्रासः समानोष्मापित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दाहंपक्वुरु  
तेघोरंपित्तवत्तत्रभेषजम् ॥

टी० ॥ ॥ समान वायूचा ऊष्मा त्वचेप्रन प्रास झालेला रक्त आणि पित्त याणीं  
बादलेला असा अति दाह उत्पन्न करतो त्यावर पित्ताप्रमाणें उपचार करावा.

गीतांबुशीतलतैरेश्वशयानमेनंहारेर्मृणालवलयैरबला  
सृशैयुः ॥ भिन्नोत्पलोज्वलहिमेशयनेशपीतयंत्रेषुवास  
जलबिंदुषुपदिनीनाम् ॥

टी० ॥ ॥ कमळाचे पाकळ्यांचें स्वच्छ, थंड, गार, अशा शयनावर अथवा जळबिं  
दु युक्त कमळिनीचा यंत्राचे राई शयन करावें आणि शयन केल्यावर थंड पा  
णी शीतळ हार, कमळांचे देण्याचीं वलयें यांनीं युक्त अशा स्त्रियांनीं त्याला  
स्पर्श करावा.

बदरीपल्लवोत्थेनफेनेनारिष्टकस्यवा ॥

सुरामंडांबुदध्याम्लमातुलिगरसोमधु

टी० ॥ ॥ बोरिचे पाल्याचा फेंस, लिंबाचे पाल्याचा फेंस, मद्यावरलें पाणि, दद्यां  
ची निवळ, महाकुंगाचा रस इतके दाह शामक आहेत.

संपूर्णमवगाहेतद्रोणींदाहार्दितोनरः

टी० ॥ ॥ दाहपीठित मनुष्यानें दोर्णात बुडो मारावी.

वाप्यःकमलहासिन्योजलयंत्रगृहाःशुभाः

चार्यश्र्वंदनदिग्धारयोदाहदैव्यहूरामताः ॥

टी० ॥ ॥ कमळाचीं शोभणाऱ्या मोठ्या विहिरी जळमंदिरे, चंदनाचा लेप केलेल्या  
स्त्रिया दाहा पासून दैन्य झालेले दूर करतात.

प्रातःपर्युषितधान्यंसलिलंसितयाफतं

अंतदीहंहरतीतंदुःखंमृत्यंजयोयथा ॥

टी० ॥ ॥ रात्री थंडो पाण्यांत निजत घालून प्रातःकाळीं कुसकरून ते पाणी सारव

र घातून प्यावं ह्यणजे अंतर्दाह शांत करील. जसें दुःख शमन सांब करितो.

**सहस्रधौतेन घृतेन दिग्धदेहस्य दाहः रुशानां बिभर्ति ॥ अ  
न्यांगनासंगमसादरस्य स्वीयेषु दारेषु यथाभिलाषः ॥**

टी० ॥ ॥ सहस्र वेदां धुतलेलें तूप अंगास चोळलें असनां दाह कर्मा होतो, जसा परस्त्रीगी संसक्त पुरुषाचा मनोरथ स्त्रीचे बायीं कर्मा होतो.

**तृदाहमोहाः प्रशमं प्रयांति निंबप्रवादी स्थितफेनलेपात् ॥**

**यथानराणां धनिनां धनानि समागमाद् द्वारविलासिनीनाम्**

टी० ॥ ॥ कडुलिंबाची पानें, आणि पोंबेदें याचा फेंस अंगास चोळावा ह्यणजे

तृषा दाह, मोह हे शांत होतात. जसें धनिक लोकांचें धन वेष्ट्या समागमान्या

योगांनं नष्ट होतें. ॥ दाहेति शिशिरं तोयं क्रियाकार्यासूतीतला

टी० ॥ ॥ अतिथंड पाणी प्यावं, आणि शीत उपचार करावे ह्यणजे दाह शांत होतो.

**सर्वंगी चंदनलेपश्चंद्रकस्तूरिकायुतः**

**सितनीरजलेपोवाधारागारतिवेशनम्**

टी० ॥ ॥ कापूर कस्तूरीयुक्त चंदनाचा सर्वंगास लेप करावा अथवा पांदरे क मळाचा लेप करावा आणि तळ घरांत बसावें.

**सहजस्नेहसोत्साहमुग्धसंज्जलत्पापिनाम्**

**बालकानां समाश्लेषस्तापं निर्वपयेज्जवात्**

टी० ॥ ॥ स्नाभावीक स्नेह युक्त आणि उत्साहानें काडकें मंजूळ असें बोलणारे मुलांचे आस्निगनानें ताप शांत होतो.

**उशीरागारशयनं तालवृंता नुवर्तनम् ॥**

**साहित्यसरसावाणिकवीनां तापहृत्रयं**

टी० ॥ ॥ बाळ्याचे गृहांत शयन परव्याचा वारा कवींचें साहित्य शास्त्र युक्त सरस भाषण हीं तीन ताप शामक आहेत.

**पानीयामलकीद्राक्षानारिकेलंसुशर्करम्**

**गायनं सुकुमारीणां दाहमूर्च्छाहरेद्रुतम् ॥**

टी० ॥ ॥ आवळा दाहें यांचा रस प्यावा नारळाचें पाणी साखरे सहीन प्यावं, सुकुमारी स्त्रियांचें गायन ऐकावें ह्यणजे ताप आणि मूर्च्छा हरण होईल.

**सेवनाद्यहितं तापे कोमलं मूत्रलेकलम्**

टी० ॥ ॥ दाह झाला असनां मूत्र करणारे कोंबळे फळ सेवन करावें. इति दाहवि०

**अधोन्मादलक्षणोपचारः**

धीविक्लमःसत्वपरिप्लवश्चपर्याकुलादृष्टिरधीरताव ॥ अ  
बद्धवाक्यं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्यलिंगम् ॥

टी० ॥ ॥ बुद्धीचर भ्रंती, सत्वगुणाचा नाश, व्याकुळदृष्टी, अधीरपणा, बोलणे,  
असंगन, हृदय शून्य, ह्यणजे अंतः करणांन कांहीं एक नयेणें हें सामान्य चिन्ह  
उन्माद रोगाचें जाणावें.

यः सन्निपातप्रभवेतिघोरःसर्वैःसमस्तैःसनुहेतुभिःस्या  
त् ॥ अन्यर्थावाग्विक्रमवीर्यचेष्टोज्ञानादिविज्ञानबलादिवी  
र्यः ॥ उन्मादकालेनियतश्चतस्यभूतोत्थउन्मादमुदाहरति ॥

टी० ॥ ॥ जोउन्माद सन्निपाता पासून असतो तो अतिघोर आणि सर्व कारणें  
एकत्र मिळूनहोतो. आणि जा उन्मादांत नियमं करून अती भाषण, अती प  
राक्रम, अती चेष्टा, सामान्य विशेष ज्ञान बल हें असतें तो भूता पासून उन्मा  
द झाला असें जाणावें.

त्र्यूषणं हिं गुलवणं वचाकटकरोहिणी ॥ शिरीषनक्तमाला  
नांबीजश्वेताश्चसर्षपाः ॥ गोमूत्रपिष्टैरेतैस्त्ववर्तिनेत्रांजने  
हिता ॥ चातुर्थिकमपस्मारउन्मादंचनियच्छति ॥

टी० ॥ ॥ संठ, भिरे, पिंपळी, हिंग, संधेलोण, वेरवंड, कुटकी, शिरीस, करंजाचें  
बी, पांदरे शिरीस हीं सर्व गोमूत्रांत वाटून त्यांत वात भिजवून त्या वातीनें  
नेत्रांस अंजन करावें ह्यणजे चातुर्थिक ज्वर, अपस्मार उन्माद यांचा प्रतिबं  
ध करील. ॥ इति त्र्यूषण वर्तिः ॥

सिद्धार्थकवचांहिंगुकरंजोदेवदारुच ॥ मंजिष्ठात्रिफलाश्वे  
ताकटभीलककटुत्रिकाः ॥ समोशंचत्रिचंगुश्चशिरीषोर  
जनीद्वयम् ॥ बस्तमूत्रेणपिष्ट्वेदमगदंपानमजनम् ॥ न-  
स्यमालेपनंचैवस्नानमुहूर्तनंतथा ॥ अपस्मारविषोन्माद  
कृत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ भूतभ्यश्चभयंहंतिराजद्वारेचश  
स्यते ॥ सर्पिरेतेनसिद्धंवासगोमूत्रनदर्थकृत् ॥

टी० ॥ ॥ पांदरे शिरीस, वेरवंड, हिंग, करंजाची बी, देवदार, मंजिष्ठा, हिरडा, बेहे  
डा, आंबळकाठी, तुरटी, लघुकांगोणी, दालचिनी, संठ, भिरे, पिंपळी, राळे, शिरी  
स, दारूहळद, हीं बोकडाचे सुतांत वाटून प्यावीं, याचें अंजन करावें, नस्य करा

वे, लेप करावा, स्नान करावे, अंगाला चोळावे, ह्यणजे अपस्मार, विष उन्माद, रु त्यां, दुर्दशा, ज्वर, भूतबाधा यांचें नाशक आहे; आणि राजाकडे जाणें असल्या स ही योगं करावा, या प्रमाणेंच या औषधानीं सिद्ध केलेले हूण गोमूत्र सहीत सेवन केले असतां गूण करणारे आहे. ॥ इतिसिद्धार्थकयोगः ॥

**कामशोकभयक्रोधहर्षेष्यालोभसंवात्न  
परस्परप्रतिद्वंद्वैरेभिरेवशमनयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ काम, शोक, भय, क्रोध, हर्ष, अक्षमा, लोभ यां पासून जे उत्पन्न झाले रोग ते त्यांचे प्रतिद्वंद्वी जें काम शान्त्यादीक याणीं निवारण करावें ह्यणजे कामापासून उत्पन्न झाला जो कामज्वर तो काम शान्ती झाली ह्यणजे ज्वर जातो, त्या प्रमाणें करावें.

**कार्पासास्थिमयूरपिच्छहृतीनिर्माल्यपिंडीतकृत्वंड्यां  
सावृषदंशविदुत्तुषवचकेशाहिनिर्मोचनेः ॥ नागेंद्रहिजशं  
गहिं गुमरिचैस्तत्यैस्तधूपः कृतः स्कंदोन्मादपिशाचराक्ष  
सस्तरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥**

टी० ॥ ॥ कापसान्द्या सरक्या, मोरपीत, सिंगणी, निर्माल्य, गेळफळ, दारुचिनी, ज लामांसी, मांजराची विष्ठा, तूस, वेखंड, केंस मनुष्याचे, सर्पाची मंग, हस्तिदंत, सांब रशिंग, हिंग, मिरें हीं समांश घेऊन धूप करावा आणि तो घेतला असतां स्कंदो न्माद, अपस्मार, उन्माद, पिशाच, राक्षस, देवसंचार, ज्वर यांचा नाश करितो.

**अथापस्मारलक्षणोपचारः**

**तमःप्रवेशःसंभोवेगोद्रेकोहतस्मृतिः ॥**

**अपस्मारइतिज्ञेयोगदोषोरःसफेनकः ॥**

टी० ॥ ॥ तमोगूणान्ता प्रवेश, घाबरेपणा, अनिश्चयं करून वेग, स्मृतिनाश, तोंडासफेस, हीं लक्षणे जांत होतात त्याला अपस्मार असें ह्यणतात. हा रोग भयंकर आहे.

**वातिकंबस्तिभिःप्रायःपैतिकंचविरेचनेः**

**कफजं वमनमायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥**

टी० ॥ ॥ वातापासून अपस्मार असेल तर बहुत करून बस्ति करावा, आणि पित्ता पासून असेल तर प्रायः रेचन द्यावे; आणि कफा पासून आहे तर प्रायः वमन द्यावे.

**पुष्योद्धृतंशूनःपित्तमपस्मारघ्नमंजनम्  
तदेवसर्पिषा मुक्तधूपनंपरमंहितम् ॥**

टी० ॥ ॥ पुष्पा नक्षत्रान्ते वाई कुन्ध्याचें पित्त काढून अंजन करावें. अथवा तु  
पोत मिश्र करून धूप करावा ह्यणजे अपस्मारान्चा नाश करितो.

**मनोव्हाताक्षर्यकंचैवशकृत्यारावतस्यच  
अंजनं हंत्यपस्मारमुन्मादंचविशेषतः॥**

टी० ॥ ॥ मनशील, रसांजन, पारव्याची विष्टा, यांचें अंजन अपस्मारउन्माद यां  
चा नाश करे. यष्टिहिं गवचावज्जीशिरीषलशनामयैः

**साजमूत्रैरपस्मारेसोन्मादेनावनांजने॥**

टी० ॥ ॥ जे पीमध, हिंग, वेरवंड, निवडुंगाचा चीक, शिरास, लसून, कोष्ठकोलिं  
जन यांचें अंजन आणि नस्य बोफडाचे मुता बरोबर केले असता अपस्मार  
उन्माद हे रोग जातात.

**वचामृताव्योषमधूकसाररुद्राक्षसिंधूद्रववार्हतानि ॥ फ  
लंसमुद्रस्परसोनकल्केध्मातंहिनासापुरमध्यदेशे ॥ अ  
पस्मृतिश्चेष्मरुच्छिरोरुकूमलापतंद्रात्रमजाड्यमो  
हान् ॥ ससंनिपातश्रुतिकाक्षिभंगान् सपीनसंहंतिहली  
मनंच ॥ रसायनभैरवनामधेयं ज्ञातं विचारात्कविविदुलेन**

टी० ॥ ॥ वेरवंड, गळवंड, मंठ, मिरें, पिंपळी, मोहाचाडीक, रुद्राक्ष, सेंधव,  
रिंगणीचें फळ, समुद्रफळ, लसूण सर्व एकत्र वाटून नाकांत ओढवें ह्यण  
जे अपस्मार, वायू, कफ, मस्तकपीडा, बडबड, तंद्रा, त्रम, जाड्य, मोह, सनि  
पान, वर्णरोग, अक्षिभंग, पीनस, हलीमक इतक्यांचा नाश करील; याला  
भैरव रसायन असे ह्यणतात; विदुल पंडिताला विचारानें हें समजले आहे.

**शंरवपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्राह्मीरसे घृतम्  
पुराणं हंत्यपस्मारं मेध्यमुन्मादनाशनम्**

टी० ॥ ॥ शंरवहली, वेरवंड, कोष्ठकोलिंजन, यांचें चूर्ण तूप ब्राह्मीचा रस एकत्र  
शिजवून रस आटला ह्यणजे तूप सिद्ध झालें तें फार दिवसांचा अपस्मार उन्मा  
द यांचें नाशक आहे.

**घृतसैंधवहिंगभ्यो कर्षैर्वीतैश्चतुर्भिः**

**मूत्रैः सिद्धमपस्मारं त्दग्नाहग्रामनाशनं**

टी० ॥ ॥ तूपसैंधव १ हिंग १ हीं एक एक कौळा, आणि वारा तोळे गोमूत्र  
थेळून एकत्र शिजवावें, मूत्र आटलें ह्यणजे तूप सिद्ध झालें तें तूप अपस्मा

र तद्दोग यांचें नाशक आहे.

अरण्यत्रपुसीचूर्णनस्येनापस्पृतिंजयेत्

टी० ॥ ॥ लघु राळे, कंवडळे यांचें चूर्णांचें नस्य अपत्वार नाशक आहे.

अथवातव्याधिलक्षणोपचारः

देहे स्योत्तांसिरिक्तानिपूरयित्वा निलोबली ॥ करोतिवि  
विधान्व्याधीनूसर्वीगैकांगसंश्रयान् ॥

टी० ॥ ॥ बलवान् असाजो वायु, तो पोकळ शिरा असतान त्यांत शिररून शरीराचे गर्द संपूर्ण किंवा एरगादा अवयव धरून राहिलेले असे नानाप कारने व्याधी उत्पन्न करितो.

संकोचः पर्वणास्तंभोभंगोस्थ्नांपर्वणामपि ॥ रोमहर्षः  
प्रलापश्चपाणिपृष्ठशिरोग्रहान् ॥ र्वांजपांगुल्यकुब्  
जत्वंशोषांगानामनिद्रता ॥ गर्भशक्करजोनाशस्पद  
नंगात्रसप्तता ॥ शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवापार्श्वामि  
कुंचलं ॥ भेदस्तोदातिराक्षेपोमोहश्चायासएवच ॥ ए  
वविधानिरूपाणिकरोतिकुपितो निलः ॥ हेतुस्थानवि  
शेषैश्चभवेद्दोगविशेषकृत ॥ सर्वांगैकांगरागांश्चकु  
र्यात्त्रायुगतो निलः ॥ ऊर्ध्ववातमधोवातं कुंभकं नलमा  
रुतम् ॥ संधिवातं कटीवातं शिरोवातं वदत्यलम् ॥

टी० ॥ ॥ सांधे आरवडणे, धरणे, हाडे, सांधे, फुरणे, अंगावर कांसा येणे, बड बड, हात पाठ डोकें धरणे, लंगडे पणा, पांगळेपणा, कुबड, अंगास रूक्षपणा, शोष न येणे, गर्भ, वीर्य, स्त्रियांचा विदाळ पांचा नाश, कंप, अंगास बाहारेप णा, डोकें, नाक, डोळे, खवांटे, मान, कुशी, यांचे रिकामी ओढ; फुरणे, तों चल्या सारखें होणे, षणकणे, उडणे, मोह, श्रम अशा नाना तन्हा वायू कु पित झाला ह्मणजे करितो, कारण विशेषें करून, स्थान विशेषें करून रोग विशेष करणारा होतो. शिरागत वायू झाला ह्मणजे सर्वांग रोग, एकांग रोग, करितो, ऊर्ध्व वायू अधोवायू, कुंभक, नळवात, संधिवात, कटीवात, शिरो वात इत्यादी प्रकारचीं नावे होतात

अप्यंगस्वेदनं बभिनस्यं स्नेहं विरेचनम्  
स्निग्धांस्तुल्यपांस्तु दुग्ध्यवातां तु लोमनम्

टी० ॥ ॥ अभ्यंग, वाफारा, बस्ति कर्म, नस्य, तेल इत्यादिकानी मर्दन रेच इतके प्रकार करावे, आणि स्निग्ध आंबर खारर सधुर वृष्य वातानुलोमन असें भक्षण करावे ह्यणजे वातव्याधी शांत होतो.

**वाजिगंधाबलास्तिस्त्रोदशमूलीमहोषधं ॥  
गृध्रनरव्योचरास्नाचरणो मारुतनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ आस्कंद चिकणा, लघुचिकणा, पेटारी, दशमुद्धे, १० संठ, बौर, रानबौर, रास्ना यांचा काढा वात नाशक आहे.

**निर्गुंड्याचोपनाहंचकरंजैश्चापिपित्तलेः ॥  
मेषजैः सेकलेपादित्थभिषेकादिकंचरेत्**

टी० ॥ ॥ निर्गुंडीचा अथवा करंजाचा पेड बांधावा आणि पित्तकारक औषधांनी वाफारा, लेप स्नान इत्यादीक करावे ह्यणजे वायू शमतो.

**चित्रकेंद्र्यवापाटाकटुकातिविषामया म  
ह्यव्याधिप्रशमनोयोगः षट्चरणः स्मृतः**

टी० ॥ ॥ चित्रक, इंद्रजव, पहाडमूळ, कुरकी, अतिवीष, हिरडा यांचें चूर्ण म हा वातव्याधीचें शमन करणारें आहे, याला षट्चरण योग असें ह्यणतात.

**चित्रकत्रिफलाव्योषभह्लातकगंडसमम्  
सेवनीयंप्रयत्नेन वातदोषनिवारणम् ॥**

टी० ॥ ॥ चित्रक, हिरडा, बेहडा, आवजकाठी, संठ, भिरें, पिंपळी, बिब्बा, शुळ एकत्र करून वाटून खावे ह्यणजे वातदोष निवारण होतो.

**एतयोगेन संयुक्तं गगलं मधुसर्पिषा  
संलेद्यनाशयेत्तूर्णं वातरोगं विशेषतः**

टी० ॥ ॥ पूर्वीचे योगाबरोबर गगल मधु तूप हें सेवन केलें असतां वातरोगाचें निवारण लौकर होतें.

**सरतरु रामठकुष्ठं शतपुष्पासैंधवं चार्कपयः ॥ अस्थि  
गतानपिवातान्निहंत्येकेन लेपेन ॥**

टी० ॥ ॥ देवदार, हिंग, कोष्टकोलिंजत, बडिशेष, सैंधव, वेरवंड, रुईचा चीक यांचा लेप अस्थिगत जरी वायू झाला तरी त्याचा नाश करितो.

**शतपुष्पसरदारुदिनेशपयोगरामठसिंधुभवं हरति ॥  
अपिलेपनतोस्थिगतं मरुतं कदिसंधिगतं त्रिदिनात्सततम्**

टी० ॥ ॥ बडिशोप, देवदार, रुईना चीक, मूत्रभाग, हिंग, सेंधव यांचा लेप अ स्थिगत वायू, कटिगत संधिगत वायू यांचा तीन दिवसांत नाश करितो.

मक्षयित्वाक्षरेणांगंकेवलाभिलपीडितम् ॥ तत्रप्रलेपं  
दद्याच्चपिष्वागुंजाफलेकृतम् ॥ तेनापवाहुजाः पीडावि  
श्वाचीगृध्रसीतथा ॥ अन्याश्चवातजाः पीडाप्रशमंयातिवेगतः

टी० ॥ ॥ जा विक्रांती केवळ वायूची पीडा असल ते आंगवस्त्रानें वासून त्याव र गंजा वाटून त्याचा लेप करावा तो लेप अपवाहू, विश्वाची, गृध्रसी अन्य दुसरे वायू यांचा पीडा शमवितो.

रास्नामृतादेवदारुसुंदरंरंडुजशृतम् ॥

सप्तधातुगतेवातसामेस्पर्वंगोपिबेत् ॥

टी० ॥ ॥ रास्ना गुरुकेळ देवदार सुंदर एरंडमूल यांचा काढा सप्त धातूगन वायू आम वात सर्वांचे वायू यांचे टाई प्रशस्त आहे.

### अथरास्नापंचकं

रास्नात्रिगुणभागास्यदिकभागस्ततःपरः ॥ धन्वयास  
बलैरंडदेवदारुसुंदरीवचा ॥ वासकोनागरंपथ्याचव्यमु  
स्तपुनर्नवा ॥ गडूचीवृद्धदारुश्चशतपुष्याचगोक्षरः ॥ अ  
श्वगंधाप्रतिविषांकृतमालशतावरी ॥ कृष्णासहचरश्चै  
वधान्यकंहृतीहयं ॥ एभिःकृतंपिबत्काथंशंठीचूर्णं  
नसंयुतं ॥ कृष्णाचूर्णेनवायोगराजगुग्गुलुनाथवा ॥  
अजमोदादिनावापितैलेनैरंडजेनवा ॥ सर्वांगकंपेकुब्  
जत्वेपक्षाघातेवबाहुके ॥ गृध्रस्यामामवातेचश्लीपदेचा  
पतानके ॥ अंत्रवृद्धौनथाध्मानेजघाजानुगतेदिने ॥ श  
क्रामयेमेंदुरोगेबंध्यायोन्यामयेषुच ॥ महारास्नादि  
गदितोब्रह्मणागर्भकारणम् ॥

टी० ॥ ॥ रास्नातीन भाग ३ आषि धमासा, चिकणा, एरंड, देवदार, कचोरा, वे खंड, अडकसा, सुंदर, हिरडा, चवक, नागरमोथा, पेटोबी, गुरुकेळ, वरपारा, बडिशोप, सरंडे, आरकंद, काळे अमिर्चिप. वाहवा, शतावरी, पिंपळी, कोट्ठांस, धणे, शिंगी, डोरळा यांचा काढा सुंदरीचे चूर्ण, अथवा पिंपळीचे चूर्ण, अथवा योगराज गुग्गुळ, अथवा ओळ्याचे चूर्ण, अथवा एरंड तेल, यांतून एका बरोबर घ्यावा,



हा काटा सर्वांग कंप कुबडे पणा, पक्षघान, अप बाहुक, गृध्रसी, आमकान, स्त्रीपपद, अपतानक, अंत्रवृद्धी, आध्मान, पोरच्या, गुडये, वा टिकाणचा वायू अर्दित, शक रोग, मेद्वस्तु बांध्या संबंधी योनिरोग, इतक्यांचे टाई मशक आहे. आणि गर्भ रा हाण्यास कारण आहे. याला महारास्तादि काटा असें ह्यणतात. हा ब्रह्मदेवात्रीं सांगितला आहे. ॥ इति महारास्तादिः ॥

एरंडबिल्वौष्टृहतीद्वयंचसौवर्चलव्योषविरामठंच ॥ स  
न्यातुखिगीलवणोत्तमंचक्वाथोधनुर्वानहरः प्रशस्तः ॥

टी० ॥ ॥ एरंड, बेळ, रिंगणी, डोरली, पादेलोण, सुंठ, मिरें, पिंपळी, हिंज, महा लुग, सेंधव यांचा काटा धनुर्वान नाशक आहे. ॥ एरंडादिः ॥

विशोधैरंडबीजानिपिष्वाक्षीरेविपाचयेत्  
तत्यायसंकटीशूलैर्गृध्रस्यांपरमौषधम् ॥

टी० ॥ ॥ एरंडाचा बिया शकू करून त्यांचे पीठ दुधांत शिजवें ती खीर कंब रेना शूल गृध्रसी वायू यांचे टाई उत्तम औषध आहे.

अध्रगंधविषव्योषरसटंकान्समांशकान् ॥ आवयेत्स  
धाभृंगरसेनस्यात्समीरहा ॥ आर्द्रद्वेणवत्तोवारवंड  
व्योषेणयोजितः ॥ महान्वातान्जयत्याशनासाध्मातः  
रुसंज्ञकृत ॥

टी० ॥ ॥ अध्रकभस्म, गंधक, बच्चनाग, सुंठ, मिरें, पिंपळी, पारा, तांकरकार हीं समांश घेऊन माक्याचे रसांत खळून सात भावना घाच्या ह्यणजे हा समीर पन्नग रस होतो. आल्याचे रसांत बालभर चावा किंवा खडीसाखर सुं ठ मिरें पिंपळी यांचे चूर्णा बरोबर खावा ह्यणजे मोठा वायू जिकतो. आणि नाकांत ओढला तर शकई आणतो.

सूतंगंधकचित्रकंभिकटुकंमुस्तंविषंत्रैफलं ॥ तुल्यांशुवि  
दधात्सुमारकं वरसेकृत्वाचिगुजावती ॥ कुष्ठाष्टादशकंप्रमे  
हकफजवातप्रकोपंक्षयंरोगानेककरींद्रदुर्षदलनोपचान  
नोचैद्यराट् ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, चित्रक, सुंठ, मिरें, पिंपळी, नगरमोथा, बच्चनाग, हिरडा, बेहडा, आवळकाठी हीं सत्रप्रमा घेऊन माक्याचा रसांत खळून गुंजा प्रमाणें गोडी अनुपान घेऊन खावी ह्यणजे अष्टादश कुष्ठें प्रमेह, रुफरोग, वातको

प, क्षय इत्यादि अनेक रोग हेच करिंद्रयाचे गर्दाचा नाश करणारा हा रोग सिंहच होईल. आणि केवळ वैद्य श्रेष्ठ असा आहे. ॥ इति वातरोगसिंहः ॥

**अत्र काथं घृतं तैलं चूर्णं पाकाधलेहिकम् ॥**

**वटिकागुटिकाप्रोक्कारसास्तं नान् लेखितं**

टी० ॥ ॥ वातव्याधी विषयीं काठ, घृत, तैल, चूर्ण, पाक, लेह, वड्या, गोब्या, रक्तने सांगितले आहेत ते सर्व या प्रथांत लिहिले नाहीत. यत्किंचित लिहिले आहेत.

**वातरोगस्त्वसाध्योयंदैवयोगास्तसिद्धति**

**अनुमानेन कुर्वति वैद्यकं न प्रतिज्ञया ॥**

टी० ॥ ॥ वातरोग तर असाध्य आहे, परंतु दैव योगाने चांगला माध्य होतो. यासाठी त्यावर उपचार अनुमानाने करावा प्रतिज्ञेने करू नये. इ० वा० से० वि०

**अथ वातरक्तलक्षणोपचारः**

**जानुजंघोरुकंठ्यं सहस्तपादांगसंधिषु ॥ निस्तोदस्फुरणं भेदो गुरुत्वं सतिरेव च ॥ कंडूः संधिषु रूग्णभूत्वा भूतानश्यति वासरुत् ॥ वैवर्ण्यमंडलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥**

टी० ॥ ॥ गुडगे, पोटाच्या, मांड्या, कंबर, खांदी, हात, पाय, आंगाचे संधे यांचे ठिकाणी तुसते स्फुरण फुटणे, जडपणा, बहिरेपणा, कंडू आणि सांध्याचे ठायीं वारंवार ठणका लागून पुनः बंद व्हावा आणि विवर्णपणा मंडळें उसन व्हावीं हे वातरक्ताने पूर्वे रूप जाणावे.

**उत्तानमवगाढं च द्विविधं वातशोणितम्**

**त्वडुमांसाश्रयमुत्तानं गंभीरं त्वतराश्रयम्**

टी० ॥ ॥ उत्तान गंभीर या भेदे करून वातरक्त दोन प्रकारचे आहे, त्वचेचा मांसाचा आश्रय करून जें असते तें उत्तान आणि मेदादीक धातूचा आश्रय करून जें असते तें गंभीर जाणावे.

**पिंडुतैलादिनाभ्यंगं पानं तिक्तादिसर्पिषा**

**सेकलेपात्यसृडमुक्तिः शोधनं चोभयोर्हितं**

टी० ॥ ॥ रक्त्याबोळानें तेल सिद्ध करून त्या तेलानें अभ्यंग करावे आणि कुटकी इत्यादीक योग्य पदार्थ तूप घालें पान, पाणी शिंपडणे, लेप लावणे, रक्त काढणे, रेचक, वमन, हे हित करक आहे.

समप्रच्छिद्यमंजिष्ठससर्जरससाधितम्  
पिंडतेलादिनाभ्यंगोवातरक्त रुजापहः

टी० ॥ ॥ मेषमंजिष्ठ, रास, याच्य तेलानं किंचा रक्त्याबोझाने तेलानं अभ्यंग कृ  
रावे ह्यणजे वात रक्तान्वा पीडा दूर करील.

वासागुडचीचतुरंगहलानाभेरुंडेतैलेनपिबेत्कषायम्  
क्रमेणसर्वंगजमप्यशीषंजयेदस्मृग्वातभवंविकारम्

टी० ॥ ॥ अडूळसा, गुळवेळ, बाहावा यांचा काटा एरंडेल तैलाबरोबर प्यासे  
असतां वात रक्तान्वा विकार सर्वांगावर जशी असला तरी भ्रमानें दूर करील.

मंजिष्ठाकुटजामृतायनवचाशंठीहरिद्राह्र्यंवासापर्पट  
सारिवाप्रतिपानंताविशालाजलम् ॥ क्षुद्रारिष्टपटोलको  
ष्ठकटकाभागीविडंगाग्निकमूर्वादारुकलिगभृंगमगधा  
त्रायं तिपाठावरीगायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिंबोसू  
नारग्वधम् ॥ श्यामाबल्गजचंदनसवरुणपूतीकशाकी  
रकमंजिष्ठादिममुकषायविधिनानित्यंपुमान्यःपिबे  
त्वद्गोषात्यन्त्रिरेणयांतिविलयंकुष्ठानिच्चाष्टदश ॥ वात  
रक्तेप्रसृसेचविसर्पेविद्रधौतथा ॥ सर्वेषुरक्तदोषेषु  
मंजिष्ठादिःप्रशस्यते ॥

टी० ॥ ॥ मंजिष्ठ १ कुडा २ गळवेळ ३ नागरमोचा ४ नेरुंड ५ सुंद ६ हळद ७ दा  
रुहळद ८ अडूळसा ९ पिचपाफडा १० उपल सरी ११ अतिवीष १२ धमासा १३ कंव  
डळ १४ वाळा १५ रिंगणी १६ कडलिंब १७ कडपडवळ १८ कोष्ठ कोलिंजन १९ कुट  
की २० सारंग २१ वावडिंग २२ चित्रक २३ मोरवेळ २४ देवदार २५ इंद्रजव २६ मा  
का २७ पिंपळी २८ मेंदी २९ पाहाडमूळ ३० शतावरी ३१ रैर ३२ हिरडा ३३  
बेहडा ३४ आंबळकाठी ३५ काडेकिराईत ३६ बकाणलिंब ३७ असाणा ३८  
बाहावा ३९ काळेंतेड ४० बांच्चा ४१ चंदन ४२ वायवर्णा ४३ करंज ४४ साग ४५  
यांचा काटा करून नित्य प्यालें असतां त्वचेचा दोष अठरा कुष्ठें वातरक्त,  
स्कनबेंरी, विसर्प, विद्रधि सर्व रक्तदोष यांचा नाश लौकर करितो. याला मं-  
जिष्ठादि असें ह्यणनात. ॥ इतिमंजिष्ठादिः ॥

अस्थमेकंगुडचाश्र्वसार्धप्रस्थंतुगुग्गुलुः ॥ प्रत्येकंत्रिफ  
लान्याश्र्वतत्प्रमाणंविनिदिशेत् ॥ सर्वमेकत्रसंक्षिप्य

काथयेदुल्बणेषसि ॥ पादशेषपरिश्राव्यकषायंग्राह  
 येद्विषकृ ॥ पुनः पचेत्कषायवायावत्सांद्रत्वमाभुयात् ॥  
 दंतिव्योषविडंगानिशुडचीत्रिफलात्वचः ॥ ततश्चार्धपलै  
 चूर्णंगृण्हीयान्तुप्रतिप्रति ॥ चूर्णकषेत्रिवृत्तायाः सर्वतत्र  
 विनिक्षिपेत् ॥ तस्मिन्सस्मिद्धं विज्ञायकोष्ठापात्रेविनि-  
 क्षिपेत् ॥ ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥  
 ॥ वातरक्तथाकुष्ठगुदजानग्निसादनं ॥ दुष्टघ्नणं प्रमेहं  
 चत्यामवातभगंदरं ॥ नाड्याद्यवातान्श्वयथुन्सर्वा  
 न्वातान्प्रयान्प्रयोजयेत् ॥ अश्विभ्यांनिमित्तः पूर्वमाहि  
 पारव्यश्चगुग्गुलुः ॥

टी० ॥ ॥ ६४ तोळे गुळवेळ ७२ तोळे गग्गूळ ६४ तोळे हिरडा ६४ तो. बेहडा  
 ६४ तो. आवळ काठी हीं एकत्र करून पुष्कळ पाण्यांत कढवावीं, चतुर्थांश  
 पाणी उरलें ह्मणजे गाळून घेऊन पुनः तोळादा दार होई तों पर्यंत आ  
 टवावा आणि त्यांत दांतिचूळ २ क्लर २ मिरे २ पिंपळी २ वावडिंग २ गळ  
 वेळ २ हिरडा २ बेहेडा २ आवळकाठी २ दाळचिनी २ तोळे हीं दोन दोन तोळे  
 आणि तेड १ तोळा घेऊन चूर्ण करून टाकावें, आणि दवळून चांगलें शिज  
 लें ह्मणजे किंचित् उष्ण असतांनाच झाड्यांत भरून ठेवावें नंतर अ-  
 ग्नीबळ पाहून मात्रा घावी ह्मणजे वातरक्त, कुष्ठ, मुळव्याध, अग्नीमांघ  
 दुष्टघ्नण, प्रमेह, आमवात, भगंदर, नाडीवात, सूत, संपूर्ण वातरोग यां  
 तें जिंकील याला माहिष गुग्गूळ असें ह्मणतात. हा अश्विनी कुमारा  
 नी निर्माण केला आहे. ॥ इतिमाहिषगुग्गुलुः ॥

पटोलीत्रिफलातिक्तागुडचीचशतावरी ॥ एषः काथो  
 जयेत्सीतोवातास्त्रदाहसंयुतम् ॥

टी० ॥ ॥ कडू पडवळ, हिरडा, बेहेडा, आवळकाठी, कुटकी, गळवेळ, शतावरी यां  
 चा कावा प्यालें असता दाहयुक्त वातयुक्त जिंकील. ॥ पटोळादिः ॥

काथोवासामृतातिक्ताभवोवातास्त्रनोदनः

टी० ॥ ॥ अडुळसा गळवेळ कुटकी यांचा कावा वातरक्त नाशक आहे. ॥ वासादिः

नवमाहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्यगुग्गूलोःप्रस्थ  
 म् प्रक्षिप्यतोयराशौत्रिफलाभमृताययोक्तपरिमाणा

म् ॥ संसाधयेत्प्रयत्नाद्व्यासंघट्टयेच्चतद्यावत् ॥ अर्ध  
 क्षपितं जातं तोयं ज्वलनस्य संसर्गात् ॥ अवतार्य वस्त्र  
 पूतं पुनरपि संसाधयेदापः ॥ सांद्री भूते तस्मिन् नवता  
 र्या हि मोपस्पृशी ॥ पथ्या चूर्णी द्विपलं त्रिकटकचूर्णी षड  
 क्षपरिमाणं कृमिरिपुचूर्णाधिपलं कर्षकं षीत्रिद्वैत्योः ॥  
 पलमेकं छिन्नरुहांदत्त्वादत्त्वात्संचूर्णयत्नेन ॥ संस्थाप  
 येच्च ग्रासं स्त्रिगंधेभांडे घृतेन स्फुरणीणां ॥ आदाय तस्य  
 मात्रां विहिता तिथि देवता प्रणतिः ॥ रवादेद्यथाग्निमनु  
 जो व्यधिवलापेक्षया सम्यक् ॥ इच्छाहारो भेषजकाल  
 श्वसर्व एकात्र ॥ तनुरोधिवातशोणितमेकद्विन्यूल्वणं  
 चिरेत्थनपि ॥ अग्निसृतिपरिशक्तं स्फुरितमापि निहति  
 यत्नेन ॥ व्रणं कफाद्गुष्ठुगुल्मश्वयथूदरपांडुरोगमेदांसि ॥ मंदाग्नि  
 त्वविबंधं प्रमेहदोषांश्च नाशयति ॥ सततं निषेव्यमाणः कालेन  
 निहतंति रोगाणाम् ॥ अभिभूयजरादोषं करोति केशीरकरूपम्

टी० ॥ ॥ नवीन उत्पन्न झालेला योग्या, त्याचे डोळ्यांचे पोटा प्रमाणे ज्याचा रंग  
 असेल असा फग्युळ ६४ तोळे फळवेळ ६४ तोळे हिरडा ६४ तो. बेहेडा ६४ तो. आं  
 वळकारी ६४ तो. घेऊन पाण्यांत टाकून करवावे अर्धे पाणी आटे तों पर्यंत  
 पळीनें टवळावे, नंतर उतरून गाळून घ्यावे, आणि पुनः कटत ठेवावे, दाट  
 झालें ह्याणजे उतरून थंड झाल्यावर त्यांत चूर्णी टाकावी तीं हिरडा ८ तोळे  
 संत्र २ तोळे मिरें २ तोळे पिंपळी २ तोळे वावडिंग ४ तोळे तेड १ तोळा दांति  
 मूळ १ तोळा फळवेळ ८ तोळे या प्रमाणे टाकून फारवेळ मर्दन करावे, सर्वा  
 चा एक जीव होई तों पर्यंत कालवावे, नंतर गाईचे तुषानें राबलेले असें  
 मडकें घेऊन त्यांत भरून तोंड बांधून ठेवावे नंतर देवता अग्निची यांची  
 पूजा नमस्कार करून आपले अग्नीबल, व्याधी बल पाहून मात्रा खावी  
 इच्छे प्रमाणे अहार करावा. पाहिजे त्या वेळेस औषध घ्यावे. हे औषध श  
 रीर व्यापणारे असें वातरक्त एकाधिक दोषांचें, किंवा दोन तीन दोष ज्यांत  
 अधिक आहेत असें फार दिवसाचें, स्नाव बंद झालेले श.फ., फुटलेले अशा  
 वातरक्ताचें नाशक, आणि व्रण, कास, गुल्म, कुष्ठ, सूज, उदर, पांडुरोग, मेद,  
 मंदाग्नी, पोटफुगणें, प्रमेह यांचें नाशक आणि सतत सेवन केले असतां का

हें करून सर्व रोगांचा नाश करितें. आणि जरा दूर करून तारुण्य आणितें.  
इति कैशोरकगगुलुः ॥

मंजिष्ठात्रिफलातिक्तावन्नादारुनिशामृता ॥ निंबश्चैषां  
कृतः कायोवातरक्तक्षिणाशनः ॥ पामाकपालिकाकुष्ठरक्त  
मंडलजिन्मतः ॥

टी० ॥ ॥ मंजिष्ठा, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, कुरकी, वैशंबड, दारुहळद, गुळबे  
ळ, कडुलिंब यांचा कारा वातरक्त, खरूज, कपालिकाकुष्ठ, रक्तमंडळ, यांचा ना  
शक आहे. ॥ इतिलघुमंजिष्ठादिः ॥

पारदंचक्रियाशकृदंतुल्यंशुद्धगंधकम् ॥ अफ्नक्तुहृ-  
योस्तुल्यं त्रिभिस्तुल्यं तु गगुलुम् ॥ सर्वशामृतासत्व-  
भावयेदौषधेः पृथक् ॥ मिर्गुंडीगोक्षरक्षित्ताक्रोक्किलारव्यां  
घ्रिजैरसैः ॥ ससवारतनोयुज्यात्वातरक्तेत्रिवल्लकम् ॥  
कोकिलारव्यस्थमूत्रानापानीयमनुपाययेत् ॥

टी० ॥ ॥ पारा गंधकशुद्ध, समभाग दोषांचे बरोबर अफ्नक्तुहृत्स निपांचे दोरे  
वर गगुळ ५ सर्वांचे बरोबर गुळवेळीचें सत्व = हीं एकत्र करून मिर्गुंडी,  
गोरवस्तु, गुळबेळ, कांकोलीचें मूळ यांचे काढ्याचा ७ भावना घाच्या, नंतर  
वातरक्त रोगावर तीन वाळ प्रमाणें खावा. वर कांकोलीचे बुळांचा कारा प्यावा.

### मंदमप्यसाध्यंज्ञेयं

टी० ॥ हें वातरक्त अल्प जरी असलें तरी असाध्य जाणवें. ॥ इति वातरक्तः

### अथोरुस्तंभलक्षणापचारः

यदाकफान्वितेनोरुस्तम्भोशीतावचेतनौ ॥ संयुक्तौपाद्  
सद नकुच्छोद्धरपास्तसिभिः ॥ तंमूरुस्तंभमित्याहुराख्य  
वातमथापरं

टी० ॥ ॥ जेव्हां कफयुक्त वायूने मांड्या स्तम्भ आणि त्यांना जीव नाहीसा होतो,  
आणी पाय बारीक संकरानें उचलनें, स्पर्श न करणें अशा होताव तेव्हां त्या  
वायूला ऊरुस्तंभ किंवा आख्यवात असें म्हणतात.

मृत्ताशंठीदारुपथ्यापुनर्नवा  
पंचमूलीहृयंमिश्रसुरुस्तंभनिर्बहणाम्

टी० ॥ ॥ बिन्बा, गळबेळ, संत्र, देवदार, हिरडा, घेतोळी दशमुळे यांचा काराक

रुस्तभाचा नाशक आहे.

पिप्पलीपिप्पलीमूलंभल्लातकफलानिच ॥ कल्कंमधुयुतं  
पीत्वाऊरुस्तभात्यमुच्यते ॥

टी० ॥ ॥ पिंपळी, पिंपळमूळ, विभवे यांची कुटून गोळी करून मधा बरोबर खा  
वी ह्मणजे ऊरुस्तंभा पासून मुक्त होतो.

शौद्रं सर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतंभिषक्  
गाढंमृत्सादनं कुर्याद्ऊरुस्तंभे प्रलेपनम् ॥

टी० ॥ ॥ मध शिरीस वारुजाची माती एकत्र वाटून दाट लेप करावा याला  
मृत्सादन असें ह्मणतात हे ऊरुस्तंभ नाशक आहे.

यत्स्थात्कफप्रशामनंनचमारुतकोपनं ॥ तत्सर्वं सर्वदा  
कार्यमुरुस्तंभस्यभेषजम् ॥

टी० ॥ ॥ जें कफशामक आणि वायू कुपित न करणारें तें औषध ऊरुस्तंभा  
वर नेहमी करावें.

पलमर्धपलंवापिरसनस्यसुकुट्टितम् ॥ हिंगुजीरकसिं  
धूत्थंसौवर्चलकटुत्रिकं ॥ एभिःसंचूर्णितैःसर्वैस्तुल्यते  
लेनसंयुतम् ॥ यथाग्निभयक्षयेत्याशोरुबुक्कायानुपान  
तः ॥ मासमेकं प्रयोगेण सर्वान्वातामयाजयेत् ॥ एकांग  
सर्वांगगतमूरुस्तंभचगृध्रसीकटिपृष्ठास्थिसंधिस्थम  
दितंनचापतंत्रकं ॥ ज्वरंघातुगतंजीर्णमित्यंशैत्यंकरांधिजं

टी० ॥ ॥ कुटलेला, लख्खण, हिंग, जिरे, सेंधच, पादेलोण, संठ, भिरे, पिंपळी  
यांचें चूर्ण भिळून ४ तोळे किंवा २ तोळे घेऊन त्याचे बरोबर एरंडेल घेऊन  
जसें अग्नी बद्ध असेल त्या प्रमाणें प्यावें नंतर एरंड मुळाचा काढा प्या  
वा या प्रमाणें महिनाभर केले असतां संपूर्ण वात रोग जिंकिल. आणि ए  
कांगवात, सर्वांगवात, ऊरुस्तंभ, गृध्रसी, कटिपृष्ठ, अस्थि संधी या शिकाण  
चा वायू अर्दित अपतंत्रक हे वायू घातुगत ज्वर, जीर्ण ज्वर, हाता पायांचें  
शैत्य इतक्यांचा नाश करील. इतिलक्षणप्रयोगः ॥

पुनर्नवानागरदारुपृथ्याभस्झातकन्धिन्नरुहाकषायः ॥

दशांघ्रिभिश्चःपरिपेयऊरुस्तंभैथवामूत्रपुरःप्रयोगः

टी० ॥ ॥ घेरोळी, संठ, देवदार, हिरडा, विभवा, मूळ, देवदास मूळ यांना का-

वा करून ऊरुस्तंभावर प्यावा अथवा गोमूत्रांगुगुळघाळून प्यावा. पुनर्वचरिका.

**शिलाजितुंगुग्गुळं वापि प्पली मथनागरं ॥ ऊरुस्तंभे  
पिबेन्मूत्रे देशमूली जलेन वा ॥**

टी० ॥ ॥ शिलाजीत अथवा गुग्गुळ किंवा पिंपळी अथवा संत गोमूत्रा बरोबर किंवा दशमुळांचे काढ्या बरोबर प्यावे ह्यणजे ऊरुस्तंभाचा नाश होतो.

**निष्कत्रयं शूद्रसूतं निष्कद्वादशगंधकम् ॥ गुंजाबीजं वि  
षं निबबीजं जयातथा ॥ प्रत्येकं निष्कमात्रं तु माषजेपाळ  
बीजकं ॥ जातीजंबीरधत्तूरकाकमाचीद्रवेर्दिनम् ॥ मर्द्यं  
सर्ववदीकु र्यात् घृतेर्गुंजाद्वयं पिबेत् ॥ गुंजागंधोरसोना  
महिं गुंसेधवसंयुतः ॥ समंड्रापथे लथ्यमूरुस्तंभप्रशांतये**

टी० ॥ ॥ पारा १ तोळा, गंधक ४ तोळे, गुंजा, बचनाग, लिंबोळ्या, भाग, प्रत्येक चार मासे प्रमाणे जेपाळ १ मासा हीं एकत्र करून जाई, लिंबु, धोत्रा, कावळी यांचे रसांत एक एक दिवस खळावे मंतर वडी करून बेबाबी, २ गुंजा प्रमाणे तूप हिं गुंसेधव यांचे बराबर सेवन केला असता ऊरुस्तंभ शांत करील, झाळा पथ्य हुळम्बाचे मंड आणि भाज हे आहे. याला गुंजा गर्भ रस असे ह्यणतात. ॥ इति गुंजागर्भरसः ॥ ॥ इति ऊरुस्तंभचिकित्सा ॥

**अथामवातलक्षणोपचारः**

**अंममर्दरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ॥ अपाक  
स्तनुतांगानामामवातस्य लक्षणम् ॥**

टी० ॥ ॥ अंममोडून, येणें, अरुची, तृष्णा, आलस, जडुक्षणा, ज्वर, अपाचन, कशा पणा, आमवाताचीं लक्षणे जाणावीं.

**हस्तपादशिरो गुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु ॥**

**करोतिसरुजं शोफव्याक्विड्वद्वृश्विकैः ॥**

टी० ॥ ॥ हात, पाय, डोकें, पायांचे घोंटे, साकडहाड, गडघे, मांड्या, सांधे यांचे वाई किंचू डसत्या प्रमाणे पीडा आणि सूज करतो.

**ज्वरं गर्जते यस्य गुल्मवत्सरिपीडितम्**

**कटीपृष्ठीजडत्वं च त्यामोगल्माभिर्शांकितः**

टी० ॥ ॥ गुल्मानें जशी पीडा होते त्या प्रमाणे पीडा आणि पीडांत गर्गुरतें कंबर पीड यांचे ठिकाणी जडपणा असें जात आहे, त्यापासून गुल्माची शंका आहे.



**कटीपृष्ठीवक्षदेत्रोदनेंबुस्तिशूलता  
गुल्मवज्जठरं गजं तथा तेशोफ एव च**

टी० ॥ ॥ कंबूर पाट ऊर या त्रिकाणी टों चल्या प्रमाणें पीडा, ओंटी, पीटांत शूल, गुल्माप्रमाणें पोटांत गुर्गरणें सूज अशीं लक्षणें जाणावीं.

**रास्त्रामृतारगधदेवदारुत्रिकंटेकैरंडपुनर्नवानाम् ॥ क्वाथं  
पिबेन्नागरचूर्णमिश्रंजघारुपृष्ठीत्रिकपार्श्वशूली ॥**

टी० ॥ ॥ रास्त्रा गळवेळ बाह्या देवदारु गोरवरुं एरंड घेंठोळी यांचा काढा संत्री चें चूर्ण घालून प्याळें असतां पोटाच्या मोड्या पाठ चाकडहाड कुशी या त्रिकाणाचा शूल रहातो. शंटीगोक्षरक्क्वाथः प्रातः प्रातर्निषेविता ॥ आ

**मवातंकटीशूलं पाचनोरुग्प्रणाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ संठ आणि गोरवरुं यांचा काढा नित्य सेवन केला असतां आम वात कटी शूल यांचा नाशक पाचक पीडा नाशक आहे.

**मणिमंथस्यभागोद्वीयवक्षारश्चतत्समः ॥ तथाजमोद  
भागश्चनगराद्भागपंचकम् ॥ दशत्रैबहरीतक्याःसू  
क्ष्मंचूर्णंकृतंशुभम् ॥ मस्तवारनालमूत्रेश्चस्तरयोष्णो  
दकेनच ॥ पीतंजयेदामवातं गुल्मत्तद्दृस्तिजान्मृगदान्  
॥ पूाहानमथशूलादीनानाहं चार्शसाहितम् ॥ वातानु  
लोमनमिदंचूर्णं वैश्वानरंस्पृतम् ॥**

टी० ॥ ॥ मॅथव २ भाग, जबरवार २ भाग, ओंवा २ भाग, संठ पांच भाग, हिर डा १० भाग यांचें चूर्ण बारीक करून दत्यांत मंड, कांजी, गामूत्र, मद्य, उष्णो दक यांतून एका बराबर प्यावें ह्यणजे आमवात, गुल्मत्तद्दोग, बस्तिंतले रोग, पांथरी शूल, आनाह, मुळव्याध यांचा नाश करितें. आणि वाताला अनुलोमन करतें याच्या वैश्वानर चूर्ण असें ह्यणतात.

**हिंशुचव्यंबिडंशंटीकृष्णाजाजीसपुष्करं ॥ भागोत्त  
रमिदंचूर्णं पीतंवातामजिद्रवेत् ॥**

टी० ॥ ॥ संटीचें चूर्ण एरंड मुळाने रसांत पुटपाकानें पक्क करून मधाबरोबर खवें ह्यणजे आमवाताची पीडा दुस्तर असली तरी जिंकील.

**शंटीकल्कंविनिषिष्यरसैरेरंडमूलजैः ॥ विपचेसुटपाकेनतद्रसः  
क्षौद्रसंयतः ॥ आमवातसफुद्रतापीडांजयतिदुस्तराम् ॥**

टी० ॥ ॥ शंठीचे चूर्ण एरंड मुळाचे रसांत खळून पुटपाकानें पक्क करून मधाबरोबर खावें ह्मणजे आमवाताची पीडा दुस्तर असली तरी जिंकील.

विलासिनी विलासिन विलासी त्दयं यथा, तथा गुडुची विषयेन हरेदामसमीरणम्  
टी० ॥ विलासिनी स्त्रीचे विलासें करून विलासी पुरुषांचे अंतःकरणानें जसें हरण होतें; तसें गुळवेळ आणि संत यांचे काढ्यानें किंवा चूर्णाने आमवाताचें हरण होतें.  
कर्षनागरचूर्णस्य कांजिकेन पिबेत्सदा, आमवातप्रशामनं कफवातविनाशनम्  
टी० ॥ संठीचे चूर्ण दाहामासें नित्य कांजी बराबर प्यावें ह्म० आमवातकफवातयांना नाश क.

पंचकोलकचूर्णचपिबेदुष्योनवारिणा ॥

मंदाग्निशूलगुल्मामकफारोचकनाशनं

टी० ॥ ॥ संत, भिरें, पिंपळी, चवक, चित्रक यांचें चूर्ण उन पाण्या बरोबर प्या लें असतां मंदाग्नि शूल गुल्म आम कफ अरोचक यांचा नाश करील.

त्रिफलानागरंचैव सूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् ॥ मस्त्वारना  
लतत्रेण पेयामां सरमेन वा ॥ आमवातं निहं त्याशश्व  
यथुंसंधिसंस्थितम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा बेहडा आंवळकाठी संत यांचें चूर्ण करून दद्यांच्या मंड कां जी नक्र पेया मांस रस यांतून एका बरोबर प्यालें असतां आमवात संधि गत सूज यांचा नाश लवकर करील.

प्रक्षिप्य गंधं रसपादभागं कलाप्रमाणं च विषं समस्ता  
त् ॥ रुशानुतोयेन च भावयित्वा वल्लंददीतास्य मरुत्प्र  
शांत्यै ॥ अपस्मारतथोन्मादे सर्वांगे व्यथने पिच ॥ एकां  
गवाते सामेवाद् धुबंधे हि मे तथा ॥ देयोयं वल्लमात्रं तु  
सर्ववातनिवृत्तये ॥

टी० ॥ ॥ पारा ४ भाग गंधक १ भाग आणि सर्वेचे षोडशांश ५ बचनाग घेऊन चि त्रकाच्या काढ्यांत खळून वालाप्रमाणें वान शमनार्थ द्यावा. याला वातविघ्नंजन रस ह्मणतात अपस्मार उन्माद सर्वांगव्यथा एकांगवात आमवात हनुस्तंभ हीं व इत्यादीक सर्ववायू दूर होण्या करितां वाल प्रमाण द्यावा. ॥ इति वातविघ्नंजनः ॥

अथ शूललक्षणोपचारः

वायुप्रवृद्धोजनयेद्विशूलं त्दत्पार्श्वपृष्ठत्रिकबस्तिदेशे

टी० ॥ ॥ वायू वाढला ह्मणजे त्ददय, कुक्षि, पाद, माकडहाड, ओटी पाद यांचे

ठिकाणीं तिडीक उत्पन्न करितो. खाली शूल असें म्हणतात.

**वेदनाचक्षुषामूर्च्छानाहोगौरवारतिः ॥ कासश्वासौ  
चहिक्काचशूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥**

टी० ॥ ॥ वेदना, चक्षुषा, मूर्च्छा, आनाह, जडपणा, अरति, कास, श्वास, हिक्का, इ  
तके शूलाचे उपद्रव सांगितले आहेत.

**भ्रूतेर्जीर्यतियच्छूलंतदेवपरिणामजम्**

टी० ॥ ॥ भोजनोत्तर अन्न जिस्तू लागले असतां जो शूल होतो तोच परिणाम शू  
ल जाणावा. **आध्मानादोपविष्मूत्रविबंधारतिवेदनैः**

**स्निग्धोपशमनंप्रायः पौतिकंलक्षयेद्बुधः**

टी० ॥ ॥ पोट कुण्ठणें जीव गुंडाळून येणें, मलमूत्रांचा प्रतिबंध, सर्वांचर अप्रीति  
वेदना, प्रायःस्निग्ध उपचारांनीं शमन अशा लक्षणांनीं पित्तशूल जाणावा.

**आनाहगौरवौ छर्दिस्तृष्णाज्वरभ्रमोरुचिः ॥ कृशत्वं  
बलहानिश्चवेदनातिप्रवर्तनम् ॥ उपद्रवादशैवेते यस्य  
शूलस्यनास्तिसः ॥**

टी० ॥ ॥ मलबद्धरोग, जाड्यछर्दी, तृषा, ज्वर, भ्रम, अरुची, कृशपणा, दुर्बलप-  
णा अतिवेदना हे दाहा उपद्रव ज्याचे शूलाका आहेत तो मनुष्य नाहीं असें सम  
जावें.

**॥ एरंडबिल्वबृहतीद्वयमातुलिंगपाषाणभिन्निकटु  
मूलकृतः कषायः ॥ सक्षारहिंगलवणोरुबुतैलमिश्रः  
श्राणयूरुमेंदहृदयस्तनरुक्षपेयः ॥**

टी० ॥ ॥ एरंड, बेल, डोरली, रिंगणी, महादुंग, यांची मुठें, पाषाणभेदरुक्ड्या,  
सूत, मिरे, पिंपळी यांचा काढा जबरवार, हिंग, सेंधव, एरंडेल तेल याणीं मिश्र  
रुंबर, माड्या, शिश्न, हृदय, स्तन इतक्या ठिकाणचे शूलावर प्यावा.

**त्रिफलाद्याथगोमूत्रक्षौद्रक्षीररसैः पृथक् ॥ एरंडतैल  
द्विगुणोहितः शूलनिवारणं ॥**

टी० ॥ ॥ हिरडा, चेहेडा, आवळकाठी यांचा काढा गोमूत्र, मध, दूध, उरुड्या पा  
षाणभेद यांचून कोणता एक पदार्थ एक भाग आणि एरंडेल तेल दोन भाग  
एकत्र करून प्यालें असतां शूल निवारण होतो.

**शंबूकमूषणंचैवपंचैवलवणानिच ॥ समांशैर्गृहीत्वा  
कृत्वाकलंबुकरमेनवा ॥ प्रातर्भोजनकालेवाभक्षयेत्तु**

यथाबलं ॥ श्रूलाहिमुच्यतेजंतुःसहसापरिणामजात् ॥

टी० ॥ ॥ लहान शंखाचें भस्म, मिरें, मीठ, रांकरणखार, सेंधव, बिडलोण, पांढे लोण हीं समांश घेऊन कलंबूक हाणोन औषधी आहे तिचा रसांत गोळ्या करून प्रातःकाळीं किंवा भोजन समई शक्ति प्रमाणें खाच्या ह्यणजे परिणाम श्रूलापासून मुक्त होईल.

वमनंलंघनंस्वेदः पाचनंफलवर्तयः ॥ क्षारश्चूर्णांनिंगुटिकाः शस्यंतेश्रूलनाशनाः ॥ ॥

टी० ॥ ॥ वमन, लंघन, घाम काढणे, पाचन फलवर्ती ह्यणजे मल शोधन करण्या विषयीं गुदांत तेल लाऊन वात घालतात ती क्षार चूर्णे गोळ्या इतकीं श्रूल नाशक आहेत.

शतावरीसयध्याह्वाद्यालकुशगोक्षरैः ॥ शृतशीतं पिवेत्तोयंसगुडक्षौद्रशर्करम् ॥ पितासूकृदाहश्रूलघ्नं सद्योदाहरुजापहम् ॥

टी० ॥ ॥ शतावरी, जेठीमध, लघुचिकणा, दर्भमूल, गोरखसू, यांचा काढा करून थंड झाल्यावर गूळ किंवा सारखर मध घालून प्यावा, ह्यणजे पित्तरक्त, दाह श्रूल, यांचा नाश करील. आणि दाह तात्काळ शमवील.

मदनस्यफलंतिक्तांपित्वाकल्कंचवारिणा ॥ कोष्ठांकुयान्नाभिलेपंश्रूलशांतिर्भवेत्ततः ॥

टी० ॥ ॥ गेरूफळ कुटकी पाण्यांन वाटून किंचित ऊन लेप बेंबीवर करावा तेंपें करून श्रूल शमन होईल.

त्रिफलारिष्टयस्याह्नुकृत्कारगवधैः शृतम् ॥ पाययेन्मधुनामिश्रंदाहश्रूलोपशान्तये ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा बेहेडा, आंबळकाठी, कडूलिंब जेठीमध कुटकी वाहावा यांचा काढा मधानें मिश्रित श्रूल दाह यांचे शांती साठी प्यावा.

एकएवकुबेराक्षोहंतिश्रूलशतत्रयम् ॥ किंपुनर्लश नोपेतः सेंधवेनचहिंगुना ॥

टी० ॥ ॥ एकच सागरगोदा तीनशें श्रूलांचा नाश करील. मंग लसूण, सेंधव, हिंग यांचाशीं युक्त सेवन केलातर संशयच नाही.

नागरैरंडयोःकाथःकाथइंद्रयवस्यवा ॥ हिंगुसौवर्च

## लोपेनोवातशूलनिवारणः॥

टी० ॥ ॥ संठ एरंडमूळ यांचा अथवा इंद्रजव यांचा काढा हिंग पादेलोण बाणि मिश्रित वान शूलाचा निवारक आहे.

## शतावरीश्रमधुनायुक्तःशूलहरोरसः

टी० ॥ ॥ शतावरीचा रस मधारी युक्त शूल हारक आहे.

हिंंग्रंथिकधान्यकाग्निकवचान्व्याग्निपाठासठीचक्षा  
म्लंत्वणत्रयंत्रिकटुकक्षारद्वयंदाडिमम् ॥ पथ्यापुष्क  
रवेतसांम्लहपुषाजाजाज्यगंधैः कृतंचूर्णंभावितमेत  
दार्द्रकरसेस्थाहीजपूरस्यवा ॥ आध्मानग्रहणीविका  
रगदजान्गल्मानुदावर्तकान्वाताध्मानगरोदराश्म  
रिरुजस्तूनिह्यारोचकान् ॥ ऊरुस्तंभमतिभ्रमंचमन  
सोबाधिर्यमशीलिकंप्रत्यशीलिकश्वासकासमपत्त  
तीतमुष्णांबुना ॥ त्दकुक्षिवंक्षणकटीजठरांतरेषुब  
स्तिस्तनांसफलकेषुचपाश्वयोश्च ॥ शूलानिनाशयति  
वातबलासजानिहिंंगाद्यमाद्यमिदमश्विनिसंहितायां

टी० ॥ ॥ हिंग, पिंपळमूळ, धणे, चित्रक, वेरवंड, नचक, विभ्रमा, पाहाडमूळ, कचोरा  
आमसोळ, सेंधव विडलोण वांगडरवार, संठ, भिरें, पिंपळी, सज्जीरवार, जवरवार,  
डाळिंबसाळ, हिरडा, पोखरमूळ, अम्लचेमस, शैरणी, जिरे, रानतुळस यांचें चूर्ण  
स आल्याचे रसान्नी, किंवा महाकुंगाचे रसान्नी भावना द्यावी आणी ऊन पाण्या  
बरोबर खावें तेंपें करून आध्मान, संग्रहणी, मुळव्याध, गल्म, उदावर्त, वाताध्मा  
न, विष, उदर, मूत्ररुद्ध, तूनि, प्रतूनी, अरुची, ऊरुस्तंभ, मति भ्रम, अंतः करणा-  
चा भ्रम, बाधिर्य, अशीलिका, प्रत्यशीलिका, श्वास, कास, रूदय, कुशी, वंक्षण  
कंबर, पोट, ओंठीपोट, स्तन, खांदा, बरगड्या, इतक्या ठिकाणचा शूल, वायूचा  
किंवा कफाचा असला तर त्याचा नाश होतो. याला हिंंगादि चूर्ण असें ह्मणतात  
हें प्राचीन आहे. अश्विनी कुमारानी सांगितलें आहे. ॥ इ. हिंंगा. चू.

चिंचाक्षारंपंचपलंत्वणानिपलंपलं ॥ संचूर्ण्यनिक्षिपे  
प्रस्थेद्वयेजंबीरवारिणि ॥ शंखंदशपलंतस्वानिक्षिपे-  
त्सप्तवारतः ॥ तत्समस्तंविशोष्याथहिंंगव्याबंधतुषलं  
॥ बलीसूतविषान्भागैः यत्पार्थीश्रमपथकपृथक् ॥ एतत्स

मस्तंसंमर्द्यजंबीराम्लेदिनत्रयं ॥ वदरास्थिप्रमाणेनव  
टिकांकारयेद्बुधः ॥ एकेकां भक्षयेत्प्रातःकोष्ठातोयंपिबे  
दनु ॥ सर्वशूलं हरेद्गुल्ममजीर्णपरिणामजम् ॥ अती  
सारगदहन्त्याद्गुहणीन्विशेषतः ॥

टी० ॥ ॥ चिंचेरवार २० तोळे मीठ ४ तोळे सेंधव ४ तोळे पादेलोण ४ तो. बीडलोण ४  
तो. टांकणरवार ४ तो. यांचें चूर्ण १२० तोळे लिंबाचे रसांत टाकून नंतर ४० तोळे  
शंख तापवून त्या रसांत विझवाचें. या प्रमाणें सातवेळ विझवून धावक करून  
त्यांत शंखानें चूर्ण आणि हिंग ४ तोळे स्कंद ४ तोळे मिरें ४ तोळे पिंपळी ४ तो.  
शंभक २ तोळे पारा २ तोळे बच्चनास २ तोळे टाकून सर्वांचा लिंबाचे रसांत  
तीन दिवस रवळ करून बोराचे जांभे प्रमाणें गेल्या कराव्या आणि एक एक  
गोळी प्रातःवाची भक्षय करावी अती ऊन पाणी प्याचें; तेणें करून सर्व शूल  
गुल्म, अजीर्ण, परिणाम शूल, अनिसार, संग्रहणी यांचा नाश होईल.

गोमूत्रसिद्धमंडूरत्रिशूलाचूर्णसंयुतम् ॥ विलिहन्म  
धुसार्पिण्याशूलहतिविदोषजम् ॥

टी० ॥ ॥ गोमूत्रानें सिद्ध केलेला मंडूर, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी यांचे चूर्ण  
सहीत मध, तूप यांचे बरोबर रसावा तेणें करून त्रिदोषाने शूलाचा नाश होणे

हिंगवह्माद्रिकुबेराक्षारुद्राः शूलेंबुनास्तरवाः ॥ गुडाभ  
यंचासद्युतारसोनः शूलचुत्तरः ॥

टी० ॥ ॥ हिंग १ बेहेडा २ स्कंद ३ जागर गोरा ४ या प्रमाणें भाग घेऊन चूर्ण  
करून ऊनपाण्या बरोबर प्याचें. तेणें करून शूल शमतो, गूळ, हिरडा, आ  
णि तूप लसूण, हे दोन योगशूल नाशक आहेत.

पक्विशूलजयत्याशरुडाद्रितिलमोदकः ॥ हिंग्वाभयंचनो  
वेहंपीतमुष्णांबुनाजपेत् ॥ आनाहशूलहृद्रोगविषूची  
गुल्ममारुतान् ॥

टी० ॥ ॥ गूळ, आले, तीळ यांच्या मोदक परिणाम शूलाचा नाशक आहे. हिंग  
हिरडा, बेरवंड, वावडिंग यांचें चूर्ण ऊन पाण्या बरोबर प्याचें तेणें करून आ  
नाहशूल, हृद्रोग, विषूची, गुल्मवायू यांचा नाश होतो.

अथामशूले.

एरंडतैलंषड्भागलकनस्यतथाष्टकम् ॥ एकंहिंगुचि

सिद्धृत्यंसर्वमेकत्रमर्दयेत् ॥ त्रिनिष्कंभक्षयेत्प्रवादा  
मशूलप्रशांतये ॥

टी० ॥ ॥ एरंडतेल ६ लसूण ८ हिंग १ सेंधव ३ या प्रमाणे भाग घेऊन, एकत्र  
मर्दन करून एक तोळा प्रमाणे स्वावे ह्यणजे आम शूल शांत होतो.

शुद्धसूतं द्विधा गंधं योमैकं मर्दयेदृढं ॥ ह्योस्तुल्यं शत  
द्विताम्रसंपुटे तन्निरोधयेत् ॥ अधोर्ध्वलवणं दत्त्वा मृ  
द्गादेधारयोद्भिषक् ॥ रुध्या गजपुटे पाच्यं स्वांगशीतं स  
मृद्धेरेत् ॥ संपुटं चूर्णयेत्सम्यक्पर्णखंडौर्द्विगुंजकम्  
॥ भक्षयेत्सर्वशूलान्तौर्द्विगुंशं तीसजीरकं ॥ वचामरि  
चं चूर्णं कर्षेत्त्रैषां जलैः पिबेत् ॥ असाध्यं साधयेच्छू  
लं रसोयं शूलकेसरी ॥

टी० ॥ ॥ शुद्धपाश १ शुद्धगंधक २ असे भाग घेऊन एकप्रहरभर चांगले रव  
दान नंतर दोघांचे बरोबर शुद्ध तांब्याचे पत्रे घेऊन खाली वर कज्जली  
घालून संपुट करावे, नंतर ते संपुट केलेले पत्रे, मडक्यांत खाली वर मीठ  
घालून ठेवावे; मडक्याचे तोंड बंद करून गजपुट घावे स्वांगशीत घाल्या  
वर ते संपुट बारीक खलून विड्याचे पानाबरोबर दोन गुंजा प्रमाणे स्वावे.  
नंतर हिंग, मूठ, जिरें, वेरवंड, भिरें यांचे चूर्ण दाहा यासे ऊन पाण्याबरोबर  
र खावे, म्हणजे असाध्य जरी शूल असला तरी शांत करील घाला शूल  
केसरी रस ह्यणनाव. ॥ इति शूलकेसरीरसः ॥

व्यायामं मेथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ॥ वेगरोधं सततं  
च वर्जयेच्छूलवान्तरः ॥

टी० ॥ ॥ व्यायाम, मेथुन, मद्य, खारट, तिरवट, वेगरोध, तक्र इतकीं शूलवान् मनु  
ष्यानें वर्ज करावीं. ॥ इति शूलचिकित्सा ॥

अथानाहोदावर्तलक्षणोपचारः

बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छुं शिरोरुजः ॥ निषमो वंक्ष  
णानाहः स्याद्विगं मूत्रनिग्रहात् ॥

टी० ॥ ॥ बस्ति, विग यांचे त्रिकाणी शूल, मूत्रकृच्छु, मस्तकपीडा इतक्या लक्षणा  
नी युक्त विषम असा वंक्षणानाह असतो, आणि तो मूत्रनिग्रहापासून होतो.

मन्यागलस्तंभशिरो विकारा ज्जमोपघातात्पवनात्प्रकास्पुः

तथाक्षिनासावदनामयाश्रमभवन्तिहीमाःसहकर्णरोगैः

टी० ॥ ॥ मन्थास्तंभ, गळस्तंभ, शिरोविकार, डोळे, चाक, लोंड, कान यांचे विकारणी तीव्ररोग हीं विहे गायून्ना आनाहानी असनात आणि तो ज्ञानदेवे प्रनिबंधा पासून होतो.

वायुःकोष्ठानुगोरूक्षैःकषायकटुतिक्तकैः ॥ भोजनैः कुपितः सद्यः उदावर्तकरोति हि ॥ वातमूत्रपुरीषांश्च कफमेदो वहानिव ॥ श्लोतांस्फटावर्तयति पुरीषं चापि वर्तते ॥ श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवृषाज्वरान् ॥ वातमूत्रपुरीषाणिरुच्छेण लभते नरः ॥

टी० ॥ ॥ रूक्ष, तुरट, तिरवट, कडु अशा पदार्थांचे भोजनानी पोदातया वायू कुपित झालेला तात्काळ उदावर्त रोग करितो. या रोगांत वायू मूत्र पुरीष आणि कफमेद यांचे बाहाणाच्या शिरा यांची उर्ध्वमती होते, पुरीष ही वर्ते इतानी कदांचित पडते, आणी श्वास कास, प्रतिश्याय, दाह, मोह, वृषा, ज्वर हे उपद्रव असनात, आणि वात, मूत्र, पुरीष हीं संकलने होतात.

त्रिवृद्धरीतकीश्यामारूहिक्षीरेणभावयेत् ॥ वटिकामूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठास्त्वानाहनाशानाः ॥

टी० ॥ ॥ तेंड, हिरड, पिंपळी यांचे चूर्ण करून निवडुंगाले चिकानी भावना घावी, नंतर त्याचा गोळ्या गोमूना बरोबर खाल्ला असता आनाह नाशा विषयीं श्रेष्ठ आहे.

हिंगुमाक्षिसंधूत्थैः पल्कावर्तिस्रवर्तिताम् ॥ घृताभ्यक्तांगदेदद्यादुदावर्तविनाशिनी ॥

टी० ॥ ॥ हिंग, मध, सेंधव एकत्र करून खटून फडक्यास लाऊन त्याची वात करून शेकावी नंतर तुपांत भिजवून गुदांत घालावी तेणे करून उदावर्त विनाश होईल. ॥ विपाच्यमूत्राम्बरसेनदंतीपिंडीतकृष्णाबिबुकुषुधूमैः

वर्तिकाशंगुष्ठनिभांघृताक्तांगुदेरुजानाहहरीविदध्यात्

टी० ॥ ॥ दांतीमूळ, मेळकळ, पिंपळी, बिडळीण, कीर्षकोळिजन, लहान सह यांचे चूर्ण गोमूत्र लिंबाचा रस यांत शिजवून ते फडक्यास लावून त्याची हततेचे अंगुष्ठा प्रमाणे वात करून तुपांत भिजवून गुदांत वेदाचे ह्यपाजे तिडीक आनाह यांचा नाश करील.



हिंगुग्रंथाविडशंख्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम्  
भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदरानाहविभूचिकासु

टी० ॥ ॥ हिंग १ वैखंड २ विडलोण ३ सुंद ४ जिरे ५ हिरडा ६ पोखरमूळ ७  
कोष्टकोलिंजन ८ चा प्रमाणे भाग घेऊन घाचे नूर्ण करून खावे तेणे करून  
गुल्म, उदर, आनाह विभूचिका यांचा नाश होतो.

हिंगुलेजयपालरंकणविषाण्यंत्यार्धभागोत्तरं सर्वरवल्ल  
तलेविमर्द्यमतिमान्गजाह्वयं वैददेत् ॥ मार्तंडोदयवान्  
ज्वरादिसहितश्वासोदराध्मानकेपाहुवाजीर्णगदेनुपान  
वशातः पथ्यं चतक्रोदनं ॥ ज्योषेणाद्रिरेसेनतच्चसितया  
युक्तं ज्वरेदारुणे मांघे गुल्मकफानिलचपवने शूलैश्च शो  
फोदरेवातास्त्रस्वरवर्णकुष्ठगुदजरोगान्शोषं जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ हिंगूळ २ जंगला ३। रंकणखार १ बचनाग ॥ सर्व एकत्र खटून दोन  
गुंजा प्रमाणे घाग घाला मार्तंडोदयवान् रस असें झणतात, हा ज्वर श्वा-  
सोदर, आध्मान, पांडु अजार्ण इतक्याचे राई अक्षुपान योजून दिला असतां  
प्रशस्त आहे. पथ्य ताकमात, सुंद, मिरे, पिंपळी, आल्याचा रस साखर यांचे  
बराबर सारुण ज्वर अग्निमांघ गल्म कफ वायू शूल शोफोदर वातरक्त स्वर  
भेद, वर्णकुष्ठ, मुक्त्याध इत्यादीक सर्व रोगांचर प्रयास्त आहे. ॥ इति मार्त. द. र.

इत्यानाहोदावर्तचिकित्सा.

अथ गुल्मलक्षणोपचारः

दुष्टावातादयान्तर्यमिथ्याहारविहारतः ॥ कुर्वन्ति पंच-  
धा गुल्मं कोष्ठान्तिग्रथिरूपिणम् ॥

टी० ॥ ॥ मिथ्या आहार विहारें करून अति दुष्ट झालेले वातादि दोष, पोटांत  
पांच प्रकारचा ग्रंथिरूप गुल्म उत्पन्न करतात.

सव्यस्तैजायतेदोषैः समस्तैरपि चोत्थितैः ॥ पुरुषाणांत  
थास्त्रीणां ज्योरक्तेन चापरः ॥

टी० ॥ ॥ वात, पित्त, कफ, आणि सन्निपात या दोषां पासून पुरुषांस होतो, तसां  
स्त्रियांस होतो; आणि रक्ता पासून ही स्त्रियांस होतो, तो पुरुषांस होत नाही.

उद्धारबाहुल्यपुरीषबंधत्पणाक्षमलां च विकूजनानि ॥ आ  
दोषमाध्मानभक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदति चिन्हम् ॥

टी० ॥ ॥ फार देकरा, मळ, प्रतिबंध, लषा सहन न होणे, आंनड्यांत गुरगुर शब्द, जीव गुंडाळून घेणे, पोद फुगणे पाचन शक्ती नसणे इतकीं लक्षणें गुल्मानें आसन्न मनुष्यांचीं जाणावीं.

**नवप्रसूताहितमोजनायायाचामगर्भेविसृजेदुतोच  
वायुर्हितस्याःपरिगुल्मरक्तंकरातिगुल्मंसरुमंसदाहम्**

टी० ॥ ॥ नूतन प्रसूत झालेली, कुपथ्य करणारी अशे स्त्रीचें रक्त घेऊन वायू दाह, पीडा युक्त गुल्म उत्पन्न करितो; आणी जी स्त्री अपूर्ण गर्भ असता प्रसूत होते, आणि कुपथ्य करिते, तसेंच भ्रतुकाळीं कुपथ्य करिते तिलाही या प्रमाणेंच गुल्म होतो.

**वचाभयाबिडंशंठीहिंगुल्लुष्णाग्निदीपकान् ॥ द्वित्रिष  
दचतुरेकाष्टसप्तचोशकान्क्रमात् ॥ चूर्णमूत्रादिभिः  
पीतगुल्मानाहोदरापहं ॥ शूलार्शःश्वासकासघ्नग्रहणी  
दीपनपरम् ॥**

टी० ॥ ॥ वेखंड, हिरडा, बिडलोण, संठ, हिंग, पिंपळी, चित्रक, आंवा हीं औषधें १३।६।१।१।०।७।५ या प्रमाणें भाग घेऊन कुटावीं, नंतर तें चूर्ण गोमूत्राबरोबर प्यालें असतां गुल्म, आनाह, उदर, शूल, सुळव्याध, श्वास, कास संघर्हणी यांचा नाश करतें; आणि अग्नी दीपन करतें.

**चित्रकग्रंथिकेरंडशंठीकाथःपरंहितः ॥ शूलानाहवि  
बंधेषुसहिंगुबिडसैधवः ॥**

टी० ॥ ॥ चित्रक, पिंपळमूळ, एरंडमूळ, संठ यांचा काढा हिंग, बिडलोण, सैधव याणीं युक्त करून प्यावा; हाणजे गुल्म, शूल, आनाह विबंध यांघर अत्यंत हितकारक आहे.

**पथ्यारोहितकृकाथोयवक्षारकणासुतः ॥ पिबेक्ष्वात  
र्यक्तुप्लीहगुल्मोदरनिघ्नये ॥**

टी० ॥ ॥ हिरडा, रक्तरोडा, यांचा काढा जबरवार, पिंपळी यांचें चूर्ण घालून प्यावा हाणजे अरुतुप्लीहा गुल्म, उदर यांची निघ्नी होते.

**शुद्धसूतसमगंधंजेषालंत्रिफलासमम् ॥ त्रिकटुंषेषये  
स्तोत्रमिश्रंगुल्मलिहन्हरेत् ॥ उष्णोदकंपिबेच्चानुनारा  
चोचंरसोत्तमः ॥**

टी० ॥ ॥ शल्लू पारा, गंपक, जेपाळ, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, कूंड, भिरें, पिंपळी हीं एकत्र खल्लू मधाबरोबर चारावीं, वर ऊन पाणी प्यावें, तेंपें करून गुल्म नाश होईल. त्याला नाराच रस असें म्हणतात. ॥ इति नाराचरसः

अथ वा उदयमार्तंडो देयः — टी० ॥ अथवा त्यावर उदय मार्तंड र  
शताह्लाचिरबिल्वत्वग्दारुभागीकणोद्भवः ॥ कल्कः  
पीतो हरेद्गुल्मं तिलकाथेन रक्तजम् ॥

टी० ॥ ॥ शताबरो, करंजाची साल, दारुहळद, भारंगमूळ, पिंपळी यांचे चूर्ण तिळाचे काढ्या बरोबर प्यालें असतां रक्त गुल्माचा नाश होईल.

तिलकाथोगुडघृतव्योषभांगीरिजोन्वितः ॥ पीतो रक्तभ  
वैगुल्मेन घृष्टक्रेचयोषितः ॥

टी० ॥ ॥ तिळाचा काढा, गुड, तूप, आणि कूंड, भिरें, पिंपळी, भारंगमूळ, यांचें चूर्ण घालून प्यालें असतां रक्त, गुल्म, आणि स्त्रियांचें रक्त नष्ट होतें, यांवर प्रशस्त आहे. ॥ भांगीरिष्णाकरंजत्वक्यंथिकामरदारुजम्

चूर्णं तिला नांकाथेन रक्तगुल्मरुजापहम् ॥

टी० ॥ ॥ भारंगमूळ, पिंपळी, करंजाची साल, पिंपळमूळ, देवदार यांचें चूर्ण तिळाचे काढ्याबरोबर प्यालें असता रक्त गुल्माचा नाश होतो.

सामुद्रसैंधवकान्चयवक्षारं स्रवर्चलं ॥ टंकणं सर्जिकाक्षारं तुल्यचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ अर्कक्षीरैः क्लृप्तक्षीरैर्लुलितंच विभावयेत् ॥ अर्कपत्रलिपेत्तेन रुध्वाभां डेपुटेपचेत् ॥

तत्क्षारचूर्णयित्वाथ त्र्यूषणं त्रिफलारजः ॥ जीरकरजनीवन्हिनचकस्यच भागतः ॥ क्षारार्थं योजयेत्सम्यगे कीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ वज्रक्षारमिमं पूर्वस्वयंप्रोक्तं पिनाकिना ॥ सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूलशोफेषु वर्जयेत् ॥

अग्निमांद्ये त्वजीर्णे च भक्ष्यं निष्कृयं तथा ॥ वाताधिके जले कोषो घृते पित्ताधिके हितः ॥ कफे गोमूत्रसंयुक्त आरनाले त्रिदोषनुत् ॥

टी० ॥ ॥ मीठ, सैंधव, गंगडरवार, जवरवार, पादेलोण, टाकणरवार, सज्जीरवार यांचें चूर्ण करून रुईचे आणि निवडुंगाचे चिकांत खळावें, नंतर रुईचे पानाला लेप करावा, नंतर तीं पानें मडक्यांत घालून तोंड बंद करून लहा

नसें पुरछावें. नंतर तें काढून बारीक करून त्यांत त्याचे निमें सुंद, भिरें, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आवळकाठी, जिरें, हळद, चित्रक, यांचें चूर्ण घालून पुनः एकत्र करून खलून टेगावें, याचा वज्रक्षार असें ह्मणतात, हा पूर्वी शिवानें सांगितला आहे. सर्व उदरें, गल्म, शूल, शीफ आणि अग्नीमांद्य, अजीर्ण त्यावर आठ भासे प्रमाणें खावा, वाताधिक्य असेल तर ऊन पाण्या बरोबर, पिताधिक्य असेल तर सुपा बरोबर खावा, आणि त्रिदोषाधिक्यावर कांजी बरोबर खावा. ॥ इतिवज्रक्षारः ॥

चिंचाक्षारंस्कृद्दिक्षारमर्कक्षारंपलंपलं ॥ द्विपलंशंखभू  
तिंचरामटंचपलार्धकं ॥ लवणानिचसर्वाणिपलमात्रा  
णियोजयेत् ॥ क्षारद्वयंपलार्धंचसर्वमेकत्रचूर्णयेत् ॥  
जंबीरकरुसैर्मद्यमनलस्यदिनत्रयम् ॥ भृंगराजस्यनि  
र्गंडीमुड्योश्चैवपथकूद्रवैः ॥ आर्द्रकस्यरसेनैवप्रत्येकं  
मर्दयेद्दिनं ॥ बदरीबीजमात्रांतुवटिकांकारयेद्विषूक् ॥  
एकेकांभक्षयेत्यातःपंचगुल्मान्यपोहति ॥ सर्वशूलं  
निहंत्याशुअजीर्णंचविषूचिकाम् ॥ मंदाग्निनाशये  
च्छीघ्रंपथ्यंतैलाम्लवर्जितं ॥ चिंचाशंखवटीनामघ  
हणीरोगहृत्सरा ॥

टी० ॥ ॥ चिंच, निवडुंग, रुई यांचा खार चार चार तोळे शंख भस्म ८ तोळे  
हिंग २ तोळे सेंधव ४ तोळे षट्कोण ४ तो. कान्चलोण ४ तो. बिडलोण ४ तो.  
सांबरी मीठ ४ मीठ ४ द्रोणीनें मीठ ४ मृत्तिका लवण ४ तो. सूर्यखार ४ तो.  
हीं चार चार तोळे सज्जी खार, जबरखार दोन दोन तोळे या प्रमाणें घे  
ऊन एकत्र चूर्ण करावें, आणि ईडलिंबाचे रसात खळावें नंतर चित्र-  
काचे काढ्यांत तीन दिवस खळावें नंतर माका, निरुंडी, गोरखहुंडी, आ  
लें यांचे रसात एक एक दिवस निराळें खळावें नंतर बोरीचे आंठी प्र  
माणें गोळी करून प्रातःकाळीं एकेक प्रक्षण केली असतां पांच प्रकार  
चे शूल, अजीर्ण, विषूचिका, मंदाग्नी यांचा शीघ्र नाश करील; याचा प  
थ्य तेल तिरखट आंबट हें खाऊं नये हिला चिंचाशंखवटी असें ह्मण  
तात. संग्रहणी रोगाचा नाश करिते. इति चिंचशंखवटी.

सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकषीभितंबुधैः ॥ पंचसौवर्चलं

ग्राह्यं बिडं सैंधवधान्यकं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्र  
कं कृष्णजीरकं ॥ नागकेशरतालीसाम्बवेतसकं त  
था ॥ द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं हारयेद्बुधः ॥ मरीचं  
जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥ दाडिमस्य चतुः क  
र्षं त्वगलाचार्षं कर्षिकी ॥ एतच्चूर्णं कृतं सूक्ष्मलवणं  
भास्कराभिधं ॥ शाणप्रमाणं देयं तु मस्ततः करारास  
वैः ॥ वातश्लेष्माभवं गुल्मं प्रीहानमुदरक्षयं ॥ अर्शासि  
ग्रहणीकुष्ठं विबंधं च भगंदरम् ॥ शोफं शूलं श्वासकासं  
चामदोषं च तृद्भजं ॥ मंदाग्निनाशयेच्छीघ्रं दीपनं पाचनं  
परं ॥ सर्वलोकाहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ॥

टी० ॥ ॥ शीत - तोळे, पांदेलोण पाच तो; बिडलोण, सैंधव, धणे, पिंपळी, पिंपळमू  
ळ, चित्रक, शाहाजिरें, नागकेशर, तालीसपत्र, आम्बवेतस हीं दोन दोन तोळे,  
भिरें, जिरें, संत एकैक तोळा, दाडिंबाचीं साल ४ तोळे, दालचिनी - ॥ वेलदोडे ॥  
तोळा, हें सर्व एकत्र कुटून बारीक करावें याला भास्कर लवण चूर्ण असें  
ह्यागतात. हें चार भासे प्रमाणें दद्याचे मंडांत अथवा तक्र करा आसव  
ह्यांतून एकांत घालून घावें, तेंपेकरून वातश्लेष्मापासून झालेला गुल्म,  
वात, प्रीहा, उदर, क्षय, सुकव्याध, संग्रहणी, कुष्ठ, विबंध, भगंदर, शोफ, शूल,  
श्वास, कास, आमदोष, हृद्रोग, मंदाग्नी यांचा नाश होतो. आणि हें अत्यंत  
दीपन, पाचन आहे सर्व लोकांचे हिता सारीं सूर्यांमं पूर्वी सागीतलें आहे.

दंभिहिं गृह्यवक्ष्यामि ब्रह्मजीविकां गुडः ॥ स्तहिक्षी  
रेण गुटिका सर्वेषां कर्षमात्रिका ॥ भक्षितारक्तगुल्म  
घ्निरुधिरस्त्रावकारिणी ॥

टी० ॥ ॥ दाडिमूळ, हिंग, जवखार कडदुधा भोंपळ्याचे बी, पिंपळी, गुळ  
निवटुंगाचे चिकान खालून घेतोळा गोळी भक्षण केळी असतां रक्त गुल्मा  
ची नाशक आणि रक्तान्ना स्वाव करणारी आहे.

प्रकृतैर्लेकं जंपुष्यं रुधिरस्त्रावकारिणम् ॥

टी० ॥ ॥ रुईचें फूल तेलांत तळून खाद्ये असतां रुधिरस्त्राव करणारी आहे

अथ हृद्रोगलक्षणोपचारः

अत्युष्णगुर्वस्त्रकषायतिक्तप्रमाप्तिघाताध्यशनैः प्रसं

गैः ॥ संचिंतनेवैगविधारणेश्चहृदामयःपंचविधःप्रतिष्ठः  
 टी० ॥ ॥ उष्ण गुरु, आंबर, तुरर, कडु, त्याचें अति सेवन, अतिश्रम, धका  
 बसणें, अध्ययन, अतिमैथून, अतिशिता, वैग धारण इतक्या कारणानीं  
 हृद्रोग होतो. तो पांच प्रकारचा सांगीतला आहे.

दूषयित्वारसंदोषाविगुणाहृदयंगताः  
 हृदिबाधांप्रकुर्वतिहृद्रोगंतप्रचक्षते ॥

टी० ॥ ॥ वातादिदोष रसाला दूषित करून हृदयांत येऊन व्यथा करिता  
 त त्याला हृद्रोग असें म्हणतात.

नियम्यतेमारुतजेहृदयंतुघतेतथा ॥ आध्मानंङ्गुक्षि  
 हृत्कंठवातविण्मूत्ररोधता ॥ तंद्रोचकशूलानितृप्या  
 लिंगानिनिदिशेत् ॥

टी० ॥ ॥ हृदयास ओढ बसणें, ओढल्या प्रमाणें व्यथा होणें, आध्मान कु  
 शीत, उरान वारा मारणें, मलमूत्राचा अवरोध, तंद्र, अरुची, शूल, तृषा,  
 हीं चिन्हें वात हृद्रोगाचीं जाणावीं.

क्वाथःरुतःपौष्करमातुलिंगपत्माशभूतीकसठीसराचै  
 सनागराजाजिवचायवाहःसक्षारउष्णोलवणेनपेयः

टी० ॥ ॥ पोरवरमूळ, महाळुंग, पबस, ओवा, कचोरा, तेल्यादेबदार, संतर, जिरें,  
 वेरवंड यांचा काढा करून त्यांत जवसार, साजिरवार, सेंधव, पादेलेण हीं घा  
 लून उष्ण असतां प्यावा तेणेंकरून हृद्रोग बरा होतो.

चूर्णपुष्करजंलित्यानाक्षिकेणसमायुनं  
 हृद्रोगश्वासकासघ्नक्षिप्रंहिक्कानिवारणम्

टी० ॥ ॥ पोरवरमुळाचें चूर्ण मधाबराबर चारले असतां हृद्रोग, श्वास, रवो  
 कला उचकी यांचें लवकर निवारण करील.

शरावसंपुटेदग्ध्वाशृंगहरिणजंपिबेत् ॥ गव्येनसर्पि  
 षापिहृत्च्छूलंनशायेद्भवम् ॥

टी० ॥ ॥ हरिणाचें शिंग परकांत बारीक तुकडे करून ठेवावें, आणि वर  
 दुसरा परब ठेऊन संधिलेप करून तें जाळावें, नंतर त्याचें चूर्ण करून  
 गाईचे तुपांत घालून प्यावें, तेणें करून हृदयांत शूल नाहीसा होई.

चतुर्विंशतिपलंक्षीरंगवामथपंचेच्छनेः ॥ द्विरष्टगलं

कंयावत्तावत्कृपत्तुशीतलं ॥ सिताक्षौद्रंघृततस्मिन्दु  
ग्धेनार्धपलंक्षिपेत् ॥ कर्षिकं पिप्पलीचूर्णं क्षिप्वापेयं  
हितंपरं ॥ सर्वदोषोत्पत्तद्रो गंज्वरंकासंक्षयंजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ १६ ॥ तोळे गाईचे दूध मंदाग्नी लावून अर्धे आटे तों पर्यंत पक्क  
करावे नंतर थंड झाल्यावर सारवर मध तूप दोन दोन तोळे वाकावे, आ  
णि पिंपळीचे चूर्ण एक तोळा टाकून प्यावे तेंपे करून सर्व दोषां पासून  
झालेला हृद्रोग, ज्वर, खोकला क्षय यांचा पराजय होतो.

यष्टीनागबलोदीच्यार्जनैः सर्पिःसुसाधितं ॥ हृद्रो  
गंक्षयपित्तास्त्रानिलास्त्रश्वासकासजित् ॥

टी० ॥ ॥ जेष्टीमध, गांगेरुकी, वाळा, अर्जून, यांचा काटा करून त्या काढ्यांत  
तूप घालून शिजवावे काढा आदला ह्यणजे तूप सिद्ध झालें तें तूप हृद्रोग,  
क्षय, पित्तरक्त, वातरक्त श्वासकास यांतें जिंकणारें आहे.

सूतार्कगंधंकाथेनवरायामर्दयेद्दिनं ॥ काकमाच्यावर्दी  
कृत्वान्चणमात्रांतुभक्षयेत् ॥ हृदयार्णवनामायंहृद्रोग  
दलनोरसः ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, नाम्मभस्म, हीं हिरडा, बेहेडा, आंचळकाठी, यांचे काढ्यां  
त एक दिवस खलून पुनः कावळीचे काढ्यांत एक दिवस खलून हरभ-  
ज्या प्रमाणें गोळी करून खावी तेंपे करून हृद्रोगाचा नाश होतो याला  
हृदयार्णव रस असें ह्यणतात. ॥ इ. ल. र.

वमनरेचनंदद्याद्युक्त्याहृद्रोगनाशनम् ॥ नारान्चोद  
यमार्तेडोदद्यात्हृद्रोगहानये ॥

टी० ॥ ॥ हृद्रोग नाशक वमन किंवा रेचक युक्तीनें द्यावे. अथवा नारान्च रस  
किंवा उदय मार्तेड रस द्यावा ह्यणजे हृद्रोगाचा नाश होईल.

अथमूत्रकृच्छ्रलक्षणोपचारः

पृथक्कडुमलाः सैः कुपितानिदानैः सर्वथवाकोपमुपेत्य

बस्ती ॥ मूत्रस्यमार्गं परिपीडयंतियदातदामूत्रयतोहृच्छ्रित्

टी० ॥ ॥ नातादीक मल आपल्याकारणानी कुपित झालेले निरनिराळे किं  
वा संपूर्ण बस्तीभूत घेऊन मूत्राचे मार्गाचा जेव्हां रोध करताना तेव्हां संक  
रामें सुततो त्याला मूत्र कृच्छ्र असें ह्यणतात.

तीव्रार्तिरुग्वंक्षणवस्तिमेंद्रेस्वल्पंमुहुर्मूत्रयतीहवातात्  
टी० ॥ ॥ मोठी तिडीक वेंचल्या प्रमाणे ज्या असे बस्तिवंक्षण लिंग यांचे  
ठिकाणी व्होवें आणि थोडें वारंवार सुतायला होतें हें घातापासून जाणावें.

शक्नेदोषैरुपहतेमूत्रमार्गेविधारिते ॥ सशक्नंमूत्रये  
त्कच्छ्राह्स्तिमेहनशूलवाप्त ॥

टी० ॥ ॥ वातादिदोषानीं शक्क दुष्ट झालें असतां, आणि मूत्रमार्गाचा रोध  
झाला असतां बस्ति लिंग यांचे ठिकाणी शूल होतो आणि शक्क सहीन  
मोठ्या संकटानें सुत्तो.

अशमरीशर्कराचैवलुब्धसंभवलक्षणे ॥

टी० ॥ ॥ मूत्राशमरी आणि मूत्रशर्करा यांची उत्पत्ती, आणि लक्षण तुल्य आहे.  
पाषाणभेदस्त्रिवृत्तान्पथ्यादुरालभापुष्करगोक्षरंच ॥ पला  
शशंगाकटकर्कटीनांबीजं कषायः सनिरुद्धमूत्रे ॥

टी० ॥ ॥ पाषाणभेद, तेड, हिरडा, धमासा, पोरवरमूळ, गोरखरू, पळसपापडी,  
शिंंगाडे, कांकडीचें बीं यांचा काढा मूत्ररुद्धावर प्रशस्त आहे.

हरीतकीगोक्षरराजवृक्षपाषाणभिद्वन्वयवासकानाम्  
कायंपिवेन्माक्षिकसंप्रकृत्कृच्छेसदाहेसरुजेविबंधे

टी० ॥ ॥ हिरडा, गोरखरू, बाहावा, पाषाणभेद, धमासा, यांचा काढा मध घालून  
ज्यालें असतां दाह पीडा यांणी युक्त जें मूत्ररुद्ध यावर प्रशस्त आहे.

मूलाभिकुशकाशेक्षशराणांचेक्षवालुका ॥ मूत्राघाता  
शमरीरुद्धं पंचमूलीतृणात्मिका ॥

टी० ॥ ॥ कुश, काश, ऊंस, शर, कसई, हीं पांच प्रकारचीं मूळें मूत्राघात,  
मूत्राशमरी, मूत्ररुद्ध यांचीं नाशक आहेत.

शिलाजलशमनित्कृष्णात्तरीनांवापिबेद्वजः

टी० ॥ ॥ शिलाजीत, पाषाणभेद, पिंपळी, वेलदोडे, यांचें चूर्ण पाण्या बरोबर  
प्यालें असतां मूत्ररुद्धावर प्रशस्त आहे.

हृषिद्रामधुकंमूर्वामुस्तकंदेवदारुच ॥

पिबेदक्षसमः कल्कपयसामूत्रपीडितः

टी० ॥ ॥ हळद जेहीमध मोरवेल नागरमोथे देवदारु यांचें चूर्ण एक तौळा दु  
धा बराबर ज्याला मूत्र रुद्ध असेल त्याणें प्यावें.



एलोपकुल्यामधुकाशमेदकौंतिश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूके  
क्वाथंपिबेदशमजतुप्रधानंसशर्करंसारमरिमूत्रकृच्छ्र

टी० ॥ ॥ वेल्दोडे, पिंपळी, जेहीमध, पाषाणभेद, रेणुका बीज, गोखळ, अं  
डूळसा, एरंड यांचा कांदा शिलाजीत आणी सारवर घालून मूत्राशमरी,  
मूत्रकृच्छ्र यांवर घावा.

एलाशमभेदसशिलाजतुपिप्लीनांचूर्णानितंदुलजले  
सुंलितानिपीत्वा ॥ यद्वागुडेनसहितान्यवलेह्यधीमाना  
सन्ममृत्फरपिजीवतिमूत्रकृच्छ्री ॥

टी० ॥ ॥ वेल्दोडे, पाषाणभेद, शिलाजीत, पिंपळी यांचे चूर्ण तांदुळांचे धु  
णांत घालून प्यावे. अथवा गुळाबरोबर खावे ह्यणजे मूत्रकृच्छ्री आस  
न मृत्फ जरी असला तरी वांचेल.

समूलगोक्षरक्वाथःसितामाक्षिकसंयुतः ॥ नाशय  
मूत्रकृच्छ्राणितथाचौथांसमीरणम् ॥

टी० ॥ ॥ मुळासहीत सरांच्यांचे झाड आणून त्याचा कांदा सारवर मध पा  
णीं सुक करून प्यावे असतां मूत्रकृच्छ्र, उथावायू यांचा नाश करील.

तत्रेणयुक्तंशितिवारकस्यबीजंपिबेत्कृच्छ्रविदाहहे  
तौः ॥ पिबेत्तथातंदुलधावनेनप्रवालचूर्णकफमूत्रकृच्छ्र

टी० ॥ ॥ मूत्रकृच्छ्रापासून दाह होतो त्यावर कुरडुचे बीं यांचे चूर्ण तोंकां  
त घालून प्यावे; तसें कफापासून जें मूत्रकृच्छ्र होतें त्यावर तांदुळांचे धु  
णाबरोबर प्रवाल भस्म प्यावे.

मंथंपिबेद्वाससितंससर्पिःश्रितंपयोवार्द्धसितंप्रदेयं ॥ धा  
वीरसेचैक्षरसंपिबेद्वाकृच्छ्रेसदाहेमधुनाविमिश्रम्

टी० ॥ ॥ दाहसुक्त मूत्रकृच्छ्रावर सारवरसुक्त मंथ अथवा तापलेले दूध  
तुपासहित बरोबरीनें सारवर घालून अथवा आंबळ्यांचा आणि ऊं-  
साचा रस एकत्र करून त्यांत मध घालून प्यावे.

ऐवीरुबीजयस्याह्दाविवातंदुलांभसा ॥ तोयेन  
कल्कद्राक्षायाःपिबेत्पर्युषितेनवा ॥ पिबेन्मयेनसूक्ष्मे  
लांधात्रीफलरसेनवा ॥

टी० ॥ ॥ शेंधाड्यांचे बीं, जेहीमध, दारुहळद, हीं तांदुळांचे धुणांत घालून

प्यावी, अथवा शिळे माण्यांत मनुका वादस प्याव्या अथवा वेळदोड्याचे  
चूर्ण मद्या बरोबर किंवा आंबळ्याचे रसा बरोबर प्यावे तेंपे करून मूत्र  
रुछू दूर होतें.

रसभस्मचभागेकंचतुर्भागंतुगंधकं ॥ पिष्ट्वावराटकान्  
पूर्याद्रसपादंचटकणम् ॥ क्षीरेणपिष्ट्वारुध्वास्यंभांडेरु  
ध्वापुटेपचेत् ॥ स्वांगशीतविचूर्ण्याथलघुलोकेस्वरोरसः  
॥ चतुर्गंजोघृतैर्दयोमरीचैकोनविंशति ॥ जातीसूत्रंषट्ठी  
कंतुह्यजाक्षीरेणपान्चयेत् ॥ शर्कराभावितंचानुपीतंरु  
च्छहरंपरम् ॥

टी० ॥ ॥ पान्याचे भस्म १ गंधक ४ भाग एकत्र खळून कवड्यांत भरून भस्मा  
चे चतुर्थीश टांकण सार दुधांत खळून, त्यापेणें कवड्यांशीं तोंडे बंद करून  
कवड्या मडक्यांत भरून तोंडे बंद करून पुढे घावे. स्वांगशीत झाल्यावर  
खळून चार गुंजा प्रमाणें तुणा बरोबर घावा, याला लघु लोकेस्वर रस  
असें झणतात. नंतर १९ भिरें, आणि चार तोंडे जाईचे मूळ शीडीचे दु  
धांत शिजवून त्यांत सारवर पालून प्यावे, अत्यंत रुछू हारक आहे.

अथसूत्रघातलक्षणापुनारः

मूत्रमल्याल्पमथवासरुजसंप्रवर्तते ॥ स्थानाच्च्य  
तंमूत्रयुतंप्राक्पश्चाद्वाप्रवर्तते ॥ भस्मोदकप्रतीका  
शंमूत्राघातंतदुच्यते ॥

टी० ॥ ॥ थोडे थोडे पीडासुक्त असें मूत्र होणें अथवा मूत्राचे पूर्वी किंवा  
नंतर मूत्रा बरोबर स्थानापासून भ्रष्ट झालेले भस्माचे माण्या सारखे जें  
पडतें त्याला मूत्रा घात असें झणतात.

मूत्रहारिद्रमधुवासुरकरक्तमेववा ॥ रुच्छात्पुनःपुन  
जंतोरुध्वावातवद्वतितम् ॥

टी० ॥ ॥ पिवडे किंवा तांबडे किंवा रक्तसुक्त असें मूत्र होतें त्याला उष्ण-  
वात असें झणतात.

सदाभद्राश्मभिन्मूलंशतावर्याश्चचिबकम् ॥ रोहिणी  
कोकिलारव्योचत्रौचस्थूलत्रिकेदकम् ॥ श्लक्ष्णांपिष्ट्वा  
सुरापीतंमूत्राघातनिषूदनम् ॥

टी० ॥ ॥ रक्तशिवण, पाषाणभेद, शतावरीमूळ, चित्रक, कुटकी, कांकोलि, कमलाक्ष, मोटे सरांटे यांचें चूर्ण बारीक करून मद्याबरोबर प्यालें असतां मूत्रा घाताचें नाशक आहे.

**निदिग्धिकायाःसरसंपिबेद्वातक्रमिश्रितम् ॥ जलेकुं  
कुमकल्कंवासक्षौद्रम्रषितंनिशि ॥**

टी० ॥ ॥ सिंगणीचा आंगरस ताका बरोबर प्यावा अथवा रात्रीस पाण्यात केंशर भिजत घालून सकाळीं त्यांत मध घालून फोंडून प्यावें ते पें करून मूत्रा घात जातो.

**श्रुतशीतपयोमांसीचंदनंतंदुळांबुना ॥ पिबेत्सशर्क  
रंश्रेष्ठमुष्णावातेसशोणिते ॥**

टी० ॥ ॥ तापून थंड झालेले दूप, जरा मांसी, चंदन, तांदुळांचें धूण, साखर हें एकत्र करून प्यालें असतां रक्तसहीत उष्णावातावर श्रेष्ठ आहे

**दद्यादुत्तरबस्तिवामूत्राघातेसवेदने ॥**

टी० ॥ ॥ वेदनासहीत मूत्रा घातावर उत्तर बस्ति द्यावा.

**रूपाणामतिप्रसंगेनशोणितंयस्यसिच्यते ॥ मैथुनो  
परमस्तस्यब्रह्मणीयोविधिर्हितः ॥**

टी० ॥ ॥ अति मैथुनाचे योगानें जाचें रक्त शिश्ना वारें जातें त्याणें मैथुन करूनये आणि पौष्टिक औषध घ्यावें.

**देयःपाषाणभेदोत्रानुपानैःरुच्छनाशनः ॥ शीतोपचा  
रंबहुलंकुर्यात्सिंहोद्भवेगदे ॥**

टी० ॥ ॥ पाषाणभेद अनुपान योजून द्यावा, तो रुच्छनाशक आहे. आणि सिंगणाचे टाई होणारा रोग त्यावर पुष्कळ शीतोपचार करावा.

**पिबेच्छिलाजतुक्वाथेगणेवीरतरादिके ॥ रसंदुराल  
भायावाकषायवासकस्यवा ॥**

टी० ॥ ॥ वीरतर्वादिगणाचे काढ्यांत शिलाजीत प्यावा, अथवा धमासा किंवा अडूळसा यांचा काढा प्यावा.

**त्रिकेटकैरंडशतावरीभिःसिद्धंपयोवातमयेसशूले ॥**

**गुडप्रगाढंसघृतंपयोवारोगेषु रुच्छादिषुशस्तमेतत्**

टी० ॥ ॥ सरांटे, एरंड, शतावरी यांचा काढा वातापासू झालेला मूत्राघात

शूल सहित त्यावर प्रशस्त आहे. आणि गूळ, तूप, दूध एकत्र करून मूत्र रुद्धादीक रोगांवर प्रशस्त आहे. इ. सू. घा. चि. ॥

**अथमूत्राश्मरीलक्षणोपचारः**

**बस्त्याध्मानंतदासन्नदेशेषुपरितोतिरुक् ॥ मूत्रे च  
बस्तंगाधित्वंमूत्ररुच्छुंशिरोरुजः ॥**

टी० ॥ ॥ ओरि पोट कुगलेले आणि त्यांचे सभोंवति अति तिडीक मूत्राला बोकडाचे सुनासारखी घाण, सुत्ताना तिडीक, डोकें दुखणें हीं चिन्हे मूत्राश्मरीचीं जाणावीं. आणि सामान्यतः बेंबी मूत्रबस्ति यांचे टिकाणी पीडा. ॥ भस्त्रातकास्ति संस्थानारक्तापीतासिताश्मरी ॥

टी० ॥ ॥ बिब्याचे आंतली बी असते त्या प्रमाणें आकारानें आणि तांबडी किंवा पिचकी किंवा पांढरी वर्णानें अश्मरी असते.

**दौर्बल्यंसदनंकार्श्यंकुक्षिशूलमथारुचिः ॥ पांडुत्व  
फ्रणावातंचतृष्णात्तृपीडनं वमिः ॥**

टी० ॥ ॥ दुर्बलपणा, ग्लानी, रुशपणा, कुशीत शूल, अरुची, पांढरेपणा, उष्णावात, तृषा, तृदयांत पीडा ओकारी इतके उपद्रव असतात.

**शंठ्यग्निमंथापामार्गशिग्रवरुणगोक्षुरेः ॥ अभयार  
ग्वधफलैः क्वाथंकुर्थाद्विचक्षणः ॥ रामरक्षारलवणचूर्णं  
दत्त्वापिबेत्स्वरः ॥ अश्मरीमूत्ररुच्छुंघ्नीदीपनपाचनपरं**

टी० ॥ ॥ संठ, ऐरण, आघाडा, शैवगा, वायवर्णा, गौरवस्तू, हिरडा, बाहावा, यांचा काढा करून विचक्षण असेल त्याणें मूत्राश्मरी मूत्ररुच्छु यांवर हिं ग जवरवार सेंधव यांचें चूर्ण घालून प्यावा हा अत्यंत दीपन पाचन आहे.

**शृंगबेरयवक्षारपथ्याकालीयकांजनम् ॥ आजनंद-  
धिभिन्नत्यग्रामश्मरीमाश्रुपातनम् ॥**

टी० ॥ ॥ आले, जवरवार, हिरडा, दारुहळद, काळाशैवगा हीं शेंडीचे दुर्घांत घाटून प्यावीं ह्मणजे मूत्राश्मरी फुटून पडते.

**तिलापामार्गकांडेचकारवल्यायवस्यच ॥ पलाशका  
ष्ठसंयुक्तं सर्वतुल्यं दहेत्पुटे ॥ तन्निष्कैकमजामूत्रेवटीं  
चानंदमैरवीं ॥ पाययेदश्मरीं हंतिसप्तवारांश्च संशयः**

टी० ॥ ॥ तीळ, आघाडा, कारली, सातु यांचें कांडे, पळसाचें काष्ठ, हीं सर्व स

मान घेऊन घडक्यांत घालून पुढे देऊन जाळावीं नंतर त्याची चार मा  
से राख घेऊन शेळीचे सुतांत गोळी करून खावी, या प्रमाणें सात वे  
ळा खाही असतां अश्वरीचें पाचन होऊन नाश होतो यांत संशय ना  
हीं ॥ आदोव्यथास्यात्कटिकुक्षिदेशेततोनिरोधाज्ज्वलितंच

मूत्रं ॥ इत्यश्वरीलक्षरसोत्रयुक्तः पाषाणभेदीसनिरूप्यतेथ  
दी० ॥ ॥ पूर्वी कंबर कुशी यांचे ठिकाणी पीडा, नंतर रोध होतो या कारणानें  
मूत्र उष्ण होतें हें अश्वरी बिन्ह सांगितलें आतां अश्वरी वर योग्य पा  
षाणभेदी रस तो पुढें सांगितला आहे.

त्रिकंटकस्यबीजानांचूर्णमाक्षिकसंयुतं  
आविक्षीरेणससाहंपिबेदश्वरिभेदनम्

दी० ॥ ॥ सारल्यांचें चूर्ण मधयुक्त मेंढीचे दुधांत घालून प्यावें. सात दिवस  
प्यालें असतां अश्वरी भेद होतो.

क्षारोनिपीतस्तिलपुष्पराजःसमाक्षिकःक्षीरयुतस्त्रि

स्र्णं। इत्यश्वरीसिंधुविमिश्रितंवा निपीयमानंरत्नकंप्रयत्नात्

दी० ॥ ॥ तिलांचे फुलांचा क्षार, मध, दूध, एकत्र करून तीन दिवस प्यावें  
अथवा सेंधव आणि महादुग्ग सेवन करावें तेणें करून अश्वरी नाश होतो.

गोपालककर्कटीमूलंपिष्टंपर्युषितांभसा ॥ पीयमानंत्रिसा

त्रेणपातयत्यश्वरीहृदात् ॥

दी० ॥ ॥ चिमुडाचें मूळ शिकेपाण्यांत वाटून प्यावें ह्मणजे तीन दिवसांत अ  
श्वरी पाडील.

गव्येनपिष्ठापयसार्कपुष्पांनिपीयमानात्रिदिनंप्रभाते

विदार्यवीर्येणनिजेनतीव्रामप्यश्वरीयाकुरुतेचदाहम्

दी० ॥ ॥ शिरदोडीगाईचे दुधांत वाटून प्रातः काळीं तीन दिवस प्यावीं ह्मण  
जे ती आपले सामर्थ्यानें दाहयुक्त तीव्र अश्वरीचें विदारण करून नाश  
करिते.

यवक्षारगुडाभ्यांचपिबेतुष्पफलोद्भवम् ॥

रसंमूत्रविबंधंशक्काश्वरीविनाशनम् ॥

दी० ॥ ॥ जववरार गूळ याची युक्त मूत्ररोधान्ना नाशक असा फुलांचा किंवा  
फुलांचा रस प्यावा तो शक्काश्वरी नाश करितो.

शताश्वरीमूलरसोगव्येनपयसास्रमः ॥ पीतोनिषान

यत्याश्रुत्वश्मरींचिरजामपि ॥

टी० ॥ ॥ शनाचरीचे मुळांचा रस आणि त्याचे जरोबर गाईचे दूध एकत्र करून प्यावा ह्याणजे फारदिवसांची जरीं अश्मरी असली तरी तिचा लवकर नाश करितो.

वरुणस्यत्वचंश्रेष्ठांशंटीगोक्षरसंयुतां ॥ यवक्षारगु  
डंदत्वाघ्नाथं कृत्वापिबेद्धिमम् ॥ अश्मरीशर्करामूत्र  
कृच्छ्राघातरुजापहम् ॥

टी० ॥ ॥ यवपर्ण्याची साल, स्कंद, गोरवरू, जवरवार, गूळ यांचा काढा करून थंड झाल्यावर प्यावा ह्याणजे मूत्राश्मरी शर्करा मूत्रकृच्छ्र मूत्राघात या रोगांचा नाश करितो.

गंधर्वहस्तवृहतीव्याघ्रीगोक्षरकेक्षरान् ॥ मूलंकल्कं  
पिबेद्धमधुरेणाश्मभेदनम् ॥

टी० ॥ ॥ एरंड पांढरा, रिंगणी, डोरली, गोरवरू काढा ऊस यांचीं सुडे गोड दद्यांत वाटून प्यालीं असतां अश्मरी भेदक आहेत.

तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः ॥ क्षारःपैयो  
विमूत्रेणशर्करास्वश्मरीषुच ॥

टी० ॥ ॥ तीळ, आघाडा, केळ, पकंस, सालु यांचा रवार मेंढीचे तुताबरोबर प्यावा, मूत्राश्मरी मूत्र शर्करा यांवर प्रशस्त आहे.

क्वाथश्चशिग्रमूलोथःकटुष्णोश्मरीपातनः ॥ क्षीरान्न  
फग्वर्हिशिरवामूलंवातेदुलांबुना ॥

टी० ॥ ॥ शोगव्याचे मुळांचा काढा तिरवट उष्ण अश्मरी पाडणारा असा आ हे तो प्यावा, अथवा गठोण्याचे मूळ लांदुळांचे धुणांत वाटून प्यावे, दूधपात जेवावा

अश्मयांचाश्मरीकृच्छ्रेशिलाजतुसमाक्षिकं  
यवक्षारंगोक्षरंचरवादेहाचाश्मरीहरं ॥

टी० ॥ ॥ अश्मरी आणि अश्मरीयुक्त मूत्रकृच्छ्र यांचे डाई मधुयुक्त शिलाजी त खावा जवरवार आणि गोरवरू खावे.

हिंवेलाक्षीरसर्पितुमूत्रशक्नामयापहम्

टी० ॥ ॥ हिंग, बेलदोडे, दूध, तूप, हे एकत्र करून प्याले असतां, मूत्ररोगासु क्रूरोग यांचे नाशक आहे.

वरुणस्यतुलांक्षुण्णांजलद्रोणेविपाचयेत् ॥ पादशो  
षंपरिश्राप्यघृतप्रस्थंविपाचयेत् ॥ वारुणीकदलीबि  
ल्वंतृणजंपंचमूलकम् ॥ अमृतात्वश्मज्जं देयबीजं  
चत्रपुसस्यच ॥ शतपर्वातिलखारः पलाशः क्षारए  
वच ॥ यूथिकायाश्चमूलानिकर्षैकानिसमर्पयेत् ॥  
अस्यमात्रांपिबेज्जंतुर्देशकालाद्यपेक्षया ॥ जीर्ण  
चाक्षुपिबेत्सर्वमजीर्णमस्तमेवच ॥ अश्मरीशर्क  
रांचैवमूत्ररुच्छुचनाशयेत् ॥

टी० ॥ ॥ वायवर्णा ४०० तोळे कुट्टन १०२४ तोळे पाण्यांत शिजवावा चतुर्थीश  
पाणी उरलें ह्यणजे गाळून घेऊन त्यांत ६४ तोळे तूप घालून शिजवावें  
तूप शेष राहिलें ह्यणजे उतरून त्यांत करवीरणी, केळ, बेल, कुश,  
काश, ऊंस, शर, कसई, गळबेल, शिलाजीत, कांकडीचे बीं, काळ्या दू  
र्वा, तिळांचा खार, पळसान्चा खार, जई हीं सर्व एक एक तोळा घेऊ  
न टाकावी नंतर कालदेश शक्ती पाहून त्याचीं मात्रा खावी, औषध जि  
रलें तर जें पाहिजे तें खावें न जिरलें तर नंतर दत्यांचा मंड प्यावा, हें  
औषध अश्मरी मूत्ररुच्छु शर्करा यांचा नाश करितें.

शुद्धसूतं द्विधा गंधं देवतपौनर्नचैद्रवैः ॥ मर्दयित्वादि  
नरवल्केरुध्वाधोभूधरेपचेत् ॥ पाषाणभेदसंयुक्तं पि-  
स्वाचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ भक्षयेदश्मरीं हंति रसः पाषाणभेदकः

टी० ॥ ॥ शुद्धपारा १ भाग गंधक २ भाग घेऊन पांढरे पुनर्नव्याचे रसांत  
एक दिवस खालून भूधर यंत्रांत पक्क करावें, नंतर त्याचे बरोबरीने पाषा  
ण भेद घालून एकत्र करून ठेवावें, शक्ति प्रमाणे खावें, ह्यणजे अश्मरी  
नाश करितें. चाला पाषाण भेदी रस असें ह्यणतात. इ. पा. र.

अथ प्रमेहमधुमेहपिटिकालक्षणापचारः

समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वाद्वाहाक्रियत्वाच्च यथाक्रमेण  
मज्जानमोजः पिशितं मदुप्यशरीरिणां पितृतिरिवमेहाः

टी० ॥ ॥ कांहीं समक्रिय आणि कांहीं विषम क्रिय, आणि महाक्रिय, अ  
से आहेत ते क्रमेें करून साध्य, चाध्य असाध्य असें होतात, शानादिदो  
षाती मज्जा, शक्क, मांस दूधित होऊन मनुष्यास वीस प्रकारचे मेह उ

सन्न होतात.

दंतादीनांमलाद्यत्वंप्राग्रूपंपाणिषादयोः ॥ दहश्चिक्र  
पातादहेतृत्वाश्वासश्चोपजायते ॥ सामान्यलक्षणंतेषां  
प्रभूताविलम्बता ॥

टी० ॥ ॥ दंतमलमुक्त, हातापायांची आण, शरीर चिकचिकीत, तृषा, श्वास हें  
पूर्व रूप आहे. आणि पुष्कळ गरुळ असें मूत्र, हें त्याचें सामान्यलक्षण आहे.

उदमेहस्तथाचेक्षुःसांद्रमेहःसुराभिधः ॥ पिष्टप्रमेहःशी  
तारव्यःशक्करव्यःसिकताशनेः ॥ लालामेहस्तथाक्षारो-  
नीलमेहोथकालकः ॥ हरिद्रामेहमंजिष्ठाेरक्तमेहस्तथाप  
रः ॥ षोडशोथवसामेहोमज्जामेहःप्रकीर्तितः ॥ क्षौद्रमे  
हस्तथाहस्तिमेहानांविंशतिः क्रमात् ॥

टी० ॥ ॥ उदमेह १ इक्षुमेह २ सांद्रमेह ३ सुरामेह ४ पिष्टप्रमेह ५ शीतमेह ६  
शक्करमेह ७ सिकतामेह ८ शनेर्मेह ९ लालामेह १० क्षारमेह ११ नीलमेह १२  
कालकमेह १३ हरिद्रामेह १४ मंजिष्ठामेह १५ रक्तमेह १६ वसामेह १७ मज्जामेह  
१८ क्षौद्रमेह १९ हस्तिमेह २० या प्रमाणें बीस प्रकारचे मेह जाणावे.

पूतिप्रमेहश्चघृतप्रमेहस्तक्रप्रमेहःखटिकाप्रमेहः ॥

यथाभिधानंचतथैवलक्षणंबलक्षयंयातिनरस्यदेहः ॥

टी० ॥ ॥ पूतिप्रमेह १ घृतप्रमेह २ तक्रप्रमेह ३ खटिकाप्रमेह ४ हे ही चार प्रका  
रचे आणखी प्रमेह आहेत. आतां उदमेहादीक जे प्रमेह सांगितले त्याचे  
नावाप्रमाणेंच लक्षण जाणावे. जसें इक्षुमेह चां मध्ये इक्षु हें नाव उंसाचें  
आहे तर उंसाचे. रसा सारखें शिशनात्तून पाणी पडतें, ह्यणून याला इक्षु  
मेह ह्याणतात.

साध्याकफोत्यादशपित्तजाश्रयाप्यानसाध्याःषक्वान्चतुक्रः

टी० ॥ ॥ कफापासून होणारे दाह साध्य पित्तापासून होणारे साह्य ते श्याय  
वायू पासून होणारे चार ते असाध्य.

गुदेबस्तिशिरस्यंसपृष्ठमर्मस्तचोस्थिताः ॥ सोपद्रवादु

र्बलाग्नेःपिटिकाःपरिवर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ गुद, बस्तिशिर, खांदे, पाद, मर्मस्थान, या ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या  
आणि उपद्रव सहान आणि जाना अग्नी दुर्बल त्याला झालेल्या अशाज



पिटिका त्याचें वर्ज न करावें.

त्रिफलादारुदाव्यब्दघ्राथः क्षौद्रेणमेहहा ॥ गडूच्याः स्व  
रसः पित्तो मधुना सर्वमेहजित ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, देवदार, दारुहळद, नागरमोथे यांचा काढा मधासहीत अथवा गऊवेळीचा आंगरस मधासहीत प्यावा सर्व मेहांचा नाश करतो आहे. ॥ फलात्रिकं दारुनिशाविशालामुस्ताचनिष्ठाथ्यनिशास

मेतं ॥ पिबेत्कषायं मधुना प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, देवदार, दारुहळद, कंबडळ, नागरमोथे यांचा काढा हळद मधघालून सर्व प्रमेहावर घावा.

रोध्राभयाकटुफलमुस्तकानां विडंगपाठार्जनधन्वयानां  
कदंबसार्वार्जनदीप्यकानां विडंगादावीधनशाल्मली  
नाम् ॥ चत्वारण्येते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः

टी० ॥ ॥ लोध्र, हिरडा, कायफळ, नागरमोथे, वावडिंग, पाहाडमूळ, अर्जन, धासा, कडंब, अर्जुन, ओवा, वावडिंग, दारुहळद, नागरमोथे, सांवरी, हे चार काढे मधाशी युक्त कफप्रमेहावर सेवन करावे.

रोध्रा र्जुनोशीरकुचंदनानामरिष्टसेव्या मलकाभयानाम्  
धात्र्यर्जनारिष्टकवत्सकानां नीलोत्पलाजाजिनशार्जुना  
नाम् ॥ चत्वारण्येते विहिताः कषायाः पित्तप्रमेहेषु मधुप्रयुक्तः

टी० ॥ ॥ लोध्र, अर्जन, वाळा, पतंग यांचा काढा; लिंब, ताळा आंबळकाठी, हिरडा यांचा काढा; आंबळकाठी, अर्जन, लिंब, कुडा यांचा काढा; काळं कमळ, जिरें हळद अर्जन यांचा काढा, हे चार काढे मध सहीत पित्तप्रमेहावर घावे.

एलाशिला जेतुकणापाषाणभेदनिर्मितंचूर्णम् ॥ तं  
दुलजलेन पीतं प्रमेहरो गंहरत्याश ॥

टी० ॥ ॥ बेलदोडे, शिलाजीत, पिंपळी, पाषाणभेद यांचें चूर्ण तांदुळांचे धुणाबरोबर प्यालें अगतां प्रमेहाचा नाश लवकर करितें.

एलासकपूरशिलासधानीजातीफलंगोक्षरशाल्मलीच  
सूतेद्रवंगायसभस्मसर्वमेतत्समानपरिभावयेच्च ॥ गुडू  
चिकाशाल्मलिकाकषायैर्निष्कार्धमानामधुना ततश्च ॥ ब  
द्धावतीचंद्रकलेनिसंज्ञासर्वप्रमेहेषु नियोजयेत्ताम् ॥

टी० ॥ ॥ वेळदोडे, कापूर, शिलाजीत, आवळकाठी, जायफळ, सरांटे, सांबरी, पारा, कथील, लोरवंड यांची ऋस्ये सर्व समान घेऊन गुळबेल सांबरी याचे काठ्याची भावना देऊन दोन मासे प्रमाणे गोळी मधाबरोबर सर्व मेहावर घावी. हिला चंद्र कलावती ह्याणतात. इतिचंद्रकलावती. ॥

**गुडूचीरसमधुनावंगभस्मप्रमेहचुत् ॥ नागभस्मत  
थैवापिसर्वमेहनिवारणम् ॥**

टी० ॥ ॥ गळबेलीचारस, मध यांचे बरोबर वंगभस्म प्रमेह नाशक आहे, तसें नागभस्म सर्व प्रमेह नाशक आहे.

**वंगभस्ममृतसूतंतुल्यंक्षौद्रेविमर्दयेत्  
द्विगंजंलेहयेन्नित्यं हंतिमेहांश्चरंतान्**

टी० ॥ ॥ वंगभस्म, पारदभस्म समभाग घेऊन मधांत खळून दोन गुंजा प्रमाणे नित्य चारवे तेंपे करून फार दिवसांचा मेह जातो.

**द्विनिशात्रिफलायुक्तरात्रौपर्युषितंजले ॥ प्रभातेमधु  
नापीतंमेहमूलंनिकृत्तती ॥**

टी० ॥ ॥ दारुहळद, हळद, हिरडा, बेहेडा, आवळकाठी हीं कुटून रात्रीस पाण्यांत भिजत घालून भातः काळीं कोंबून पाणी गाळून घेऊन त्यांत मध घालून प्यालें असतां मेहाचें मूळ छेदून टाकील.

**श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढकी ॥**

**कुलित्थाश्चहिताभोज्येपुराणांमेहिनांसदा**

टी० ॥ ॥ सांबे, कोद्रु, हरीक, गहू, हरभरे, तुरी, हुलगे हीं धान्ये मेही मत्तुष्यास जुनीं हितकारक आहेत.

**यथामृतारसःक्षौद्रयुक्तःसर्वप्रमेहजित् ॥**

**हरिद्राचूर्णयुक्तोवारसोधात्र्याःसमाक्षिकः**

टी० ॥ ॥ जसा गुळबेलीचा रस मधार्शी युक्त सर्व मेह जिंकणारा तसा, हळदीचें चूर्ण आणि मध यांशी युक्त आवळ्याचा रस आहे.

**क्षीरमौदुंबरंयत्नाद्वाकुचंवाप्रयोजयेत् ॥**

**पिटिकासुसमस्तासुलेपनसंप्रशांतये ॥**

टी० ॥ ॥ उंबराचे चिकाचा, किंवा बांबचीचे चिकाचा पिटिके ह्याणजे पुडूक्या त्यांचेर लेप करावा तेंपे करून बऱ्या होतात.

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशोनाकारग्वधासनं ॥ आम्रकपित्थं  
जंबूचप्रियालंककुभुंधवम् ॥ मधुकंमधुकंरोध्वंवरुणंपा  
रिभद्रकम् ॥ पटोलंमेषशृंगीचदतीचित्रकमादकी ॥ क  
रंजत्रिफलाशकभल्लातकफलानिच ॥ एतानिसमभा  
गानिश्लक्ष्णचूर्णानिकारयेत् ॥ न्यग्रोधाद्यमिदंचूर्णं  
मधुनासहयोजयेत् ॥ फलत्रयसंचात्तुपिबेन्मूत्रवि  
शुद्धये ॥ एतेनविंशतिर्मेहामूत्ररुच्छ्राणियानिवा ॥  
प्रशामयतिवेगेनपिटिकासूत्रयोजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ बड, उंबर, पिंपळ, देहू, बाहावा, बिवळा, अंबा, कवठ, जांबूळ, चारोळी,  
अर्जन, धावडा, मोह, जेशीमध, रोध, वाचवर्णा, कडलिंब, कडूपडवळ, मेडशिं  
गी, दांनिमूळ, चित्रक, तूर, करंज, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, कुडा, बि-  
ष्ठा हीं सर्वे समभाग घेऊन बारीक चूर्ण करावे याळा न्यग्रोधाद्यचूर्ण असें  
ह्याणतात. मधाबरोबर योजावे. नंतर वर हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी यांचा  
काढा मूत्र शुद्ध होण्यासाठी प्यावा तेणें करून वीस प्रकारचे मेह, मूत्र  
रुद्धे हीं लवकर शांत होतात. हे पिटिकांवर योजावे. इतिन्यग्रोधाद्यचूर्णं.

सौवीरकंसुरांसूक्तंतैलंक्षीरघृतंगुडम् ॥

आम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसांनिवर्जयेत्

टी० ॥ ॥ वीर, मद्य, कांजी, तेल, दूध, घृत, गूळ, आंबट, उसांचा रस, पिष्टान्न  
जलप्राय देशांतलें मांस इतकें मेही याणें वर्ज करावे.

पलाशतरुपुष्पाणांक्वाथः शर्करयाकृतः

निषेवितः प्रमेहाणिहंतिनानाविधान्यापि

टी० ॥ ॥ पळसाचा फुलांचा काढा साखर घालून प्यालें असतां नानाप्रकार  
चे मेह नाशितो.

सजसंत्रिफलाकल्कंआतपेधारयेन्न्यहम् ॥ तडांडेदो

लियंत्रेचणकान्नुष्टिमात्रकान् ॥ अहोरात्रोपितान्त्वा

देहूर्धमानंदिनेदिने ॥ असाध्यसाधयेन्मेहंसिद्धयोगउदात्तः

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी यांचें चूर्ण झाड्यांत भरून त्यांत पा-  
णी घालून तीन दिवस उनांत ठेवावे नंतर त्या झाड्यांत दोळायंत्रामध्ये  
मूठभर हरभरे अहोरात्र ठेवावे, नंतर खावे. ते हरभरे प्रतिदिवशीं वा

दवीत जावे या प्रमाणे केले असता, असाध्य मेह बरा होईल हा सिद्ध योग सांगितला आहे.

**कर्कटीबीजसिंधूत्थत्रिफलासमभागिकम्  
पीतमुष्णाभसाचूर्णमूत्ररोधनिवारयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ कांकडीचे बी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी यांचे चूर्ण संधव सर्वसम भाग एकत्र कुटून ऊन पाण्याबरोबर प्यावे, तेणे करून मूत्ररोधाचे निवारण होईल.

**त्रिकटुत्रिफलासुस्तं गुग्गुलंच समांशकम् ॥ गोक्षरकाथ  
संयुक्तां वटिकां कारयेत् बुधः ॥ देशकालबलापेक्षी भक्ष  
ये च्छानुलोमिकां ॥ नचान्नपरिहारोस्तिकर्मकुर्याद्यथेप्सि  
त् ॥ प्रमेहान्वातरोगांश्च वातशोणितमेव च ॥ मूत्राघातं  
मूत्रदोषं प्रदरं चापि नाशयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ सेंट, मिरें, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, नागरमोथे, गुग्गूल ही समांशा घेऊन सराख्यांचे काढ्यांत गोळ्या करून देशकाल, बल पाहून भक्षण कराव्या, अनुलोमक आहेत, याला पथ्य नाही. यथेच्छ कर्म करावे. प्रमेह वातरोग, वातरक्त, मूत्रा घात, मूत्रदोष प्रदर यांचा नाश करील.

**मृतसूतं मृतं वंगं मृतं लोहाभ्रकंसमं ॥ मर्दये मधुना सार्धं  
सायं तालकेश्वरः ॥ मासैकं भक्षयेत् क्षौद्रं बहु मूत्राय नुत्तये**

टी० ॥ ॥ पारदभ्रस्त्र, वंगभ्रस्त्र, लोहभ्रस्त्र, अभ्रकभ्रस्त्र हीं मधांस खळावीं या-  
ला तालकेश्वर रस असें ह्मणतात. बहुमूत्राचे नाशार्थ मासाभ्र प्रमाणे मधां  
त रवावे. ॥ इति तालकेश्वरः ॥

**शुद्धसूतंसमं गंधं वंगं च द्विगुणं भवेत् ॥ एकत्र मर्दये  
त्सर्वं वृक्षमेकं प्रमेहिणां ॥ शर्करामधुसंयुक्तं पथ्यं च क्षा  
रवर्जितम् ॥ एष वंगेश्वरो नाम सर्वमेहानिहंतनः ॥**

टी० ॥ ॥ पारा १ गंधक १ वंगभ्रस्त्र २ या प्रमाणे भाग घेऊन एकत्र खळत बाल  
प्रमाण मध सारखे बराबर प्रमेही याणां रवावे, पथ्य रवारद वर्ज. याला वंगे  
श्वर ह्मणतात. सर्व मेहांचा छेदक आहे. इ. वं.

**विषोषणकणाटकहिंगुलैः समचूर्णकः ॥ आनंदभैरवस्या  
स्य गुं चातीसारमेहनुत् ॥**

टी० ॥ ॥ बचनाग, भिरे, पिंपळी, टांकणखार, हिंगूळ हीं समभाग एकत्र चूर्ण करून देवावे. याला आनंद भैरव क्षणतात. हा गंजा प्रमाण वेद अती सार यांचा नाशक आहे. ॥ इति आनंदभैरवः ॥

इति प्रमेहपिटिकाचिकित्सासमाप्ता.

अथ मेदुलक्षणोपचारः

अव्यायामदिवास्वप्नश्चैषमलाहारसेविनः ॥ मधुरान्न  
रसंप्रायः स्नेहान्मेदोविवर्धते ॥

टी० ॥ ॥ व्यायाम नकरणारा, दिवसास झोंप, कफकारक, आहार सेवन करणारा, मधुर रस प्रायः सेवन करणारा यांचा मेद वाढाढतो, आणि स्नेहापासून ही मेद वाढतो.

मेदसावृतमार्गत्वाच्छुष्यंत्यन्धेचघातवः ॥ मेदस्तृचीय  
तेतस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥

टी० ॥ ॥ मेदानें अन्य धातूंचे मार्गांचा रोध होतो तेणें करून अन्य धातू शक्य होतात, आणि मेद वाढाढतो झणून सर्व कर्मां विषयीं मत्तुष्य अशक्त होतो.

फलव्यंत्रिकटुकंसतैलं लवणान्वितम् ॥ षण्मासमुप  
शुक्तचेत्कफमेदो निलापहम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, कंट, भिरे, पिंपळी, तेल, सेंधव हीं सर्व एकत्र करून साहा सहिमें पर्यंत सेवन केलें तर कफ, मेद, वायु, यांचें नाशक आहे.

अस्वप्नंचव्यवायंचव्यायामंचिंतनानिच ॥

स्थौल्यमिच्छन्नूपरित्यक्तं क्रमेणातिप्रवर्तयेत्

टी० ॥ ॥ थोडी झोंप, मैथून, व्यायाम, चिंता हीं जाला स्थौल्यजावें अशी इच्छा असेल त्याणें क्रमें करून वाढवावी.

व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडंगगुग्गुलुःसमम् ॥ खादन्  
सर्वान्जयेद्वाधीनामवातभवान्गदान् ॥ क्षौद्रेणत्रिफ  
लाक्वाथः पीतो मेदो हरः स्मृतः ॥

टी० ॥ ॥ कंट, भिरे, पिंपळी, चित्रक, नागरमोथे, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, वा विडंग, गुग्गुळ, समभाग एकत्र करून खावी, तेणें करून सर्व रोगांचा जय होतो आणि आमपासून झालेले रोग यांच्या जय होतो, मधा बरोबर हिरडा बेहेडा आंबळकाठी यांच्या काढा प्यावा. ती मेदहारक आहे.

शीतीभूतंतयोष्णांबुमेदोहृत्क्षौद्रसंयुतम् ॥ उष्णांभक्त  
स्यमंडवापिबन्धुशतनुर्भवेत् ॥

टी० ॥ ॥ ऊन पाणी थंड करून मद घालून प्यालें असतां मेद नाशक आहे.  
तसाच भाताचा मंड उष्ण प्यावा ह्मणजे तनु रुश होते.

वासादलरसैर्लेपः शंखचूर्णावचूर्णितः ॥ बिल्वपत्ररसो  
वापिगात्रदौर्गंध्यनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ अहूळशाचे पाल्याचा रस, शंखचूर्ण यांचा लेप अथवा बेल्याचे पाना  
चा रसाचा लेप शरीराचे दुर्गंधीचा नाशक आहे.

बब्बूलस्यदलैः सम्यक्वारिणापरिषेधितैः ॥ गात्रमुद्धतं  
येत्पश्चाद्द्वीतक्यास्तपिष्टया ॥ शूयउद्धर्तनं कृत्वा पश्चा  
त्त्वानं समाचरेत् ॥ प्रस्वेदान्मुच्यतेक्षिप्रततस्त्वेव समा  
चरेत् ॥ जंबूदलार्जनतरुप्रसवैः सक्तुषैरुद्धर्तनं प्रकुरु  
तेप्रतिवासरयः ॥ प्रस्वेदबिंदुकणिकानिकरानिषंगो-  
दुर्गंधितावपुषितस्यपदं दधाति ॥

टी० ॥ ॥ बाभळीचा साला पाण्यांत वाटून अंगास चोळावा नंतर हिरडा वाटून  
चोळवा नंतर स्नान करावें, घामापासून लवकर मुक्त होतो, नंतर या प्रमाणें  
करावें, जांबळीचीं आणि अर्जुन वृक्षानी पानें, कोष्ठकोलिंजन घांचें चूर्ण  
पाण्यांत वाटून जो प्रत्यह अंगास लावितो त्याचे अंगास घाम दुर्गंधी हीं रा  
हात नाहींत.

त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः ॥ तिंबारगवध  
षड्ग्रंथासप्तपर्णानिशाह्वयैः ॥ गुडूचींद्रयवाकृष्णाकुष्ठ  
सर्षपनागरैः ॥ तैलभेषिः समंपक्वस्तरसादिरसप्लुतं ॥  
पानाभ्यंजनगंडूषणस्यबस्तिषुयोजितम् ॥ स्थूलताल-  
स्यकंडवादिजयेत्कफकृताचादान् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठा, अनिबीष, मोरबेल, तेड, चित्रक, अडळसा  
कडलिंब, बाह्यवा, वेस्वंड, सांतिण, हळद, गुळबेल, इंद्रजव, पिंपळी, कोष्ठको-  
लिंजन, शिरीस, संत हीं औषधें आणि निर्गुडी इत्यादिकांचे कफघारस या  
णि युक्त तेल पक्व करून ठेवावें, ते पिणें, अंजन करणें, चूळ टाकणे नस्य, ब-  
स्ति चोळणें इतक्या ठिकाणी उपयुक्त केलेले असतां स्थूलपणा आळस मंड इत्या

दी कफान्ने रोग अिंकील. ॥ इति त्रिफलादितैलम् ॥

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं तालं बोलं समंसमं ॥ अर्कक्षीरैर्दि  
नं मर्द्यक्षौद्रैर्लेट्यं द्विगुंजकम् ॥ वडवाग्निरसो नामस्थौ  
ल्यहृदं नियच्छति ॥ पलं क्षौद्रं पलं तोयमनुपानं पिबेत्सदा

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, ताम्रभस्म, हरताळ, रक्त्याबोज, सर्वे समभाग घेऊन रु  
ईचे चिकांत एकदिवस खलून मधाबरोबर दोन गुंजा चारावा याला वड  
वाग्नी रस असें झणतात. हा स्थौल्य नाशक आहे. ह्याचावर चार तोळे  
पाणी आणि चार तोळे मध एकत्र करून प्यावे. इति वडवाग्नीरसः ॥

अथोदरलक्षणोपचारः

रोगाः सर्वेपि मंदाग्नीसूतरामुद्राणि च ॥ अजीर्णान्म  
लिनैश्चान्यैर्जायंते मलसंचयात् ॥ वातोदरं चैषजलोद  
रं च प्लीहोदरं बद्धगदंतथैव ॥

टी० ॥ ॥ सर्वरोग मंदाग्नी असतां होतात; त्यांत उदरं तर मंदाग्नी अस  
तानांच होतात, तशीं अजीर्णा पासून, मलिनपदार्थ भक्षणा पासून  
मल संचयानें होतात. वातोदर, जलोदर, प्लीहोदर बद्धगुद इत्यादीक.

कृशत्वमंत्रोदरं वृद्धितंद्रारुचिमलाध्मानबलाग्निहानि

टी० ॥ ॥ कृशपण, आंतडीं, पोट, यांची वृद्धी, तंद्रा, अरुची, मलबद्धता,  
बद्ध, अग्नी यांची हानी हीं लक्षणें जाणावीं.

पीतंचोदकमेवंतु तस्याज्जातं जलोदरम् ॥

टी० ॥ ॥ मंदाग्नी असतां उदक प्यालें त्या पासून जलोदर होतें.

उदरं सजलयस्य वर्धते श्वयथुस्तथा ॥ हस्तपादौ कृशौ

धूमस्याज्जलोदरलक्षणम् ॥

टी० ॥ ॥ जलयुक्त पोटवाहाडतें, सूज, हातपाय बारीक, तोंडांतून धूर  
निघाल्या प्रमाणें होणें, हें जलोदराचें लक्षण जाणावें.

रेचनं वमनं कुर्यात्सर्वत्र पाचनानि च

टी० ॥ ॥ सर्व उदरावर रेचन, वमन, पाचन हें करावें.

विशालाशं विनीदंती त्रिचन्नीलीफलत्रयम् ॥ निशा

विडंगकंपिष्टुभूत्रेणोदरनुत्थिवेत् ॥

टी० ॥ ॥ कंबडळ, सांखवेल, दांतिभूळ, तेड, नीळ, हिरडा, बेहडा, आंबळ

काठी, हळद, बावडिंग, कपिला हीं सर्व एकत्र कुटून गीमूच्याबरोबर उदर नाशार्थ प्यावीं. ॥ पयसाश्रृंगबेरांबुकषायोदारुवन्हिजः ॥

चव्यमुस्तासमुत्थोवापेयोजडरशांतये ॥

टी० ॥ ॥ पाण्याबरोबर आल्याचा रस अथवा देवदार, चिन्नक यांचा काढा, अथवा चवक, नागरमोथे यांचा काढा उदर निवृत्ती साठी प्यावा.

प्लीहिनः पृष्ठदेशेतुरक्तस्त्रावंतुकारयेत् ॥

टी० ॥ ॥ शीहाचाच मसुष्याचे प्राडीचें रक्त काढावे.

वामभागेभवेत्प्लीहागल्मां वदनसन्मूरवम् ॥

टी० ॥ ॥ प्लीहा डावे बाजूस असते, आणि गुल्म तोंडाचे समोर असतो.

रुग्णं रजनीराजीप्रत्येकंपलपंचकम् ॥ चूर्णितं निक्षि

पेद्भांडेतक्रंशतपलोन्मितम् ॥ त्रिदिने मुद्रितं रक्षेत्प-

श्चापंचपलंसदा ॥ पीत्वा विनाशयेत्प्लीहानिःससाहंनसंशयः

टी० ॥ ॥ सेंधव २० तोळे, हळद २० तोळे, मोहय्या २० तोळे, यांचें चूर्ण, ताक ४०० तोळे झाड्यांत घालून तोंड बांधून तीन दिवस ठेवावे नंतर २० तोळे प्रमा णें रोज प्यावे, ह्मणजे एकवीस दिवसांनी प्लीहोदराचा नाश होईल, यांत सं शय नाही. समूळपत्रमेरंडंरुध्वाभांडेपुरेयचेत् ॥

तत्कर्षेपलगोमूत्रपीतप्लीहविनाशानम् ॥

टी० ॥ ॥ मूळें पानें, सुरूझ एरंडाचें झाड झाड्यांत भरून तोंड बंद करून पु ट देऊन पक्क करावे, नंतर कुटून एक तोळभर घेऊन चारतोळे गोमूत्रा बरोबर प्यावे, प्लीहोदर नाशक आहे.

हरीतकीनागरदेवदारुपुनर्नवाञ्जिन्नरुहाकषायः ॥

सगुग्गुलुमूत्रयुतश्चपेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, सूर, देवदार, पेंढोळी, गुळवेळ यांचा काढा गुग्गुळ गोमूत्र घालून प्यावा शोफोदरावर श्रेष्ठ प्रयोग आहे.

रक्तस्त्रावेकंदुग्धं च सेंधवं लेपयेत्तथा ॥ अग्नीदाहं च

कुर्याद्वाप्लीहोदरहरपरम् ॥

टी० ॥ ॥ रक्तस्त्राव करून त्यावर रुईचा रीक, सेंधव यांचा लेप करावा अथ- वा अग्नी दाह ह्मणजे डाग द्यावा. तो प्लीहोदर नाशक आहे.

अंबुपानं दिवास्त्रापंगुर्वभिव्यदिभोजनम् ॥ व्यायामं च



**ध्वयानं च जठरी परिवर्जयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ उदकपान, दिवसास औषध, गुरु चिकित् असें भक्षण, व्यायाम, मार्ग  
चाक्षणें इतकें उदरी असेंठ त्याणें वर्ज करावें.

**सामुद्रशक्तिकाश्वारोयवक्षारः ससैंधवः ॥ गोदध्नासं  
प्रयुज्येत सर्वोदरविनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ समुद्रांतल्ये शिंप्यांचा खार, जवरवार, सेंधव हें गाईचे दद्यां बरोबर  
खावें सर्व उदराचें नाशक आहे.

**मूत्राण्यष्टाबुदरिणां पाने सेवे प्रयोजयेत् ॥ पिप्पलीवर्धमा  
नं वापयसैव प्रयोजयेत्**

टी० ॥ ॥ आठ प्रकारचीं गोमूत्रादीक मूत्रें पिण्यास वाफारा घेण्यास उदरी  
यांस पोळावीं अथवा वर्धमान पिप्पली दुधाबरोबरच योजावी.

**उष्ट्रीक्षीरं पिबेजीर्णानिरन्भोज उरामयी ॥ पक्षमासं मृ  
तं वापिन च पानीयमाचरेत् ॥**

टी० ॥ ॥ उष्ट्रीणांचें दूध जिरळें असता उदरी याणें पक्ष किंवा मास ऋतु  
पर्यंत अन्न उदक सेवन न करितां प्यावें.

**स्नेहस्वेदविरेकादिविधेर्यं प्रीह रोगिणां**

टी० ॥ ॥ क्षिग्घोषचार, घास काढणें रेच इत्यादीक प्रीह रोग्यास करावे.

**वामबाहौ चमोक्तव्याकूर्पराभ्यंतरे शिरा ॥ विध्येत्प्रीहवि-  
नाशाय रुन्नायक दक्षिणे ॥**

टी० ॥ ॥ प्रीह नाशार्थं डावे हाताची कोंपराचे आंतली शीर टोंचावी आणि  
यकृत नाशा साठीं त्याच प्रमाणें उजवे हाताची टोंचावी.

**अर्कवत्सं सलवणमंतर्धूमं विपाचयेत् ॥ मरुकनातं पि  
बेत्क्षारं प्रीहोदरहरं परम् ॥**

टी० ॥ ॥ रुडचीं पानें सेंधव मडक्यांत घालून तोंड बंद करून जाळावें, तो  
खार दद्यांचे मंडाबरोबर प्यावा अत्यंत प्रीह हारक आहे.

**लवणं राजिकाचूर्णं समंगो मूत्रमिश्रितम् ॥ त्रिशाणं  
हंति पीतं चेद्यकृत्प्रीहोदराण्यपि ॥**

टी० ॥ ॥ सेंधव मोह्या समभाग एकत्र करून कुटून गोमूत्राबरोबर एक  
तोळा प्यालें तर यकृतप्रीहा उदर यांचा नाश करितें.

पातव्योयुक्तिः क्षारः क्षीरेणोदधिशक्तिक्रिजः ॥ पय-  
सावाप्रयोक्तव्यः पिप्पल्याः प्रीहनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ समुद्रांतले शिंप्याचा रस दुधाबरोबर युक्तीने प्यावा; अथवा  
दुधाबरोबर पिंपल्या खाव्या प्रीह नाशक आहेत.

भस्मानकाभयाजाजीगुडैश्वकृतमोदकः ॥ ससरात्रा  
निहत्येषः प्रीहानमतिदारुणम् ॥

टी० ॥ ॥ बिष्मा, हिरडा, जिरें गूळ यांचा लडू करून खावा; सात दिवसांत  
अति दारुण प्रीहा नाशितो.

लशूनपिप्पलीमूलमभयांचेवभक्षयेत् ॥ पिवेद्गोमू-  
त्रगंडुषंप्रीहरोगविमुक्तये ॥

टी० ॥ ॥ लशूण, पिंपळमूळ, हिरडा एकत्र कुटून खावें, वर गोमूत्राचा घोट  
प्यावा, प्रीह रोग निरत होईल.

यः ससरात्रं विलिपेत्सधायाः क्षीरेण चूर्णं मृदितं कणा

याः ॥ स्त्रियाश्चकामं मधुरं च भक्ते तस्योदरव्याधिरूपैतिशांति

टी० ॥ ॥ निवडुंगाचे चिक्रांत पिंपळीचे चूर्ण खळून त्याचा सात दिवस लेप  
करावा, आणि खावें. मधुर आहार करावा, असें जो करील त्याचा उदर रोग  
शांत होईल.

एरंडतेलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलां रजोवा ॥

निहंति वातौ दशशोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलज्जश्च

टी० ॥ ॥ एरंडतेल दशमुळांचे चूर्णित मिश्र करून खावें, अथवा गो  
मूत्रांत हिरडा, बेहडा, आवळकाठी यांचें चूर्ण खावें, अथवा दशमुळां  
चा काढा गोमूत्र सहीत प्यावा हाणजे वातोदर, शूल, शूल यांचा नाश होतो.

द्वेपंचमूल्यौ त्रिष्टतानि कुंभे ससमलं चित्रकशिग्रमूलं ॥

कुरंतबीजं त्रिफलां गुडुचैर्भेरंडमूलं भदयं तिकांच ॥ पाटां

सभागीं स्रुषवीं सनीलां सरोहिणीयासकुचैलिकांच ॥

पृथक्समाहृत्य पलं जलस्य द्रोणे पचेत्तश्च रणांशशेषं ॥

घृतं हि पक्वं सकषाय युक्तं निहंति पीतं सकलौदराणि ॥

टी० ॥ ॥ दशमुळे, तेल, कुंभा, नेवाळी, चित्रक, शोराचा, पांढरे कोसरीचे बीं,  
हिरडा, बेहडा, आवळकाठी, गुळवेळ, एरंडमूळ, मोगरी मूळ, पाहाडमूळ.

भारंगमूळ, पिंपळी, काळा भाका, रोहिस गवत, धपासा ही चार चार तोळे घेऊन १०२४ तोळे पाण्यांत शिजवावीं, नंतर चतुर्थांश पाणी उरलें ह्याण जे गाळून घेऊन त्यांत तूप घालून पुनः पक्क करून पाणी आटलें ह्याण जे तूप प्यावें सर्व उदरांचा नाश करितें ॥ इतिसर्वोदरेदशमूल्या घृत

वातोदरीपिवेत्तक्रंपिपलीलवणान्वितम् ॥ शर्करामरि  
चोपेतंस्यादुपित्तोदरीपिवेत् ॥ यवानीसैधवाजाजी-  
व्याषयुक्तं कफोदरी ॥ सन्निपातोदरी तत्र त्रिकटुस्मारसैधवैः

टी० ॥ ॥ वातोदरी असेल त्याणें पिंपळी सैधव याणि युक्त आंघट ताक प्यावें आणि पिचोद-त्याणें सारवर भिरे युक्त गोड ताक प्यावें. तसेच आंवा, सैधव, जिरे, स्रंठ, भिरे, पिंपळी याणि युक्त करून कफोद-त्याणें ताक प्यावें, आणि सन्निपातोदरी असेल त्याणें स्रंठ, भिरे, पिंपळी, जव खार, सैधव याणी युक्त ताक प्यावें.

पुनर्नवानिंबपटोलशंठीतिक्तामृतादाव्यभयाकृषायुः ॥

सर्वांगशोथोदरकासशूलश्वासान्वितपांडुगदनिहति ॥

टी० ॥ ॥ घेंदोळी, कडूलिंब, कडुपडवळ, स्रंठ, किराईत, गळवेल, दारुहळद हिरडा यांचा काटा सर्वांग रूज, उदर, कास, शूल, श्वास, पांडुरोग यांचा नाश क आहे. पुनर्नवादिः ॥

सूतभस्मवंगभस्मपल्लैकैकंप्रयोजयेत् ॥ मृतंताम्रगंधकं

चप्रत्येकंचपलंपलं ॥ अर्कक्षीरेदिनमर्द्यसर्वतद्गोलकी

कृतम् ॥ रुध्यातद्रूधरेपत्कापुटेकेनसमुद्धरेत् ॥ एषवंगो

श्वरोनामप्लीहगुल्मोदरंजयेत् ॥ घृतेगुजाद्वयोलेत्यो

निष्कश्नेतपुनर्नवैः ॥

टी० ॥ ॥ पाण्याचें भस्म ४ तोळे वंग भस्म ४ तोळे ताम्रभस्म ४ तो० गंधक चार तोळे घेऊन रुईचे चिकांत खळून गोळा करावा, नंतर भूधर यंत्रांत पक्क करून काढावा, याला वंगेश्वर असें ह्याणतात. प्लीह, गल्म, उदर यांचा जय करील. घेंदोळीचें चूर्ण चार मासे आणि तूप थांचे बरोबर दोन गांजा प्रमाणे चाटावा. ॥ इतिवंगेश्वरः ॥

रसगंधकताम्राणिलोहमफ्रविषंतथा ॥ टंकुणांसर्जिका

क्षारंदरदंचकपर्दिकम् ॥ अर्कक्षीरेणारवल्वेचवज्रिही

रेणभावयेत् ॥ निर्गुंडीभृंगराजेनचार्द्रद्रावेणभाव  
येत् ॥ गल्मोजलोदरेरोगेशोथेपांडुक्षयतथा ॥ शूले  
विषूचिकायांचत्पुनः प्रयोजयेत् ॥ त्रैलोक्यडं  
बरोनामकथितोरोगशांतये ॥ वल्लुमात्रप्रमाणेन  
त्रिः सप्ताहंप्रदापयेत् ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, ताम्रभस्म, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, बचनाग, लं  
कणश्वार, सज्जीहार, हिंगूल, कदडीचे भस्म हीं समभाग घेऊन रुई,  
निवडुंग यांचा चोक्र, निर्गुंडी, माका, आले यांचा रस यांचा निरिराज्या  
भावना घावा; ह्यणजे त्रैलोक्य डंबररस होतो, हा गुल्म, जलोदर, सू  
ज, पांडु, क्षय, शूल, विषूचिका यांचे ठाई अक्षुपान योजून दोन गुंजा  
प्रमाणे एकवीस दिवस घावी, अथवा रोग शांत होई तो पर्यंत घावी.  
अत्रोदयमार्तंडोदयः चावर उदय मार्तंड ही योजावा ॥ इत्फदरचिकि०

अथशोफलक्षणोपचारः

सर्गौरवंस्यादनवस्थितत्वंसोत्सेधसूष्माचशिरातनुत्वं  
सलोमहर्षांगविवर्णाताचसामान्यद्विगंश्वयथोःप्रविष्टम्

टी० ॥ ॥ जडपणा, अनवस्थितपणा, उंचोरा, ऊष्मा, शिराचारीक, रोमांच, वर्ण  
वदलणे हे सजेचे सामान्य लक्षण सांगितले आहे.

योग्यदेशेश्वयथुःसकृष्टःसर्वगश्चयः ॥ अर्धगौरि  
ष्टभूतस्याद्यश्चोर्ध्वप्रतिसर्पति ॥

टी० ॥ ॥ मध्यभागी जी सूज येते, आणि सर्वांगास जी येते ती कष्ट साध्य  
आणावी. अर्धंगास येणारी आणि वर्ती चटणारी ती अरिष्ट भूत जाणावी.

श्वासोपिपासालुर्द्विश्चदौर्बल्यंज्वरएवच ॥ यस्यचान्ये  
रुचिर्नास्तिश्वयथुतंविषर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ श्वास, नाहान, ओकारी, दुर्बलपणा, ज्वर, अन्नावर अरुची असे  
जा मध्ये आहे, तो श्वयथु ह्यणजे सूज वर्ज करावा.

अन्यश्चोपद्रवकृतःशोफःपादसमुत्थितः ॥ सुरुपहं  
तिनारींतुसुरवजोगुदजस्तथा ॥

टी० ॥ ॥ अन्वरोगाची उपद्रवभूत जी सूज ती पायांस आली तर पुरुष  
स मारते; आणि सुरवाला किंवा गुदाला आली तर स्त्रीला मारते.

॥ अन्यच्च ॥

स्त्रीणां तु मुरवजः शोफः पुंसां पादगतस्तथा ॥ असा  
ध्यौ तौ विजानी याच्छोपिनो परिवर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ स्त्रियांचे तोंडाळा, आणि पुरुषांचे पायांला जी सूज ती असाध्य  
ते रोगी वर्ज करावे.

दारुगुग्गुलुशंठीनांकल्कोमूत्रेण शोफजित् ॥ गोमूत्र  
स्य प्रयोगो वा क्षिप्रश्च यथुनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ देवदार, गुग्गूळ, संठ यांचे चूर्ण गोमूत्राबरोबर प्यालें असतां शो  
फ जिंकणारे आहे; अथवा केवळ गोमूत्र शोफ नाशक आहे, अथवा उद  
रांत सांगितलेला पुनर्नवादी काढा द्यावा.

रूष्णाशिविश्वघ्नजीरककंटकारीपाठानिशाकरिक  
णामगधाजटानां ॥ चूर्णकवोष्णसलिलैरवलोड्यपीतं  
नातः परंश्च यथुरोगहरं नराणाम् ॥

टी० ॥ ॥ निर्गुडीचे बी, चित्रक, संठ, नागरमोथे, जिरें, रिंगणी, पाहाडमूळ, ह  
ळद, पिंपळी, गजपिंपळी, जटाभांसी यांचे चूर्ण, मंदोष्ण पाण्यांत कालवू  
न प्यावे, या पेशां मनुष्यास शोफ नाशक दुसरे औषध नाही.

त्रिफलाकाथपानं हि महिषीसर्पिषा सह ॥ हंति शोफं  
प्रमेहं च नाडीव्रणभगंदरम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी यांचा काढा महिषीचे तूप घालून प्यालें  
असतां सूज प्रमेह नाडी व्रण भगंदर यांचा नाशक आहे.

न्यग्रोधो दुबराश्च त्वय्युक्षवेतसवल्कलैः ॥ ससर्पिष्वैः  
प्रलेपस्याच्छोपनिवारणः परः ॥

टी० ॥ ॥ वड, उंबर, पिंपळ, पाचरी, वंत यांच्या साली उगाळून, तूप घालून  
लेप करावा तो अत्यंत शोफ निचारक आहे.

गोधूमकणिकायुक्तं निर्गुडीपत्रचूर्णकं ॥

पौलिकातिलतैलनफक्ताशोफविनाविनी

टी० ॥ ॥ गव्हांची कणीक, निर्गुडीचे पाल्याचे चूर्ण यांचा पौली तैलाशी  
युक्त शोफ नाशक आहे.

पुनर्नवादारुशंठीसिद्धार्थः शिग्रमेव च ॥

पिप्प्लान् चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोफजित् ॥

टी० ॥ ॥ घेरोळी, देवदार, सुंद, पांदरे शिरीस, शोगवा हीं वाटून कांजीत घालून लेप करावा सर्व शोफ जिंकणारा आहे.

पुनर्नवाग्निनिर्गुंडीपलितैरंडजैर्दलैः ॥

सहचरैर्जलतप्ततत्स्वेदः शोफहामतः ॥

टी० ॥ ॥ घेरोळी, चित्रक, निर्गुंडी, गुग्गूल, एरंडाची पाने, कोज्हांटा हीं पाण्यांत घालून पाणी तापवावे, त्याचा बाफारा शोफ नाशक आहे.

कुटजार्कशिरीषाणां विदलैरंडनिंबजैः ॥

पत्रैर्युक्तं जलतप्ततत्स्वेदोदुष्टशोफहृत् ॥

टी० ॥ ॥ कुडा, रुई, शिरीस, काळें तेड, एरंडाची पाने, लिंबाची पाने हीं पाण्यांत घालून ते पाणी तापवून त्याचा बाफारा घ्यावा, तो दुष्ट शोफ हारक आहे. ॥ आर्द्रकस्वरसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ॥

अजाक्षीराशिनां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥

टी० ॥ ॥ आल्याचा रस जुना गूळ घालून घ्यावा, आणी शेडीचे दूध सेववन करावे, ह्मणजे लोकर सर्व शोफ निवारण होईल.

सिंहोस्यामृतभंटाकीघ्राथं कृत्वा समाक्षिकम् ॥

कृच्छ्रशोथं जयेज्जंतुं कासं श्वासं ज्वरं वमीम् ॥

टी० ॥ ॥ अडूळसा, गळबेल, डोरली यांचा काटा मधयुक्त प्यावा कृच्छ्र शोफ, जंत, श्वास, कास, ज्वर ओकारी यांतें जिंकील.

सेकस्तथा क्वर्षभूनिंबघ्राथेन शोफजित् ॥

गोमूत्रेणाथ कुर्वीत स्वरवोष्णानावसेचनम् ॥

टी० ॥ ॥ रुई, घेरोळी, कडलिंब याचे काट्याचा बाफारा, अथवा मंदोष्ण गोमूत्रें करून सिंचन करावे तें शोफ जिंकणारें आहे.

कृष्णापुराणपिण्याकंशिग्रत्वसिकृता तसी ॥

प्रलेपो न्यर्दने युंज्यात्स्वरवोष्णासूत्रकल्किताः ॥

टी० ॥ ॥ मिरें, जूनी पेंड, शोगव्याची साल सारवर जबस हीं गोमूत्रांत वाटून किंचित ऊन करून अंगाला चोळावीं, लेप करावा, सूज नाशक आहे.

बिल्वपत्ररसः पीतः शोषणः स्वयथोरुजी ॥

विट्संगे चैव दुर्नाम्नी विषूच्यां कामलास्यपि ॥

टी० ॥ ॥ बेळान्चे पानाचा रस प्याले असतां सूज मलबद्धता मूळव्याध विषूचिका, कावीळ यांचा शोषक आहे.

बीज पूरजटाहिंस्त्रादेवदारुमहोषधं ॥ रास्त्राभिर्मं  
थलेपोयंवातशोथविनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ महाजुंगाचे मूळ, जटाभांसी, देवदारु, कूठ, रास्त्रा, नरवेल यांचा लेप वाचूचे शोफाचा नाशक आहे.

हिंगूलंजयपालं च मरीचं चंदं कणिका ॥

संमर्द्यवल्लः सघृतः सर्वशोफहरः परः ॥

टी० ॥ ॥ हिंगूल, जेफाल, मिरिं, रांकरणरवार, पिंपळी यांचा एकत्र खल करून तुपाबरोबर बालभर खावे सर्व शोफ हारक आहे. द्वितीशोफारिः ॥

दयोत्फदयमार्तंडस्त्रै लोक्ष्याडंबरोथवा ॥ अभिकु  
मारकोवात्रदेयः शोफविनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ उदयमार्तंड किंवा त्रैलोक्याडंबर किंवा अग्नी कुमार शोफ ना शार्थ घावा ॥ प्रसूतातक भवेशोफेसतिला कृष्णामृत्तिका

नवनीततिलैलेपोथवादुग्धतिलान्वितम्

टी० ॥ ॥ विव्यापासून आलेल्या सजेवर तीळ, काळी माती अथवा लोणी तीळ किंवा दूध तीळ यांचा लेप करावा.

विप्रीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रशस्तः

यस्याव्हसुस्तैः सकपित्थपत्रैः सचंदनैस्तत्पिठिकासुलेपः

टी० ॥ ॥ वेहेंड्याचे मगज्याचा लेप सर्व सूज दहा यांवर प्रशस्त आहे. आर्णा विव्यापासून सूज पुटकळ्या घेतान त्यांवर जेही मध, नागरमोथे, कं बरीचीं पाने, चंदन यांचा लेप करावा.

पिष्टान्मुष्णालवणानिमर्द्यमृदं दिवास्वप्नमजांगुलं च

पयो गुडं तेलमथोगुरूणि शोफजिघांसुः परिवर्जयेत्

टी० ॥ ॥ पिठाचे अन्न उष्ण, रवारद, मद्य, माती, दिवसास झोप, रातातले नव्हे असें मांस, दूध, मूळ, तेल, गुरू पदार्थ इतकीं शोफाचे नाशान्ची द्रवा करणारा घाणें वर्ज करारवीं. ॥ द्वितीशोफचिकित्सा ॥

अथात्र चन्दी मुष्कचन्दी लदा ०

सुकौवंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीम् ॥ प्रपीड्य

## धमनीवृद्धिकरोतिफलकोशयोः ॥

टी० ॥ ॥ वायू अंडकोशाला वक्षणाजवळ आणून त्याला धारणा करणा करणारी अशी जी शीर तिला अत्यंत पीडा करून फलकोशा ह्याणजे अंडांतल्या गोळ्या त्यांची वृद्धी करितो.

## मूत्रांतजवप्यनिलाद्देतुमेदस्तकेवलः ॥

टी० ॥ ॥ मूत्रज आणि अंत्रज हे वायू पासूनच परंतु कारण मात्र निराकि आहेत. ॥ अंत्रवृद्धिरसाध्योयंवातवृद्धिसमाहतिः ॥

टी० ॥ ॥ हा अंत्रवृद्धी रोग असाध्य, त्याचें वातवृद्धी रोगासारखें लक्षण आहे. रास्त्रायस्यमृतेरंडपटोलंरेण्णकाबला ॥

## वृषस्यात्कथितोवृद्धिंहन्याच्चित्रकतैलवान्

टी० ॥ ॥ रास्त्रा जेष्टीमध, गुळवेल, एरंड, कडपडवळ, मेंदी चिकणा अडुळ सा यांचा काढा चित्रकानें चूर्ण एरंडेलतेले याणी युक्त करून प्यावा. अंत्र वृद्धीचा नाश करील.

## तैलमेरंडजंपीत्वाबलासिद्धपयोनितम् ॥ आध्मान

## शूलोपचितामंत्रवृद्धिजयेन्मरः ॥

टी० ॥ ॥ चिकण्याचे काढ्यांत एरंडेल घालून प्यावें. तेणें करून आध्मान शूल याणी युक्त जी अंत्रवृद्धी तिचा जय होईल.

## शंखोपरिचक्रणंतित्यक्तासिन्ननिमादरात् ॥ व्यत्या- सांद्वाशिरोविन्दोदंत्रवृद्धिनिवृत्तये ॥

टी० ॥ ॥ शंख ह्याणजे गालाचे वरचा भाग, त्याचे बर्ती कानाचे जवळ से बनी ह्याणजे सांदा सोडून शिरा वेध करावा; तो व्यत्यासें करून ह्याणजे डज वे कडील अंत्रवृद्धी असली तर डावे कडील शिरा वेध करावा; आणि डा वेकडे असली तर उजवेकडे करावा, अंत्रवृद्धीची निवृत्ती होते.

## कर्णकोशस्य मध्ये तुरक्तानिर्धारयेच्छिराम् ॥ उभा- भ्यांहेशिरेवेन्दोतेनवातत्स्वरवंभवेत् ॥

टी० ॥ ॥ कानाचे मधली रक्तयुक्त शिरा वेधावी, दोही कडून वृद्धी असले तर दोन्ही कानाचा शिरा वेधाव्या तेणें करून ही अंत्र वृद्धीचें स्वरहीई ल.

अजाजीहपुषाकुषंगोमयबदरान्वितम् ॥

कांजिकेनतुसंपिष्टं कुर्याद्दूर्ध्वाप्रलेपनम् ॥



टी० ॥ ॥ जिरें, घोर शेरणी, कोष्ठ कोलंजन, गाईचें शोण, बोर हीं कांजीं  
त वाटून लेप करावा तेंपें करून वर्ध्म अंत्रवृद्धी यांचा नाश होतो.

लाक्षाकरंजबीजंचशंठीदारुसंगैरिकम् ॥ कुंदरंच  
संयुक्त्वाचूपायेन्यतिमान्मिषक् ॥ कांजिकेनतु  
संपेप्यस्तथाश्वयथनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ कारव, करंजाची बी, सफंद, रेवदार, काव, यांचे बरोबर कुंदा गव  
त घेऊन सर्वांचें चूर्ण करून कांजींत कालवून किंचीत ऊन लेप क  
रावा. हा अंत्रवृद्धी, स्फुज यांचा नाशक आहे.

आर्द्रतमपरसाः शौद्रकृत्नोवृषणवातजित् ॥

टी० ॥ ॥ आल्यान्दा रस मधासहीत प्यावा, वृषण वात जिंकणारा आहे.

फलत्रिकोद्धवंद्यायंगोमूत्रेणैवपाचयेत् ॥ वातश्ले  
ष्म हृतं हृत्तिशीघ्रं वृषणसंभवम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी यांचा गोमूत्रांत काढा करून प्यावा;  
वात कफा पासून आलेला वृषणाचा शोफ यांचा नाशक आहे.

रास्नाभृताबलायष्टीगोकंठैरंडजःशृतः ॥ एरंडतैल  
संयुक्तोवृद्धिमंत्रभवांजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ रास्ना, फळवेल, चिकणा, जेष्टीमध, गोरवरू, एरंडमूळ यांचा काढा  
एरंडेल घालून प्यावा, ह्मणजे अंत्रवृद्धी जिंकील.

गुग्गुलुरुबुतैलंवागोमूत्रेणपिबेन्नरः ॥ अत्रवृद्धिनि  
हंत्याशचिरकालानुबधिनीम् ॥

टी० ॥ ॥ गुग्गूळ, किंवा एरंडेल तेल गोमूत्रा बरोबर प्यावें ह्मणजे फार दि  
वसांचा अंत्रवृद्धीचा नाश होतो.

सर्दारंवापिबेतैलंमांसमेरंडसंभवम् ॥ तैलंनारायणं  
योज्यंपानाभ्यंजनवस्त्रिषु ॥

टी० ॥ ॥ दुधाबरोबर एरंडेल तेल किंवा एरंड्यांचा मगज कटवून प्यावा, अ  
थवा तेल पिणें, चोळणें बस्ती या विषयीं योजावें, अंत्रवृद्धी नाशक आहे.

पंचवल्कलकल्केनसद्यतेनप्रलेपनम् ॥

टी० ॥ ॥ वड, पिंपळ, उंबर, पायरी, नादुरकी, वेत यांचा साली वाटून त्यांत  
तूप घालून लेप करावा, अंत्रवृद्धी नाशक आहे.

पुनर्नवा मृतादारुसक्षारलवणत्रयम् ॥ कुङ्कुमटीव  
 चासुस्तारास्त्राकटफलपुष्करम् ॥ यवानीहृषुषाहिगु  
 शताह्लाचाजमोदकः ॥ विडंगातिविषायघ्नीपंचकोल  
 कसंयुतैः ॥ एतैः कल्कसमैरक्षौस्तैलप्रस्थेविपाचये  
 त् ॥ गौमूत्रं द्विगुणं देयं कांजिकचतथैव च ॥ पुनर्नवा  
 घमेतत्तुवेस्तीपानेतथोत्तमम् ॥ कट्यूरुसृष्टमेद्रुकु-  
 स्तौचवृषणाश्रितम् ॥ कफवातोद्भवंशूलमत्रवृद्धीवि-  
 नाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ घेठोळी, गुळवेळ, देवदार, मीठ, जबरवार, बिडलोण, साजीरवार,  
 रवारी मीठ, टांकणरवार, सेंधव, कान्चलवण, कौष्ठकोलंजन, कचोश, वेरवं  
 ड, नागरमोथे, रास्त्रा, कायफळ, पोरवरमूळ, ओवा, शेरणी, हिंग, शताव  
 री, अजमोदा, वावडिंग, अतिवीष, जेठीमध, स्रुंठ, मिरें, पिंपळी, चवक,  
 चित्रक या सर्वा बरोबर वेहेडे घेऊन सर्व ६५ तोळे तेलान्त राकून  
 नें तेल रुढवावें, नंतर त्यांत दुप्पट गौमूत्र आणि कांजी भिळवावी. या  
 ला पुनर्नवाघ तेल झगतात, हें पिणें बस्ती या विषयीं योजावें तेणे क  
 रून कंबर, पाठ, माड्या, लिंग, कुशी, वृषण या ठिकाणच्या कफ वाता  
 पासून झालेला असा शूल अंत्रवृद्धी यांचा नाश होतो.

अंगुष्ठमध्यत्व कृष्टित्वादहेदंगविपर्ययम् ॥

टी० ॥ ॥ पायांचे आंगठ्याचे मधोमध लग्नेद होई तीं पर्यंत डाग द्यावा ती  
 विपर्ययानें उजवे कडे, वृद्धी असली तर डावे आंगठ्याला या ग्रमाणें.

वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोफनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ वेरवंड शिरीस वाटन त्यांचा लेप शोफ नाशक आहे.

पिप्पलीजीरकं कुष्ठैबदरं शतष्कगोमयम् ॥ कांजिकेन  
 प्रलेपोयं मंत्रवृद्धीविनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ पिंपळी, जिरें, कौष्ठकोलंजन, बोर, वाळलेलें शोण यांचा लेप हीं  
 कांजीत घालून करावा अंत्र वृद्धी नाशक आहे.

देवदारुमिसीवासाटांकलीमूळसैंधवैः ॥ क्षौद्रयुक्तैश्च  
 तैलेपो वृद्धिमंत्रप्रवांजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ देवदार बडीशेप अडूकसां टांकलीचें मूळ सैंधव यांचा लेप अंत्रवृ

झीला जिंकालः ॥ दावीचूर्णंगवांमूत्रैर्निपीतमुष्णवृद्धिजित् ॥

टी० ॥ ॥ दाखुहळदीचे चूर्ण गोमूत्रा बरोबर प्याले तर अंडवृद्धी जिंकणारे आहे.

वेगाहंतं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ अत्याशनमथा

ध्यानमुपवासं परित्यजेत्

टी० ॥ ॥ वेगाने मारणे, किंवा घाब घालणे, पाठीवर बसून जाणे, व्यायाम, मैथून, अती खाणे, मार्ग चालणे, उपास करणे. इतकीं अंत्रवृद्धीचा रोग्यांमै बर्ज करावी. ॥ इति अंत्रवृद्धीचिकित्सा ॥

अथ कुरंडलक्षणोपेचारः

अत्यभिष्यंदिगर्वमूलसेवनान्निचयंगतः ॥ करोति

ग्रंथिवच्छोफंदौषो वंक्षणसंधिषु ॥

टी० ॥ ॥ अति विकट, जड, आंबट, याचे सेवनाने वृद्धी पावलेला असा दोष वंक्षण संधीचे ठायीं ग्रंथी प्रमाणे शोफ उत्पन्न करितो. त्याला कुरंड ह्मणतात.

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ धारणेरण

भाषाध्वविषमांगप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षभितश्चान्यैः

क्षद्रांत्रावयव्यदा ॥ पवनोविगुणीकृत्यस्वनिवेशाद्

धोनयेत् ॥ कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभंश्चयथुस्त

दा ॥ ज्वरशूलान्गसादाद्यंतवर्धमिति निर्दिशेत् ॥

टी० ॥ ॥ वात कोप करणारे, आहार, थंड पाण्यांत बुडी मारणे, मार घेणे, फेकणे बोलणे, चालणे, यांचे ठाई वेडे वाकडे आंग करणे या कारणांनी, आणी दुसऱ्या वायु क्षोभक कारणानीं क्षभित झालेला वायु बारीक अंतड्याचे अवयव वेगळे करून स्वस्थाना पासून खालीं नेऊन वंक्षण संधिगत होणारा आणी ग्रंथी सारखा शोफ उत्पन्न करतो. ज्वर, शूल, कृशपणा, याणी युक्त असतो तेव्हां त्याला वर्ध्म असें ह्मणावे.

इंद्रवारुणिकामूलं तैलं पुष्करजंतया ॥ संमर्द्यंचस-

गोदुग्धंपिबेज्जलुः कुरंडके ॥

टी० ॥ ॥ कवडळीचे मूळ पुष्कर तेलांत मिश्र करून गाईचे दुधाबरोबर प्यावे; कुरंड रोगावर प्रशस्त आहे.

गवांघृतेन संयुक्तं कृत्वा सैधवचूर्णकम् ॥ पिबेत्सप्त

**दिनेयावत्तावलेपः कुरंडके ॥**

टी० ॥ ॥ गाईचे तुपांत सेंधव चूर्ण घालून सात दिवस प्यावें, आणी ति तके दिवस कुरंडावर लेप करावा.

**संचूर्णितसैंधवमाज्ययुक्तसंमर्द्यतौयस्थितमेवसो-  
ष्णं ॥ मुहुर्मुहुर्यः कुरुते प्रलेपं विलीयते तस्य कुरंडरोगः**

टी० ॥ ॥ सेंधव चूर्ण तूप पाण्यांत खलून किंचित उष्ण वारंवार लेप क रावा तेणें करून कुरंड रोग नाश पावतो.

**एरंडतेलसंमिश्रं कासीसं सैंधवं पिबेत् ॥ वस्त्रेण वृ-  
षणं बध्वा कुरंडज्वरनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ एरंडेल तेल सेंधव याणी मिश्र करून आक्षिक मद्य प्यावें, आ णी वृषण वस्त्रानें बांधावा, तेणें करून कुरंडज्वराचा नाश होतो.

**तंदुलवारिविमिश्रं घृतपूरसंज्ञमुच्यते लोके ॥ तन्मूल-  
पिष्टलेपं कुरंडगलगंडयोः कुर्यात् ॥**

टी० ॥ ॥ तांदळाचे धुणांत चौपड्या करजाचें मूळ उगाळून त्याचा लेप कु रंड आणि गंडमाळा यांवर करावा.

**ईश्वरीमूलमेरंडमूलं मृषकचर्मच ॥ प्रलेपः स्यात्कुरं-  
डारव्यरोगविच्छेदकारकः ॥**

टी० ॥ ॥ वाझ कर्तेलीचें मूळ, एरंडमूळ, उंदीरकानीची साल यांचा लेप कु रंड नाशक आहे.

**सूपे धितं ब्राह्मणयष्टिकाया मूलं समंतदुलधावनेन ॥ नि-  
हंतिले पाद्मल गंडमालां कुरंडमुरव्यानि रिवलान्विकारान्**

टी० ॥ ॥ भारंगमूळ तांदुळाचे धुणांत उगाळून गंडमाळा कुरंड यांवर लेप करावा ह्यणजे त्यांचा नाश कशिल.

**वातारितैलमुदितं सरवारुणीजं मूलं नरः पिबतियो म-  
सृणं विचूर्ण्य ॥ गव्ये निधाय पयसि त्रिदिनावसाने त-  
स्य प्रणश्यति कुरंडरुतो को विकारः ॥**

टी० ॥ ॥ एरंडेल तेलांत लघु इंद्रा वणाचें मूळ खलून गाईचे दुधावशिबर तीं न दिवस प्यावें ह्यणजे कुरंड रोगाचा नाश होईल.

**तरुमूषिकचर्मणानि बद्धः प्रविलेपाद्यन्नेश्वरीजरायाः**

उपशांतिमुपैति मानवानां मन्त्रिरेणैव कुरंडसंज्ञरोगः ॥

टी० ॥ ॥ उंदीरकान्त्री साह्य बाधावी, किंवा बांझकरोलीचे मूळ उगाळून लेप करावा ह्याणजे कुरंड रोग लवकर शांत होतो.

यः पित्तदोषेण कुरंडरोगो भवेच्छिशोर्दक्षिणमुष्कभागे  
तस्योर्ध्वभागं श्रवणं स्य विध्ये ह्यमस्य वामे प्रभावे परस्य ॥

टी० ॥ ॥ जो पित्त दोषानें मुलांचे उजवे बाजूला अंडावर कुरंड रोग होतो, त्याचे डावे कानावरची शीर वेधावी, डावे बाजूला असला तर, उजवे कानावरची शीर वेधावी. इति कुरंड चिकित्सा.

अथ गंडमालापत्नी ग्रंथ्यबुदल०

विद्वहः श्वयथुर्ग्रंथ्यमुष्कवह्नुंबते गले ॥ महान्वायदि  
वाङ्मस्ये गल गंडं तस्मादिशेत् ॥

टी० ॥ ॥ जो वाटलेला शोफ अंडाप्रमाणें गळ्याचे ठाहीं लोंबतो तो मोठा, किंवा लहान त्याला गल गंड असें ह्याणतात.

कूर्कंधुकोलामलकप्रमाणैः कक्षासमन्यागलवंक्षणेषु  
मेदः कफाभ्यां चिरमंदपाकैः स्याद्गंडमाला बहुभिश्च गंडैः

टी० ॥ ॥ बोर, भिरे, आंबळा या प्रमाणें कारव, रवांदे, मान, गळा वंक्षण यांचे ठाहीं मेद आणि कफ यां पासून जे ग्रंथी ओळीमें उत्पन्न होतात, आणि त्यांचा थोडा चिरकालें करून पाक होतो त्याला गंडमाला असें ह्याणतात.

ते ग्रंथयः केचिद्वाप्तपाकाः स्त्रवंति नश्यंति भवंति चा

न्ये ॥ कालानुबंधं चिरमादधाति सैवापत्नीति प्रवदंति केचित्

टी० ॥ ॥ पूर्वी सांगितले जे ग्रंथी ते कांहीं अपक्व राहतात. कांहीं एक पाझरतात कांहीं नष्ट होतात. कांहीं नवे उत्पन्न होतात आणि जे फार दिवस असताना त्याला अपत्नी ह्याणतात.

वातादयो मांसमसृक्प्रदूष्य संदूष्य मेदश्च तथा शिरा

श्च ॥ वृत्तान्तं विग्रथितं च शोफं कुर्वत्यतो ग्रंथिरिति प्रदिष्टः

टी० ॥ ॥ वातादिदोष, मांस रक्त मेद शिरा यांनं दूषित करून वाटोळा उंच विशेष घट्ट शोफ उत्पन्न करतात ह्याणून त्या रोगाला ग्रंथी असें ह्याणतात.

गात्रप्रदेशीकृचिदेवदोषाः संदूषिता मांसमसृक्प्रदूष्य

वृत्तं स्थिरमंदरुजं महांतमनेतश्चूलचिरवृद्धिपाक

म् ॥ कुर्वन्तिगाढोच्छ्रयमांसगाढतमर्बुदंशास्त्रविदो  
वदन्ति ॥

टी० ॥ ॥ दूषित झालेले वातादि दोष मांस रक्त यांतें दूषित करून क्वचित्  
गात्र प्रदेशांचे ठायीं वाढेळा, स्थीर, दाबलें असतां किंचित् दुरवणारा,  
मोठा फार शूल कृत्, चिरकानें वाढणारा, आणि पिकणारा, उंचोटा  
आणि मांस जांत पुष्कळ अशा रोगाला अर्बुद असें ह्मणतात.

तुंबीरसेनकटुकेनचतुर्गुणेनकल्काकृतैर्मगधजादि  
गणोषधेश्च ॥ तैलशृतंहरतिदेहिबुगंडमालामत्क  
ल्वणामपिगलगलगंडरोगान् ॥

टी० ॥ ॥ सौपट कटुतुंबीचा रस त्यांत एकपट मगधजादि ह्मणजे पिप्प  
ल्यादि गणोक्त औषधे वाढून त्या कल्काबरोबर तेल कटवून गंडमाला  
गलगंड यांवर लावलें असतां त्यांचा नाश करील.

सर्षपाशिग्रुबीजानिषण्णबीजातसीयवा ॥ मूलक  
स्पृचबीजानितक्रेणास्तेनपषयत् ॥ गंडानिमृथ  
यश्चैवगंडमालास्तथैवच ॥ आलेपात्तेनशास्यन्ति  
विलयंयांतिवाचिरात् ॥

टी० ॥ ॥ शिरीस, शैवग्याचें बीं, तागाचें बीं, सातु, जवस, सुल्ल्याचें बीं,  
हीं आंबट ताकांत वाढून लेपकरावा ह्मणजे गलगंड, ग्रंथी, गंडमाला हे रोग  
शांत होतात. अथवा नाश पावतात.

सर्षपारिष्टपत्राणिदंतिभह्लातकैःसह ॥ लागमूत्रे  
णसंपिष्टमपचिघ्नप्रलेपनम् ॥

टी० ॥ ॥ शिरीस, कडलिंबाचीं पानें, दातीमूळ, बिब्बा हीं बोकडाचे मुतांत  
वाढून लेप करावा हा अपची नाशक आहे

जलकुम्भीकजंभस्मपत्कागोमूत्रगालितम् ॥ पिबे  
कोद्रवतक्राशीगलगंडनिवृत्तये ॥

टी० ॥ ॥ कांटे शेंवतीचीरारख गोमूत्रांत घालून शिजवावी, नंतर गाळून घ्या  
वें, आणि हरकांचा भात आणि ताक हें पथ्य करावें; तें केलें असतां  
गलगंड निवृत्ती होते. ॥ व्योषंविडंगंमधुकंसेंधवदेवदारुच ॥

तैलमेभिःशृतंनस्यात्कच्छोमप्यपचिजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ स्रंद, भिरें, पिंपळी वागडिंग जेष्ठीमथ सेंधव देवदार हीं औषधें पाळून कढलेलें तेल नस्य केलेलें असतां मोठा कडीण जरी अपची रोग असला तरीं त्यास जिंकील. (जयेत्

पञ्चाक्षरिणसंशोभ्यवणवत्समुपाचरेत्, क्षाराभिभ्यांदूद्वापिसेदैश्वविधिषे टी० ॥ ॥ नस्य केल्या नंतर, क्षार लाऊन धुवावें; आणि वषा प्रमाणें उपचार करावा अथवा क्षारानें किंवा अग्नीनें जाळावें; किंवा नाना प्रकारचे स्वेद देऊन जिंकावा.

**इभांडसदृशंभेदोत्त्वान्नाग्निप्रयोजयेत् ॥ जयेद्दि  
द्रधिवत्पूर्वमर्बुददहनादिभिः ॥**

टी० ॥ ॥ हत्तीचे अंडा प्रमाणें भेद काढून डाग घावा; आणि विद्रधि प्रमाणें डागादीक उपचार करून अर्बुद रोग जिंकावा.

**उचुंदरीविपद्यंतुक्षणातेलवरंघृतम् ॥ निंबाश्वमार  
निर्गुड्यान्वाभ्यगान्नाशयेन्मृणाम् ॥**

टी० ॥ ॥ राळूचा तेलांत उचुंद्री तळावी, आणि तें तेल लावावें; किंवा कडालें व, कण्हेर निर्गुडी याणी सिद्ध केलेलें तूप जोळावें तेंणें करून गंड मोलादी रोग बरे होतात.

**कुलित्थंभरिचंहिंगुसजलंगंडपाचनम् ॥**

टी० ॥ ॥ हुळगे, भिरें, हिंग यांचा काढा गंडमाळांचा पाचक आहे.

**विष्णुक्रांताचपेटारीकांजिकेनस्रपेषिता ॥ कालस्फो  
टंहरैल्लपादन्यग्रंथिषुकाकथा ॥**

टी० ॥ ॥ विष्णूक्रांत आणि पेटारी ह्मणजे त्रिकण्याचा भेद आहे; हीं दोन कांजीत वाटून लेप करावा ह्मणजे काळपुळीचा नाश करील, मग इतर ग्रंथीची कथा काय आहे ?

**पुत्रजीवस्यमज्जांतुजलेपित्वाप्रलेपयेत् ॥ काल-  
स्फोटंविषस्फोटंसद्योहन्यात्सवेदनम् ॥ कक्षाग्रंथिं  
गलग्रंथिकर्णग्रंथिचनाशयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ पुत्र जीव वृक्षाचा नार पाण्यांत उगाळून लेप करवा, तो काळपुळी विषाचा फोड हे वेदना युक्त असेल तरीं तात्काळ त्यांचा नाश करितो आणि काख, गळा, मान यां ठिकाणचे ग्रंथींचा नाश करितो.

सर्वेषामेव ग्रंथी नारक्तस्त्राव प्रशस्यते ॥

टी० ॥ ॥ सर्व ग्रंथीचे गर्गी रक्तस्त्राव प्रशस्त आहे.

गदार्कदुग्धतालेन जेपालेन विनाशयेत्

टी० ॥ ॥ सर्व ग्रंथी, कोष्ठकोलिनजन, रुईचा चीक, हरताळ, जेपाळ यांचे लेपाने नासाच्या. ॥ गंधकं सूतकं तुल्यं अर्कक्षीरं सैंधवम्

॥ पिष्ठाचकांचनी मूलं लेपो यंगंडमालिके

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, समान रुईचा चीक, सैंधव, कांचनीचे मूळ यांचा लेप गंड मालिकेवर करावा.

पिष्ठाजेपालपत्राणि स्वरसेन कृता वटी ॥ छायाशुष्का  
ततो लेपाद्गंडमालां विनश्यति ॥

टी० ॥ ॥ जेपाळाची पाने वाटून त्यांचा आंगरसाची वटी सावलीत वाळवून त्याचा लेप केला असता गंड माळा नष्ट होते.

राजिकालशतनपेष्यलेपोत्तद्दलग्रंथिकः ॥

टी० ॥ ॥ मोहत्या लसून एकत्र वाटून तदय गळा या विक्राणचे ग्रंथीवर लेप करावा.

भस्त्रात्कासीसहताशंदंतिमूलैर्गुंडरक्तकूर्विदुग्धदिग्धैः ॥  
लेपे कृते गच्छति गंडमालासमीरवेगादिव मधमाला ॥

टी० ॥ ॥ बिब्बा, हिराकस, चित्रक, दांतिमूळ, गूळ, निवडुगाचाचीक, रुईचा चीक हीं एकत्र खळून लेप केला असता गंड माळा जाते, जशी वाघूचे वे गाने मेष माला जाते.

अलंबुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया ॥ अपच्य  
गंडमालानां कामलायाश्च नाशनः ॥

टी० ॥ ॥ लाजाळचास्वरस प्याले असता अपची गंडमाला, कामला यांचा नाशक आहे. ॥ कांचनारत्नचः द्वाथः शंठी चूर्णेन नाशयेत् ॥

॥ गंडमालां तथा द्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥

टी० ॥ ॥ कांचनाचे सालीचा काटा शंठीचे चूर्णाशी युक्त प्यावा, तसाच वा यवपर्ण्याचे सालीचा काटा मधाशी युक्त प्यावा, ह्यणजे गंडमालेचा नाश करील.

जलेन पेषयेत्तुल्यं कांचनं चित्रकं हृषं ॥ ससाहं लेपयेत्तेन स  
र्वजागंडमालिकाः ॥ स्फुटीतनात्रसंदेहः स्फोटेलेपमिमं कुरु ॥



टी० ॥ कांचनी मूळ चित्रक अडूळसा हीं सर्व सम पाण्यांत वाटून त्याचा सात दिवस लेप केला असतां सर्व दोषां पासून झालेल्या गंडमाळा फुटतात, संशय नाही. हा लेप फोडावर ही करावा.

**वत्सनाभंनिंबुनीरंलेपाड्डंडविनश्यति**

टी० ॥ बचनाग लिंबाचा रस यांचे लेपानें गंडमाळा नाश पावते.

**निजद्रवेणसंपिष्टंमुंडीमूलंप्रलेपयेत् ॥ गंडमालाक्षयं  
यानितद्रवंचपिबेत्पलम् ॥**

टी० ॥ गोरक मुंडीचे रसांत तिचेच मूळ वाटून लेप करावा, आणि चार तो घे रस प्यावा, तेणें करून गंडमाळेचा क्षय होतो.

**ब्रह्मदंडीयमूलं तु पिबेत्तदुलवारिणा ॥ स्फुटितां हंतिलेपे  
नगंडमालान्नसंशयः ॥**

टी० ॥ ब्रह्मदंडीचे मूळ तांदुळाचे धुणांत उगाळून प्यावें, आणि लेप करावा, ह्यणजे फुटलेल्या गंडमाळाचा नाश करितो.

**षट्फलं व्योषचूर्णं च त्रिफलाचपलत्रयम् ॥ कांचनारत्न  
चाचूर्णं योजयेद्वादशंपलं ॥ गुग्गुलुः सर्वतुल्यः स्यात्सर्व  
मेकत्रकुट्टयेत् ॥ क्षौद्रंपलशतं देयं गटिकां कर्षसंभितां ॥ प्र  
क्षयेद्गंडमालार्तोगलगंधीश्च नाशयेत् ॥**

टी० ॥ कूट, मिरें, पिंपळी यांचे चूर्ण २४ तोळे, हिरडा, बेहडा, आंबळ काठी, यांचे १२ तोळे, कांचनाचे सालीचे ४० तो० गुग्गुळ ८४ तो० घेऊन सर्व कुटून सर्व एकत्र करावें, नंतर ४०० तोळे मधांत गोळ्या एक तोळा वचनागाचा कराव्या, आणि एक एक रवावी; ह्यणजे गंडमाला गलगंड यांचा नाश करील. इ. वि. क.

**अजमोदाचसिंदूरं हरितालं निशाद्वयम् ॥ क्षारद्वयं फेनसु  
तंसाधकं सरलोद्भवं ॥ इद्रवारुण्यपामार्गकदलीकंदकैः  
समैः ॥ एभिः सार्षपकंतैलमजामूत्रप्रयोजितम् ॥ मृदू-  
ग्नौ पाचयेदतत्कृत्यर्कक्षीरमिश्रितम् ॥ अजमोदादिकं  
तैलं गंडमालां व्यपोहति ॥ आमां विदग्धां तु पचेत्पुत्कांचे  
वविशोधयेत् ॥ रोपणं मृदुभावं च तैलेनानेन कारयेत् ॥**

टी० ॥ आंवा, शेंदूर, हरताळ, दारुहळद, हळद, जवरवार, सज्जीरवार, समुद्रफेण, दंवणा, विशेषनामकधूप, कंबडळ, आघाडा, केळीचा कांदा, हीं सर्व समभा

ग घेऊन तेलांत टाकून त्यांत शोळीचें सूत्र, निवडुंगाचा चीक, रुईचा चीक घालून मंदाग्नीवर पक्क करावें, याला अजमोदादीतैल ह्मणतात, हें गंडमा ला नाशक आहे. अपक्व असली तर पोरीस बांधून पिकवावी आणि पिकली असली तर दर्द काढून शक्य करावी, नंतर भरून येणें आणि मऊपणा हा, त्या नेलाणें आणावा. ॥ इति अजमोदाद्यं तैलम् ॥

गंधकं टंकुणं सिंधुकांचनी नवसागरकम् ॥ सौवर्चलं च व  
क्षारकांचरुक्तं स्फुवर्चलम् ॥ शीतं रक्तं च पाषाणं मूषको  
त्थं नियोजयेत् ॥ जेपालबीजमज्जा च समं जंबीरपीडि  
तम् ॥ शस्त्रैः छित्वा प्रदातव्यं वेष्ट्य मेरंडपत्रकैः ॥ एवं व्य  
हात्स्फुटं त्येव दध्यन्नं दापयेत्ततः ॥ गंडमालापत्री ग्रंथिर्बहि  
नियंती तन्नान्यथा ॥

टी० ॥ ॥ गंधक, टांकारवार, सेंधव, हळद, नवसागर, पादेलोण, जवरवार, बांगडरवार, शेंदूर, सज्जीरवार, कापूर, रैवर, लकड्या पाषाणभेद, उंदीर-कानीची साल, जेपाळाचा भगज हीं सर्व समभाग घेऊन, ईड लिंबाचे र सांत खलून शस्त्रानें छेद करून वर्ती बांधावें, त्यावर एरंडाची पानें बांधावी, या प्रमाणें तीन-दिवस करावें; दहीं ज्ञात खावा, ह्मणजे गंडमाला अपची ग्रंथी, हे रुटून बाहेर निघतात, हें रवोदें नाही.

अभिमन्त्र्य शनौ सायं रवौ प्रातः समाहरेत् ॥ पेटारीमूल  
लकंधूपैर्धूपयित्वाथ रवंडयेत् ॥ चतुर्दशग्रणैः सूत्रैर्व-  
ध्वाग्रंथिं गले स्थितम् ॥

टी० ॥ ॥ शनवारी सायंकाळीं अभिमंत्रण करून रविवारी प्रातः काळीं पेटारीचें मूळ धूपवून तोडून आणावें, आणि चवदा पदरीसूत घेऊन पुढें मंत्र लिहितो त्या मंत्रानें गळ्याचे ग्रंथीवर बांधावें.

अथ मंत्रः

गूढं प्रसहितिरितिरीचित्रपुटकभूकनागतेपापदगाला  
परदुशमूलवासकालदपालरेवंगकप्रसादात् ॥ इति मंत्रः  
निर्गुंडीस्वरसेनाथलांगलीमूलकल्किनम् ॥ तैलं नस्येन  
हंत्याश्रुगंडमालास्रदुस्तराम् ॥

टी० ॥ ॥ निर्गुंडीचे आंगरसांत कुहिलीचें मूळ उगाळून तें नेलांत टाकून कदवा

वें, तें तेल नस्य योगानि दुस्तर गंडमालेचा नाश करितें. ॥ इतिगंडमालापत्रिं०

### अथश्लीपदलक्षणोपचारः

मेदोमांसाश्रितशोफपादश्लीपदमुच्यते ॥

टी० ॥ ॥ पायांचे ठाई मेद मांसाश्रित जो शोफ त्याला श्लीपद असें ह्मणतात.

यः सज्वरो वक्षणाजो भृशार्तिः शोफो नृणां पादगतश्च यस्यात्

॥ तच्छ्लीपदस्यात्करणे त्रस्त्रिगोष्ठनासास्वपिकेचिदाहुः ॥

टी० ॥ ॥ जो ज्वर सहीत वक्षणाचे ठाई बहु पीडायुक्त मनुष्यास शोफ उपन्न होतो, त्यालाही कोणी श्लीपद ह्मणतात. आणि तो पाय, हात, कान, नेत्र, कुले, ओंठ, नाक या ठिकाणीहि असतो.

लंघनालेपनैः स्वेदैरेचनेश्च प्रसेचनेः ॥ प्रायः श्लेष्महरे

रूषोः श्लीपदसमुपाचरेत् ॥

टी० ॥ ॥ लंघन, लेप, त्वेद, रेच, रक्त, मोक्ष इतक्यानी आणि प्रायः कफ नाशक उष्ण अशा उपचारानी श्लीपद बरे करावें.

सिद्धार्थसोभाजनदेवदारुविश्वोषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिंपेत् ॥

पुनर्नवानागरसर्षपानां कल्केन वा कांजिकमिश्रितेन ॥

टी० ॥ ॥ शिरीस, शोगवा, देवदार, संठ हीं गोमूत्रांत वाटून लेप करावा, अथवा, घेरोळी, संठ, शिरीस हीं कांजीत वाटून लेप करावा ह्यं श्लीपद बरे होतें.

धत्तूरैरंडनिर्गुंडीवर्षाभूशिक्रसर्षपैः ॥ प्रलेपः श्लीपदं

हंति चिरोत्थमपिदारुणम् ॥

टी० ॥ ॥ धोत्रा, एरंड, निर्गुंड, घेरोळी, शोगवा, शिरीस यांचा लेप चिरकालाचें श्लीपद दारुण असलें तरी त्याचा नाश करीतो.

पलाशमूलस्वरसंपिबेद्वातैलेन तु ल्यंसितसर्षपानाम् ॥

मूत्रेण पत्कामरदारुविश्वं श्रीगुग्गुलुं श्लीपदिभिनिषेच्यम् ॥

टी० ॥ ॥ पत्कसाचे मुळाचा आंगरस, आणि पोटरे शिरसाचें तेल दोन्ही समाज घेऊन प्यावीं अथवा, देवदार, संठ, बेलफळ, गरुगूळ हीं गोमूत्रांत पक्क करून श्लीपद रोग्यानी रवावीं.

गुडुचीकटुकीशंठीदेवदारुविडंगकम् ॥ पिष्ट्वागौमूत्रसं

कृतं लेपं श्लीपदनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ गुडबेल, कुटकी, संठ, देवदार, वावडिंग हीं गोमूत्रांत वाटून लेप

करावा श्ठीपद नाशक आहे.

पादकंडहरं कुर्यान्नवनीतेन साक्षिकं ॥ पाददाहहरं रवादे  
तिला द्विगुणबाकुचीं ॥ चूर्णिता मधसर्पिभ्या कषामाति  
प्रशांतये ॥

टी० ॥ ॥ पायांची कंडू हारक लोणी आणि मध एकत्र करून चोळावे. आणि  
पायांचा दाह हारक एकपट तीळ, आणि दुपट बांबूच्या एकत्र करून मध-  
तूप यांचे बरोबर एक तोळा रवाव्या.

मदनंच तथासिक्थं सामुद्रलवणं तथा ॥ महिषीनवनी  
तेन संतसेलेपनं हितम् ॥ समाहास्फुटितौ पादौ जायते  
कमलोपमौ ॥

टी० ॥ ॥ गेळफळ मेण मीठ हीं महिषीचे लोण्यांत खलून पायांला चोळावे  
ह्मणजे दाह शांत होतो, आणि सात दिवसांत फुटलेले पाय कमळा प्रमाणे  
होतात.

अथ विद्रधिलक्षणोपचारः

त्वग्रक्तमांसमेदासिप्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ॥ दोषाः शोथं  
शनैर्घोरं जनयं त्यच्छ्रिताभृशम् ॥ महाशूलमृजावंतं च  
तवाप्यथवायतं ॥ सविद्रधिरतिरव्यातो ज्ञेयः सषड्विधो  
बुधैः ॥ रक्तविद्रधिलिंगं तु पित्तविद्रधिवत्स्मृतं ॥

टी० ॥ ॥ त्वचा, रक्त, मांस, मेद हीं दूषित करून अस्थ्यांचा आश्रय करून  
राहिलेले असे गातादिदोष पुनः अति वाढलेले असे, ते सावकाशांनीं घोर  
फार दुरवणारा शूलयुक्त वाटोळा किंवा लांब असा शोक उत्पन्न करतात.  
त्याला विद्रधि ह्मणतात, तो साहा प्रकारचा जाणावा रक्त विद्रधितें चिन्ह  
पित्त विद्रधि प्रमाणें जाणावें.

विद्रधिस्त्वसृजांतस्थः सोभ्यंतर इति स्मृतः ॥

टी० ॥ ॥ रक्ता पासून आंत जो विद्रधि होतो त्याला अभ्यंतर असें ह्मणतात.  
तत्काले स्त्रावयेद्रक्तमग्नि कर्माथवागदं ॥

टी० ॥ ॥ अंतर्विद्रधिवर तात्काळ रक्तस्त्राव किंवा डाग किं. औषध उपाय करावा  
कासीससैंधवशिलाजतुहिंगुनूणीं मिश्रीकृतो वरुणवल्क  
लजः कषायः ॥ अभ्यंतरस्थितमपक्वमतिप्रमाणं नृणां  
मयं हरति विद्रधिमग्रशोकम् ॥

टी० ॥ ॥ हिराकस, सेंधव, शिलाजीत, हिंग यांचे चूर्णाने मिश्रित वायवर्ण्याचा काढा आंतला अपक्क, मोठा शोफयुक्त अशा विद्रधीचा नाशक आहे.

पक्षेष्टुविद्रधिषु पूयमतिस्त्रवत्सनाडीषु च व्रणगदेषु भगं  
दरेषु ॥ स्याद्गंडमालिषु फलत्रिकगुग्गुलुः स्यात्पथ्यं  
फलत्रिकघृतलघुभोजनंच ॥

टी० ॥ ॥ पक्कआणिअति पुवाते स्त्रवणारा असा विद्रधि गाडी, व्रण, भगंदर, गंडमाला यांचे राई त्रिकळा गुग्गूळ खावा, आणि त्रिकळा घृत लघु भोजन हें पथ्य करावें.

त्रीणिपलानिफलत्रितयस्य हेतुपलेभवतो मगधायाः ॥

पंचपलानि भवति पुरस्य स्यात्फलत्रिकगुग्गुलुयोगः ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा ४ तोळे बेहेडा ४ तोळे आंबळकाठी ४ तो. पिंपळी ८ तो. गुग्गूळ २० तो. हे एकत्र खलावें ह्मणजे त्रिकळा गुग्गूळ झाला. इति त्रिकळा गुग्गूळुः

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ॥ मृदुर्विरेको  
लघ्वन्नंतुं वशंगानिकर्मच ॥

टी० ॥ ॥ सर्व विद्रधींचे राई जळवा किंवा भोंपळा, किंवा शृंग याणि रक्तखाव, डाग, हळका रेच लघु अन्न हें प्रशस्त आहे.

दशमूलच्छिन्नरुहापथ्यादारुपुनर्नवा ॥ ज्वरविद्रधिशो  
फेषु शिग्रुविष्वसुताहिता ॥

टी० ॥ ॥ दशमुळे, गुळबेल, हिरडा, देवदार, घेरोळी, शोगवा, सुंदी यांचा काढा ज्वर, विद्रधि, सूज यांवर प्रशस्त आहे.

सौभ्रांजनस्य निर्यासौ हिंगुसैंधवसंयुतः ॥ अचिराद्द्विद्र  
धिंहंति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥

टी० ॥ ॥ शोगव्याचा डोक, हिंग, सेंधव, यांचें चूर्ण रोज प्रातः काळीं सेवन के लें असतां विद्रधीचा लवकर नाश करील.

शिग्रुमूलं जले धौतं दरपिष्टं प्रलेपयेत् ॥ तद्रसं मधुना  
पीत्वा हंत्यंत विद्रधिं नरः ॥

टी० ॥ ॥ शोगव्याचें मूळ पाण्यांत उगाळून त्यांत मध घालून प्यावें आणि त्याच रसांत बच्चनागाचें चूर्ण घालून लेप करावा ह्मणजे अंतर्विद्रधीचा नाश करील.

शिग्रदीप्यवरुणाह्वियामिनीकुंजराशनकृतःकषायकः॥

बोलचूर्णसहितोतरस्थितंविद्रधिंप्रशमयेदसशयम् ॥

टी० ॥ ॥ शोरावी, ओवा, वायवर्णा, दारुहळद, हळद, पिंपळी यांचा काढा बोलचूर्ण घालून प्यालें असतां अंतर्बिद्रधीचा नाशक आहे.

वर्षाभूवरुणाघ्रिभ्यांकाथोविद्रधिनाशनः॥

टी० ॥ ॥ घेतोळी, वायवर्णा, याचे मुळांचा काढा विद्रधीनाशक आहे.

अथव्रणादिलक्षणोपचारः

एकदोषोत्थितःसाध्योव्रणानांपूर्वलक्षणं॥ षड्विधः

स्यात्पृथक्सर्वरक्तागंतुनिमित्तजः॥

टी० ॥ ॥ एक एक दोषानें सर्व दोषानीं रक्ता पासून आणि आगंतूक असा साहा प्रकारचा व्रण त्या मध्ये एका दोषा पासून झालेला साध्य हें व्रणाचें पूर्व लक्षण जाणावें.

मंदोष्मताल्लपशोफत्वंकारिण्यंत्वक्सवर्णिता,मंदवेदनता

चैवव्रणशोफस्यलक्षणम् ॥

टी० ॥ ॥ अल्प उष्णता, अल्प शोफ, कठिणपणा, त्वचे प्रमाणें वर्ण, वेदना मंद हें व्रण शोफाचें लक्षण जाणावें.

द्विधाव्रणःसविज्ञेयःशरीरागंतुमेदनः॥ दोषैरेकस्तयो

रन्यःशस्त्रादिकृतसंभवः॥

टी० ॥ ॥ तो व्रण दोन प्रकारचा शरीर आगंतूक या भेदे करून एक दोषानीं, आणि दुसरा शस्त्रादिकें करून क्षत होतें त्या पासून.

स्तब्धःकठिणसंस्पर्शोमहास्त्रावोमहारुजः॥ तुद्यते-

स्फुरतिश्यावोव्रणोमारुतसंभवः॥

टी० ॥ ॥ स्तब्ध, घट्ट, अतिस्त्राव, अती टणका, टोंबल्या प्रमाणें व्यथा, फुर फुरणें, धुरा साररवा वर्ण असावात तो व्रण जाणावा.

पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्त्राव्यत्संगीचिरास्थितिः॥ दु

ष्टव्रणोतिगंधादिःशरुद्धलिगविपर्ययः॥

टी० ॥ ॥ दुर्गंधयुक्त पू दुष्ट रक्त यांतें स्ववणारा, सारवा धरणारा चिरकाल राहणारा अति दुर्गंध युक्त शरुद्ध चिन्हापेक्षां विपरीत चिन्हें असा दुष्ट व्रण जाणावा. ॥ कपोतवर्णप्रतिमोयस्यांतःकूदवर्जितः॥

स्थिरश्चपिठिकावांश्चरोहतीतितमादिशेत् ॥

टी० ॥ ॥ रूपोत पक्षाचे वर्णा साररवा ज्याचा मध्य आणि शक, स्थीर, सभ्रो वती पुढ्या असा जो व्रण त्याला रोहती झणावा.

प्रवृत्तपूयरुधिराव्रणायेषां चर्मसू ॥ क्रियाभिः सम्य  
गारब्धानसिद्धंति च ये व्रणाः ॥ एतान्निवर्जयेद्द्वैद्यः सं  
क्षेदात्मनो यशः ॥

टी० ॥ ॥ चर्माचे वाई व्रण झालेले आणि ते पूरक्त याणें स्ववणारे, चांगले उ पचार केले असता बरे न होणारे असे जना व्रण आहेत त्यांचें वैद्यानें आपलें यश रक्षण करणें असेल तर वर्ज न करावें.

शिराषोन्मत्तवाकूचीहिंस्वाकालासुदशनः ॥ तंदुलीयक  
मूलचप्रलेपः शोफनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ शिरास, घोत्रा, बावची, जरामांसी, नीळी, नान्हीचा वेल, तांदुळज्याचें मूळ यांचा लेप शोफ नाशक आहे.

तिलकल्कः सलवणोद्देहरिद्रेत्रिवृहृतम् ॥ मधुकनिंबप  
त्राणिलेपः स्याद्गुणशोधनः ॥

टी० ॥ ॥ तिकांचें चूर्ण, सेंधव, दारुहळद, हळद तेड तूप जेष्टीमध कडू लिंबाचीं पानें यांचा लेप व्रण शोधक आहे.

तिलसैंधवयष्ट्याद्धनिंबपत्रनिशायुतैः ॥ त्रिवृन्मधुकतैः  
पिष्टैः प्रलेपोव्रणशोधनः ॥

टी० ॥ ॥ तीळ, सेंधव, जेष्टीमध, कडू लिंबाची पानें, दारुहळद, हळद, तेड मध यांचा लेप व्रण शोधक आहे.

न्यग्रोधो दुंबराश्वत्थकदंबपूक्षवेतसः ॥ करवीरार्कक-  
टुकाकषायोरोपणेहितः ॥

टी० ॥ ॥ बड उंबर पिंपळ कळंब पायरी वेत कण्हेर रुई कुटकी यांचा काढा व्रण भस्म येण्या विषयीं हितकारक आहे.

शोफेनहति संवृद्धेशान्तिः शोणितमोक्षणात् ॥ एकतश्च  
क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥

टी० ॥ ॥ शोफ फार वाढला असता रक्त मोक्षणानें शांत होतो, सर्व उप-  
चार एकीकडे आणि रक्त स्त्राव एकीकडे.

हरत्यष्टांगुलं तु बीशृंगं च द्वादशांगुलम् ॥ शिरासर्वीगजं  
रक्तं जलोकाचतुरंगुलम् ॥

टी० ॥ ॥ भोंपळा आठ अंगुळें प्रदेशांतील रक्त काढतो, शिंग बारा अंगुळें  
प्रदेशांतील आणि शिराबंध, सर्वांगाचें आणि जळू चार अंगुळें प्रदेशांतील.

येकेदुपाकेसतिगंधवंतोव्रणामहांतः सरुजः सशोथाः ॥

प्रयतिते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शांतित्रिफलाजलेन ॥

टी० ॥ ॥ जे व्रण पू होऊन पिकले असतां गंधियुक्त वणका सूज पाणी  
युक्त मोटे नेही, हिरडा बेहडा आंवळकाठी यांचा कादा गुग्गूळ मिश्रि  
त प्यालें असतां बरे होतान.

निंबपत्रतिलादंतीत्रिवृत्सैंधवमाक्षिकं ॥ दुष्टव्रणप्रश  
मनोलेपः शोधनकसरीम् ॥

टी० ॥ ॥ कडू सिंबाची पानें, तीळ, दांतीमूळ, तेड, सैंधव, मध यांचा लेप  
दुष्टव्रणाची शोधक आणि शोधना विषयीं सिंह.

अभयात्रिवृतादंतीलांगलीमधुसैंधवैः ॥ स्रषवीपत्रधत्तूर  
कर्णमोटकुठेरिका ॥ पृथगेतेप्रलेपेन गंभीरव्रणशोषणाः ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा, तेड, दांतीमूळ, मंजिष्ट, मध, सैंधव पिंपळी तालीस पत्र यो  
चा वाभूळ नादुरकी ह्यांचा लेप केला तर हीं गिरगिराळीं व्रणशोषक आहेत.

अग्निदग्धेवणेसम्यक्प्रयंजीतचिकित्सकः ॥

टी० ॥ ॥ अग्नीनें दग्ध होऊन झालेल्या व्रणावर ही पूर्वेक्त लेप वैद्याने योजा.

सद्यः क्षतं व्रणं वैद्यः सशूलं परिवर्जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ सद्यः क्षतापासून झालेला व्रण शूल सहीत असला तर वर्ज करावा.

राष्टीमधकयुक्तेन किंचिदुष्णो न सर्पिषा ॥ मत्वागंतुव्रणं वैद्यै  
र्घृतदोद्द्रसमन्वितम् ॥ शिक्तिक्रियाप्रयोक्तव्यापित्तरक्तोष्णानि शि

टी० ॥ ॥ आगंतुक व्रणावर जेष्टीमधीचें चूर्ण आणि तूप यांचा किंचित उ  
ष्ण लेप करावा. आणि शक्त्यनुसारें करून किंचित् पित्तकारक रक्त शोधक  
उष्ण अशा पदार्थांनीं तूप मधासहीत रात्री उपचार करावा.

आदोभ्रग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतवारिणा ॥ पंकेनालेपनं  
कार्यं बंधनंच कुशान्वितम् ॥ आलेपनार्थं मंजिष्ठामधुकं वा  
भूपेषितं ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टंच लेपनम् ॥



नाडीनांगतिमन्वीक्ष्यशस्त्रेणोत्पाद्यकर्मवित् ॥

टी० ॥ ॥ अभिघातादिकें करून हाडु मोडतें त्यावर प्रथम थंड पाणी शिंपावें नंतर शिरेला अपाय न होतो शस्त्रादिकें करून, शरीरांत रुपलेले युक्तीनें काढून, वर तांबड मातीची लैप करून वर्ती दधानिं पेंडावें नंतर मंजिष्ठ, जैष्ठमध लिंबादिकांचे रसांत वाटून लेप करावा नंतर शंभर वेळां धुतलेल्या घृतांत तांदुळाचें पीठ मिश्र करून लेप करावा.

घृतंसदुग्धघ्नणतर्पणेनहन्याद्गतिकोष्ठगतापियास्यात्

टी० ॥ ॥ कोष्ठघ्नणावर दूध तूप एकत्र करून प्यावें ह्यणजे बरा होतो.

जात्यर्कशम्याककरंजदंतीसिंधूत्थसौवचलेयावशूकैः

वर्तिः कृताहंत्यचिरेणनाडींस्फुक्षीरपित्वासहसैंधवेन

टी० ॥ ॥ जार्द, रुई, बाहावा, करंज, दांतीमूळ, सैंधव, पादिलोण, जवरदार एकत्र रबळून त्याची वात करून नाडी घणांत घालावी. अथवा निवडुंगाचा चीक सैंधव एकत्र रबळून त्याची वात करून घालावी तेणें करून नाडी घण बरा हो.

रुशदुर्बलमीरूणांनाडीमर्माश्रितायुता ॥ क्षारमूत्रेणसं

छिद्यान्नशस्त्रेणकदाचन ॥

टी० ॥ ॥ रुश, दुर्बल, भिन्ना यांची मर्माश्रित जी नाडी ती रवार मूत्र याणीं छेदावी; शस्त्रानें कधींहि छेदूं नये.

समूलपत्रानिर्गुंडीपीडयित्वा रसेन तु ॥ तेन सिद्धं समं

तैल नाडी दुष्टघ्नणापहम् ॥

टी० ॥ ॥ मुळा पाळां स्रद्धां निर्गुंडीचें झाड कुटून त्याचा रस काढून त्याचे बराबर तेल घेऊन एकत्र कटवून रस आटल्यावर तेल सिद्ध झालें तें नाडी संबंधीं दुष्ट घ्नणाचें नाशक आहे.

नरास्थितैललेपेनस्फुटितः श्लष्यतिघ्नणः ॥

टी० ॥ ॥ मनुष्यांचे अस्थींचे तैलानें फुटलेला घण श्लष्क होतो.

विडंगत्रिफलाव्योषचूर्णगुग्गुलुनासमम् ॥ सर्पिषावदि

काकुर्यात्तवादेद्वाहितभोजनः ॥ दुष्टघ्नणापन्वीमेहेकुष्ठ-

नाडीविशोधनः ॥

टी० ॥ ॥ वावडिंग, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी, सुंदर, मिरें, पिंपळी यांचे चूर्णा बरोबर गुग्गूळ घेऊन सर्व तुपांत रबळून गोळी करून रवावी; पथ्य क-

रावे ह्यणजे दुष्ट व्रण अपची मेह कुष्ठनाडी यांची शक्यी करील.

**मनःशिलासमंजिष्ठाक्षारारजनीद्वय ॥ प्रलेपःसघृत  
क्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरःस्मृतः॥**

टी० ॥ ॥ मनशीळ, मंजिष्ठ, जवरवार, दारुहळद, हळद, तूप, मध यांचा लेप लवचेची शक्यी करणारा आहे.

**करंजारिष्टनिर्गुंडीरसौहण्याद्रूपकमीम् ॥**

टी० ॥ ॥ करंज, कडूलिंब, निर्गुंडी यांचा रस व्रण संबंधीं रुमीचा नाशक आहे.

**निंबशम्याकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः ॥ कृमिघ्नामूत्र  
संयुक्तासेकलेपनघावनैः ॥**

टी० ॥ ॥ कडूलिंब, बाहावा, जाई, रुई, सालिण, श्वेत कण्हेर गोमूत्र यांचा लेप घाणीं व्रण धुणे, वाफारा हीं कृमिनाशक आहेत.

**जातीनिंबपटोलपत्रकटकादावीनिशासारिवा मंजिष्ठा  
भयसिंधुतुल्यमधुकैर्नक्तौद्धबीजैःसप्तैः ॥ सर्पिःसिद्धम  
नेनसूक्ष्मवदनामांसाश्रिताःस्त्राविणोगंभीराःसरुजोव्र  
णाःस्रगतिकाःशक्यंतिरोहंतिच ॥**

टी० ॥ ॥ जाई, कडपडवळ, कडूलिंब, कुटकी, दारुहळद, हळद, श्वेत उपळसरी, मंजिष्ठ, काळावाळी, सेंधव, मौरचूत, जेष्टीमध यांचे बरोबर करंजाचा बिया घेऊन घाणीं सिद्ध केलेले तूप त्या लुपानें बारीक, तोंडाचे मांसाश्रित, खोल, स्ववर्णने, पीढायुक्त असे व्रण शक्य होऊन प्ररून चांगले बरे होतात.

**पटोलीनिंबपत्राणांक्वाथःसंक्षारुनेहितः ॥ कल्कःसंरो  
पणेशस्तितिलानामधुकान्वितः ॥**

टी० ॥ ॥ कडपडवळ, कडूलिंबाची पाने यांचा काढा व्रण धुण्या विषयीं प्रशस्त आहे. असे तिळाचें आणि जेष्टी मधीचें चूर्ण व्रण भरण्या विषयीं प्र० आहे.

**अथभगंदरलक्षणोपचारः**

**गुदस्यद्व्यंगुलेदेशेपार्श्वतःपिटिकाभवेत् ॥ भिन्नाभ  
गदरोज्ञेयःसत्त्वपत्रविधस्मृतः ॥**

टी० ॥ ॥ गुदापासून दोन अंगुलां पुढें पुढी होऊन जी कुटते त्याला भगंदर असें ह्यणतात, तो पांच प्रकारचा जाणावा. ॥ लक्षणांतरं ॥

**क्षतोद्भतिःपायगताविवर्धतेत्यपेक्षणात्साकृमिभिर्वि**

दायते ॥ प्रकुर्वते मार्गमनेकधा सुरवेव्रणैस्तदुन्मार्गिभगं  
दरं भवेत् ॥

टी० ॥ ॥ गुदाचे तर्षां उत्पन्न झालेले क्षत वाढने, आणी त्याची उपेक्षा के  
ली असतां रुमी होऊन त्याचे विदारण करतात नंतर ते रुमी आ  
पले सुरवाने व्रण करून अनेक मार्ग करतात. नंतर तीं सर्व छिद्रे  
एक झालीं ह्मणजे भगंदर जाणावे

कुष्ठत्रिचूत्तिलादंतीमाघधीसैधवंमधु ॥ रजनीत्रिफला  
तुत्थंहितस्याद्वणलेपनं ॥

टी० ॥ ॥ कोष्ठकोलिंगन, तेड, नीळ, दांतीमूळ, पिंपळी, सैधव, मध, हळद,  
हिरडा, बेहडा, आवळकाठी, मोरचूत त्यांचा लेप भगंदर व्रणावर प्रशस्त  
आहे.

रसांजनं हरिद्रेद्रेमजिष्ठा निंबपल्लवाः ॥

त्रिचूत्तेजोवतीदंतीकल्कोनाडीव्रणापहः ॥

टी० ॥ ॥ रसांजन, सरुहळद, हळद, मंजिष्ठ, कडुलिंबाचीं पाने, तेड, कांगुणी, दांती  
मूळ यांचे चूर्णांचा लेप नाडीव्रणाचा नाशक आहे.

निशार्कक्षीरसिंध्वग्निपुंरवीलांगलिवत्सकैः ॥ एभिः प्र-  
साधितं तैलं भगंदरविनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ हळद, रुईचा चीक, सैधव, चित्रक, शरपुंरवी, मंजिष्ठ, कुडा याणी सि  
द्ध केलेले तेल भगंदर नाशक आहे.

त्रिफलारससंयुक्तं बिडालास्थिप्रलेपनं ॥ दुष्टव्रणानि  
हंत्याशु भगंदरहरंपरम् ॥

टी० ॥ ॥ हिरडा बेहडा आवळकाठी यांचे काढ्यांत मांजराचे हाड उगाळून ले  
प करावा, तो दुष्टव्रण भगंदर त्यांचा नाशक आहे.

चित्रकार्कत्रिसत्पाठामलधूहममारकौ ॥ स्रधावचालां  
गलिकीहरितालं स्रवर्चिकाम् ॥ ज्योतिष्मतीचसंह  
त्यंतैलंधीरोविपाचयेत् ॥ एतत्तुधिः स्यंदनं नाम तैलं  
दद्याद्भगंदरे ॥ शोधनरोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥

टी० ॥ ॥ चित्रक, रुई, तेड, पाहाडमूळ, बांबची, कपहेर, निंबहुंग, वेरवंड, कळला  
ची, हरताळ सज्जीरवार कांगुणी त्या औषधासहित तेल कटवावे त्याला स्पं  
दन तेल ह्मणतात, हें भगंदरावर योजावे, शोधन रोपण वर्ण नीट करणारे

आहे. इतिस्यंदनतेलं ॥ पूर्वेक्तत्रिफलागुग्गुलुंभक्षयेत् शी० पूर्वे  
क्त त्रिफला गुग्गुलु खावा.

रवदीरत्रिफलाक्वाथोमहिषीघृतसंयुतः ॥ विडंगचू  
र्णसंयुक्तोभगंदरविनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ रैवेर, हिरडा, बेहडा, आवळकाठी यांचा काढा महिषीचें तूप वावडिं  
गानें चूर्ण घालून प्यावा भगंदर विनाशक आहे.

शूनोस्थिमूलतातक्रपेषितारवररक्तयकृ ॥ लेपो  
भगंदरहन्यान्नरास्थानतेलमेवच ॥

टी० ॥ ॥ कुठ्याचें हाड, मूलता हीं ताकांत उगाळून त्यांत गाढवाचें रक्त  
घालून लेप करावा ह्यणजे भगंदराचा नाशक आहे. अथवा मनुष्याचें  
हाडाचें तेल लावावें. इति भगंदर चिकित्सा

अथोपदंशलक्षणोपचारः

हस्ताभिघातान्मरुदंतघाताद्धावनादत्यपसेवनाद्वा  
योनिप्रदोषाच्चभवतिशिश्रुपंचोपदशाविविधप्रकाराः

टी० ॥ हात, नरें, दंत, यांचें घर्षण, शिश्न न धुतलें, अति मैथून, योनिदोष दंतक्या  
कारणानें शिशनाचे उर्धीं पांच उपदंश होतात त्यांचे अनेक भेद आहेत.

सतोदभेदस्फुरणैःसकृष्णैःस्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशां

टी० ॥ ॥ व्यथा, स्फुरण, काळेपणा याणी युक्त जे फोड त्याणी वातोपदंश जा०

कालेनशोथकृमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्रुप्रियतेसतेन

टी० ॥ ॥ कालें करून सूज, कृमी, दाह, पाक याहीं करून जांचे शिश्रुन पोक  
ळ होऊन सडलें तो उपदंशानें मरतो.

पटोलनिंबत्रिफलाकिरातैःक्वाथंपिबेद्द्वारवदिरासनाभ्यां

सगुग्गुलुंवात्रिफलायुतंवासर्वोपदंशापहरःप्रयोगः ॥

टी० ॥ ॥ कडपडवळ, रुडालिंब, हिरडा बेहडा आवळकाठी काडिकिराईत यां  
चा काढा प्यावा किंवा रैवेर, असाणा यांचा काढा त्रिफला सहीत किंवा गु  
ग्गुळ सहीत प्यावा ह्यणजे सर्व प्रकारचे उपदंश नाशितो.

वटप्ररोहार्जनजंबुपथ्यालोध्रंहरिद्रासहितःप्रलेपः ॥

सर्वोपदंशेष्ववरोहणार्थंचूर्णंचितज्जंविमलाजंलेन ॥

टी० ॥ ॥ वडाचे अंकूर, अर्जून, जांभूळ, हिरडा, लोध्र, हळद, यांचें चूर्ण नि

वडुंगाचे चिकान घालून लेप करावा तेणें करून उपदंशाचा जरखमा भरून येतात. दहेकराहिनिफलांतामषीमधुसंघतां ॥

हृत्पोपदंशैलेपोयंसद्योरोपयतिव्रणम्

टी० ॥ ॥ हिरडा, बेहडा आंवळकावी हीं कढईत जाळून त्याचे मशीचा मधां त लेप करावा, तो तात्काळ उपदंशाचा व्रण भरून आणतो.

सर्जिकातुत्थकासीसशैलेयंसरसांजनं ॥ मनःशिलास  
मैश्वूर्णव्रणवीसर्पनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ मज्जीरवार मोरचूत हिराकस शिलाजीत रसांजन मनशीळ यांचें चूर्ण व्रणवीसर्प नाशक आहे.

अश्वत्थोदुंबरप्लक्षवटवेतसजःशृतः ॥ व्रणशोथोप  
दंशानानाशकःक्षालनेस्मृतः ॥

टी० ॥ ॥ पिंपळ उंबर पिंपरी वड वेत यांचे काढ्यानें व्रण धुवावा तेणें करून व्रण नाश होतो. आणि शोथ उपदंश यांचाही नाशक आहे.

शकटसूतंचभल्लातंपिप्लीमूलपिप्ली ॥ आकल्लुकंजा  
तिपत्रीरवुरकंदेवपुष्पकम् ॥ मर्दयेत्समभागेनपुराणगु  
डमिश्रितम् ॥ उपदंशेषुसर्वेषुप्रमाणंरक्तिकावटी ॥

टी० ॥ ॥ शकटपारा, विंब्या, पिंपळी, पिंपळमूळ, अकल्लकारा, जायपत्री, वंगण स्म, लवंग हीं समभाग घेऊन जुन्या गुळांत खळून गुंजा प्रमाण रवाचें तेणें करून सर्व उपदंश नष्ट होतात. इत्फपदंशचिकित्सा.

अथकुष्ठचिकित्सा ॥

कपालमौदुंबरमंडलारव्यजिह्वारव्यकुष्ठान्यथपुडरी  
कं सिध्माभिधंकाकणामधेयंचमारव्यमन्यत्कटिभं  
तथैव ॥ वैपादिकंचैवकिलाससंज्ञंदद्रुस्तथाचर्मदलंच  
कंडः पामाचविस्फोटशतारुषीचविचर्चिकाचेतिदशा  
ष्टकुष्ठान् ॥

टी० ॥ ॥ कपाल १ औदुंबर २ मंडल ३ जिह्वारव्य ४ पुडरीक ५ सिध्म ६ काक  
ण ७ चर्म ८ कटिभ ९ वैपादिक १० किलास ११ दद्रु १२ चर्मदल १३ कंड १४ पा  
मा १५ विस्फोट १६ शतारुष १७ विचर्चिका १८ या प्रमाणें अठरा कुष्ठ रोग जाणा.

प्रभूतैर्वाजलौकाभिःशृंगास्तांबुशिराव्यधैः ॥ स्निग्ध

**स्यमोक्षयेद्रक्तदुष्टकुष्ठेषुनःपुनः॥**

टी० ॥ ॥ पुष्कळ जळवा लाऊन किंवा भोपळा, शिंग, शिरावेध याहीं करून सशक्ताचें रक्त दुष्ट असेल तें कुष्ठ रोगाचे बायीं वारंवार काढावें.

**वमनंचयथादोषं कर्तव्यंचविरचने॥**

टी० ॥ ॥ जो दोष असेल त्या प्रमाणें वमन किंवा रेचन कुष्ठ रोगपास घावें.

**गुडचीत्रिफलादावीक्वाथोमुषोश्चवारिभिः॥ त्वग्दोषत्र  
णशोघ्नघ्नः पीतोमासंचगुग्गुलुः॥**

टी० ॥ ॥ गुळबेल, त्रिफळा, दारुहळद, यांचा काढा, किंवा ऊन पाण्या बरोबर गुग्गुळ एक महिनाभर कुष्ठ रोगावर प्यावा. हा त्वग्दोष व्रणशोथ यांचा ही नाशक आहे. ॥ रवद्विरत्रिफलानिंबपटोलासृतवासकैः

**॥ अष्टकायंजयेकुष्ठानूकंडूविस्फोटकादिकानू**

टी० ॥ ॥ रैर, त्रिफळा, कडलिंब, कडपडवळ, गुळबेल, अडूळसा, त्या आठ औषधांचा काढा कंडू विस्फोटकादिके कुष्ठ रोग जिंकील.

**बीजानिवा मूलकसर्षपाणांलाक्षारजन्येषु पुनाटबी  
जं श्रीवेषकव्योषविहंगतुल्यं पिप्पलाजमूत्रेण विलेप  
नं स्यात् ॥ दद्रूणिसिध्मान्कटिभानिपाभाकपालकु  
ष्ठविषमंचहन्यात्**

टी० ॥ ॥ मुळ्याचें बी, शिरास, लारव, दारुहळद, हळद, टांकळ्याचें बी रक्त सूचा डोक, संत, भिरे, पिंपळी, वावडिंग हीं समभाग घेऊन बोकडाचे मुतात वाटून लेप करावा, तो दद्रु, सिध्म, कटिभ, पाभाक, कपाल हीं कुष्ठें नाशील. ॥ आरग्वधदलैः पिष्टैर्लेपः कांजिकयुकुलतः

**॥ करित्वकूदद्रुकुष्ठानिहंतिपाभांविचार्चिकामू**

टी० ॥ ॥ बाहाव्याचीं पानें, वाटून कांजीत मिश्र करून लेप करावा, तो महा कुष्ठ दद्रु पाभा विचार्चिका यांचा नाश करितो.

**वेष्टुव्योषवराब्दाभिविषोग्रागुडतुल्यकः॥ लेपात्कुष्ठा  
दिकान्मतित्रिवारंसकपालिकानू**

टी० ॥ ॥ वावडिंग, संत, भिरे, पिंपळी, हिरडा, बेहेडा, आंबळकाठी, नागरमोथे, चित्रक, बचनाग, वेरवंड, गुळ समभाग घेऊन यांचा तीन वेळा लेप केला असतां कपालिकासहीत कुष्ठादीक रोगांचा नाशक आहे.

बलिवेह्नाभिभल्लातदतिशम्याकनिंबजैः ॥ कांजिकेपे  
थितैर्लेपः श्वेतकुष्ठविनाशकृत् ॥

टी० ॥ ॥ गंधक, वावडिंग, चित्रक, बिभ्र्मा, दांतीमूळ, बाहावा, लिंबोच्या  
हीं कांजीत वाडून लेप करावा, तो श्वेत कुष्ठान्चा नाशक आहे.

गंधकः सयवक्षारः सिध्मत्तौयलेपतः ॥ अहित्क  
पयसापिस्त्रालेपस्त्वकृकिलकापहः ॥

टी० ॥ ॥ गंधक, जवरवार, पाण्यांत उगाळून लेप करावा सिध्म नाशक  
आहे. सर्पाची कांत पाण्यांत खळून लेप करावा, चामरिचळाचा नाशक आहे.

तालकाद्विग्रहपांगंधंबाकूच्यागोजलार्दितं ॥ सिध्मंप्र  
लेपनादाशहंतिमासप्रयोगतः

टी० ॥ ॥ हरताल, गंधक, बांबूचा ३ भाग गोमूत्रांत वाडून एक महिना लेप  
केला असता सिध्मान्चा नाश होतो.

शकुकुस्यकरवीरस्यरसोवेल्लंचचित्रकम् ॥ एभिः स्फ  
पाचितं तैलमभ्यंगात्कुष्ठजातिनुत् ॥

टी० ॥ ॥ पांढरे कण्हेरीचा रस, वावडिंग, चित्रक हें तैलांत वाकून तें तेल  
कढवावें, आणि त्या तैलानें अभ्यंग करावा, कुष्ठजाति नाशक आहे.

वरावेल्लुकणाचूर्णलीटंसन्नाक्षिकैः सदा ॥ हंतिकु  
ष्ठान्कृमीन्मेहान्नाडीघ्नणभगंदरान् ॥

टी० ॥ ॥ त्रिफळा, वावडिंग, पिंपळी यांचें चूर्ण मधाबरोबर चार्लें अस  
ता कुष्ठ, कृमी, मेह हाडीघ्नण भगंदर यांचा नाश करितें.

रसौगंधकयोः पिष्टकटुतैलेनभृंगजैः ॥ द्रवैः संमर्द्यत  
क्षेपात्सर्वकुष्ठंविनश्यति ॥

टी० ॥ ॥ पारा गंधक यांची कज्जली शिरसाचें तैलांत खळून, नंतर मा  
क्याचे रसांत खळून लेप करावा सर्व कुष्ठान्चा नाश होईल.

रसोषणं सौधवं च विडिंगं चामृतारसः ॥ कांजिकेन वि  
मर्द्याथलेपः सिध्मविनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ पारा भिरें, सेंधव, वावडिंग गुळवेलीचा रस हीं सर्व कांजीत ख  
ळून लेप करावा सिध्म विनाशक आहे

रसगंधकहेमंचसाश्वकंकटुतैलतः ॥ मर्दितं मर्दना

त्तस्यकुष्ठजातंविनश्यति ॥

टी० ॥ ॥ पादा, गंधक, नागकेशर, अश्वक हीं शिरसाचे तेलांत खळून - अंगाला चोळावे सर्व कुष्ठाचा नाश होतो.

श्वेतशिवत्रादिकुष्ठानित्द्यसाध्यानिप्रयत्नतः ॥ तस्मा  
त्तेषामुपायश्चनान्त्रैवलिरिवतोमया ॥

टी० ॥ ॥ पांढरें श्वित्र, कुष्ठ इत्यादीक जीं कुष्ठें तीं असाध्य झणून विशेषें करून प्रयत्नानें त्यांवर उपाय लिहिला नाहीं.

तालकःशाणमात्रःस्याच्चतुःशाणाचबाकुन्धी ॥ गोमूत्र  
युक्तं तच्चूर्णलेपनाश्वित्रनाशनं ॥

टी० ॥ ॥ चारमासे हरताळ, सोळामासे बांबची गोमूत्रांत वाटून लेप करावा, श्वित्र नाशक आहे.

गुंजाफलाभिचूर्णस्यलेपनंश्वेतकुष्ठनुत् ॥ शिलापामार्ग  
भस्मापिलेपाच्छत्रविनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ गुंजा चित्रक यांचा लेप, आणि मनशीळ आघाड्याची राख यांचा लेप श्वित्र नाशक आहे. मंजिष्ठा कुटज इत्यादि वातरक्त प्रकारणांत मंजिष्ठादि काढा सांगितला आहे तो कुष्ठांवर घावा.

अन्नपानंहितं कुष्ठेनत्वम्लवणोषणम् ॥ दधिदुग्धगु  
डाश्चापितिलमाषान्स्वजेन्नरः ॥

टी० ॥ ॥ आंबट, रचारट, तिरवट खेरीज करून अन्नपान कुष्ठरोगावर हिनकारक आहे, आणि दही, दूध, गूळ, तीळ, उडीद हे वर्ज करावे.

ललाटेहस्तपादेषुशिराश्चास्यविभोक्षयेत्

टी० ॥ ॥ कपाळ, हात, पाय यादिकाणी शिरा वेध करून रक्त काढावे.

प्रच्छन्नमम्लकेकुष्ठेशृंगाद्यैश्चयथायथम्

टी० ॥ ॥ जें रक्त आच्छादित असेल तें अम्लक कुष्ठाचे ठायीं शृंगादिकें करून यथा योग्य काढावे.

मनःशिलालंमरिचानितैलमार्कपपःकुष्ठहरःप्रदेहः

करंजबीजैडगजंसकुष्ठंगोमूत्रापिष्टं च वरप्रदेहः ॥

टी० ॥ ॥ मनशीळ, हरताळ, मिरें तेल रुईचा चिक यांचा लेप कुष्ठ हारक आहे. आणि करंजानें बीं, टाकळ्यानें बीं, कोष्ठ कोळिजन गोमूत्रांत खटून घे



प करावा, कुष्ठावर प्रशस्त आहे.

**हयवेद्याग्निभस्त्रातदंतिशम्याकनिंबजैः ॥ कांजिकैः  
पैषितैलेपः श्वेतकुष्ठविनाशकृत् ॥**

टी० ॥ ॥ आस्कंद, वावडिंग, चित्रक, बिब्या, दांतीसूळ, बाहावा, लिंबो-  
ब्याही कांजीत वाटून लेप करावा श्वेत कुष्ठान्ना नाशक आहे.

**गुंजाकुष्ठवचानिंबीर्वापिष्टैः पलेपनात् ॥ श्वेतापराजि  
तामूलहंति श्वित्रमसंशयम् ॥**

टी० ॥ ॥ गुंज कोष्ठकोलिंजन वखंड कडुलिंब हीं पाण्यांत वाटून लेप क  
रावा अथवा श्वेत गोकर्णी श्वेत निरुंडी यांचे मुळाचा लेप श्वित्र नाशक  
आहे.

**मंडलानिचघृष्ठाथचित्रकेन प्रलेपयेत्  
ततो वातारिबीजैश्च लेपो मंडलकुष्ठनुत्**

टी० ॥ ॥ मंडल कुष्ठावर घर्षण करून चित्रकान्ना लेप करावा, नंतर निर्ग  
डीचे बीजाचा लेप करावा, ह्याणजे मंडल कुष्ठान्ना नाश करितो.

**शुद्धतालंमृतसूतं तुल्पं ताभ्यां चतुर्गुणम् ॥ भर्जित्वा वि  
जयायोज्या सर्वतुल्यं गुंडक्षिपेत् ॥ श्वेतकुष्ठं हरनिष्कं  
रसोयं विजयेश्वरः ॥ दावीरवदिरनिंबानां क्वाथं तमत्तु  
पाययेत् ॥**

टी० ॥ ॥ शुद्ध हरताळ पाण्याचें भस्म हीं समभाग त्या दोहोंचे चतुर्गुण भा  
जलेली भांग आणि सर्वांचे बरोबर गूळ घालून एकत्र रवळून चार भा  
से प्रमाणें खावा, श्वेत कुष्ठ नाशक आहे, त्याला विजयेश्वरं  
रस ह्याणतात. त्यावर दारुहळद, रवेर कडुलिंब यांचा काढा पाजावा.

**शुद्धसूतं मृतं चाभ्रं मृतं ताम्रं समं समं ॥ मर्दयेद्वाकुची  
तैलेयामैकं कृतगोलकम् ॥ द्विगुणं पाचयेद्गंधे सते  
लेलोहपात्रके ॥ गंधतैले विजीर्णितु तद्गोलांशं मृतायु  
सं ॥ पंचांगनिंबसंयुक्तं मधुना गोलकीकृतम् ॥ निष्कं  
कंकीरभं हंति वज्रपाणि महारसः ॥**

टी० ॥ ॥ शुद्ध पारा, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म हीं समभाग बांबचीचे तैलांत  
प्रहरभर रवळून गोळा करून लोरवंडाचे पात्रांत दुप्पट गंधक आणि  
तेल घालून पक्क करावें, तें तेल गंधक जळून गेल्यावर शेष गोळा उरेल

त्या बरोबर लोह शस्य घेऊन दोन्ही कडु लिंबाचें पंचाग आणि मध यां बरोबर खल्लन गोळा करून चार मासे प्रमाणें स्वावा कीट या कुष्ठाना नाश करील. याला बद्धपाणि महारस म्हणतात.

**भृंगराजहरीतक्योमूक्षमंतःपुटेदेहेत् ॥ आरना  
लेजतलेपाच्छीतकुष्ठाविनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ माका, हिरडा, पोंखरमूळ त्यांना पुटपाक करून कांजीत खल्लन लेप करावा श्वेत कुष्ठाचें नाशक आहे. इति कुष्ठ चिकित्सा

**अथशीतपित्तलक्षणोपचारः**

**वरटीदंशसंस्थानःशोफःसंजायतेबहिः ॥ सकंडु  
तोदबहुलश्छदिज्वरविदाहवान् ॥ उदरमितिंतंवि  
द्याच्छीतवानभयापरं ॥**

टी० ॥ ॥ गाधील माशी चावल्यानिं जी गांध येते त्या प्रमाणे जो अंगावर शोफ उत्पन्न होतो, आणि जो कंड, व्यथा, ओकारी, ज्वर, दाह याणि युक्त असतो, त्याला उदर ह्म० जोणी शीतवात असें म्हणतात.

**सिद्धार्थरजनीकुष्ठेप्रपुन्नाटिलैःसह ॥ कटुतैलेन  
संमिश्रमेतदुद्धतंनहितम् ॥**

टी० ॥ ॥ पांढरे, शिरस, हळद, कोष्ठकोडिंजन, रांकळा तीळ यांचें चूर्ण शिरसाचे तेलानें मिळवून अंगाच्या जोळाविं उदरद्वार प्रशस्त आहे.

**कुष्ठंहरिद्रेःसुरसंपदोलीनिंबाश्वगंधेःसुरदारुशिफु  
॥ सस्रषपंतुवरुधान्यकैलकंडुवावचूर्णानिसमानि  
कुयात् ॥ तैस्तक्रपिष्टैःप्रथमंशरीरंतेलाक्तमुद्धर्तयि  
तुयतेत ॥ तथास्यकंडूपिटिकाकोवकुष्ठांनिशोफ  
श्रयशमंभवजंति ॥**

टी० ॥ ॥ कोष्ठ कोडिंजन, हळद, दारुहळद, तुळस, कडुपडवळ, कडुलिंबू आस्कंद, देवदार, रोगवा, शिरीस, चिरफळ, धणें, दालेचिनी यांचीं सम भाग चूर्णें करून लाकानें गारुड पूर्वी शिरसाचें तेल अंगास लाऊन नंतर हीं जोळावीं तेलें करून कंडु पिटिका कोव कुष्ठें शोफ हीं शांत होता.

**निंबस्यपत्राणिसदाघृतेनधात्रीविमिश्राण्ययथाप्रयुजात्  
विरक्तोदकोवद्भूतशीतपित्तकंड्वस्यपित्तसकलानिहन्त्याद्**

टी० ॥ ॥ कडु खिंबाची पानें वाटून तुपाबरोबर अथवा आवळ काठीबरोबर खावीं, तेंपणें करून विस्फोट, उदरकोठ, क्षतशीतपित्त, कंडू, रक्तपित्त हीं सर्व नाश पावतात.

यष्टीमधुकपुष्यंचसरास्तंचंदनद्वयं ॥ निर्गुंडीसक  
णाघाथंशीतपित्तहरंपिबेत् ॥

टी० ॥ ॥ जेष्टीमधीचें फुल, रास्ता, चंदन रक्तचंदन, निर्गुंडी पिंपळी यांचा काढा शीत पित्त हारक आहे.

यत्रानेकानिलगदाः शीतवातादयस्सृतः ॥ हिमयंती  
हगात्राणिरोमांचस्फुरितानिच ॥ शिरोक्षिवेदनाल  
स्यंशीतवातस्यलक्षणम् ॥

टी० ॥ ॥ जाचेठायीं अनेक डाक, रोग, शैत्य वात इत्यादिक शरीरास गा रवा आणतात, रोमांच उभे रहातात, नेत्र यांचे ठायीं वेदना, आलस्य, हे शीतवाताचें लक्षण जाणावें.

रसेनगंधं द्विगुणं प्रगृह्य पुनर्नवावन्हिरसैर्विमर्द्य ॥  
पक्वाकृपत्रोत्थरसेनतस्माद्विपाचयेदष्टगुणेनपश्चा  
त् ॥ रसार्धभागानविषंचदद्याद्विपाचयेद्विह्निजलेः  
क्षणंतत् ॥ शीतारिसंज्ञो हिरसोयमस्यबृहत्तदर्थं  
यदिवाद्रकेन ॥ मरीचचूणेन घृतपुतेनसर्वतमा  
संसघृतंसपथ्यम् ॥

टी० ॥ ॥ पारागंधक २ घेऊन घेंढोळी चित्रक यांचे रसांत रवतून नंतर पिकलेल्या रुईचे पानाचा रस त्याचे आठ पट घेऊन त्यांत पक्क करून पाण्याचे निमें बचनाग घालून पुन्हः चित्रकाचे रसांत क्षणभर शिजवावें, ह्मणजे हा शीतारी रस होतो. हा बाल किंवा अर्धबाल आल्याचे रसांत, अथवा तूप मिरपुडींत एक मास पर्यंत रहावा. नूप रवा वें, पथ्य करावें, ह्मणजे शीत वाताचा नाश करील. इति शी० वाता०

अथस्पर्शवातलक्षणोप०

अंगेषु तोदनं प्रायोदेहस्पर्शनविंदति ॥ मंडलानिच  
दृश्यंतेस्पर्शवातस्यलक्षणम् ॥

टी० ॥ ॥ अंगाला टोंचल्या प्रमाणें व्यथा, स्पर्श न कळणें, अंगावर मंड

लें दिसावीं हें स्पर्श वाताचें लक्षण जाणावें.

तालंरसेनाष्टगुणंजयांचविमर्द्ययत्नाद्गुटिकागुडेन  
निबन्धतांसेवय मांसयुग्मदिनोदयेस्पर्शविकारतुल्ये

टी० ॥ ॥ पारा १ हरताळ ८ भांग ८ भाग घेऊन गळ्यांत गोळी करून सू  
योदयीं दोन मास पर्यंत खावीं, स्पर्श वाताचा विकार दूर होईल. इ० ताले.

अष्टभागोरसः शकृद्दोषिषतिंदोर्दशैवतु ॥ गंधकस्य  
दशद्वौत्रिकुटत्रिफलयोस्त्रयः ॥ बन्धिचित्रकमुस्ता-  
नावचश्वगंधयोरपि ॥ रेणुकाविषकुष्ठानापिच्यली  
मूलनागयोः ॥ एकैकस्तभवेद्भाग इत्याग्रात्याः क्रमे  
णच ॥ गुडश्चतुर्विंशतिस्याद्द्वैटिकाबदराकृतिः ॥ क्र  
मेणवातुसैवेतस्पर्शवातापनुत्तये ॥

टी० ॥ ॥ शकृद् पारा ८ कुचला १० गंधक १२ सुंठ १ मिरे १ पिंपळी १ त्रिफळा ३  
बिब्बा चित्रक, नागरमोथे, बेरवंड, आस्फंद, रेणुका बीज, बचनाग, कोष्ठ  
कोलिंजन, पिंपळमूळ, नागकेशर, यांचा एकेक भाग, गूळ २४ भाग स  
र्व एकत्र खवून, बौरा प्रमाणें गोळ्या करून क्रमानें एक दोन तीन  
अशा खाव्या, स्पर्श वाताचा नाश होईल. इ० स० वा० वि०

अथास्त्रपित्तलक्षणोपचारः

अविपाककृमिकेदतिकास्त्रोद्धारगौरवैः ॥ त्दत्कंठदा  
हारुचिभिश्चास्त्रपित्तवदेद्विषक ॥

टी० ॥ ॥ अपाचन, ग्लानी, तोंडास पाणी कटणें, तिरवट, आंबट, टेंकरा,  
जडपणा, घशांत उरांत जळजळ अरुची त्या लक्षणें करून आस्त्र  
पित्त जाणावें.

भक्तेविदग्धेप्यथवाप्यभक्तेकरोतितिकांस्त्रवमिकदाचित्  
उद्धारमेवाविधमेतिकंठत्कुक्षिदाहाशिरसौरुजश्च ॥

टी० ॥ ॥ जेवताक्षणी, किंवा अर्धे जेवण जिरल्यावर, किंवा जेवणा पूर्वीं  
कडु आंबट अशी औकारी, कदाचित् कडु, आंबट टेंकरा, असेंच घशा  
शी यावें, हृदय कुक्षी यांचा दहा, डोकें दुखणें हे उपद्रव जाणावे.

अस्त्रपित्ततुवमनंपटोलारिष्टवारिणा ॥ विरेचनं  
त्रिवृच्चूर्णमधुधात्रीफलद्रवैः ॥

टी० ॥ ॥ अस्त्रादिनाचे बायीं कडू पडवळ, कडूलिंब, यांचे काढ्या बरोबर ओकारीचे औषध घावे, आणि तेडाचे चूर्ण मध आंबळ काढ्या काढा हेच रेचन घावे.

त्रिकटुत्रिफलासुस्तंबीजंचैवविडंगजम् ॥ एलाप  
त्रचसर्षपीणिसमभागानिकारयेत् ॥ यावत्येतानिस  
र्षाणिलवंगंतत्समंभवेत् ॥ सर्वचूर्णाद्द्विगुणितं त्रि  
वृच्चूर्णं तु कारयेत् ॥ यावत्येतानिसर्षाणि तावतीश  
करा भवेत् ॥ सर्वमेकीकृतं पात्रेस्त्रिगुण्ये चैव निधाप  
येत् ॥ भोजनादौ ततोपक्षेन्माषाष्टकमिदं शूभ्रम्  
शीततोयानुपानचनारिकैरोदकंतथा ततोयथेष्ट  
साहारं कुयोत्क्षीरोदनंच वै अम्लपित्तहरत्याशुशू  
लदुनीमनाशनम् ॥ प्रमेहविंशतिंचैव मूत्राघातां  
स्तथारमरीम् ॥ अविपत्यकरचूर्णमगस्त्यमुनिभाषितं ॥

टी० ॥ ॥ कूट, मिर, पिपळी, त्रिफळा, नागरमोथ, वावडिंग, बेलरोडे, तमालप  
त्र, हीं सर्व समभाग घेऊन सर्वांचे बरोबर लवंगा घेऊन, जें चूर्ण हो  
ईल त्याचे दुप्पट तेडाचे चूर्ण घेऊन, सगळे चूर्ण बरोबर सारवर  
घेऊन, सर्व एकत्र करून राबलेल्या मडक्यांत वेऊन भोजनाचे पूर्वी  
आठमासे प्रमाण खावे—वर्ती थंड पाणी प्यावे, किंवा नारळाचे पाणी  
प्यावे, आहार यथेष्ट करावा दूध भात जेवावा, ह्यणजे अम्लपित्तशू  
ल, सुखव्याध, प्रमेह, मूत्रघात, मूत्राश्मरी, यांचा नाश करते; याला अ  
विपत्यकर चूर्ण ह्यणतात हे अगस्त्य मुनीने सांगितले आहे. इ०अ०प०क

पादानिंबपटोलत्रिफलासनयासयोजितोजयति ॥

अधिककफमम्लपित्तंसहितोगुगुलुनाक्रमशः ॥

टी० ॥ ॥ पाहाडमूळ, कडूलिंब, कडूपडवळ, त्रिफळा, असाणा, धमासा  
यांचा काढा गुग्गुळ घालून घावा, तो अति कफ अम्लपित्त यांचे जिंकिते

सहिंस्त्रामृतभांडाकीर्णाथं कृत्वा समाक्षिकम् ॥ अम्ल

पित्तहरे दुष्टश्वासं कासज्वरं वमीम् ॥

टी० ॥ ॥ जयमांसी, फळबेल, थोर रिंगणी यांचा काढा, मधाराहात प्यावा,  
अम्लपित्त श्वास कास, ज्वर, ओकारी यांचे हरण करील.

पिप्पलीमधुसंयुक्ता अम्लपित्तविनाशिनी ॥ जंबीरस्व  
रसः पीतः सायहृत्पम्लपित्तकम् ॥

टी० ॥ ॥ मधु, पिपळी अम्ल पित्ताची नाशक आहे, लघु ईडलंबाचा र  
र प्याले असता सायंकाळीं अम्ल पित्ताचा नाश करिते.

अम्लपित्तेप्रयोक्तव्यः कफपित्तहरोविधिः ॥ गुडकू  
ष्मांडकं चैव तथा रवंडामलक्यपि ॥

टी० ॥ ॥ अम्लपित्तावर कफ पित्त नाशक उपचार कशवा गूळ आणि  
कोंहळा, किंवा रवडी साखर, आवळ काठी.

ज्वलंतमिवत्तात्मानं मन्यते यो म्लपित्तवान् ॥ तस्यैव  
शोधनं पथ्यं न शांतिः शोधनं विना ॥

टी० ॥ ॥ जो अम्लपित्ती अम्लपित्ताने आपल्याला जळल्या प्रमाणे मा  
नतो त्याला शोधन हितकारक आहे, रचका वांचून शांती नाही.

गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तल्याभिर्मौदुकः कृतः ॥ पित्त  
श्लेष्मापहः प्रोक्तो मंदाग्निचापि दीपयेत् ॥

टी० ॥ ॥ गूळ, पिपळी, हिरडा हीं समभाग घेऊन यांचा लाडू करून रवा  
वा, पित्त कफ यांचा नाशक मंदाग्नी दीपन करणारा आहे.

यवगोधूमविकृतिस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता ॥ यथास्व  
लाजसक्तृन्वासितामधुयुतान् पिबेत् ॥

टी० ॥ ॥ सातूंचा किंवा गव्हांचा विकार लाला तीक्ष्ण स्मरणजे तिरवट बगे  
रे न घातलेला असा किंवा लाट्यांचे पीठ मधु लुपासहित जे जाला माने  
ल ते त्याणे रवावे.

निस्तृषयवृषधात्रीकाथं त्रिसृगंधमधुयुतं पीत्वा  
अपहरति चा म्लपित्तं यदि म्लेच्छे सुद्रुषेण ॥

टी० ॥ ॥ कांडलेले सातू, अडूळसा, आवळा, दालचिनी, तमालपत्र, वेलदो  
डे यांचा काढा मधु युक्त प्यावा म्हणजे अम्ल पित्ताचा नाश करील जर  
सुगाचे मंडाशीं जेवले तर.

यवकृष्णापटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ नाशये  
दम्लपित्तं च त्थरुचिंचयमितथा ॥

टी० ॥ ॥ सातू, पिपळी, कडू पडवळ यांचा काढा मधु युक्त प्यावा अम्लपित्त

अरुची, ओकारा यांचा नाश करील.

**भूनिंबनिंबत्रिफलापटोलीवासामृतापपटमार्कवाणाम्  
काथोहरैत्क्षीद्रफतोम्लपित्तंचित्तयथावारवधूकटाक्षः**

टी० ॥ ॥ काडे किरार्दित, कडूलिंब, त्रिफळा, कडुपडवळ, अडूळसा, गुळबेल, पित्तपापडा, माका यांचा काढा मध युक्त अम्ल पित्ताचे हरण करील. जसें वेश्पा स्त्रीचा कटाक्ष चित्त हरण करितो.

**कूष्मांडस्यरसोयात्यःपलानांशतमात्रकम् रसतु  
ल्यंगवांक्षीरधात्रीचूर्णयलाष्टकम् ॥ लघ्वग्निनाप  
चेत्तावद्यावद्भ्रंविपिडितम् ॥ धात्रीतुल्यासितायो  
ज्यापलार्थलेहयेदत्तु ॥ खंडकूष्मांडकरव्यातमम्लपित्तं  
नियच्छति ॥**

टी० ॥ ॥ कौहळ्याचा रस ४०० तोळे गाईचे दूध ४०० तोळे आंबळकाठी चूर्ण ३२ तोळे एकत्र करून मंदाग्नीनें गोळा होई तो पर्यंत शिजवावे, त्यांत ३२ तोळे सारवर घालून दोन तोळे प्रमाणें खावे, अम्ल पित्ताचे नाशक आहे. त्याला खंड कूष्मांड म्हणतात. इति खंडकूष्मांडकम् इ० अ० पि० चि०

**अथविसर्पविस्फोटलक्षणीपचारः**

**रक्तंलसीकाल्पुडःमांसदूष्यंतेत्रयमलाः ॥ विस  
र्पाणांसमुत्पत्तोसर्वत्रपरिसर्पणात् ॥**

टी० ॥ ॥ ज्यांत वातादिकांनीं रक्त, लस, लवचा, मांस हीं दूषित होतात, त्याला विसर्प म्हणतात; तो सर्वत्र पसरतो म्हणून त्याला विसर्प असें नाव आहे.

**ज्वरोतिसारोवमथस्तृणमांसदरणंकूमः ॥ आरोच  
काविपाकोचविसर्पाणासुपद्रवाः ॥**

टी० ॥ ॥ ज्वर, अतिसार, ओकारा, तृषा, मांस, भेद, ग्लानी, अरुची, अपाचन हे विसर्पाचे उपद्रव जाणावे.

**त्वचमाश्रित्यतेरक्तंमांसादीनिप्रदूष्यन् ॥ घोरान्क्तु  
वंतिविस्फोटात्सर्वान्ज्वरपुरःसरान् ॥**

टी० ॥ ॥ वातादि दोष मांसादीक दूषित करून, त्वचेचा आश्रय करून घोर विस्फोट म्हणजे फोंड उत्पन्न करतात त्याचे पूर्वी ज्वर असतो.

**अग्निदग्धनिभास्फोटाःसरुजारक्तपित्ततः ॥ क्वचित्स**

**वृत्रवादेहेविस्फोटाइतिसंस्मृताः॥**

टी० ॥ ॥ अग्नीनिं भाजून फोड येतो त्या प्रमाणें रक्त पिता पासून क्वचित् विक्रा  
पिं, किंवा सर्व देहाने ठाई जे फोड येतात त्यांना विस्फोट असें म्हणतात.

**भूनिंबवासाकटकापटोलंफलत्रिकंचंदननिंबसिद्धः॥**

**विसर्पदाहज्वरशोफकंडविस्फोटतृष्णावमित्तुत्कषायः॥**

टी० ॥ ॥ किरार्दित, अडळसा, कुटकी, कडू पडवळ, त्रिफळा, चंदन, कडूलिंब यांचा  
काढा विसर्प, दाह, ज्वर, शोफ, कंडू, विस्फोट, तृष्णा, वमी यांचा नाशक आहे.

**कनकभ्रजगवल्लीमालतीपत्रसूर्वारसगदकुनदीभिर्म  
दितसैलयोगात्॥ अपहरतिरसेंद्रःकुष्ठकडूविसर्प  
स्फुटितचरणरंध्रशामलत्वंचायाः॥**

टी० ॥ ॥ धोत्रा, नागवेल, जाई, मोरवेल, कपिला, कोष्ठकोलिंगजन, मनशीळ इत  
क्यांचे बरोबर तेल युक्त पारा खलून लावला असतां कुष्ठ, कंडू, विसर्प, कु  
टलेले पाय, त्वचेचा काळे पणा यांचा नाश करितो.

**एरंडतुंबीकटुनिंबचक्रमर्देत्थबीजानिचसोमराजी  
अंकोलुबीजानिसमानिकृत्वापातालयंत्रेणसूतेलम  
षाम्॥ प्रगृह्यतेनाथविमदयेतविसर्पकादीन्विहतिप्रयाति**

टी० ॥ ॥ एरंड, कटु भोंपळा, कडू लिंब, टांकळा यांचें बीं बावचा, अंकोलुचें  
बीं हीं सारखीं घेऊन पाताल यंत्रांत तेल काढून चोळावें ह्म० विसर्पदीक जा०

**पटोलामृतभूनिंबवासारिष्टकपर्पटैः॥ खदिराष्टयुतैः  
क्वाथोविस्फोटज्वरशांतये॥**

टी० ॥ ॥ कडू पडवळ, गळवेल, काडेकिरार्दित, अडळसा, कडूलिंब, पित्तपाप  
डा खदिराष्टक यांचा काढा विस्फोट ज्वर नाशार्थ प्यावा.

**दूर्वाचौदुंबरजंबुशालसमच्छुदाश्वत्थकषायकल्कैः॥**

**सिद्धं हि सर्वज्वरदाहपाकविस्फोटशोफान्निहंति सर्पिः**

टी० ॥ ॥ दूर्वा, वैखंड, उंबर, जोबूळ, अर्जून, सादडा, सांखिणा, पिंपळ यांचा  
काढा आटवून त्याणें सिद्ध केलेलें तूप सर्व ज्वर, दाह, पाक, विस्फोट, शो  
फ यांचा नाश करितें. इति विस्फोट चिकित्सा.

**अथमसूरिकालक्षणापचारः**

**स्फोटाः कृष्णारूपरूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः॥ मसूरा**



कृतिसंस्थानाः पिटिकास्थर्मसूरिकाः ॥

टी० ॥ ॥ काळें, तांबडे, रूक्ष, तीव्र, वेदनेने युक्त मसूरिका सारखे जे फोड त्यां सा मसूरिका असें ह्मणतात.

तासांपूर्वज्वरः कंडुगात्रभंगोरुचिभ्रमः ॥ त्वचिशोफ  
श्रवैवर्ण्यनेत्ररोगश्चजायते ॥

टी० ॥ ॥ मसूरिका उत्पन्न होण्या पूर्वी ज्वर, कंडु, आंग मोडून येणें, अरुचि, भ्रम, त्वचेला सूज, वैवर्ण्य, नेत्र पीडा इतकीं होतात.

निशाहयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोधमद्रश्रियनागके  
सरेः ॥ पटीलमूलारुणतंदुलीयकैः पिबेद्दुरिद्रामलक  
त्कसंयुतम् ॥ मसूरिविस्फोटविसर्पशांतयेतथासरां  
मांतवमिज्वरापहः ॥

टी० ॥ ॥ दारु हळद, हळद, वाळा, शिरीश, नागरमोथे, लोध्र, चंदन, नागकेशर, कडुपडवळ, पोरवार मूळ, तांबडा तांदूळजा यांचा काढा हळद आणि आंबळ काठी सहित घ्यावा; नेणें करून मसूरिका, विस्फोट, विसर्प, रोमांति वमि, ज्वर यांचा नाश होतो.

पंचवल्कलचूर्णेनक्षुदनीमवचूर्णयेत् ॥ भस्मनाकेचि  
दिच्छंतितिलचूर्णेस्तथापरे ॥

टी० ॥ ॥ पंच वल्कलाचे चूर्णाने लस दडपावी, किंवा भस्मानें किंवा तिलांचे चूर्णानें इतिम. चिकित्सा.

अथस्नायुकलक्षणोपचारः

कुर्यान्तुनिभंसूत्रंश्वयथुजनयत्यपि ॥ शनैःशनैःक्ष  
ताघातिपुनःस्थानांतरंभजेत् ॥ सस्नायुकइतिरव्यातः  
क्रियोक्तात्रविसर्पवत् ॥

टी० ॥ ॥ जो तंतू सारखें सूत्र उत्पन्न करितो - आणि सूज उत्पन्न करतो, हळू हळू क्षता पासून निघतो, पुनः दुसरे ठिकाणी जातो; त्याला स्नायुक असें ह्मणतात, ह्यावर विसर्प प्रमाणें उपचार करावा.

गव्यंसर्पिरुग्रहंपीत्वानिर्गुंडीस्वरसंश्रयहम् ॥ पीत्वा -  
स्नायुकमर्त्यग्रहंत्यवश्यंनसंशयः

टी० ॥ ॥ माईचे तूप तीन दिवसपिऊन नंतर निर्गुंडीचा आंगरस तीन दिव

सः प्यावा अति कटीण स्त्रायूक रोगाच्चा नाश करील; संशय नाहीं.

**कुष्ठरामठशतटीभिः कल्कः शिग्रसमन्वितः ॥ पाना  
लेपेन योगेन जंतुपीडा विनाशनः ॥**

टी० ॥ ॥ कोष्ठकोलंजन, हिंग, शंठ, शीगवा यांचें चूर्ण वाटून पिणें, लेप  
द्व्या योगानें जंतु पीडा विनाशक आहे.

**शिग्रमूलफलैः पिष्टैः कांजिकेन संधैः ॥ लेपनं ल  
शतनंचो गिराजिका पिंडिकादिके ॥**

टी० ॥ ॥ शीगव्याचें मूळ, बीं वाटून सेंधव कांजीसहित एकत्र खळून  
लेप करावा, अथवा लसूण, चित्रक मोहज्या यांचा लेप करावा, तेषों  
करून स्त्रायूक, पिंडिका ह्यणजे पीठ्यांचे गोळे इत्यादीक शांत होता.

**गुडुचीरसेनतं कृणक्षारः पेयः ॥ अथवाषणबीजं भा  
ग मेकं गोधूमपिष्टं भागमेकं द्वयमेकी कृत्य घृतेन प  
क्तव्यं गडेन त्रिदिनेषु क्षयित्वा स्त्रायुको नश्यति ॥**

टी० ॥ ॥ गळवेलीचा रसांत टाकण खार प्यावा, अथवा तागाचें बीं १ ग  
व्याचें पीठ १ दोन्ही एकत्र करून तुपांत तळून गळा बरोबर ३ दिवस  
खावें; ह्यणजे स्त्रायुक नष्ट होईल. इति स्त्रायु चिकित्सा.

**अथक्षद्रोगलक्षणोपचारः**

**स्त्रिग्धाः सवर्णाग्रथिताः सरुजामद्गसंनिभाः ॥ ग्रंथ  
योष्ठांगदेशेषु क्षद्रास्ते बद्धचित्कचित् ॥ दारुणश्चंद्र  
लुसादिपलितक्षद्रसंज्ञितम् ॥ सर्वेषां पंचकं चैव कु  
पादादीयथाक्रमम् ॥**

टी० ॥ ॥ स्त्रिग्ध शरीराचे लवचे साररवान्च ज्यांच्या वर्ण, एकांत एक उत्पन्न  
झालेले, पीडायुक्त शरीराचे गर्दे खुणा ग्रभाणें आठ विक्राणी ग्रंथि होता  
त त्याला क्षद्र असें ह्याणतान तै क्वचित्कचित् असलात आणि दारुणा,  
इंद्र लुप्त ह्यणजे दळल इत्यादिक. पलित ह्यणजे केशा पिकणें त्यांनाही  
क्षद्र ह्यणतान, सर्व क्षद्र रोगांवर पूर्वी पांच उपचार क्रमाने करावे.

**त्रिफलागुणालुः सेव्यः पश्चाद्वात्थप्रलेपनम् शस्त्रेणो  
त्कृत्य वल्मीकक्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ त्रिफला गन्धूळ खावा नंतर लेप करावा, शस्त्राणिं मोस वादलेलें

वमैरे कापून काढावें; खार किंवा अग्नि याणीं प्रसाधन झणजे जाळून साफ करावें.

मनःशिलालंभद्वातसूक्ष्मैलागरुचंदनैः ॥ जातिपल्लवक  
ल्लैश्चनिंबतैलंविपाचयेत् ॥ वल्मीकं नाशयेत्तैलं बहुच्छि  
द्रं बहुभृतम् ॥

टी० ॥ ॥ मनःशील, हरताळ, बिब्बा, कड जिरे, वेल दोडे, अगरू, चंदन, जाईचे पल्लव, यांचे बरोबर लिंबोळ्यांचें तैल, फटावाचें तें तेल वल्मीक झणजे वारुजा सारखें ज्यांत मांस बादलेलें असतें त्यावर लावावें, म्हणजे बहु छिद्रांचें मोठें असें वल्मीक नाश पावतें.

त्रिषंगूचंदनं लोध्रं कुष्ठं पांडुरवत्च्छदम् ॥ कालीयकान् वि  
तंतैलं कुर्याच्चंद्रनिषं सुरवे ॥

टी० ॥ ॥ शळे, चंदन, लोध्र, कौशुकौलिंजन, पांदरे वडाचीं पानें, दारुहळद यांचा लेप सुरवाला केला असतां चंद्रा सारखें सुरव हांतें.

लोध्रधान्यवन्नालेपस्तारुण्यपिटिकापहः ॥ तद्द्वज्जो  
रोन्वनायुक्तैर्मरिचैश्च प्रलेपनम् ॥ सिद्धार्थकवन्नालो  
ध्रसैधवैश्च प्रलेपनम् ॥ गर्भ्येन चार्जनं त्वग्नामंजि  
ष्ठावासमाक्षिका ॥ कंटकैः शाल्मलेयैश्च क्षीरपिष्टै  
र्विलेपयेत् ॥ सुरवे तारुण्यपिटिकाः संक्षययात्य  
संशयम् ॥

टी० ॥ ॥ लोध्र, धणे, वेरवंड यांचा लेप; तसेंच गोरोचन, भिरें यांचा लेप; आणि श्वेत शिरीस, वेरवंड, लोध्र, सैधव यांचा लेप; आणि गाईचें दूध, अर्जन वृक्षाची साल यांचा लेप; आणि मंजिष्ठ, मध यांचा लेप; आणि सांवरीचे कांटे, दूध यांचा लेप; हे सर्व लेप सुरवावरील तारुण्य पिटिकांचें नाशक आहेत. इतिपिटिका. अथारुणिकालेपः

पुराणमथापिण्याकंपुरीषं कुक्कुटस्य च ॥ सूत्रेपिष्ठा  
प्रलेपोयंशीघ्रं हन्यादरुणिकाम् ॥

टी० ॥ ॥ जूनी पेंड, कोंबड्याची विष्ठा, गोमूत्रांत वाटून लेप करावा, म्हणजे अरुणिका, कपाल रोग यांचा नाश लवकर करील.

स्वदिरारिहजंबूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ कुटजत्वक्

सैंधवैर्वालेपाङ्गन्यादरुषिकाम् ॥

टी० ॥ ॥ रैवेर, कडूलिंब, जांबूळ यांचा साली गोमूत्रांच वाटून त्यांचा लेप अथवा कुड्याची साल, सैंधव यांचा लेप अरुषिका नाशक आहे.

अरुषिकांजलीकाभिर्बहुशोग्राहयेद्विषक ॥ प्रक्षालयेन्मरवंतक्रसैंधवकाथवारिभिः ॥ सुहृसुहृस्तनो लिंपेत्यदोत्तारिष्टवासकैः ॥ लिंबोदकेन लवणेस्ततो हन्यात् रुषिकाम् ॥

टी० ॥ ॥ अरुषिकेवर वारंवार जळवा लावाव्या आणि तारु सैंधव यांचा काटा, आणि याणि, वारंवार तोंड धुवावे, नंतर कडू पडवळ कडूलिंब अडूळसा लिंबाचा रस सैंधव यांचा लेप करावा म्हणजे अरुषिकेचा नाश करील इति अरुषिका.

अथदारुणः

आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवा चूर्णं समं ह्यं ॥ दुग्धेपि स्थाप्रलेपोयं दारुणं हतिदारुणम् ॥

टी० ॥ ॥ आंब्याचे कोइचे चूर्ण, आंबळकाठीचे चूर्ण, दोन्ही समान दुधात वाटून लेप करावा, मोठ्या दारुण्याचा नाश करील.

भृंगराज रसेनैव लोहकिट्टं पलत्रिकम् ॥ सारि वांचप चैत्कल्कैस्तेलं दारुणनाशनम् ॥ अकालपलितं कडू मिद्लुसंचनाशयेत् ॥

टी० ॥ ॥ माक्याच्या रसांत लोहकीट १२ तोळे आणि उपळ सरी शिजवून त्यांचे बरोबर तेल कढवून लावावे म्हणजे दारुणा, अकाली केशा विकणे, कडू इंदू लुस यांचा नाश करील. इति भृंगराज तेलं.

कंटकारी फलरसे स्तल्पं तैलं विपाचयेत् ॥ जपापुष्पद्रवैवथितल्लैपोदारुणप्रणुत्

टी० ॥ ॥ रिंगणीचे फळांचे रसांत त्यांचे बरोबर तेल घालून कढवावे, अथवा जास्वनीचे फुलांचे रसांत तितकेच तेल घालून कढवावे आणि तें तेल जोळावे दारुणा नाशक आहे.

पारदं मर्दपैनिष्कं कृष्णधत्तूरकद्रवैः ॥ नागवल्लीद्रवैर्वथिवस्त्ररवंडं प्रलेपयेत् ॥ तद्वस्त्रं मस्तके वेष्ट्य धार्यया मन्त्रयंततः ॥ यूकापतंतिनिश्चेष्टाः परीक्षानात्रसशयः

टी० ॥ ॥ ४ मासे पारा घेऊन काळे धोव्याचे किंवा नागवेलीचे रसांत खलून फडक्याला लेप करावा, तें फडकें डोक्यास बांधावें तीन प्रहर तसें च वेवले असतां उवा मरुन पंडतात या विषयी परीक्षा पाहाणें नको, संशय नाही. ॥ कोद्रवाणांतृणक्षारपानीयंपरिधावने

कुर्याद्द्वारुणिके मूर्धिलेपोवामधुसंयुतः

टी० ॥ ॥ हरीकांचे गवताचे क्षारचे पणी डोकें धुवायला घ्यावें, अथवा क्षार, मध यांचा लेप करावा, तेणें करून दारुणा जातो. इ. दारुणः

अथ इंद्रलुप्तम्

इंद्रलुप्ते महालेपो मधनाबुहतीरसः ॥ गुंजामूलफलं वापि भक्षुनातकरसेपि वा ॥

टी० ॥ ॥ सिंगणीचा रस, मध यांचा किंवा गुंजेचें मूळ अथवा फळ बियाचे रसांत उगाळून त्याचा लेप करावा. इंद्रलुप्तावर मोठा मशस्त आहे.

लेपः सूनवनीतोवाश्वेताश्वरवरजामधी ॥ हस्तिदंतमधी कृत्वाच्छागदुग्धरसाजम् ॥ रोमाण्यस्य प्रजायंते लेपात्पाणितलक्षपि ॥

टी० ॥ ॥ श्वेत कांचन, आसंध, गेळ्याची मशरी लोण्यांत खलून लावावी, अथवा हस्ती दंताची मशरी, शीळीचें दूध, रसांजन एकत्र खलून ह्याचा लेप करावा, तेणें करून हाताचे तव्यावर देखाळ केंश येतात.

प्रियालबीजमधककुष्ठमाषेःससंधैः ॥ गुंजाफले श्विरंलिंपेक्षेशभूमिसंयुतम् ॥

टी० ॥ ॥ चारोळ्या, जेशीमध, कोष्ठ कीलंजन, उडीद, संधव, गुंजा यांचा सुकळ दिवस केंश नसतील, तेथें लेप करावा ह्यणजे केंश येतात.

गुंजाप्रत्रविषंतेललाक्षामधककांजिकम् ॥ पतंत्यनेन नोकेशालेपाद्रोहंतिचद्रुतम् ॥

टी० ॥ ॥ गुंजेची पाने, बचनाग, तेल, लारव, जेशीमध, कांजी यांचे लेपानें केंस गळत नाहीत आणि नवे रुजतात. इति इंद्र लुप्तम्.

अथ केशरुष्णीकरणं

त्रिफलानीलिनीपत्रंलोहभृंगरसेःसमम् ॥ अविमूत्रेणसंमिश्रंरुष्णीकरणंरुन्तमम् ॥

टी० ॥ ॥ त्रिफळा, लघुनीलीन्वीं पानें, लोहचूर्ण, माक्याचा रस, मेंढीचें मूत्र  
एकत्र खळून केंशाळा चोळावें ह्यणजे केंश काळे होतात.

अथोरजोभृंगराजस्त्रिफलाकृष्णामृत्तिका ॥ स्थित  
मिक्षरसेमासंलेपनात्पलितं जयेत् ॥

टी० ॥ ॥ लोह चूर्ण, माका, त्रिफळा, काळी माती हीं महिनाभर उसांचे रसां  
त ठेऊन नंतर लेप करावा ह्यणजे पळितानें जिंकील.

धानीफलद्वयंपथ्येद्वैतथैकं विभीतकं ॥ पंचाम्रमज्जा  
लोहस्यकर्षैकंच प्रदीयते ॥ पिष्ट्वालोहमयेभांडेस्थ्या

पयेदुषितं निशि ॥ लेपोयंहंतिनचिरादकालपलितं महत्  
टी० ॥ ॥ दोन आंबळे, हिरडे २ बेहडा १ आंब्याचा कोया ५ लोह चूर्ण १ तोळा  
लोहाचे पात्रांत खळून एक रात्र ठेऊन लेप करावा; अकाळीं जें पलित  
होतें त्याचा लवकर नाश करील. इति कृष्णी करणं.

अथ पामा चिकित्सा.

प्रपुन्नाटस्य बीजानि वा कुची सर्षपास्तिलाः ॥ कुष्ठं  
निशाद्वयं मुस्तं पिष्ट्वा त्रैणचैकतः ॥ प्रलेपादस्य न  
शयंतिकंडुपामाविचर्चिकाः ॥

टी० ॥ ॥ तांज्यांचें बीं, बांब्या, शिरीष, तीळ, कोष्ठकोलिंजन, दारुहळद,  
हळद, नागरमोथे हीं एकत्र ताकांत खळून, लेप केला तर कंडू खरूज  
विचर्चिका यांचा नाश होतो.

रसाद्विजीरद्विनिशामरीचद्वैत्येंद्रसिंदूरमनःशिलानं  
चूर्णकृतानां घृतमिश्रितानां त्रिभिः प्रलेपैरपयाति पामा

टी० ॥ ॥ पारा, काळें जिरें, कडू जिरें, दारुहळद, हळद, मिरे, गंधक, शेंदूर,  
मनशीळ हीं तुपांत खळून ह्याचा तीन वेळां लेप करावा ह्यणजे खरूज जाते

अर्कपत्ररसेपङ्कहरिद्राकृल्कसंफतम् ॥ नाशयेत्सा  
र्षपतैलपामाकंडविचर्चिकाः ॥

टी० ॥ ॥ रुईचे पानांचे रसांत हळदीचे चूर्णा सहान शिरसांचें तेल कढवून ला  
वावें खरूज, कंडू, विचर्चिका यांचा नाश करील.

अश्वत्थस्यत्वचोभ्रसमचूर्णेन सहमिश्रितम् ॥ नवनी  
तद्वयोस्तुल्यं मर्द्यतेन प्रलेपयेत् ॥ आसनं गदपाश्वे

चक्रदिस्यांपिटिकांजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ पिंपळाचे सालीची राख, चुना याचे बरोबर लोणी घेऊन एकत्र खलून लेप करावा ह्यणजे कुले, गूद, कुशी कंबर या ठिकाणची रक्कज नाशील. ॥ इति पामा ॥

अथाग्निदग्धे

यवान्दग्ध्वामषीकार्यतैलेनकतयातया ॥ दद्यात्स  
र्वाग्निदग्धेषुप्रलेपत्रणरोपणम् ॥

टी० ॥ ॥ सातूची मशेरी तैलांत खलून भाजलेले ठिकाणी लेप करावा ह्यणजे बरा होईल.

सिक्थं सर्जरसोजीरं घृतपक्वं च्यहं हरेत् ॥ लेपतोव  
न्निदग्धस्य दुःखं भृत्कजयो यथा ॥

टी० ॥ ॥ मेण, राळ, शेरबजिर, हीं तुपांत घालून कढवावे, नंतर याचा लेप भाजलेल्या ठिकाणचे दुःख तीन दिवसांत हरण करितो, जसां सांब दुःखांत हरण करितो.

मधच्छिष्टं समधुं करोधं सर्जरसंतथा ॥ मंजिष्ठा चंद  
नं मूर्वापिप्लवासां पविपाचयेत् ॥ सर्वेषामग्निदग्धानां  
मेतद्रोपणमुत्तमम् ॥

टी० ॥ ॥ मेण, जेष्टीमध, लोध, राळ, मंजिष्ठ, चंदन, मोरवेल हीं कुटून तुपांत कढवून लेप करावा ह्यणजे भाजलेले बरे होईल. इत्यग्निदग्धे.

अथांगस्रगंधकरणं

तांबूलपत्रंचूर्णंतुचूर्णंकुष्ठशिवाभवम् ॥ वारिणाले  
पनकुर्यात्तगात्रदोर्गध्यनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ नागवेलीचीं पाने, कोष्ठ कोळिजन, आवळ काठी हीं पाण्यांत वाटून अंगाला चोळावे; ह्यणजे अंगाची दुर्गंधी दूर होईल. इति स्रगंधिकरणं

इत्यादिवहयो योगाः क्षुद्ररोगास्त्वेकधा ॥ तेनात्रक  
थितामिथ्याउक्ताकारणिकामया ॥

टी० ॥ ॥ असे पुष्कळ योग आहेत, आणि क्षुद्ररोगही अनेक प्रकारचे आहेत, ते सर्व लिहिले नाही, कारणीक मात्र लिहिले आहेत. इ. क्षुद्र

अथमुरवरोगचिकित्सा.

सुरवेद्योष्ठगतादंतवेष्टगादंतगास्तथा ॥ हस्तुजिह्वाग  
तास्तालुगतागलगतास्तथा ॥ सुरवरोगाः पंचषष्टीसत  
स्वायतनेषु च ॥ एथकलक्षणयतेषां विस्तरान्नात्रलेखितं

टी० ॥ ॥ ओष्ठ, दंतवेष्ट ह्यणजे हिरड्या, दांत, हनवटी, जिह्वा, तालु, गळा  
इतक्या स्थानीं सुरवाचे ठायीं ६५ ऋवरोग होतात त्यांचा विस्तार होईल  
ह्यणून निरनिराळीं लक्षणे लिहिली नाहीत.

श्रीवेष्टकंसर्जरसंस्करदासंगुगुलुम् ॥ यष्टीमधुक  
संचूर्णमौष्टजेप्रतिसारणम् ॥

टी० ॥ ॥ विशेषनामकधूप, राळ, देवदार, मग्गुळ, जेष्टीमधु यांचें चूर्ण बारीक  
करून ओष्ठाला चोळावें.

शीतादेहत्तप्रक्तचतोयेनागरसर्षपान् ॥ निष्काथ्यत्रि  
फलासुस्तागुडुषःसरसाजनः ॥ प्रियंगवश्चमस्ताच  
त्रिफलाचप्रलेपनम् ॥

टी० ॥ ॥ थंडी, बारा चाणी ओष्ठ कुटून रक्त निघालें असतां कंठ, शिरीस, त्रि  
फळा नागरमोथे यांचा काढा करून त्यांत रसांजन घालून चूळ मरू  
न टाकावे राळे, नागरमोथे त्रिफळा यांचा लेप करावा.

जातीपत्रासुताद्राक्षायासदावीफलत्रिकैः ॥ काथःक्षौ  
द्रयुतश्चोक्तोनाडुषैर्भरवपाकजित्

टी० ॥ ॥ जायपत्री, गुळवेलमनुका, पभासा, दारुहळद, त्रिफळा, यांचे काढ्यां  
त मध घालून चूळ भरावी, ह्यणजे सुरवशाकते जिंकील.

पटोलशंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितिकाह्निनिशा  
मृतानाम् ॥ पीतः कषायामधनानिहतिचिरस्थिता  
नास्यगदानशेषान् ॥

टी० ॥ ॥ कडपडबळ, कंठ, त्रिफळा, कवडळ, मेंदी, कुटकी, दारुहळद, ह  
ळद, मळवेल यांचा काढा मध घालून प्यालें असतां फार दिवसांनीं स  
र्व सुरव रोगांचा नाश करील.

कटुकानिविषादारुपाठाभस्तकलिंगकैः ॥ गीभूत्रक  
थितः पेयः कंठरोगविनाशनः ॥

टी० ॥ ॥ कुटकी, अतिवीष, देवदार, पाहाडमूळ, नागरमोथे, इंद्रजव यांचा



गोमूत्रांत काटा करून प्यावा; कंठ रोगाचा नाशक आहे.

गृहधूमोयवक्षारः पाठाव्योषं रसांजनम् ॥ तेजोव्हा  
त्रिफलो लोध्रं चित्रकश्चेत्तूष्णीतम् ॥ सक्षौद्रधारयेद्  
तद्गलरोगविनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ एरोसा, जगरवार, पाहाडमूळ, कंठ, भिरें, पिंपळी, रसांजन, तेजब  
ळ, त्रिफळा, लोध्रं, चित्रक यांचें चूर्ण करून मधांत गोची करून तोंडांत  
धरावी, गलरोगाची नाशक आहे.

यक्षीरं गंधीतिलकमथोगंडुषं तेन कारयेत् ॥ भोजनं सु  
दामिश्रितं च फुरवपाकप्रशांतये ॥

टी० ॥ ॥ जेहीमध, कंठ, तीळ यांचे काढ्याने चूळ मरावी, सुगांची खिच  
डी खावी, ह्यणजे सुरव पाकाची शांती होईल.

काथोदाव्यायुतः क्षौद्रैर्गंडुषैर्मु्रवपाकजित् ॥ आस्य  
रोगहरं रवादेन्मधुना पापं रसम् ॥

टी० ॥ ॥ दारुहळदीचे काढ्यांत मध घालून गुळण्या कराव्या, सुरव पाकांत  
जिंकील, आस्य रोगाचा नाशक पित्तपापड्याचा रस मध युक्त खावा.

स्वरसोभातुलिंगस्य संयुतो मधसर्पिषा ॥ तालुशोषे प्र  
लेपोयं मूर्ध्नि देयः ससैंधवः ॥

टी० ॥ ॥ महाडुंगाचा स्व रसांत मध रूप सैंधव घालून मस्तकावर लेप क  
रावा, ह्यणजे तालुशोष शांत होतो.

लाजाजाजीफलं पूगंतुल्यं भक्ष्यं पिबेदनु ॥ शीततोयं प  
लाधं च त्थास्य वै रस्य शांतये ॥

टी० ॥ ॥ लाज्या, जायफळ, सूपारी हीं समान घेऊन खावी; बरती थंड पाणी  
दोन नोळे प्यावें तेंपें करून सुरवाला रुची येते.

कटुतिक्तकषायेण दंतकाष्ठेन नित्यशः ॥ दुर्गंधिंहंति नो  
चित्रं क्षौद्रैर्वाकुष्ठचूर्णकम् ॥

टी० ॥ ॥ कडू, तिखट, तुरट अशा काष्ठानीं दांत घांसले किंवा कोष्ठकोलिं  
जन, मध याणीं दांत घांसले तर दुर्गंधीचा नाश होतो.

जातीनिंबपटोलं च मालती नवपल्लवाः ॥ पंचपल्लवकः  
श्रेष्ठः कषायो सुरवधावने ॥

श्री० ॥ ॥ जाई, पिंपळी जाई, चमेली, कडलिंब, कडपडवळ, यांचे कोंबळे प  
डवाचे काढ्याने सुरव धुवावे ह्यणजे चांगले होते.

सुरवदंत गलजारोगाः प्रायः कफेन भूयिष्ठाः ॥ तस्मात्ते  
षामसकृद्द्रुधिरंश्चावेदुष्टम् ॥

श्री० ॥ ॥ सुरव, दांत, गळा या विकारणचे रोग बहुत करून फार कफाने यु  
क्त असे असतात ह्यणून वारंवार दुष्ट रक्त काढले असता बरे होतात.

जातिप्रवालत्रिफलायवासदारुत्रियामासृतगोस्तनी  
त्रां ॥ कषायः क्षौद्रकतोनित्तिनरस्यपाकं सुरवपंकजस्थम्

श्री० ॥ जाईचे कोंबळे पडव, त्रिफळा, धमासा, दारुहळद, गळबेल, काडी  
दाक्षे यांचा काढा मध युक्त प्यावा; ह्यणजे सुरव पाकाचा नाश करील.

रवतिरस्यतुलांमस्यग्जलद्वेणेविपाचयेत् ॥ शेषाष्टभा  
गेकाथेस्मिन्नेतानिप्रतिवापयेत् ॥ जातीकूपूरपूगानि  
कंकोलकफलानिच ॥ एतेषांगुटिकाकार्यासुरवसौभा  
ग्यवर्धिनी ॥ दंतोष्ठसुरवरोगेषुजिह्वाताल्वाभयेषुच ॥

श्री० ॥ ॥ खैर ६०० तोळे, पाणी १०२४ तोळे घेऊन अष्टमांश काढा करून,  
त्यांत जायपत्री, कापूर, सपारी, कंकोळ यांचे चूर्ण ठाकून गोळ्या कराव्या  
त्या सुरव, दांत, ओष्ठ, जिह्वा, तारु यांचे रोगावर प्रशस्त आहेत. इ. ख. गु.

उपजिह्वांतुसंलिरव्यक्षारेणप्रतिसारयेत् ॥ व्योषक्षा  
राभयावन्हिचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ॥

श्री० ॥ ॥ पडजिभेळा, क्षार लाऊन, संठ, मिरें, पिंपळी, जबरवार, हिरडा, चित्रक  
यांचे चूर्णाने दडपावी, ह्यणजे बरी होते.

गृहधूमरनालेनक्वाथंसमधसैंधवम् ॥ पाणिनामर्द  
येच्चास्यसुपजिह्वाप्रशांतये ॥

श्री० ॥ ॥ घेरोसा, कांजीत घालून ऊन करून मध सैंधव युक्त तोंडाला आं  
तून चोळवावे पडजीभ बरी होते.

निर्गुंडीमुत्पलंकंदंचर्वयेदुपजिह्वजित्

श्री० ॥ ॥ निर्गुंडी आणि कमळाचा कांदा रवावा ह्ये पडजीभ बरी होते.

बकुलस्यफलं रोध्रं वज्रवल्लीकुरंदकम् ॥ चतुरंगुलंब  
बूलामिदसर्वसमंस्मृतं ॥ एषाकल्केः कषाथेवातेलप

कंसुरवे घृतं ॥ स्थैर्यं करोति च लितदं तानां धावनेन च ॥

टी० ॥ ॥ बकुळीची फळे, लोध, वाळा, काळी गोकर्णी, कोरांरा, बाहवा, बाभूळ हीं सर्व संभभाग घेऊन यांचा काढा किंवा कल्क करून त्याचे बरोबर तेल कढवून, निबवून तोंडांत धरावे हा लणारे दांत बळकट होतात.

तुल्यलोधकणापथ्यापटुविश्वावघर्षणात् ॥ अपि घ्न  
चलितादंता जायंते वज्रसंनिभः ॥

टी० ॥ ॥ मोरचूत, लोध, पिंपळी, हिरडा, मीठ, स्कंध, यांचे चूर्णांनीं दांत घासा वे झणजे दांत हालनारे असले तरी वज्रासारखे होतात.

कुष्ठं दावी लोधपाठासंसां सुस्तातिक्ताते जिनीपीतिका  
चा ॥ चूर्णशस्तं घर्षणं तद्दिजानारक्तस्त्रावंहंति कंडुरुजं च

टी० ॥ ॥ कौष्ठकोल्लिंजन, दारूहळद, लोध, पाहाडमूळ, मंजिष्ठ, नागरमोथे, कुरकी, तेजदळ, जई यांचे चूर्णांनीं दांत घासावे, रक्तस्त्राव, कंडू, वणका, यांचें नाशक आहे. दंतपुष्पुटके कायंतरूपोरक्तमोक्षणम्

संपंचलवणक्षारं सक्षौद्रं प्रतिक्षारणम्

टी० ॥ ॥ चूतन दंतपुष्पुट रोगावर रक्तमोक्षण करावे, आणि पंच लवण क्षार मध याणें दांत घासावे.

कासीसहिं गुराष्टी देवदारुसंजलैः ॥ गुरिकांधार  
येदतं कृमिशूलहरांपराम् ॥

टी० ॥ ॥ हिराकस, हिंग, तुरटी, देवदार यांची गोळी पाण्यांत वाटून करावी आणि मुरवांत धरावी, दंत, कृमिदंत, शूल यांची नाशक आहे.

यवाग्रजंतेजवतीसपाठारसांजनं दारुनिशांसकृष्णाम्  
क्षौद्रेण कुर्याद्गुरिकां मुरवेन तांधारयेत्सर्वगलामयेषु ॥

टी० ॥ ॥ जवरवार, तेजबळ, पहाडमूळ, रसांजन, दारूहळद, पिंपळी हीं घेऊन मधांत कालवून गोळी करून तोंडांत धरावी, सर्व गलरोगांवर प्रशस्त आहे. इति मुरुरोगनि० अथ कर्णरोगलक्षणोपचारः

समीरणः श्रोत्रगतो यदा चरेत्समेततः शूलमतीव कर्ण

योः ॥ करोति दोषैः श्वयथं समाहृतः सकर्णरोगः कथितो दुरासदा

टी० ॥ ॥ जेव्हां दोषानी युक्त असा वायु कानांत संचार करितो, आणि कानाचे बायीं शूल, शोफ उत्पन्न करतो त्याला कर्णरोग झणतात तो दुःसाध्य.

**बाधिरत्वं कर्णपूतिलुताकर्णरुजाबहुः**

टी० ॥ ॥ बाहिरपणा, कर्णपूति ह्यणजे कानांतून पू वाहातो, कर्ण लुता ह्यणजे कानांतून किरूळ वगैरे, तो कर्णरुजा ह्यणजे कानांत ठणका असे-अनेक कर्ण रोगांचे श्वेद आहेत.

**तीव्रशूलानुत्तरेकर्णसशब्देक्रेदवाहिनी ॥ वस्तमूत्रं क्षिपेत्काष्ठासंधवनसमन्वितम् ॥**

टी० ॥ ॥ तीव्र शूलाने व्यास शब्द युक्त पू वाहाणारा अशा कर्णाचे बाधीं सेंधव युक्त बोकडाचे मूत्र किंचित् उष्ण करून घालावे.

**जंबाम्रपत्रंतरुणंसमांशकपित्यकापीसफलंचसाद्रिमू ॥ कृत्वारसंतन्मधनाविमिश्रंस्त्रावापहंसंप्रवदति तद्ग्राः ॥**

टी० ॥ ॥ जाभळीची आणि आंब्याची कोंवळीं पाने, ओले कापशीचे फळ आणि कंवठ हीं समभाग घेऊन रस काढून मधयुक्त कानांत घालावा, ह्यणजे स्त्राव बंद होईल.

**कुसुंमं हिं गुवचादारुशताह्लाविश्वसैंधवैः ॥ पूतिकर्णापहंतैले बस्तमूत्रेणसाधितम् ॥**

टी० ॥ ॥ कोष्ठकोलिंजन, हिंग, वेखंड, देवद्वार, शतावरी, संठ, सेंधव याणी सिद्ध केलेले तेल बोकडाचे मूत्रांत मिश्र करून कानांत घालावे, पूति कर्ण नाशक आहे.

**गवांमूत्रेण बिल्वानिपिस्थितैलं विपाचयेत् ॥ सक्षारं तच्च पितरेह्लाधिये कर्णपूरणम् ॥**

टी० ॥ ॥ गार्डेचे मुतांत बेलफळे वाटून त्याचे बरोबर तेल कढवून क्षार युक्त कानांत घालावे ह्यणजे बाधिर्य जाईल.

**कपित्यमातुलिंगाम्रशरंगबेररसैः शुभ्रैः ॥ स्फुरवैद्यैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥**

टी० ॥ ॥ महाकुंग, आंबा, आले यांचा रस किंचित् उष्ण करून कानांत घालावा कर्ण शूल शांत होईल.

**कर्णशूलहरं क्षिप्वा लवणाद्रकयोरसं ॥ दंतैर्न चर्चयेन्मूलं नद्यावतपलाशयोः ॥ तद्दालपूरिते कर्णे ध्रुवंगोमा**

क्षिकांजयेत् ॥

टी० ॥ ॥ कर्णशूल हारक सेंधव युक्त आल्याचा रस कानांत घालावा, आणि नंघावर्त पळस याचें मूळ दांतानें चावावें, आणि ती थंडी कानांत घालावी ह्मणजे गोमाशीचा नाश करील.

हिंगवद्ददारुमिसिमूलकभस्मभृंगरुक्षारसिंधरुच  
कौद्रिदशिग्रुविश्वैः ॥ रक्तसजिकाबिडवचाजनमा  
तुल्लिगरभाभसासमधुसूक्तमिदविपक्वं ॥ तैलंप्रसि  
द्धमितितच्छुषणाभयभक्तर्णत्रिणादिबधिरत्वहरंन  
राणां ॥ शू मस्तकश्रवणशकुलिकांतरेषुशूलापहंच  
रकशास्त्राचिकित्सितोक्तम् ॥

टी० ॥ ॥ हिंग, नागरमोथे, देवदार, बडिशोप, सुळा, कपिलवर्ण, शिसव, माका, धामणरुक्ष, सुंडलोह, सेंधव, पादलोण, सोरा, शैगवा, कंद, निवडंग, सज्जिरवार, बिडलोण, वेरवंड, सरमा, महाळुंग, केळीचें पाणी सेंध, कांजी यांचा बरोबर कटवून सिद्ध केलेलें तेल कर्ण रोगाचें नाशक आणि भिवया, मस्तक कान या ठिकाणचें शूलानें नाशक असें चरकोक्त चिकित्सेंत सांगितलें आहे.

लक्षणसैंधवमागधिसुस्तहिंगुवचालक्षणंतिलते  
लं ॥ अकसपक्षपलाशरसनकर्णकजबधिरविनिहति

टी० ॥ ॥ लक्षण, सेंधव, पिंपळी, नागरमोथे, हिंग, वेरवंड, लक्षण, तिलाचें तेल हीं रुईचे पिकलेल्या पानाचा रस काढून त्याचे बरोबर कानांत घातली असतां कर्णरोग, बहिरेपणा यांचा नाश करितील. इतिकर्णरोगचिकि.

अथनासारोगचिकित्सा.

अपीनसंपूतिनासानासापाकस्तथैवच ॥ तथाशोणित

पित्तचपूयशोणितमेवच ॥ क्षत्रथुभ्रंशमुद्दीसानासा-

नाहःपरिस्त्रवः ॥ नासाशोषेणसाहतादशैकाश्चरितागदाः

टी० ॥ ॥ अपीनस १ पूतिनासा २ नासापाक ३ शोणितपित्त ४ पूयशोणित ५ क्षत्रथु ६ भ्रंश ७ उद्दीस ८ नासानाह ९ परिस्त्रव १० नासाशोष ११ या प्रमाणे अकरा प्रकारचे नासारोग जाणावे.

रक्तकरवीरपुष्पंजात्यंवातथामद्धिकायाः ॥ एतैःसमं

तिलतेलनासाशानाशनंपरम् ॥

टी० ॥ ॥ तांबडं कण्ठहर, जाई, भोगरी, यांचे फुलांचा रस आणि त्यांचे बरोबर तिळांचे तेल एकत्र मिश्र करून नाकांत घालावे, नासाशाशानं नाशक आहे.

गृहधूमकणादारुक्षाररक्तैःससंधैः ॥ सिद्धंशिरव  
रिबीजैश्चतेलनासाशिसाहितं ॥

टी० ॥ ॥ घेरुसा, पिंपळी, देवदार, जवरवर, लारव, सेंधव, आषाढ्याचे बी, याणी सिद्ध केलेले तेल, नाशाशिर प्रशस्त आहे.

कलिंगहिंगुमरिचंलाक्षासरसकटफलेः ॥ कुष्ठोद्य  
शिगूजंतुमैरेवपिंडः प्रशस्यते ॥ तैरेवमूत्रसकत्तैः  
कटतेलंविपाचयेत् ॥ अपीनसेपूतिनासशामनकी  
र्तितंपरम् ॥

टी० ॥ ॥ इंद्रजव, हिंग, मिरें, लारव, निर्गंडी, कायफळ, कौष्ठकोल्लिंजन, शोण्या रेंवेर, शोगवा, वावडिंग, हीं वाटन गोळी करून खावी आणि हींच गोष्ट्यां त घालून त्याचे बरोबर शिरसांचे तेल कटवून ठेऊन नाकांत घालावे, अपीनस पूति नासा यांचे शामक आहे.

शंटीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ साधि  
नंतैलमाज्यवानस्यात्क्षवथरुकूपणुत् ॥

टी० ॥ ॥ संड, कौष्ठकोल्लिंजन, पिंपळी, बेलफळ, द्राक्ष यांचे कल्काने सिद्ध केलेले तेल किंवा रूप, नस्य योगाने क्षवथु रोगाचे नाशक आहे.

पूयःस्त्रवतिदुर्गंधोनासायाअतितापकृत् ॥ कृतेन  
स्येचतंहन्याच्छ्वेतंजीरंसितायुतम् ॥

टी० ॥ ॥ नाका पासून दुर्गंधि युक्त अति दाह करणारा पू पाझरतो, त्याचा पांढरें जिरें आणि सारवर यांचे नस्य केले असता नाश होतो.

घृताक्तकुंकुमंनस्येसृष्टंपीनसजिद्धवेत् ॥

टी० ॥ ॥ केशर तुपांत खळून नस्य केले असता पीनस जिंकणारे आहे. इतिनासारो. विकित्ता. अथनेत्ररोगचिकित्सा.

ऊर्ध्वगमाभिरुपगम्यशिरःशिराभिर्दोषाःस्वहेतुकु  
पिताःकफपित्तवाताः ॥ कटोष्ठतालुरसनारदमूलक  
र्णनासास्यलोचनशिरःसरुजःसृजति ॥

टी० ॥ ॥ आपापल्या कारणानी कुपित झालेले वात, पित्त, कफ, ऊर्ध्ववाहि, शि  
राचा योगानें मस्तकाप्रत प्राप्त होऊन कंठ, ओष्ठ, तालु, जिह्वा, दंतमूल, कर्ण  
नासिका, सुरव, डोळे, होके येथे वायीं रोग उत्पन्न करतात.

**षट्सप्ततिलोचनजाविकारारत्तेषामभिष्यंदसमुद्  
वानाम् ॥ श्लेष्माश्रयत्वादतिलघनप्राक्प्रशस्यतेमु  
द्गरसादनंच ॥**

टी० ॥ ॥ नेत्ररोग शाहतर, त्यां मध्यें अभिष्यंदा, पासून उत्पन्न होणारे क-  
फाश्रित असतात ह्मणून त्यांवर पूर्वी पुष्कळ लघनें करावीं, नंतर मुगां  
चा मंड, आणि भात खावा.

**आश्र्योतनेचत्रिफलासलोधासगौरिकादारुनिशाप्रश  
स्ताआलेपनेगौरिकचंदनेचसताक्ष्यशैलमुनिभिःप्रदिष्टम्**

टी० ॥ ॥ आश्र्योतन ह्मणजे पाणी शिंपडून डोळे धुणे, याविषयीं काटा क  
रण्यास त्रिफला, लोध, तुररी, दारुहळद, हीं प्रशस्त आहेत; लेपा वि  
षयीं तुररी, चंदन, रसांजन हे सुनीनीं सांगितले आहे.

**दध्वाससैंधवल्लोधमधच्छिष्टकतंघृतम् ॥ पिष्टमंज  
नलेपाभ्यांसद्योनेत्ररुजापहम् ॥**

टी० ॥ ॥ सैंधव, लोध, मेण, तूप हीं दद्यांत रवतून लेप आणि अंजन  
केले असतां नेत्र रोगाचा नाश होतो.

**बृहत्पेरंडमूलत्वक्शिश्रुमूलंससैंधवम् ॥ अजाक्षी  
रेणसंपिष्ठावतिर्वाताक्षिरोगजित् ॥**

टी० ॥ ॥ शिंगणा, एरंडमुळाची साल, शोणव्याचे मूळ, सैंधव, हीं शोळीचे  
दुधांत रवतून त्याची वात करून डोळ्यांत फिरवावी ह्मणजे वायु, अक्षिरो  
ग यांतें जिकील.

**अर्जनेशर्करामस्तक्षौद्रैश्चाश्र्योतनंहितम् ॥ शंरवक्षौ  
द्रेणसंयक्तं कनकसैंधवेनवा ॥ सितयाणवफेनवापथ  
गंजनमर्जने ॥**

टी० ॥ ॥ अर्जन रोगावर दद्यांचा मंड, साखर, मध यांचे आश्र्योतन हित  
कारक आहे; अथवा शंरव, मध किंवा निवळीचे बीं, सैंधव, समुद्रफेण  
हीं तीन पथक अंजनें आहेत.

चंदनंगौरिकंलाक्षामालतीकलिकाःसमाः ॥ व्रणशुक्र  
हरीवर्तशोणितस्यप्रसादनी ॥

टी० ॥ ॥ चंदन, तुरती, सारव, जाईच्या कळ्या, हीं समान घेऊन यांची वात  
करून नेत्रांत फिरवावी, व्रण शुक्र यांची हरण करणारी, रक्त शोधक अशी  
आहे. ॥ कृतवःस्यफलंशंखंसेंधवंशुषणंसिता ॥ फेनंरसांज

नक्षीद्वेविडंगानिमनःशिला ॥ कुंकुटांडत्वक्फलांनिवर्ति  
रेषांस्तरवावहा ॥ तिमिरःपटलकांचंमलंश्चाशुष्यपोहति

टी० ॥ ॥ निबळीचें बी, शंख, सेंधव, सुंद, मिरें, पिंपळी, सारवर, समुद्रफेण, र  
सांजन, मध, वावडिंग, मनशीळ, कोंबड्याचे अंड्याची त्वचा, जायफळ,  
यांची वात करवावह आहे. आणि तिमिर, पटलकांच, बिंदुसारा यांतें दूर  
करिते. **व्योषोत्पलाभयाकुष्ठताक्षैर्विर्तिः कृताहरेत्**

**अर्बुदंपटलकांचंतिमिरामादिकान्चादान् ॥**

टी० ॥ ॥ सुंद, मिरें, पिंपळी, कमळ, हिरडा, कोंबकोलिंजन, रसांजन यांची  
वात, अर्बुद, पटल, काच, बिंदु, तिमिर, अर्म इत्यादीक रोगांचें हरण करील.

**हंत्यर्जनंशुकरयाधिफेनोरात्र्यंधतांगोशतांचकृष्णा  
दधाविष्टुष्टंमरिचंचरात्र्यंधनाशयेदंजनमुत्तमंच ॥**

टी० ॥ ॥ सारवर, समुद्रफेण, अर्जन नाशक; आणि गाईचें शेण, पिंपळी, रा  
त्र्यंधपणा नाशक; तसेंच दही, मिरें यांचे अंजन उत्तम आहे.

**अजापित्तगतं व्योषंधूमस्थानेनियोजयेत् ॥ चिरबि-  
त्वरसैष्टुष्टंरात्र्यंधहरमंजनम् ॥**

टी० ॥ ॥ शेळीचे पित्तांत सुंद, मिरें, पिंपळी यांचें चूर्ण घालून पुराचे ठिका  
णां ठेऊन कांहीं दिवस गेल्यावर करंजाचे रसांत उगाळून अंजन करावें.  
रात्र्यंधपणाचें नाशक आहे.

**स्वर्णवराटिकासूतंसारपूतिजपत्रकम् ॥ नवनीते  
नसंयक्तं हंतिपुष्पचिरतनम् ॥**

टी० ॥ ॥ सोनकचडी, पारा, कात, मध, तालीसपत्र हीं लोण्यांळ खळून अं  
जन करावें फार दिवसांचे फुलांचें नाशक आहे.

**रसकेशाशमसिंधुत्थं व्योषंतुत्थंसटकणम् ॥ क्षौद्रेष्टु  
ष्टावटीपुष्पं सर्वनेत्रामयाजयेत् ॥**



टी० ॥ ॥ कलरवापरी, केंश, स्रवर्ण माक्षिक, सेंधव, संठ, भिरे, पिंपळी मोर  
चूत, दांकण खार यांचीं मधांत खचून गोळी करावी, ती अंजनाचे योगा  
नें सर्व नेत्र रोग जिंकील. इति नेत्ररोग चिकित्सा.

**अथ शिरोरोगलक्षणोपचारः**

**अमोदाहोजडत्वं च वातेपित्तकफे क्रमात् ॥ शिरोरो  
गस्य विज्ञेयं लक्षणं च पृथक्पृथक् ॥**

टी० ॥ ॥ वातपित्त, कफ हे दोष असतां शिरोरोगाचें क्रमें करून अम दाह  
जडपणा हें निरनिराळें लक्षण जाणावें.

**शिरोरोगारक्तजायंते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ सन्निपा  
तेन रक्तेन क्षयेणाक्रिमिभिस्तथा ॥**

टी० ॥ ॥ वात, पित्त, कफ आणि सन्निपात, रक्त, क्षय, कृमि इतक्यानीं शिरो  
रोग होतात.

**पथ्याक्षधात्रीभूनिर्बोनिशानिं बामृतायुतेः ॥ कृतांकाथः  
षडंगोयंसगुडः शीर्षशूलहा ॥ अशरवकणशूलानित  
थाह्नीशिरसोरुजां ॥ सूर्यावर्तेशरवकंच दंतपातंच तद्गु  
जः ॥ नक्तांध्यंपदलं शक्रं चक्षुः पीडाव्यपोहति ॥**

टी० ॥ ॥ हिरडा, जेहडा, आंबळकाठी, किराईत, हळद, कडालंब, गळबेल  
यांचा काढा करून त्यांत धवा भाग गूळ घालून प्यावा ह्मणजे फ्रकुटी,  
आंख, कान या ठिकाणचा शूल अर्दे मस्तक दुखणें सूर्यावर्त शरवक  
दंतपात, दंतशूल, रातांधळें, पदलं, शक्र, डोळे दुखणें यांचा नाश करील  
करंजशिग्रबीजानिपत्रकंसर्षपत्वचः ॥ सर्वेषां शीर्ष  
रोगाणां मेतच्छीर्षविरेचनम् ॥

टी० ॥ ॥ करंज, शोगवा, यांचें बीं, तमालपत्र, शिरस, दालचिनी यांचें वि  
रोधिरिचनं सर्व शिरो रोगांवर प्रशस्त आहे.

**नावनंसगुडं विश्वं पिप्लीसैंधवांबुना ॥ अजस्तंभा  
दि रोगेषु सर्वमूर्द्धरादेषु च ॥**

टी० ॥ ॥ गूळ, जाल्याचा रस, पिंपळी, सेंधव पाण्यांत उगाळून, हीं दान  
नस्यें, अजस्तंभादीक रोग सर्व शिरो रोग यांवर प्रशस्त आहे.

**साशकरं कुंकुममाज्यम्रष्टंनस्यं विधेयं पवनासृगत्ये**

॥ शंखशंखवकर्णाक्षिशिरोर्धशूलैदिनाभिचृद्धिप्रभवेचरोगे  
टी० ॥ ॥ शंखर आणि केंशर तुपांत तळून त्याचें नस्य करावें तेंणें करून  
न वाक रक्त या पासून शिवया, आंख, कर्ण, डोळे या ठिकाणचा शूल;  
अर्ध मस्तकाचा शूल; दिवस वाढेल त्या प्रमाणें वाढणारा शूल शांत होतो.

कुष्ठमेरंडजंमूलंलेपः कांजिकपेषितः ॥ शिरोर्तिनाशय  
त्याशुपुष्यवासुचुकुंदजम् ॥

टी० ॥ ॥ कोष्ठ कोलिंजन, एरंडमूळ त्यांचा कांजीत वाढून लेप करावा, अथ  
वा सुचुकुंदांचें फूल वाढून लेप करावा मस्तक शूलान्चा लवकर नाश करील.

देवदारुनतंविश्वंनलदंविश्वभेषजम् ॥ लेपः कांजि  
कसंपिष्टस्तेलसुक्तः शिरोर्तिनुत् ॥

टी० ॥ ॥ देवदार, तगर, कोष्ठ कोलिंजन, वाळा, सुठ हीं कांजीत वाढून त्यां  
त तेल घालून लेप करावा; ह्मणजे मस्तक शूलान्चा नाश करील.

गिरिकर्णिकाफलंमूलंसजलंनस्यमाचरेत् ॥ मूलं  
वानिधयेकर्णेनिहत्यर्धशिरोरुजम् ॥

टी० ॥ ॥ श्वेत गोकर्णीचें फळ, किंवा मूळ पाण्यांत उगाळून नस्य करावें;  
अथवा मूळ कानावर बांधावें, मस्त शूलान्चा नाश करील.

मरीचंभृंगजैर्द्राचैर्मरीचंशालितंदुलैः ॥ अर्धशीर्ष  
व्यथाहंतिलेपोवाशठिवारिणा ॥

टी० ॥ ॥ माक्याचे रसांत, किंवा साळीचे तांदळां बरोबर, मिरें वाढून लेप  
करावा, अथवा पाण्यांत सुठ उगाळून लेप करावा; ह्मणजे अर्ध मस्त  
काचा शूल शांत होईल.

अत्ररसायनभैरवीनस्येलेपेयोजयेत्

टी० ॥ ॥ मस्तक शूलान्चा “रसायन भैरवनस्येलेप” यांविषयीं योजावा.

अथरुत्रीरोगलक्षणोपचारः

असृग्दरंयोनिदोषःस्कंदोथमूढगर्भजः ॥ सूतिका  
स्तनरोगश्चस्तन्यरोगाश्चसप्तधा ॥

टी० ॥ ॥ असृग्दर, योनिदोष, स्कंद, मूढगर्भज, सूतिकारोग, स्तनरोग, च  
स्तनरोग असा सात प्रकारचा रुत्रीरोग आहे.

योनेःस्त्रवतिरक्तंचशोणंपीतासितंसितम् ॥ असृ

गदरं भवेत्सर्वसांगमर्दसवेदनम् ॥

टी० ॥ ॥ यौनी पासून तांबडे, पिचळे, काळसर पांढरे असें जें रक्त पाझरतें, त्याला अस्तरदर म्हणतात आणि तें आंग मोडून येणें तिडीक ह्या उपद्रवा नी युक्त असतें.

अंगमूर्ध्वज्वरः कंपः पिपासाग्रुगान्त्रता ॥ शोफशूला  
तिसारोचिसूतिकारोगलक्षणम् ॥

टी० ॥ ॥ आंग मोडून येणें, ज्वर, कंप, ताहान, आंग जड, सूज, शूल, अति सार हें सूतिका रोगांचें लक्षण जाणावें.

अन्येषांपंचदोषाणां लक्षणान्त्रभाषितम्

टी० ॥ ॥ आणखी दुसरे पांच रोग आहेत, त्यांचें लक्षण त्यांत सांगितलें ना.

देवदारुवन्चाकुष्ठपिप्लीविश्वभेषजम् ॥ कट्फलं क  
स्तभूनिंबतिक्ताधान्यं हरीतकी ॥ गजकृष्णाच्चदुस्पर्शा  
गोक्षरंधन्वयासकम् ॥ बृहत्यातिविषाच्छिन्नाककटुक  
ष्वाजीरकम् ॥ समभागांश्चितैरेतैः सिंधुरामरसंक  
तैः ॥ क्वाथमष्टावशेषंतुप्रसूतांपाययेत्त्रियम् ॥ शूल  
कासज्वरश्वासमूर्च्छाकंपशिरोतिभिः ॥ युक्तप्रलापत्  
द्दाहतद्रातीसारवांतिभिः ॥ निहंतिसूतिकारोगं वा  
तपित्तकफान्वितम् ॥

टी० ॥ ॥ देवदारु, वेरवंड, कोष्ठकोलिंजन, पिपळी, स्फंड, कायफळ, नागरमोथे, किराईत, कुटकी, धणे, हिरडा, गजपिंपळी, रिंगणी, गोरवरु, धमासा, डोर ली, अतिवीष, गळबेल, बैल, काळेंजिरें, यांचा काढा करून त्यांत सेंधव, हिंग राकून बाळंतिणीला पाजावा. म्हणजे शूल, कास, ज्वर, श्वास, मूर्च्छा, कंप, मस्तक पीडा, बडबड, तृषा, दाह, तंद्रा, अतीसार, ओकारी इतक्या उपद्रवांनी युक्त, त्रिदोषात्मक अशी सूतिका रोगांचा नाश करील. दं. दा.

दावीरसांजनवृषाब्दकिरातबिल्वभद्रातकेरवक्र  
तौमधुनाकषायः ॥ पीतोजयत्यतिबलप्रदरसशूल  
पीतासितारुणविलोहितनीलयुक्तम् ॥

टी० ॥ ॥ दारुहळद, रसांजन, अडळसा, किराईत, बैल, बिब्वे यांचा काढा मध घालून प्यावा, अतिप्रबळ शूलयुक्त-पिचळे, पांढरें, पिंगट, तांबडे,

काळें कसेंहि प्रदर असलें तरी बरें होतें.

**मधुनाताक्ष्यसंयुक्तमूलस्यात्तंदुलीयकम् ॥ तंदु**

**लांबुयुक्तपानात्सर्वप्रदरनाशनम्**

टी० ॥ ॥ तंदुळ्याचे मूळ, तंदुळाचे धुणांत उगाळून त्यांत मधरसांजन घालून प्यावें. सर्व प्रदरांचें नाशक आहे.

**आरवोःपुरीषघातक्याःपुष्यबोलंतथैवच ॥ समभा**

**गानिसंचूर्ण्यटंकमेकंचपक्षयेत् ॥ दिनसप्तप्रयो**

**गेणसर्वप्रदरनाशनम् ॥**

टी० ॥ ॥ उंदाचें पुरीष, धायरीची फुले, रक्त्याबोळ हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून एक तोळा खावें; साता दिवसांत सर्व प्रदरांचा नाश होईल.

**कुशमूलसमुद्धृत्यपेषयेत्तंदुलांबुना ॥ एतत्पीत्वान्य**

**हान्नारीप्रदरात्परिसुच्यते ॥**

टी० ॥ ॥ दर्भाचें मूळ, तंदुळाचे धुणांत वाटून तीन दिवस प्यावें प्रदरापासून स्त्री मुक्त होईल.

**रास्नाश्वदंष्ट्रासृतकैःशृतंशूलंहरंपयः**

टी० ॥ ॥ रास्ना, लघुसरांदे, अडूळसा यांचा काढा शूल नाशक आहे.

**गुडुचीत्रिफलादांतिकायेनपरिपेषितैः ॥ पिप्पलीमरि**

**चैर्दोषैःशताह्वाकुष्ठसैंधवैः ॥ वर्तिस्तल्प्याप्रदेशि-**

**न्याधार्यायोनिविशोधिनी ॥**

टी० ॥ ॥ गुडबेल, त्रिफळा, दांतिमूळ यांचे काढ्यांत पिंपळी, मिरें, उडीद, शतावरी, कौष्ठकोलिंजन, सैंधव हीं वाटून, त्याची वात आंगठ्या जवळ चें बोरा प्रमाणें करून योनींत धरावी, योनीतलें दर्द काढून योनी स्वच्छ करील.

**पिष्टजंबुकसंपिष्टंपृच्छंतिडिसंयुतम्**

**लेपमात्रेणानारीणांयोनिकंदहरपरम् ॥**

टी० ॥ ॥ नादुरकी, पीतलोध हीं कुटून चिंचे बरोबर पक्क करून लेप करावा, ह्मणजे योनी कंदाचा नाश करील.

**कुशकाशोरुबूकाणांमूलैर्गोक्षरकस्यच ॥ शृतंक्षीरं**

**सितायुक्तगभिण्याशूलनुत्परम् ॥**

टी० ॥ ॥ कुश, काश, एरंड, गोरवरू, यांच्या मुळांचा काढा दुधांत करून सा

स्वर घातून प्यावा; गर्भिणीचा शूल दूर करील.

**मातुलुंगस्यमूलानिमधकंमूफसंयुतम् ॥ घृतेनसह  
होक्तव्यंस्तरवनारीप्रसूयते ॥**

टी० ॥ ॥ माहाङ्गुगीची जुळे, जेष्ठीमध हीं तुपा बरोबर खावीं; नारी स्तरवें करून प्रसूत होईल.

**पिप्लीपिप्लीमूलंचव्यंशंटीयवानिका ॥ जीरके  
द्वेहरिद्वेचबिडसौवर्चलतथा ॥ एतेरेवौषधैःपिप्ले  
रारनालंविपाचयेत् ॥ आमवातहरंघृष्यकफघ्नव  
न्हिदीपनम् ॥ वज्रकंकांजिकं नामस्त्रीणामग्निविव  
र्धनम् ॥ सूतिकारोगशमनशूलघ्नक्षीरवर्धनम् ॥**

टी० ॥ ॥ पिप्ली, पिपळमूळ, चवक, सुंद, ओंवा, जिरें, शाहजिरें, हळद, राहळद, बिडलोण, पादेलोण हीं औषधें कुटून त्यांचे बरोबर कांजी शिजवावी, ती कांजी, आमवात नाशक, घृष्यकफघ्न अग्निदीपक अशी आहे. ह्याला वज्रकांजीक असें म्हणतात. स्त्रियांचा अग्नि वाढिवणारी, बाळंत रोग, शमि वणारी; शूल नाशक, दूध वाढिवणारी अशी आहे.

**वातव्याधिविधानेनसूतिकासमुपाचरेत् ॥ जलौका  
भिर्हरेद्रक्तवस्तिनाचोपनाहयेत् ॥**

टी० ॥ ॥ वातव्याधिवर जसा उपचार करतात त्या रितीनें सूतिका रोगावर उपचार करावा. जळषा लाऊन रक्त काढावें; वस्ति कर्म करावें, आणि पेंड बांधावे.

**लेपोविशालमूलेनहंतिपीडांस्तनोत्थिताम्  
वनकार्पासिकेक्ष्वाकुमूलंसौवीरकेनचा ॥**

टी० ॥ ॥ कंबडळ चें मूळ उगाळून लेप करावा, अथवा वनकापशी आणि दुध्या सोपळा हीं गळ्यांचे कांजीत वाटून लेप करावा, स्तन संबंधि पीडा दूर करील. ॥ विदारिकंदंस्तरयापिबेत्स्तन्यविवर्धनम्

**पाठामूर्वाब्दभूनिबृदारुशंटीकलिंगकैः  
सारिखामृतनित्कारव्यैःक्वाथःस्तन्यविवर्धनः**

टी० ॥ ॥ अथकोहळा मद्यांत वाटून प्यावा, अथवा पाहाडमूळ, मोरवेल, नागरमोथे, किराईत, देवदार, सुंद, इंद्रजव, उपळसरी, गुळबेल, कुटकी यांचा काढा प्यावा, स्तनांतलें दूध वाढिवणारा आहे. इति स्त्री रोग चिकित्सा.

## अथ बालरोगचिकित्सा.

ज्वरातिसारादय एव रोगा बालस्य देहे प्रवदन्ति सर्वे ॥

स्तनादिदन्तादिच भूतबाधातेषां तु पूर्वोक्तमिदं समाचरेत्  
 टी० ॥ ॥ ज्वर, अतिसारादीक जै रोग आहेत तेच बाळाचे शरीरांत आहे  
 त, आणि स्तनादीक, भूतबाधा असे ही आहेत त्यांना पूर्वोक्त उपचार कर  
 रावे.

भैषज्यं सर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु  
 कार्ये गदेषु बालानां मत्रमात्रालघीयसी

टी० ॥ ॥ मोठ्या मनुष्यास जे ज्वरादिकांचे ठाई औषध सांगितले तें का  
 ळाना त्या त्या रोगावर द्यावें; परंतु बालांचे ठाई औषधांचें प्रमाण फार  
 थोडें योजावें.

शृंगीकणारुणाब्दानां चूर्णलीढं समाक्षिकम् ॥ का  
 सश्वासातिसारांश्च वमंश्चिनाशयेच्छिशाः ॥

टी० ॥ ॥ कांकडशिंगी, पिंपळी, चित्रक, नागरमोथे यांचें चूर्ण मधा बरो  
 बर चारलें असतां, बाळांचे कास, श्वास, अतिसार, ओकारी यांचा ना  
 श करील. गृहधूमनिशाकुण्डराजिकेंद्रयवैः शिशोः

लेपस्तन्नेणहत्याशसिध्मपामाविचर्चिकाः

टी० ॥ ॥ घेरोसा, हळद, कोष्ठकोलंजन, मोहोज्या, इंद्रजव हीं ताकांत वाड  
 न लेप करावा ह्मणजे बाळांचे आंगावरचें शिबें, खरूज, विचर्चिका यी  
 चा नाश करतो.

वचाकुष्ठविहंगस्यकोष्ठाक्वाथावगाहनात् ॥ दद्रुवि  
 चर्चिकाकंडूकुमिभिसुच्यतेशिशुः ॥

टी० ॥ ॥ वैखंड, कोष्ठकोलंजन, वावडिंग यांचा काटा करून त्या मंदोष्ठा  
 काढ्यानें स्नान घालावें, ह्मणजे दद्रू विचर्चिका, कंडू, कुमी या रोगां पासू  
 न बालक मुक्त होईल.

सुरवपाकेतु बालानां ताम्रसारमयोरजः ॥ गैरिकं क्षौ  
 द्रसं युक्तं भैषज्यं सरसांजनम्

टी० ॥ ॥ बालांचे सुरव प्राकावर रक्त चंदन, लोह भस्म, काच मध एकत्र  
 खलून तोंडाला चोळावें.

शुदपाकेतु बालानां पित्तघ्नं कारयेत्क्रियाम् ॥ रसाजन

विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥

टी० ॥ ॥ बाळांचे गदपाकावर पित्तशामक क्रिया करावी, आणि रसांजन विशेषें करून खाणें, लेप या विषयीं हितकारक आहे.

कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैंधवैः कृतः ॥ मूत्रगृ  
हेप्रयोक्तव्यः शिशूनालेहउत्तमः

टी० ॥ ॥ पिंपळी, मिरें, सारवर, मध, कडुजिरें, सैंधव यांचा लेह, बाळांचे मूत्रकच्छावर उत्तम आहे.

अश्वत्थत्वक्बलाक्षौद्रैर्मुखपाकेप्रलेपनम्

टी० ॥ ॥ पिंपळाची साल, चिकणा, मध यांचा लेप मुखपाकावर करावा.

सर्वस्वकुलशनंमूर्वासर्षपारिष्टपल्लवाः ॥ बिडाल  
बिडजालोममेषशैंगोवचामधु ॥ धूपः शिशोज्वर  
घोयमशेषग्रहनाशनः

टी० ॥ ॥ सर्पाची कांत, लसून, मोरवेल, शिरस, कडुलिंबाची पानें, माजराची विष्टा, शेळीचे केंश, मेडशिंगी, वेरवंड, मध यांचा धूप बाळांचा ज्वर, अशेष ग्रहपीडा यांचा नाशक आहे.

तद्वन्निर्मल्यसिद्धार्थसर्पत्वक्केशसंयतं ॥ सप्त  
पर्णत्वचंपिष्ठासूर्वातिकासमन्विताम् ॥ शिशोरु  
द्वर्तनंकुर्यात्सर्वग्रहनिवारणम्

टी० ॥ ॥ निर्माल्य, श्वेतशिरस, सर्पाची कांत, केंश, साखिणीची साल, मोरवेल, कुटकी हीं सर्व वाटून मूलांचे अंगाला लावावें, सर्व ग्रहांचें निवारण होतें. इति बालरोगचिकित्सा.

अथविषोपचारः

स्थावरंजमंचैवद्विविधंविप्रमच्यते ॥ मूलात्मकंस्था  
वरस्थात्सर्पादीनांतुजंगमम् ॥ स्थावराणांचसर्वेषां  
वमनंकारयेद्विषक ॥

टी० ॥ ॥ स्थावर, आणि जंगम, या भेदें करून दोन प्रकारचें वीष आहे; वचनाग इत्यादीक जीं मुखें वगेरे तें स्थावर वीष; आणि सर्पादिकांचें जें तें जंगम वीष जाणावें, सर्व स्थावर विषांवर वमन द्यावें.

रंजनीसैंधवयुतंसक्षौद्रंघृतमुत्तमम् ॥ पानंमूळवि

षार्तस्यविषविद्धस्यचक्षते

टी० ॥ ॥ नीली, सैंधव, मध, तूप हीं एकत्र करून मूळ्याचे विषाने पीडीत, आणि व्यापलेला असेल त्याणें प्यावीं.

सैंधवंमरिचंतुल्यंनिंबबिजंसमीकृतम् ॥ मधुसर्पि  
र्युतंहतिविषस्थावरजंगमम्

टी० ॥ ॥ सैंधव, मिरें, समभाग; या दोघांचे बरोबर लिंबोळ्या घेऊन वाटून मध तुणा बरोबर खाव्या ह्यणजे स्थावर जंगम विषाचा नाश करिते.

तिक्तकोशातकीकाथंमध्वाज्यसंयुतंपिबेत् ॥ क  
दुकातिंबुमूलंवातसत्रंवापिबेज्जलेः ॥ तस्मिणाह  
मनाहंतिविषयोगाद्भिस्सुच्यते ॥

टी० ॥ ॥ कडू पोंसाळीचा काटा मध तूप घालून प्यावा; अथवा कडू भोंपळ्याचें मूळ, किंवा पानें पाण्यांत वाटून प्यावीं, ह्यणजे विषाचा नाश होऊन विष योगा पासून सुक्त होतो.

रंजनीचूर्णधूपेनविषंघृश्चिकजंहरेत् ॥ वस्त्रेणसा  
ध्यमासाध्यधूपंधूपेनपाययेत् ॥ दंशेचधूपयेत्तूर्ण  
सर्वधूपेषयंविधिः

टी० ॥ ॥ नीलीचे चूर्णाचा धूप विंचवाचें वीष हरण करितो. धूप घेण्यास अराक्य असला तर, वस्त्रानें शक्य करून प्यावा, ह्यणजे कडू, तिरवट असा धूप, ह्यणजे धूर असतो तो पिबत नाही; म्हणून वस्त्र आड धरून न चुकीनें प्यावा. आणि दंश झालेल्या विक्राणी धूप घावा - सर्व धूपां विषयीं हा विधी करावा.

तोयैर्वानगरंनस्यंपिबेद्दसैंधवंघृतम् ॥ अर्कधत्तू  
रमूलंवाजलपानैर्विषापहम्

टी० ॥ ॥ सुत पाण्यांत उगाळून नस्य करावें; अथवा तुपांत सैंधव घालून प्यावें, अथवा रुईचें मूळ किंवा, धोव्याचें मूळ पाण्यांत उगाळून प्यावें; विष नाशक आहे.

हिंशुर्वाजललेपेनविषहाहृश्चिकस्यतु ॥ धत्तूरार्कजरा  
लेपोनिहंतिवाश्चिकंविषम्

टी० ॥ ॥ हिंश पाण्यांत उगाळून लेप करावा, अथवा धोव्याचें मूळ किंवा



रुईचे मूळ उगाळून लेप करावा म्हणजे विंचवाने वीष उतरेल.

बंध्याकर्कोदकीकंदजलैः पिष्यापिबेष्टिपेत् ॥ सर्पमू  
षकमाजरिचुश्चिकादिविषापहम् ॥

टी० ॥ ॥ बांझ कर्कोलीचा कांदा पाण्यांत उगाळून प्यावा, आणि लेप करावा,  
सर्प, उंदीर, मांजर, विंचु इत्यादीक विषांचा नाशक आहे.

श्यामदंष्ट्राविषहंतिलेपालुकूटविष्टया ॥

टी० ॥ ॥ कुड्याचे दादचे वीष, कोंबड्याचे विष्टेचा लेप केला असता उतरते.

तेलतिलानांपल्लंगुडंचक्षीरंतयाकस्यसमंहिपीतं

आलकसुग्रंविषमाशहंतिसद्योद्भववायुरिवात्रघृतम्

टी० ॥ ॥ तिळाचे तेल, तिळकूट, गूळ, रुईचा चीक; हीं समभाग घेऊन ए  
कत्र करून प्याले असता कुड्याचे वीष नूतन उत्पन्न झालेले लव  
कर नाश पावते. जसें वायूने अफ्र नाश पावते.

सूतचूर्णमगारधूममलेप्रत्येकराद्याणकम् ॥ धनू

रस्यरसनमर्दितमैलंपश्चाच्छतंभास्करम् ॥ जेपालं

मरिचंचतुःशतयुतंवातारिबीजंलसद्युक्तंषष्टिभिः

रबत्विदं दृढतरंजंबीरनीरैर्वरैः ॥ कुर्यान्माषवदाकृतिं

चवटिकांछायासुशुष्कीकृतांरात्र्यंधुग्रहसर्पसंधि

सकलशीतज्वरदुर्जर ॥ सन्नेत्रांजनमौषधंचक्रवत

चाजीर्णदोषापहम् सेव्यंतत्प्रबलंमहागुणकृतंश्री

पूज्यपादोदितम् ॥

टी० ॥ ॥ पारा ६मासे, जुना ६मासे घरोसा ६मासे या प्रमाणे घेऊन धुड्याचे  
रसांत पुष्कळ खलावे; नंतर शहद जेपाळाच्या चिया १०० मिरे ४०० ए  
रंड्या ६० त्यांत घालून ईडलिंबाचे रसांत बळकट खलावे, आणि उड  
दा प्रमाणे गोळ्या करून साबलींत वाळवून नंतर उगाळून डोळ्यांत  
घालावे म्हणजे रात्र्यंध, ग्रह, सर्प, संधिवात, सर्व शीतज्वर यांचा ना  
श करील. हे नेत्रांजनरूप औषध लोकां मध्ये उत्तम आहे. अजीर्ण ना  
शक सेवन करावे महा गुणानें युक्त आहे, हे वंघ पुरुषांनी सांगितले आहे.

श्वेतपुनर्नवामूलंरविवारेसमद्वरेत् ॥ ६० ग० ज०

कार्पासमूलं चर्चित्वाविषं चश्चिकजं हरेत्

टी० ॥ ॥ श्वेत घेरोळीचें आणि कापशीचें मूळ रविवारी आणून वेवाचें, आणि तें उगाळून लावले असतां विंचवाचें वीष हरण करील.

**अथ कृत्रिमविषचिकित्सा**

अन्नेनविषजीवानांचूर्णेर्विषयुक्तैकतमू ॥ मिश्रितं  
रवकेशीश्वलोहानांचूर्णसंचयैः ॥ कृत्रिमं तु विषं रव्या  
तंपक्षान्मासाद्विबाध्यते ॥

टी० ॥ ॥ विष प्राण्याचा शरीराचें चूर्णांनीं युक्त जो भक्ष्यपदार्थ, अथवा विषयुक्त पदार्थांनीं युक्त किंवा नरव, केंश यांणीं मिश्रित किंवा अन्न दू कच्चीं अशीं लोखंडादीक त्यांचे चूर्णांने मिश्रित त्याला कृत्रिम वीष म्हणतात. तें पक्षानें किंवा महिन्यानें बाधा करतें.

आलस्यं कुरुते जाडयं कासश्वासबलक्षयं ॥ रक्तस्त्रा  
वोज्वरः शोफः पीतचक्षुश्च लक्षयेत् ॥

टी० ॥ ॥ आलस, जडपणा, कास, श्वास, बल, हानी, रक्तस्त्राव, ज्वर, शोफ, पिचळे डोळे, हीं लक्षणें जाणावीं.

तुल्येन दं कर्णेनैव क्षिपते पक्षणाद्विषं ॥ अतिमात्रं  
यदा फक्तं तदा ज्येदं कर्णपिबेत् ॥

टी० ॥ ॥ जितकें वीष पोटांत गेलें असेल तितका टांकणारवार खावा, ह्मणजे वीष उतरतें आणि जर फार खावें असेल तर तूप आणि टांकणारवार घ्यावा ह्मणजे वीष उतरतें.

पुत्रजीवस्य मज्जांचनिष्क मात्रांगवांपयः ॥ पिश्व्वा  
चाग्रं तरं हन्यान्नानायोगकृतं विषं ॥

टी० ॥ ॥ पुत्रजीव वृक्षान्चा नार चार मासे गाईचे दुधांत वाटून घ्यावा; ह्मणजे नाना प्रकारचे योगानें केलेले अशा अति उग्र विषाचा नाश करील. ॥ गृहधूमं जले पिश्व्वातं दुलीमूलतुल्यकं ॥ कृत्वाश्च

तुर्गुणं चाज्यतस्मात्क्षीरं च तुर्गुणम् ॥ घृतशेषपत्रे  
त्सर्वं पिबेत्सर्वगरापहम् ॥

टी० ॥ ॥ घरोसा, तांदुळजाची मुळें, दाहीं समान पाण्यांत वाटून त्यांत त्यांचे चौपट तूप घालून, त्याचे चौपट दूध घालून तूप शेष राहिल तों पयें आटवावें, आणि प्यावें; सर्व कृत्रिम विषाचा नाश करील.

शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं संशुद्धं हेममाक्षिकम् ॥ त्रयाणां गंधं कंतुल्यं मृद्यात्कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ तच्छुक्रं ससितं क्षौद्रैर्माषिकं भक्षयेत्सदा ॥ बन्धिमूलैरदतक्षौरैरनुस्थाङ्गरनाशनम् ॥

टी० ॥ ॥ शुद्ध पारा, सुवर्ण भस्म, सुवर्ण माक्षिक भस्म तिन्ही समभाग तिहींचे बरोबर गंधक घेऊन कोरफडीचे रसांत एक दिवस मर्दन करावें; शुक्र झाल्यावर एक मासांतर मध, सारखरे बरोबर खावें. नंतर चित्रक दुधांत शिजवून तें दूध प्यावें ह्यणजे विष नाश होतो.

### अथ सर्पदंश चिकित्सा

कपोतविषमत्यशिरोरुहाश्चसगोविषाणांशिरिवपिच्छकाग्रं ॥ यवश्चधान्यंचतुषाश्चबीजंकापीसजंबाप्युषिताश्चमालाः ॥ इत्यौषधाभिः परिकल्पितोयंधूमो गदस्थाङ्गुजगैरमुक्तः ॥ गृहेविधेयः कुशलेरनेननश्यंति सर्पाश्चतथारवश्च ॥

टी० ॥ ॥ कपोत पक्षाची विद्या, मनुष्याचे केंश, गाईचें शिंग, मीराचे पिसाचा शेंडा, सातू, धणे, तूस, कापसाच्या सरक्या, शिल्या माळा, यांचा धूप घरामध्ये करावा, तेणें करून सर्प आणि व्रण यांचा नाश होतो; आणि यांचे वासानें सर्प लांब पळतात. इति धूपः

त्वक्सप्तपर्णात्कुटजात्सनिंबाद्ब्रह्ममयोशीरनुतानिताप्यं ॥ रोधंविदध्यान्नवमंनवांगं प्राचेतसंचूर्णमुदाहरंति ॥ लोहेथैहैमेत्वथराजतेवास्थितसदासद्यनिभूपतीनां ॥ क्षौद्रेणलीटसचराचराणिविषाणिहन्त्याद्भुविमानवानाम् ॥

टी० ॥ ॥ सालीण, कुडा, कुडुलिंब यांची साल, नागरमोथे, कोष्ठ कोलिंजन वाळा, तगर, सुवर्णमाक्षीक, लोध यांचें चूर्ण करावें, त्याला प्राचेतस चूर्ण असें ह्यणतात. हें लोहान्ने, किंवा सुवर्णाचें, किंवा रुप्याचे पात्रांत, राजे यांचा घरीं नेहमी असतें; मधा बरोबर चाटलें असतां मनुष्यांचीं स्थावर जंगम विषें नाश पावतात. इति प्राचेतसं चूर्णं.

श्लेष्मातकत्वकृक्षवकंगुडूचीनृपद्रुमत्वकृब्रह्मतीहयंच

एषोगदः सर्वविषाणि हन्त्यादास्तीकनाम्नासुनिनामरिष्टः  
 टी० ॥ ॥ भोंकरीची साल, पांढरा आघाडा, गळबेल, बाह्याची साल, रि  
 गणी, डोरली यांचे चूर्ण करावे हे औषध सर्व विषांचा नाश करील. हे  
 आस्तीक सुनीने सांगितले आहे.

कुकुत्तासपदंयस्तसितवस्त्रेणवेष्टयेत् ॥ बाहौबध्वा  
 विषं हन्ति विषं भ्रूत्कान बाध्यते ॥

टी० ॥ ॥ सरड्याचा पाय श्वेत वस्त्रांत गुंडाळून दंडाला बांधावा झणजे  
 वीष उतरते, आणि जो पर्यंत दंडाला बांधले आहे तो पर्यंत वीष खाईं  
 तथापि बाधत नाही.

पारदं गंधकं तुल्यं टंकरं रजनीसमं ॥ देवदाल्याद्वैभ  
 र्द्यं दिनशकं तु भक्षयेत् ॥ कालवज्राशनिर्नामरसः स  
 र्वविषापहः ॥ नरमूत्रं पिबेच्चानुकालदष्टेपि जीयति ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, मोरचूने, टांकरवार, हळद, हीं समभाग देव डांगरी  
 चे रसांत एक दिवस खलून भक्षण करावे, त्याला कालवज्राशनि रस  
 म्हणतात, सर्व विषांचा नाशक आहे. त्या नंतर मनुष्यांचे मूत्र प्यावे, काळ  
 डसला तरी वांचेल. इति कालवज्राशरसः

जलेन लांगलीकंदं नस्यं सर्वविषापहम्

टी० ॥ ॥ पाण्यांत कुहिलीचा कांदा उगाळून नस्य करावे, सर्व विष नाशक आहे.

कुष्ठं च चामदं नकोशवतीफलैः संयोजितं तदिति चूर्णं  
 मिदं च तुर्णा ॥ गोमूत्रं पीतमखिलारवुविषं निहंति  
 कोशातकीक्वथनमापिबतोथवापि ॥

टी० ॥ ॥ कोष्ठ कोलिजन, वेरवंड, गेळफळ, कडू दोडकी, यांचे चूर्ण गोमूत्रा  
 त घालून प्यावे, सर्व प्रकारचे उंदाचे विष मोश पावते तसाच कडू दोडकी  
 चा काटा प्याले असतां विष नाशक आहे.

रसं गंधं निशाबधुं गृहधूमं शिरीषजम् ॥ बीजं दिनकर  
 क्षीरैर्मदयित्वा विलेपनम् ॥ विशेषान्मूषकविषं हन्त्या  
 दन्यान्विषोद्भवान् ॥

टी० ॥ ॥ पारा, गंधक, कापूर, घरोसा, शिरस, हीं रुईचे विक्रांत घादन लेप करा  
 वा, झणजे सर्व विषांचा नाशक, आणि विशेषे करून उंदाचे विषांचा नाश

क आहे. ॥ शिलातालककुष्ठानीपिस्वानिर्गंडिजद्रवेः

पानमूषकदंष्ट्राणांदत्वातीघ्रविषंहरेत् ॥

टी० ॥ ॥ मनशीळ, हरताळ, कोष्ठकोलंजन, हीं निर्गंडिचे रसांत खलून प्या  
वीं, उंदाचें तीघ्र विष हरण करील.

चिंचापलसमायुक्तं गृहधूमंपलार्धकम् ॥ पुराणाज्ये

नससाहंलिङ्गान्चारुविषंहरेत् ॥

टी० ॥ ॥ चिंच चार तोळे, धरोसा रतोळे, जने तुपांत खलून ७ दिवस  
खावा, म्हणजे उंदाचें विष उतरेल.

अथश्वानदंष्ट्राविषहरणं

पिस्वापामार्गमूलतुक्पर्षकैर्मधुनापिबेत् ॥ श्वानदंष्ट्रा

विषंहन्यात्कुमारीदलसंधवम् ॥ दशस्थानेबंधयेत्

त्रिदिनांतेस्मरवावहम् ॥

टी० ॥ ॥ आपाड्याचें मूळ एक तोळा कुटून मधाबरोबर खावें; आणि दं  
शाचे टिकणी कोरफडीचें पान, सेंधव- बांधावें, तीन दिवसांत कुठ्याचे  
विण्चा नाश होऊन स्मरव होईल.

अथरोगगणना

ज्वरोत्तिसारग्रहणीचार्शोर्जीर्णविषूचिका ॥ कृमिरुक्च

तथापांडुः कामलारक्तपित्तकम् ॥ राजक्ष्माथकासश्चहि

क्काश्वासस्तथैवच ॥ स्वरभेदारोचकेचछर्दिरत्तृष्णाच

मूर्छनम् ॥ पानात्ययस्तथादाहेन्मादभूतारव्यउन्मदाः

॥ अपस्मारोवातरोगोवातरक्तथैवच ॥ ऊरुस्तंभा

मवातौचशूलोन्योपरिणामजः ॥ आध्मानश्चकृदा

वर्तगुल्मोहृद्रोगएवच ॥ मूत्रकच्छंतथासूत्रावाता

श्मरिचशकरा ॥ ममेहोमधमहश्चापिदिकामेदएवच

॥ उदरचतथाशोफोत्रमुक्कृद्धिभिरवच ॥ गलागंडं

गंडमालापचिग्रंथ्यर्बुदानिच ॥ श्लीपद्विद्वधिश्चैव

व्रणशोथस्तथैवच ॥ भ्रमघणानाडिघणभ्रगदरोपदश

कः ॥ शक्कदोषश्चकुष्ठचशीतपित्तं तथैवच ॥ शीतवा

तस्पर्शवातस्तथास्तपित्तमेवच ॥ विसर्पश्चसविस्तो

लोमंसूरीस्त्राकनामकौ ॥ क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिषि  
रोरुत्रीबालकामयाः ॥ विषन्वसंग्रहेत्वस्मिन्सन्निकि  
त्सपथकृषथकृ ॥

दी० ॥ ॥ ज्वर १ अतिसार २ ग्रहणी ३ अर्शः ४ अजीर्ण ५ विषूचिका ६ रु  
मी ७ पांडु ८ कामला ९ रक्तपित्त १० राजयक्ष्मा ११ कास १२ हिक्का १३ श्वा  
स १४ स्वरभेद १५ अरोचक १६ छर्दी १७ तृष्णा १८ मूर्च्छा १९ पानात्यय  
२० दाह २१ उन्माद २२ भूतोन्माद २३ अपस्मार २४ वातरोग २५ वा  
तरक्त २६ उरुस्तंभ २७ आमवात २८ शूल २९ परिणाम शूल ३०  
आध्मान ३१ उदावर्त ३२ गल्म ३३ तृदोग ३४ मूत्ररुच्छु ३५ मूत्रा  
घात ३६ मूत्राशमरी ३७ मूत्रशर्करा ३८ प्रमेह ३९ मधुमेह ४० पिटिका  
४१ मैद ४२ उदर ४३ शोफ ४४ अन्नहृदि ४५ मुष्कहृदि ४६ गलगंड  
४७ गंडमाला ४८ अपची ४९ ग्रंथी ५० अर्बुद ५१ स्त्रीपद ५२ विद्र  
धि ५३ व्रणशोध ५४ भग्नव्रण ५५ नाडीव्रण ५६ भगंदर ५७ उपदं  
श ५८ शक्रदोष ५९ कुष्ठ ६० शीतपित्त ६१ शीतवात ६२ स्पर्शवात  
६३ अम्बुपित्त ६४ विसर्प ६५ विस्फोट ६६ मसूरिका ६७ त्नाकक ६८  
क्षुद्ररोग ६९ मरुवरोग ७० कर्णरोग ७१ नासारोग ७२ अक्षिरोग ७३  
रुत्रीरोग ७४ बालरोग ७५ विष ७६ इतके याग्रंथांत चिकित्सासही  
त पथकृ पथकृ सांगितले आहेत.

चिकित्सासारनामायंग्रंथः परमदुर्लभः ॥ श्रीमद्दोपा  
लदासेनवादींद्रेणचधीमता ॥ परोपकारायपुण्याय  
प्रयासेनचनिर्मितः ॥ आलोक्यस्तुश्रुतंहृदंहारितंचर  
कतथा ॥ आत्रेयवाग्भटंसिद्धसारसारणववादिकम् ॥  
बहूनांग्रंथरत्नांसारमुद्धृत्ययत्नतः ॥ श्रुतंहृदंचानु  
भूतंतत्सर्वलिखितमया ॥ ग्रात्यतत्कुशलेषासद्यः  
सारोपयोगिकम् ॥ नदूषयेद्ग्रंथरत्नसंभयेपश्चिरक्षकं ॥

दी० ॥ ॥ चिकित्सासार या नामें करून अत्यंत दुर्लभ. श्रीमद्दोपालदासवा  
दींद बुद्धिमान् त्याणें परोपकारार्थ, पुण्यार्थ प्रयासें करून निर्माण केला.  
आतां ते प्रयास सांगतां.

सश्रुत, हृद, हारित, चरक, आत्रेय, वाक्भट, सिद्धसारसारणव इत्यादीक

रत्न भूत बहुत ग्रंथ अवलोकन करून त्यांतील सारभूत तेवढें य  
लानें काढून जें ऐकिलेलें, पाहिलेलें, आणि अचुभूत तें सर्व लिहि  
लें आहे; तेस्मात् कुशल असतील त्याणीं सर्व ग्रहण करावें. तात्का  
ळ त्या पासून चांगला उपयोग घडेल, असें आहे.

त्या ग्रंथाला दूषण ठेऊं नये, कारण कीं, हा रत्नभूत आहे; आ  
णि वेळेस पाठ राखणारा आहे. ( इति श्रीमद्गोपालदासविरचितश्चि  
कित्सासारः समाप्तः )



समाप्त.

